

TARTALOM

MAGYAROK KISEBBSÉGBEN ÉS ÚTBAN AZ EURÓPAI UNIÓ FELÉ (Cholnoky Győző)	231

KISEBBSÉGI MAGYARSÁG – NEMZETISÉGI LÉT, IDENTITÁS ÉS ÖN- SZERVEZŐDÉS VÁROSON ÉS FALUN

(Az MTA Kisebbségkutató Intézet 2001. május 30–31-i konferenciája)

Szerkesztő: A. Gergely András

Tér és identitás mint léthelyzet

Szarka László: Kisebbségi léthelyzetek térben és időben	234
Sebők László: A határokon túli magyarság néhány népegyeszerkezeti jellemzője és perspektívái	237
A. Gergely András: A totális társadalmi tények mint tér- és identitásmódok	246
Biró A. Zoltán: A regionális identitás szerveződésének új formái	353

Demográfiai mutatók, asszimiláció, migráció, társadalmi struktúra

Mirmics Károly: Menekülő önazonosság-tudat	260
Gábrityné Molnár Irén: A vajdasági magyarok migrációjának motívumai és hatása a magyarság társadalmi szerkezetére	266
Veres Valér: Közösségi identitástudat Erdélyben a társadalmi struktúra tükrében ..	275
Papp Z. Attila: Kisvárosi identitás(ok) (Egy 1999. március havában végzett szocio- lógiai felmérés adataiból)	304
Bálint Blanka: Családi háztartások, szociális helyzet – egy erdélyi survey-vizsgálat eredményei	319
Demeter Gyöngyvér: A vidéki fiatalok munkaerőpiaci helyzete az Alcsík kistérségben	325

Nyelvi környezet, nyelvhasználat

Borbély Anna: A nyelvcsere, illetőleg a nyelvmegőrzés és a települések összefüggé- se a magyarországi románoknál	334
Lanstyák István – Simon Szabolcs: A magyar és a szlovák nyelv választása három szlovákiai magyar településen	344
Menyhárt József: Nyelvünk és törvénye	359
Beregszászi Anikó: A kárpátaljai magyarság nyelvhasználati sajátosságai a nyelv- tervezés szempontjából	368

Identitás és interetnikus kapcsolatok

Keményfi Róbert: Az etnicitás fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatások- ban	376
Csernicskó István – Hires Kornélia: A kárpátaljai magyarok lokális, regionális és nemzeti identitásáról	384
Csernicskó István – Márku Anita: Egy más szemében. Kárpátaljai magyar közép- iskolások véleménye az ukránokról és önmagukról	389
Gagy József: Petőfi-ünnep Petőfi-falván	393
Bodó Julianna: Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok összefüggései egy esettanulmány kapcsán	400
Oláh Sándor: Történeti hagyomány és lokális identitás Székelyszomboron	403

Túros Endre: Magyarok, románok, cigányok Kisbácsban	417
Szoták Szilvia: A magyar nyelvű kultúra jelenléte Felsőpulyán	432
Hódi Sándor: Nemzeti önkép az ezredfordulón	437
Lampl Zsuzsanna: Szociológiai helyzetkép a szlovákiai magyar értelmiség identitá- sáról	444
Gereben Ferenc: A vajdasági magyarok nemzeti identitása	449
Bakó Boglárka: „Itthon vagyunk megszokva”	459

Tradíció, életmód, önszerveződés, kisebbségi intézmények

Glück Jenő: Az aradi zsidóság átrendeződése	480
Himmler György: Kulturális önszerveződés, civil szervezetek, helyi sajtó Dél-Szlo- vákiában	487
Fleisz János: A Bihar megyei és nagyváradi magyarság kulturális önszerveződése és civil szervezetei (1989 után)	490
Danter Izabella: A kitelepítések 50. évfordulója	497
Bosnyák István: Pillantás a délvidéki magyar kulturális civil szervezetek múltjára és jelenére	501
Papp Richárd: Kisebbség, kultúra, tradíció városon és falun: életképek a Vajdaság- ból	505
Kupó Jenő: A pécskai Kolping	515

TANULMÁNYOK

AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A KISEBBSÉGEK

Szajbély Katalin – Tóth Judit: Kisebbségvédelem az Európai Unióban	520
A. Gergely András: Kisebbség és europaizálódás	535
Melles Éva – Szász Antónia: A skót nacionalizmus és az Európai Unió	556
Jacsev, Nikolai: Európa felelőssége kisebbségei identitásának megőrzésében (a sze- tuk múltja, jelene és jövője)	570

MŰHELY

Niederhauser Emil: Felvilágosodás és nemzeti mozgalom Kelet-Európában	585
Pomogáts Béla: Két és fél millió magyar szórványban	596

KRITIKA

Zoltán András: Egy különleges szláv nyelv: a fehérorosz	602

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Barry, Brian: Zűrzavar a multikultúrában. (<i>Kádár József</i>)	608
Harc a terrorizmus ellen (<i>The Ecomonist – Spec. rep., Kakasy Judit</i>)	610
Ebstein, Marc-Luksic, Vanja: Afgánok: a terrorizmus foglyai (<i>Kakasy Judit</i>)	612
Hugeux, Vincent: Béke minden áron (<i>Kakasy Judit</i>)	613
Külföldiek bevándorlása és beilleszkedése a változás időszakában (dokumentum- kötet, <i>Kádár József</i>)	614
Árošević-Pereslavcev, Zoá: Orosz óhitűek Lengyelországban (<i>Zoltán András</i>)	614

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

- Gerencsér Zsigmond: „Engedd, hogy büszkélkedjünk veled!” (*Cholnoky Olga*) . . . 617
 Szeberényi Zoltán: A költői szó varázsa + Fónod Zoltán: Beszélgetés Ozsvald Árpáddal + Dénes György: Mesél a múlt (*Cholnoky Olga*) 618

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

- Moser, Michael: A keleti szláv nyelvek együttélése, egymásra hatása és vegyülése Fehéroroszországban és Ukrajnában (*Zoltán András*) 620
 Steinke, Klaus: Állam nélküli kisebbségek nyelveinek életképessége (*Zoltán András*) 621
 Dini, Pietro U.: Három balti város – Riga, Vilna, Königsberg – nyelvi helyzete (*Zoltán András*) 623

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

- Siemakowicz, Marian: A fehérorosz iskolahálózat sorsa a lengyel állam újjászervezése idején (*Zoltán András*) 625
 Róth András Lajos: Erdélyi magyar könyvtárak a két világháború között (*Cholnoky Győző*) 627

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

- Etnikai tudat, identitás és nemzetiség Délkelet-Európában (*Südosteuropa Studie, Kádár József*) 629
 Schönfeld, Roland – Schönfeld, Renate – Zangenfeind, R. (szerk.): Struktúráváltás az átalakuló Délkelet-Európában (*Kádár József*) 632

KISEBBSÉGI POLITIKA

- Reiter, E. (szerk.): Erőfeszítések a nemzetközi békebiztonságért (*Kádár József*) . . 635
 Wilson, R.: Korunk népi nacionalizmusának politikája (*Kádár József*) 637
 Erlandsson, A.: Mit tesznek Svédországban a nemzetiségek önazonosságának fennmaradásáért? (*Futala Tibor*) 639

KISEBBSÉGI JOG

- O’Leary, B.: Nacionalizmus és egy szövetségi állam vastörvénye? (*Kádár József*) 641
 Wimmer, N. – Brezinka, E. H.: Kisebbségi részarány a közszolgáltatban (*Kádár József*) 642

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

- Steinhübel, J.: Az Árpád-kori nyitrai hercegség (*Futala Tibor*) 644
 Miller, J.: Az 1618–1621. évi cseh felkelés és angliai visszhangja a pamflet-irodalomban (*Futala Tibor*) 645
 Zaloznák, A. A. – Ānin, V. L.: A novgorodi viasztáblák üzenete (*Zoltán András*) . . . 645
 Német munkáskolónia Moszkvában a XX. század húszas és harmincas éveiben (*Otečestvennaâ istoriâ, Futala Tibor*) 651
 Šein, I. A.: I. V. Sztálin és az 1812. évi honvédő háború értékelése a szovjet historiográfiában (*Futala Tibor*) 652
 Filatava, A.: A nemzeti kérdés és a cári kormányzat politikája Fehéroroszországban a XVIII. század végén és a XIX. század első felében (*Zoltán András*) 653

TABLE OF CONTENTS

HUNGARIANS AS AN ETHNIC MINORITY AND ON THE WAY TO THE EUROPEAN UNION (<i>Győző Cholnoky</i>)	231

ETHNIC MINORITY HUNGARIANS – LIFE, IDENTITY, AND SELF-ORGANISATION IN CITIES AND IN VILLAGES OF AN ETHNIC MINORITY

(Conference of the Minority Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences, May 30–31, 2001) Editor: András A. Gergely

Space and Identity as Existence

László Szarka: Space, Identity, and Minority Existence	234
László Sebők: Residential Characteristics of Hungarians Living Outside the Borders	237
András A. Gergely: Complex Social Facts as Modes of Space and Identity	246
A. Zoltán Biró: New Forms of the Organisation of Regional Identity	253

Demographic Figures, Assimilation, Migration, Social Structure

Károly Mirnics: Fleeing Identity Awareness	260
Irén Gábrityné Molnár: Patterns of the Migration of Hungarians in Vojvodina and Its Influence on the Social Structure of the Hungarian Minority	266
Valér Veres: Community Identity in Transylvania in Light of Social Structure	275
Z. Attila Papp: Local Society, Provincial Identities (Gyergyószentmiklós, 1999.)	304
Blanka Bálint: Family Households, Social Situation – The Results of a Survey in Transylvania	319
Gyöngyvér Demeter: The Situation of the Country Youth in Alcsík Small Region	325

Linguistic Environment, Language Use

Anna Borbély: Language Change and Conservation of Romanians in Hungary	334
István Lanstyák – Szabolcs Simon: Hungarian Tongue in Dunaszerdahely and Pered	344
József Menyhárt: The Language of Administration in Dunaszerdahely and Nyékvárkony Localities	359
Anikó Beregszászi: Usage Features of Hungarians in Transcarpathia	368

Identity and Interethnic Relations

Róbert Keményfi: The Concept and Place of Ethnicity in Ethno-Geographic Studies	376
István Csernicskó – Kornélia Hires: On the Local, Regional, and National Identity of Hungarians in Transcarpathia	384
István Csernicskó – Anita Márku: In Each Other's Eyes. Opinion of Hungarian High School Students in Transcarpathia on Ukrainians and Themselves	389
József Gagy: Petőfi Celebration in Petőfi Village	393
Julianne Bodó: Connections of Local Identity and Interethnic Relations	400
Sándor Oláh: Local Identity and Historical Traditions in Székelyzsombor	403
Endre Túros: Hungarians, Romanians, and Gypsies in Kisbács	417
Szilvia Szoaták: The Presence of Hungarian-language Culture in Felsőpulya	432
Sándor Hódi: National Self-portrait at the Turn of the Millenary	437
Zsuzsanna Lampl: Sociological General Survey on the Identity of Hungarian Intellectuals in Slovakia	444

Ferenc Gereben: National Identity of Hungarians in Vojvodina	449
Boglárka Bakó: „We got accustomed here at home”	459

Tradition, Lifestyle, Self-organisation, Minority Institutions

Jenő Glück: Reorganisation of the Jews in Arad	480
György Himmler: Cultural Self-organisation, Civil Organisations, and Local Press in South Slovakia	487
János Fleisz: Cultural Self-organisation and Civil Organisations of the Hungarians in Bihar County and Nagyvárad	490
Izabella Danter: 50 th Anniversary of the Deportations in the Life of a Local Com- munity	497
István Bosnyák: On the Past and Present of Civil Organisations in the Southern Region	501
Richárd Papp: Minority, Culture, and Tradition in Cities and Villages: ‘Genre Paint- ings’ from Vojvodina	505
Jenő Kupó: The Kolping of Pécska	515

STUDIES

EUROPEAN UNION AND THE MINORITIES

Katalin Szajbély – Judit Tóth: Minority Protection in the European Union	520
András A. Gergely: Minority and Europeanisation	535
Éva Melles – Antónia Szász: Scottish Nationalism and the European Union	556
Nikolai Jacsev: The Responsibility of Europe Regarding the Preservation of the Identity of its Minorities (Past, Present, and Future of the Setu People)	570

WORKSHOP

Emil Niederhauser: The Enlightenment and the National Movement in East Europe	585
Béla Pomogáts: Two and a Half Million Hungarians Live in Scattered Communities	596

CRITIQUE

András Zoltán: A Particular Slav Language: Belorussian	602

REVIEW

NATIONAL IDENTITY, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Brian Barry: The muddles of multiculturalism (<i>József Kádár</i>)	608
Fighting Terrorism (<i>The Economist – Spec. rep., Judit Kakasy</i>)	610
Marc Epstein – Vanja Luksic: Afghans: Captives of Terrorism (<i>Judit Kakasy</i>)	612
Vincent, Huguex: Peace at any price (<i>Judit Kakasy</i>)	613
Immigration and Assimilation of Foreigners in the Period of Transition (Volume of Documents, <i>József Kádár</i>)	614
Zoã Ârošević-Pereslavcev: Russian Orthodox in Poland (<i>András Zoltán</i>)	614

NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES

Zsigmond Gerencsér: „Let Us Take Pride in You!” (<i>Olga Cholnoky</i>)	617
Zoltán Szeberényi: The Magic of a Poet’s Words + Zoltán Fónod, Conversation with Árpád Ozsvald + György Dénes, Stories Recounted by the Past (<i>Olga Cholnoky</i>)	618

LANGUAGE USE OF MINORITIES

- Michael Moser: Coexistence, Mutual Influence, and Mingling of Eastern Slav Languages in Belarus and Ukraine (*András Zoltán*) 620
- Klaus Steinke: Viability of Languages of Minorities without a State (*András Zoltán*) 621
- Pietro U. Dini: Linguistic Situation of Three Baltic Cities – Riga, Vilna, and Königsberg (*András Zoltán*) 623

CULTURE OF MINORITIES

- Marian Siemakowicz: The Fate of Belorussian School Network during the Reorganisation of the Polish State (*András Zoltán*) 625
- András Lajos Róth: Transylvanian Hungarian Libraries between the World Wars (*Győző Cholnoky*) 627

RELATIONS OF EAST AND CENTRAL EUROPEAN PEOPLES AND COUNTRIES

- Ethnic Awareness: Identity, and Nationality in Southeast Europe (*Südosteuropa Studie, József Kádár*) 629
- Roland Schönfeld – Renate Schönfeld – R. Zangenfeind (Ed.): Structural Transformation in the Changing Southeast Europe (*József Kádár*) 632

MINORITY POLICY

- E. Reiter (Ed.): Efforts Taken for the International Security of Peace (*József Kádár*) 635
- R. Wilson: The politics of contemporary ethno-nationalist conflicts (*József Kádár*) 637
- A. Erlandsson: What Steps Are Taken in Sweden to Ensure the Survival of the Identity of Minorities (*Tibor Futala*) 639

MINORITY LAW

- B. O'Leary: An iron law of nationalism and federation? (*József Kádár*) 641
- N. Wimmer – E. H. Brezinka: Minority Share in Civil Service (*József Kádár*) 642

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

- J. Steinhübel: The Principality of Nitra in the Árpáadian Age (*Tibor Futala*) 644
- J. Miller: Reaction to the Czech Uprising of 1618–1621 in the Pamphlet Literature of England (*Tibor Futala*) 645
- A. A. Zaliznâk – V. L. Ānin: The Message of Wax Tablets of Novgorod (*András Zoltán*) 645
- German Labour Colony in Moscow in the 20s and 30s of the 20th Century (*Otečestvennââ istoriâ, Tibor Futala*) 651
- I. A. Šein: Evaluation of J.V. Stalin and the Patriotic War of 1812 in Russian Historiography (*Tibor Futala*) 652
- A. Filatava: National Question and the Politics of the Czar's Regime Concerning Belarus at the End of the 18th and the First Part of the 19th Century (*András Zoltán*) 653

Magyarok kisebbségben és útban az Európai Unió felé

Szépen felhizlalt második számunk első része az MTA Kisebbségkutató Intézet 2001. május 30–31-én megrendezett konferenciájának anyagát közli A. Gergely András (vendég)-szerkesztésében. Az öt tematikus egységbe sorolt 33 tanulmány három kutatási program eredményeit összegzi, a lokális identitást és a helyi interetnikus viszonyokat helyezve a vizsgálódások homlokterébe. A konferencia címe is jelzi a rurális és urbánus környezetben élő magyar nemzetrészek életvezetésében, identitásában kimutatható különbségeket: míg a kistelepülésen élő magyar közösségek lélekszámban folyamatosan gyarapodnak, addig a közepes- és nagyvárosokban – mind a „belső”, mind a „külső” identitásjegyeket tekintve – egyre inkább beszűkülnek. Ezt a kontrasztos képet rontja, hogy az etnikai kontaktuszónákban, az egyre nagyobb területre kiterjedő szóróványvidékeken a falusi magyar népesség aránya is csökken. A tanulmányok egyik fontos csoportja azokra a folyamatokra koncentrál, amelyeket az elmúlt tíz év hatalmas méretű társadalmi változásai idéztek elő az etnikai viszonyokban. Ennek negatív hatásai mellett többen vizsgálták a helyi hagyományok, a regionális fejlesztési programok életre keltésének etnikai-nyelvi kisebbségi öntudatot erősítő, sőt a kulturális hatások megvédését biztosító rendeltetését.

A jelen szám második része mutatja a *Kisebbségkutatás* megszokott arculatát. Négy tanulmány is foglalkozik az Európai Unió és a kisebbségek kapcsolatrendszerével, amelyet elsősorban Magyarország várhatóan közeli tagfelvétele indokol. Tekintettel arra, hogy mind a kisebbségvédelem, mind a közösségi csatlakozás talpkőve a jogrend, ezért ehelyütt Szajbély Katalin – Tóth Judit tanulmányából emeljük ki a következő gondolatot. A kisebbségek jogi helyzetét és védelmét az Unióban háromféle jogi eszközzel rendezik:

- a) Közvetlen kisebbségvédelmi normákkal – csekély sikerrel;
- b) Közvetett módon, amely különösen a diszkrimináció, a rasszizmus tilalmában a kulturális sokszínűség fenntartásában, az egyenjogúság biztosításában ölt testet;
- c) A kettő kombinációjával, amelyet a csatlakozni kívánó országok számára alakítanak ki, amelynek hasznélvezői a nemzeti és etnikai kisebbségi polgárok lesznek elsősorban.

A további tanulmányok közül kiemelésre kívánczik Niederhauser Emil *Felvilágosodás és nemzeti mozgalom Kelet-Európában*, valamint Pomogáts Béla *Két és fél millió magyar szóróványban* című tanulmánya. Az első tanulmány a felvilágosodás eszmetartalmának rendkívül erős hatását dokumentálja az egyes kelet-európai népek és országok nemzeté válási folyamataira, a második pedig arról az eróziós folyamatról értekezik, amely révén a magyarság kárpát-medencei etnikai határai egyre inkább beszűkülnek és a népességből a két és fél milliónyi szóróvány-magyarság fenyegetettsége a legsúlyosabb.

Budapest, 2002. május 8.

Cholnoky Győző

KISEBBSÉGI MAGYARSÁG –

Nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés városon és falun

(Az MTA Kisebbségkutató Intézet 2001. május 30–31-i
konferenciája)

SZERKESZTŐ: A. GERGELY ANDRÁS

Szarka László

Kisebbségi léthelyzetek térben és időben

Tér és identitás

Az etnikai folyamatokkal, kisebbségi közösségekkel, identitásjelenségekkel foglalkozó kutatók számára a Terepen szerzett elsődleges élmény a tér és a közösség egymástól elválaszthatatlan összefonódása. Mi minden tartozhat ebbe a tárgykörbe? A helyi kötődések, a helyi sajátosságok, a lokális nyelvhasználati gyakorlat, kommunikációs, társasági minták, a lokálpatriotizmus, a helyi szolidaritás. S természetesen mindaz a „lokális tudás”, amely a települési vagy éppen kistérségi közösség szellemiségét kifejezi, jól-rosszul akár programba is önti. Akad rá példa, hogy az ilyen programokból ideológiai képletekbe sűrítve etnikai, regionális vagy éppen etnoregionális mozgalmak is elindulhatnak.

Mindezek, és a terepen ezerszámra regisztrálható fizikai részlet, kulissza, s természetesen az interjúkból a megfigyelések során megragadható érzelmi ragaszkodás jelei, a szimbolikus és hatalmi térmegjelölés technikái arra figyelmeztetik a „kiszálló kutatót” vagy helyben élő, résztvevő megfigyelőt, hogy az etnikailag is értelmezhető térben folyamatosan újratermelődő, változó identitás-szerkezetek, tehát a közösségi tér és a csoport önazonossága olyan egységet alkot, ahol az elválasztó vonalak nem mindig az etnikai hovatarozás – egyébként is gyorsan változó és elmosódó – karaktere mentén húzódnak. S ennek megfelelően a választásokban is sok egyéb szempont, érdek, érv, motiváció játszik közre, ami a helyi közösségeken belül az interetnikus tradíciókat viszonylagos tartósságuk ellenére folyamatosan átrendezi és felülírja.

A továbbiakban néhány demográfiai adatsorral szeretném érzékeltetni a rurális és urbánus környezetben élő kisebbségi magyarság léthelyzeteiben kimutatható különbségeket. A tíz évvel ezelőtti hivatalos népszámlálási adatok 2,7 milliónyi szomszéd országai magyarságának közel hatvan százaléka az 1410 magyar többségű településen élt. Ezen a tetszetős adaton belül azonban azt is jelezni kell, hogy Erdélyben mindössze 18, Szlovákiában 13, Vajdaságban 9, Kárpátalján pedig mindössze két városban, azaz összesen 42 városban van helyi magyar többség a határon túli kárpát-medencei 344 város közül. Hacsak a helyi magyar többséggel rendelkező településeket nézzük, már itt jelentős regionális különbségeket láthatunk a többségi és a kisebbségi településszerkezeti sajátosságok között.

A helyben is kisebbségben élő magyar közösségek, illetve személyek száma folyamatosan növekszik, ami egyrészt szorosan összefügg a közepes- és nagyvárosokban megállíthatatlannak tűnő etnikai, nyelvi térvészttel (a kivételt itt a székelyföldi és a csallóközi, bodrogi kis és közepes városok jelenthetik), másrészt az etnikai kontaktus-zónákban és az egyre nagyobb területre kiterjedő szóróvidékeken a falusi települések magyar népességaránya is jelentősen csökkent az elmúlt évtizedekben.

Rendkívül erőteljes változások elindítójává vált a kelet-közép-európai cigány népcsoportok erőteljes demográfiai fejlődése és immár több száz kárpát-medencei településen megfigyelhető szegregálódása.

A hét kisebbségi magyar közösség települései az adott országos, illetve regionális települési, regionális fejlesztési és közigazgatási politika eddig jórészt passzív elszenvedőiként igen csekély mértékben tudtak érdemi, s kedvező változásokat elindítani, kezdeményezni a településfejlesztési, regionális politikában. A vajdasági városi, nagyközségi népesség magas aránya (72,9%) ilyen körülmények között éppúgy lehet komoly fejlesztési

problémák forrása, mint a hetven százalékot meghaladó mértékben 1000 főnél kisebb településeken élő szlovéniai, Mura-vidéki magyarok szembevető aprófalvas szerkezete.

A térbeli elhelyezkedésnek az egyéni és a csoportos etnikai identitásra befolyást gyakorló, statisztikailag is megfogható szociológiai adottságai közül említsük meg még a magyar kisebbségek vallásossági mutatóit. A régió nagyfokú ateizálódását jelző számokkal ellentétesen, a kisebbségi magyarság soraiban tíz évvel ezelőtt csupán 5,6% volt az ateisták átlaga (Erdélyben: 0,3%, Szlovákiában viszont a magyarok 19,5%-a vallotta magát ateistának).

A kisebbségi magyar nemzeti, etnikai közösségek, az őket alkotó helyi kisközösségek, családok, egyének térhez kötődő identitáselemeiben általában azok a motívumok dominálnak, amelyeket a kisebbségi magyar elit – az országos vagy a helyi, az egyházi vagy a politikai – az adott pillanatban mint különösen fontosat, jelentőset megjelenít, felkínál, ünneplésre vagy éppen megvédésre alkalmasnak, méltónak mond. Ezek közt mindenféleképpen az adott falu, város, régió magyar történeti emlékei, a vidék jeles személyiségeinek szobrai, sírjai, múzeumai, emlékhelyei a leggyakoribb térbeli identitástermelő tényezők. Ezek általában különösebb értelmiségi ráhatás nélkül is működnek, kivált, ha bekerülnek – s az elmúlt évtizedben jórészt bekerültek – a helyi magyar oktatási intézmény lokális nevelési programjaiba.

A tér és a nemzeti-etnikai identitás közötti legfontosabb kapcsolatot természetesen a magyar nyelvhasználat jelenti. A helyi magyar nyelv, a kétnyelvű kisebbségi magyarság egymástól és magyarországi köznyelvtől egyaránt jól megkülönböztethető kontaktus-változatai mellett az ünnepi pillanatokban a nem kétnyelvű magyarországi szónokok „anyaországi akcentusa”, a helyi kétnyelvűségen belül a magyar beszélők közötti egy nyelvűség, a hivatalos alkalmakhoz kötődő sajátos, törvényileg előírt nehézkes kétnyelvűség mind a tér–identitás összefüggésrendszer nyelvi megjelenítési eszközei.

A helyi hagyománynak a kisebbségi magyar világban nyilvánvalóan mindenütt megvan a maga interetnikus, etnikumközi vonatkozásrendszere is: hiszen a nemzeti vagy nemzeti-egyházi ünnepek, rítusok, megemlékezések, programok óhatatlanul az adott állam többségi társadalmát, helyben pedig az esetek nagy részében a nem magyar kisebbségi közösséget is állásfoglalásra sarkallják, s ez megint csak (az esetek nagy részében) a tüntető vagy passzív távolmaradás magatartását jelenti.

Ez is azt mutatja, hogy a kisebbségi magyar identitásnak igen fontos térbeli elemei az etnikai, kulturális határok rögzítését, megvédését vagy éppen visszahódítását célzó helyi szimbolikus térfoglalási rendezvények, programok, hagyományok.

Az elmúlt tíz év kétségkívül hatalmas méretű társadalmi változásai mögött a felemás, de ugyancsak igen radikális gazdasági változások is megjelennek: az államilag szervezett gazdasági élet valamennyi szegmense, így a termelés, a munkaerőpiac, az értékesítés, kereskedelem, a beruházás és felhalmozás jórészt kikerült az állam felügyelete alól. A jóvátétel, a reprivatizáció és privatizáció, a vadprivatizáció, a csődeljárások, a nagyipari méreteket öltő kiürítés és tudatos szétzüllesztés mellett a pozitív folyamatok is kibontakoznak: a családi és kisüzemi magánvállalkozások, a települési és kisközösségi szintű vagyongazdálkodás, a regionális gondolkodás és fejlesztési elképzelések stb.

Mindezek a változások felgyorsíthatják a kisebbségi magyar társadalmakban is a generációváltási folyamatokat, a belső és külső migrációt.

A szocialista típusú urbanizáció hamarabb kifulladásra jutott, mint maga a kelet-európai szocializmus, a radikális szisztematizálási, falurendezési tervekre szerencsére csak kis részben kerülhetett sor, de a kelet-közép-európai falvak nagy többsége megmaradt az urbanizáltságnak igen alacsony, nyugat-európai viszonylatban harminc-negyven évvel ezelőtti fo-

kán. A városi szerkezeteket pedig nagyon sok helyen megélhetetlenné tette, hogy beláthatatlan falanszter-telepekkel idegenítették el a helyi tradícióktól, közösségi igényektől. Mindezek az általános kelet-közép-európai előzmények a következő évtized valószínűsíthető konszolidációs, szanációs térségi, urbanizációs, lokális, regionális fejlesztés programjaiban is megjelennek. Mielőtt eltűnnének a blokkvárosok szuzaí díszletei, feltétlenül érdemesnek látszik a szocialista urbanizáció identitásépítő, identitásromboló folyamataira fókuszáló leletmentéseket, adatfelvételeket elvégezünk.

Kutatási keretek

Végül szeretném megindokolni, miért választottuk az Intézet első konferenciájának témájául a kisebbségek térbeli elhelyezkedésének, a városi és falusi környezet sajátosságainak vizsgálatát. Ennek kapcsán néhány mondat erejéig essék szó az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetében folyó munkáról, annak szervezeti és tartalmi sajátosságairól. Az Intézet az 1998–2000. évek műhelymunkája során kialakított interdiszciplináris keretintézeti modell továbbfejlesztésével megkülönböztetett fontosságot tulajdonít azoknak a kutatásoknak, amelyek a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarok közösségi identitására, önszerveződési folyamataira, az ezekkel összefüggő társadalmi, térségi, kulturális, nyelvi, politikai jelenségek vizsgálatára irányulnak. A kisebbségi és diaszpóra-helyzetben élő magyarok körében végzett kutatásainkban a többi érdekelt akadémiai, egyetemi és alapítványi és más társadalomtudományi kutatóhellyel együtt arra törekszünk, hogy az etnikai jelenségek, folyamatok elemzésének eredményei híven tükrözzék a kisebbségi közösségekhez tartozó személyek, csoportok etnikai identitásának alakulását, a kelet-közép-európai nemzetállamok átalakulásában óhatatlanul átrendeződő egyéni és csoportos identitás-szerkezetek fejlődését.

Az önállóságát 2001 januárjában elnyerő Kisebbségkutató Intézet első, s mostantól kezdve minden esztendő utolsó májusi hétvégéjén megrendezendő éves konferenciája egyszerre három folyamatban lévő, s részben befejezett kutatás eredményeit összegezte, összevetve más intézetek hasonló kutatási eredményeivel:

A lokális identitás és helyi interetnikus viszonyokat a Bakó Boglárka által irányított és a Biró A. Zoltán vezette csíkszeredai Regionális és Antropológiai Kutatások Központjával közösen végzett kutatással vizsgáltuk. Az erdélyi, kárpátaljai, felvidéki, burgenlandi és délvidéki településeken a helyi magyar többség és nem magyar kisebbség közötti viszony történeti, demográfiai, térszerkezeti, szociológiai, néprajzi elemeit elemezve arra kerestük a választ, hogy a lokális etnikai viszonyok miként járulnak hozzá a helyi közösség saját etnikai tudáskészletén keresztül a lokális identitás mindennapi újratermeléséhez, az új társadalmi, gazdasági helyzeteknek megfelelő átalakításához.

Az Intézet előzményének tekintett Akadémiai Kisebbségkutató Műhely tevékenysége szempontjából meghatározó jelentősége volt az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó, Kontra Miklós vezette vajdasági, szlovákiai, kárpátaljai nyelvészeti vizsgálatoknak. Az egyéni és közösségi kétnyelvűség sajátosságait konkrét nyelvi anyagon és nyelvi helyzetekben elemző kutatás a kisebbségi magyar nyelv- és beszédközösségek által használt kontaktus-változatok első átfogó kísérletének számít, s mint ilyen az Intézet – Bartha Csilla és Szépe György vezette – nyelvhasználati, nyelv jogi és kétnyelvűségi kutatásai szempontjából a következő években rengeteg feladatot ki is jelöl.

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén dolgozó Keményfi Róbert vezetésével 1999 óta folyik az egykori magyar nyelvhatárok mentén kialakult etnikai kontaktus-zónák vizsgálata: ennek a hét kontaktus-zónára kiterjedő vizsgálatnak eredményeit a 2002-ben megjelenő

önálló kötet adja majd közre. A Kisebbségkutató Intézetben Szarka László és Illyés Zoltán vezetésével jelenleg is futnak a nyelvhatárok átalakulásával, a kistérségek etnikai sajátosságainak megváltozásával foglalkozó kutatások. Azt reméljük, hogy 2002. végére megjelenik a szlovákiai és a székelyföldi nyelv- és identitásváltási folyamatokkal foglalkozó kiadvány, amely a pozsonyi Mercurius és a csíkszeredai Regionális és Antropológiai Intézettel együttműködve készült el. A Kárpát-medence magyarok által lakott kistérségeinek, történeti és néprajzi régióinak átfogó vizsgálatának, integrált adatbázisok kiépítésének 2002 őszétől kezdve a Nemzeti Kutatásfejlesztési Pályázaton elnyert támogatásból az Országos Széchényi Könyvtárral, a Központi Statisztikai Hivatallal, a Néprajzi Múzeummal, a Teleki László Intézetrel, valamint az MTA Földrajztudományi Intézetével közösen fogunk hozzá.

2001. évi intézeti konferenciánk témaválasztását tehát alapvetően a fenti kutatások indokolták. Ezekhez hozzátehetnénk még az intézeti munkatársak által a magyarországi kisebbségek, illetve a Kárpát-medencei roma közösségek körében végzett vizsgálatok tematikai és módszertani inspirációit is.

A konferencián elhangzott és most a Kisebbségkutatás lapjain olvasható előadások véleményeink szerint azt bizonyítják: jó választásnak bizonyult a tanácskozás témakijelölése, amikor az ötlettulajdonosok, az Intézet kisebbségi magyarokkal foglalkozó munkacsoportjának munkatársai – Bakó Boglárka, Kozma István és Papp Richárd – a falusi és városi környezetet, a kétféle kulturális, történeti, gazdasági tér kínálta értelmezési lehetőséget javasolták első intézeti konferenciánk tematikus keretének.

¹ Katus László: Magyarok, nemzetiségek a népszaporulat tükrében, 1850–1918. História. 1982/4-5:18–21.; Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Századvég, 1990/2:5–37.

Sebők László

A határokon túli magyarság néhány népességszerkezeti jellemzője és perspektívái

A környező országokban élő magyarok száma jelenleg mintegy 2,7 millióra tehető – csaknem ugyanannyira, mint 1910-ben. Az első világháború előtti magyarságot egy dinamikus fejlődés, jelentős gyarapodás és pozitív természetes szaporulat jellemezte, a számok nyelvén, s erőteljesen leegyszerűsítve: a Magyar Királyság lakossága 1851–1910 között 13,2 millióról 18,3 millióra nőtt (kb. 1,5-szeresére), ugyanakkor a magyarok száma 4,8 millióról 10 millióra – több mint duplájára. A magyarság 5 millió fős gyarapodásából mintegy 3 milliós volt a természetes szaporulat, a többi asszimilációs nyereség.¹

A 19. század végén a kárpát-medencei népek a demográfiai átmenet különböző szakaszainak megfelelő népmozgalmi mutatókkal rendelkeztek, a magyarság nagyobb része még a demográfiai átmenet második szakaszába volt sorolható: természetes szaporulata az egyik legmagasabb volt a térségben. Ugyanakkor egyes demográfus szakemberek már akkor felhívták a figyelmet arra, hogy ez a kedvező természetes szaporulat-tendencia várhatóan megfordulhat. A Trianont követő impériumváltást követően az utódállamok államalkotó nemzetei a számukra pozitív változások következtében hamarosan a demográfiai átmenet második szakaszába kerültek, s természetes szaporulatuk fokozatosan utolér-

¹ Katus László: Magyarok, nemzetiségek a népszaporulat tükrében, 1850–1918. História. 1982/4-5:18–21.; Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Századvég, 1990/2:5–37.

te, majd meghaladta a magyarokét. Pontos és hiteles adatok híján csak feltételezhetjük, hogy a szomszédos országok magyarságának egészére vonatkozóan ez a változás az 1930-as évek első felében következett be. A 20. század Trianont követő időszakára – a végletekig leegyszerűsítve – azt jelenthetjük ki, hogy a határokon túli magyarság természetes szaporulatát eltüntették a háborús, asszimilációs és migrációs veszteségek: a magyarok száma általában kisebb-nagyobb ingadozásokkal 2,6–2,7 millió fő körül alakult.²

Magyarok száma (ezer fő)

	Anyanyelv	Nemzetiség			
	1910	1930 körül	1960 körül	1990 körül	2000*
Szlovákia	884	585	519	567	540
Kárpátalja	183	124	146	156	160
Erdély	1662	1481	1626	1604	1500
Vajdaság	420	377	443	340	250
Horvátország	121	55	42	22	14
Szlovénia	21	8	11	9	8
Burgenland	26	10	6	7	8
Összesen	3317	2640	2793	2705	2480

* Becslésünk.

A második világháborút követő mintegy fél évszázados időszakban (a „szocialista időszakban”) a közép-európai térségben olyan jelentős demográfiai és társadalomszerkezeti változások következtek be, amelyek a magyarság szempontjából új – meglehetősen kedvezőtlen – perspektívákat eredményeznek.³ Az 1989–90-es kelet-európai változások

² 1910-ben a 3,3 millió magyarból mintegy negyedmillió volt a magyar anyanyelvű izraelita vallásúak száma, akik lényegében a továbbiakban a magyarok számát már nem gyarapították: 1930-ban zsidó nemzetiségüként írták őket össze, a holokauszt következtében pedig a környező országokban szinte elfogytak. 1918–1924 között hivatalosan 350 ezer, utódállamokból érkezett menekültet és áttelepültet regisztráltak Magyarországon, a szakirodalomban azonban elfogadottabb a félmillióes becslés. Az előbbieket miatt 1910-re korrigált értéként 2,5 millió magyart kapunk: ez azoknak a száma, akiket az 1930 körüli adatoknál összehasonlítási alapként célszerű figyelembe venni.

Az 1938–1941 közötti terület-visszacsatolások idején és az 1945 után lezajlott migrációs mozgások tartós hatását nehéz pontosan felmérni, mint ahogyan azt is, hogy a két világháború embervesztései milyen mértékben érintették a ma szomszédos országokban élő magyar közösségek lélekszámát. Az 1980-as, 90-es évek migrációs jelenségeit majd az egyes országoknál vázoljuk fel, a határokon túli magyarok vesztesége összesen 200 ezer fő felettire tehető.

³ A KSH 2000. évi jelentése (Statistikai Szemle 2000/9:725–752) megállapítja, hogy: „1998-ban Európa 16 országában regisztrálták a népesség természetes fogyását...”. A 2000. évre az ilyen országok száma már 20 fölé nőtt, s ezek túlnyomó többsége környezetünkben található.

kat követően a térség népességnövekedése – amely az előző évtizedekben évi +0,7% körüli volt – 1993-tól évi +0,5%-ról –0,5%-ra csökkent.⁴ Magyarország volt az ún. köztes-európai térségben az első olyan állam, amelynél népesség természetes szaporulata (1981-ben) negatívra váltott – a kilencvenes évek elején a térség többi országában ez a mutató ugyancsak negatív lett – kivéve Boszniát, Macedóniát és Albániát.⁵ Az itt élő népek közül csak a romák, bosnyákok (muszlimánok) és albánok természetes szaporulata maradt pozitív.

A szomszédos országokban élő magyarok megmaradási esélyeit alapvetően meghatározza, hogy természetes szaporulatuk ugyancsak mindenhol negatív, s ez a felerősödött migrációs és asszimilációs veszteségekkel együtt ma már mindenhol számuk erőteljes csökkenéséhez vezethet:

- *Szlovákiában* a magyarok népmozgalmi adatai egyelőre nem különösebben kedvezőtlenek, s bár ez az érték 1996 óta itt is negatív – a magyarság fogyása azonban csak évi ezer fő körüli. Reménykedésre ad okot, hogy az itteni magyarok áttelepülési kedve tűnik a környezetünkben a legkisebbnek, s csaknem teljes egészében egy összefüggő tömbszerű sávban élnek, ahol az asszimiláció veszélye kevésbé érvényesülhet. Az utóbbi két évtizedben ugyanakkor a vegyes házasságok gyakorisága emelkedő tendenciát mutat, s ennek negatív következményei már most jelentkeznek.⁶
- *Kárpátalján* a magyarság valódi számát – reálisan – 1989-ben 180 ezer fő körülire becsülhettük.⁷ Megbízható adatok híján nem tudjuk, hogy természetes szaporulatuk még ma is pozitív-e? 1990-ben még biztosan az volt, de azóta egész Ukrajnában és a Kárpátalján is negatívra váltott át. A jelentős kivándorlás következtében azonban a magyarság létszámának csökkenése várható a közeljövőben.
- *Románia:* Az erdélyi, ezen belül különösen a székelyföldi magyarság népességyarapodása meglehetősen jelentős volt az egész kárpát-medencei magyarságon belül – a 20. század nagyobb részében. Az elmúlt három évtizedben azonban ez a tendencia alapjaiban változott meg. A hatvanas, hetvenes években Semlyén István szerint az erdélyi népességyarapodáson belül a természetes szaporulat vonatkozásában a magyarság még az átlag körüli értékeket produkált.⁸ (Az igen kevés ismert adat ezt alátámasztja.) Az 1977–88 közötti időszakban a romániai és erdélyi +0,6% körüli

⁴ A. Monnier: La population de l'Europe: 1950–2000. (Population et Sociétés, 2000/353:1–4).

⁵ Pontosabban néhány éve még Szlovákia lakosságának természetes szaporulata évi egy-két ezer fős pozitív mérleget mutatott – ez néhány tized ezrelékes pozitív értéket jelentett. Jelenleg mindkét mutató igen közel lehet a nullához – a trend itt is a negatív irányba történő változást prognosztizálja.

⁶ Gyurgyík László (most készülő PhD-jében) tárja fel a jelenséget. Az idei (2001-es) népszámlálás eredményei – 520 ezer magyar nemzetiségűt írtak össze – az aggodalmakat igazolni látszanak.

⁷ A kárpátaljai magyaroknál problémák adódnak már számuk meghatározásánál is: az 1989. évi népszámlálás hivatalos adatai alapján nemzetiség szerint 156 ezren, anyanyelv szerint 167 ezren voltak. A Kárpátalján a nemzetiséget a személyigazolványa is beírják, ezért a mai napig nem magyar nemzetiségűek azok, akik 1945 után a túlélés érdekében akkor más nemzetiségűnek vallották magukat.

⁸ Semlyén István: Országos és nemzetiségi népességyarapodás. Korunk Évkönyve, Kolozsvár, 1980:41–55.

értékkel szemben a magyarság átlaga már csak +0,3% volt, 1992-re azonban mindhárom érték negatívra váltott, a magyaroké –0,6%-ra. Nagyon leegyszerűsítve: a 20. század folyamán az erdélyi magyarság természetes szaporulatát eltüntette az asszimiláció és az elvándorlás – a magyarok száma 1910-ben és 1992-ben is 1,6 millió volt. A jövőre nézve meglehetősen kedvezőtlen, hogy egyre több erdélyi magyar él szörványkörülmények között, ahol megmaradási esélyeik nem túl jók. Ugyancsak súlyos következményekkel járhat, hogy a nyolcvanas, kilencvenes években a magyarországi irányú áttelepülés, illetve tartósabb ittartózkodás elsősorban a produktív korban levő korosztályt érinti, ennek továbbgyűrűző hatása a természetes szaporulat további csökkenését eredményezheti. Jelenleg az erdélyi magyarság népmozgalmi, asszimilációs és migrációs vesztesége évenként legalább 20-25 ezer fő lehet.

- *Vajdaságban* a magyarok természetes szaporulata 1969 óta negatív és egyre nagyobb mértékű, 1992-ben már –0,8%. A fogyás legfőbb oka először a migráció volt: a magyarság fiatalabb korosztályát érintette mindig a legnagyobb mértékben a kivándorlás, majd az 1960-as évektől kezdődően a nyugati munkavállalás. Utóbbiak gyakran nem tértek vissza, illetve a visszatértek nem a Vajdaságban, hanem máshol, például az isztriai tengerparti városokban telepedtek le. A továbbiakban már a korösszetétel is fokozatosan úgy alakult, hogy a folyamat öngerjesztővé vált, ma pedig már megállíthatatlannak és visszafordíthatatlannak látszik. A vajdasági magyar népesség fogyása ugyanis tragikus mértékű: a magyarok száma az 1961-es 443 ezer főről 1991-re 340 ezerre csökkent. Az 1991–95 közötti délszláv háborúk a vajdasági magyarságot különösen súlyosan érintették – tömegesen menekültek Magyarországra, egyes időszakokban a menekültek és ittartózkodók száma 60-80 ezer között lehetett. Ezek egy jelentős része azóta sem tért haza, s ez újabb csökkenést eredményez. A vajdasági magyarok száma véleményünk szerint ma 250 ezer fő körül lehet, s az is kiszámítható, hogy az évenkénti csökkenés nagysága 2-3 ezer fő közöttre tehető.
- *A horvátországi magyarok száma* 1991-ben hivatalosan 22 ezer, a becslések szerint mintegy 30 ezer fő volt. Legjelentősebb településterületüket (Drávaszög, Kelet-Szlavónia) a délszláv háború különösen erősen sújtotta, nagyobb részük elmenekülni kényszerült, részben Magyarországra. Azóta nem mindannyian tértek vissza, s az elöregedett, ugyancsak negatív természetes szaporulatú, továbbá 15 ezer fő alattira csökkent magyarság megmaradási esélyei – talán a Drávaszög és Eszék környékének kivételével – minimálisak.
- *Az Árpád-kori eredetű szlovéniai kis magyar közösség* csaknem teljes egészében a magyar határ melletti Muravidék aprófalvaiban él. Számuk és arányuk folyamatosan csökken, ezt elsősorban a vegyes házasságok igen magas aránya okozza, mert a gyermekek egyre inkább szlovén nyelvűvé asszimilálódnak. A térség egészére jellemző a negatív természetes szaporulat és az elvándorlás, ezért a szlovéniai magyarságot a teljes felmorzsolódás veszélye fenyegeti.
- *Burgenlandban* a népszámlálások szerint növekedett a magukat magyar „köznyelvűeknek” vallók száma. A növekedés azonban csak látszólagos, nem népmozgalmi okai vannak. A rendszerváltást követően 1991-ben ugyanis már számos burgenlandi magyar nem szégyellte magyarságát bevallani. A valóságban mind az itt élő magyarok, mind pedig az osztrákok természetes szaporulata évtizedek óta negatív, s körükben jelentős volt az elvándorlás, bár ez a folyamat itt akár meg is fordulhat.

Településszerkezeti változások

A történelmi Magyarország területén a városi lakosság túlnyomó többségét a magyarok és németek alkották, a trianoni impériumváltást követően azonban a németek folyamatosan háttérbe szorultak, illetve (kitelepítések és kivándorlások következtében) eltűntek.

A Kárpát-medencében a városi fejlődés extenzív szakasza országonként jelentős eltéréseket mutatott: míg Magyarországon ez a folyamat már az első világháborút követően megkezdődött, a térség többi országában ez inkább az ún. szocialista iparosítások időszakára – az ötvenes, hatvanas évekre – volt jellemző. Összességében azonban a városokban élő magyarság száma ugyan általában növekedett, de mind egészében, mind pedig az egyes városokban aránya egyre jelentéktelenebbé vált, az összes százezer feletti városban kisebbségbe szorult.⁹ A szakirodalomban ez a folyamat meglehetősen pontosan és alaposan feldolgozásra került: Kocsis Károly, Gyurgyik László, Varga E. Árpád, Mirmics Károly és Sebők László számos tanulmányában. A területi korlátok miatt ezért csak néhány reprezentatív adattal támasztom alá az elmondottakat:

- Szlovákiában a két legnagyobb város adatsora tökéletesen illusztrálja, hogy a 19–20. század fordulóján a városi magyarság térnyerése milyen erőteljes volt, majd az impériumváltást követően aránya hogyan csökkent jelentéktelenné (adatok ezer főben):

	Pozsony		Kassa	
	Magyarok	Magy. %	Magyarok	Magy. %
1880	10,8	15,5	11,0	33,5
1910	37,7	35,9	36,1	66,5
1930	27,0	15,8	11,7	14,3
1991	20,3	4,6	10,8	4,6

A szlovákiai magyarok legnagyobb településén, Komáromban (23,7 ezer magyar) is arányuk 1880–1991 között 91%-ról 64%-ra csökkent.

- Hasonló a helyzet Kárpátalján, ahol a két legnagyobb városban ugyanannyi magyar élt 1989-ben, mint 1880-ban: Ungváron 9 ezer, Munkácson pedig 7 ezren, az arányváltozások azonban megdöbbentőek: 62%-ról 8%-ra, 46%-ról 8%-ra.
- A Vajdaságban a magyarok arányát tekintve a jelentősen csökkenést felmutató¹⁰ városokkal szemben az észak-bácskai városokban az arány változása – a népszámlálások szerint – nem ennyire tragikus: Zentán, Magyarkanizsán az egykori 90% feletti arány 1991-ben is még 80% felett maradt, Szabadkán pedig 59%-ról 40%-ra esett vissza, de a város így is relatív magyar többségű.
- A városokban lezajlott változások a legjobban Erdélyben követhetők nyomon (adatok ezer főben):

⁹ Marosvásárhely 1992-ben még kivétel volt: a 164 ezres lakosságnak még 51%-a volt magyar nemzetiségű, a város ma már valószínűleg csak relatív magyar többségű.

¹⁰ Újvidéken a 16 ezer magyar csak 9%-ot jelent, szemben az 1910-es 13 ezer magyar 40%-ával.

	1910	1930	1956	1977	1992	Változás 1910–1956	Változás 1910–1956
Magyarok	441	432	554	821	898	+113	+344
Románok	120	331	986	2515	3413	+776	+2427
Egyéb	122	190	214	223	119	+92	–95
Összesen	683	963	1754	3559	4430	+1071	+2676

1910-ben a népesség 12%-a volt Erdélyben város lakó – a 41 városból csak 8 volt román többségű, s ezek mind kisvárosok (10 ezer fő alattiak) voltak. Az 1992-es népszámlálás idején a 118 erdélyi városból már csak 17 volt magyar többségű, s ezek – Marosvásárhely kivételével – mind kisvárosok.¹¹

A természetes folyamatok és központilag irányított népességmozgások következtében alakultak így az arányok. Az 1992-es népszámláláskor több mint félmillió regáti születésű [románt] írtak össze az erdélyi városokban, akiket főleg az ötvenes, hatvanas években telepítettek be, továbbá a Ceaușescu-éra utolsó éveiben. Egy 1976-os rendelet alapján Erdélyben 6 zárt várost hoztak létre, ahova csak párt-, illetve belügyi engedélyekkel lehetett költözni, s hasonló eljárást követtek a határmenti városokban is.¹² További helyi intézkedések az elrománosítási folyamatot még inkább felerősítették: különösen Kolozsvár és Marosvásárhely esetében.¹³

Mára az erdélyi magyarság nagyobb része (1992-ben 56%-a) város lakó, nagyobb részüket azonban erőteljesen kisebbségi környezetben, illetve szórványszerű helyzetben él.

Ez a jelenség azonban már egy másik jelentős probléma – a szórványszerűsödés – kérdésköréhez kapcsolódik.

Szórványszerűsödés

A határokon túli magyarság meglehetősen kedvezőtlen demográfiai helyzetét jelentősen súlyosbítja, hogy egyre nagyobb részüket szórványszerű körülmények között él. Alapvetően azonban a szórványszerűsödést alapvetően behatárolja az a tény, hogy a szórványszerű tartalma – Dányi Dezső megfogalmazása¹⁴ szerint – „inoperabilis”, „hiányzik a kicsi, a ke-

¹¹ A legnagyobb városok 300 ezer fő felettiek, Sepsiszentgyörgy 68 ezres város, itt a magyarok száma 51 ezer volt.

¹² A ma 100 ezer fő feletti 9 erdélyi város közül 8-ra (Marosvásárhely, Kolozsvár, Temesvár, Arad, Brassó, Nagyszeben, továbbá Nagyvárad, Szatmárnémeti) voltak érvényesek az felsorolt intézkedések.

¹³ A néhai RKP Maros megyei bizottságának egy titkos iratából: „Ahhoz, hogy Marosvásárhely municípiumban a románok száma a következő két évben elérje vagy éppen meghaladja az összlakosság 50%-át, szükséges elérnünk kb. 7600 román nemzetiségű személyt szocialista egységekben való alkalmazásának jóváhagyását (családonként átlag 3 személyt számítva, ez összesen 22 800 személy), hogy a következő öt éves terv végéig municípiumban a román nemzetiség az összlakosság 58–60%-a legyen. Marosvásárhely, 1985. nov. 1.” (Európai Idő, Sepsiszentgyörgy, 1990. február 16.). Kolozsvárra csak 1989-ben 10 ezer román telepítettek be a Regátból. (Romániai Magyar Szó, 1990. február 13.)

¹⁴ Dányi Dezső: A szlovákiai szórványmagyarság. (Regio, 1999/3–4:161–06). [Ez volt Dányi Dezső utolsó, életében megjelent publikációja.]

vés – arány vagy tömeg – kvantitatív határainak definíciója”. A mai napig mindenki olyan saját szórványmeghatározást alkalmaz, amelyet koncepciója, habitusa vagy érdekei szerint célszerűnek lát.

Előjáróban ezért szemelvénytérően néhány szóban célszerű áttekintünk a tudományos igényű magyar szórványkutatásokat és elődeink szórványokkal kapcsolatos nézeteit. A szórványkérdés a magyar közéletben akkor került reflektorfénybe, amikor kárpát-medencei magyarság egy jelentős része kisebbségi sorba került. Nem véletlen, hogy az első komolyabb szórványkérdéssel foglalkozó tanulmányok¹⁵ csak a harmincas években kerültek publikálásra.¹⁶ Kiemelkedik közülük Szathmáry Lajos munkája, ő szórványnak minősített minden 300 (esetleg 400) fő alatti magyar csoportot.¹⁷ Ugyancsak erdélyi kutatósokra alapozva Schneller Károly kulcsfontosságúakként kezelte az 51–100 fő közötti magyar közösségeket.¹⁸ Meghatározásában az az igen jelentős elem, hogy van egy olyan nagyságrend, amely alatt az adott szórvány megmaradási esélyeit már csekélynek tartja.

Példaként gondoljuk ugyanis át: ha egy százfős falunak tíz százaléka, azaz tíz lakója magyar, abból nagy valószínűséggel csak egyetlen a gyermekkorú, aki emiatt nem magyar gyerekekkel tanul (és játszik) együtt, így identitása és nyelvhasználata már gyakran nem egyértelmű. Ezzel szemben egy másik kétezer lakosú faluban szintén tíz százalék, azaz kétszáz fős a magyar közösség, úgy akár még egy kis magyar iskolát is fenntarthatnak egyházi támogatással. Egy másik példa: a gyulafehérvári két és fél ezer magyar fős közösség megmaradási esélyei meglehetősen jók, hiszen az ott található érsekségi központ miatt mindig érkezik utánpótlás, ráadásul szinte a teljes ottani magyarság a székesegyház környékén lakik és dolgozik, egymás közt magyarul beszélnek. Ugyanakkor például Petrosényben mintegy hatezer fős magyar közösség él, teljesen szétszórva, főleg bányászok és gyermekeik, akiknek az asszimilációja néhány évtizeden belül bekövetkezhet, mert nincsenek magyar intézményeik, a kapcsolatot nem nagyon tartják egymással, „mindössze” magyarnak vallják magukat.

Anélkül, hogy alapos kutatások nélkül állást foglalnánk, annyit nyugodtan kijelenthetünk, hogy a szórványmeghatározásoknál mind a kisebbségi csoport abszolút lélekszámát, mind pedig arányát célszerű figyelembe venni. Arra is tekintettel kell lennünk, hogy a szórványvizsgálatoknál valószínűleg célszerű egy alsó határértéket (arányt) is meghatározunk, amely alatt a megmaradási esélyek minimálisak. Vetési László utóbbi csoportot „foslánymagyarságnak” nevezte.¹⁹ (Vetési egyébként a 30%, illetve 300 fő alatti nemzeti közösségeket javasolta szórványnak nevezni).

Úgy vélem, egy szórványdefiníciónál inkább az egyházak megközelítéséből lenne célszerű kiindulni – és a konkrét numerikus alapú meghatározás helyett elvi, funkcionális oldalról kellene próbálkoznunk. Az alábbi meghatározási kísérletemet inkább vitaindító mintának tekintem, mint kidolgozott javaslatnak:

¹⁵ Valójában már az első VH előtt foglalkoztak magyar szórványokkal (Bélteki Kálmán, 1910), de akkor még ez a probléma nem tűnt alapvető fontosságúnak.

¹⁶ Mikó Imre: Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés (1932), Földes Károly: Szórványmisszió (1934), Szórványainkról (1935).

¹⁷ Szathmáry Lajos: Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz. Magyar Kisebbség, 1937. június 16. Újraközölve: Magyar Kisebbség 2000/3.

¹⁸ Schneller Károly: Szórványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében. Erdélyi Múzeum Egyesület 3. füzet. Kolozsvár, 1943.

¹⁹ Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia. Magyar Kisebbség, 2000/2.

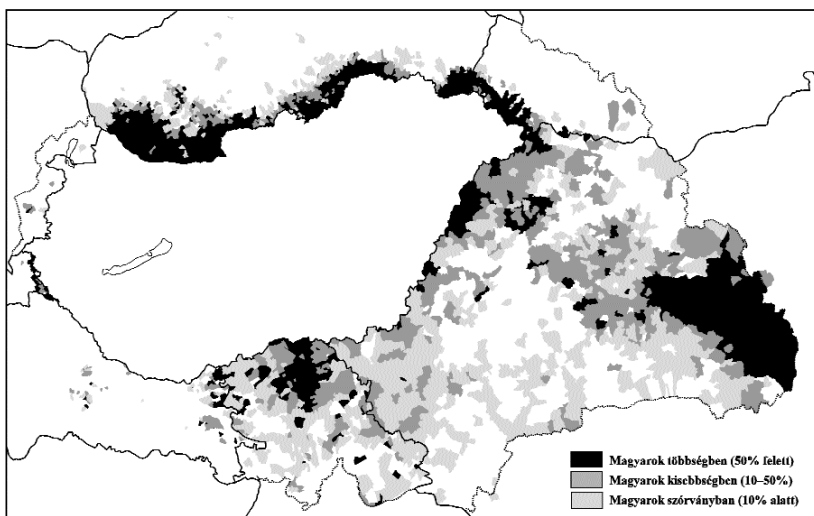
„Szórványnak azokat a kisebbségi csoportokat nevezzük, amelyek számuknál és/vagy arányuknál fogva kisebbségi életüket csak korlátozottan, funkcionálisan megcsökkentve tudják megélni, de megmaradásuknak vannak esélyei. Az ezeknél kisebb, megmaradásra szinte esélytelen kisebbségi maradványokat foszlányoknak nevezzük”. (Utóbbi fogalmat Vetési László javaslatát elfogadva ajánlom.)

* * *

Az alábbi táblázat és diagram a magyarok településenkénti arány szerinti megoszlását mutatja be néhány országban:

	Erdély 1607	% 100	Szlovákia 567	% 100	Vajdaság 339	% 100	Horvátország 22,4	% 100
0–1%	3	0,2	6	1	2	1	5,4	24
1–10%	145	9	40	7	48	14	7,8	30
10–30%	309	19	25	5	36	11	3,1	14
30–50%	235	15	58	10	61	18	2,0	9
50–100%	914	17	438	77	192	56	5,1	23

Ugyanez diagramon talán könnyebben áttekinthető:

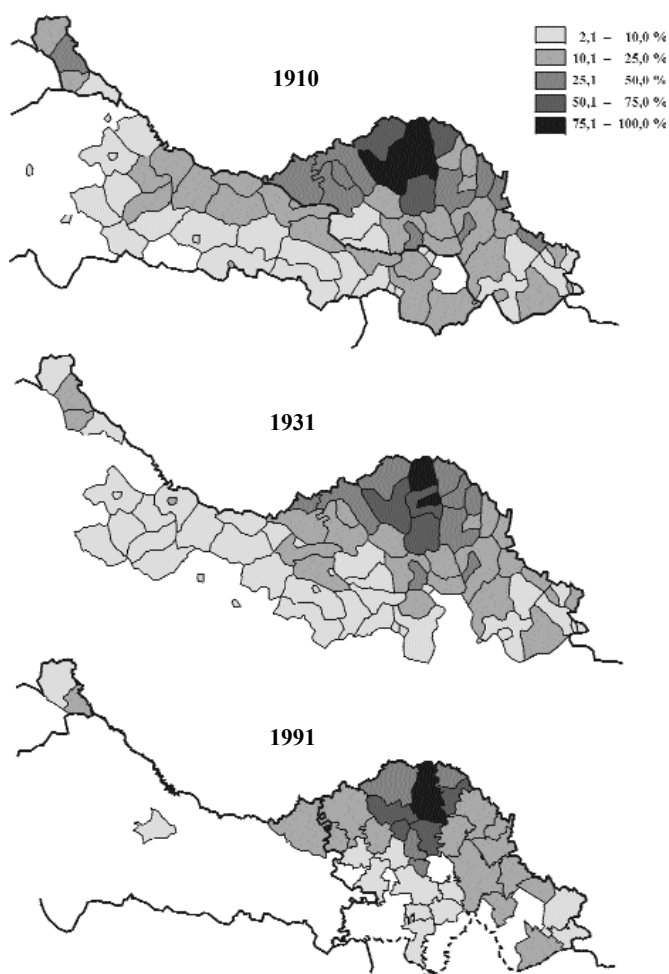
Jól látható, hogy *Szlovákiában* van a magyarság a legkevesbé veszélyeztetett helyzetben, hiszen háromnegyedük olyan településen él, ahol arányuk nyolcvan százalék feletti.

A *Kárpátalján* már nem ennyire jó a helyzet, de adathiány miatt igazán pontos képet nem tudunk az ottani helyzetről alkotni.

Erdélyben a valóság rosszabb, mint amire a táblázat alapján következtethetünk, hiszen az összeállítás közszécsintű adatok alapján készült – a falu és városrészenkénti adatok

alapján ennél sokkal kedvezőtlenebb képet alkothatunk. A területi megoszlás – lásd térkép – alapján azt is megállapíthatjuk, hogy amíg a szlovákiai, kárpátaljai és (részben) a vajdasági magyarság összefüggő, a magyar határ mentén található sávban él, addig az erdélyi magyarság két nagyobb tömbjének egyikére igaz csak ez a megállapítás, a székelyföldi magyar tömbmagyarság megmaradási esélyei azonban jók. A probléma az, hogy e két területrészt között a többi magyar igen eltérő arányú településeken él – meglehetősen szétszórtnan. A szórvány-helyzet egyik legsúlyosabb közvetlen következménye anyanyelvi iskolai oktatási lehetőségeik beszűkülése.

A volt jugoszláviai területeken a magyarság szórványosodásának folyamatát az alábbi térkép jól illusztrálja:

Magyarok arányának alakulása Jugoszláviában

A *Vajdaságban* az északi, Tisza-menti sávban a magyarság még többségben él, ettől délre a szórványosodás már egyértelműen megfigyelhető.

A *horvátországi* helyzet tragikus: 983 településen él legalább egy magyar, de ebből 800 településen számuk 10-nél kisebb. Ezeken a településeken az itteni magyarok megmaradási esélyei egészen minimálisak – sorsuk intő jelként kell, hogy szolgáljon.

* * *

Összefoglalva: a szomszédos országokban élő magyarok egyes csoportjainak megmaradási esélyei az elmúlt egy évtized folyamán lényegesen rosszabbá váltak – elsősorban mind negatívvá váló természetes szaporulatuk, s az itt most nem tárgyalt asszimilációjuk, továbbá az anyaország irányába ható migrációjuk következtében. Hosszabb távlatban gondolkodva a probléma jelentőségét a mind markánsabban jelentkező szórványosodási folyamatok erőteljesen növelik. Ezen a helyzeten csak egy átgondolt és megalapozott összmagyar nemzetstratégia változtathat.

A. Gergely András

A totális társadalmi tények mint térhasználati és identitásmódok

(Rövid áttekintés a helyi tudás tartalmáról)

Egy interdiszciplináris megközelítést szeretnék itt felvezetni – nem mintha ezzel a kisebbségi kérdések iránt érdeklődőket meglephetném, hiszen a tanulmányok széles földrajzi horizontja és diszciplináris sokszínűsége ezt eleve ígéri is. Megközelítésmódom annyiban interdiszciplináris, amennyiben a kisebbségtudományok is azok. A szóban forgó tanulmányok tematikái alapján hol történet-szociológiai, hol politikafilozófiai, megint másutt térföldrajzi vagy szociálgeográfiai problematikákkal nézhetünk szembe. Saját közelítési szempontom hármas fonatú: részben kisebbség-szociológiai, részben politikai antropológiai, részben pedig téridentitást körvonalázó.

Abból indulok ki, hogy a települési szintű, *térben és identitásban kifejeződő társadalmi viselkedésmódok* nem tekinthetők úgy, mintha távolról néznénk és kategorizálnánk őket, hanem róluk beszélve csakis úgy érthetők meg vagy értelmezhetők, hogy megjelenési formáikat, *reprezentációjukat* éppoly valóságosnak tekintjük, mint materiális formákat (így például a nyelvhasználatot, a régióépítési stratégiákat, a migráló tömegek útvonalát vagy a demográfiai tényeket). De bevallható problémaként jelentkezik az is, hogy számos helyzetben *nem reprezentálódik*, valami okból nem mutatkozik az identitás olyan látványosan, hogy lenyomatait sorra vehetnénk. Kiindulópontom az a *jelenség*, amelyet a szociológus Émile Durkheim „társadalmi tényeknek” nevezett, s kortársa, Marcel Mauss pedig „*totális társadalmi tényekként*” elemzett tovább. Igen durván leegyszerűsítve ehelyütt azt, amit az ismeretszociológia, a társadalmi változókból és konvenciókból szellemi javakat megismerni próbáló elméletalkotás, valamint a társadalmak komplexitását antropológiai nézőpontból megérteni próbáló kutatók prózaian csak „kultúrának” neveznek, nem úgy fogom itt tárgyalni, mint valamely „univerzális kiterjedéssel” jellemezhető fenomént. Hanem arra teszek kísérletet, hogy hozzávetőleges igazságokként tüntessenek fel olyan megállapításokat, amelyek a kisebbségi létben az önszervező törekvé-

A. Gergely András

A totális társadalmi tények mint térhasználati és identitásmódok

(Rövid áttekintés a helyi tudás tartalmáról)

Egy interdiszciplináris megközelítést szeretnék itt felvezetni – nem mintha ezzel a kisebbségi kérdések iránt érdeklődőket meglephetném, hiszen a tanulmányok széles földrajzi horizontja és diszciplináris sokszínűsége ezt eleve ígéri is. Megközelítésmódom annyiban interdiszciplináris, amennyiben a kisebbségtudományok is azok. A szóban forgó tanulmányok tematikái alapján hol történetiszociológiai, hol politikafilozófiai, megint másutt térföldrajzi vagy szociálgeográfiai problematikákkal nézhetünk szembe. Saját közelítési szempontom hármas fonatú: részben kisebbségiszociológiai, részben politikai antropológiai, részben pedig téridentitást körvonalázó.

Abból indulok ki, hogy a települési szintű, *térben és identitásban kifejeződő társadalmi viselkedésmódok* nem tekinthetők úgy, mintha távolról néznénk és kategorizálnánk őket, hanem róluk beszélve csakis úgy érthetők meg vagy értelmezhetők, hogy megjelenési formáikat, *reprezentációjukat* éppoly valóságosnak tekintjük, mint materiális formákat (így például a nyelvhasználatot, a régióépítési stratégiákat, a migráló tömegek útvonalát vagy a demográfiai tényeket). De bevallható problémaként jelentkezik az is, hogy számos helyzetben *nem reprezentálódik*, valami okból nem mutatkozik az identitás olyan látványosan, hogy lenyomatait sorra vehetnénk. Kiindulópontom az a *jelenség*, amelyet a szociológus Émile Durkheim „társadalmi tényeknek” nevezett, s kortársa, Marcel Mauss pedig „*totális társadalmi tényekként*” elemzett tovább. Igen durván leegyszerűsítve ehelyütt azt, amit az ismeretszociológia, a társadalmi változókókból és konvenciókból szellemi javakat megismerni próbáló elméletalkotás, valamint a társadalmak komplexitását antropológiai nézőpontból megérteni próbáló kutatók prózaian csak „kultúrának” neveznek, nem úgy fogom itt tárgyalni, mint valamely „univerzális kiterjedéssel” jellemezhető fenomént. Hanem arra teszek kísérletet, hogy hozzávetőleges igazságokként tüntessenek fel olyan megállapításokat, amelyek a kisebbségi létben az önszervező törekvé-

sek mögött húzódnak meg (vagy legalább tételeződnek). Azt veszem ugyanis alapul, hogy minden kisebbségi közösséget valahol és valamennyire egy *ethosz* éltet, másként szólva olyan elfogadott, egyénenként „belsővé tett” normarend, amely *élestszerző elvként funkcionál*. Nem erkölcsi maximáról van itt szó, nem is valamiféle új hitelvek központi fogalmáról, hanem olyan, az *életvalóságot sokoldalúan meghatározó társadalmi tényről*, amelynek megismerésében az empirikus mutatóknak fontos szerepe vagy bizonyító ereje lehet, de ezek mellett éppoly fontos a társas életvezetést szabályozó *helyi tudástartalmak* összehangoltságát megismerni, illetve ennek megértése során az adatszerűen nem rögzíthető összefüggések és kölcsönhatások komplexitásának átlátására kísérletet tenni.

Mi lehet ez a rejtélyes „helyi tudás”? Része talán – vagy fölérendelt fogalma – az identitásnak? Lehet-e egyáltalán tényleges egyedektől, helyszínektől elkülöníteni mindazt, amit tudásnak nevezünk, s lehet-e érvényesnek mondani egy interpretációt, ha nem csupán felmutatja a helyi tudást, hanem annak közegetől elszakadva átemeli mindezt egy tudományos diskurzusba – ahogy itt most éppen mi is tesszük?

Helyi tudás és lokalitás

Az identitás a kultúra térbelisége. A tér kulturális tartalma pedig olyan komplex (vagy totális) társadalmi tény, amiről mindenki, aki a kisebbséget érinti, voltaképpen beszélni szokott.

Mit tettem ezzel a közelítő meghatározással? Azonosítom-e romantikus gesztussal a *lokalitást* a *kultúrával*, s vitathatatlan ténynek mondom-e a kisebbségi önmeghatározás ilyesfajta szükségességét?

Igen is, meg nem is. Úgy vélem, nem érdemes túlértékelni a *helyi identitást*, hisz az olyan, ami talán a családon-rokonságon túl a leginkább sajátja *mindenkinek*. De fontos aláhúzni, hogy *mindenkinek sajátja*, és épp a tartalmától függ, hogy fölébe emelkedik-e a családnak, a hétköznapi társas környezetnek, vagy csupán mint halovány lokálpatriotizmus ölt testet. De úgyszintén ez a *lokális* identitás az, amely az önmeghatározásnak éppoly fontos eszköze, mint az ellenség, a „mások”, a kívülállók, a nem-helyiek egészséges vagy mesterkélt elhatárolása. A helyi tudás egyik alapszintje és a helyi közösség legfőbb önmeghatározási kritériuma ez: „Mi vagyunk a Nem-Ők”.

Ám a *lokalitás tudata, átélése teljességgel relatív*: én annyiban és addig vagyok, akkora a kiterjedésem, ameddig a másik tere el nem kezdődik, s a határok helyén és tartalmán már civakodnunk, egyezkednünk kell...! Már ahol kell, ahol szabad, vagy ahol erre külső erők és belső félelmek kényszerítenek...

Ennek ellenére kimondható, hogy sem térben (legyen az falu, város, tanya, fővárosi kerület, országhatár is akár), sem pedig időben meghatározható (évszázados, történeti) állandósága, tételezett *kontinuitása nincs az identitásnak*, mert ha lenne, függetleníthető állapotban volna a csoporttudat *aktuális* szintjétől, a mindenkori kulturális áreaktól, illetve a környezeti kölcsönhatásoktól. Nincs szükségünk például magyar voltunk, nemzeti hovatartozásunk szüntelen hangoztatására a társadalmi érintkezésben, ha maga a környezet is magyar... Hangsúlyossá válik azonban a származás folytonossága vagy az etnikai-kulturális (beleértve nyelvi) identitás, ha a miliő éppenséggel más kultúra terét vagy partvonalait érinti. Ebben a helyzetben már nem elég, hogy *belülről* átéltető az identitás *folytonossága*, de éppenséggel a *lokális hovatartozás* kap nyomatékot – legyen szabad itt utalnom például Biró A. Zoltán és a KAM kutatásaira a magyar-magyar kapcsolatokban rejlő problematikát illetően, vagy a HAR-KOV jelenség térbeli jelentéstartalmait kimutató

elemzésükre..., és épp így említhetném Mirnics Károly vagy Hajnal Virág vajdasági, Kovács Éva és Vári András örvidéki, Horváth Kata és Kovai Cecília borsodi, Antos Balázsék veleimi, Keményfi Róbert gömöri vagy Illyés Zoltán moldvai tereptapasztalatait (s még elnézést kell kérjek kutatók százaitól, akik egy sereg más kutatásban hoztak példát hasonló identitás-reprezentációs helyzetekre, de akár csupán név szerinti felsorolásuk sem lehetősésem itt).

A *kultúrák határain* lejátszódó események vetekedő és szolidaritási rendszerek, csere- és adomány-juttatási gyakorlatok, egyéni vagy közös egyensúlykeresések ugyancsak értelmezhetetlenek, ha függetlenítjük őket *tudásháttérüktől*. A társadalom természetének egyik elemi tartozéka éppen az, hogy szimbolikusan fejezi ki magát, viszont az egyéni- vagy csoportviselkedés sosem pusztán szimbolikus, hanem önnön határdefiníciója, térszükséglete meghatározásával és magával a térkijelöléssel inkább *kollektív*, s legtöbbször reflektál is arra, ami korábban érte. A reprezentációk ezért talán leginkább csak *eszmék*, szemben a gyakorlattal, s ez kíséri-irányítja a *cselekvést*, amely hordozza őket. De ez sem folytonos, hiszen a *társas viselkedés* egyes fázisaiban hol erősebben, hol gyengébben fejeződik ki az a „*kisebbségi tudás*”, amely az egyes léhelyzetek magyarázata, értelmezése, esetleg későbbi cselekvések előjelzése formájában nyilatkozik meg.

A „*totális társadalmi tények*” fogalma valójában azt takarja, hogy a *társadalmi jelenségek mentális jelenségek is* egyúttal. Olyannyira, hogy ezeket külön tárgyalni talán értelmetlen. Durkheim szerint a társadalmi valóságban az emberi aktusokat mindig teljességükben, jelentőségük összetettségében kell értelmezni (Vö. Karády 2000:551–552). Durkheim és Mauss szerint a társadalmi szimbólumok adnak értelmet a betöltött státusoknak és eljátszott szerepeknek egy társadalmi szertartásrenden belül, ezek juttatják kifejezésre egyik közösség csatlakozását azokhoz az értékekhez, amelyek megkülönböztetik más közösségektől. A szociológusok és antropológusok által készített osztályozások a globális társadalmakról, (például Durkheim tipológiája a társadalomszerkezeti alaptípusokról – hordáktól és nemzetségektől a többszörösen tagolt komplex társadalmakig), olyan nagy egységeket testesítenek meg, amelyek „előrehaladottságát”, tagoltságát kiterjedésük, és bennük a munkamegosztás módja határozza meg (ilyen módon fogalmazott Durkheim a mechanikus és az organikus szolidaritásról, vagy Tönnies a társadalmi meg egyezések rendszeréről, a közösségi vagy társadalmi kapcsolatokról, míg más kutatók a tradicionális/ipari, archaikus/modern, individualisztikus/holisztikus, nomád/letelepült, kapitalista/szocialista, hierarchikus/demokratikus, gyűjtögető-vadászó/piaci, államalatti/osztálytársadalmi stb.) szembenállásokról.

Ez a sokszor fejlődési elven felépített, vagy társadalom-morfológiai (a népesség térbeli eloszlására alapozó, sűrűséget és korosztályi viszonyokat mérlegelő) teoretizálás olykor eltekint attól, hogy a társadalmi formák létének éppúgy *tartozékai a mentális szférában* található elégedettségek, közösségi értéktartalmak, biztonságérzetek vagy félelmek, cselekvésképessegek vagy önmegadó technikák, *mint a materiális létnek az anyagi javak*, az elosztási mechanizmusok, vagy az ökológiai-környezeti feltételek. A társas létben és minden egyénnek a környezetével, családjával, miliójével vagy egyetemes önbesorolási képzetével kialakított kapcsolata magában rejtje azt a képességet is, hogy a társadalom belső ereje, védettsége, kifelé irányuló viselkedésmódja garanciát nyújtson a létfeltételek kontinuitásának. Így az egyén nem cselekvésképtelen biológiai egyed pusztán, hanem a társas és *települési térben koncentrálódott tudástartalmak* birtokosa, kapcsolati tőkék használója és interperszonális hálózatok építője, spirituális intézmények kialakítója is. Ugyanakkor a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli megoszlása olyan konkurenciaharcot eredményez, amely részint tovább hierarchizálja a társadalmakat, részint átrende-

zi függésvizonyaikat, és intézményesíti mindezt a szocializáció révén. Az *intézmény* ezzel főszerepet kap, akár a kasztrendszer normái vagy az osztálykonfliktusok helyébe is léphet, mint tanult, minták alapján átvett módja a legkülönbébb szerepkészleteknek, s mint feltételrendszere az empátiás megértésnek. *Intézményt* mondok, miközben tudom, hogy majd' mindenki valamiféle hivatalos építményre asszociál vagy hatalmi-uralmi központot képzel el. Pedig érdemes tudomásul vennünk, hogy intézményként funkcionál a nyelv, a szokásjog, a rangtisztelő vagy a konfliktusmegoldó képesség is, bár építménye inkább az egyéni és csoporton belül magasodik. De aki a kisebbségi létállapotot *belül-ről* éli át, bizonyos több példát is talál arra, miféle jelenségek képesek intézményként szolgálni... – erre itt példaként többen is ismertetik a nyelv szerepét vagy az identitást mint közösségmegtartó elemet.

Ezek a formális, szabályozott, megszokott és nem formális (vagy informális) kollektív használati módjai a nem államiasult mechanizmusoknak és belülről épített rendszernek, adják a helyi tudás alapját. Miről beszélünk hát helyi tudásként? A helyi tudások példái: ismert mozgások, jelentésszerű jelek, a templom vagy a pártház üzenethordozó tartalma, a hangok fantasztikus jelentésvilága, a színek, formák és kiterjedések módjai – sokszor olyan egyszerű élettények, amelyek bár körülvesznek, kis jelentőséget tulajdonítunk nekik, ám mihelyt hiányoznak, értékük mérhetetlenül megnő... Ugyancsak ilyen tudástartalom a távolságok, irányok kezelésének adottsága és ismeretanyaga, ilyen az idő lenyomatának értelmezni tudása, a hit által csoportba foglalt emberek összetartozás-tudata, az etnikai közösség melegségének élménye, a mindennaposan megélt kapcsolatok nyújtotta biztonság... stb. A helyi tudással *szemben* állnak a (sokszor éppoly komplex) tudások is: az anyanemzethez tartozás érzése, a kívülről szabott határok szorongató volta, az „európaiság” vágya, a rendszerintegrációs szervező elvek, a nyelvi vagy vizuális univerzum értésének módjai, a faji hovatartozás bizonyossága, és így tovább. Valójában, bár a „komplex” jelenségek csak az „egyszerűekkel” állanak szemben, s nem a helyivel állnak ellentmondásban, de nem kevésbé (sőt, sokkal inkább) vitathatóak, mivel tartalmaik igen eltérőek lehetnek – ezért kollektív jóváhagyással és ellenkezéssel mindig szentesített ismervek jellemezhetik.

Adat, ismeret, tény

Mit tudunk meg a „totális társadalmi tények” révén a saját világunkról vagy a szomszédainkéről? Mit kezdjen a kutató ezekkel az ismeretképletekkel? S egyáltalán: maguk a kutatások, témaválasztások, térkijelölések hogyan szabnak utat magának a megismerésnek?

Nincs talán erre egymondatos magyarázat... Vannak ugyebár maguk a feltárási módszerek: a *megfigyelés*, a társadalmi tények *összehasonlító elemzése* és a felhalmozódó tudásanyag *kritikai értékelése*, melyek az antropológiai kutatás eszközei, egyfelől a megismerési célokat tükrözik. Másfelől minden kutatói vállalkozás egyfajta *tudáskonstrukció* eredménye is. A szó nemes értelmében megfogalmazható, hogy a kisebbségi interjúalanyok, az „adatközlők”, vagy egyszerűbben, Clifford Geertz kifejezésével: a „benszüllöték magyarázatai” maguk is magyarázatra szorulnak a felhasználható tények sorában – vagyis az elemzőnek a *társadalmi szövegek* megértése, értékelése és interpretálása is feladatává válik. A *tények*, a dolgok milyensége, viszonya az egésszel, vagy a *társadalmi test* egészével, amelynek részei, mindahányszor megfigyeljük, rendre egyfajta *társadalmi használatot* mutatnak: a jogszokások használatát, a rítusokat, a helyi emlékezet anyagának interpretációit, a közös emléktanyag egy-egy továbbbesélt fejezetét... Mindezek arról vallanak, hogy a társadalmi valóság nem összegezhető valamiféle absztrakcióban,

de koncentrálódik egyfajta konkrét totalításban, amely végső soron magának a helyi vagy egyetemesebb *rendszernek* ad formát. S hogy ebben a rendszerben milyen térfoltokból áll össze a társadalmi teljesség, milyen intézmények és reprezentációk mutatják föl a belső értékeket – ennek megértése épp a társadalomkutató feladata.

Önök mindannyian jól tudják: amint egy helyi társadalmi közösség vagy szubkultúra, a zentai fiatalok, munkácsi zsidók, székelyföldi munkanélküliek vagy mecenzéfi svábok megismeréséről és etnikai-kisebbségi kultúrájuk néven nevezéséről van szó, mindjárt sokkal konkrétabb élettényekben alakítható ki a rájuk vonatkozó tudásanyag, mintha távolságtartó elméleti megfontolásokat hall és olvas az ember a helyi intézmények „eredetiségéről”, elemi fontosságáról, statisztikai adattá varázsolható tényeiről. *A társadalmi tény azonban nem adat*, s – anélkül, hogy az adatfelhozatalban erős kutatók felé küldenék itt bíráló szavakat, akiknek átfogó tényanyagából jobbra kipereg az élő ember – maguk a komplex társadalmi tények mindig ember-léptékű mozgásról-működésről vallanak. A kisebbségkutató nagy gondban van akkor, amikor (némiképp tudományos „etnocentrizmussal”) olyan témát választ, amelynek megértésében vagy megnevezésében érdekelt, s ez érdekel ki is fejeződik a feltárás módjában, ami miatt viszont bírálatot kaphat a számok és nagyságrendek kezelésében gyakorlottabb statisztikusoktól, történészekről, szociológusoktól, demográfusoktól, mondván: a fenomenológiai megközelítés elfogult, hisz a társadalmi jelenségek magyarázatául érvényesnek fogadja el az érintettek, a helyiek véleményét. A történeti alapú értelmezések, vagy a társadalom-morfológiai csoportstruktúra-elemzések, amelyek nagy ívű változások és társadalmi mozgások értelmezői, joggal kérdezősködnék az integrációk és kohéziók komplex formái iránt érdeklődő antropológusok, etnológusok vagy szociálpszichológusok eredményeinek „bizonyító erejű” voltáról. Hogy Marcel Mauss egy kifejezésével éljek: a társadalom „test-technikái” (Mauss 2000:425–446), ahogyan az egyes nemzetek jegyeit felmutató egyének viselkedésmintái is, lehetővé teszik valamiféle „társadalmi fizika” leírását, s ha ehhez a filozófiai, pszichológiai és szociológiai értelmezések révén hozzágondoljuk a „tudás archeológiáját”, akkor olyan interdiszciplinaritás felé közelíthetünk, amelynek következtetéseit mutatják, hogy az ember teljessége miként függ össze a társadalmi teljességgel, s ez miként rejt magában eddig csak ritkán megnevezett identitástartalmakat. Nos, ha lehet helyi tudásról beszélni, ha lehet csoport- vagy település-léptékű ismeretanyagot formálni az identitások árnyalatairól, narratíváiról (Rinaudo 1999:153–182), akkor erre éppen a kisebbségkutatással egybekaroló antropológiai érdeklődés lehet-lesz képes. *Avagy az a kutatói magatartás, amely vállalja a társadalmi tények teljes horizontjának megrajzolását.*

Horizont... – igen ám, de hisz épp ez az egyik legsarkalatosabb *problémája a társadalmi tényeknek*: hol magasodik a horizont, hogyan formálható széles látkép azokból a mikro-térben összegyűjtött tapasztalatokból, amelyek aligha általánosíthatók más közösség terére átvétve, s hogyan lehet minderről diskurálni olyak kutatóknak, akik más térből, más és más tapasztalattal, más léptékű és támogatottságú, korú és intenzitású vizsgálódásokból érkeznek...?

Úgy vélem, épp a totális (avagy komplex) társadalmi tények felől nézve fogalmazható meg a közös pont. Ezek a társadalmi tények elkülönülnek az egyes egyéni megnyilatkozásoktól, nem foghatók meg materiális voltukban, mégis jelen vannak minden gesztusban, gondolatban, vágyakozásban, nevelési tapasztalatban, szabálysértésben és gondolkodásmódban, mint olyan *külsődleges meghatározók*, melyeknek az egyén akkor is köteles alávetnie magát, ha ennek nincs tudatában. Nincs tudatában azért, mert részben ő maga is alkotója e jelrendszernek, hitrendszernek, értékrendnek, szabálykövetési módnak, s nincs tudatában azért sem, mert nem kell szembesülnie azzal, hogy rákényszerítik egy tőle ide-

gen szabályrendszer vitathatatlan elfogadását, mégis fennáll ez a *külsőből belsővé vált meghatározottság*, amely leggyakrabban *képzetekből és cselekedetekből* formálódik. Amint a kutató képes egy jogi feltételrendszer, egy történeti jelentőségű eseménymenet, egy hitéleti dogma vagy erkölcsi szabály fennállását és történetét belátni, óhatatlanul keresi mögötte a tipikus rendszert és az intézményt is. Nem lehet figyelemmel – főként ha ki-sebbségi térben dolgozik – minden érzelmi hullámra, lelkesedésre, szájalomra, innovációra, amely ebben a társadalmi közegben megtalálható; pedig ezek ugyancsak társadalmi tényként hatnak, s szervezik olykor mindazt, amit az antropológus *megkülönböztető komplexitásnak* nevezne. Ki tudná kutatás közben finoman árnyalni a megszokást mint viselkedési módot, s ki ne keresné rögtön mögötte a kényszert, amelyből esetleg származik...? Ki ne találná természetesnek, hogy egy falunak, kisvárosnak alsó és felső részét helyi toponímiával is kifejezik, de ki láthatná át rögtön azt is, miért „alávalóbb” mindenütt az alszeg, mint a felszeg...? Ki gyűjthetné a nyelvjárás-változások között a modernitással belopódzó „interetnikus” vagy „EU-komfort” terminusokat úgy, hogy rögtön meg is nevezhetné azt a változó értékrendszert, amely a térbeli képzetek révén fejezi ki a modernizációs igényt egy olyan társadalmi térben, amelyben minden más (gazdasági, politikai, igazgatási, jogi, morális) racionalitás épp a meglévő lokális értékek megőrzését, konzerválását tenné indokolttá, nem pedig a külső behatások érthetetlen tempójának elfogadását. S kinek ne volna sokoldalúan körvonalazható kétélye azzal kapcsolatban, hogy a települési térben elkülönülő, marginalizálódott csoportok („etnikaiak”, „szubkulturálisak”) egyre tömegesebb jelenléte a településközpontokban a gettósodás ellenhatása vagy valamiféle szuburbanizációs törvényszerűség következménye falusi és kisvárosi miliőben...?

Úgy gondolom, nem lenne helyes itt, úgymond, „válaszokat” adni e költői kérdésekre. De úgy látom, hogy olyan kortárs nyugati kutatások, amelyek a rejtett társadalmi kapcsolathálók, a társadalmi ritmus, a térhasználat vagy a gyakorlati ész és a morál összefüggéseit taglalják etnológiai érvekkel, szinte evidenciaként használják a társadalmi tények durkheimi fogalmának maussi kiterjesztését, a totális társadalmi jelenségek minősítését, ezzel talán minket kisebbségkutatókat is figyelmeztetnek egy interdiszciplináris szempontrendszer követésére.

Helyi tudás – köztes szférában

Durkheim úgy fogalmaz: „a társadalmi tényeket a közösségként felfogott csoport hiedelmei, törekvései, gyakorlatai alkotják. Ami pedig azokat a formákat illeti, amelyeket a kollektív állapotok az egyén esetében öltenek, nos, /.../ némelyik cselekvés- vagy gondolkodásmód a sorozatos ismétlődésekkel olyan szilárdságra tesz szert, amely elszakítja, illetve elszigeteli azoktól az egyes eseményektől, amelyekben kifejeződik. Ezek a gondolkodás- és magatartásmódok ilyenformán saját érzékelhető formát, testet öltenek, s olyan saját lényegű valóságot alkotnak, amely teljesen elkülönül azoktól az egyéni tényektől, amelyekben végül is megnyilvánul” (Durkheim, 1978:29–32). A kollektív szokás nemcsak immanens állapotban létezik azokban az egymást követő cselekedetekben, amelyeket meghatároz, hanem ez az eredete és lényege a jogi és erkölcsi szabályoknak, sokszor az egyének szervezeti-pszichikai felépítését is befolyásolja – de nem azért kollektív, mert a társadalom minden tagjára általánosan jellemző. Hanem azért általános, „mert többé-kevésbé kötelező, mert egy-egy csoport állapotára hat, mert ennek révén az egyénekben ismétlődik – tehát azért lelhető föl minden részben, mert ott van az egészben is. /.../ Azért fogadjuk el őket, illetve azért tesszük őket magunkévá, mert egyszerre kollektív és évszázados alkotások lévén, sajátos tekintéllyel felruháztak... /.../ S jóllehet a társadalmi

tényt részben mi magunk hozzuk létre, mégis más természetű... A társadalmi tény a közösségi élet eredője, az egyéni tudatok között működő hatások és visszahatások terméke. És ha valamennyi tudatban visszhangot kelt, erre az a sajátos energia képesíti, amelyet épp kollektív eredetének köszönhet...” (Durkheim, i. m. 32-33.). Ugyanakkor persze Durkheim figyelmeztet is arra: a társadalmi tények olyannyira testetlenek voltak miatt olykor azt a hibás képzetet kelthetik, hogy egyáltalán nincs belső valóságuk, s mert szellemi konstrukciónak tűnnek, az hihető, hogy amennyiben megfogalmazzuk őket, rögtön maguktól konstruálnak olyan társadalmi valóságot is, amely valami erővel rendelkezvén, ha hasznosnak találhatjuk, egyben létjogot is nyer. Ezért aztán mintha elegendő is lenne e tények szerepének betöltéséhez, ha megfogalmazzuk, mire szolgálnak... – s így teljességgel el kellene fogadnunk Comte feltevését, aki „az emberi haladás erőit arra az alapvető tendenciára vezeti vissza, amely arra készíti az embert, hogy körülményeit lankadatlanul és minden vonatkozásban jobbjá, Spencer pedig a nagyobb boldogság szükségletére” gondol, amikor az együttműködés, a szabályozás mentén a családi szerepek eloszlását magyarázza (utalja Durkheim, i. m. 108–109).

Nem szeretnék felolvasást tartani a klasszikusokból, csupán arra kerestem egy kifejező idézetet, hogy midőn a kisebbségkutatás feladatainak, a városi, tanyai, falusi önszerveződésnek és az identitáskutatásnak összefüggéseiről beszélünk, alighanem *ezt a társadalmi tényt*, a kollektív tudatban és helyi magatartásban megnyilvánuló *tartalmat* keressük, amely értelmezhető a külső kényszerek felől, jellemezhető a csoporton belüli elterjedtség vagy az ellenállás ismérvei szerint, tetten érhető a szokásban vagy a modellkövetésben akár, s amelynek fő tartalmát éppen kényszerítő, kötelező jellege adja. Cselekvésmódokról, létformákról, világképekről, értékértéktartalmakról van tehát szó, amelyek szerepet kapnak a mindennapi lét ezer apró történéseiben, a gazdálkodástól a párválasztásig, a politikai orientációktól a mobilitásig, a nyelvi neveléstől a felekezeti váltásig megannyi jelenségben. *Rövidebben: a totális társadalmi tények fogalma abban áll, ahogyan az egyedi embert a többiek meghatározzák.* Nincs szó tehát általánosítottá tett társadalmi jelenségekről, sem számszerűsített gyakoriságról, sem az egyediségében megismételhetetlen emberről – de bizony szólni kell az egyén és a társadalom közötti szférában ható jelenségekről. Ezek közé tartozik a térbeli eligazodás ismeretanyaga, a térhasználat rendszere és tartalma, az önmegfogalmazás- és identitásmódok sokféle változata, a társadalmi kényszerek és tevékenységek széles köre. Mindezek, ha konkrét települési közösségben vizsgáljuk őket, ha összefoglaló fogalmat húzunk rájuk, *a helyi tudást tartalmazzák.* S ez az, amelyre a kisebbségkutatás kíváncsi, amelyet feltárni és megérteni, megnevezni és értelmezni közös feladatunk.

Elméleti következtetéseimhez hozzájárult az OTKA T 035241. sz. támogatása.

Hivatkozott és felhasznált irodalom

- Durkheim, Émile 1978. *A társadalmi tények magyarázatához.* KJK, Budapest.
- Geertz, Clifford 1983. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology.* Basic Books Inc., New York.
- Geertz, Clifford 1994. „A bennszülöttek szemszögéből”: az antropológiai megértés természetéről. In *Az értelmezés hatalma.* Századvég Kiadó, Budapest, 200–216. p.
- Karádó Viktor 2000. *Utószó.* In Marcel Mauss: Szociológia és antropológia. Osiris, Budapest, 551–552. p.
- Marcel Mauss 2000. Test-technikák. In *Szociológia és antropológia.* Osiris, Budapest.
- Rinaudo, Christian 1999. *L’ethnicité dans la cité.* L’Harmattan, Paris.

A regionális identitás szerveződésének új formái

Tanulmányomban a lokális és regionális identitások szerveződésének, építésének módzataival szeretnék foglalkozni, nyilván csak néhány kiemelt mozzanat kapcsán. Mondanivalóm egy szűkebb régió, a romániai székelyföld térségében végzett terepmunkákra alapozódik. Bár igyekszem mondanivalómat tágabb kontextusba helyezni, ezzel a gesztussal nem törekszem többre, mint az elemzett helyzet jobb megértésére. A tágabb összefüggések, a számbajöhető általánosabb kijelentések megfogalmazásához még a vizsgált régióban is jóval több kutatásra volna szükség, nem is beszélve a más régiókban végzett kutatásokkal való összevetés követelményéről. Első lépésben néhány érvet sorolok fel, amelyek a témával való foglalkozásra készítettek. Második lépésben a vizsgált régió kapcsán az identitásépítési gyakorlatok néhány előzményét említeném meg. Előadásom nagyobb terjedelmű részében a kollektív identitások termelésének kétféle típusára szeretném felhívni a figyelmet. Végül három következtetés megfogalmazására vállalkozom.

Elemzési szempontok

Az utóbbi évtizedben egyre több szó esik a ruralitásról. A városok fejlődése stagnál, már nem tudják felszívni a vidéki lakosságot. A rurális világ azonban továbbra is munkaerő-kibocsátó közeg, mert egyre kevesebb ember tud megélni csupán mezőgazdasági termelésből. A vidéki népesség vagy helyben marad, vagy nagyon távoli migrációt választ (különösen a fiatalok). Vannak olyan tényezők is, amelyek támogatják a helyben maradást. Ilyen a globalizációs folyamatok egy része, amely a termékeket, a szolgáltatásokat, az információkat a vidéki térségbe is eljuttatja. Nem kell elköltözni azért, hogy vásároljak és tájékozódjak. Ugyanakkor az információs technológia fokozatos térhódítása révén megjelenik a helyben való munkavégzésnek egy sajátos formája (a távmunka), amely szintén a helyben maradást támogatja.

E folyamatok lényege az, hogy a posztkommunista térségben, s ezen belül a vidéki térségekben egyfajta készenléti állapot, változás előtti állapot van. Ezért fontosnak tűnik, hogy e térségi folyamatokat figyeljük, elemezzük. A nagy témák mellett (pl. gazdasági szerkezet átalakulása, ipari-szolgáltató központok kialakulása, közlekedési folyosók tervezése stb. fontossá válik a jelentős népességet és jelentős területet magába foglaló vidéki területek társadalmi folyamatainak elemzése is. A vidéki területek lakosainak helyben maradása a következő időszakban érdekke válik.

Az általunk vizsgált szűkebb régióban (de nemcsak ott) olyan folyamatok is kimutathatók, amelyek lokális és mikroregionális szinten a vidéki térségek egyfajta rehabilitációs tendenciájának is tekinthetők. Egész sor olyan törekvés és folyamat tapasztalható, amelyek a lokális identitások és mikroregionális identitások újratermelését és bővítését, megerősítését célozzák. Ezekre később részletesebben is kitérek. A globalizáció optikájából mondhatjuk azt, hogy ezek a folyamatok periférikus, korszerűtlen, efemer dolgok. De már egy évtizede tartanak, és semmi jele annak, hogy a térség szereplői lemondának ezekről az identitásépítő, identitásmegerősítő törekvésekről, akciókról. Az egy-két évtizedig, esetleg még tovább is tartó társadalmi folyamatokat – társadalomkutatóként – akkor is komolyan kell vennünk, ha netán kétségeink vannak e folyamatok „időszerűsége”

gét” illetően. Úgy vélem, hogy a most alakuló EU-diskurzusból (ha csupán az Agenda 2000 tételeit veszem alapul) a rurális térhez, a kisebb léptékű regionális szerveződésekhez kapcsolódó szövegek egyre hangsúlyozottabban pozitív felhangokat kapnak. Így a jelenleg tapasztalható helyi folyamatok „fentről” is támogatást kaphatnak.

Harmadikként, de korántsem utolsóként azt is meg kell említenünk, hogy az általunk elemzett tömbmagyar régió identitástermelési, identitás-megerősítési folyamatai magyarországi nemzetpolitikai szempontból is még egy ideig fontosak lesznek. Nem kívánom sorolni azokat a tényezőket, amelyek a határon túli magyarság identitásfenntartási folyamatait támogatni fogják, s arról sem beszélnek most, hogy a határon túli fél miatt tartja jónak az anyaország ezirányú támogatását. Csupán azért említettem ezt a területet, mert ez is egy jelentős tényező a lokális és regionális identitások rehabilitációjában, illetve újratermelési folyamatában.

Összegezve azt lehetne mondani, hogy a lokális és regionális identitások előtérbe helyeződéséhez több olyan tényező is hozzájárul, amelyeknek hatása még tartósan ígérkezik. E tényezők között van helyi, endogén folyamat, globális trend és politikai megfontolás egyaránt. Maguk a helyi szereplők persze keveset törődnek az identitásépítési törekvéseiket ösztönző, támogató tényezőkkel. Ők a gyakorlattal foglalkoznak, s amint az eredmények mutatják, nem is rosszul. Talán azt sem veszik észre, hogy a korábbi évtizedek eléggé egyszínű, kevés variációt kínáló identitásépítési gyakorlatához képest ma már milyen széles skálán termelik a kollektív identitásokat.

Néhány fontos előzmény

A vizsgált térségben a kollektív identitások kialakításának és fenntartásának hagyományai erősek. Említhető például a lokális identitások fontossága és rendkívüli életformameghatározó ereje (tradicionális paraszti falusi közösségek világa), amelyből ma is sok elem él még, s amelynek rehabilitációjára ma is sokan törekednek. Témánk szempontjából azonban fontosabbak azok a kísérletek, amelyek a hatvanas évektől kezdődően regionális identitások kialakítására irányultak. Ez időszak gyakorlata már módszertanában, eszközkészletében közelebb áll a mai gyakorlathoz. Ekkor már a regionális identitás építésének igazi színtere a társadalmi nyilvánosság, a médiák világa, maguk az építők pedig az erre a feladatra vállalkozó közéleti szereplők. A jóval nagyobb, erősebb, központi román nemzetépítési folyamat kontextusában (esetleg épp azzal szemben) kell kialakítani a kisebb területet átfogó, sajátjának érzett magyar regionális identitást. A kétféle gyakorlat egymás mellett élése tulajdonképpen egyféle „harc”, amely a jelentéstartalmak meghatározásáért, a meghatározási jog birtoklásáért folyik nyilvános térben. E „harc” eredménye ebben az időszakban – többek között – a „hargitaiság” kidolgozása, az igen sikeres „szülőföld-diskurzus”, a kistájuk újradefiniálására tett kísérletek sora, valamint a kisebbségi ünnepként kezelt rendezvények, ünnepek sorozata.

Ezekkel az 1989 előtti identitásépítési folyamatokkal kapcsolatban egy igen fontosnak mutakozó megjegyzést tehetünk. Ezek az identitáskonstrukciók szinte kivétel nélkül a nemzetépítés jól ismert paradigmája szerint történtek (B. Anderson, O. Löfgren stb). A hargitaiság kiépítésének gyakorlatát elemezve mutattuk ki (Bodó – Biró) azt, hogy miként formálódott a regionális identitást létrehozó szakértői csoport, hogyan választották ki az identitáskonstrukció alapelemeit, milyen technikákkal hozták létre a konstrukció részegységeit, s hogyan terjesztették „fentről lefele” a kész terméket. E példa főlemlítése témánk szempontjából azért fontos, mert – mint látni fogjuk – ez a fajta gyakorlat 1989 után is erőteljesen tovább él, ugyanakkor megjelenik egy olyan regionális identitásépíté-

si gyakorlat is, amely teljesen más, mint a fentről lefele építkező, a nemzetépítési paradigmát követő gyakorlat.

Régi modellek, új minták

Amint a bevezető részben jeleztem, a vizsgált térségben 1989 után – a kollektív identitás terén – igen jelentős rehabilitációs, illetve identitásalakítási gyakorlat mutatható ki. Az igen sokféle lokális és tágabb léptékű szimbolikus események, ünnepek gyakorlata mellett megjelentek kifejezetten pragmatikus identitásépítési kísérletek is. Ezek között első sorban lehet említeni a kistérségi társulások kialakulásának folyamatát. Ezek létrejöttét többféle előzetes, többé-kevésbé sikeres kísérlet előzte meg. Mára a jogi személyiségként is bejegyzett 14 kistérségi szervezet meghatározó megyei szereplővé vált. A kistérségi identitások építése azonban még korántsem fejeződött be, sőt, ezután kap igazi lendületet (kistérségi leírások készítése, weblapok készítése, marketing akciók stb).

A sokféle identitásépítési gyakorlatban igen gyakran találkozhatunk az 1989 előtti gyakorlat modelljével. Ezekben olyan elemek kerülnek előtérbe, amelyek révén minél hamarabb meg lehet teremteni a tervezett kollektív identitás külső burkát (a „képzelt közösség” felületét), s ugyanakkor azonnal lépéseket tesznek a megteremtett burok legitimitásának megteremtésére, illetve a lefele irányuló terjesztésre. Csak néhány példát említenénk.

- Az újonnan létrehozott, még csak papíron létező kistérségi szervezet vezetői egy-két hónapig csak azzal foglalkoznak, hogy milyen legyen a kistérség címere, az elemek kiválasztásával minél több, a „székelységet” és a „magyarságot” reprezentáló elemet szeretnének belevinni. Az érvek között vezető helye van annak, hogy „ez a terület a mienk, le kell foglalni”. Címerváltozatokat tanulmányoznak és készíttetnek, heraldikusokat kérnek fel tervezésre és véleményezésre. A témát közgyűlésen is tárgyalják. A kistérség működésbe hozásának kérdései ehhez képest másodrendűek.
- Egy másik kistérség vezető testülete arról hoz döntést, hogy a kistérség határait markánsan és egyedi módon meg kell jelölni. A kistérségbe vezető utak mentén, a kistérség határán több méter magas oszlopos-táblás szerkezeteket építenek, amelyekre fölírják a kistérség nevét. A szerkezetek a helyi hagyományoknak megfelelően fából készülnek, a táblára a kistérség nevét ráfaragják, maga a szerkezet pedig az ősi formavilág elemeiből áll össze. Ezeket a szerkezeteket ott is fel kívánják állítani, ahol egy község két települése más és más kistérséghez tartozik. (Egy község több településből áll Romániában – a szerk.) A résztvevők annyira fontosnak tartják a tervet, hogy saját erőből, illetve önkéntes munkával fogják fölépíteni a szerkezeteket.
- A megyei településeket bemutató weblap készítését úgy oldják meg, hogy minden település – méretétől, lakosságától, megközelíthetőségétől, gazdasági erejétől, természeti adottságaitól függetlenül – egységes megjelenítést kap. Vonatkozik ez a grafikai megoldásokra, a szövegek terjedelmére, a képanyag mennyiségére. A kifejezetten közvetített megye-kép így a szó szoros értelmében „virtualizálódik”.
- A helyi ünnep szervezői gyakran választják azt a megoldást, hogy az ünnepi esemény szerkezetéből minden helyi összetevőt kihagynak. A meghívott vendég, az elmondott szöveg, az ünnepi kellékek halmaza a helyi közösségtől teljesen független. Csupán az ünnep neve, időpontja, fizikai tere és szervezője az, ami az eseményt az adott településhez köti. Helyiekre csak statisztika-szerepben van szükség. Az ünnepi beszédben, az esemény mediatizált bemutatásában viszont a „mi ünnepünk”, a „falu ünnep” megfogalmazás dominál.

- Helyi közéleti és politikai vezetők időnként kísérletet tesznek arra, hogy a székelyföldi tömbmagyar régióra egységes, markáns és jól forgalmazható identitáscímeként ragasszanak. Olyan egyszavas vagy egymondatos „identitást”, amelyet később majd részletesen is ki lehet dolgozni, ahhoz intézményeket, programokat és eseményeket lehet kapcsolni. Ilyen törekvés az, amely a régiót „kulturális régióként” próbálja meghatározni, a másik törekvés a sajátos fejlesztési régió címkéjével próbálkozik, nyilván voltak tisztán etnikai alapú regionális öndefiníciós kísérletek is.

Mindezek a példák arra utalnak, hogy a nemzetépítési gyakorlat elemei még mindig fontos szerepet játszanak. Valakik kitalálják, hogy melyek egy térség szimbolikus súlyú elemei, ezeket kiválasztják, megfelelően „csomagolják” és megpróbálják fentről lefele forgalmazni. (Csak zárójelben jegyezném meg, hogy ezek a „valakik” igen sok esetben egyetlen lelkes személyből állnak, jobb esetben néhány személyből). Mindig igekeznek először egy jól forgalmazható, látványos burkot teremteni, abban bízva, hogy idővel majd tartalom is kerül bele. Ezek a kulcsszereplők (akik természetesen saját magukat, vagy az általuk létrehozott termékeket állítják a középpontba) sikeresek a kialakított burok mediatizálásában, a megalkotott kollektív identitás periodikus, rituális-nyilvános prezentálásában. Eredményesek abban is, hogy megtalálják a megalkotott identitás „gyökereit” (előzményeit, hivatkozási pontjait) és az ezekre való reflektálás révén sikeresen legitimálják a konstrukciót.

E gyakorlat mellett ma már *másfajta identitásépítési mintákat* is felfedezhetünk. Ezek mögött valóságos szereplők vannak. Az egyik kistérség több mint 40 egyéni és intézményi szereplője közel 3 hónapnyi vita, egyeztetés után alkotta meg a szóban forgó szervezet struktúráját és arculatát (név, vállalható szerep, belső hierarchia stb). A létrehozott konstrukciónak olyan strukturált és tárgyiasított intézményi „magja” van, amely már nem csupán személyi teherbíráson, egyéni érdeken vagy alkalmi rendezvények mediatizált sikerén alapul. Az ilyen típusú kollektív identitás a tennivalókra és a jövőre összpontosít, kevésbé a múltra, az előzményekre vagy a gyökerekre. Nem is nagyon teheti, hiszen ezeknek a szervezeteknek rendszerint nincsen előzménye. Ünnepek és szimbolikus események helyett közgyűlések, szakmai rendezvények, programok jelentik a főbb csomópontokat. A szimbolikus elemek szerepe a megjelenítési gyakorlatban is kisebb. A belső értékeket megjelenítő címer helyett a kapcsolatteremtést szolgáló logót helyezik előtérbe. Szimbolikus gesztusok helyett szórólapokkal, helyi újsággal, tévéműsorokkal igekeznek elérni azokat, akik a kistérségben élnek. Az erőteljes önprezentáció itt is jelen van, de nem annyira a saját tagok felé, hanem sokkal inkább a potenciális partnerek felé irányul. A célok körében nem a saját hely szimbolikus demonstrálása, hanem sokkal inkább a saját érdekek érvényesítésnek napi gyakorlata kerül előtérbe.

A kétféle gyakorlat elemei egyelőre keverednek egymással. Egy-egy helyi vagy kistérségi identitásépítési gyakorlatban felváltva jelennek meg az elsődleges szimbolikus elhatárolódásra és a pragmatikus gesztusokra alapozó elemek. Az sem ritka, hogy egy-egy identitásépítési mozzanatot a helyi szereplők egy része azonnali szimbolikus elhatárolódásként, más részük gyakorlati jellegű érdekérvényesítésként értelmez. A trendek azonban nagyon is látszanak, az identitáskonstrukciók fő szervezői és hangadói határozottan „húznak” egyik vagy másik modell irányába. Vegytiszta eset nem nagyon van, de az építkezési kísérletek két pólus köré csoportosulnak. A kétféle gyakorlat között tulajdonképpen egyetlen közös elem van: az erőteljes önprezentációra való törekvés. Minden más összevető eltér. A kétféle gyakorlat szemléletes ábrázolása érdekében táblázatba foglaltam a kétféle gyakorlat fontosabb elemeit:

Első modell

Szimbolikus elhatárolódás

- virtuális szereplők
- előzményekre való hivatkozás
- burok-teremtés
- ünnepek nagy szerepe
- szimbolikus elemek nagy szerepe

Második modell

Pragmatikus építkezés

- valóságos szereplők
- jövőre való utalás
- „mag” létrehozása
- napi események szerepe
- szimbolikus elemek kis szerepe

Az itt bemutatott példák és modellek amellett érvelnek, hogy a vizsgált régióban a kollektív identitások létrehozása és fenntartása többféle paradigma alapján történik. Nem csupán a jogszabályok támogatják a „mindenki úgy termel kollektív identitást, ahogy tud” gyakorlatát, hanem a megismert minták, a kibővült eszközkészlet, s nem utolsósorban az ilyen célra megszerezhető politikai és más jellegű anyagi támogatások is. Az igény és gyakorlat mindenképpen létezik, ezt társadalomkutatóként tudomásul kell vennünk. A jelentéstartalmak meghatározásáért és birtoklásáért folytatott „harc” nem csupán a közösségi identitások fölmutatásnak valamiféle „belső” igényéből táplálkozik (ahogyan ezt az etnikai és regionális identitások feltérképezői ma is sok esetben gondolják). Ehelyett a nagyon is pragmatikus alapon működő érdekeknek és érvényesülési elképzeléseknek van egyre nagyobb szerepük. E tekintetben – nézetem szerint – nem nagyon van különbség a lokális vagy regionális identitás nemzeti, szimbolikus erejét hangsúlyozó értelmiségi igyekezet és a kistérségi gazdasági érdekérvényesítést nyíltan hirdető térségi menedzser elképzelései között.

Néhány következtetés

Az elmondottak alapján néhány fontosnak mutakozó következtetés is megfogalmazható. Ezek közül hármat szeretnék kiemelni.

- a) A kollektív identitások létrehozásának, fenntartásának többféle modellje kutatás-módszertani vonatkozásban is figyelmet érdemel. Úgy tűnik, egyre kevésbé elégedhetünk meg azzal, hogy a kutatás során számba vesszük a megtermelt kollektív identitás végtermékeit, kimeneti elemeit. Ezek mögött ugyanis esetenként nagyon is eltérő gyakorlat húzódhat meg. A kétféle területről vett példákkal arra is szerettem volna utalni, hogy a kollektív identitás kitermelésének kétféle gyakorlata milyen nagymértékben meghatározza a szóban forgó termék tartósságát, mindennapi használatának lehetőségeit és formáit. Azt nem mondhatjuk, hogy egyik termék értéke sebb, mint a másik. De a létrehozás és fenntartás gyakorlatát elemezve arról már lehet véleményünk, hogy az érintett közösség számára melyik változat mikor, mire jó. A „hasznosításra” vonatkozó megállapításainknak pedig – véleményem szerint – nem a végtermék, mint alkotás elemzésére, hanem a létrehozási gyakorlat elemzésére kellene alapozódnia. A „szép” végtermékhez kapcsolt értelmezések sokkal inkább használhatók egy még átfogóbb termék létrehozására, mint a vizsgált közösség működésének értelmezésére.
- b) A kollektív identitások létrehozásának többféle modellje felveti azt a kérdést is, hogy maga a létrehozási gyakorlat hogyan fog működni, milyen modellek válnak uralkodóvá. Más szóval: fontos-e ez az egész, vagy a globalizációs trendek térhódításával, az individualizáció előtérbe kerülésével ezek az identitásépítési gyakorlatok háttérbe szorulnak, eltűnnek. Legfeljebb néhány helyi és regionális vezető alkalmi politikai akcióihoz, illetve a helyi, regionális értelmiség nosztalgizáló alkal-

maihoz fognak kapcsolódni? Jelen pillanatban a vizsgált régió kapcsán azt lehet mondani, hogy az ilyen kísérletek száma nagy, még mindig újabb és újabb identitásépítő szereplők jelennek meg, megjelennek az építkezési módszerek típusai, ugyanakkor ezekben a folyamatokban (nyilván eltérő módon és mértékben) sokan vesznek részt.

Mindez arra utal, hogy a helyi és regionális identitásépítési törekvéseket még jó ideig nem lehet leírni. Az ilyen kísérletek és programok diverzifikációja arra utal, hogy most már nem csupán az erős többségi kollektív identitás „nyomasztó fölénye” az egyetlen mozgató, aktivizáló tényező. Más tényezők, más érdekek, más hatóerők is működnek, mint az 1989 előtt ismertek (védekezés, burkolt szembefordulás). Ugyanakkor az ilyen kísérleteket és programokat támogató források is többfélék, a fölhasználható eszközkészlet pedig egyre bővül. Föltehető, hogy jogi, adminisztratív korlátozásra nem kell számítani, sőt, az EU-diskurzusban talán még erőteljesebbé válik a helyi és regionális identitástermelési törekvések legitimációja.

Azt gondolom, hogy az építkezési gyakorlatok alapos elemzése döntheti el, hogy átmeneti rehabilitációs folyamatról van-e szó, vagy az 1989 utáni társadalmi „átmenet” egyik fontos tartalmi összetevőjéről. Azt gondolom, hogy régióink társadalomkutatása adós ezzel a válasszal. Én magam hajlanék arra, hogy ezt a folyamatot az 1989 utáni időszak társadalmi „átmenete” egyik lényeges összetevőjének tekintsem. De ennek bizonyításához nyilván többre van szükség, mint az identitásépítési modellek újabb típusainak megjelenését illusztráló példák felsorolására.

- c) Nem érdekeltelenek ezek a folyamatok a politika és a térségfejlesztési policy-k felől nézve sem. Ezzel kapcsolatban csupán két tényezőre szeretném felhívni a figyelmet.

c1) A döntések és forráselosztások egy nem csekély része egyre inkább oda összpontosul, ahol ezek a helyi, regionális identitásépítési gyakorlatok folynak (a szubszidiaritás elvének fokozatos érvényesülése). Ezek a döntések és ezek a források infrastrukturális fejlesztésekhez, a szociálpolitikai kérdések megoldásához biztosan nem elegendőek, de helyi identitásépítési törekvések támogatásához, esetenként finanszírozásához már igen. S az erős helyi, regionális identitások már a forrásszerzés eszközei is lehetnek. Ebben nyilván nincs semmi rossz, ilyen a piacgazdaság. Ha a forrásokat nem csupán egy központból osztják, akkor az identitástermelési játékok is diverzifikálódnak. Ahogy a helyi fejlesztők legutóbbi quebec-i tanácskozásán fogalmaztak: arra kell törekednünk, hogy minden ember a saját környezetében fejlesztővé válhasson. Ha ez így alakul, akkor a helyi és regionális identitások építésének, működésének jelenségköréről érdemes lehámozni a kisebbségvédelmi, nemzetmentő és más ideológiákat, hiszen itt sokkal egyszerűbb társadalmi folyamatról van szó.

c2) A másik mozzanat a kutató szerepére vonatkozik. A fentebb bemutatott helyzetben nyilván ártétkelődik a kutató státusa is. A jelenségek távolságtartó szakmai számbavétele közben – akarva-akaratlanul – ő maga is helyi, regionális folyamatok egyik szereplőjévé válik. Nincsen már semleges, objektív szempont, hiszen minden helyi terepmunka, minden publikáció a maga módján „beszól” a helyi, térségi identitásépítési folyamatokba. Most nem csupán arra gondolok, hogy a helyi monográfia szerzője egyenesen a helyi identitás helyi bibliáját írja meg (kutatási forrásokból finanszírozott szakmai program keretében). Sokkal inkább arra, hogy a helyi, regionális identitásépítési folyamatokat

kutató szakértő személye és munkája (a megírt anyagot is beleértve) a jelentés-tartalmak meghatározásáért és birtoklásáért folytatott „harc” részévé válik. A kutató tevékenysége és szövege is írja azokat a szótárakat, amelyek a regionális, lokális identitásokat egymást kiegészítve vagy egymásnak ellentmondva „elbeszéli”. Visszatérve a bemutatott kétféle modellre: nem mindegy, hogy a kutató melyik oldalra áll. Az egyik szebbnek, a másik gyakorlatiasabbnak mutatkozik. Semleges pozíció föltehetően nincsen. Nem lenne semmi gond, ha ezt a kérdést csupán kutatás módszertani kérdésként kellene kezelnünk. Elvitatkoznánk rajta egy darabig. De nem erről van szó. Ha egyik vagy másik oldalra állunk, azzal a szóbanforgó lokális, regionális közösség „gondjait oldjuk meg”. Ezt a „beleszólási” mozzanatot nem lenne jó figyelmen kívül hagyni.

Hivatkozások

- Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna 1993. Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely* 2., Csíkszereda.
- Löfgren, Orvar 1988. Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.) *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. MTA Néprajzi Kutató Csoport – OSZK Magyarorsággutató Csoport, Budapest.

Mirnics Károly

Menekülő önazonosság-tudat

A Vajdaságban élő magyarság jövőképét és önazonosság-tudatát
befolyásoló demográfiai tényezők 1918–2001 között

Minden romlás kezdete abban az iskolai nevelésben és oktatásban van, amely, miután 1918 után elűzték vagy kitoloncolták a magyar polgári rétegeket a Délvidékről, és a nagybirtokokon élő bérlők ezreit fosztották meg megélhetésüktől, vagy tették nincstelen városi proletárrá – évtizedeken keresztül a magyarok nemzedékeivel hiteti el több-kevesebb sikerrel azt, hogy a magyarok a Délvidéken jövevények és a szerbek képezik Vajdaság egyetlen és igazi őshonos népességét. Olyan meghatározó tényező ez, amely ha évtizedeken keresztül így tanítják és így sulykolják az emberi fejekbe (márpedig nemcsak a monarcho-fasiszta Jugoszláviában, de a szocialista és mai Szerbiában is így tanítják az iskolában), végül valamilyen módon mégis nevelő hatású tanításnak bizonyul, amely elhomályosítja a magyar nemzetiségi önazonosság-tudatot és önismeretet, az egész magatartást és viselkedést bátorítalná teszi. Az ilyen tanítást ugyan részben ellensúlyozni képes a családi környezet, de nevelő célú hatását semmiképpen nem szüntetheti meg.

Egy nem demokratikus hagyományokon alapuló országban nincs még külső ráhatási lehetőség sem, amely legalább részben semlegesítené az ilyen nevelő hatást. Miért teszi ezt a szerb állami, politikai és közéleti elit? Az, aki jövevénynek érzi magát, itt, valahol vagy bárhol, sokkal könnyebben távozik onnan, mint az, aki az ősi föld jogos tulajdonosának érzi magát. Aki jövevény, annak állandóan üzött és menekülő önazonosság-tudata és önismerete van. Ezt a szerbek jól tudják és a köznevelés céljait tudományos alapon alakítják ebben az értelemben a nemzetiségekkel szemben. Ebben lelhető meg annak az oka, hogy a vajdasági magyar népesség jóval kisebb mértékben vett részt a belső, mint a külső vándormozgalomban. Az efféle állami kisebbségi politikával szemben ilyen a kisebbség reakciója. Inkább elmenni az országból, mint kizsákmányoltnak és megvetettnek érezni magát.

A demográfiai tényezők színező hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni. A szerb közélet magyar önazonosság-tudatot és önismeretet elhomályosító törekvései nem hatnak minden földrajzi környezetben, korcsoportban és szociális rétegben azonos erővel.

A vajdasági magyarok önismeretét behatárolja a népesség nagy arányának szórvány jellege, a példátlan méretű külső vándormozgalom és az etnikai egyedüllét, amely a németek kiűzése és kiirtása után bekövetkezett.

1. „Pognutu glavu sablja ne seče” (a lehajtott főt a kard megkíméli) – tartja a szerb közmondás. Aki behódol, aki azt mondja, hogy én nem vagyok magyar, hanem mától kezdve szerb vagy jugoszláv – elsősorban faluhelyen – számíthat arra, hogy a szerbek befogadják. A szerbek egyes egyént befogadnak, de más közösséget és bárkit, aki továbbra is ragaszkodik saját közösségéhez, nem fogadnak be. A csupán néhány tíz vagy néhány száz lelket számláló magyar falusi népesség keveset tehet magyar önazonosság-tudata és önismerete megőrzéséért. Falusi közössége népességének megújítására képtelen. Ezekben a szórványokban elképesztően nagy a magyar nemzetiségű aggregények száma. Lehet ez lemondás vagy tiltakozás a kisebbségi sorssal szemben. Mindenféléképpen, azonban a visszahatása egy szociálpatológiai állapot. Az ilyen kis falusi közösségek, a szerb túlsúly következtében, tehetetlenek bármilyen társadalmi-társasági életet élni, vagy művelődési intézményt működtetni. Sor-

suk a biztos beolvadás és kihalás. Jelenleg a beolvadásnak vagy kihalásnak ebben a stádiumában van, és ellene nem tehet úgyszólván semmit 50-60 ezres magyar falusi népesség. Csupán a hely szűke miatt nem soroljuk fel azokat a falusi településeket, ahol már ilyen előrehaladott állapotban van a beolvadás vagy a népesség teljes kihalása. Amikor a régebbi és mostani szerb politikai propaganda a békés együttélést példázza, általában célzatosan ezeket a településeket tartja követendő példának.

2. A közösségi önszerveződéshez szükséges magyar népességi lélekszám alsó határa, határértéke 2000 főben állapítható meg településenként. A születési arányszám alacsony alakulása, az elkerülhetetlen külső és belső vándormozgalmi veszteség és a vegyes házasságok ezt a számot nagyon szigorítják. Ez a lélekszám sem lesz hosszú életű, ha a külső vándormozgalom és a vegyes házasságok aránya nem mérséklődik. Kizárólag azokra az elszigetelt jellegű falusi (és nem városi) településekre fog vonatkozni, amelyekben a magyarok az összes népességnek legalább kétharmados többségét képezik. (Nagyon kevés az ilyen település).
3. Csak látszólagos és felületes az a benyomás, hogy az 1991-es népszámlálás szerint mégis van 46 olyan település, ahol a magyarság biztonságban van, biztosan megmarad, ápolhatja és megőrizheti magyar önazonosság-tudatát és önismeretét. Az észak-bácskai és a Tisza menti településeket kivéve, szinte minden más településben (elsősorban a bánsági oldalon, de most már Nyugat és Dél-Bácskában is) a magyarság erősen majorizált szerb népességi többséggel.
4. Míg az előző évtizedekben a falvak voltak a magyar népesség belső és külső vándormozgalmának mozgatói, az 1981–1991-es időszaktól kezdve már a magyar városi népesség lett az. A jövőben ez hatványozottabban így lesz. A bácskai magyar falusi népesség erősen kötődik a mezőgazdasági, élelmiszeripari és kisipari foglalkozásokhoz, amelyekben jelen van. A jugoszláv gazdasági zuhanásnak, természetesen, nincs nyertese. Mégis, a magyar falusi-mezőgazdasági népesség egy részének a Tisza mentén van esélye a túlélésre, s arra, hogy megmaradjon a szülőföldön. A jugoszláv gazdaság, mindenekelőtt az ipar teljes csődje a teljes magyar városi népességet érinti. A magyar városi népesség 60-70%-a elvesztette a munkaviszonyát, munkahelyét a szocialista nagyüzemekben. A munkanélküliség első számú vesztese már több évtizede, de 1981–1991 óta kimondottan a magyar városi népesség. Ennek a következtében a magyar városi népesség egy része a demoralizáltság állapotába került (szürke gazdaság, csempészet), a másik része mindent elkövet azért, hogy elhagyja az országot, kivándoroljon a nyugati országokba vagy Magyarországra. Most már a szerb fiatalok többsége is azt mondja és vallja, hogy el kell mennie az országból, ha érvényesülni akar. Elkeseredésében azt mondja, hogy olyan messzire kell elmenni, ahova még a hír sem jut el az anyaföldről.
5. Különösen tragikus a bánsági magyarság sorsa. Kétszer kényszerült és továbbra is folyamatosan kényszerül újabb és újabb vándormozgalomra. A szocialista iparosodás idején először bevándorolt a bácskai és részben bánsági ipartelepekre, ahonnan éppen most kényszerül megélhetés híján továbbvándorolni, külföldre. A bánsági magyarságnak az a része, amely átkelt a délvidéki magyarságot sokáig elválasztó Tiszán, aránylag jól tartja magát Észak-Bácskában. Az észak-bácskai régió népességét megújította. Itt ugyanis kifejezett volt a magyar népesség depopulációja és jugoszlávvá válása. A bánsági magyarság erős magyar önazonosság-tudatának köszönhetően a helyzet sok tekintetben megállapodott.

A Bánságban maradt falusi és városi magyar népesség nagy részének azonosság-tudata, azonban az állandó üldözöttség és menekülni vágyás tüneteit mutatja. (Mint

ahogyan mondtuk, a bácskaiaké kevésbé). A bánsági magyarság nagyobb mértékben vándorol nyugatra, az észak-bácskai inkább Magyarországra. Természetesen csak árnyalatnyi különbségekről lehet beszélni, amelyek az 1991-ig mértezzhető népesedési folyamatok ismeretéből következnek.

Az 1991–2001 időközben lejátszódó népességi folyamatokat a demográfus nem ismeri, de a politológus, szociológus teljesen kifejezheti lényegét. A pontosabb demográfiai leírásra várni kell a 2001-es népszámlálás eredményeinek nyilvánossá válásáig – de nehezen elképzelhető, hogy ez megtörténik. Ismeretlenek az ország határai és az a népesség, amely e területhez tartozik. Közép-Szerbia déli részeiben etnikai belháború van. A népesség innen is elmenekült. Meg kell várni a visszaköltözését.

A Vajdaságban élő magyar népesség pauperizálása a városi és falusi közösségeiben 1918–2001 között

Jugoszláviában, Szerbiában, Vajdaságban a népmozgalom területén semmi sem történt véletlenül. Folyamatosság volt az 1918–2001 közötti időszakban a Vajdaság állami szervezésű kolonizálásában és a szerb nemzetállam létrehozására irányuló törekvésekben. Óriási méretű volt a szerbek a) betelepítése, b) állami előjogokkal történő felruházása a társadalmi és gazdasági élet (a gazdasági vállalkozás és munkavállalás) minden területén, c) ingyenes úton történő vagyonhoz juttatásuk is. Az eredeti tőkehalmozás formáiban és módozataiban a mai napig militáns eszközöket használtak. Kizárólag a nemzetállam célkitűzéseit szem előtt tartva a szerbek kapták a közhivatali, közigazgatási, közintézményi, köztisztviselői munkahelyeket. Ugyanilyen ijesztő azonban, legújabbban a magán- és versenyszférában működő szerb vállalkozók állítólagos „polgári” magatartása is. Ők a magyar-szerb nacionalizmus elsőszámú hangadói és a közvélemény formálói; csak szerb nemzetiségűt foglalkoztatnak. Az állam regresszív-manipulatív gépezete és a 2000. október 5-e után hatalomra került rezsim is rájuk támaszkodik.

A szerb betelepítésekkel párhuzamosan történt a magyar kisebbség elszegényítése. Folyamatossá vált a kisebbségben és szórványban élő városi és falusi közösségeik intézményeinek megszüntetése. Elsősorban a magyar tannyelvű általános iskolákat célozták meg. Csak az utolsó évtizedben több mint 20 magyar tannyelvű általános iskolát zártak be. A többit tevékenységében szegényítették el. A magyar tannyelvű iskolák egyre több helyen csak nevükben magyar tannyelvűek. Sok településen az általános iskolákban már a tantárgyak kétharmadát szerbül oktatják.

A bánsági falvakban nagyon előrehaladott állapotban van a magyar általános iskola-rendszer leépítése és a magyar tannyelvű oktatás leszűkítése. A bánsági városokban végző stádiumában van a középiskolai rendszer és a magyar tannyelvű szakoktatás felszámolása. A Bánságban mára megszűnt minden középfokú magyar szakiskola és gimnázium (az egy becskerekit kivéve, de ebben is csak részben folyik magyar tannyelvű oktatás). A magyar tannyelvű középfokú szakiskolákat „lecserélték” szakmunkásképzőkkel, de most már folyamatban van ezek felszámolása is (egy-egy foglalkozás oktatásával még működnek Csókán és Törökkanizsán, de nem sokáig).

A falusi szórványokban élő bánsági magyarok, akik nem taníthatják többé gyermekeiket anyanyelven, vagyis magyar tannyelvű általános iskolában (hanem csak szerb nyelven), kikerülhetetlenül és kérlelhetetlenül az igénytelenség és emberi elesettség áldozatává válnak. Tragédiájuk nemcsak abban van, hogy többé nem lehetnek magyarok, hanem abban, hogy fogalmi szegénységükből és szellemi artikulátlanságukból követ-

kezően (ami az anyanyelvhasználat hiányából ered) akaratgyengévé válnak. Képtelenek a szerb tannyelven kínált középfokú szakiskolák és gimnáziumok felvételi vizsgakövetelményeinek eleget tenni. Ezáltal számukra becsukódik a társadalmi felemelkedés és szakmai érvényesülés bármilyen nemzeti és emberi lehetősége. Hiába kínálják számukra a szerb tannyelvű iskolát és a beolvadást a szerbségbe. Egy sors vár rájuk: a szakképzetlen vagy betanított a vándor- vagy időnymunkás hányatott sorsa. Megszűnnek a magyar nemzet és kultúra része lenni, de a szerb kultúrát sem képesek magukévá tenni.

A bánsági városokban lévő kisszámú, de a szociális ranglétrán feltörekvő munkásság és ennél is jelentéktlenebb számú értelmiség malomkő súlyú döntés körül örlődik: maradni vagy elmenni. Aki továbbra is magyar tannyelvű középfokú szakiskolába vagy gimnáziumba szeretné íratni gyermekét (ez a helyes érzékelés és meglátás a gyermek érdekei és jövője szempontjából) döntést hoz az átköltözésről Észak-Bácskába, bármilyen áldozatok árán is. Ha a helyben működő szerb tannyelvű szakmunkásképzőbe íratja a gyermekét, utólag hoz döntést arról, hogy mit is tegyen. Általában kinyilvánítja azt a szándékát, hogy az lenne a legjobb, ha a család nyugatra költözne. Hiszen, nyugaton „megbecsülik a munkáskezet”. Ez a tehetetlenség öngazolása és mentségkeresés, amely igazolni szeretné azt a hiányt, amely az anyanyelv hozzáférhetetlenségéből ered, ami miatt előállt a családban a sikertelenség és a tehetetlenség.

Ami most történik a bánsági magyarokkal, a szerémségiekkel már megtörtént 3-4 évtizeddel korábban. Amióta megszüntették a magyar tannyelvű általános oktatást, azóta a szerémségi magyarokból nem került ki egyetemi végzettségű, de középiskolát végzett szakember is csupán elvétve, egy-kettő. Hiába volt, állítólag lehetőségük a szerb tannyelvű középfokú továbbtanuláshoz. Együttvéve és egymásból következően nem volt bátorságuk a felvételi vizsgákhoz a szakiskolákban és a gimnáziumokban, de az is igaz, hogy a követelményeknek nem tudtak volna eleget tenni (hiányzott náluk az absztrakt fogalomalkotás és gondolkodás szintje).

A bácskai helyzetkép még a bánságinál is tarkább, de egyben időnyerős is (hiszen nagyon sokat lehetne tenni az itt élő magyarság helyzetének eredményes jobbításáért). Élesen elválnak Észak-Bácska magyar népességének elvárásai és nemzeti önismerete Dél-Bácskától. A Tisza folyó torkolatánál és a Duna-könyök mentén Dél-Bácska falvai ki-sebbségben és szórványban élő magyar népességének az elvárásai és nemzeti önismerete erősen emlékeztet a bánsági állapotokra. Itt is folyamatban van a beolvadás, de úgy, hogy a szerbek nem kapnak ezáltal minőséget, hanem csak szakképzetlen munkaerőt.

Az újvidéki magyar munkásság nagyobbik részének nemzeti önismerete és elvárásai az elmúlt évtizedekben erősen kötődtek a jugoszlávság becsapós ideológiájához. Számára úgy tűnt, hogy csak akkor számíthat középfokú iskolai vagy egyetemi felvételre és az ilyen végzettség megszerzésére, majd utána a társadalmi felemelkedés lehetőségeire, ha ez szerb tannyelven történik. Abban a hitben ringatta magát, hogy a nemzedéki kapcsolatok kihasználhatóbbá válnak a szerb közösség részeként. Az illúzió abban volt, hogy ezáltal le lehet rövidíteni a társadalmi integrációt és az akkulturációt „kínjait”. Ha szerbül kezdik már az óvodától, akkor az egyetem is sikerülni fog – gondolták. Szinte mindenki egyéni életében csak utólag derült ki, hogy ez egy tragikus ideológiai félreértés és tévedés; tragikus következményekkel járó, illúziókkal terhelt gondolatmenet. Ugyanis az ideológiával terhelt gondolkodás még senkit sem jutatott egyetemi végzettséghez vagy megbecsült társadalmi érvényesüléshez. Ezek nem a megalázkodás és behódolás függvényeként jelentkeznek, hanem az igényesség akaratot megsokszorozó szintjén. Az újvidéki munkásság az önmagával szembeni meghasonlottság állapotába került. A szakmát hiába tanulta szerbül, hiába kötött vegyes házasságot, hiába kötődött azonos nemzedéki szerb

társaihoz. Többé nem érzi magát befogadottnak. Általában keresi a kivándorlás útjait, főleg a tengerentúli országokba. Hatása nem lebecsülendő még így sem a szerbekre, mert hiszen éppen ezért most már számos szerb is nyugatra készül. Egy olyan nagy, nem is régen csaknem 20 000 lelket számláló magyar városi népesség, mint amilyen az újvidéki magyarság az elmúlt évtizedekben nagyon kevés egyetemi vagy főiskolai értelmiségit és szakembert adott a vajdasági magyarságnak, éppen az előzőleg körvonalazott téves magatartásból következőleg. Az újvidéki egyetemen alig van újvidéki származású magyar. A Magyar Tanszék tanárainak, a Forum Magyar Lap- és Könyvkiadó Vállalat és az Újvidéki Rádió magyar szerkesztősége újságíróinak javarésze, mint a múltban, úgy most is „vidéki”: naponta vagy hetente utazik az újvidéki munkahelyére.

Az újvidéki magyar középfokú szakemberek és értelmiség közös jellemvonása, hogy az öregek kivételével alig fog valaki Újvidéken maradni. A műszakiak és orvosok nyugatra, a humán szakmájú értelmiségiek és művészek pedig Magyarországra fognak távozni. Vonatkozik ez azokra is, akik mint jugoszlávok asszimilálódtak, mert ők is elkiváncsoznak abból a valóságból, amelyben élnek.

Újvidéken megszűnőben van a magyar tannyelvű oktatás alapfokú és középfokú intézményrendszere. Elképesztő abszurdumnak tekinthető az, hogy ez ott történik meg, ahol még mindig van egy legalább 10 000 lelket számláló városi magyar közösség. A depopuláció és kivándorlás ellenére is ez a közösség képes lenne arra, hogy még egy-két évtizeden keresztül működtesse a magyar tannyelvű általános és középfokú iskolarendszert. Ami történik az újvidéki magyarság körében, az a vajdasági magyarság legnagyobb sikertelenségének tekinthető, egyben a szerbek legnagyobb sikere, függetlenül attól, hogy az újvidéki magyarság kisebbik részét asszimilálják, a nagyobbik részét pedig kivándorlásra kényszerítik.

A nyugat-bácskai magyarság (Zombor és környéke) rendkívüli módon ragaszkodik a megmaradáshoz. Úgy tűnik, az országhatárhoz és a magyar anyanemzethez való közelsége a megmaradás eltökéltségét erősíti. Csakhogy éppen Nyugat-Bácskában elképesztő az újonnan betelepített szerbek koncentrációja. Valósággal elárasztottak minden települést. Olcsó pénzen jutnak földhöz és házhoz. Már több nyugat-bácskai településben az 1990 után betelepítettek adják a népesség 25–35%-át. Az elmúlt évtizedben folyamatos volt a szerb állam részéről a szervezett betelepítés. A szerb állam megtalálta a betelepítésnek azt a módját, mintha polgári önkaratból történne. A Nyugat előtt polgári formába bujtatja az állami szervezethez tartozó folyamatot. Ha nem fog megváltozni a szerb állam kisebbségvédelmi politikája, a nyugat-bácskai magyarság nagy bajba fog kerülni: megélhetés nélkül fog maradni. A nyugat-bácskai magyarság, akarata ellenére, képtelen lesz a mostani helyzetéhez tartósan alkalmazkodni.

Nyugat-Bácskában a magyar intézmények: elsősorban a magyar tannyelvű általános és középfokú iskolai rendszer megszűnőben van.

Észak-Bácskában nagy nehézségek közepette továbbra is működnek a magyar nyelvű intézmények, mindenekelőtt a magyar tannyelvű általános és középfokú szakiskolák és gimnáziumok. Ugyanakkor, meg kell állapítani azonnal, hogy az oktatás szintje sok kívánnivalót hagy maga után minden szinten. Észak-Bácskában a magyarság, igaz, sokszor eltorzult formában, de még mindig képes magyar közösségi és társasági életet élni mind faluhelyen, mind Szabadkán és Topolyán. Bizalmas adatok szerint, azonban Szabadka község területén most már nem 12 000 újonnan betelepített szerb van, hanem 17 000. Ehhez a számhoz hozzá kell adni még a több ezer Koszovóból elmenekült, de államilag éppen Észak-Bácska területére irányított kóborló cigány számát is. Ennek ellenére, Észak-Bácskában a magyarság ez idáig életerősnek bizonyult.

A magyarlakta falvak népe szegénységben él, de még mindig megtalálja a megélhetés lehetőségeit és az itt-maradás értelmét.

Szabadka és Topolya magyar népessége kezd kigyógyulni a jugoszláv vírus okozta járványból. A nagyméretű szerb betelepítés okán azonban e városok magyar népessége is csak akkor számíthat biztos jövőre, ha gyökeres változások következnek be a szerbiai kisebbségvédelmi politikában.

Kelet-Bácska területén (vagyis a Tisza mentén) a magyarság azonosság-tudata egységes. Magyar önismerete erősen kifejezett mind a falvakban, mind a városokban (Kanizsa, Zenta, Ada, Becse, Temerin). Az elmúlt évtizedek sem idéztek benne komolyabb torzulást. A szerb állam (Becsét kivéve, de, sajnos, ez is elégnek fog bizonyulni Temerin bekebelezéséhez) minden bizonnyal megfontoltan tartózkodott a túlzott szerb betelepítésktől Kelet-Bácskába. Úgy tűnik, ezáltal el akarta kerülni, hogy még nagyobb nemzetközi bonyodalmakba keveredjen. Az egész Tisza-mente képes magyar közösségi életre. A magyar intézmények működnek, de szinte azonnal szükségeltetik nagy méretű bővítésük. Különösen szükséges a szakközépiskolák számának növelése. A magyar tannyelvű iskolahálózatot bővíteni kellene minden szinten és a magyar tannyelvű oktatást úgyszintén minden szinten *jobb minőségűvé, magasabb színvonalúvá* kellene tenni. Más szóval, a Tisza-menti városokban kevés a középfokú szakiskola és a szakágazatok száma. Temerinből Becsébe, Becséből Adára, Adáról Zentára és Zentáról Kanizsára járnak a tanulók iskolába. A közlekedési út vonal iránya dél-észak és észak-dél, nemegyszer az útirány két távolabbi pontja között, ami elviselhetetlen, tarthatatlan és nagyon költséges a családok számára.

A Tisza-menti magyar vállalkozók és munkavállalók gazdasági fellendülésért fohászkodnak. A számos kisiparos és kisvállalkozó most is fantáziát lát a jövőben.

A Tisza-menti magyarságnál 1980–1990 között örömdetesen szaporodott a három gyermekes családok száma. Ezt irigyelte meg a szerb állam és ezért hajtott végre erőszakos mozgósítást a magyar fiataloknál, ezért küldte őket ágyútölteléknek a vukovári frontra.

A depopuláció megszűnhet és ismét lehet sok háromgyermekes család. Ehhez Kelet-Bácskában kedvez a közhangulat és az életcélok megléte.

1918–2001 között minden államilag jólfizetett munkahelyre a szerbek ültek be. Ez megkérdőjelezhetetlen igazság. Minden jövedelmező üzleti kapcsolatra rátették a kezüket. Minden jövedelmező vagyont államilag kisajátítottak a maguk számára. Ezek azonban már viszonylagos igazságok, amelyeknek csak akkor és addig van jelentőségük, és csak akkor érvényesülnek, amíg állandó munkával és szorgalommal párosul. A vajdasági magyar földműves veleszületett szorgalmát, a gyári munkás szakértelmét és munkabírást az elmúlt évtizedek sem tudták elvenni, kisajátítani, tönkretenni.

Ha valóban gyökeres változások köszöntenek majd be a kisebbségvédelmi politikában, és ez párosul gazdasági fellendüléssel, ha a magyar nemzet részeként éli meg önmagát – a Vajdaságban maradt magyarság ismét felépülhet mostani bajaiból és gyengeségeiből.

Felhasznált irodalom

Dr Jovan Đuričić: Stanovništva Bačka, Novi Sad 1989.

Etniki sastav stanovništva Srbije i Crne Gore is srbi u SFR Jugoslaviji, Stručna knjiga, Beograd 1993.

Banat, Novi Sad – Timisoara – Szeged 1997.

Dr. Branislav S. Đurđev: Posle ratno naselja vanje Vojvodine, Matica Srpska, Novi Sad 1995.

- Stanovništvo i domaćinstvo SR Jugoslavije prema popisu 1991, Stanovništvo 47, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1995.
- Vojvodina znamenitosti is lepote, NIP „Književna zadruge, Beograd 1968.
- Nikole Gaćeša: Agrarna reforma is kolonizacije u Bačkoj 1918–1941, Matica Srpska, Novi Sad 1968.
- M. Erić: Agrarna reforma u jugoslaviji 1918–1941, Sarajevo 1958.
- Branislav Bukurov: Bačka, Banat is srem, Matica Srpska, Novi Sad 1978.
- Arpad Lebl: Mađari u Vojvodini, Godišnjak istorijskog društva Vojvodine, Novi Sad 1973.
- Dušan Breznik: Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd 1974.
- S. Ćurčić: Promene broja stanovnika Vojvodine registrovane propisom 1981. godine, Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta, knj. 11. Novi Sad, 1982.
- S. Ćurčić: Promene broja stanovnika Vojvodine tokom poslednjih sto godina, Zbornik radova, Prirodno-matematičkog fakulteta, knj. 9. Novi Sad 1979.
- Ruža Petrović: Demografski razvitak Vojvodine, Centar za političke studije, Novi Sad 1973.
- Kornel Đerr: Neke odluke posleratne urbanizacije u Vojvodini, Zbornih radova Prirodno matematičkog fakulteta, knj. 9, 1979.
- Branislav Bukurov: Klasifikacija vojvodanskih gradova, Zbornik radova prirodno-matematikog fakulteta knj. 2, Novi Sad 1973.
- Vladimir Đurić: Neki procesi u razvitku seoskih naselje u Jugoslaviji, SANU, Cvijićev zbornik, Beograd 1969.
- M. Ban: Naselja u Jugoslaviji i njihov razvoj u periodu 1948–1961, Institut društvenih nauke, Centar za demografska istraživanja, Beograd 1970.
- N. Carić: Neki problemi gradskih naselja us svetu i kod nas. SANU, Cvijićev Zbornik, Beograd 1968.
- Dr. Slobodan Ćurčić: Etničke promene u Vojvodini u periodu 1880–1910. godine, zbornik Matice Srpske za društvene nauku 98, Novi Sad 1995.
- Zbornik Matice Srpske za društvene nauke 102–103, Novi Sad, Vajdaság népességfejlődésének szentelt szám.

Gábrityné Molnár Irén

A vajdasági magyarok migrációjának motívumai és hatása a magyarság társadalmi szerkezetére

**A vajdasági lakosok szerkezeti jellemzői,
amelyet a migrációs mozgalmak befolyásoltak**

A belső vándormozgalmak (önkéntes áttelepülés) kiváltó okai általában gazdasági vagy urbánus tényezők, olykor családgyesítés (házasság, idősök gondozása) stb. Szerbián belül létezik egy jellegzetes soktömbös terület, Vajdaság, ahol legtöbb a szerb és a magyar, de multietnikus szerkezetében megtalálhatók a crnogoraiak, horvátok, románok, szlovákok, muszlimánok és a ruszinok is. (Koszovóról ma már elmondhatjuk, hogy egynemzetű: összetételének 95%-a albán). Vajdaságban 1948-ban a lakosság 80,5%-a őshonos volt. Az 1981. évi népszámlálás szerint a lakosság 59%-a volt csak őshonos, az 1991. évi

népességi mutatók szerint már csak 55,3%-a őshonos, a többi betelepült. A betelepültek között volt 300–320 000 szerb.

A magyarok belső vándormozgalma nem terjedt ki egész Jugoszláviára (kivételek a nagyvárosok), hanem Vajdaságra korlátozódott, ezért jellemezzük őket *koncentrált etnikai közösségnek a balkáni régióban. A magyarok 51%-a (az 1991. évi népszámlálás szerint) nem változtatott lakóhelyet, szülőhelyén maradt.* Ők ismertek a Vajdaságon belüli migrációjukról, hiszen legtöbbször saját nyelvterületeiken maradtak (a magyarok koncentrációja Észak-Bácskában és a Tisza-mentén ma is kb. 220 000 lélekszám). Lakóhelyüket illetően a magyarok nagy része (több mint egynegyede) kisvárosban, nagy falvakban él, és kisebb részük nagyvárosban. A lakóhely-változtatásnak komplex okai vannak, gyakran együtt hatnak családi, gazdasági, egyéb társadalmi tényezők.

Az egyes népek és nemzetek belső vándormozgalmáról az 1981. évi adatokból meg tudható, hogy a crnagoraiak és a szerbek költöztek legnagyobb számban, valamint a magukat jugoszlávnak vallók, a nemzetiségek közül a cigányok, szlovákok és a bolgárok, majd az albánok és a magyarok.

Belső vándormozgalom
(1981 népszámlálási adatok)

Népek és nemzetiségek	Nemzetiségi csoport tagjainak százalékaránya		Az áttelepültek százalékaránya az összes migránsból
	Területükön koncentrálódnak	Nem szülőföldjükön élnek	
Összesen	—	40,9	15,2
Szlovén	97,7	45,9	5,9
Macedón	95,5	42,9	8,6
Muzulmán	81,5	32,3	12,4
Horvát	78,0	39,5	15,2
Szerb	75,9	44,2	15,1
Crna Gora-i	69,2	50,7	27,2
Jugoszláv	36,3	48,4	27,4
Román	97,9	24,9	6,1
Bolgár	92,4	50,0	9,4
Magyar	91,5	32,3	7,0
Szlovák	91,1	21,9	10,9
Albán	75,3	31,8	8,3
Roma	66,0	26,5	13,3

Forrás: Népszámlálási adatok 1981-ből, Ruža Petrović táblázatában, 227. old.

A magyarok tehát Szerbiában koncentrálódtak, pontosabban 91,5%-uk a Vajdaságban. A belső vándormozgalomban csak 32,3% vett részt, s ez az összes költözőteknek mindöss-

sze 7%-a. A migrációs ráta (100 lakosra jutó ki- és bevándorolt) esetében a helyzet a következő: 1961 és 1981 között a magyarok az imigrációs nemzetek közé tartoztak (Vajdaságba települtek át Szlovéniából és Szlovéniából is), 1981-ben azonban már emigrációs nemzet (-1,01 emigrációs ráta), mert több magyar vándorolt ki Vajdaságból, mint települt be Vajdaságba. Az 1961-es adat szerint szlovákokkal és a románokkal együtt a magyarok nagy számban szülőföldjükön maradtak (65,7%-uk), különösen Bácskában. Rájuk nem volt jellemző az, ami a crnagoraiakra, macedónokra, bolgárookra és albánokra, hogy belső, köztársaságközi vándorlásban vettek részt; a magyarok a hetvenes években viszonylag nagyobb számban, mint a többi nemzet, inkább *külföldre mentek dolgozni*. A magyarok migrációs mérlege a szerbiai régiókra vonatkozóan azt mutatja, hogy már 1961-ig 8760 magyar települt át Bánátból Bácskába. Ugyanakkor meglepően nagy (3584) azok száma, akik Vajdaságból Šumadijába (Közép-Szerbiában felkínált állami munkahelyekre) költöztek, onnan 2848-an települtek vissza. Vajdaságban az 1971. évi népszámláláskor jegyezték a legnagyobb lakóhely-változtatást: a lakosság 46,6%-a jövevény volt; valószínűleg az addigi betelepítés (kolonizáció Boszniából, Hercegovinából és Crna Gorából) eredményeként.

1991-ben Vajdaságban betelepülteként már 914 929 főt tartottak nyilván. Több mint 20%-uk fiatal volt (20–24 éves), ezért feltételezhetően családalapításról és munkalehetőségről beszélhetünk. A fenti számból 179 589 fő ugyanazon községen belül változtatott lakóhelyet, 439 353 fő más szerbiai községből érkezett, 261 288 lakos pedig Jugoszlávia más vidékeiről. Legtöbben Bosznia-Hercegovinából (1946–70 között közel 90 000), majd Horvátországból települtek át (1948–70 között több mint 40 000). Vajdaságba 16 815 fő jött vissza külföldről (köztük legtöbb a gyermek). A legutóbbi népszámlálásból kitétnék az is, hogy a magyarok 34,3%-a változtatott lakóhelyet (mintegy 117 834 fő) jobbra a szerbiai községek egyikéből a másikba. A betelepült magyarok között nagyon kevés (1,1%) a külföldről vagy másik köztársaságból érkezett. Ugyanakkor Vajdaságba viszonylag sok szerb (másik köztársaságból 73,3%) költözött, hiszen a háború kezdete már érződött.

A vajdasági magyarok demográfiai és etnikai-földrajzi helyzetét (migrációját) az utóbbi tíz évben jelentősen befolyásolták a menekülthullámmal érkező betelepülők is. *Szerbiában 1996. május-június hónapban összeírták a menekültek számát: 646 066 fő volt¹. Az 1999. évi bombázások után Koszovóról továbbra is érkeztek a menekültek, kb. 350 000 (becslés). 2000 tavaszán Szerbiában a menekültek száma (becslés) összesen: 996 066 személy. Ez nagyvonalakban azt jelenti, hogy az 1991. évi népességszámlálás adataihoz viszonyítva (9 778 991 lakos) Szerbiában a lakosság 10%-a ma menekült jövevény.*

Vajdaságban 1991-ben 2 013 889 lakost jegyeztek, 1996-ban a nyilvántartásba vett *menekültek*, betelepültek száma 257 739 – az összes menekült 42%-a, és *Vajdaság lakosságának 13%-a*. A menekültek főleg a háború sújtotta vidékekről érkeztek, több hullámban: 1990-ben a különböző köztársaságokból, 1991-ben Szlovéniából és Horvátországból, 1992-ben Horvátországból, 1995-ben pedig Boszniából (Krajina és Szarajevó elvesztése). A legutolsó, 1995. évi menekülthullámmal 133 829 fő települt Vajdaságba, s ez 1996-ig a legnagyobb méretű áttelepülés volt (a menekültek 51,9%-a). Az 1945–1948 között a tervezett betelepítés méretei kisebbek voltak. A bevándorlás csak a hiperinflációs időszakban (1993–1994) szünetelt. A mostani betelepülők főleg rokonoknál húzódtak meg. A menekülő lakosság 94%-a szerb nemzetiségű.

¹ Forrás: a Szerbiai Menekültügyi Hivatal adatai alapján készült az újvidéki Földrajz-tudományi Intézet munkatársainak CD adattára

A magyar lakosság foglalkozási szerkezetének változásai

A *demográfiai torzulás* megfigyelhető a lakosság vitalitása és termékenysége csökkenésében, továbbá abban, hogy kevesebb a házasságkötés, születés, több a válás és az elhalálozás. Az asszimilálódás felgyorsult, különösen Bánságban a szórványmagyarság körében, de már Újvidék körül is. A szülők nagy része nem tartja ésszerűnek, hogy gyermeke magyar osztályba járjon, különösen, ha a távol van a magyar iskola. A magyar lakosság szerkezetében nemcsak előregedést, de gazdasági vitalitása szempontjából más jelentős változást is megfigyelhetünk.

A vajdasági és a magyar lakosság foglalkozási szerkezetét harminc éven keresztül követjük (1971, 1981, 1991) és a következő megállapításhoz jutunk:

- (1) *Az aktív lakosok száma* nemzetiségi szempontból Vajdaságban² így alakult: egyértelműen *növekedett a szerbek, crnagoraiak és a jugoszlávok száma, az összes többi nemzetnél – a magyaroknál szintén – csökkenés mutatható ki.*

Részleges kimutatás a vajdasági statisztikai adatokból

Népszámlálási év	Összesen	Magyarok	Szerbek
1971 – aktív lakos	833 242	185 265	497 143
1981 – aktív lakos	862 337	166 476	473 863
1991 – aktív lakos	871 704	145 995	505 128
1971 – aktív kereső	774 452	133 558	448 186

- (2) *Az aktív magyar lakosság 1991-ben, gazdasági ágazatonként* így oszlik meg:

- Iparban dolgoznak 50 604-en, számuk azóta is csökken
- Mezőgazdaságban: 35 676, a számuk kifejezetten csökken
- Alkalmazott szakemberként: 13 928 [tanügyben 3708, de számuk csökken]
- Közigazgatásban: 9964 (számuk csökkenőben)
- Kereskedelem: 8253 (számuk növekvőben)
- Szolgáltatásban: 8213 (számuk csökken)
- Inaktívak (vagy először keresnek munkát): 6504 (számuk növekvőben)
- Foglalkozás nélküliek: 2750 (számuk csökken)
- Biztonsági személyzet: 2372
- Külföldön dolgoznak: 1742 (számuk növekvőben)
- Vezető személyek: 1606 (számuk csökken).

- (3) *Foglalkozások, amelyekben jelentősen csökkent a magyarok részvétele:*

- mezőgazdasági munkás: 75 939-ről (1971) 35 676-ra (1991)
- textildolgozó: 3383-ról 1916-ra
- építőmunkások: 8875-ről 5174-ra
- élelem feldolgozók: 3913-ról 3212-ra
- fafaragó: 2883-ról 1932-ra
- kozmetikus, testápoló: 990-ről 481-ra

² A 15 évestől idősebb lakosok, akik Vajdaságban tartózkodnak.

- művész: 717-ről 485-ra
- kisiparosok: 431-ről 135-ra.
- (4) *Foglalkozások, amelyekben növekedett a magyarok száma:*
 - szakemberek összesen: 10 682-ről 13 928-ra, ebből pedig:
 - fémfeldolgozó: 5088-ról 6169-ra
 - villanyszerelők: 2370-ről 3574-re
 - műszaki és gyártástechnikai szakember: 1451-ről 2568-ra
 - orvos és egészségügyes: 1860-ről 3276-ra
 - cipész: 1613-ről 1907-re
 - vegyészeti munkás: 434-ről 786-ra
 - műanyag feldolgozó: 301-ről 691-re
 - aranyművesek: 161-ről 254-re.
- (5) *Foglalkozások, amelyekben először növekedés (1971-től, 1981-re), majd csökkenés mutatkozott (1991)*
 - Közigazgatási dolgozók: 7981–11 090–9964
 - Vezető személyzet: 1268–1921–1606
 - Szolgáltatásban dolgozók: 8899–8925–8213

Következtetések: a magyarok száma igen csökkent a falun, a mezőgazdaságban, majd a textil-, építő-, fa- és élelmiszerfeldolgozó iparban. Növekedett a magyar szakemberek száma a fémfeldolgozásban, villamos-, vegyiparban, az egészségügyben és néhány jellegzetes szakmában: cipész, aranyműves.

A magyarok száma 1971 és 1981 között növekedett a közigazgatásban néhány vezető posztton, de 1981 után (Tito halála) már jelentősen csökkent a magyar igazgatók, hivatalnokok száma az állami szervezetben.

A gazdasági emigráció indító okai és méretei

Hivatalos statisztikai adatok az emigránsok számáról, a külföldre távozás nyomon követéséről csak az 1971-es népszámlálás után jelentek meg.³ Egyes becslések szerint az 1964-es évben, a titói Jugoszlávia területéről, mintegy százezer honpolgárunk ment külföldre.⁴ Az 1971-es összeírásakor (nagy)Jugoszláviában 750 000 emigránst tartottak számon, s ez 1973-ban már elérte az 1,1 milliót.⁵ Vajdaságban 1971-ben 45 643-an dolgoztak külföldön, ebből 12 423-an magyarok. Viszonylagosan sokkal többen voltak külföldön a nemzeti kisebbségek képviselői, mint az államalkotó népek lakossága. Az 1973-as ún. „első olajsokk” jelentős változást idéz elő a nyugat-európai országok gazdasági életében. Már a hetvenes évek közepén és végén bekövetkezik a recesszió időszaka, ami munkanélküliséghez vezet azokban a kapitalista országokban, amelyek eddig külföldi munkaerőt alkalmaztak. Ennek következtében az ideiglenesen külföldön dolgozók egy része visszatér

³ A jugoszláv lakosság statisztikai összeírását majdnem minden tíz évben elvégezték: 1921-ben, 1931-ben, 1948-ban, 1953-ban, 1971-ben, 1981-ben, 1991-ben (ez a legutóbbi már nem teljes). 1971-től kezdve a statisztikai adatok között található a következő kategória: „ideiglenesen külföldön munkát vállaló jugoszláv polgárok száma”.

⁴ Vinski, 1996.

⁵ Stanovništvo, 1984, 141.

hazájába. Az 1981-es népszámlálás adatai szerint Jugoszláviából, 874 966-an dolgoztak külföldön.⁶ Ez a számadat a külföldön munkát vállalók családtagjait is magába foglalja.⁷ Vajdaságban 1991-ig a külföldi munkavállalók száma 33 957-re csökkent, a magyaroké pedig 4852-re. *A kilencvenes években a háborús válság hatására, mintegy háromszázezeren (ebből 50 ezer magyar) csatlakoztak külföldön élő honfitársaikhoz. A külföldön tartózkodók száma mai napig is, folyamatosan növekszik és a migráció nagy mértékben megváltoztatta a lakosság nemzetiségi és szociális összetételét.*

A jugoszláv magyar lakosok három évtizede tartó emigrációjának motívumai sokfélék, és az egyes időszakokban részben változtak.

1. Mindenekelőtt meg kell említeni a hatvanas évek Jugoszláviájának – mint a keleti tömbhöz nem tartozó szocialista országnak – földrajzi-politikai *nyitottságát*. Szin- te képtelenségként hat, hogy a kilencvenes években éppen az *ország bezártsága*, ggettővá válása okozza a lakosság emigrálását, mert vannak, akik nem szeretnének Európától leszakadni.
2. Fontos tényező volt a külföldre távozók esetében a *szegénység*, tehát a létfenntartási gondok és a *munkanélküliség*, amely a magyar lakosságot erőteljesen sújtotta. Ma, az anyaországban történt sikeres rendszerváltás, ugyanakkor a *reformok elma- radása* egyirányúvá teszi e törekvéseket Jugoszláviában.
3. A magyar szakemberek külföldre távozását – az *agylésváltást* – serkentette a szak- emberek tudásának, tehetségének kihasználatlansága, a tudományos kutatás kedve- zőtlen helyzete, az elégtelen befektetések újításokba és találmányokba, az anyagi megbecsülés hiánya stb. Ugyanakkor az egyesült Európa új, kreatív törekvéseknek adott mind nagyobb teret, ahol tehetséges szakembereink versenybe állhatnak.
4. A *leszűkült szociális-kulturális kisebbségi élet- és fejlődési tér* lehetetlenné tette a megfelelő hagyományörző életmód megtartását, megnyirbálta az anyanyelvű okta- tást (óvodától az egyetemig).
5. A *politikai emigránsok* a kilencvenes évek elején jelentek meg, általában arra hivat- koznak, hogy nem akarnak eleget tenni a *katonai behívónak*, alapvető polgári jogai- kat érzik veszélyeztetve kisebbségi nemzethez tartozásuk miatt. A magyarok többsé- ge nem érezte szükségét, hogy részt vegyen a délszláv viszály bármely formájában.
6. Az egész társadalom súlyos változásokon ment keresztül, a *hatalom- és gazdasági rendszerváltás lelassult*, a be nem járódott többpártrendszer politikai versengéshez, leszámolásokhoz vezetett, ahol a másképp-gondolkodást nemigen tudják elviselni.
7. Végül nem feledkezhetünk meg a pszichológiai tényezőkről sem, a háborútól, a mozgósításoktól való félelemtől, továbbá a gazdasági zárlat okozta nyomasztó helyzetről, amelynek következtében Szerbia gazdasága sokáig nem fog talpra állni. Mindez a *kilátástalanság, a tehetetlenség érzését váltja ki* az emberek többségében.

A Szerbiából távozó magyar emigránsok kezdetben, kevés kivételtől eltekintve, európai országot választottak: Németországba, Ausztriába, Svédországba és Franciaországba ván-

⁶ Jugoszláv Statisztikai Évkönyv 1986: 466. 1981-ben Jugoszlávia lakosainak száma 22 424 711 fő volt.

⁷ Még a hivatalos adatok hitelessége is vitatható, ugyanis az 1971-ben külföldön tar- tózkodók 31 százalékát már nem regisztrálták az 1981-es összeíráskor. Ők nem jöttek ha- za, nem jelentkeztek be jugoszláv állampolgárként sem. Egy részük elhunyt, mások új ál- lampolgárságot vettek fel, de vannak „eltűntek” is.

doroltak ki, s kisebb számban indultak Európán kívüli országba, például Kanadába. Érdekes megemlíteni, hogy *legújabbban, amikor az európai országokat elárasztották a menekültek és vendégmunkások, emigránsaink nemigen válogatnak, oda mennek, ahol befogadják őket: az anyaországba, Kanadába, Új-Zélandra vagy éppen Ausztráliába.*

A kivándoroltakkal kapcsolatos jellemző adatok és tulajdonságok

Az emigránsok nembeli megoszlását tekintve, jellemző, hogy először a *férfi* távozik, s később, amikor megteremtődnek a megélhetési feltételek, követi a feleség és a család. A *fiatalok* könnyebben döntöttek távozási szándékukról, hiszen az új környezetben sokszor előnyt jelent a fiatalság, az újdonságok iránti fogékonyság, a kockázatok vállalásának készsége, valamint az, hogy nem terheli őket a gyermekeltartás felelőssége, nincs még erős családkötődöttség. Vajdaságban, sőt egész Jugoszláviában a gazdasági migráció főképp a fiatalokat érintette, ami az alábbi, Szerbiára vonatkozó 1971-es adatból is kitűnik: ideiglenes munkavállaláson külföldön tartózkodók háromnegyede 40 évnél fiatalabb. Különösen sok a 20 és 24 év közötti fiatal (a Szerbiából kivándoroltak közel egynegyede).⁸ Az európai országoknak az újonnan érkezettek iránti megszorító politikája következtében megnő a bevándorlók átlagéletkora, hiszen tapasztalt és *iskolázott szakemberre* van szükségük.

Ami a külföldre távozók képzettségét illeti, ez tehát többé nem a kínálattól függ, hanem elsősorban a külföldieket tervszerűen befogadó országban mutató kereslettel. Az emigrációs hullám kezdetén hazánk szakképzetlen munkaerőt kínált fel, amely Közép-Európában talált elhelyezkedési lehetőséget. Ma elsősorban meghatározott profilú szakemberek iránt mutatkozik kereslet (informatikai szakemberek, mérnökök, újíók, programozók, mikrobiológusok, a tudományok doktorai, egészségügyi szakemberek, művészek stb.), lehetőség szerint kezdőtökével, illetve eltartási garanciával. A kilencvenes években beindult emigrációs hullám idején sokan aggódni kezdtek a szakemberek, köztük a magyar elit külföldre távozása miatt. A Nemzetközi Politikai Gazdasági Intézet adatokat tett közzé a fiatal tehetségek kivándorlásáról: Jugoszláviát 1990 és 1993 között 719 magiszteri fokozatú és tudományok doktora rangot viselő tudós hagyta el, ami a vizsgált időszakban a külföldre távozók 67%-a. Egyébként a jugoszláv háború kezdetén mintegy 200 000 fiatal (köztük minden tizedik magyar) szakember hagyta el az országot: a katonai kötelezettség, a háborús veszély és etnikai tisztogatás elől menekültek, vagy pedig egyszerűen azért, mert itthon nem látták biztosítva megélhetésüket. Az oklevelet szerzett fiatalok közül sokan itthon maradtak, de a nemzetközi gazdasági zárlat, a termelés pangása miatt a kereskedelemmel és szolgáltató ágazatban próbálkoznak, sőt a túlélés érdekében illegális munkával, feketézéssel is foglalkoznak.

A emigráció hatása és következménye a magyar lakosság szerkezetére

A magyarok gazdasági emigrációja többrendbeli kárt okozott e közösségnek:

- (1) Különösen kedvezőtlen jelenség az, hogy az *ideiglenesen külföldön munkát vállalók szakképzettsége jobb*, mint az itthon foglalkoztatottaké. Napjainkban ez a kép még rosszabb, mert a befogadó országokban nincs többé igény a szakképzetlen munkaerőre.

⁸ Scara, Ljubica idézett tanulmánya, 1972:14.

- (2) A munkaerő-elvándorlás okozta közvetlen károk egyike az *anyagi veszteség*, amely a társadalmat érte azoknak a szakembereknek a távozásával, akik képzésére sok pénzt fordított, hiszen a kész *szakemberek tudásukat más országokban kamatoztatják*: ezek az országok beruházás nélkül jutnak képzett szakemberekhez.
 - (3) Ugyanakkor az emberi és anyagi veszteséget elszenvető országban *lassul a gazdasági fejlődés üteme és minősége*. Így az ország, ahonnan nagy számban emigrálnak, nagyban függ a külföldi tőkebefektetéstől, amelyet az elvesztett szakmunkaerő pótlására fordítanak.
 - (4) A *termelékenység csökkenésével* kisebb lesz a munkaerő-versengés is, mivel az eltávozott jó munkaerő helyét az alacsonyabb képzettségű munkanélküliek foglalják el.
 - (5) A hirtelen *életmód-változtatás* – például a kivándorlás esetében – hatással van az emberek egyéni és családi életére is, nagy erőfeszítések közepette sokszor csalódottak. Amikor megöregszenek, kifáradnak, viszonylag alacsony nyugdíjjal térnek vissza.
 - (6) Természetesen vannak sikeres, fiatal, vállalkozó szellemű emberek, akik nem kívánnak aktív éveik alatt mindvégig külföldön dolgozni; szeretnének visszatérni, és tőkéjüket ingatlanba vagy új vállalkozásba fektetni. Ez a tőke jól jönne, de a *lassú rendszerváltás* miatt senki sem mer befektetni a háború által veszélyeztetett területeken, hanem külföldön marad mindaddig, amíg itthon nem rendeződik a helyzet. A nem hivatalos adatok szerint állampolgáraink *pénztőkéit fektették be* Ausztriában, Németországban, Olaszországban, Cipruson és Magyarországon, mert így biztonságban látják felhalmozott tőkéjüket.
- A munkaerő-elvándorlás negatív következménye, hogy a nagyarányú kivándorlás károsan befolyásolta Vajdaság és a magyar települések természetes demográfiai és gazdasági fejlődését. Vajdaságból a legintenzívebben a viszonylag fejletlen dél-bánáti régióból, és a gazdasági és kulturális szempontból is legfejlettebb Észak-Bácskából vándoroltak. Távozásukkal csökkent a termelékenység is, mert kisebb lett a munkaerő-verseny is: a távozott magyar munkaerő helyét az alacsonyabb képzettségű más nemzetiségűek, esetleg menekültek, munkanélküliek foglalják el. A szörvány-magyarság térségében a munkaerőcsere fokozatosan nemzetiségcserébe megy át.*

Az anyaországba távozó vajdasági magyarokról több demográfus és antropológus írt már Magyarországon. Legtöbb tanulmány a bevándorlók adatainak összehasonlításával foglalkozik, egy rendszerváltás közepette, a Kárpát-medencében.⁹ A Jugoszláviából érkezettek statisztikai adataiból kitűnik, hogy 1991-ben főleg a katonaköteles fiatalok mentek át Magyarországra. Már 1989-ben a férfiak 95%-a a 14–19 éves korcsoportba tartozott. Az 1993-ig érkezők között a férfiak aránya magasabb, ezt követően azonban a férfi-nő arány kiegyensúlyozott. A gyermekek száma is megnövekszik, ami a családok áttelepülését jelzi. Számukat illetően (10 404) 1988–1994 között a Jugoszláviából bevándorlók a második helyen álltak Románia mögött (74 298 fő) és a volt szovjet államok térségét megelőz-

⁹ Figyelemre méltó Tóth Pál Péter tanulmánykötete: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*, Püski Kiadó, Budapest, 1996.

ve (8934 fő). Az állampolgárságot igénylők száma kissé másképp alakult: sokkal több Romániából érkezett bevándorló kérte a magyar állampolgárságot (45 021 fő), mint jugoszláv (3845 fő).¹⁰ Ebből az tűnik ki, hogy a jugoszlávok nemigen akarták végleg elhagyni az országot, inkább csak a háború végét szerették volna kívánni külföldön. Ugyanabban az időszakban a jugoszláv visszahonosítottak száma 1469 fő volt, kevesebb, mint a románok (45 021 fő) és az egykori szovjet államból érkezettek (3845 fő) száma. A legtöbb jugoszláv 1993-ban, a hiperinfláció évében folyamodott magyar állampolgárságért.

Tóth Pál Péter kérdőíves feldolgozásából továbbá kitűnik, hogy a Jugoszláviából érkezettek (3959 megkérdezett) foglalkozási csoportjai közül 1993–1994-ben legnépesebb az értelmiségi csoport (810 fő), majd a tanulók következnek (698 fő) és a középiskolát végzett munkások (661 fő). Őket követik a gyermekek (505 fő), a tisztviselők (327 fő), szabad foglalkozásúak (237 fő), a nyugdíjasok (230 fő) és az egyéb kategóriába tartozók (201 fő) stb. A megkérdezett bevándorolt honfitársaink között legszámosabb volt a középfokú végzettségű műszaki értelmiségi (25,1%), őket követték a középiskolai tanárok (15,7%), majd a felsőfokú végzettségű műszaki értelmiség (14,1%), végül pedig a természettudományi értelmiség, orvosok (13,5%). Volt köztük 10 egyetemi tanár és több mint száz, felsőfokú végzettségű, társadalomtudományokkal foglalkozó értelmiségi.

Következtetés: a magyar kivándoroltak között sok az *értelmiségi elit* tagja (írók, művészek, szakemberek, sportolók), akiknek gyermekei szintén Magyarországon tanulnak. A *vállalkozók* esetében, nem hivatalos adatok szerint, állampolgáraink nagy mennyiségű pénztöket fektettek be az anyaországban (becslések szerint Csongrád megye új vállalkozóinak 25%-ban jugoszláv érdekeltségű), Ausztriában, Németországban. Ugyanakkor számottevően növekszik a Magyarországon *munkát vállalók* száma is: fizikai, építőmunkások, kereskedők, akik félig legális vagy fekete munkából kénytelenek megélni. Viszonylag magas a Magyarországon *tanulók* (középiskolások és egyetemisták) száma is. Magyarországra távozott tőlünk 1988–1994 között a tanulók és a posztgraduális képzésen résztvevők közül 1087 – az összes Magyarországon tanuló külföldiek 10,3%-a. (A Jugoszláviából származottak számának évenkénti növekedése a következő: 1988-ban 50, 1989-ben újabb 77, 1990-ben még 139, 1991-ben 294-en tanultak Magyarországon, akik Jugoszláviából származtak).¹¹ Becsléseink szerint ma a Magyarországon tanuló középiskolások száma kb. 800, és az egyetemisták száma is számottevő, kb. 600. Az anyaországban diplomázók kb. 80%-a nem szándékozik hazatérni, ott keres munkát, alapít családot és várakozik. A magyar Oktatási Minisztérium hivatalos adatai alapján az 1999/2000. tanévben Jugoszláviából 395 általános iskolás, 676 középiskolás és 600 egyetemista (ösztöndíjas) tanult Magyarországon. A kormányhoz közeli intézmények szándéka, hogy ezentúl az itthon, Vajdaságban tanuló magyar fiatalokat, sőt tanárokat szeretnék határozottabban támogatni, ösztöndíjjal, kollégiumi elhelyezéssel stb., hogy ily módon is elejét vegyék az értelmiségfogyásnak.

¹⁰ Forrás: Tóth Pál Péter fenti tanulmányában a 41. táblázat, 111. old.

¹¹ Tóth Pál Péter statisztikai felmérése az idézett műben; 181. táblázat, 183. és 194. old.

Közösségi identitás Erdélyben a társadalmi struktúra tükrében

Bevezető

E tanulmány célja az erdélyi magyarok és románok közösségi identitására jellemző sajátosságok elemzése, a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciók szerint. Azon sajátosságok feltárására törekedünk, amelyek kiemelik a társadalmi réteg-specifikus különbségeket mindkét nemzetiség körében.

A dolgozat alapjául szolgáló empirikus adatok elsősorban a „Kárpát szociológiai kutatás” adatbázisából származnak, amelyet az ELTE Szociológiai Intézet Kisebbségtudományi tanszéke és a BBTE Etnikumközi viszonyok Kutatóközpontja végzett, a kutatócsoport egyik tagja e sorok írója volt.¹²

Az elemzések során – kisebb mértékben – felhasználom egy másik, egyéni kutatás eredményeit, amely a Kolozs és Kovászna megyei magyarság nemzeti kisebbségi identitásával foglalkozik. Az adatgyűjtés 1996 márciusában történt, és a minta 702 esetet tartalmaz, hasonló mintavételi eljárással, mint az előbb említett kutatás, csupán a harmadik réteg helyett etnográfiai mikrorégiót használtam.¹³

E tanulmányban nagyobb hangsúly kerül az erdélyi magyar kisebbség közösségi identitására vonatkozó sajátosságok elemzésére, mivel kisebbségi helyzetben az identitás megnyilvánulása problematikusabb. Már a kutatás előkészítése során hangsúlyt fektettünk erre, azért nagyobb a magyar alminta a románnál.

A téma kutatásának fontosságát elsősorban az támasztja alá, hogy a nemzeti és etnikai konfliktusok gyakran arra vezethetők vissza – miként A. D. Smith is megállapítja –, hogy az egymással kapcsolatban álló népcsoportok tagjai másként reprezentálják kollektív tudatukban a földrajzi teret, a politikai helyzetet, másként szimbolizálják a gyakran közösen megélt múlt különböző eseményeit, másként mondva: az eltérő nemzeti és/vagy etnikai tudatok más és más magatartásokat vagy társadalmi cselekvéseket implikálnak.

A problémakör tudományos kutatásáról óriási szakirodalom számol be. E tanulmány keretei között nincs lehetőség reflektálni ezekre. Ezért csupán a legfontosabb keretek és fogalmak forrását tudom megjelölni.¹⁴

¹² Az adatok az erdélyi magyarokra 2% körüli standard hibaszázalékkal reprezentatív, és 1841 személyes mintából származnak, amelyből 1126 magyar és 724 román. Az adatfelvételre 1997 novemberében került sor. A kutatás fő vizsgálati témája a nemzeti kisebbségi identifikáció és a sztereotip gondolkodás vizsgálata volt. A minta-szelekciós eljárás a rétegzett mintavétel volt, ahol a rétegek a településtípus, a magyarok számaránya, és a földrajzi-történelmi régió voltak. A Szociológiai Szemle 1999/3-4. számaiban közölt Csepeli–Örkény–Székely tanulmány mintavételi adataitól némileg elérő minta-elemszámok abból adódnak, hogy az alrégióknkénti (Székelyföld, Partium stb.) jobb reprezentativitás érdekében néhány esettel még kiegészítettük az általunk használt mintát.

¹³ E felmérés eredményeinek használatát mindig külön jelzem a tanulmányban, különösen ha valami eltérés figyelhető meg az Erdély-szintű felméréshez képest.

¹⁴ A tanulmányban tárgyalt kérdések a készülő PhD-disszertációm részét képezik, ahol megfelelő módon lehetőség van a részletes kritikai elemzésre is.

Egyik elméleti keretül E. Hobsbawn teóriája szolgált, amely szerint a nemzet a modernitás terméke, Közép- és Kelet-Európában ezek a nemzetek nyelvi-kulturális alapon jöttek létre, mint ún. kultúrnemzetek, amíg Nyugat-Európában az államnemzeti, vagy az állampolgári nemzeti identitásforma a jellemző, amelynek alapja az állampolgárság, és több évszázados közös államiság. Mégis, az utóbbi évek tapasztalata szerint, miután a közép- és kelet-európai nemzeteknek is van már több évtizedes, egyeseknek közel egy évszázados saját nemzeti államiságuk – ezek közül a magyaroknak és a németeknek régebbi, de később egyes népcsoportjaik leszakadtak erről a közös államiságról –, így lassan megjelennek az állampolgári nemzeti identitáselemek a közép-európai polgárok körében is. Erre mutatnak az A. Nedomová – T. Kostecky kutatásai Csehországban, ahol az állampolgárság a harmadik legfontosabb kritérium az önbesorolás és az anyanyelv után, megelőzve több más kultúrnemzeti összetevőt, ugyanakkor megállapításuk szerint Csehországban nem tesznek nagy különbséget a cseh nemzetiség és állampolgárság között (Nedomová – Kostecky, 1997: 79–80). Hasonló tendenciákat jeleznek – kissé másként – a Csepeli – Örkény és Szabó Ildikó-féle vizsgálatok is Magyarországon a 90-es évek közepétől. A mi kutatásaink eredményei szerint is megfigyelhetők ezek a tendenciák, különösen a román lakosság körében, és erre még visszatérünk.

A nemzeti kisebbségi közösségekhez tartozó egyének identitása komplex módon nyilvánul meg, figyelembe véve, hogy elméletileg a nemzeti identitás a nemzeti ideológia társadalmi működésének az eredménye, amely alakítja az egyén nézetrendszerét és viszonyítási alapként szolgál (Csepeli nyomán, 1992). Egy olyan nemzeti kisebbség esetén, mint a romániai magyarság, amely modern értelemben a XIX. században vált nemzetté és 1918-ig egy államban élt a magyar nemzet többi részével, ma már nem él egy államban a többi magyarokkal, és a mai államának más nemzeti ideológiája van – vagyis nem magyar, hanem a román nemzet ideológiai megalapozásának hordozója, ezért némiképp másként tevődik fel a kérdés. Ezért abból a hipotézisből indultam ki, amelyet bizonyos mértékig Will Kymlicka (1995) és William Bloom (1990) elméletei is megerősítenek, miszerint egy kisebbségben élő etnikai közösség esetén akkor beszélhetünk a nemzeti identitás meglétéről, ha az alábbi két feltétel közül legalább egyik teljesül:

1. A modern kori nemzettévalási folyamatban önállóan vagy egy nagyobb közösség részeként vettek részt, úgy hogy saját önálló államiságuk vagy autonómiájuk volt.
2. Van egy saját kulturális-politikai vagy adminisztratív entitásuk, amelynek lehetősége van egy saját közösségi (nemzeti) ideológiát vállalni és terjesztetni a közösség tagjai körében és ezt a tagok többsége el is fogadja.

A romániai magyarok esetén jelenleg minkét feltétel teljesül, viszont az 1989 előtti évtizedekben csupán az első feltétel teljesült. Továbbá az első feltétel determinálja a másikat, és mindkettő előidézi azt a kisebbségi stratégiát, amelyet Henri Tajfel a második kisebbségi stratégiának nevez, miszerint a közösség hagyományai és történelme ösztönzi a közösség tagjait, hogy valamiképpen „többségi” helyzetbe kerüljenek: olyan intézményeket és adminisztratív egységeket alakítsanak ki, amelyek keretében lehetőségük legyen döntéseket hozni a saját sorsukra és életeseményeikre vonatkozóan (Tajfel, 1978). Az RMDSZ programja is tartalmaz ilyen jellegű elemeket, ezeket a magyar lakosság többsége osztja is, és ezt a kutatásunk eredményei is aláhúzzák.

A nemzeti identitás fogalmának meghatározása problematikusvá válik akkor, amikor egy államban többséget képező nemzeti közösség alapján kulturális fogantatású nemzetkonceptiója egyre több államnemzeti elemmel keveredik, a kisebbségek körében pedig mind a többségi nemzet diskurzusa, mind pedig a „saját” nemzeti diskurzus – legyen

az a határokon kívülről vagy belülről – valamilyen mértékben befogadásra lel. E sajátos helyzetek feloldására hasznosnak látszik a *közösségi identitás* fogalmának bevezetése. Itt a közösség fogalmán azokat a nagyobb társadalmi csoportokat értjük, amelyek relevánsak az illető egyén szociális identitásában. Jelen esetben a romániai magyarság a magyar kultúrnemzet, a román kultúrnemzet a román állampolgárok közössége, és feltételelesen Erdély népessége jöhetnek szóba a vizsgálat során. Ezek a közösségek, az állampolgárok csoportját kivéve, Benedict Anderson-i értelemben elképzelt közösségek, mivel nem lehet megjelölni egyértelműen a közösséghez tartozás „határait”. A „ki az erdélyi magyar?”, illetve „ki a román?” kérdésekre a tanulmány során megpróbálunk választ keresni a szociológiai elemzés segítségével.

Will Kymlicka a nemzeti közösségekkel kapcsolatos fogalmi elhatárolása segítségével szolgált a fenti fogalom meghatározásában. Kymlicka meggyőző szintézissel rendelkezik a kisebbségi nemzeti közösségi identitás és az etnikai identitás elhatárolásával kapcsolatban. Az a mód, ahogyan megjelenik az illető kisebbség egy államban, döntő fontosságú az illető kisebbségi csoport tagjai identitásának természetét illetően. Egy államban a kulturális-etnikai sokféleség alapvetően kétféle módon jöhet létre.

1. Az egyik, amikor egy nagyobb állam bekebelez egy olyan kisebb területet, amelynek lakói más etnikai-kulturális jellegzetességekkel rendelkeznek a többségi államnénál. Ezeket a kooptált kultúrákat nevezi Kymlicka nemzeti kisebbségeknek.
2. A második esetben a kulturális sokféleség bevándorlás útján jelenik meg. Rendszerint ezek a bevándorló kisebbségek tagjai arra törekednek, hogy tipikus módon asszimilálódjanak és beilleszkedjenek a többségi társadalomba.

Az első esetben, ami a többnemzetiségű (multinational) állam alapját képezi, a számbeli kisebbségben levő nemzeti közösséget nemzeti kisebbségnek, a többségben levőt pedig államalkotó többségi nemzetnek nevezzük (Kymlicka, 1995: 10–11). Azonban a kérdés az marad, hogy az ilyen államokban a nemzeti, nemzetiségi identitás fogalma milyen nemzetre utal, és hol jelenik meg az állam szerepe az identitásban a nemzetiséghez képest? Tulajdonképpen a közösségi identitás feloldja e kérdések ellentmondásait, illetve lehetővé teszi, hogy egy tágabb, és dinamikusabb identitásfogalomban a sajátos helyzetek is helyet kapjanak. Eszerint a Kymlicka tipológiájában másodikként említett bevándorló etnikai csoportok tagjai például elvileg vállalják egy új nemzeti közösséggel és állampolgársággal való azonosulást, viszont az új identitásban helyet kap a régi származás és a régi állampolgárság is, bár ez identitás struktúrája feltehetőleg eltérő lesz az „öshonos” népességhez képest.

Közép- és Kelet-Európában a nemzeti közösségek legnagyobb része olyan jellegű, hogy nagyobb részük egyik államban többségben van, a kisebb részük pedig más államokban nemzeti kisebbséget alkot. Ám mint láttuk, a kultúrnemzeti identifikációval szemben tért nyert az állampolgársági identifikáció is. Az új identitásfogalom tágabb az eddig használatos nemzeti identitásfogalomnál: a közösségi identitásnak két komponense van, a kultúrnemzeti identitás és az állampolgári identitás. Bizonyos esetekben a közösségi identitás egybeeshet a nemzeti identitással az államnemzeti modellhez közelálló nemzet tudattal rendelkező népek – mint a franciák vagy a hollandok – körében. A fogalom elméleti sémájában a másik véglet az, hogy a két komponens teljesen eltér, és disszonáns viszonyban áll egymással. Néhány különleges helyzetben levő nemzeti közösség esetében akár átmenetileg hiányozhat is az állampolgári komponens a közösségi identitásukból (pl. a kurdok egy részénél). Közép- és Kelet-Európában a többségi nemzetekhez tartozó személyek esetén ugyanazon nemzet az államalkotó is, a nemzeti kisebbségek

esetén eltérő a kultúrnemzet az államalkotó nemzettől. A két komponens rendszerint disszonánsan viszonyul egymáshoz még többségi helyzetben is, de lehetőség van arra, hogy ezeket egyeztessék az egyének a tudatukban, ha ebben az állam is érdekelt és ezt ideológiailag hajlandó megalapozni.

A társadalmi réteghelyzetet, amelynek függvényében a közösségi identifikációs mechanizmusokat vizsgálom, az Erickson-Goldthorpe- és Bourdieu-féle modellek adaptációja. Ennek részletes leírása és szociológiai jellemzése egy megjelenés alatt levő tanulmányban található.¹⁵ A közösségi identitás különböző dimenziói segítségével azt vizsgáljuk, hogy a társadalmi térben gazdasági és/vagy kulturális szempontból eltérő helyzetben levő személyek között milyen különbségek figyelhetők meg, és ezeknek milyen hatása van az etnikumközi kapcsolatok alakulására.

Az általános hipotézisünk az, hogy *minél magasabb státuszhelyzetben van egy személy, annál inkább a kultúrnemzeti identitás-komponens dominál az esetében. Eszerint azt feltételezzük, hogy a rétegséma kulturális frakciói szorosabb összefüggést mutatnak a nacionalista identitásformával. Minél magasabb az iskolázottsági szint, annál inkább dominálnak a negatív attitűdök és sztereotípiák a másik nemzeti közösséggel szemben.* Hipotézisünk kiindulópontja az, hogy a közösségi identitás kulturális dimenzióját alakító ideológiai tudáscsomag a kulturális tőkemennyiséggel egyenesen arányosan növekedik. Ez ideológiai tudáscsoport viszont Erdélyben olyan mértékben terhelt az etnocentrikus szemléletmóddal, hogy az általános ismeret- és értelmi szint növekedése nem jár együtt a problémák racionális feldolgozásával, hanem a magasabb kulturális tőkeevolúcióval rendelkezők többsége nemzetileg is elfogultabb az átlagnépességhez képest.

A közösségi identitás komponensei: kulturális és állampolgári kritériumok előfordulása

Első lépésben elemezzük a magyarsághoz, illetve a románsághoz való tartozás kritériumait.¹⁶ E kritériumok arra mutatnak rá, hogy az erdélyiek közösségi identitásában a kultúrnemzeti komponens referencia-közösségét hogyan határozzák meg, illetve milyen fontossággal jelenik meg az állampolgári komponens a románok esetében. Ezzel a kérdéssel nem volt lehetőség a kisebbségek identitáskomponenseinek egyidejű mérésére.

A kritériumok mint megfigyelt változók értékei az 1. táblázatban látható eloszlást mutatják.

Faktoranalízissel elemeztük az adatokat. Azt vizsgáltuk, hogy milyen profilú identitás-felfogások figyelhetők meg az erdélyi magyarok és románok körében, illetve a kultúrnemzeti és az államnemzeti felfogás elemei hogyan kombinálódnak. Az eljáráshoz a főkomponens eljárást választottam, rotáláskor a Varimax módszert használtam. Az eljárás meglehetősen jól bevált, és a továbbiakban ismertetem az eredményeket.

A korrelációs mátrix értékeinek többsége szignifikáns, van korreláció a megfigyelt változók között. A kommunalitások jók, értékeik a (0,39, 0,7) értékek között mozognak.

Az eljárás két faktort emelt ki, az első saját értéke 2,8, és a variancia 31,5%-át magyarázza, a második saját értéke 1,8, és a variancia 20,1%-át magyarázza.

¹⁵ A társadalmi státusz hatása a társadalmi kapcsolathálókra Erdélyben, Az „Etnikumközi viszonyok Erdélyben” c. kötetben. Szerkeszti Horváth István.

¹⁶ A megkérdezettek Lickert-skálán 1–4-ig értékelték a kritériumokat, aszerint, hogy mennyire értenek egyet vele, mennyire tartják ezáltal fontosnak az illető kritériumot.

(Kérdés: Mennyire ért egyet a következő állításokkal?
Ahhoz, hogy valaki magyarnak/románnak számítson, az kell, hogy...)

Identitás-kritériumok	A „részben” vagy „teljesen” egyetért válaszok aránya	
	Magyarok	Románok
Élete nagy részében magyarok/ románok között éljen	44	62
Magyar/Román állampolgár legyen	18	77
Magyarországon/Romániában szülessen	9	77
Anyanyelve magyar/román legyen	93	85
Magyar/Román szertartási nyelvű egyházhoz tartozzon	82	69
Önmagát magyarnak/románnak tartsa	96	92
Legalább egyik szülője magyar/román legyen	86	79
Érezze magáénak a magyar/román kultúrát	94	87
Tisztelje a magyar/román nemzeti zászlót	85	88

A megfigyelt változók faktorsúlyainak elhelyezkedését a két komponensen lásd a mellékletben (1A, B. táblázat). Ennek megfelelően a változók az alábbi módon helyezkednek el a faktorokon:

- Az első faktor tartalmazza a *magyar anyanyelvet, a magyar szertartási nyelvű egyházhoz tartozást, az önbesorolást, hogy legalább egyik szülő magyar legyen, magáénak érezze a magyar kultúrát, valamint hogy tisztelje a magyar nemzeti zászlót*, tehát a nemzeti szimbólumokat.
- A második faktor tartalmazza a *magyarok között lakjon, magyar állampolgár legyen és Magyarországon szülessen* kritériumokat.

Az első faktor ragadta meg leginkább az ún. kultúrnemzeti identitásfogalmat, amelyben a legerősebb tényező a magyar kultúrával való érzelmi azonosulás, de ez összekapcsolódik az önbesorolással, tehát ez a kulturális identitás választható, és ez hangsúlyozottan igaz kisebbségi helyzetben. Végképp, nem akárből lehet magyar – minthogy Romániában nem is lesz – legalább egyik szülője magyar kell hogy legyen.

A másik faktor az államnemzeti identitásfogalmat ragadja meg. Bármilyen furcsa is, a romániai magyarok egy kisebb része egyetért az állampolgárság szerinti identitás-meghatározással, ugyanis ez a faktor a változók 1/5-ét magyarázza.

Ugyanez a helyzet figyelhető meg a román lakosság esetén is. Az első faktor, amely a változók 42%-át magyarázza, a kultúrnemzeti, önbesorolás szerinti identitás-meghatározás híve. A román lakosság esetén is ugyanazok a kritériumok vannak az egyes faktorokon, természetesen a „román” népnév, illetve Románia mint állam megfogalmazásban.

Elemeztük e faktorsúlyok értékeinek eloszlását megyénként és régióként az átlagértékek összehasonlításának módszerével és T próbával, és beigazolódt a hipotézisünk, miszerint a magyaroknál többségi helyzetben más arányban oszlanak meg a faktorszörök, mint településenként is számbeli kisebbségben, Arad vagy Kolozs megyében.

Az adatok azt mutatják, hogy a szórványban és számbeli kisebbségben élő magyarok hangsúlyosabban kultúrnemzeti alapon határozzák meg magukat, és elutasítják az államnemzeti modellt (ami itt Magyarországot jelentené), (lásd a 2. faktor negatív értékeit) Szeben megyében, ahol a legalacsonyabb a magyarok számaránya, legnagyobb a szkór-érték az első faktoron, és legkisebb a második. Mindenesetre a második, államnemzeti identitásra vonatkozó faktor egyetlen releváns méretű értéke a Székelyföldé.

Az erdélyi románok között is szignifikáns különbségek vannak regionálisan. A románokat kissé másképp soroltuk be regionálisan: Észak- és Dél-Erdély, Bánát és Körösvidék-Máramaros (Partium). A közösségi identitásuk államnemzeti komponense tekintetében, a 2. faktor szerint nincsenek lényeges eltérések, viszont a kultúrnemzeti önbesorolási kritériumok szerint érzékelhetők a különbségek. Elmondható, hogy a vérségi eredettel kapcsolatban levő kritériumok hangsúlyosabbak az észak-erdélyiek és a partiumiak körében, míg kevésbé hangsúlyosok a dél-erdélyiek és a bánságiak körében, ebben a sorrendben. Ezek a kritériumok a „román egyházhoz” tartozás, a legalább egyik szülő román legyen és a román anyanyelv megléte. Éppen azokon a vidékeken, ahol a magyarok is élnek, a románok nemzeti önmeghatározása kizáróbb jellegű, mint máshol. Ez a jelenség az ellenkezőjét mutatja annak, amit Bútorová és Huncik kimutattak külön-külön Szlovákiában, ahol a tömb-szlovák vidékek lakossága az elutasítóbb a magyarokkal szemben (Bútorová, 1997).

A társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció szerint szignifikáns eltérések figyelhetők meg mindkét nemzeti közösség esetén. Elsősorban az államnemzeti identitáskomponens elfogadásának mértéke különbözik mindkét közösségnél. Minél alacsonyabb társadalmi pozícióval rendelkezik az illető személy, annál inkább elfogadja az államnemzeti hovatartozási kritériumokat. A románok esetén nagyobb az ezt elfogadók aránya, mint a magyaroknál. A román gazdálkodók majdnem teljes egészében elfogadták az államnemzeti hovatartozási kritériumokat, de a magyarok is kétszer olyan gyakran, mint az értelmiségiek.

2. táblázat

Nemzeti/közösségi hovatartozási kritériumok	Részben vagy teljesen egyetért					
	Román			Magyar		
	Értelmiségi	Munkás	Gazda	Értelmiségi	Munkás	Gazda
Élete nagy részében magyarok/románok között éljen	50	70	80	37	46	56
Magyar/Román állampolgár legyen	66	85	95	10	19	20
Magyarországon/Romániában szülessen	68	80	90	5	7	4
Anyanyelve magyar/román legyen	83	89	90	93	91	96
Magyar/Román szertartási nyelvű egyházhoz tartozzon	52	80	89	82	82	95
Önmagát magyarnak/románnak tartsa	88	93	100	96	95	100
Legalább egyik szülője magyar/román legyen	74	87	89	85	84	91
Érezze magáénak a magyar/román kultúrát	93	94	84	96	92	100
Tisztelje a magyar/román nemzeti zászlót	85	94	100	82	84	100

Összefoglalva, minél alacsonyabb társadalmi pozícióban van egy személy, annál szorosabban határozza meg a közösségi hovatartozást: mind az állampolgári, mind pedig a kultúrnemzeti identitáskritériumokat nagyon fontosnak tartja. Ennek az attitűdnek több oka lehet. Egyrészt arról van szó, hogy a nemzeti kultúrában alacsonyan szocializált rétegek nem látják át a kritériumok közötti ellentmondásokat, másrészt ezt az attitűdöt erősítette egy, a román kommunizmus második korszakában kialakult nacionalista szemlélet, amely a határon túli román nemzeti közösségek létét felejtetni próbálta, ugyanakkor mentálisan a kisebbségellenes propagandával az államon belüli kultúrnemzeti kritériumokat erősítette.

Az értelmiségiek identitás-kritériumainak eloszlását megfigyelve kiderül, hogy a románoknál a román szertartási nyelvű egyházhoz tartozás,¹⁷ valamint az, hogy „élete legnagyobb részében románok között lakjon” a legkevésbé fontosnak tartott két kritérium. Az első arra mutat, hogy például nyitottabbak a nyelvileg asszimilálódó kisebbségek befogadására, a második pedig arra a hitre utal, hogy diaszpórában is meg lehet maradni románként. A magyar értelmiségiek fő jellemvonása, hogy elzárkóznak az állampolgári nemzet-meghatározás elfogadásától.

A továbbiakban vizsgáljuk meg az etnikai eredetükhöz, nemzeti hovatartozásukhoz való viszonyulásuk érzelmi oldalát. Mint ismeretes, a pozitív közösségi identitás fontos összetevője a nemzeti büszkeség. Az alábbi változókkal elemeztük a kérdést:¹⁸

Érzelmi hozzáállás	Részben vagy teljesen egyetért	
	Románok	Magyarok
Könnyíti az életét	53	47
Büszkeséget érez	82	89
Közömbös számára	20	17
Előnyt jelent	45	37
Szégyennel tölt el	9	3
Hátrányt jelent	26	40

Mivel nem túl nagy számú megfigyelt változónk van, a főfaktorok módszerével¹⁹ próbáltunk faktorelemzést végezni. A változók többnyire szignifikánsan korreláltak. A kommunalítások esetén a *szégyen* változó értéke túl alacsony, 0,2 alatti.

Mind a románok, mind pedig a magyarok esetében az eljárás 3 faktort tartott meg:

1. saját értéke 1,7 és a variancia 28,4%-át magyarázza;²⁰
2. saját értéke 1,4 és a variancia 23,9%-át magyarázza;
3. saját értéke 1 és a variancia 16,7%-át magyarázza.

Együtt a magyaroknál variancia 69,2%-át magyarázzák.

¹⁷ Románul: apartenență la o biserică românească

¹⁸ Az adatok ugyancsak négyértékű Lickert-skálán voltak rögzítve, az alábbi bevezető kérdésfeltevéssel: „Az hogy magyarnak/ románként születtem... könnyíti az életemet” stb.

¹⁹ Principal Axis Factoring (PAF) – a főfaktorok módszere, nem azonos a PCA – főkomponens-elemzéssel.

²⁰ A faktorsúlyok a magyarokra vonatkoznak.

Az első faktoron a magyarság pozitív megélését mutató változók vannak, mégpedig annak utilitarista, előny értelmű megfogalmazásában, a másodikon pedig a büszkeség, és a közömbösség fordított értéke található, tehát az, hogy fontos, így ez egy pozitív érzelmi faktor.

Ha elemezzük a változók közötti viszonyt klaszterezéssel is, akkor többnyire ugyanazt az eredményt kaphatjuk, mint a faktorelemzéssel.

A klaszterezést a legközelebbi szomszéd módszerével végeztük. (A csoportokat a dendrogramon lásd a 3. mellékletben). A klaszterelemzéssel csoportosított eredmények kissé eltérnek a faktorelemzési eredményektől. Itt ugyanis a magyarságukkal kapcsolatban közömbösséget érzők a negatív megélési módokkal kapcsolódnak össze, a szégyennel, majd eléggé gyengén a hátránnyal. A pozitív megélés utilitarista megközelítő egy klasztert alkotnak. Végül a pozitív érzelmi megélés, a büszkeség viselkedett a leginkább eltérő módon a többitől. Nem szabad azonban elhanyagolni az alapeloszlás szerinti adatokat, miszerint a magyarságukat negatívan megélők száma minimális, 2–3%.

Az állampolgári identitáskomponens intenzitása és a magyarok területi kötődése

Megfigyelhető, hogy az államnemzeti és a kultúrnemzeti identitáskomponensek közötti határ elmosódik, amikor a megkérdezettek által elfogadott szülőföldről és hazafogalomról van szó. Minél inkább reális, állami hovatarozást illetően is egyértelmű területet jelölnek meg hazájukként, annál inkább a hazafogalom a közösségi identitásuk állampolgári komponensének részeként értelmezhető. Feltételeztük, hogy minél inkább elfogadják szubjektíve az erdélyi magyarok Romániát hazájuknak, annál inkább fontosabbá válik az állampolgári komponens az identitásukban. Ebben az értelemben folyamatos változás figyelhető meg több szinten. Egyrészt 1996 márciusától 1997 novemberéig lényegesen emelkedett azok aránya, akik Romániát vallották hazájuknak: míg 1996-ban a Kolozs és Kovászna megyei magyarok 47%-a vallotta Romániát hazájának és 39% Erdélyt, az 1997 novemberi adatfelvételkor mind e két megyében, mind pedig Erdély szinten a Romániát hazájuknak vallók aránya 70% körül mozgott, Erdély 20% körüli arányával szemben. Habár megfigyelhető egy lassú változás a korcsoportok szintjén is, a fiatalabbak egyre inkább Romániát fogadják el hazájuknak, viszont ilyen rövid idő alatt csupán egy fő oka lehet ennek a változásnak: a romániai magyarok általános közérzetét lényegesen javította az RMDSZ kormányba lépése 1996 őszén. Emellett viszont az is megfigyelhető, hogy a 18 év alattiak körében újra csökken a Romániát hazájuknak elfogadók aránya (az átlaghoz képest 10%-kal). Ennek oka valószínűleg a viszonylag nagy autonómiát nyert romániai magyar közoktatási hálózat saját „nemzetnevelési” programja, ami tulajdonképpen többé-kevésbé megszervezett, inkább a nemzeti ideológiát önként felvállaló tanároknak köszönhető.

Nem figyelhetők meg lényeges összefüggések a hazaválasztás és a társadalmi réteg-helyzet vagy iskolázottsági szint között. Úgy tűnik, hogy a szubjektív hazafogalom inkább regionálisan mutat releváns eltéréseket. Minél nagyobb arányban élnek a magyarok abban a régióban, annál kisebb mértékben vallják Romániát hazájuknak Erdély javára – habár az eltérés a Székelyföld és Bánság között a Romániát hazájuknak vallók aránya között nem több, mint 20%²¹ (lásd az 5. mellékletet).

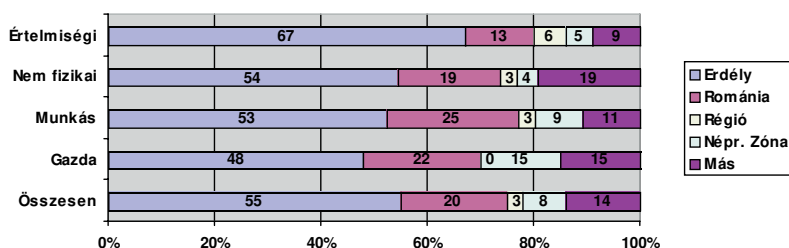
²¹ Szignifikáns eltérés van Hi négyzet próba alapján, 0,0001 szinten.

A szülőföld fogalmának vizsgálatakor azt kell hangsúlyoznunk, hogy a megkérdezettek nem tesznek lényeges különbséget a haza és a szülőföld fogalmai között (különösen az alacsony iskolai végzettségűek és a mezőgazdaságban dolgozókra érvényes ez.). Erre részletesebben kitértem egy előző írásomban (Veres V., 1997:29–30.). A válaszolók 55 százaléka ezúttal Erdélyt jelölte meg szülőföldjének, míg Romániát alig 20%. Regionálisan eltérőek a válaszok (lásd a mellékletet). A székelyföldiek kétharmada Erdélyt jelöli meg szülőföldjének, a közép-erdélyiek viszont átlagon felül jelölnek meg valamely néprajzi tájegységet vagy települést. Furcsa hogy a bánátiak nagy része (49%) viszont Romániát jelölte meg szülőföldjének, pedig állítólag itt a legerősebb a regionális „bánáti” öntudat. Lehetséges, hogy ez csupán a románokra igaz?

Míg a hazafogalom szerint nem lényegesek, a szülőföld megjelölésében társadalmi rétegződés szerint is vannak lényeges eltérések.

1. ábra

A szülőföld fogalma rétegenként

Megjegyzés: A Régió fogalmával Székelyföldet és a Partiumot foglaltuk össze. Néprajzi zóna például Kalotaszeg, Aranyosszék, Erdővidék, Csík stb. A „Más” kategória településnevet vagy „ahol született” válaszokat tömöríti.

A fő különbség abban van, hogy minél magasabb a személy státusza, annál nagyobb területet jelöl meg szülőföldjének (ez nem lépi túl Erdélyt), azaz ilyen tendencia szerint a leginkább az értelmiségiek jelölik meg Erdélyt szülőföldjüknek, 67%-ban. A vezetők, a nem fizikai dolgozók és a munkások jelölték meg átlagon felül Romániát hazájuknak, valamint a munkások és a mezőgazdaságban dolgozó önálló gazdálkodók a néprajzi zónájukat, esetenként a szülőfalujukat vagy városukat jelölték meg átlagon felül. Két tendencia érvényesül itt: az egyik a szülőföld megjelölésének ideologikus jellege növekedik az iskolázottsággal, másrészt pedig minél inkább az állam „szolgálatában” áll az illető – onnan keresi a kenyerét, mint például a vezetők és a nem fizikaiak egy része – annál inkább azonosul Romániával mint szülőfölddel is. Az értelmiségiek, habár többnyire ők is költségvetési szférában dolgoznak, de többnyire magyar környezetben, a sajátos magyar intézmények keretében, így körükben nem a második, hanem inkább az első tendencia érvényesül.

Másképpen is módunkban állt elemezni a magyarok Romániához való kötődésének mértékét. Egyik kérdéscsoportunk arra vonatkozott, hogy ha javíthatná életkörülményeit, hajlandó lenne-e elköltözni többfelé, köztük Magyarországra, ahová a magyar megkérdezettek 28%-a vándorolna ki, viszont ezt a románok 7%-a is megtenné. Nyugat-Európába a magyarok 23%-a, a románok 33%-a vándorolna ki. Összességében tehát majdnem ugyanannyira kötődnek ezen a szinten az erdélyi magyarok is Romániához, mint a románok.

A kivándorláshoz kapcsolódó attitűdök kapcsán megpróbáltam operacionalizálni a Csepeli által kifejtett hazafelfogásokat a racionalitás és a kollektív-jelleg mentén.

Aszerint, hogy miért menne vagy nem menne el az illető Romániából, az alábbi tipológia alakítható ki:²²

4. táblázat

Tengelyek (%)	Individuális	Kollektív
Irracionális	20 (3)	30 (2)
Racionális	25 (1)	22 (4)

Leginkább az irracionális-kollektív hazafelfogás dominál, amely leginkább összeillik a kultúrnemzeti identitás-felfogással, de nem marad el tőle a többi hazafelfogások említési aránya sem.

A hazafogalom jellege eltérő elsősorban aszerint, hogy helyileg többségben élnek-e a magyarok. A székelyföldiek például az individuális-racionális felfogást, amely a kivándorlást támogatná, szignifikáns mértékben átlagon alul vallják (18%), míg a kollektív-racionális hazafelfogás első helyre kerül 29%-kal, 7%-kal az átlag fölött. Azt jelenti, hogy racionálisan is jobban megéri Székelyföldön élni, mint máshol Erdélyben, legalábbis az ott lakók szubjektív értékelése szerint.

Rétégzódás szerint is szignifikáns eltérések vannak a hazafelfogások előfordulási arányai között. Az egyik végponton az értelmiségiek vannak, akik az irracionális-kollektív hazafelfogást vallják leginkább. Velük szemben helyezkednek el a vezetők, a nem fizikai dolgozók és a kisiparosok, akik pragmatikusabban fogják fel a világot, és inkább az individuális-racionális hazafelfogást választották. A munkások és a gazdák a kollektív-racionális hazafelfogást preferálták, különösképpen a gazdák többsége (52%), ami valószínűleg a földhöz való – éppen racionális – kötődésük következménye. A kollektív-irracionális hazafelfogást valószínűleg azért preferálják jobban az értelmiségiek, mert ők birtokolják a „nemzetre vonatkozó tudást” a legmagasabb szinten, tehát ez a hazafelfogás a „nemzeti ideológia társadalmi működésének eredménye”.²³ Ezt alátámasztják az iskolázottság szerinti eloszlások, ahol az iskolázottsági szint és a kollektív-irracionális hazafelfogás előfordulási aránya együtt emelkedik, és a két szélső iskolázottsági szint között aránya 15%-ról megduplázódik.

Az etnocentrizmus és az állampolgársággal való azonosulás összefüggése kisebbségi helyzetben ellentmondásos jelenség lehet. Sokváltozós elemzése ezért különösképpen fontos. Az elemzésbe bevett megfigyelt változók értékeinek csoportosított eloszlása a következő:

²² A tipológiát az alábbi kérdéssel mértük: *Ha megengednék, hogy elköltözzön egy nyugat-európai országba, mit tenne?* 1 – elmennék, nem mennék el, mert 2 – Csak itt lehet a hazám, ahol születtem, 3 – jobb itt, mert a barátaimmal, ismerőseimmel együtt vagyok, 4 – saját nemzetiségem között, saját kultúrámban jobban érzem magam.

²³ Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992. (A nemzeti identitás meghatározása fejezet).

5. táblázat

Etnocetrizmus-kritériumok	Részben v. teljesen egyetért válaszok	
	Románok	Magyarok
A) Sokkal szívesebben vagyok román állampolgár, semhogy más állam polgára legyek	73	45
B) Jobb lenne a világ, ha a többi ország lakosai is olyanok lenének, mint a románok	54	10
C) Jobb lenne a világ, ha a többi ország lakosai is olyanok lenének, mint a romániai magyarok	16	52
D) Az embereknek akkor is támogatniuk kell a saját országukat, ha az hibát követ el	92	76
E) Van néhány olyan dolog Romániában ami miatt szégyenkezem	42	73

Megfigyelhető, hogy a románok esetén a Romániával való azonosulás nagymértékű, még ha hibát követ is az állam(-ot képviselő intézmények vezetői) – viszont már saját képükre alig több mint fele formálná át a világot. Ez utóbbi ugyanolyan mértékű a romániai magyarok saját csoportjukra vonatkoztatott értékével. Nem elhanyagolható a szégyenérzet egyik nemzeti közösség esetében sem, a magyaroknál várhatóan ez szinte háromnegyede a válaszolóknak, mindennek ellenére az országuk támogatását ők is fontosnak látják.

A magyar alminta válaszai közötti komplexebb összefüggések feltárásához először ugyancsak faktorelemzéssel próbálkoztunk, mégpedig a főfaktorok módszerével.

A két kiemelt faktor saját értékei illetve az együttes variancia magyarázati arányai a következők:

6. táblázat

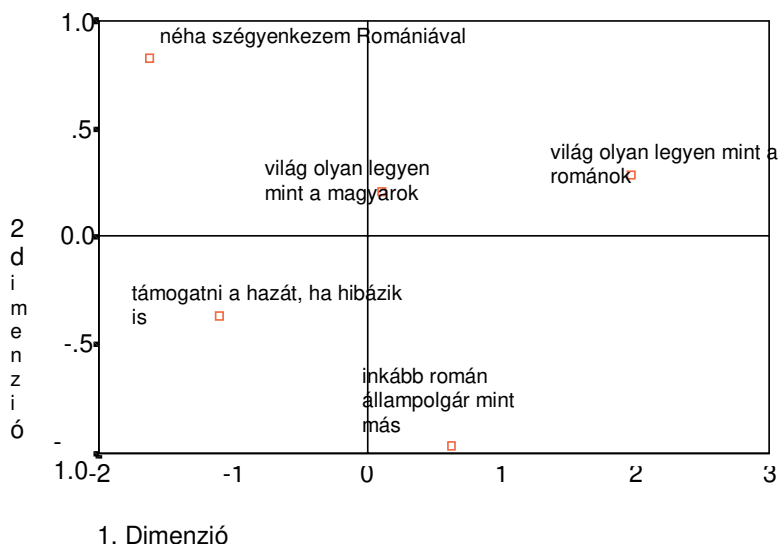
	Saját érték	Magyarázott variancia aránya
1.	1,6	33,3
2.	1,1	22

Még a rotált mátrix esetén sem találtunk értelmes magyarázatot a faktorstruktúrára. Megpróbáltunk más faktorelemzési eljárást is (GLS), de nagyon hasonló faktorstruktúrát kaptunk. Ennek nyomán a sokdimenziós skálázás ALSICAL eljárásával próbálkoztunk, több sikerrel.²⁴

²⁴ Az ALSICAL 16 iteráció után kétdimenziós megoldást talált, ahol a Stress változó értéke .00695 és az RSQ = .99961. Az egyes iterációk stress értékeit lásd a mellékletben.

MDS - Derivált Stimulus értékek

Euklidészi távolságmodell

Ezeket az eredményeket már jobban sikerült értékelni. Az első dimenzió magyar etnocentrizmust és a románokhoz való pozitív viszonyulást mérte, a második az állammal való azonosulás jellegét ragadtam meg negatív formában (nagyobb érték az elutasítást mutatja). A mező bal felső része azokat rögzíti, akik a román államhoz negatívan viszonyulnak és magyar szempontból etnocentrikusak. Igazából a magyar etnocentrizmus megfogalmazói a mezőny közepén vannak, a többiek a Román államhoz és a románokhoz való viszonyulást fogalmazzák meg, és ezek más-más irányban egy körön helyezkednek el. Tehát a megkérdezettek a fenti tényezőket külön-külön ítélik meg. Értelmezésem szerint a saját államhoz mint olyanhoz való viszonyulást, amit amúgy eléggé pozitívan élnek meg (itt a saját szülőföldet és Erdélyt kell érteni), míg magukat a románokat és a vezetőit negatívan ítélik meg. Ezért esnek az értékek egymástól majdnem egyenlő távolságra.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerint a magyarok viszonyulása a román állampolgársághoz eltérő. Minél magasabb státuszban vannak, annál kevésbé viszonyulnak pozitívan a román állampolgársághoz. Leginkább a gazdák kötődnek, 77%-uk részben vagy teljesen egyetért azzal, hogy „Sokkal szívesebben vagyok román állampolgár, semhogy más állam polgára legyek”, míg az átlag 45%-ban ért egyet. Itt ugyancsak a földhöz való kötődés hatását feltételezhetjük motivációs tényezőként. A románoknál is ugyanezek a tendenciák figyelhetők meg, nyilván ott nagyobb arányban azonosulnak a román állammal. Regionálisan az észak-erdélyi románok kiemelkednek a Romániához való kötődés terén.

Nemzeti szimbolika Erdélyben

Benedict Anderson szerint a nemzeti szimbólumok a nemzet-csoport létezését jelképezik a képzeletbeli térben. A nemzeti szimbólumok esetén nem választhatók szét élesen a közösségi identitás kultúrnemzeti vagy állampolgári elemei, viszont az egyértelművé válik, hogy melyik szint a szimbolikusan elsődleges.

Az erdélyieknél a szimbólumok sajátosan román, illetve magyar jellegűek, ezért kultúrnemzetinek kellett tekintsük a problémakör operacionalizálása során, viszont közvetve be is igazolódott a feltételezésünk. A nemzeti szimbolika iránt nyílt kérdésekkel érdeklődtünk, azért, hogy feltérképezzük spontán vélemények segítségével az identitás szimbolikus szférájának területét.

Az erdélyi románok esetén csupán a piros-sárga-kék zászló bír egyértelmű szimbólumértékkel, ezt a válaszolók 40%-a említette. A többi hivatalos állami szimbólum, a himnusz és a címer említési aránya alacsonyabb, rendszerint a sorrendben a zászló után említették, külön említési arányuk 5% alatti. Nemzeti szimbólumértéke van még a nemzeti viseletnek és a hagyományoknak a válaszolók 5 százaléka szerint. Néhány százalékkal említik még a különböző személyiségeket, mint Eminescu, Avram Iancu, az egyházat, keresztet, a régi moldvai és havasalföldi címerelemeket és az 1918-as egyesülés dátumát és helyszínét (lásd a 6. mellékletet). Legerősebb az azonosulás a hivatalos szimbólumokkal Észak-Erdélyben, ahol a zászlót a válaszolók 60 százaléka említette, szemben a Bánáttal, ahol csupán 17%, helyette különféle kulturális jellegű szimbólumokat említettek, mint például Brancusi alkotásai, jelesen a „Végtelenség oszlopa”. Jól látható, hogy a nemzeti azonosulás módzatai jól mutatják az etnocentrikus attitűdök elterjedtségi területét, hiszen nem véletlenül volt akkora sikere Észak-Erdélyben a Román Nemzeti Egységpártnak (PUNR) és általában a nacionalista politikai mozgósításnak. Rétegek szerint a magasabb státuszúak inkább az egységes, hivatalos szimbolikát fogadják el, mint az alacsonyabb státuszúak. A vezető beosztásúak körében átlagon felüli az 1918-as egyesülés szimbólumértéke.

Az erdélyi magyarok számára az érvényes válaszok alapján a magyarsághoz tartozást kifejező szimbólumok között a piros-fehér-zöld zászló vezet 52 százalékkal, ezt követi a magyar „szent” korona 11 százalékkal, és különböző erdélyi műemlékek, szobrok 8 százalékkal. Néhány százalékot kaptak még a népi kultúra elemei (népviselet, népi alkotások), a turulmadár, a Kölcsey féle magyar himnusz és az RMDSZ tulipán (lásd a 6. mellékletet).

Az erdélyi románok szerint a nemzetük számára reprezentatív történelmi személyiségek között Mihai Viteazul vezet, az érvényes válaszok több mint egynegyedével, őt követi Stefan cel Mare 22 százalékkal, majd Avram Iancu 18 százalékkal. Figyelemreméltó, hogy a válaszolók közel 5%-a együtt említi Iancut Horea, Closca és Crisannal. A falun élő románok körében kiemelkednek Avram Iancu és Horea és társai a városiak véleményéhez képest. Majdnem 5%-os említettsége volt A. I. Cuzanak, 4%-os Horeanak és sorstársainak külön, és még további 8% említett különböző fejedelmeket, különösen Vlad Tepest és Mircea cel Batrant. Az első három történelmi személy a többiek társaságában gyakran meg volt említve második helyen. Az eredmények azt mutatják, hogy a román nemzeti integráció Erdélyt illetően sikeres volt és befejezettnek tekinthető, mert kialakult egy olyan konszenzus a nemzeti „Panthéon” körül, amelynek élvonalába mindhárom nagy tartomány képviselője bekerült. A nemzeti „hősök” listájának kialakításában túlnyomóan a Ceaușescu-féle kommunista nemzetpolitika játszott szerepet, amit jól mutat az a tény is, hogy a XIX–XX. század nagy politikusi és királyai 1-2 százaléknál töb-

bet nem kaptak, míg a dák királyokat és Trajánusz császárt román hősként 3 százalék jelölte meg összesen. Régióként elemezve a válaszokat megfigyelhető, hogy Észak Erdélyben és a Partiumban²⁵ Avram Iancut és Horeákat lényegesen nagyobb arányban preferálják, mint a déli régiókban, ahol a fejedelmek vannak átlagon felül említve (lásd a 7. mellékletet). Habár az összromán preferenciákat nem ismerjük, feltételezhető, hogy az északi erdélyi régiók sajátos erdélyi „provinciális” sajátossága figyelhető meg az erdélyi népi hősök tiszteletében, amelyet csak erősített a kommunista nemzeti ideológia „plebejus” irányultsága. Ezt támasztják alá az életkor szerinti adatok is, ahol Avram Iancunak és Horeának a legkisebb a kedveltsége a 18 év alattiak és a legidősebbek körében, ők többnyire nem a kommunizmus idején jártak iskolába. Az értelmiség és a munkásság népi hősök iránti szimpátiája találkozik, viszont a vezetők preferenciái inkább az országos standardokat követhetik, mindenesetre inkább a fejedelmeket kedvelik.

Az erdélyi magyarok nemzeti hősei nem koncentrálnak akkora mértékben sem, mint a románoké. Egy középiskolások körében végzett felmérés alapján ugyancsak kiderült, hogy a románok nemzeti hőseinek szimbolikája kiforrottabb, mint a kisebbségben élő magyaroké, és ennek fő oka a saját történelem intézményes tanításának hiánya, ezáltal egy hivatalosnak elfogadott nemzeti kisebbségi ideológia közvetítésének elmaradása, ami nélkül nem teljes a közösségi integráció és az identitásstruktúra.

A magyar nemzeti hősök listáját Petőfi Sándor vezeti 19 százalékkal, őt követi Szent István (17), Mátyás király és Kossuth 13-13 százalékkal. Hunyadi János és a Rákócziak meg Széchenyi kaptak 3-4 százaléket a válaszolók közül, Árpád és Attila pedig ugyancsak említésre méltó arányban volt megnevezve. Más erdélyi fejedelmek még 2%-ot sem kaptak összesen. Regionális elemzésben több helyi jellegzetesség felszínre kerül: a Bán-ságban nem jellemző a hun-magyar rokonságba vetett hit és Attila tisztelete, míg Dózsát – érthető módon – szinte csak itt tartják élvonalbeli nemzeti hősnak. Székelyföldön kedveltebb Petőfi, Árpád, és megjelenik Gábor Áron, különösen Kovászna megyében, az ottani 1848-as székely szabadságharc emlékére. A belső-erdélyiek körében viszonylag kedveltebbek Rákócziak és általában az erdélyi fejedelmek. Partiumban a korai királyok, Szent István és Szent László kedveltsége átlagon felüli (lásd a 7. mellékletet).

Az értelmiség preferenciái rendszerint eltérnek az átlagtól. A lista élére Szent István kerül 22 százalékkal, őt követik Kossuth 15%-kal, Mátyás király 14 százalékkal, majd Árpád 11, Petőfi 10, Hunyadi 7 és Attila következik 5 százalékkal. Az értelmiség nemzeti hőslistája még inkább aláhúzza az erdélyiek kulturális identitáskomponensének archaikus vonásait: Attila hun király, Árpád és Szent István, mint honfoglaló és honalapító jelentős szerepet kap, míg Magyarországon az értelmiségiek válaszaiból 1989-ben inkább újkori-jelenkori személyek kerülnek élőtérbe, mint Illyés Gyula, Ady, Széchenyi (Csepeli, 1992, 147–154). Nem beszélve arról: aggasztó, hogy az értelmiségiek inkább hisznek a hun-magyar kontinuitás legendájában, mint az alacsonyabb iskolázottságúak. (Az erdélyiek identitásának archaikus vonásairól lásd még Veres Valér 1997:49–50). Az 1996-os Kolozs és Kovászna megyei kutatás alkalmával külön érdeklődtünk a szimbólumértékű kulturális személyiségek iránt. Az első helyre ugyancsak Petőfi került, de jóval nagyobb arányban, 44 százalékkal, míg az következők erdélyiek voltak: Sütő András (32%), Kányádi (21%). Ez a leosztás azt jelöli, hogy a romániai magyarok a magyar kultúrát egységesnek tekintik, de kulturális téren van egy másodlagos szint, ahol felszínre kerülnek a kisebbségi sajátosságok, melyek kialakulásának alapjait a romániai magyar

irodalomoktatásban kell keresni, lévén meghatározó szerepe az identitás kialakításában: a magyar irodalmat, különösen a XX. századit „Erdély-centrikusan” tanítják. A történelmi tudat terén nem figyelhetjük meg ezt a sajátosságot, az erdélyi fejedelmek és személyiségek alig kapnak néhány százalékot a „toplistán”, mivel az utóbbi egy-két év kivételével nem volt saját történelemoktatás Erdélyben, ezért a magyarok történelmi tudata ad hoc módon alakult, romantikus történelmi regények vagy múlt századi romantikus eredethistóriák hatására, amelyben a modern kori történelemnek vajmi kevés szerep jutott. A saját történelem oktatása nem feltétlenül „erősebb” nemzettudatot alakít ki, vagy teszi nacionalistábbá a magyarokat, hanem inkább korszerű szemléletet kellene adjon, és olyan tudáson alapuló biztonságérzetet, amely alapján az egészséges történelmi önkritika is helyet kap a közösségről való gondolkodásban.

A szimbolikus univerzum fontos része a nemzeti ünnepek tisztelete, átélése, az ünnepek „forgatókönyvének” ismerete és – egyeseknek – az ünnepi programokon való részvétel. Több román és magyar, aktuális és régi nemzeti ünnep időpontja kapcsán megkérdeztük, mennyire fontos számára az a nap. Mind a Csepeli-Örkény (és mts. 1998), mind pedig a Culic (1999) tanulmányában ismertették az ünnepekhez való viszonyulás alaptendenciáit. Ezek kiegészítéseképpen elmondható, hogy az 1996-os helyi kutatás eredményei szerint fontosabbnak számítanak a vallási ünnepek, mint a nemzeti ünnepek, különösen a karácsony. Másrészt, mivel akkor nyílt kérdéssel és interjúkkal is kutattuk a nemzeti ünnepek fontosságát, kiderült, hogy az Augusztus 20-át, Szent István király napját nem tartják számukra széles körben ünnepnek, nem mérhető március 15-éhez. Viszont ha rákérdeztünk konkrétan, viszonylag sokan „elég fontosnak” találták. Mivel tudtak róla a magyarországi tévedadók. Az ünnep ismerete azonban nem tekinthető azonosnak annak megtartásával. A december 1-vel való azonosulást pedig nem csupán az nehezíti, hogy az román nemzeti ünnep, hanem mert sokan úgy érzik, hogy az valahogy ellenük szól, hisz 1918-ban a december elsejei Gyulafehérvári román Nemzeti gyűlésen Erdélyt Magyarországról „választották” le és kikiáltották a Romániával való egyesülést. Ebből a szempontból szerencsebb lenne a május 10-e mint nemzeti ünnep, könnyebb lenne konszenzust teremteni ennek kapcsán, mint a december elsejével. Addig, amíg a románok körében nem lényegesek az eltérések rétegződés szerint, a magyarok esetén szignifikáns eltérések vannak.

6. táblázat

**Az erdélyi magyarok viszonyulása ünnepnapokhoz rétegenként
(elég fontos és nagyon fontos válaszok)**

Rétegek	Ünnepnapok				
	Dec. 1.	Márc. 15.	Aug. 20.	Máj. 1.	Máj. 10.
Vezetők	25	100	97	25	21
Értelmiségiek	15	89	77	24	12
Nem fizikai dolgozók	15	84	67	29	6
Kisiparosok	18	76	65	30	9
Munkások	25	80	56	36	12
Gazdák	14	71	58	38	6
Összesen	20	80	63	30	10

Megfigyelhető, hogy a magyar nemzeti ünnepek az értelmiségiek számára fontosabbnak, majd a fontosság mértéke csökkent a státuszhelyeztetel egyenesen arányosan. A román nemzeti ünnepek esetén, különösen a december elseje esetében a vezetők és a munkások kiemelkednek az ünnepnap fontossága tekintetében, míg az értelmiségiek, a nem fizikai dolgozók a mezőgazdaságban dolgozókkal egyetemben kevésbé tartják fontosnak a többiekénél. A románok esetén is, a két román nemzeti ünnepet a magasabb státuszban lévők fontosabbnak tartják a többinél.

A nemzetközi sportversenyeken résztvevő országos válogatottak is nemzeti szimbólumértékre tettek szert a 20. század második felében. Azoktól az erdélyi magyaroktól, akiket érdekel a sport, megkérdeztük, hogy egy román-magyar nemzeti válogatott mérkőzésen (abban a sportágban, amelyet a megkérdezett leginkább kedvel) kinek drukkolna: a 799 érvényes válaszból 89% a magyaroknak, 11% a románoknak drukkolna. Látható, hogy amikor egy állásfoglalás átcúsúszik a nemzeti szimbolika szférájába, akkor az erdélyi magyarok kultúrnemzeti azonosulása kerül előtérbe.

Nemzeti „karakter” és ellenségkép

G. W. Allport hangsúlyozza, hogy az etnikai sztereotípiák egy sajátos altípust képeznek a sztereotípiák között. Egy etnikai vagy nemzeti csoport tagjai jellemző módon vallanak bizonyos sztereotípiákat bizonyos, velük valamilyen kapcsolatban levő másik etnikai vagy nemzeti csoport tagjairól. Ha két csoport között konfliktus van, rendszerint negatív elemeket tartalmaznak másik csoportról alkotott, ún. heterosztereotípiák. A saját csoportról alkotott sztereotípiák rendszerint pozitív elemekből állanak, kivételt képeznek azok az etnikai kisebbségi csoportok, amelyek tömegkommunikációs alárendeltségben vagy kiszolgáltatottságban lévén, átveszik a referenciacsoport néhány rájuk vonatkozó negatív sztereotípia nézetét. Ezekben az esetekben az ún. önutálat, azaz a saját csoporttal való szembefordulás, annak megtagadása is megtörténhet. Más esetben a kiszolgáltatott alárendeltségi helyzet és a diszkriminációk a nemzeti-etnikai autosztereotípia megerősítését szolgálják (Allport, 1977). Egyes szerzők, így Csepeli is a nemzeti autosztereotípiák vizsgálatakor nemzetkarakterről beszélnek. Tekintve, hogy a komplex társadalmakban egy nemzeti csoportnak nincsenek egyértelmű vagy sajátos jellegzetességei, a felsorolt tulajdonságok csak projektív módon tulajdoníthatók a csoportra jellemzőnek, és nincs érvényük a csoport tagjaira, ezért jobbnak látom a nemzeti autosztereotípia semlegesebb fogalmát használni.

A továbbiakban a nemzeti auto- és heterosztereotípiák tulajdonításának sajátosságait elemzem. A megkérdezetteket megkérték, hogy mondják meg, a különböző tulajdonságok szerintük hány százalékban jellemzik a románokat, illetve a magyarokat. Ebben az esetben a szemantikus differenciáló skála zárt változatának jelzőit használjuk: erőszakos, intelligens, lusta, önző, segítőkész, tehetetlen, toleráns, versenyszellemű. A vizsgálatban nyílt kérdésekkel is elemeztük a sztereotipizálást, de azokról később szólnok.

A jellemzőkre adott százalékos értékek egyszerű eloszlása nem alkalmas az elemzésre, csupán átlagértékeket számolva.

Ezzel a módszerrel elemezve a válaszokat elmondható, hogy általában megfigyelhető a csoportokra jellemző etnocentrikus szemlélet, ám ezzel a módszerrel, hogy a csoport csupán egy részét is lehetett minősíteni, a negatív, kritikus tulajdonságok egy részét saját csoportjuk jelentős részére is jellemzőnek tartották, különösen a románok, akik szerint 44 százalékuk lusta és 39 százalékuk tehetetlen. A magyarok kevésbé kritikusak önmagukkal, viszont annál nagyobb mértékben tulajdonítanak negatív tulajdonságokat a romá-

noknak. Úgy tűnik, hogy ha a Csepeli és társai által használt erkölcsi és teljesítőkészség-beli csoportosításokat elfogadjuk, akkor a románok az erdélyi magyarokat inkább erkölcsi-eg marasztalják el (erőszakos, önző), a magyarok a románokat a teljesítőkészség terén látják viszonylag gyengébbnek (lusta, tehetetlen). Valószínűleg az a tény, hogy Románia a gazdasági teljesítmények és az életszínvonal terén Magyarország mögött van, a romániai magyarok többsége szerint a románok alacsonyabb teljesítőkészségével magyarázható, szubjektíve pedig számukra a magyarországi teljesítmények az összes magyar érdemét képezik. Ez a tény a romániai magyarok önképének pozitív töltetét erősíti.

7. táblázat

Etnikai sztereotípiák tulajdonítása Erdélyben
(Százalékértékek átlaga)

Jelző	Románokra adott jellemzők átlaga ²⁶		Erdélyi magyarokra adott jellemzők	
	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok
Agresszív	26	43	49	32
Intelligens	60	41	46	56
Lusta	44	49	30	25
Önző	39	45	56	37
Segítőkész	55	43	51	54
Tehetetlen	27	39	27	28
Toleráns	56	36	31	50
Versenyszellemű	53	40	51	54

Ennél érdekesebbek a sokdimenziós skálázás ALSCAL módszerével kapott eredmények.²⁷ Először a romániai magyarok sztereotip románságképét vizsgáljuk.

Az eljárás 20 iteráció után az alábbi értékeket alakította ki:

A Stress változó értéke 0,01742, az RSQ = 0,99897. A kétdimenziós mezőben a tulajdonságok elhelyezkedését a 8. mellékletben tekinthető meg.

Az eljárás jól elhelyezte a tulajdonságokat a kétdimenziós mezőben. A bal felső sarokban található a pozitív tulajdonságok, a jobb felső sarokban található a negatív tulajdonságok. A tehetetlenség egyedül a jobb alsó sarok irányában helyezkedik el. Azt jelenti, hogy vízszintes tengely egy pozitív-negatív morális értékítéletet foglal magába, a függőleges tengely pedig valamiféle motivációs teljesítőkészség dimenzió. Ezért lehet a tehetetlenségnek annyira eltérő, alacsony értéke. Tehát a románok pozitív tulajdonságai nega-

²⁶ A sztereotip képek elemzéséről, bevonva a moldáviaiakat és a magyarországiakat is, lásd még a Csepeli–Örkény–Székelyi–Csere (1998) tanulmányát.

²⁷ A távolságmátrixok értékeit a változók értékei közötti euklidészi távolságként számítottam, a százalékos értékek egy 10 értékű intervallumskálán voltak rögzítve, 0 és 100% között. A nem válaszolók hiányzó adatként maradtak, mert számuk nagy volt és nagyot torzítottak volna. De így is maradt az elemzésben mintegy 800 adatunk.

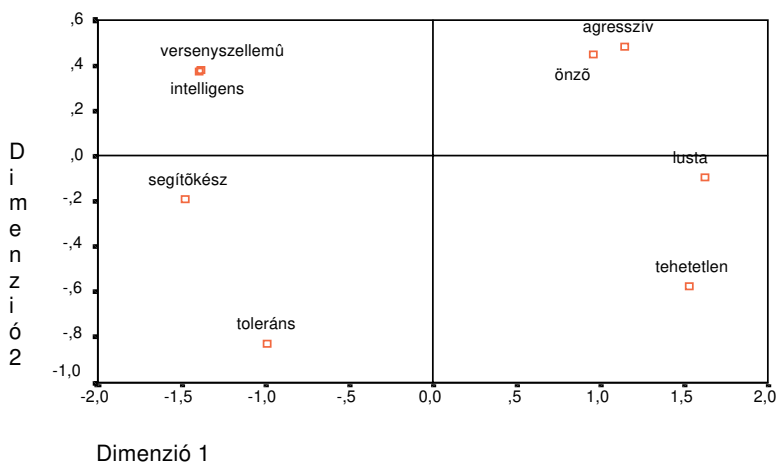
tív előjellel jelennek meg, tehát kevesen jellemezhetők általa, míg a negatív tulajdonságok annál inkább jellemzőek.

Az alábbiakban a romániai magyarok sztereotip önképének sajátosságait vizsgáljuk meg ugyanazzal a módszerrel. Az adatok úgy illeszkedtek, hogy az ALSCAL 3 iteráció után megállott (Stress = ,04343 RSQ = ,99215).

3. ábra

MDS - Derivált stimulus konfiguráció a magyarok önképéről

Euklidészi távolság-modell

Úgy tűnik, hogy a romániai magyarok önképe nagyon pozitív, ezt már az átlagértékekből tudjuk. Van egy kisebb csoport, amely szerint a magyarok eléggé agresszívek, önzők. Következésképpen szerintük nem is lehetnek toleránsak és segítőkészek, ezért ezek az értékek az előbbiekhöz képest ellentétes értékmezőben vannak. Amúgy a pozitív tulajdonságok a baloldali, a negatívak a jobboldali mezőben csoportosulnak. A vízszintes tengely fordított, tehát a magas arányt mutatók vannak a negatív mezőben, és ez erkölcsi magatartást fejez ki. A másik tengely is fordított, az az akciókészséggel kapcsolatos. Tehát a magyarok eléggé tehetetlenek és jámbornak, toleránsnak tartják magukat, ezért nyertek teret fölöttük a románok az elmúlt 200 évben.

A népesség társadalmi összetétele szerint több tulajdonság esetén nem lényegesek az eltérések. A román válaszolók körében az értelmiségiek a románok 40 százalékát látják egoistának, míg a mezőgazdaságban dolgozók csupán a 29 százalékát. Az önkritikus szellem növekedik a társadalmi státusszal a románoknál, míg ugyanakkor a magyarokkal engedékenyebbek a negatív teljesítőkészség terén: az értelmiségiek 22 százalékát látja tehetetlennek, 25-öt pedig lustának a magyarok közül, a mezőgazdaságban dolgozók körében ezek az arányok elérik a 35, illetve a 42 százalékot, a munkások pedig mintegy 7 százalékkal kevesebb arányban látják a magyarokat segítőkészeknek. Egy területen érvényesül az ideológia a román értelmiségiek önképében: átlagosan kevésbé látják erőszakosnak

magukat, és jóval többjüket toleránsnak, mint az alacsonyabb státuszúak, különösképpen a munkásokhoz képest, akik szerint a románok 51 százaléka toleráns, az értelmiségiek szerint viszont 67 százalék az átlagérték. A többi tulajdonságok terén nem szignifikánsak az eltérések.

A magyar válaszolók körében a románok negatív erkölcsi tulajdonságainak terén vannak eltérések: átlagosan az értelmiségiek mintegy 10 százalékkal kevesebb románról állítják, hogy agresszívek meg önzők, mind a munkásokhoz, mind pedig a mezőgazdászokhoz képest. A munkások nagyobb arányban látják versenyszelleműnek a románokat mintegy 8 százalékkal, mint az értelmiségiek (szerintük csupán 34%). Akárcsak a románok körében, az erdélyi magyaroknál is az értelmiség toleránsabbnak és kevésbé erőszakosnak látja a saját nemzetiségét, mint az alacsonyabb státuszúak. Úgy tűnik, hogy a „mi békés nép vagyunk, és mások bántanak minket és erőszakoskodnak” ideológiai szöveget egyik nép körében sem tették megfelelő arányban magukévá az alacsonyabb képzettségűek és státuszúak az értelmiséghez és a vezetőkhöz képest. Az általános hipotézis tehát ebben a vonatkozásban is beigazolódik, ugyanis a kultúrnemzeti kritériumok szerint körülhatárolt nyelvi csoportok sztereotip jellemzésében az értelmiség inkább etnocentrikus nézeteket vall, mint a fizikai foglalkozásúak.

A nemzeti csoport dimenzióinak percepciója és jövőképe

A kisebbségi nemzeti csoportok, de gyakran a többségiek közösségi identitásában is fontos szerepe van a csoportok létszámának és demográfiai folyamatainak, ezek alakulásának. A romániai magyarok létszámával kapcsolatban nincs konszenzus a magyarok között sem. Ez a kérdés sajátos módon a kultúrnemzeti aspektushoz kötődik, hiszen az állampolgárok számára viszonylag megbízható hivatalos kimutatások állnak rendelkezésükre.

A szakemberek egy része elfogadja reálisnak az 1992-es román népszámlálás eredményeit, miszerint közel 1,64 millió magyar anyanyelvű és valamivel kevesebb magyar nemzetiségű személy él Romániában, Erdélyben pedig ennek több mint 98%-a. Ezt az értéket sokan, különösen a nacionalisták elutasítják, és reális értéként a kétféle milliót vagy 2,2 milliót tekintik reálisnak.

Alaposabb demográfiai elemzésekkel kimutatható, hogy a kivándorlás és a románsághoz való asszimiláció hatása annyira nagyarányú volt „a 80-as években a magyarok körében, hogy optimista számítások szerint is, a magyarsághoz valamiként kapcsolódó lakosság száma Romániában nem haladja meg az 1,7 milliót (Veres, 2000). Egymással feszült viszonyban levő közösségek esetén felléphet az ún. demográfiai stressz jelensége, miszerint a másik közösség méretét felülértékelik és így nagyobb veszélyként állítják be, mint a valóságban. Az erdélyi román-magyar viszony kontextusában nincs szó erről, inkább egy másfajta „ideológiai versenyről” van szó, „mi többen vagyunk a valóságban mint gondolják”, vagy egyszerűen, főleg román részen „mi nagyon sokan vagyunk, ők kevesen, mit akarnak?”. Észak-Erdélyben, ahol erősebbek a románok körében a magyar-ellenes attitűdök, a magyarok számát nagyobb arányban értékelték felül, mint máshol.

A magyarok számára vonatkozóan négy kategóriába csoportosítottuk az adatokat. 1,5 millió alatti értékeket alulértékeltnek tekintettük, 1,51–1,8 millió közötti értékeket viszonylag reálisnak tekintettük, 1,81–2,2 millió között felülértékelt ideológiai értéknek tekintettük, végül a 2,21 milliós létszám fölötti értékeket a nagyon felülértékelt kategóriába soroltuk. Viszonylag reális értékeket csupán a magyarok 8, és a románok 2,5 százalé-

ka mondott, a magyarok többnyire felülértékelték a saját közösségük létszámát, a legtöbben (35%) ezen belül is az alsó, ún. ideológiai létszámot jelölték meg, amelyet a kétmillió létszám képvisel. Rétegek szerint két tendencia érvényesül. A legfontosabb az, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező rétegek nagyobb arányban tudtak válaszolni: az értelmiségiek 95%-a és a mezőgazdászok 61%-a tudott válaszolni. Ám a válaszok aránya nem azt jelenti, hogy a „helyes” választ adták. Ugyanis a de facto helyes válasz ideológiailag helytelen, az RMDSZ-vezetők jelentős része nem fogadta el az 1992-es népszámlálás eredményeit. Az értelmiségiek 15%-a a ténylegesen helyes létszámot adta meg, viszont a legnagyobb részük, 38 százalék az „ideológiailag helyes”, kétmillió körüli értéket jelölte meg. A vezetők értékelik alul a legtöbben a magyarság számát, ezek között vannak a „riogatók”, a magyarság sorsával kapcsolatban vészharangot húzó közösségi vezetők. Általában a felülértékelések aránya nagyon magas minden magyar társadalmi réteg körében, és a válaszolók körén belül még emelkedik is az alacsonyabb státuszúak körében. Úgy tűnik, hogy a közösség számára vonatkozó ideológiai diskurzusok a lakosság minden rétegéhez eljutottak.

8. táblázat

**Magyarok számának becslése Erdélyben
rétegek szerint, százalékban***

Réteg	Alulértékelési		Viszonylag eltalálja		Felülértékelési	
	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok
Vezetők	56	29	0	8	25	63
Értelmiségi	52	23	2	15	24	57
Nem fizikai dolg.	30	15	2	8	23	65
Kisiparos	33	19	11	4	6	62
Gazda	11	13	0	0	16	49
Munkás	33	18	1	7	19	57
Összesen	32	17	2,5	8	20	59

* A sor szerinti összegek különbsége (nemzetiségenként) 100%-ig a „nem tudom” válaszokat tömöríti. Nem tudott válaszolni a románok 45%-a és a magyarok 16%-a.

A románok erdélyi létszámára adott válaszokat a következő módon csoportosítottuk: 4,1 millióig alulértékelték, 4,2–6,5 millió között viszonylag eltalálták, 6,6 millió fölött pedig túlértékelték. A reális érték 5,5 millió körül van. Megállapítható, hogy a románok erdélyi létszáma nem képezi különösképpen ideológiai viták kérdését egyik közösség esetében sem.

A románok számát a magyarok kiegyensúlyozott arányban értékelik alul, reálisan, illetve felül. Jóval többen jelölik meg a relatíve reális értéket a magasabb státuszúak körében, mint a többiek esetén, tehát az iskolázottság hatása inkább annak tényleges tudásával, mint az ideológiai telítettségével érvényesül itt. A mezőgazdaságban dolgozó magyarok közül csupán 33%-a tudta megjelölni, ennek is a többsége alulértékelt a románok létszámát.

A románok számára nem annyira lényeges kérdés egyik közösség létszáma sem, amit jól mutat a „nem tudom” válaszok 45 százalék körüli aránya mindkét esetben.

A románok is, akárcsak a magyarok, saját közösségük létszámát hajlamosak felülértékelni, akárcsak a magyarok a saját számukat, viszont kisebb mértékben, és számukra nincs akkora tétje.

9. táblázat

A románok számának becslése Erdélyben
rétegek szerint, százalékban*

Réteg	Alulértékeli		Viszonylag eltalálja		Felülértékeli	
	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok
Vezetők	9	29	31	37	37	25
Értelmiségi	7	24	31	39	44	23
Nem fizikai dolg.	9	24	20	33	25	20
Kisiparos	11	28	17	25	22	21
Gazda	0	21	5	7	21	5
Munkás	9	29	20	24	23	18
Összesen	9	25	20	27	26	29

* A sor szerinti összegek különbsége (nemzetiségenként) 100%-ig a „nem tudom” válaszokat tömöríti. Nem tudott válaszolni a románok 45%-a és a magyarok 16%-a.

A közösségi identitás fontos komponense, hogy a közösség jövőjét, megmaradását hogyan látják. Megkérdeztük, hogyan látják a magyarok, románok és a cigányok számának alakulását Erdélyben a következő száz évben (lásd a mellékletet).

10. táblázat

Az erdélyi etnikumok számának alakulása
a következő 100 évben

Alminta	Csökken v. eltűnik			Stabilizálódik (Stagnál)			Nő a számuk		
	Román	Magyar	Cigány	Román	Magyar	Cigány	Román	Magyar	Cigány
Román válaszolók	18	18	7	32	38	9	48	30	72
Magyar válaszolók	15	62	5	25	12	6	55	11	84

A románok számát illetően nincsenek lényeges eltérések, a magyarok közül 7 százalékkal többen választották, hogy nőni fog a számuk, mint a románok, de mindkét esetben

ezek zöme (80%) a „mérsékeltlen nő” válaszlehetőséget jelölte meg. A magyarok véleménye saját közösségük számának alakulásában meglehetősen pesszimista, 62 százalékuk szerint csökkenni fog, vagy eltűnik a magyarság. Az eltűnést csupán 2 százalék alatt választották, 17 százalékuk szerint jelentősen fog csökkenni. A legtöbben a valóban legvalószínűbb, „mérsékeltlen csökkenni fog” lehetőséget jelölték meg (44%). A román válaszolók zömének elképzelése szerint a magyarok száma stabilizálódik vagy kis mértékben nőni fog.

A cigányok számának alakulását mindkét nemzetiség képviselői felfele ívelőnek látják, a magyaroknál 84 százalék úgy gondolja, hogy emelkedni fog. Úgy tűnik, hogy a magyarok inkább veszélyeztetve érzik saját helyzetüket a cigányok számának növekedésétől, mint a többségi románok, ami valószínűleg a kisebbségi helyzet egyik következménye.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerint a magyarok annál pesszimistábbak a saját létszámuk alakulását illetően, minél magasabb státuszban vannak: a vezetők 75, az értelmiségiek 72 százaléka csökkenni látja a magyarságot, viszont a munkások nem több mint 54 százaléka látja ezt. Itt két tényező érvényesül: ha nem is fogadják el manifeszt módon a műveltebb rétegek a magyarok jelenleg ismert létszámát Erdélyben, ismerik azt, és a csökkenő tendenciát tudomásul vették. Ugyanakkor a kérdéshez való ideologikus viszonyulás is növeli a pesszimista vélemények számát, ezt jól mutatja az a tény, hogy a vezetők több mint 20 százaléka szerint jelentősen fog csökkenni a magyarok száma, míg a mezőgazdászok 16%-a gondolja így, habár a jelentős csökkenés nem annyira valószínű, mint az enyhe csökkenési tendencia. A románok számát illetően nem szignifikánsak az eltérések a társadalmi réteghelyzet szerint. Ebben az alfejezetben is igazolódik az általános hipotézis, hiszen a magyarok körében, ahol releváns a csoportok nagyságának létszáma, a réteghelyzet szerinti összefüggések szignifikánsak, míg a románok esetében úgy tűnik, nincs ideológiailag megalapozott tétje a kérdésnek, és nem is szignifikáns az összefüggés a réteghelyzettel.

Kisebbségi identitás és az RMDSZ

A romániai magyarok közösségi identitása esetében van még egy fontos dimenzió, amely a kisebbségi tudattal kapcsolatban áll. Mint a bevezetőben láttuk, egy kisebbségi csoport esetében akkor beszélünk nemzeti kisebbségről, amikor az bizonyos feltételeknek eleget tesz. E feltételek egyike arra vonatkozik, hogy a romániai magyarság számára melyik az a politikai entitás, amellyel leginkább azonosul és amely az identitás fő ideológiai megalapozója. Megfigyeléseink szerint ebben az esetben egyértelműen az RMDSZ-ről van szó, és ebben nem konkurál vele sem a magyar, sem a román állam kormánya. Ez több módon igazolódik. Egyrészt, a megkérdezettek 91 százaléka az utolsó képviselőházi választásokon az RMDSZ listájára szavazott. Az RMDSZ tevékenységeivel és célkitűzéseivel szembeni attitűdök csupán 2 százaléka egyértelműen negatív és elutasító („egyáltalán nem értek egyet ezekkel”), a többiek valamilyen mértékben egyetértenek.

A kisebbségi tudat másik „erőforrása” az, hogy 75 százalék szerint a románok konfliktusban állanak a magyarokkal (ezt a románok többsége nem vallja), a konfliktus tudata pedig, mint ismeretes, erősíti a közösségi identitást, kohéziót. Az 1996-os Kolozs-Kovács megyei vizsgálat alkalmával módunkban állt kutatni a lehetséges konfliktusmegoldási módokat. A megoldásmódok közül kiemelkedik a „román állam tegyen eleget az RMDSZ követeléseinek” válaszlehetőség, szemben a magyar kormány erősebb fellépésével, melyet viszonylag kevesen választottak. Az „RMDSZ mondjon le túlzott kö-

veteléseiről” opció sorrendben a második, de háromszor kevesebben választották az első opciónál, amikor az RMDSZ követeléseivel azonosultak a válaszolók.²⁸

Társadalmi réteghelyzet szerint érthető módon lényeges különbségek vannak az RMDSZ céljaival és tevékenységeivel való azonosulás terén. Minél magasabb státuszban van valaki, annál nagyobb mértékben azonosul az RMDSZ-el, és inkább hajlandó lenne implikálódni, mint az alacsonyabb státuszban levők (lásd a 9. mellékletet). Az RMDSZ iránti érdeklődés egyik társadalmi réteg körében sem süllyed 50 százalék alá, habár itt az iskolázottsági szint igen nagy szerepet játszik. Látható tehát, hogy ezen aspektus szerint is konfirmálódik keret-hipotézisünk, hiszen a RMDSZ-el való azonosulás a kultúrnemzeti identitás egy sajátos aspektusa, hiszen a RMDSZ elfogadása éppen a magyar kultúrnemzethez való tartozást biztosítja, ez mind a programjában, mind pedig a tevékenységeiben is benne foglaltatik, azzal együtt, hogy kiveszi a részét a román politikai életből is.

Összegzés

Az általános hipotézis – miszerint minél magasabb státuszhelyzetben van valaki, annál inkább a közösségi identitás kultúrnemzeti komponense kerül előtérbe – beigazolódni látszik. Mivel az erdélyi magyarok esetében a kultúrnemzeti identitáskomponens elsősorban magyarságtudatot jelent, így az válik nyilvánvalóvá, hogy a kisebbségi helyzet ellenére a román iskolarendszer lehetővé teszi a magyar értelmiség „magyar kultúrnemzeti” szocializációját, hiszen az értelmiségképzésben döntő szerepet az oktatási rendszer játszik, a család szerepe pedig kisebb, és az első generációsok körében ez utóbbi szerepéről aligha beszélhetünk.

Habár a kultúrnemzeti identitáskomponens a magasabb iskolázottsági szinttel áll összefüggésben, a réteghelyzet szerinti elemzés felszínre hoz még némi specifikus eltérést az ugyanazon átlagos iskolázottsági szinttel rendelkezőkön belül. A magyar kisebbségi vezetők – feltehetően mert bizonyos helyzetekben az államot képviselik, vagy a gazdasági vezetők, akik az előbbiekkal gyakran szoros kapcsolatban állanak – inkább azonosulnak a román állam felségjegyeivel és kognitív szempontból Romániával mint hazájukkal is, szemben az értelmiségiekkel.

Az államnemzeti identitáskomponens csökkent szerepe nem csupán a magyar kisebbségi, hanem a román többségi értelmiségiek körében is megfigyelhető. Ez arra utal, hogy nem valami sajátos ok – például gyakrabban lettek volna etnikailag diszkriminálva – erősíti a kultúrnemzeti tudat-elemeket, hanem valóban a nemzeti ideológia magasabb szintű ismereteit mutatja, amely jórésrével tartalmaz etnocentrikus elemeket.

A heteroidentifikáció kapcsán elmondható, hogy a „másik képe” mint ellenséggép túlnyomóan negatív tulajdonságokkal van jellemezve, viszont az értelmiség kevésbé negatívnak látja a románok és a magyarok esetében is. A románok önképe kritikusabb a magyaroknál.

Elméletileg vetődik fel, de empirikusan kereshetünk választ arra a kérdésre, hogy milyen viszonyban áll a közösségi identitás két komponense rétegspecifikusan. Az elemzéseink azt mutatják, hogy a magasabb státuszban lévők jobban látják a kultúrnemzeti és államnemzeti identitáskomponens közötti ideológiai ellentmondásokat, mind a magyarok, mind pedig a románok esetében. A magyarok, különösen az értelmiségiek ezt úgy próbálják fel-

²⁸ Lásd még a Regió 1997/3-4. számában megjelent cikkemet, 23–25. oldal.

oldani, hogy gyakorlatilag alig identifikálódnak a román állampolgársággal, hazájukként is nagyobb arányban jelölték meg Erdélyt. A románok esetében a románsághoz való tartozás kritériumaiként a magasabb iskolázottságuk inkább a kultúrnemzeti kritériumokat preferálták. Az alacsonyabb státuszban levők nem érzékelik annyira a fent említett ideológiai el-
lentmondásokat, ők harmonikusabban összerakják identitásukat kultúrnemzeti és állampolgári elemekből. A románok egyaránt azonosulnak a kultúrnemzeti és államnemzeti kritériumokkal is, esetükben a kettő egymásra tevődik. A magyarok eltérő helyzetben vannak, ők a magyarságtudatuk megléte mellett nagyobb arányban azonosulnak a román állampolgárságukkal is, mint a magasabb státushelyzetben lévők, emellett kevésbé érzékelik az el-
lentmondásokat is a két identitáskomponens között.

A saját és a másik nemzeti csoportja dimenzióinak percepciója a kisebbségek számára fontosabb, mint kultúrnemzeti identitáskérdés, a románok számára nem tűnik fontosnak. A magyarok létszámukat felülértékelik mind a hazai, mind pedig össznemzeti kontextusban, viszont a jövőt illetően meglehetősen pesszimistának tűnnek, különösen az értelmiség.

Válogatott irodalom

- Allport, Gordon W. 1977: Az előítélet. Gondolat, Budapest.
- Anderson, Benedict 1994: Imagined Communities. In: Nationalist. Ed by J. Hutchinson and A. D. Smith, Oxford UP. 89–95 old.
- Berger, Peter – Luckman, Thomas 1966: The Social Construction of Reality. Doubleday and Company, New York. Magyarul: A valóság társadalmi felépítése. József, Budapest, 1998.
- Bourdieu, Pierre 1978: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat, Budapest, 379–401.
- Bloom, William 1990: Personal Identity, National Identity and International Relations. Cambridge UP.
- Bútorova, Zora 1998: Democracy and Discontent in Slovakia. Institut of Public Affairs, Bratislava.
- Bordás-Huncik et al 1996: Counterproof. The examination of the Slovak-Hungarian relationship..., Nap, Bratislava.
- Csepeli György 1992: Nemzet által homályosan. Századvég, Budapest.
- Csepeli György 1985: Nemzeti tudat és érzésvilág. Műzsák, Budapest.
- Csepeli György – Örkény Antal 1990: Alkony. ELTE, Budapest.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Csere Gábor 1998: Jelentés a Tündérből, In Társadalmi riport, Budapest, AULA.
- Date demografice 1996, România, Comisia Națională pentru Statistică, București.
- Geertz, Clifford 1973: Thick description: Toward an Interpretative Theory of Culture. In The interpretation of Cultures. Basic Books, New York, 3–30. (Magyarul 1994, Századvég)
- Gellner, Ernest 1994: Encounters with Nationalism. Blackwell Publ., Oxford.
- Hobsbawm, Eric 1990: Nations and nationalism since 1780. Clarendon Press. London. (Magyarul: A nacionalizmus kétszáz éve. Maecenas, Budapest, 1997.)
- Horváth István 1994: *A kapcsolat és viszonyrendszer szempontjai a döntéshozatalban*. Hítel. Erdélyi szemle, 1994/5-6:82–90.
- Hutnik, Nimmi 1991: Ethnic Minority Identity. Clarendon Press. Oxford.
- Jenkins, Brian – Sofos, Spiros A. ed. 1996: Nation and identity. In Contemporary Europe, Routledge, London and New York.

Krappman, Lothar 1980: Az identitás szociológiai dimenziói. Szociológiai Füzetek 21. Oktatási Minisztérium. Budapest.

Kymlicka, Will 1995: Multicultural citizenship, Oxford UP.

Nedomová, A. – Kostecky, Tomáš 1997: *The Czech National Identity*. Czech Sociological Review, vol. V, 1/1997.

Nagy Mariann 1995: 19th Century Hungarian Autors an Hungary's Ethnic Minorities. In *Pride and Prejudice*, Ed by L. Kontler. CEU Press, Bp. 29–50.

Recensământul general al populației din Romania din Ianuarie 1992. (1995) Institutul National de Statistică, Bucuresti.

Smith, Anthony D. 1986: *Ethnic Origins of the Nations*. Blackwell Press, Oxford.

Smith, Anthony D. 1991: *National Identity*. Penguin LTD. London.

Tajfel, Henri 1978: *The Social Psychology of Minorities*. M. Right Group LTD. London.

Tajfel, Henri 1980: Az előítélet gyökerei, néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In Csepeli Gy. szerk. *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp.

Veres Valér 1995: *Teoria identitatii la Lothar Krapmann*. WEB. Cluj.

Veres Valér 1997: A Kolozs és Kovászna megyei magyarok kisebbségi identitástudatának néhány vonása. *Regió. Kisebbségi Szemle*, 1997/3–4, Budapest.

Veres Valér 2000: A romániai magyarság népesedési viszonyai a '90-es években. In *Romániai Magyar Évkönyv*, Polis, Kolozsvár.

Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

MELLÉKLET

1. Az identitáskritériumok faktorsúlyai

A. Magyarok

Component Matrix	Component	
	1	2
Magyarok között élni	0,158103	0,698347
Magyar állampolgár legyen	−0,1107	0,83235
Magyarországon szülessen	−0,21725	0,744041
Anyanyelve magyar legyen	0,600939	0,068518
Magyar sz. ny. egyházhoz tartozzon	0,71158	0,199182
Önmagát magyarnak tartsa	0,625893	−0,03155
Egyik szülő magyar legyen	0,611329	0,122805
Érezze magáénak a magyar kultúrát	0,784317	−0,12459
Tisztelje a magyar zászlót	0,712949	0,004002

Extraction Method: Principal Component Analysis.

B. Románok

Component Matrix	Component	
	1	2
Románok között élni	0,222161	0,72767
Román állampolgár legyen	0,068889	0,80157
Romániában szülessen	0,172919	0,800696
Anyanyelve román legyen	0,616123	0,378977
Román sz. ny. egyházhhoz tartozzon	0,576886	0,494584
Önmagát románnak tartsa	0,74427	−0,01475
Egyik szülő román legyen	0,590151	0,335297
Érezze magáénak a román kultúrát	0,806415	0,095174
Tisztelje a román zászlót	0,673145	0,191103

Extraction Method: Principal Component Analysis.

2. Érzelmi viszonyulás faktorsúlyai

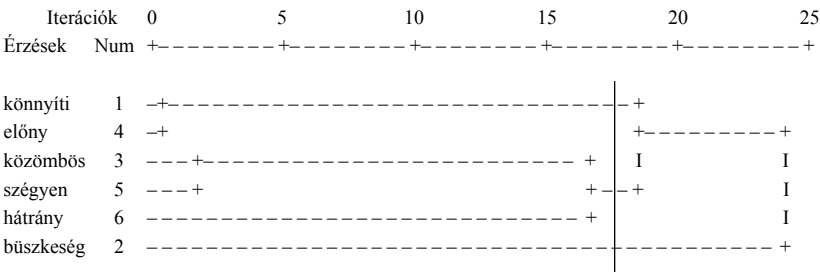
Magyarok

Rotált faktormátrix			
	Faktor		
	1	2	3
Könnyíti az életemet	0,654191	0,05292	0,060503
Büszkeség	0,163399	0,699809	−0,04567
Közömbös	0,065966	−0,51258	0,124357
Előny	0,692131	0,063828	−0,01824
Szegény	0,036344	−0,15743	0,327708
Hátrány	−0,43202	0,23135	0,381033

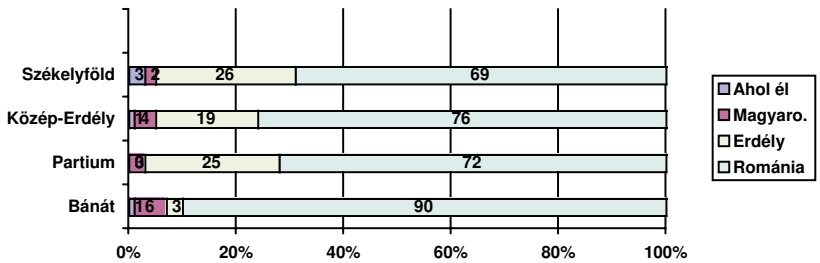
Extraction Method: Principal Axis Factoring.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

3. A klaszterelemzés eredményei a nemzeti azonosulás érzelmi átéléséről

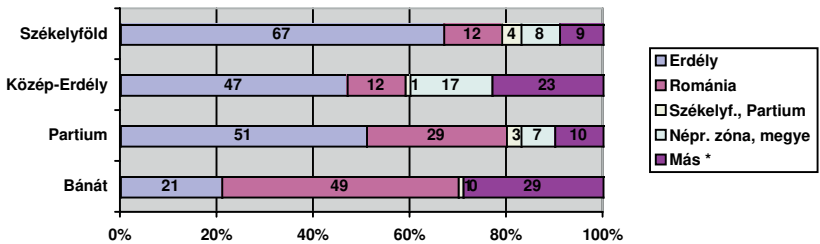
Magyarok – Dendrogram

4. A hazafogalom eloszlása regionálisan

5. A szülőföld-fogalom eloszlása regionálisan

* A „Más” kategória települést vagy az „ahol élek”, „ahol születtem” válaszokat tartalmazza.

6. Nemzeti szimbólumok Erdélyben

ROMÁNOK*		MAGYAROK**	
Szimbólum	Aránya	Szimbólum	Aránya
Zászló (p–s–k)	40	Zászló (p–f–z)	52
Személyiségek	9	Korona	11
Népi hagyományok	5	Szobrok	8
Egyesülés időpontja	4	Turul	5
Címer	4	Népi kultúra	4
Bövényfej, sas	3	Himnusz	3
Himnusz	3	RMDSZ-tulipán	3
Egyház, kereszt	2	Templomok	1,5
Más	30	Gulyás	1
		Címer	1
		Más	10,5

* A megkérdezettek 56%-a nem válaszolt

** A megkérdezettek 43%-a nem válaszolt.

7. Történelmi személyiségek (hősök) Erdélyben

Román válaszolók*		Magyar válaszolók**	
Román nemzeti hősök	Aránya	Magyar nemzeti hősök	Aránya
Mihai Viteazul	27	Petőfi	19
St. Cel Mare	22	Szent István király	18
Avram Iancu	14	Kossuth Lajos	14
Avram I. és Horea	5	Mátyás király	13
Horea Closca és Cr.	4	Árpád, vezérek	4
Más uralkodók	8	Hunyadi János	4
A. I. Cuza	5	Rákócziak	4
Bureb. Decebal, Traian	4	Attila hun király	3
XIX. sz. forradalmár	2	Széchenyi	3
Román királyok	1	Erdélyi fejedelmek	2,5
Mások	8	Dózsa, Gábor Áron	2,5
		Zrínyi	2
		Horthy Miklós	1
		Mások	10

* A megkérdezettek 25 százaléka nem válaszolt.

Más uralkodók: Vlad Tepes, Mircea cel Batran.

XIX. sz. forradalmár: Balcescu, Kogalniceanu, T. Vladimirescu.

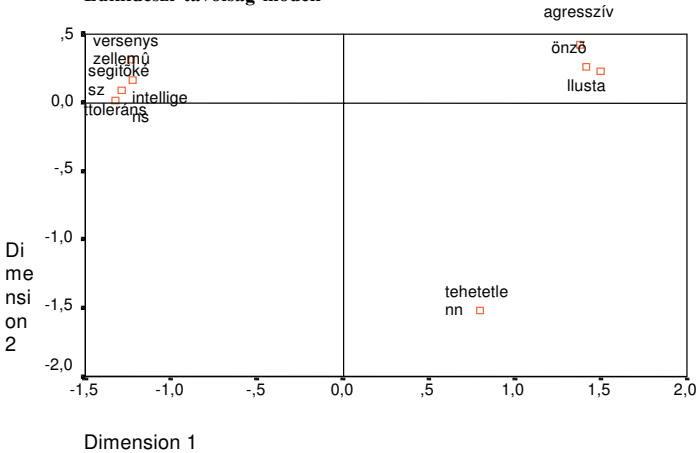
** A megkérdezettek 33 százaléka nem válaszolt.

8. A magyarok románság-képe (MDS modell)

stimulus koordináták		Dimenziók	
1	AGRESSZÍV	1,3847	,4203
2	INTELLIGENS	-1,2296	,1676
3	LUSTA	1,4944	,2297
4	ÖNZŐ	1,4123	,2679
5	SEGÍTŐKÉSZ	-1,2870	,0935
6	TEHETETLEN	0,7961	-1,5170
7	TOLERÁNS	-1,3311	,0153
8	VERSENYSZELLEMŰ	-1,2398	,3227

MDS - Derivált stimulus konfiguráció a magyarok románságképéről

Euklidészi távolság-modell

9. Az RMSZ céljaival és tevékenységeivel való azonosulás

	Érdekel és tennék érte	Érdekel de nem fontos...	Közömbös és nem ismeri	Nem ért egyet
Vezetők	71	25	4	0
Értelmiségi	55	34	8	2
Nem fizikai dolg.	39	43	16	0,5
Kisiparos	37	34	24	4,5
Gazda	30	21	48	0
Munkás	36	29	30	1,3
Összesen	39	33	24	1,5

Papp Z. Attila

Kisvárosi identitás(ok)

(Egy 1999. március havában végzett szociológiai felmérés adataiból)

Tanulmányomban egy romániai, zömében magyarok által lakott kisvárosban végzett helyi társadalom-vizsgálat kérdőíves eredményeit használok fel. A kutatás helye Gyergyószentmiklós (Románia), a kérdőíves lekérdezés időpontja 1999. március.²⁹ A kérdőívet románul és magyarul egyaránt elkészítettem, így a vizsgálatot a város egész lakosságára ki lehetett terjeszteni.

A kutatást 500 fős mintára terveztük, azonban technikai okokból csak 480 személyt sikerült lekérdezni. A minta reprezentativitását ez a tény azonban nem befolyásolja lényegesen. A reprezentativitást az biztosította, hogy megkérdezetteinket az 1996-os választási listák alapján, egyszerű statisztikai lépés alkalmazásával választottuk ki, azaz a listák alapján minden kb. 30-ik személyt lekérdeztük. Mivel a városra vonatkozó részletes statisztikai adatokkal a helyi önkormányzat sem rendelkezett, a reprezentativitás ellenőrzését csak az alábbi hivatalos statisztikai adatokkal való összevetéssel tudtam elvégezni.

		Hivatalos adatok*		A minta adatai	
		Szám szerint	Százalékban	Szám szerint	Százalékban
Lakosság – 1998 –	Férfi	10,608	49,2	239	49,8
	Nő	10,937	50,8	241	50,2
Összesen		21,545	100	480	100
Nemzetiségi megoszlás – 1992 –	Magyar	18,691	86,3	418	87,1
	Román	2,271	10,5	50	10,4
	Roma+Más	198+492	3,2	12	2,5
Összesen		21,652	100	100	100

* A hivatalos adatok a Gyergyószentmiklósi Polgármesteri Hivaltól származnak.

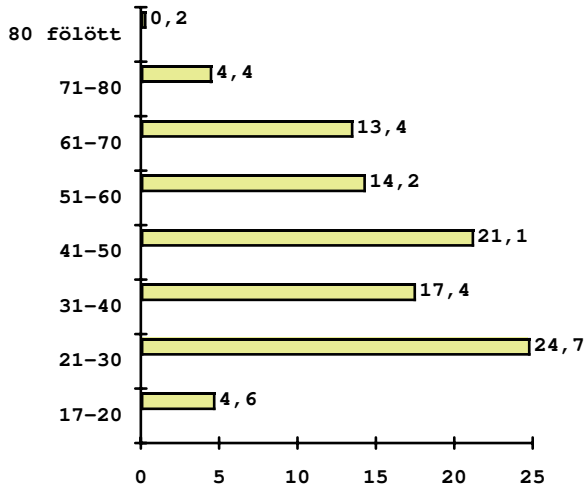
Összehasonlítva a két kiemelt, százalékos oszlopot, megállapíthatjuk, hogy az arányok eléggé megközelítik egymást, a legnagyobb eltérés is csak 0,8 százalék, ez pedig még jóval a megengedett határon belül található (3–5 százalék). A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy mintánk valóban reprezentatív.

²⁹ A kutatás lebonyolítását helyi vállalkozók támogatták. A tanulmány médiafogyasztási és előítéletességre vonatkozó részét kezdetben anyagilag, majd – a szerződésben foglaltakkal ellentétesen – semmilyen formában nem támogatta az Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Közalapítvány. Egy összehasonlító kutatás részeként ezeket a témaköröket bővebben taglaltuk: Németh Szilvia – Papp Z. Attila: Többségi-kisebbségi médiahasználat és tolerancia. (A médiafogyasztói szokások összehasonlítása Gyergyószentmiklós és Dunaszerdahely város között. In: FÓRUM 2000/3 19–41.

A minta jellemzése

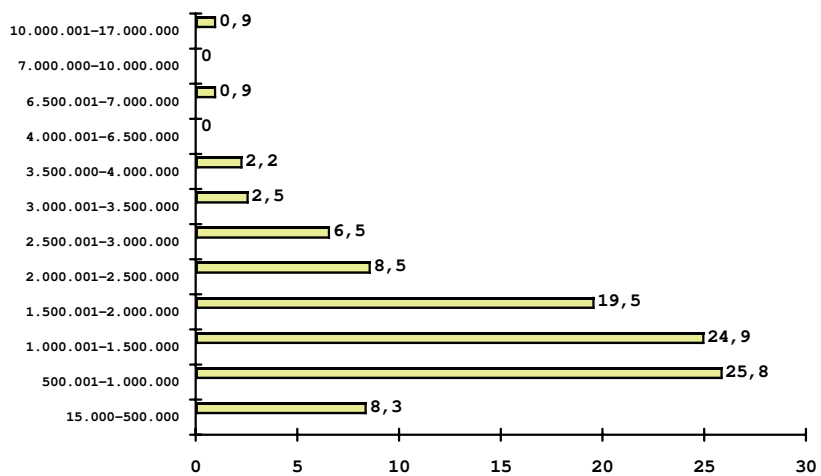
a) életkor

A mintában szerepelő személyek átlagéletkora 42,85 év, tíz éves periódusokra lebontva pedig a következő korfát kapjuk:

b) jövedelem

A kérdőívben rákérdeztünk az egy családra jutó átlagos havi jövedelemre is. Ez a szám az illető időszakban családonként 1 712 705 lej volt. A jövedelem bizonyos jövedelem-kategóriákra lebontva a következő „társadalmi profil” eredményezi:

Az előző diagramról látható, hogy a lakosság 87,6 százaléka legfennebb havi 2,5 millió lejjel gazdálkodhat családonként (1 forint = 60 román lej). Egy egész nagyméretű elszegényedés tapasztalható, hiszen az anyagi javakban gazdagnak tekinthetők, az ún. fel-sősosztály kb. 1,8 százalékot tesz ki.

Az adatok alapján kiszámítható az egy főre eső havi jövedelem is. Mintánk alapján egy családban kb. 2 gyerek van (1,89), ami azt jelenti, hogy egy családhoz kb. 4 személy tartozik, tehát 1999 márciusában az egy főre jutó havi jövedelem mintegy 440 000 lej volt. (Csak összehasonlításképpen: egy erdélyi felmérés szerint³⁰ ez az összeg 1997 októberében 350 000 lej volt. Ha figyelembe vesszük az akkori időszak inflációs rátáját, megállapítható, hogy Gyergyószentmiklós még erdélyi viszonylatban is az elszegényedés irányába csúszott).

c) család

Említettem már, hogy az ún. gyergyói család-modell a két szülő+két gyerek irányába mutat. Igaz, a két gyerek valójában 1,89, ami hosszú távon a lakosság számának csökkenéséhez vezet. A megkérdezettek 63 százaléka él házasságban, 20 százaléka független, 2,7 százalék elvált, 5,6 százalék élettársi viszonyt tart fenn, 8,2 százalék pedig özvegy. Az elváltak aránya alacsonyabb az erdélyi átlagnál (5%), azonban a házások aránya is kevesebb, ami egyfajta függetlenedési trendet jelent. Az elmúlt évtizedeket összehasonlítva, a házassági hajlandóság viszonylag állandó szintet mutat, azonban az utóbbi években egyre kevesebb házasságra kerül sor.

Az egy családra jutó átlagos szobaszám kettő és fél, ami egy négy személyes család esetében azt jelenti, hogy egy személyre mintegy 0,62 szoba jut, azaz valamivel több, mint fél szoba (mivel nem kérdeztünk rá a szobák nagyságára, négyzetméternyi pontossággal nem lehet megjelölni az egy főre jutó lakóterület nagyságát).

d) vallás, vallásosság

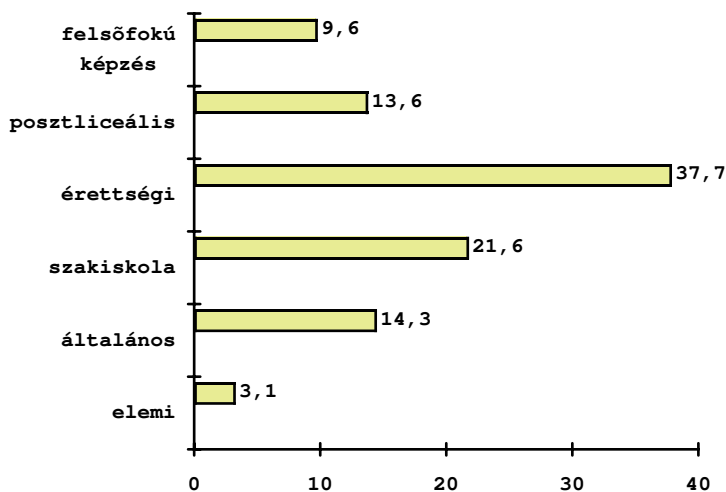
Mintánk szerint a vallási megoszlás a következő: római katolikus 77,1%, református 12,3%, ortodox 7,5%, a többiek pedig unitáriusok, görög katolikusok, nem keresztkedtek meg, vagy valamilyen más vallást gyakorolnak.

A felnőtt lakosság valamivel több, mint egynegyede vallásosnak vallotta magát (27,3%), és több mint fele pedig azt állítja, hogy vallásos a maga módján (57,3%). A többiek nem tudták megmondani vallásosak-e vagy sem, illetve 4,2% határozottan állította, hogy nem vallásos.

e) képzettség

A legmagasabb iskolai végzettségre vonatkozó adatokat a következő diagramon tüntettük fel:

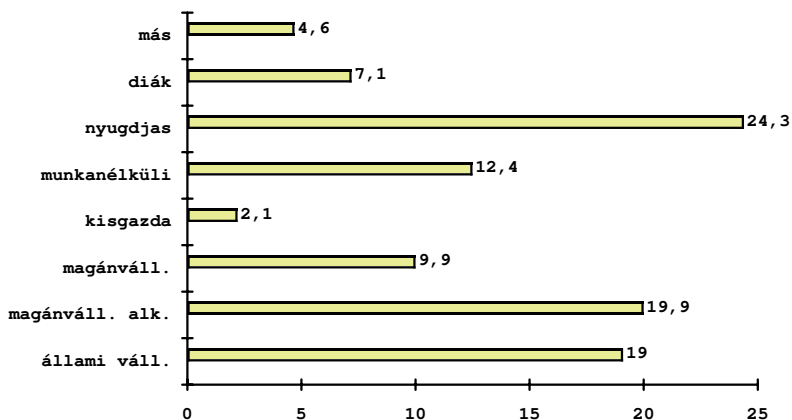
³⁰ Az összehasonlítások alapjául Székelyi Mária–Csepeli György–Örkény Antal–Csere Gábor: *Dunának, Oltnak egy a hangja? Román és magyar látószögek Erdélyben* című tanulmányt használtam fel; in: Limes, 1998/I., Tatabánya.

Látható, hogy a legtöbben érettségivel rendelkeznek, egy gyergyói polgár átlagosan 11,6 osztályt jár(t). A felsőfokú képzettséggel rendelkezők kapcsán meg kell jegyeznünk azt, hogy a gyergyóiak ilyen tekintetben jóval alulmaradnak az (1997-ben mért) erdélyi kb. 18%-os átlaghoz képest.

f) foglalkozás

Az adataink alapján kapott foglalkoztatottsági szerkezetet az alábbi ábrán mutatjuk be:

Mint látható, a felnőtt lakosság majdnem egynegyede nyugdíjas és szinte fele (43,8 %) inaktív, azaz nincs sem az állami, sem a magán szférában alkalmazásban, illetve diák. A már említett erdélyi adatokhoz képest Gyergyóban valamivel kevesebb az inaktívak száma, mint Erdély-szerte (itt 46%), azonban ez nem a munkanélküliség alacsony szintjét jelenti, hanem inkább a kevesebb tanulót és nyugdíjast. A munkanélküliség 1997-es rátája

ugyanis Erdélyben csak 7 százalék volt, ehhez képest jelenleg a városban 12,4 százalék rendelkezik ilyen státussal. Ez azt jelenti, hogy Gyergyóban az állami munkahelyek megszűnéséből fakadó munkaerőt nem képes az 1990 után beinduló magánszféra felszívni. A legtöbben 1997-ben váltak munkanélkülivé (a jelenlegiek 18 százaléka), de ugyanebben az évben kezdtek a legtöbben vállalkozásba is (15,8%).

A munkahellyel rendelkezők többnyire a magánszférában tudnak elhelyezkedni, ezen belül pedig mintegy 10 százalék vállalkozónak vallotta magát, ez pedig a ténylegesen aktívak mintegy 20 százalékát teszi ki.

* * *

A tanulmány eddigi részében leíró statisztikát használtunk, a válaszokat gyakoriságuk alapján csoportosítottuk, és ezáltal egyféle általános szocio-demográfiai képet kaptunk Gyergyószentmiklós felnőtt lakosságának néhány jellemzőjéről.

A továbbiakban bizonyos statisztikai módszereket alkalmazva megpróbálok „beásni” a gyergyói magatartások, vélemények, identitások mögöttes dimenzióiba. A mögöttes tartalmak feltárására elsősorban főkomponens elemzést, főfaktoranalízist, maximum likelihood-elemzést használok, majd pedig annak érdekében, hogy megállapítsam a kemény változók faktorokra gyakorolt hatásait, regresszió-elemzést végzek. Röviden három kérdés megválaszolása fog vezérelni az elkövetkezendőkben: *mit* mondtak az emberek, *kik* azok, akik egységesen állítottak valamit, illetve *miért* alakult ki az a vélemény az illető (al)csoporthal?

A gyergyói büszkeség

A kérdőív első kérdése az volt, mennyire büszkék a város lakói arra, hogy Gyergyóban élnek, valamint, hogy erdélyi magyarok, román állampolgárok, európaiak, illetve Hargita megyeiek. Az öt változóval az előbbieken említett három eljárás segítségével faktoranalízist végeztem. A KMO (0,81) elég magas értéke, valamint a különböző eljárások során kapott faktorstruktúra azonossága (ugyanis a három eljárás során kapott faktor között korrelációs együtthatót számoltam, és ezek az együtthatók mind nagyon magasak), feljogosít arra az állításra, miszerint a *megkérdezettek büszkesége elsősorban abból táplálkozik, hogy ők Hargita megyeiek, erdélyiek, gyergyóiak, európaiak (itt fontos ez a sorrend), és sokkal kevésbé abból, hogy román állampolgárok*. Az a tény, hogy általában az erdélyi magyarok nem különösebben büszkék román állampolgári mivoltukra, közismert. Ami meglepő volt a „rejtett” büszkeség meghatározásánál: ebben a büszkeségben nem a város mint olyan játszik elsődleges szerepet, hanem a „hargitaiság”, majd pedig az erdélyiség és csak utána jön számításba a gyergyói identitás. Ez azért is érdekes, mert Hargita megye mint olyan csak 1965 óta létezik, míg Gyergyószentmiklós már a század elején városnak nyilvánított. Eszerint a „hargitai” mivoltot a mintegy 25 évig tartó Ceaușescu-rezsimnek sikerült a gyergyói ember tudatába elraktározni.

Ez a büszkeség a nők és idősebbek körében erősebb, és minél magasabb iskolai képzettséggel és nagyobb jövedelemmel rendelkezik valaki, annál gyengébb. Ebből egyrészt az következik, hogy a képzett fiatalok kritikusabban viszonyulnak a város dolgaíhoz, másrészt pedig az, hogy a helyi identitás hiányában az élet dolgaival szemben sokkal nagyobb valószínűséggel használhatnak feszültségoldó szereket (pl. alkohol), ugyanis a büszkeség faktora és az alkoholfogyasztás között kimutatható szoros korreláció létezik.

Lakossági és városi gondok

A mintában szereplő egyéneknek válaszolniuk kellett arra a kérdésre, hogy bizonyos városi problémák milyen mértékben okoznak gondot az ő számukra. A válaszokat 1-től 4-ig skáláztuk, ahol az 1-es azt jelentette, hogy az illető probléma egyáltalán nem okoz gondot, míg a 4-es az ellenkező végletet jelenti, azaz nagyon nagy gondot okoz. Íme a kapott eredmények átlag szerint elrendezve:

A probléma megnevezése	Átlag
kirándulás a hegyekbe	1,3
sportolás	1,4
gyerekekkel való foglalkozás	1,5
magánélet biztonsága	1,5
lakáskérdés	1,6
közbiztonság	1,6
szórakozás	1,7
munkahely biztonsága	2,1
bevásárlás	2,1
egészséges életmód biztosítása	2,1
a város tisztasága	2,4
megélhetés	2,4
játszóterek hiánya	2,4
közutak állapota	3,3

A táblázatból leolvashatjuk, hogy legkevésbé a magánéleti szabadidős elfoglaltságok okoznak problémát, míg a mindennapi megélhetést biztosító tevékenységek, és főleg a város életével szorosan összefüggő állapotok azok, amelyek leginkább gondot okoznak.

Az elemzést tovább faktorelemzéssel folytathatjuk.

Maximum likelihood-eljárás segítségével kapott faktorstruktúrából hiányzik a közbiztonság és a lakáskérdés változó.³¹ A számomra meggyőző faktorstruktúrában a mindennapi megélhetés, a sport és szabadidő, illetve a civis faktorok jól elkülönülnek. A faktorstruktúra értelmezése során megállapítható, hogy a legelterjedtebb a mindennapi megélhetéssel kapcsolatos gondok, a második bizonyos szabadidős tevékenységekre vonatkozó problémák, míg a harmadik, legkevésbé, ám mégiscsak markánsan megjelenő ún. „civis gondok”, a városi együttélésre vonatkozó problémákat tartalmazzák. Ez érthető is, hiszen, amíg az emberek a mindennapi megélhetéssel küszködnek, addig egész életük elsősorban a magánszféra körül szerveződik, a szoros, informális, baráti együttlétek felértékelődésével egyetemben a köz dolgaira való odafigyelés háttérben marad. A magánszférából való kimozdulás Gyergyószentmiklós esetében azonban nem a köz dolgaiba való beavatkozást jelenti, hanem inkább az ettől való elfordulásként különböző szabadidős és sporttevékenységekbe való áthajlást. (A félreértések elkerülése végett itt le kell

³¹ Ezekre a döntésekre azért volt szükségem, mert e két változó a rotált faktoroknál sem vált szét egyértelműen.

szögezni, hogy nem a szabadidős tevékenységek leértékeléséről van szó, hanem a város dolgaira való odafigyelés alacsony szintjéről). Habermasi kifejezéssel élve, miközben a rendszer az életvilágot képtelen, vagy talán nem is akarja gyarmatosítani, valójában saját legitimációját ássa alá. Az életvilág a rendszer ellenében egyfajta menekült-táborrá vált.

Egy másik kérdésünkre adott válaszok szintén az előbbi állítást erősítik meg. Arra a kérdésre, hogy „Ön szerint mennyire fontos, hogy a városban létezzenek az alábbiak”, a következő átlagos válaszokat kaptuk (1 – egyáltalán nem fontos, 4 – nagyon fontos):

A városban...	Átlagok
szemaforok működjenek	2,93
strand működjön	3,31
sikeres sortegyесületek működjenek	3,46
műjégpálya működjön	3,49
földgázt bevezessék	3,59
főiskola működjön	3,65
játszóterek legyenek	3,71
szemétszállítás rendszeres legyen	3,86
ne legyenek gödrös utak, utcák	3,89
tisztaság legyen	3,93

Itt is látható, hogy a megítélt fontosság szerint szétválnak a sporttal kapcsolatos és a város életével kapcsolatos állítások. A vélemények látens dimenzióinak vizsgálatakor élesen szétvált az ún. civisek, illetve a sportot fontosnak tartók csoportja. Itt megjegyzendő, hogy a két vélemény formálásában a szemaforok és a főiskola, valamint a strand működésének ténye nem játszik szerepet. Ez azt jelenti, hogy a civis gondolkodásuk nem tartják a város élete szempontjából relevánsnak a szemafor és a főiskola létét, illetve a „sportosak” világában (kissé paradox módon) nem jelenik meg élesen a strandban rejlő lehetőség. Mindkét véleményre negatív hatással van a család havi jövedelme, azaz minél nagyobb egy család havi jövedelme, annál kevésbé figyel a város akár civis, akár sportos dimenzióira. Ezt másképp úgy fogalmazhatnánk, a gyergyói ember az anyagi boldogulást magánügynek, a város történéseitől függetlenül képzeli: „itt vagyok én és a családom, és ott van a város”.

Intézményekkel szembeni magatartások és elvárások

A kérdőívben volt két kérdéscsoport, amelyek különböző intézmények helyi szintű fontosságára, illetve az ezekkel szembeni igényekre vonatkoztak. Arra a kérdésre, hogy „Mely intézmények járulnak a leginkább hozzá a város fejlődéséhez”, a következő oldalon látható táblázatban szereplő átlagos értékeket kaptuk (1 – nagy mértékben, 2 – kis mértékben, 3 – egyáltalán nem):

A jelenlegi helyzet kapcsán az emberek nagy része úgy gondolja, hogy elsősorban a hagyományos civil intézmények (iskola, egyház) és helyi közigazgatási intézmények tesznek a legtöbbet a város érdekében. Itt talán az a feltűnő, hogy az iskola és az egyház megelőzi a közigazgatási intézményeket, míg az alábbi táblázatban egyértelműen látszik, hogy pont ez utóbbiakról várják el a legtöbbet.

Intézmény neve	Átlag
román parlament	1,59
országos RMDSZ	1,85
rendőrség	1,82
magánvállalkozások	2,03
gyergyói RMDSZ	2,06
testvérvárosok	2,19
helyi alapítványok	2,20
polgármester	2,24
Városi Tanács	2,24
Polgármesteri Hivatal	2,27
egyházak	2,30
helyi iskolák	2,33

A város jelenlegi helyzetére vonatkozóan főkomponens elemzéssel három markáns véleményt sikerült beazonosítani. Egyrészt létezik egy permisszív, minden intézmény fontosságára rábólintó, többnyire idősebbekből álló réteg. A második csoportot azok alkotják, akik a politikai intézmények fontosságát hangsúlyozzák a helyi civil társadalmi intézményekkel szemben. Ez a vélemény hangsúlyosabban van jelen a gyergyói magyarok körében, azaz a város románsága fontosabbnak látja a civil intézmények befolyását, mint a magyarok. Egy harmadik véleménycsoport szerint a helyi vállalkozók többet tesznek a város érdekében, mint a helyi politikai és közigazgatási intézmények. E három szétterjedő véleményt maximum likelihood-eljárás segítségével, vagy főfaktor-elemzéssel összesűrítethetjük két dimenzióra is, így az egyiken a civil társadalmi intézmények, míg a másikon a politikai intézmények fontosságát találjuk. Ez a második irány szignifikánsabban jelentkezik a magyar ajkúak körében.

A város fejlődése szempontjából releváns intézményekkel szembeni elvárási szint átlagai a következő táblázatot eredményezik:

Intézmény neve	Átlag
testvérvárosok	2,51
országos RMDSZ	2,54
román parlament	2,56
egyházak	2,64
rendőrség	2,65
magánvállalkozók	2,74
helyi iskolák	2,77
helyi alapítványok	2,77
gyergyói RMDSZ	2,82
polgármester	2,94
Városi Tanács	2,96
Polgármesteri Hivatal	2,97

Látható, elsősorban a helyi közigazgatási intézményekkel szemben fogalmazódik meg a legintenzívebb igény. A vélemények árnyalása főkomponens-elemzéssel négy markán-

san szétváló csoport jelenlétét sugallja. Egyrészt, mint az előbbi esetben is, a minden intézménnyel szembeni általános elvárás dominál. Ezen véleménycsoporton belül azonban a rendőrség és más helyi, hagyományosnak tekinthető civil intézmény szerepel a legnagyobb súllyal. Ezek között viszont a helyi RMDSZ is szerepel, ami azt jelenti, hogy a lakosok elvárási horizontjában az RMDSZ úgy szerepel, mint egy szintén hagyományos civil szervezet. Más szavakkal azt mondhatnánk, az RMDSZ belenőtt, belesodródott a helyi hagyományba, igaz, ez a vélemény nagyobb valószínűséggel jelenik meg az idősök esetében. A többi három, intézményekkel szembeni elvárásokra vonatkozó vélemény el-
lentétekre épül.

Először találunk egy csoportot, amely a helyi politikai intézmények fontosságát hangsúlyozza az országos intézményekkel szemben. Ebbe a csoportba többnyire a képzetebbek emberek tartoznak.

Másodsorban egy olyan vélemény kristályosodott ki, amelyben mindenekelőtt a helyi, újfajta civil intézmények (alapítványok és magánvállalkozások) szerepelnek nagyon nagy súllyal, míg az összes többi intézmény háttérben marad. Ez a vélemény a férfiak és a román nemzetiségűek körében a leggyakoribb. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy a mivel a helyi románságra nem zúdul akkora szimbolikus teher (kisebbségi szindróma, magyar nyelvért való harc, szoboravatási kényszer stb.), mint a magyarokra, ők sokkal könnyebben belátják a magánkezdeményezések szerepét a város életében.

Harmadsorban egy olyan álláspont bontakozik ki, amely a hagyományos intézmények leértékelődésére és a politikai intézmények felértékelődésére épül.

Az intézményekkel szembeni attitűdök kapcsán megjegyezném, hogy míg a tényleges helyzet kapcsán a civil szerveződések egységesen jelentek meg, addig az elvárásoknál a civil intézmények élesen szétválnak az új és a hagyományosnak tekinthető dimenziókra. Az újra való reagálás hangsúlyosabb a románok körében.

Az elvárási szinteket két dimenzióra is le lehet redukálni maximum likelihood-eljárás felhasználásával, igaz a modell illeszthetősége érdekében néhány változóról le kellett mondanunk. Az így nyert két faktor közül az első az egyház, iskola, testvérvárosok, illetve az RMDSZ szervezeteit emeli ki, míg a második faktor a korábbiakban új típusú civil szerveződésnek nevezett változókra épül, azaz hangsúlyosan a magánvállalkozókkal, illetve az alapítványokkal szemben artikulál elvárásokat. Regresszióelemzés során azt találtuk, hogy az előbbi faktort a jövedelem és a születési év szignifikánsan negatívan befolyásolja (azaz az idősebbek és kis jövedelműek számára fontosabb), illetve a magyarok körében valamelyest gyakrabban fordul elő.

Politikusokkal, politikummal szembeni attitűdök

A politikai tájékozódás szintjének mérésére a kérdőívben szerepelt egy kérdés, amely bizonyos politikusok nevének ismertségére vonatkozott. A kérdezőbiztos hangosan felolvasott egy politikai funkciót, a válaszolónak pedig meg kellett mondania az illető funkciót betöltő egyén nevét. A kérdéstömbben szereplő funkciókra vonatkozóan a következő átlagok alakultak ki (1 – nem ismeri, 2 – ismeri).

A főkomponens-elemzés három-faktoros megoldást ad. Az első főkomponensnek csak pozitív értékei vannak, a politikusok általános ismertségének faktoraként kezelhető. A második bipoláris faktor pozitív oldalán a helyi politikusokat találjuk, a negatív oldalon pedig Románia és Magyarország külügy-, illetve oktatásügyi miniszterét, valamint az ENSZ-elnököt. Ezt a faktort úgy értelmezhetjük, hogy a helyi politikusok ismertségének egy bizonyos szintjén a politikusokra vonatkozó „nehéz” ismeretek hiánya társul. A har-

madik faktor, ha nem is erőteljes mértékben, de mégis sejteti, hogy a magyar (és itt mind-egy, hogy magyarországi vagy romániai magyarokról van szó) politikusok ismertsége nem jár együtt a román politikusok ismertségével.

A politika világában való tájékozódást szignifikánsan pozitív irányba befolyásolja a jövedelem, a helyi politikusokat, illetve a „magyar” politikusokat a magyar nemzetiségűek jóval nagyobb mértékben ismerik.

Politikai funkció megnevezése	Átlag
Magyarország oktatásügyi minisztere	1,08
Magyarország külügyminisztere	1,14
ENSZ-elnök	1,23
román külügyminiszter	1,40
Románia oktatásügyi minisztere	1,47
gyergyószentmiklósi RMDSZ-elnök	1,51
A város alpolgármestere	1,71
Magyarország miniszterelnöke	1,72
Románia miniszterelnöke	1,79
RMDSZ országos elnöke	1,86
Polgármester 1992-ben	1,91
Jelenlegi polgármester	1,94

Médiafogyasztási szokások

Ebben a részben sorra veszem az egyes információforrások használatának gyakoriságát, majd különböző statisztikai eljárások segítségével beazonosítom azokat a csoportokat, amelyek segítségével fel lehet térképezni a médiafogyasztói szokásokat. A 20. század végén semmi meglepő nincs abban, hogy a legelterjedtebb médium a televízió, majd ezt követik az újságok és a rádió.

1. Tévéadók nézettsége, illetve televíziózási szokások

A tévéadók nézettségének átlagai az alábbi táblázatban találhatóak. Az átlagokat a következő skála alapján számoltuk ki: 1. soha; 2. ritkábban; 3. hetente néhány órát; 4. naponta legalább egy órát és 5. naponta több órát.

Tévéadó megnevezése	Átlag
1. RTV2	1,10
2. RTV – Magyar nyelvű adás	2,01
3. RTV1	2,14
4. SynTV (helyi televízió)	2,59
5. MTV2	3,21
6. DUNA TV	3,62
7. Műholdas adások	3,93
8. PRO TV (román kereskedelmi adó)	4,24

A tévézés elterjedtsége 97,7%-os és mint látható, a legnépszerűbb csatorna az egyik román kereskedelmi adó, a PRO TV. A sorban ezután következnek az egyéb más műholdas adók, majd pedig a Duna TV, illetve a magyar állami televízió 2-es csatornája. A legnépszerűlenebbek a román állami televízió 1-es és 2-es csatornái, még akkor is, ha magyar nyelvű adást sugároznak. A helyi tévé nézettségének gyakorisága jó közepesnek minősülhet.

Főkomponens-elemzéssel három látné nézettségi dimenziót sikerült beazonosítanunk. A nézettségi csoportokat a tévézési szokásegységek, illetve az egyes tévéadók nézettségének gyakorisága határozzák meg. Az első csoportba kizárólag a magyar nyelvű adók tartoznak (Duna TV, MTV2, SynTV, RTV magyar nyelvű adása), ezért *magyar etnotévézésnek* nevezhetjük, a harmadikba viszont egyrészt a román nyelvű adók kerültek be (PRO TV, RTV1), másrészt pedig a magyarországi csatornák elutasítása, ezért ezt a csoportot *román etnotévézésnek* tekinthetjük. A két etnikailag meghatározott dimenzió között mintegy átmenetet képez az a második csoport, amelynek jellegét a műholdas csatornák, a PRO TV, az MTV2 nézettsége, illetve az RTV magyar nyelvű adásának elutasítása adja. Mivel ide egyaránt beleeshetnek bizonyos román és magyar csatornák, ezt a csoportot *etnoneutrális tévézésnek* neveztük el (mint később azonban látni fogjuk, ez a megnevezés nem azt jelenti, hogy ne lenne gyakoribb a magyarok vagy románok körében!).

A magyar etnotévézők (a minta kb. 33%-a) evidens módon a magyarok köréből kerülnek ki, ezen belül pedig leginkább az idősebbekre és a kevésbé képzettekre jellemző ez a szokásegység. Magyarán, a magyar nyelvű csatornákat nagyobb valószínűséggel követik az idősek és alacsony végzettségűek. Megjegyzendő itt, hogy a helyi tévé jól beleillik ebbe a csoportba, azaz egyfajta állandósult igényt olvashatunk ki ez adó működésére vonatkozóan. A 80-as évek végére már teljesen elsovadt román televíziózásra mintegy válaszként, erőteljes etnikailag meghatározott tévézési szokás alakult ki. Ennek technikai feltételei 1990 óta folyamatosan bővültek, és mint ahogy látható, ebbe az „új hagyományba” a helyi tévé is beépült.

Az etnoneutrális tévézők csoportjában több magyar nemzetiségűt találunk, továbbá ez a szokás (igaz, statisztikai értelemben nem szignifikánsan) többnyire a fiatalokra és a férfiakra jellemző. Ebben a csoportba valószínűleg azok a magyarok tartoznak, akik számára természetes tényként tételeződik a román és egyéb nyelvű adók követése. Később innen kerülhetnének ki a kereskedelmi csatornák potenciális fogyasztói.

A román etnotévézők szignifikánsan a románok és a magas végzettséggel rendelkezők köréből kerülnek ki. A magas végzettséget itt egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy a románok körében mintha „elitistább” dolog lenne a televíziózás, mint a magyarok körében, másrészt pedig arra is utal, hogy azok a magyarok, akik a román nyelvű csatornákat is követik, nem az alacsony képesítésűek köréből kerülnek ki.

2. Újságolvasási szokások

A kérdőívünkbe bevett újságok olvasottságát a következő oldalon található táblázatban összesítettük. Az átlagok kiszámításánál az alábbi skálát használtuk: 1. soha; 2. ritkán; 3. gyakran, de nem minden számot; 4. minden számot. A táblázatból leolvashatjuk, hogy a legkevésbé olvasott kiadványok a heti, illetve havi rendszerességgel megjelenő tudományos ismeretterjesztő, illetve irodalmi jellegű lapok, míg az olvasottság csúcsán a helyi *Gyergyói Kisújság*, illetve a megyei terjesztésű *Hargita Népe* található. A helyi, regionális lapok kedveltsége erdélyi szokásnak tekinthető, ezt igazolják más kutatások is.³²

³² Lásd például: Lampl Zsuzsanna–Sorbán Angella, 1999 *A szlovákiai és az erdélyi magyarok médiapreferenciái*. In: Magyar kisebbség 1999/1:231–248.

Újság megnevezése	Átlag
1. A Hét	1,17
2. Korunk	1,20
3. Adevarul Harghitei	1,24
4. Román nyelvű sportlapok	1,32
5. Román nyelvű országos napilapok	1,47
6. Erdélyi Napló	1,58
7. Romániai Magyar Szó	1,76
8. Európai Idő	1,96
9. Hargita Népe	2,39
10. Gyergyói Kisújság	3,06

Az újságolvasási szokások szintén három csoportba strukturálódnak. Az első csoportba, az ún. *elitcsoportba* a magas kultúra fogyasztói tartoznak. E csoport jellemzője, hogy annak ellenére, hogy ritkán olvasnak (legalábbis az általunk a kérdőívben felsorolt kínálatból), általában mindig ugyanazokat a kiadványokat olvassák, nevezetesen *A Hét* és a *Korunk* c. lapokat (a két lap olvasói között számított korrelációs együttható értéke 0,83). Egyfajta elitkultúra fogyasztóinak tekinthetjük őket, ezt támasztja alá az is, hogy a csoporton belül magas a felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma.

A második csoportba a viszonylag rendszeresen magyar nyelvű sajtót (Romániai Magyar Szó, Erdélyi Napló, Gyergyói Kisújság, Európai Idő, Hargita Népe) olvasók tartoznak. Ebben az ún. magyar *etnoolvasók* csoportjában is szignifikánsan többen vannak a magasabb végzettséggel rendelkezők, de ugyanakkor itt a jövedelem nagysága is közrejátszik. Azaz, a magyar napi-, és hetilapok olvasását befolyásolja a jövedelem, gyergyói viszonylatban tehát csak az engedheti meg magának, illetve csak annak van igénye a rendszeres magyar nyelvű újságolvasásra, akinek a havi jövedelme elér egy bizonyos szintet. A csoportba tartozó magyarok között továbbá az is megállapítható, hogy részarányosan többen vannak a katolikusok, mint a reformátusok.

A harmadik és legkisebb újságolvasói csoportot a rendszeresen románul olvasók teszik ki, őket *román etnoolvasóknak* neveztük el. A csoportba zömével a román nemzetiségűek tartoznak, azonban magyarokat is lehet találni közöttük. A románul olvasó magyarok között viszont megállapítható, hogy ez az újságolvasási szokás sokkal nagyobb valószínűséggel tapasztalható a reformátusok, mint a katolikusok között. Hasonlóan a román etnotévezéshez, itt is pozitívan játszik közre az iskolai végzettség, továbbá a jövedelem szintje is. Ez azt jelenti, hogy a román lapok rendszeres olvasása magasabb képzettséget, több jövedelmet feltételez. A csoportban több férfit találunk, mint nőt.

A három újságolvasási szokásegyüttest összevetve elmondhatjuk, hogy ezen a téren az etnikai törésvonal határozottan megmutatkozik, továbbá a magyarok körében az újságolvasói habitus szétválik az elitkultúra fogyasztóira, illetve a hírlapok olvasóira. Az elitkultúra olvasói élesen körülbástyázzák önmagukat, és a napi eseményektől (azaz a rendszeres napi, vagy hetilapok olvasásától) távol tartják magukat. Az a tény, hogy az újságolvasási szokásokban a jövedelem nagyon fontos szerepet játszik, azt sejteti, hogy a romániai, illetve a szűkebb gyergyói elszegényedési folyamatok közepette többé-kevésbé csak azok olvashatnak rendszeresen újságokat, akiknek anyagi helyzete ezt lehetővé teszi, és ez érvényes románokra, magyarokra egyaránt (igaz, nem egyenlő mértékben: előbbieknél inkább, mint utóbbiaknál).

Az újságolvasási szokásoknál (újra) hangsúlyoznunk kell a helyi lapok szerepét. Az 1990 után induló városi és más regionális magyar nyelvű lapok olvasása, mintegy megerősítve a helyi és regionális identitást, szervesen beépült a vidék embereinek szokásaiba. Külön kiemelendő a városi lap kedveltsége, amely az adatfelvétel pillanatában gyakorlatilag minden más újságot megelőzött. A magyar etnoolvasók csoportjának létezése arra utal, hogy a városi lap és a regionális, országos lapok követése nem kizárják, hanem sokkal inkább kiegészítik egymást. (Zárójelben meg kell jegyeznünk viszont, hogy az adatfelvétel óta eltelt időszakban feltételezhetőleg kissé módosulhatott Gyergyószentmiklós sajtótérképe, ugyanis időközben rendszeresen megjelenik egy másik városi lap (*Új Kelet*), és 1999. októbertől a Kolozsváron kiadott *Krónika* című napilap is. Azonban úgy gondoljuk, hogy éppen az előbbieken leírtak alapján az újságolvasási szokások struktúrája alapvetően nem változhatott meg).

3. Rádiózási szokások

A minta csak mintegy egyharmadára jellemző (32,3%) rádióhallgatás preferenciáit az alábbi táblázatba állítottuk össze (*1. nem hallgatta; 2. kevesebb, mint egy órát; 3. kb. egy órát; 4. több mint egy órát hallgatta az illető adót*):

Rádióadó megnevezése	Átlag
1. egyéb (meg nem nevezett) adás	1,38
2. Bukaresti Rádió román nyelvű adásai	1,75
3. helyi, körzeti magyar nyelvű adás (pl. kolozsvári v. marosvásárhelyi adók)	2,47
4. magyarországi adók (Kossuth, Petőfi)	2,73

Az átlagok egyszerű kiszámítása is jelzi, hogy a mintába bekerültek a magyar nyelvű adókat részesítik előnyben. A rádióhallgatás területén két kisebb attitűdcsoportot lehetett meghatározni, az egyik egyfajta *általános rádiózási* szokást fejez ki (ezen belül pedig a körzeti rádiók szerepelnek nagyobb súllyal), továbbá elsősorban a fiatalokra és a magasabb végzettségűekre jellemző, a második pedig egy hangsúlyos *magyar etnorádiózás* jelöl. A két csoport viszonylag kicsi, szocio-demográfiai adatok mentén élesen nem válnak szét, amiért lényegesnek tartottam mégis ismertetni, azzal magyarázható, hogy jelezsem ezen a szinten is az etnikum szétválasztó jellegét.

4. Összevont médiafogyasztói csoportok

A televíziózás, újságolvasás és rádiózás részletes ismertetése valójában arra szolgált, hogy felállítsunk olyan komplexebb és összevont csoportokat, amelyekkel sikerül egységesen megragadni a város médiafogyasztói csoportjait. A már említett módszerrel (faktorelemzéssel) sikerült három, viszonylag egységes csoportot beazonosítanunk.

Az első csoportba a hangsúlyosan *magyar nyelvű médiafogyasztók* kerültek (mintegy 36%), akikre az jellemző, hogy előszeretettel követik a magyar nyelvű tévéadókat, magyarországi rádióadókat hallgatnak és rendszeresen olvassák a magyar nyelvű napi- és hetilapokat. Ugyanakkor ez a csoport hangsúlyosan elutasítja a román nyelvű újságok olvasását és a román nyelvű televíziózást. Az előbbiekből már következik is, hogy ez a magyar nemzetiségűekre jellemző elsősorban, e csoport tagjai nagyon büszkék arra, hogy erdélyi magyarok, illetve hogy Gyergyószentmiklóson élnek, román állampolgárságukat pedig leginkább letagadnák.

A második csoport (18,4%) egy minden szempontból *heterogén fogyasztói* attitűdöt testesít meg: elsősorban az *etnoneutrális* tévé nézést és körzeti rádióadók hallgatását részesíti előnyben, az újságolvasás nem jellemző rá, sőt el is utasítja a magyar nyelvű lapok rendszeres követését. A csoport szigorú körülírása nehézkes, ugyanis ide egyformán beletartozhatnak románok, magyarok, szegények és gazdagok. Az újságolvasás erőteljes elutasítása sejteti, hogy a csoportba inkább a kevésbé képzettek tartoznak, de statisztikailag ezt nem sikerült kimutatni. A műholdas csatornák és a PRO TV kedvelése talán arra utal, hogy ez az attitűd inkább a fiatalabbakra jellemző, de statisztikailag ezt sem lehetett szignifikánsan alátámasztani. E csoport tagjai nem adnak semmilyen jelentőséget annak, hogy jelenleg Gyergyószentmiklóson élnek, vagy hogy román állampolgárok, ők a legbüszkébbek arra, hogy európaiak, ezek a tények pedig valamilyen szintű globalizációs világlátást sugallhatnak, de ez ugyanakkor csak egy „képzelt” globalizálódás, ugyanis nem ismernek idegen nyelveket.

A harmadik csoportot (15,3%) a *román nyelvű médiafogyasztók* képviselik, fő tulajdonságuk pedig a román nyelvű tévéadók követése és a magyar nyelvű újságok hangsúlyos, a román nyelvű újságok kisebb mértékben történő elutasítása, illetve a magyar rádióadók hallgatásának mellőzése. A csoport tagjai elsősorban románok (de nemcsak ők), ők a legbüszkébbek arra, hogy román állampolgárok, azonban havi jövedelmük nagyon alacsony.

A három médiapreferenciát összehasonlítva elmondhatjuk, hogy ezek etnikai dimenziók mentén élesen szétválnak, azonban míg a magyar nyelvű médiafogyasztásban majdnem egyforma mértékben közrejátsszik a televíziózás, a rádiózás és az újságolvasás, addig a román nyelvű médiapreferencia csak a televíziózásra szorítkozik. A két csoport között található egy jobbra audiovizuális kultúrára épülő magatartás, viszont ez a csoport etnikailag semleges.

8. Tolerancia, előítélet – etnikumok közötti távolságok

A kérdőívben használtunk az etnikumok közötti távolságok mérésére alkalmas skálát. A módszer a szociálpszichológiában ismert ún. Bogardius-féle skála, a válaszadóknak pedig arra kellett felelniük, hogy egy adott etnikum tagját bizonyos élethelyzetekben elfogadnák-e vagy sem. A használt skála a következő volt: 1. *elfogadná házastársnak*; 2. *elfogadná vendégnek a lakásban*; 3. *elfogadná szomszédnak*; 4. *elfogadná a városban állandó lakhellyel rendelkezőnek*; 5. *elfogadná látogatónak a városban*; 6. *egyáltalán nem fogadná el*. A skála természetéből tehát következik, hogy minél magasabb átlagértéket kapunk valamely etnikumra, annál erősebb a vele szemben megnyilvánuló etnikai (faji) előítélet.

Az alábbi táblázatban a kérdőívbe bevett etnikumokkal szembeni előítéletekre vonatkozó átlagértékeket ismertetem.

Etnikum megnevezése	Átlag
1. magyar	1,17
2. román	2,67
3. német	2,81
4. zsidó	3,06
5. bantu néger	3,53
6. roma (cigány)	4,74

A táblázatból kitűnik, hogy az összmintán belül a magyarokkal szembeni előítélet a legkisebb, míg a romákkal szembeni intolerancia mértékét úgy fordíthatnánk le, hogy a la-

kők legszívesebben még a városba sem engednék be a romákat. Érdekes, hogy a Székelyföldön jóformán ismeretlennek számító bantu négereket nagyobb mértékben fogadnák el, mint a romákat, azonban ha figyelembe vesszük, hogy itt egy olyan etnikum megnevezése szerepel, amelyhez a gyergyói átlagembernek különösebb élménye nem kapcsolódik, az elutasítás mértéke a lappangó, intenzív faji előítéletet fejezi ki.

A már korábban is használt statisztikai módszerekkel sikerült az előítéletességnek két dimenzióját feltárunk. Egyrészt létezik egy viszonylag elterjedt (44,4%) *általános magyar intolerancia*, amelynek lényege, hogy a magyarokon kívül minden más etnikumot elutasít, másrészt pedig megnyilvánul egy határozott, ám kis mértékű (6,4%) *cigányellenesség*. Az általános intolerancia leginkább az alacsony jövedelmű, kevésbé iskolázott idős magyar nemzetiségűeknél, míg a cigányellenesség többnyire a középfokú végzettséggel rendelkező középkorúak körében tapasztalható. Az általános magyar intoleráns magatartás továbbá sokkal inkább jelen van a katolikusok körében, mint a reformátusok, és evidens módon, az ortodoxok körében, ugyanakkor ehhez az attitűdhez szignifikánsan kapcsolódik egyfajta európaiság tagadása és a román állampolgárság negatívumként való megélése.

Összegzés

Az előbbi, számtengernek minősíthető identitás-sorból négy olyan mozzanatot ragadhatunk ki, amelyek leginkább behatárolják a tárgyalt erdélyi kisváros (és régiójának) emberét.

- A) A kutatással tetten lehetett érni az ország *elszegényedési folyamatának* lokális jelenlétét. Összehasonlító adatok alapján az is nyilvánvalóvá vált, hogy Gyergyószentmiklós országos, illetve erdélyi viszonylatban is magán viseli az elszegényedés jegyeit. Ennek következménye egyfajta „negatív individualizáció”, azaz a magánszférába való olyan kényszerű befordulás, amely által a köz (a város) dolgai leértékelődnek, és így a büszkeség a városon túlmutató (földrajzi és mentális) alakzatokra támaszkodik. Ebben a megközelítésben az is megkockáztatható, hogy a város (még vagy már?) nem működik helyi társadalomként, nem ismeri fel lehetőségeit, nem artikulálja érdekeit.
- B) Az előbbi pontban foglalt megállapításokkal teljesen összhangban nem véletlen, hogy a város lakói energiájának nagy részét a szociális, egzisztenciális *mindennapi gondok* kötik le. Ilyen társadalmakban törvényszerű az éles polarizációk megjelenése. Kutatási eredményeink alapján e polarizáció leginkább a jövedelmek és a kulturális javak fogyasztásának tekintetében jelentkezett legmarkánsabban.
- C) Noha a vizsgált város lakóinak zöme magyar nemzetiségű, mégis be lehetett azonosítani az *etnikai tagoltság* dimenzióit. Az általunk vizsgált szokások, attitűdök (pl. politikai kultúra, médiafogyasztási szokások, előítéletek) szintjén eltérő konstrukciókat találtunk a románok és magyarok körében. Ez a tény természetesen összefüggésben áll az első (A) pontban foglaltakkal, ugyanis működő helyi társadalom (egyfajta polgárosodás) hiányában az etnikai kötődések még inkább felértékelődnek.
- D) A kilencvenes években elkezdődött társadalmi, gazdasági, politikai változások egyfajta „új hagyományt” termeltek ki. Ez az új hagyomány legelősebben a politikai pártpreferenciák (magyarán: az RMDSZ folyamatos támogatottsága), a helyi sajtó fogyasztásának szintjén, illetve az újonnan létrejött civil szervezetek fontossága elismerésének szintjén mutatható ki. Paradox módon azonban ez az új szokás-együttes nem mutat egyértelműen a polgárosodás, a helyi társadalom felerősödése irányába, hanem sokkal inkább konzerváló erővé (ezért: hagyománnyá) kezd válni, és az elhúzódnó átmeneti időszak stabilnak gondolt elemeire épülve, nem reflektált, beidegződés-szerű cselekvéseket alakít ki.

Családi háztartások, szociális helyzet

(Egy erdélyi survey-vizsgálat eredményei)

Tanulmányomban – egy szociológiai vizsgálat eredményei alapján – azt kívánom bemutatni, hogy a különböző társadalmi, gazdasági folyamatok milyen hatással voltak a családi háztartások, valamint a szociális helyzet alakulására a térségben.

A Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete valamint a KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja munkatársai összehasonlító kutatást végeztek Kunhegyesen és környékén, valamint a Csíki-medencében.³³

A survey-vizsgálat romániai részeként egy 1150 fős reprezentatív mintán végeztünk adatfelvételt a Csíki-medence tíz településén (Csíkszereda, Csikmadéfalva, Csíkszentsimon, Csíkszentgyörgy, Csíkvacsárcsi, Csikmadaras, Csíkszentdomokos, Csíkkozmás, Csíkszentmihály, Csikmenaság). A felmérés célja a lakosság helyzetének, elhelyezkedési lehetőségeinek, gazdálkodási viszonyainak és életkörülményeinek feltárása volt. Az elemzés azokra a családfenntartó személyekre irányult, akik 1990 után szakmai, munkahelyi váltásra kényszerültek vagy vállalkoztak. Azokra, akik elvben „kitörési pontok” keresésével jellemezhetők.

A vizsgálat alanyait a kiválasztott 10 település lakossága képezte. Ezt a népességet leszűkítettük, kihagyva a 18 év alattiakat, akik még nem aktív tagjai a munkaerőpiacnak, valamint az 55 év feletti lakosokat, mivel az előmunkálatok alapján azt tapasztaltuk, hogy e csoport nagy része már kilépett a munkaerőpiacról. A mintavételi keretet az 1996-os évi helyhatósági választás névjegyzéke képezte, amelyre alkalmaztuk a véletlen kezdőpontú szisztematikus mintavétel módszerét. Így az 1150 fős mintába 21–55 év közötti személyek kerültek be. A minta erre a népességre reprezentatív település, nem és kor szerint. (A kérdőíves felmérést kiegészítettük más adatgyűjtési módszerekkel, mint: statisztikai elemzés, valamint mélyinterjúk).

A felmérés eredményei egy nagyon gazdag adatbázist alkotnak, amelyből elkészült az adatok elsődleges elemzése. Ez nemsokára könyv formájában jelenik meg a magyarországi eredményekkel együtt.

Az itt bemutatandó adatok a kutatási jelentés részét képezik, ezért nem vállalkozhatom a részletes bemutatásra, csak néhány tényezőre szeretném felhívni a figyelmet három elemzési területen. Ezek a következők: az erőforrások korlátozottsága, a jövedelmek alacsony szintje, valamint a rossz társadalmi közérzet.

1. Az egyéni-családi erőforrások korlátozottsága

A vizsgálat keretében megnéztük, hogy milyen családi erőforrások léteztek a rendszerváltás előtt, valamint azt, hogy miként módosult ezek mértéke, szerkezete az 1989-es év után.

³³ A kutatás 1999 június–2000 decembere között zajlott, a bécsi székhelyű Das Institut für die Wissenschaften vom Menschen támogatásával. A SOCO kutatási program címe: Efficacy and Impact of Social Welfare Programs and Market-oriented Reforms in Disadvantaged Regions of two Countries in Hungary and Romania. A program témavezetője: Laki László, romániai programvezető: Biró A. Zoltán.

A kommunista rezsim a magántulajdont majdnem teljes egészében megszüntette, ugyanakkor akadályozta az egyéni tőkefelhalmozást. Ilyen előzmények mellett nem meglepő, hogy a „rendszerelváltás” alapmotívuma a régió számára a magántulajdon, az önállósodás visszaállítása volt. Az egyéni kezdeményezések lehetőségeként pedig a mezőgazdasági munkavégzés, valamint a vállalkozások beindítása merült fel.

Már az 1989 előtti időszakban is kiemelt fontossággal bírt a régióban a mezőgazdasági munkavégzés, amely egy életformát jelentett a rurális környezetben szocializálódott lakosság számára: a családi önellátó gazdálkodás életformáját. A mezőgazdasági munkavégzés ugyanakkor előkelő helyet foglalt el a térség társadalmának értékrendszerében, annyira, hogy ennek hiánya adott esetben stigmatizálásra is okot adhatott.

A rendszerelváltást követően egyik legfontosabb tulajdonszerzési formát a család földtulajdonhoz jutása jelentette. A vizsgált népesség közel fele (49,5%) olyan család tagja, amelyek földtulajdonnal rendelkeznek. A konkrét mezőgazdasági termelésben részt vevők aránya ennél magasabb, mivel a minta felét városi lakosság képezte, körükben sok olyan család van, amely azért nem rendelkezik földterülettel, mert a tulajdon még a közeli falvakban élő szülők nevében van.

A földterület nagysága szerinti megoszlás egy olyan társadalom képét mutatja, amelyre a kis földterületen, a család munkaerejére támaszkodó, és a családi élelmiszerszükséglet alapszintű kielégítésére törekszik.

1. táblázat

**A népesség megoszlása a jelenlegi mezőgazdasági termelésnek
a háztartás pénzgazdálkodásában betöltött szerepe megítélése szerint
(százalékban)**

A mezőgazdasági termelés szerepe a háztartás pénzgazdálkodásában	%
– nem foglalkozik mezőgazdasági kistermeléssel	45,3
– nincs szerepe	3,6
– élelmiszerekre nem kell annyit költeni	30,5
– élelmiszerekre nem kell annyit költeni, plusz némi pénzbevételhez is hozzájutnak általa	18,7
– jelentősebb pénzbevételei vannak ez által	1,9
Összesen	100,0

A gazdálkodás természetére utal még a mezőgazdasági termeléshez szükséges eszközállomány szűkössége, a termények tárolásának megoldatlansága, az értékesítési szerkezet hiánya. A termelés minden évben sikerül valahogy, és az eredménytől, valamint az értékesítési szerencsétől függően több-kevesebb pénzt hoz. Ehhez a családi alapú termeléshez azonban nem kapcsolódnak szerződések, nincsenek biztosítások, nem támogatják hitelek, tehát nincsenek beépített garanciák, ilyen körülmények között nem nevezhetők piaci szereplőknek. A családok mezőgazdasági gyakorlata olyan praxist tart életben, amely inkább kizárja őket a piacról, mintsem elindítja őket a piaci integráció irányába.

A vállalkozások beindítására ezzel szemben a jellemző, hogy kikényszeríti a piaci szerkezethez való igazodást. A megkérdezettek 31%-a állította magáról, hogy a rendszer-

váltást követően ő maga, vagy a családja részt vett valamilyen vállalkozás beindításában. A vállalkozási hullám viszonylag gyors felfutására 1990–1992 között került sor, amikor a vállalkozások több mint felét (57%) alapították.

A viszonylag magas „vállalkozói kedv” (hajlandóság vagy kényszer) megértéséhez figyelembe kell vennünk az alábbi adatokat:

- A gépkocsi-állomány korlátozottsága: a megkérdezettek 16%-a él olyan családban, amely személygépkocsival rendelkezik, a vállalkozók esetében ezen arány nagyobb (38%), de így sem elég jelentős.
- A mezőgazdasági vállalkozások dominanciája: a vállalkozások 64%-a mezőgazdasági kistermelés, 14,4%-a kereskedelmi területen vállalkozik.
- A vállalkozás formájának megoszlása: 39,8%-nak nincs bejegyzett vállalkozása, 11,2% magánszemély, 22,9% családi egyesülés, csak 18% Kft.
- A család alapú vállalkozás-indítás: az alapítók köre döntően (63%) a szűk családi körre koncentrált.
- A „vállalkozók” családjának többségében (58,8%) a legfontosabb jövedelemforrás a bér, egyenyeidük (25,5%) esetén a mezőgazdasági kistermelés és csak 7,8% számára a háztartás legjelentősebb pénzforrása a vállalkozásból származó jövedelem.

A fenti adatok mutatják, hogy a vállalkozások döntő hányadát „önfoglalkozatónak” kell tekinteni, mivel nagyrésztük amolyan „próba, szerencse” alapon indult. Ezek inkább a családi önfoglalkoztatás színhelyei, inkább kiegészítő jellegűek, és nem hordozzák magukban a komolyabb felfutás lehetőségét. A kezdeményezők nem rendelkeztek vállalkozói ismeretekkel vagy tapasztalatokkal, a munkavégzés nagy része többnyire a család tagjaira korlátozódott. A vállalkozás működtetéséhez nem kapcsolódott intézményes háttér, nem kapcsolódott szakmai érdekképviselésekhez stb. A növekedést valójában maguk a vállalkozást alapítók sem gondolják el.

2. A bérek, családi jövedelmek alacsony szintje

Tekintettel az elmúlt évtized munkaerő-piaci változásaira, valamint a gazdaság szerkezeti átalakulásaira, fontos információforrás a bérek, fizetések alakulása a családok-háztartások szintjén.

Az „állásban levők” havi jövedelmei meglehetősen alacsony szintet jeleznek. Az „állásban levők” jelentős hányadának (44,2%) havi jövedelme 1 millió lej alatt van (egymillió lej az adatfelvétel időpontjában 55 USD), ugyanakkor további egyenyeide (27,5%) 1,5 millió lej alatt keres. További több mint egytizedének (11,9%) 2 millió lej alatt van a havi jövedelme. Ugyanakkor kevesebb mint egytized (9%) azok aránya, akik havi keresete meghaladja a 2 millió lejt.

Az adatok azt mutatják, hogy a család-háztartások háromnegyede (74,5%) három millió lej alatti, tehát rendkívül alacsony havi pénzbevétellel rendelkezik.

Ha a mérce a 2 milliós nagyságrend (a vizsgálat idején durván 110 dollárt jelentett), akkor a családok majdnem fele (48,9%) ennél kevesebb havi pénzbevétellel rendelkezik.

További egyharmad (36,5%) 2 és 4 millió közé esik a családgazdálkodásba bekerülő havi összeg. Még egytized sincsen (7,7%) azon családok aránya, amelyek 4 milliónál nagyobb összegből gazdálkodhatnának havonta. Vagyis a vizsgált családok háromnegyede (74,5%) durván 150–170 dollárnál kevesebb és majdnem kilenctizede (85,4%) durván 200–220 dollárnál kevesebb pénzből gazdálkodik havonta.

**A különböző nagyságú családok megoszlása
a rendelkezésükre álló havi bevételeik szerint
(százalékban)**

A család-háztartás nagysága	Ismeretlen	1 millió alatt	1 001 000–2 000 000	2 001 000–3 000 000	3 001 000–4 000 000	4 001 000–5 000 000	5 millió felett	Összesen
Egy fő	12,5	47,5	20,0	5,0	10,0	–	5,0	100,0
Két fő	3,1	21,5	44,6	17,7	10,0	3,1	–	100,0
Három fő	8,6	14,2	32,3	26,5	12,0	4,3	2,2	100,0
Négy fő	6,4	15,0	26,0	31,9	11,4	4,5	4,8	100,0
Öt fő	6,1	22,4	28,6	21,1	10,9	4,1	6,8	100,0
Hat vagy több fő	9,1	33,0	25,0	20,5	5,7	3,4	3,4	100,0
Összesen	7,0	19,0	29,9	25,6	10,9	4,0	3,7	100,0

Szempontok a bérek, fizetések megítéléséhez:

- A megkérdezettek háromnegyede (76,2%) a havi bért jelölte meg, mint a háztartás legfontosabb jövedelemforrását.
- A lakosság 16%-a olyan család tagja, ahol valamilyen állami járadék tölti be a legfontosabb jövedelemforrás szerepét.
- A megkérdezettek 41%-a esetében nincs vagy ismeretlen a második legfontosabb jövedelemforrás.
- A családok 15%-ában nincsen „állásban levő” személy, további 32,5%-ban pedig csak egyetlen kereső személy van.
- Az alanyok háromnegyede (77%) nem tud pénzt félretenni a különböző bevételeiből, rendszeres tartalékolásra csak 2,2% képes.
- A kérdezettek családjának 70%-ában nem volt jelentősebb beruházása az elmúlt évben, annak ellenére, hogy beruházásnak számított a háztartási gépek és műszaki cikkek vásárlása is.
- Az, hogy hónap végéig kitartson a pénz, gyakran vagy állandó jelleggel jelentkező probléma a megkérdezettek 32,5%-a számára.
- A lakosság jelentős hányada számára alkalmanként vagy állandóan, de gondot okoz a napi fogyasztási cikkek, mint: kenyér, liszt, cukor stb. (43,15), a hús (38,8%), az őszi-téli ruha és cipő (57,2%) illetve a tüzelő (18,7%) megvétele.

A valós helyzet feltárásán túl fontossággal bír az, hogy az egyének hogyan ítélik meg saját helyzetüket, milyen a saját anyagi helyzetükről alkotott szubjektív kép.

**A különböző
életkori csoportok megoszlása anyagi helyzetük megítélése szerint
(százalékban)**

A család anyagi helyzetének megítélése	30 év alattiak	31–45 évesek	46–55 évesek	Össze- sen
Ismeretlen	0,3	–	0,9	0,3
Nagyon jó, gondtalanul élünk	4,8	2,9	2,1	3,2
Jó, de nem tudunk megtakarítani	52,1	38,6	39,9	43,1
Éppen megélünk	29,1	44,5	46,8	40,4
Rossz, gyakran vannak anyagi gondjaink	8,7	9,4	7,5	8,6
Nagyon rossz, napi megélhetési gondjaink van- nak	5,0	4,6	2,7	4,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A megkérdezettek 40%-a úgy véli, hogy a családja anyagi helyzetét az „éppen megélünk” kijelentés jellemzi a legjobban. Ugyanilyen nagyságrendű (43%) azok aránya is, akik úgy látják, hogy jó az anyagi helyzetük, de a megtakarításra már nem futja. Elenyésző azok aránya, akik nagyon jónak ítélik meg családjuk anyagi helyzetét, de ugyanígy nincsenek sokan, akik saját bevallásuk szerint napi anyagi gondokkal küzdenének.

Fontos megjegyezni, hogy a „Jó, de nem tudunk megtakarítani” kijelentéseket negatív tartalmúnak kell tekintenünk. Egyrészt objektíven az elszegényedésre utal a megtakarítás nehézsége, másrészt pedig a szubjektív szempontot sem szabad szem elől téveszteni, amely szerint a rossz helyzet beismerése a gyengeség, a peremre sodródás jele is. Emiatt feltételezhetjük, hogy ez amolyan nyelvi eltakarást jelent, mivel ebben a régióban a családok folyamatosan védekeznek a „többiek”-től való lemaradás” ellen.

**3. A rossz társadalmi közérzet:
a jövőnélküliség légköre és a szegénység tudata**

Másik fontos elemzési terület a régió társadalmának jövőképe, a kitörési pontok keresése vagy ennek hiánya, a saját helyzet megítélésének kérdése.

A körzetben élők kétötöde (41%) válaszolta azt, hogy a rendszerváltás óta eltelt időben saját és családja anyagi helyzete romlott. Ez jelentős arány, mivel a régióban a rossz anyagi helyzet bevallása csak nagyon indokolt esetben történik meg. Arra a kérdésre, hogy „Megítélése szerint a rendszerváltás óta az Önök anyagi-gazdasági helyzete miként alakult?”, hat százalék válaszolta azt, hogy „számottevően romlott”, további egyharmaduk (35%) pedig azt, hogy „romlott”. Ezzel szemben számottevő javulásról mindössze tíz személy, javulásról pedig 18% számolt be. A „romló” és a „változatlan” (39%) állapot a kérdezettek háromnegyedére (74%) jellemző.

Ha viszont rákérdezzünk a „legégetőbb” gondokra, akkor az egyes részproblémák felsorolása már szabadon, esetleg enyhe túlzásokkal történik. Az alábbi táblázat az említések gyakorisága sorrendjében veszi számba a legfontosabbnak tartott megoldatlan gondokat.

A „legégetőbb” probléma megnevezése³⁴

A „legégetőbb” probléma megnevezése	A három válasz alapján összesített előfordulási gyakoriság
1. pénztelenség	43%
2. egészségi gondok	29%
3. rossz anyagi helyzet (megélhetési gondok)	28%
4. munkanélküliség	25%
5. gyerekek jövője	18%
6. „békesség”	12%
7. iskoláztatás	10%
8. lakás megoldatlansága	10%

A legsúlyosabb gondok listáján az anyagi természetű gondok foglalják el az első helyet, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük a jövedelmek alacsony szintjét. Ugyanakkor meglepően magas említési arányt kapott az egészség kérdése, ami egyrészt jelenti az egészségügyi ellátási rendszerben mutatkozó hiányosságokat, az ellátás költségességét, gyógyszerbeszerzési nehézségeket, másrészt pedig magába foglalja a régió lakosságának önpusztító életformáját. Ez utóbbi a nagymértékű alkoholfogyasztáson illetve a magas öngyilkossági arányon túl, a lakosság egyéni munkavégzését a maximálisra fokozó szokásokat, valamint a kisebb egészségügyi panaszokkal való együttélés gyakorlatát tükrözi.

A munkanélküliség gyakori említése azt jelzi, hogy a régióban magasabb a munkanélküliség, mint ahogy ezt a hivatalos statisztikák tükrözik. Ugyanakkor utalhat a munkahely megtartása körüli bizonytalanságokra, a vállalatok átszervezésével kapcsolatos fenyegetettségre és arra, hogy a munkahelyek jelentős része kényszermegoldás, amelyet csak jobb híján foglalnak el.

A gyerekek iskoláztatásának említése bizonyítja, hogy a régió lakossága számára nagy fontossággal bír a vertikális mobilitás.

Záró megjegyzések

Az eredmények alapján állíthatjuk, hogy a régióra a családi jövedelmek alacsony szintje, a családi erőforrások korlátozottsága, az önellátó családi háztartás felértékelődése, valamint a rossz közérzet, a saját helyzet negatív megítélése a jellemző.

A bérek alacsony szintje, a családi erőforrások korlátozottsága folyamatosan előtérben tartja a családi kiegészítő tevékenységeket. Ilyen körülmények között kiemelt szerepe

³⁴ A táblázatban szereplő kategóriákat az alábbi módon használtuk: pénztelenség (alacsony bérek, pénz hiánya, kevés bevétel); rossz anyagi helyzet (megélhetési gondok, szegénység, ellehetetlenülés, létbizonytalanság); munkanélküliség (munkahelyek hiánya, elhelyezkedési nehézségek); iskoláztatás (tanulási lehetőségek hiánya, tanítási nehézségek).

van a mezőgazdasági kistermelésnek. Ez a tevékenység azonban csak időnként jár ki-sebb-nagyobb pénzbevétellel, nem jelent rendszeres plusz jövedelemforrást, a valóságban élelmiszer-kiegészítő jellege van. A falun élő szülőkkel-rokonokkal kialakított szoros kooperáció adja a magyarázatot arra, hogy ebben a régióban a városi családok nagyon alacsony bérek mellett is élni tudnak. A pénzhiány részint kiegészítő foglalkozásra készít mindenkit, mint a mezőgazdasági munkák vagy a vállalkozások, részint jelentős fogyasztás-visszafogási eljárásokat léptet életbe. De a munkahely és a kiegészítő tevékenységek együttesen is csak a családi életvezetés szintentartásához elegendőek.

A régió lakosságát mindig jellemezték a jövőre vonatkozó tervek, továbblépési igyekezetek, amelyek meghatározták a családi háztartások működését. Ezek: vagyongyarapítás, építkezés, a gyermekek taníttatása, a családnak a falusi környezetből való kiléptetése. A pozitív változás hiánya azonban magával hozta a túlélésre való berendezkedést. Jellemző a családi gazdaság szintentartásának igyekezete, de nem működnek a fent említett továbblépési stratégiák, így ezt a stagnálási periódust a szereplők nem sikeres kivárásnak élik meg, hanem „lefele pörgésnek”, ami zavart kelt.

Ez alapján nem meglepő, hogy a körzetben élők háromötöde (60%) „teljes mértékben egyetért” azzal a kijelentéssel, hogy „az ember nem tudja miben higgyen”. A kérdezettek majdnem fele (48%) „teljes mértékben egyetért” azzal, hogy nincs értelme előre tervezni. Az „önmagában való hit zavaráról vagy hiányáról” a kérdezettek egyharmada (35%) számolt be. A kérdezettek közel egyharmada (31%) néha gondolt már arra, hogy „az életének nincs értelme”, további 5 százalék, hogy „gyakran”, tizenhároman pedig „állandó” jelleggel vannak ilyen típusú gondolatai.

A régió lakosságának többsége tehát az elmúlt évtizedet a bizonytalanság időszakának tekinti, az anyagi helyzet romlásáról számol be, családjának helyzetét elfogadhatónak, átlagosnak nevezi.

Összességében azt kell mondanunk, hogy a régió társadalma alapvetően rossz közérzetű, a jövőképe bizonytalan, a kiszolgáltatottság érzése meghatározó jellegű. A családok többsége nem a kitörési pontok keresésére, hanem a várakozásra, a háztartás szintentartására van berendezkedve.

Demeter Gyöngyvér

A vidéki fiatalok munkaerő-piaci helyzete az Alcsík kistérségben (Egy szociológiai vizsgálat eredményeinek összegzése)

I.

A kutatási populáció és a mintavételi keret

Az Alcsík kistérségben élő fiatalok életkörülményeinek felkutatásánál a mintavételi keretet a kistérség vidéki (Csíkszerédán kívüli) lakosságának 14–30 éves korosztálya képezte. Mivel a 14–19 éves korosztály élethelyzete, jövőjével kapcsolatos elképzelései az életkorból fakadóan egészen másak, mint a 20–30 éves korosztályé, amely már többnyire saját lábán, a szülőtől függetlenül boldogul, úgy a kvótás mintát, mint magát a kérdőívet is külön kezeltük. Minden településről annyi 14–19 és 20–30 éves fiatal került a mintába, amennyi a településen élő megfelelő korosztály aránya a kistérség összes településének abból a korosztályából.

Az anyagi keretek és a statisztikai feldolgozhatóság követelményeinek eleget téve, az 5 465 fő 14–30 életkor közötti fiatalnak megközelítőleg 10%-a, pontosan 500 fő került a mintába az arányoknak megfelelően. Így a kvótás minta elemszáma a következő lett: 206 fő 14–19 éves fiatal és 294 fő 20–30 év közötti fiatal.

A mintaelemek, vagyis a megkérdezettek az alábbi kritériumok szerint lettek kiválasztva:

- A kistérség megfelelő településén rendelkezzenek stabil lakóhellyel
- A fent említett életkor-kategóriába tartozzanak
- A megkérdezettek ne legyenek egy háztartásban élők
- A megkérdezettek legalább három háznyira lakjanak egymástól
- Megközelítőleg egyenlő arányban legyenek a különböző neműek.

Különböző objektív okokból eredően, az 500 fő helyett 495 főt sikerült megkérdezni, a mintának megfelelő alábbi felbontásban:

Település neve	20–30 éves	14–19 éves	Összesen
Csíkszentgyörgy	22	16	38
Menaság	8	5	13
Újmenaság	2	3	5
Bánkfalva	16	11	27
Kotormány	1	0	1
Egerszék	2	5	7
Pottyond	3	2	5
Csíkszentkirály	31	21	52
Fitód	5	3	8
Szentlélek	2	2	4
Mindszent	11	7	18
Csíkszentimre	19	16	35
Kászonaltíz	5	4	9
Kászonújfalú	7	5	12
Jakabfalva	4	2	6
Kászonimpér	4	2	6
Kászonfeltíz	9	6	15
Csíkszentmárton	13	11	24
Csekefalva	14	11	25
Kozmás	16	13	29
Lázárfalva	6	4	10
Csíkzsentsimon	28	20	48
Csatószeg	9	7	16

Település neve	20–30 éves	14–19 éves	Összesen
Tusnád falu	12	6	18
Újtusnád	13	7	20
Verebes	3	1	4
Tusnádfürdő	27	13	40
Összesen	292	203	495

II.
A 20–30 éves fiatalok iskolázottsági szintje,
elhelyezkedési lehetőségei

A felmérés adatai szerint a megkérdezett 20–30 éves fiatalok iskolázottsága alacsony, az iskolai végzettség nemek szerinti bontásban az alábbi képet mutatja:

	Iskolai végzettsége									Összesen
	befejzetlen általános	befejzett általános	szakmunkás, érettségi nélkül	szakmunkás, érettségi esti tagozaton	gimnázium	szakközépiskola	technikum	főiskola, felsőfokú technikum	egyetem	
Férfi	5 4,1%	10 8,2%	43 35,2%	9 7,4%	22 18,0%	19 15,6%	9 7,4%	2 1,6%	3 2,5%	122 100,0%
Nő	1 0,6%	4 2,5%	24 14,7%	10 6,1%	51 31,3%	42 25,8%	11 6,7%	11 6,7%	9 5,5%	163 100,0%
Összesen Átlag	6 2,1%	14 4,9%	67 23,5%	19 6,7%	73 25,6%	61 21,4%	20 7,0%	13 4,6%	12 4,2%	285 100,0%

Tehát a kérdezettek iskolázottságának jellemzője a gimnáziumot (25,6%), érettségi nélküli szakmunkásképzőt (23,5%) és szakközépiskolát (21,4%) végzettek dominanciája. Ugyanakkor megfigyelhető a nemek szerinti jelentős különbség, hiszen a magasabb szintű iskolák elvégzése sokkal inkább jellemző a nőkre. Ez a folyamat egy trendváltozást jelöl, amely szerint a vidéki nők sokkal inkább tekintik mobilitási csatornának az iskolát, mint a férfiak.

Ugyanakkor a megkérdezettek 58,6% valamilyen tanfolyamot elvégzett, ami azt mutatja, hogy az iskola elvégzése mellett fontosnak tartják a munkaerőpiac kihívásainak való megfelelést, amennyiben ezt rövid időtartam alatt el tudják érni.

Mindezek mellett a saját elhelyezkedési lehetőségeiket meglehetősen kedvezőtlenül ítélik meg:

	Gyakoriság	%
nagyon kedvezőtlen	42	14,4
kedvezőtlen	94	32,2
közepes	111	38,0
kedvező	41	14,0
nagyon kedvező	2	0,7
nem válaszolt	2	0,7
Összesen	292	100,0

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy a középszintű iskolázottságra való törekvés fontos és tartósnak tűnő folyamatként jelentkezik az Alcsík kistérségben.

III. A 20–30 éves fiatalok munkaerő-piaci helyzete

A szociológiai vizsgálat adatai szerint a munkanélküliség nagyon fontos probléma a vidéken élő fiatalok életében, hiszen ebben a korosztályban a megkérdezettek 63,5% már legalább egyszer volt munkanélküli. Tehát a munkanélküliség által érintettek köre nagyon nagy.

A népesség megoszlása társadalmi státusz szerint, nemek szerinti bontásban a következő:

	Nem		Összesen
	Férfi	Nő	
Állásban van	87 71,3%	117 71,3%	204 71,3%
Alkalmi munkás	8 6,6%	1 0,6%	9 3,1%
Munkanélküli járadékos	6 4,9%	8 4,9%	14 4,9%
Szociális segélyezett	3 2,5%	1 0,6%	4 1,4%
GYES-en van, főállású anya		15 9,1%	15 5,2%
Háztartásbeli		12 7,3%	12 4,2%
Eltartott (otthon van)	1 0,8%	3 1,8%	4 1,4%
Tanuló	7 5,7%	5 3,0%	12 4,2%

	Nem		Összesen
	Férfi	Nő	
Katona	2 1,6%		2 0,7%
Egyéb	8 6,6%	2 1,2%	10 3,5%
Összesen	122 100,0%	164 100,0%	286 100,0%

A táblázat adatait figyelve az tapasztalható, hogy figyelemreméltó csoportot alkotnak a GYES-en lévők, a háztartásbeliek és az eltartottak. Ez a lakosság 10,8%-át alkotja. Feltehetően, hogy ezeknek nagy többsége aktív szereplője lenne a munkaerőpiacnak, ha esélye lenne a piacra való bekerülésre. Tulajdonképpen a „rejtett munkanélküliség” jelenségével állunk szemben, egy olyan szereplővel, akit sem a hivatalos statisztikák, sem pedig maguk az alanyok nem tekintenek munkanélkülinek. A tényleges munkanélküliek kevesebb, pontosabban 6,3%-át teszik ki a megkérdezetteknek.

Miként már említettük, feltűnő csoportot alkotnak a tanulók. Mivel a vizsgált populáció a 20–30 éves korcsoport, meglepően kevésnek tűnik a 4,2% tanuló. A 2,4% egyetemista (7 fő), az 1% főiskolás (3 fő), valamint az egy-egy tanfolyamot és technikumot végző azt mutatja, hogy nem a tanulói státuson keresztül kerülnek vissza a fiatalok a munkaerőpiaci rendszerbe.

Ha a táblázat adatait a gazdasági aktivitás három gyűjtőfogalma köré csoportosítjuk (amelyek: foglalkoztatottak, munkanélküliek és inaktívak), akkor az alábbi arányokat kapjuk: foglalkoztatottak (állásban lévők és alkalmi munkások): 74,4%, munkanélküliek (munkanélküli járadékosok és szociális segélyezettek): 6,3%, valamint inaktívak (háztartásbeliek, eltartottak, tanulók, GYES-en lévők, katonák és az „egyéb” kategória): 19,3%.

A szociológiai szempont egy ettől eltérő kategorizálásra is lehetőséget ad, amely szerint a foglalkoztatottak csoportjába csak az állásban lévők tartoznak, a munkanélküliek csoportjába tartoznak az alkalmi munkások, a regisztrált munkanélküliek, valamint a háztartásbeliek, eltartottak és GYES-en lévők jó része. Ilyen módon a tényleges munkanélküliek aránya megnő, viszont ezt nem lehet pontosan meghatározni.

Munkaerő-piaci életútjuk alapján becsléseket tehetünk arra vonatkozóan, hogy az előzőekben felsorolt csoportokban mennyi a munkanélküliek aránya, vagyis azoké, akik visszatérnének a munkaerőpiacra, és mekkora az inaktívak aránya.

	Volt-e munkanélküli?		Összesen
	Férfi	Nő	
Állásban van	120 57,4%	89 42,6%	209 100,0%
Alkalmi munkás	7 87,5%	1 12,5%	8 100,0%

	Volt-e munkanélküli?		Összesen
	Férfi	Nő	
Munkanélküli járadékos	13 92,9%	1 7,1%	209 100,0%
Szociális segélyezett	4 100,0%		4 100,0%
GYES-en van, főállású anyja	11 73,3%	4 26,7%	15 100,0%
Háztartásbeli	11 91,7%	1 8,3%	12 100,0%
Eltartott (otthon van)	3 75,0%	1 25,0%	4 100,0%
Tanuló	4 57,1%	3 42,9%	7 100,0%
Katona	2 100,0%		2 100,0%
Egyéb	6 60,0%	4 40,0%	10 100,0%
Összesen	181 63,5%	104 36,5%	285 100,0%

Miként az összesített adatokból kitűnik, a munkanélküliség problémájával a fiatalok 63,5%-a már megküzdött. A táblázat nyomán elmondható, hogy az alkalmi munkások 87,5%-a, a GYES-en lévők 73,3%-a, a háztartásbeliek 91,7%-a, az eltartottak 75%-a, a tanulók 57,1%-a, a katonák 100%-a már volt munkanélküli. Ezek alapján azt a becslést tehetjük, hogy ezen kategóriák háromnegyede és a tanulók fele vállalna munkát, ha lenne számára munkahely. Ezen becslések alapján a munkanélküliek aránya a 6,3%-ról 20–22%-ra ugrik. Tehát szociológiai megközelítésben a foglalkoztatottak aránya 71,3%, a munkanélküliek aránya 20–22%, az inaktívak aránya pedig 6,7–8,7% körül mozog.

Miként az alábbi táblázat mutatja, a munkanélküliség problémája a 20–24 éves korcsoportban intenzívebben jelentkezik. Ez azzal magyarázható, hogy a kezdeti munkavállalás korszakában a fiatalok több munkahelyen próbálkoznak, amíg úgymond „megtalálják a helyüket” és ez az út munkanélküli periódusokon át vezet.

	Korcsoportok		Összesen
	25–30 éves	20–24 éves	
Állásban van	115 75,2%	95 68,3%	210 71,9%
Alkalmi munka	2 1,3%	7 5,0%	9 3,1%

	Korcsoportok		Összesen
	25–30 éves	20–24 éves	
Munkanélküli járadékos	6 3,9%	8 5,8%	14 4,8%
Szociális segélyezett	1 0,7%	3 2,2%	4 1,4%
GYES-en van, főállású anya	10 6,5%	5 3,6%	15 5,1%
Háztartásbeli	9 5,9%	3 2,2%	12 4,1%
Eltartott (otthon van)	1 0,7%	3 2,2%	4 1,4%
Tanuló	2 1,3%	10 7,2%	12 4,1%
Katona		2 1,4%	2 0,7%
Egyéb	7 4,6%	3 2,2%	10 3,4%
Összesen	153 100,0%	139 100,0%	292 100,0%

A munkaügyi megközelítés a munkanélküliek túlságosan alacsony arányát mutatja (a 2000-es évre a megyei munkanélküliségi ráta 9%-os volt és ez az országos 9,9%-nál is kevesebb), ezért nagyon fontos a szociológiai szempont figyelembe vétele.

A férfiak és nők munkanélküliség által való érintettsége között nincs jelentős eltérés, hiszen a férfiak 62,7%-a volt munkanélküli, a nőknek pedig a 64%-a.

Az iskolai végzettség és a munkanélküliséggel való érintettség között nem mutatható ki szoros összefüggés, vagyis a magasabb iskolázottsági szint nem garanciája a munkanélküliség elkerülésének. Az alábbi táblázatból kitűnik, hogy bár a legalacsonyabb végzettségűek kategóriájában jelentkezett leggyakrabban a munkanélküliség, az egyetemet végzett fiataloknak is több mint a fele volt már munkanélküli.

	Volt-e munkanélküli?		Összesen
	Igen	Nem	
Befejezetlen általános	5 83,3%	1 16,7%	6 100,0%
Befejezett általános	5 38,5%	8 61,5%	13 100,0%
Szakmunkás, érettségi nélkül	45 66,2%	23 33,8%	68 100,0%

	Volt-e munkanélküli?		Összesen
	Igen	Nem	
Szaktanács, érettségi esti tagozaton	12 66,7%	6 33,3%	18 100,0%
Gimnázium	52 71,2%	21 28,8%	73 100,0%
Szakközépiskola	41 66,1%	21 33,9%	62 100,0%
Technikum	9 47,4%	10 52,6%	19 100,0%
Főiskola, felsőfokú technikum	5 38,5%	8 61,5%	13 100,0%
Egyetem	7 58,3%	5 41,7%	12 100,0%
Összesen	181 63,7%	103 36,3%	284 100,0%

Nyilván sokat számít a végzettség, viszont amennyiben ez nem felel meg a munkaerőpiac követelményeinek, azok a fiatalok, akik nem tudtak váltani, munkanélküliekké váltak.

A jelenleg munkanélküli segélyben és társadalmi segélyben részesülők gimnáziumot végzettek és érettségi nélküli szaktanácsok, a GYES-en lévők, háztartásbeliek és eltartottak többsége is ilyen végzettséggel rendelkezik.

Mindezekből tehát világosan kitűnik, hogy a munkanélküliség által érintettek köre nagyon nagy, mindazok ellenére, hogy a jelenlegi állapot talán mást mutat. Erre többféle magyarázat is létezik, amelyek közül talán a legfontosabb, hogy az alkalmazások között rövidebb-hosszabb ideig munkanélküliségi állapotok lépnek fel. Ez lehet önként vállalt munkanélküliség (pl. külföldi feketemunka), de lehet kényszerű fizetetlen szabadság is a munkaviszony megtartása mellett. Elmondható, hogy a munkanélküliség a megkérdezettek több mint 50%-ának életében nyomot hagyott. Feltételezhetjük azt is, hogy ha a helyi közösségek előtt a munkanélküliség nem lenne presztízavesztéssel járó állapot, a bevallott munkanélküliség aránya jóval nagyobb lenne. Mindezek azt mutatják, hogy a vidéki fiatalok pontosan érzékelik a munkaerőpiac kihívásait, a munkanélküliség veszélyét.

A felvétel során arra is rákérdeztünk, hogy hány éves korban fejezték be tanulmányukat. A válaszokból kiderült, hogy a legtöbben 18 évesen fejezték be az iskolát (a többi megszólások a Gauss-görbét követik), viszont csak később, 1-2 év elteltével álltak először munkába.

Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy a 14–19 éves mintán végzett felmérés adataiból kiderül, hogy a munkanélküliek 87,5%-a (a megkérdezettek 5%-a) 18–19 éves.

Az első munkába állásuk óta a 20–30 éves vidéki fiatalok 31,2%-a megmaradt az első munkahelyénél, viszont egy másik, 60,7%-ot kitevő csoport más munkahelyen is próbálkozott.

Hány munkahelye volt az első munkába állása óta?	Gyakoriság	%
Ugyanaz a munkahelye	91	31,2
Egy	51	17,5
Kettő	75	25,7
Három vagy annál több	51	17,5
Nem válaszolt	24	8,2
Összesen	292	100,0

Ez is igazolni látszik azt a feltételezést, amely szerint a megfelelő munkahely megtalálásában több munkahelyen és néhány munkanélküli időszakon át vezet az út a vidéki fiatalok számára.

Összegzésképpen elmondható, hogy az adatok a munkanélküliségi folyamat tartóssága mellett szólnak, hiszen a teljes gazdasági szerkezetváltás még mindig nem zajlott le. Ugyanakkor azt is mutatják, hogy a magas iskolai végzettség sem biztosít teljes védettséget ezzel a folyamattal szemben és az a mentális, érzelmi és erkölcsi terhelés, amely a munkanélküliséggel jár, nemcsak az egyéneket, hanem a családokat, az elsődleges vonatkozási csoportokat és a helyi közösségeket is egyaránt sújtja.

IV. Összegzés

A 2000 decemberében, az Alcsík Kistérségi Társulás megbízásából a térség fiataljai körében készített felmérés munkaerő-piaci részének összegzéseként elmondható:

- a középszintű iskolázottságra való törekvés fontos és tartósnak tűnő folyamatként jelentkezik a térség fiataljai körében
- a munkanélküliség problémája a 20–24 éves korcsoportban intenzívebben jelentkezik, mint a 25–30 éves korcsoportban
- a férfiak és nők munkanélküliség által való érintettsége között nincs jelentős eltérés
- a magasabb iskolázottsági szint nem garanciája a munkanélküliség elkerülésének
- a munkanélküliség által érintettek köre nagyon nagy, a megkérdezettek 63,5% már legalább egyszer volt munkanélküli
- ha a helyi közösségek előtt a munkanélküliség nem lenne presztízavesztéssel járó állapot, a bevallott munkanélküliség aránya jóval nagyobb lenne
- a legtöbb fiatal 18 évesen fejezte be az iskolát, viszont csak később, 1–2 év elteltével állt először munkába
- a munkanélküliség egy súlyos és folyamatosan létező probléma a vidéki fiatalok életében.

Borbély Anna

A nyelvcsere, illetőleg a nyelvmegőrzés és a települések összefüggése a magyarországi románoknál¹

Bevezetés

A nemzetiségi lét, az identitás és az önszerveződés kérdése a magyarországi románoknál csak a közösségre jellemző román-magyar nyelvcsere, illetőleg a nyelvmegőrzés viszonylatában értelmezhető. A nyelvcsere folyamata határozza meg ugyanis, hogy egy-egy magyarországi románok által is lakott településen – legyen az város vagy falu – élő románok, hogyan tudják megőrizni az őseiktől átörökölt közösségi hagyományokat, szokásokat és nyelvet. Így tehát azon a településen, ahol a nyelvcsere folyamata éppen csak elkezdődött, vagyis a folyamat kezdeti szakaszban található és a településre a román nyelv megőrzése a jellemző, az ott élő románok egész közösségére érvényes, hogy tudatos nemzetiségi létben élnek, identitásukat megőrizték, önszerveződésük megoldott. Azon a településen, ahol a nyelvcsere egy kifejtett szakaszba lépett, már csak a közösség egy részénél érvényesül a tudatos román nemzetiségi lét, az identitás megőrzése, illetőleg az önszerveződés hatékony működése. És végül azon a településen, ahol a nyelvcsere szinte már befejeződött, lényegében már csak a különböző intézményekben, vagyis a templomban, az iskolában és/vagy a kulturális egyesületekben tapasztalható a román nemzetiségi lét valamely jele.

A nyelvcsere fogalma és folyamata

Weinreich megfogalmazása szerint nyelvcsere akkor következik be, amikor egy közösség „egy nyelv szokásos használatáról áttér egy másik nyelv használatára” (1953:68). Szokás erre a jelenségre, tévesen, a nyelvváltás szót is alkalmazni, amelyet a kétnyelvűségről szóló irodalom a kommunikációs helyzetben előforduló olyan jelenségre vonatkoztat, amikor a (két- vagy többnyelvű) beszélő (két- vagy többnyelvű) partnerével beszélgetve az egyik nyelvről átvált a másikra. A nyelvcsere ezzel szemben nem a kommunikációs helyzetre utaló „pillanatnyi” fogalom, hanem a közösség egészére vonatkozó, általában több generáción keresztül végbemenő folyamatot takar.

Hamers és Blanc (1989:176) egydimenziós ábra segítségével könnyíti meg a nyelvcsere folyamatának megértését (vö. 1. ábra). Az ábra jobb és bal szélén egy-egy egynyelvűségi szakasz van: az első egynyelvűség a csoport eredeti nyelvére (L_x), a másik pedig a többségi csoport nyelvére (L_y) vonatkozik. A két egynyelvű szakasz között egy kétnyelvű szakasz húzódik, amelyen belül a kétnyelvűség három szintjét jelölik: (1) kétnyelvűség a kisebbségi nyelv dominanciájával ($L_x > L_y$), (2) kiegyensúlyozott kétnyelvűség ($L_x = L_y$), (3) kétnyelvűség a többségi nyelv dominanciájával ($L_x < L_y$).

¹ A kutatás az OTKA T030305 és az NKFP 5/126/2001 támogatásával készült.

A nyelvcsere egydimenziós modellje
(Hamers és Blanc 1989:176 alapján)

EGYNYELVŰSÉG → KÉTNYELVŰSÉG → EGYNYELVŰSÉG

$L_x \rightarrow L_x > L_y \rightarrow L_x = L_y \rightarrow L_x < L_y \rightarrow L_y$

Ha elfogadjuk azt, hogy a nyelvcsere folyamatnak tekinthető és fejlődési szakaszokra bontható, vagyis hogy létezik egy kezdeti, egy közbülső (előrehaladott) és egy befejező szakasza, akkor bizonyos, hogy minden közösség egy adott időpontban elhelyezhető a nyelvcsere képzeletbeli dimenziója mentén. Ha tehát azt állapítjuk meg, hogy a Magyarországon élő kisebbségi közösségek napjainkban a nyelvcsere folyamatát élik át, akkor a magyarországi kisebbségek saját nyelvük ismerete és használata alapján és egymáshoz viszonyítva is elhelyezhetők a magyarországi kisebbségek nyelvcserejét ábrázoló képzeletbeli dimenzió mentén. Ebben az esetben az elrendezést a magyarországi kisebbségek csoportjai szerint lehet megtenni.

Mivel nem állnak rendelkezésünkre a magyarországi nemzetiségi és etnikai közösségek nyelvcserejével kapcsolatban olyan adatok, amelyek ugyanazon időben és módszerrel lettek összegyűjtve, esetükben egy másik lehetőség a nyelvcsere alakulására az, ha a népszámlálási adatokat hasonlítjuk össze egymással. Az összehasonlításakor nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ezek az adatok óvatossággal kezelendők, hiszen csak hozzávetőlegesek, és az adatgyűjtés idejében megfigyelhető történelmi, politikai és társadalmi jelenségek ez adatok alakulását mindenkor befolyásolják. Az 1. táblázatban egy húszéves periódusban (1970–1990) a román és néhány, kisebbségi nyelvet beszélő magyarországi közösség anyanyelvi beszélőinek számát foglaltam össze.

1. táblázat

**A magyarországi kisebbségi anyanyelvűek száma
1970-ben és 1990-ben***

Anyanyelv	1970	1990	Nyelvmegőrzés mértéke
Cigány	34 957	48 072	+27,3%
Német	35 594	37 511	+ 5,2%
Horvát	21 855	17 577	–19,6%
Román	12 624	8 730	–30,9%
Szlovén	4 205	2 627	–37,6%
Szlovák	21 176	12 745	–39,9%
Szerb	7 989	2 953	–63,1%

* (Vö. A táblázatban szereplő 1970-es és 1990-es adatokat A nemzetiségek életkörülményei [KSH, 1995] című könyvből gyűjtöttem ki.)

A táblázatból kitűnik, hogy a magyarországi kisebbségi anyanyelvűek létszáma határozott kapcsolatban van a nyelvmegőrzéssel, illetve a nyelvcserével. A magyarországi kisebbségi nyelvek közül anyanyelvi szinten legtöbbször a „cigányt” és a németet beszélik. A népszámlálási adatok szerint számuk 30–40 ezer feletti. Csak e két kisebbségi nyelv beszélői esetében figyelhető meg az 1970–1990-es periódusban növekedés. A többi kisebbségi nyelv esetében ez a szám ugyanebben az időszakban csökkent. A csökkenés mértéke kapcsolatot mutat az anyanyelvi beszélők számának nagyságával. Éspedig, minél kevesebben beszélték anyanyelvi szinten a kisebbségi nyelvet, annál rohamosabban csökkent létszámuk a húsz év alatt. A 10 és 20 ezer közötti létszámú horvát és szlovák anyanyelvűek átlagos csökkenése ebben a periódusban 29,8 %-os, viszont az ennél kisebb létszámú szerb és szlovén anyanyelvűek száma ugyanebben a húsz évben átlagosan 50,4 %-os csökkenést mutatott. A román anyanyelvűek száma 1970-ben még 10 ezer felett volt, ez a szám 1990-re 10 ezer alá csökkent, és ennek megfelelő a román anyanyelvűek csökkenése is, ami 30,9 %-os (vö. Borbély 2000a).

Bármely magyarországi közösséget, amelyik nyelvcserével jellemezhető, ábrázolni lehet saját nyelvcseré-dimenziója mentén. Az ábrázoláshoz meg kell keresni azt a változót, amelynek segítségével a kisebbségi csoport a nyelvcseré fejlődése szerinti kisebb csoportokra bontható. Mivel maga a kisebbségi közösség nem homogén, hiszen különböző generációk és társadalmi kategóriák élnek benne együtt, a nyelvcseré elterjedése egy-egy kisebbségi csoport tagjai esetében sem képzelhető el egységesen. Így van ez a magyarországi románok esetében is. A magyarországi románoknál a közösségben végbeménő nyelvcseré terjedését a *lakóhely* változó segítségével lehet a legjobban ábrázolni. Egy-egy település nyelvcseréjének ábrázolásához azonban már más változót/változókat kell figyelembe venni. Például a kétegyházi román közösség esetében az *életkor* és a *nem* változókkal kialakított csoportok lesznek erre a legalkalmasabbak (vö. Borbély 1996).

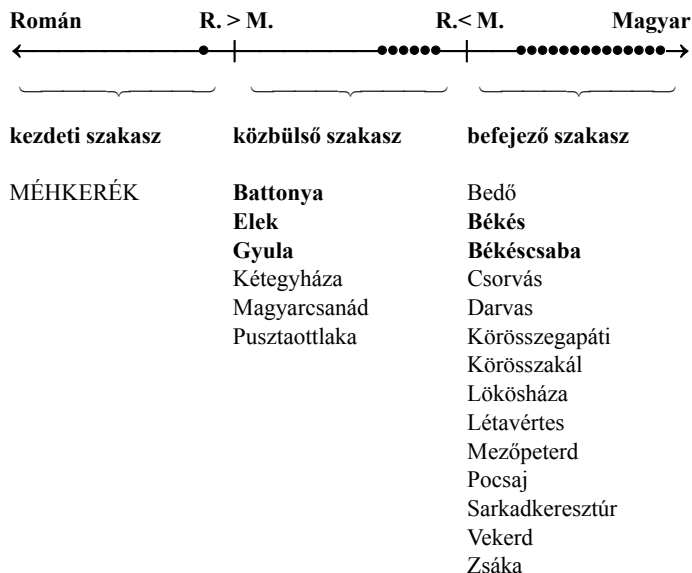
A nyelvcseré és a települések kapcsolata a magyarországi románok közösségében

A vizsgált közösség tagjai nagyobb számban 21 településen² élnek. A terepen történt vizsgálataim alapján ezeket a településeket a következőképpen helyezném el a magyarországi románok nyelvcseréjének egydimenziós modelljén (vö. 2. ábra).

A nyelvcseré fejlődési szakaszait tekintve a kezdeti szakaszba egy települést, a közbülső szakaszba hatot és a befejező szakaszba pedig tizennégyet helyeztem el. Pontos statisztikai méréseim arra vonatkozólag, hogy a települések a nyelvcseré egyes szakaszain belül milyen sorrendet alkotnak, nincsenek. A települések nevét ezért egy-egy szakaszon belül ábécé-sorrendben adom meg (vö. 2. ábra).

² A 21 települést a magyarországi románok olyan településként minősítik, melyek románok által (is) lakottak. Ezeknek a településeknek román vonatkozásairól, többek között, a Magyarországi Románok Kulturális Szövetsége által kiadott hetilapban (Foaia Românească) és az évente megjelenő kalendáriumban (Calendarul Românească) olvashatók írások (vö. pl. Frătean 1997:136–141).

**A magyarországi románok nyelvcserejének egydimenziós modellje
a közösség 21 településének viszonylatában**
(Vö. Borbély 2000b:47)

A település típusa (falu–város) és a nyelvcseré, illetőleg a nyelvmegőrzés kapcsolata

Bár a szakirodalom a településtípust a nyelvmegőrzés, illetőleg a nyelvcserre jelentős faktoraként mutatja be (vö. pl. Weinreich 1953:90, Fishman 1966:443, Tabouret-Keller 1968:112, Bartha 1999), a magyarországi románok esetében kimutatható hatása nem számottevő, mint ahogyan ezt a 2. ábra is mutatja (az ábrán félkövéren vannak kiemelve a városok). Ennek bizonyítására a 2. táblázatban két város és két falu román anyanyelvű lakosainak százalékos csökkenését mutatom be az 1980-as és 1990-es statisztikai adatok alapján. A táblázatban ismertetett adatok szerint nincs számottevő különbség a nyelvcserre terjedése és a települések típusa között.

Az adatokkal ellentétben viszont a kilencvenes évektől kezdődően megfigyelhető, hogy az egyes városokban tömörülő román értelmiség jelentős kulturális aktivitást fejt ki. S míg a falusi román kulturális életet elsősorban az évente megrendezendő román bálók jellemzik, addig például Gyulán megalakult a Magyarországi Románok Kutatóintézete, mely évente tudományos szimpóziumot szervez; a szegedi románok létrehozták a Szegedi Román Ortodox Egyházat; a budapesti románok évkönyveket jelentettek meg és irodalmi esteket tartanak; a békéscsabai románok évente román mesemondó versenyt rendeznek, illetőleg a battonyai románok – a városuk szülöttjéről Lucian Magdu-ról elnevezett – román versmondó versenyt szerveznek stb.

**Két településtípus román anyanyelvű lakosainak
százalékos csökkenése 1990-ben 1980-hoz viszonyítva***

Városok		Falvak	
Battonya	Gyula	Kétegyháza	Pusztatottlaka
35,3%	17,8%	25%	37%

* (Vö. A táblázatban szereplő 1980-as és 1990-es adatokat az 1990. évi népszámlálás [KSH, 1993] című könyvből gyűjtöttem ki.)

Éppen ezért, ha a települések és a nyelvcsere, illetőleg a nyelvmegőrzés kapcsolatát vizsgáljuk, fontosabb tényezőnek számít a településen belül a románok és a magyarok számaránya, illetőleg a településen működő intézmények aktivitása, valamint a településről történő elvándorlás kérdése stb.

A településen belüli román–magyar arány és a nyelvcsere

A magyarországi románok lakta települések a bennük élő románok és magyarok aránya tekintetében három típusba sorolhatók. Ezek a településtípusok a nyelvcsere megjelenésével is összefüggnek a következőképpen:

- (a) ahol a románok számaránya alacsony – a nyelvcsere: erőteljes, szinte befejeződött,³
- (b) ahol a románok és a magyarok megközelítőleg egyenlő arányban élnek vagy számuk jelentős – a nyelvcsere: kiteljesedett,⁴

³ Azok a települések vannak legnagyobb számban, ahol a nyelvcsere erőteljes. Ezeken a településeken mindig is kisebb számban élt a román lakosság a magyarsággal szemben. Többségük Hajdú-Bihar és Békés megyében található. Itt már alig beszél valaki románul, az idők egymás között is szinte mindig magyarul beszélnek. Vekerd – Veched (Hajdú-Bihar megye) esetében például a népszámlálási adatok azt mutatják, hogy 1960-ban román anyanyelvűnek a közösség 29,9%-a, román nemzetiségűnek a közösség 61,6%-a vallotta magát. Harminc évvel később, 1990-ben ugyanebben a faluban már senki sem vallotta magát román anyanyelvűnek, illetve románnak.

Hét Hajdú-Bihar megyei, románok által is lakott település közül 1990-ben csak Bedőben (16,4%) és Körösszegapátiban (16,8%) haladta meg a román anyanyelvűek száma a lakosság tíz százalékát (1990. évi népszámlálás, 1991:37). Amikor a kilencvenes évek közepén a Hajdú-Bihar megyei falvakban románul tudó adatközlő után kutattam, sokszor egy-egy Méhkerékről vagy Romániából betelepült személyhez irányítottak. Ezeken a településeken (Bedő és Létavértes kivételével, itt ugyanis magyar nyelven működik a görög katolikus egyház) a román görögkeleti szertartások román egyházi énekeit is úgy éneklék, hogy nem értik teljes mértékben az énekek szövegét.

⁴ Azokon a településeken, ahol a nyelvcsere folyamata közepesnek mondható a lakosság közel fele, de legalább 30%-a román anyanyelvű. Két ilyen település van, mindkettő Békés megyében található: Kétegyháza és Pusztatottlaka (Otlaca-Pusta). Esetükben is jól

(c) ahol a románok többségben vannak – a nyelvcseré: enyhe, épp csak elkezdődött.⁵

3. táblázat

A román anyanyelvű lakosság arányának alakulása
1960 és 1990 között három településen

Nyelvcseré	Erőteljes	Közepes	Gyenge
Település	Körösszegapáti	Kétegyháza	Méhkerék
1960	31,5%	56,9%	95,3%
1990	16,8%	39,7%	83,5%
Nyelvmegőrzés mértéke	53,3%	69,8%	87,6%

* (Vö. A táblázatban szereplő 1960-as és 1990-es adatokat A nemzetiségek életkörülményei [KSH, 1995] című könyvből gyűjtöttem ki.)

A 3. táblázatban a három településtípusból egy-egy települést mutatok be abból a szempontból, hogy a román anyanyelvű lakosok százalékos aránya az 1960-as és az 1990-es népszámlálási adatok szerint hogyan változott. A három évtized alatt lezajlott változás szemléltetésére kiszámítottam, hogy az 1990-ben magukat román anyanyelvűeknek vallók aránya hány százaléka az 1960-as aránynak. Ez a százalék (l. a 3. táblázat utolsó sorát) a nyelvmegőrzés mértékének tekinthető a vizsgált időszakban. Ezek az adatok jól mutatják, hogy minél kevesebben beszélik a románt egy településen belül, annál kisebb a nyelvmegőrzés mértéke, vagyis a vizsgált közösségben annál előrehaladottabb állapotában van a nyelvcseré.

A közösség saját intézményei (pl. az egyház) és a nyelvcseré,
illetőleg a nyelvmegőrzés kapcsolata

Mint ahogy ezt más közösségben is kimutatták (lásd pl. Huffines 1980) az egyházi szertartások során használt anyanyelv elősegítheti a nyelvmegőrzést, ezzel szemben a többségi nyelven zajló szertartások a nyelvcseré folyamatát segíthetik elő (vö. Sándor 1996). A

megfigyelhető a nyelvcseré, de valamivel kisebb mértékben, mint az előző típusú településeken. Míg 1960-ban Kétegyházán a lakosság 56,9%-a, Pusztaszentlászlón a lakosság 41,5%-a vallotta magát román anyanyelvűnek, addig 1990-ben Kétegyházán már csak a lakosság 39,7 %-a, Pusztaszentlászlón pedig a lakosság 33,5%-a (1990. évi népszámlálás, 1991:35). Ezeken a településeken az idősek többsége még románul beszél egymással, a középkorúak közül is sokan és még néhány fiatal is.

⁵ A nyelvcseré Méhkeréken (Micherechi) éppen csak elkezdődött. Itt a lakosság szinte teljes egészében román. Bár itt is mutatkoznak már a nyelvcserére utaló jelenségek, de a többi településsel összevetve a gyermekek itt beszélnek a legjobban románul. A statisztikai adatok szerint 1960-ban Méhkeréken 95,3% vallotta magát román anyanyelvűnek. Harminc évvel később, 1990-ben számuk csak alig több, mint tíz százalékkal csökkent (83,5%) (1990. évi népszámlálás, 1991:).

román görögkeleti egyház szerepét a nyelvmegőrzésben különösen fontos kiemelni. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a szertartások nyelve mindig is a román volt (s ma is az). A két világháború között, amikor nem működött román iskola, a gyermekek a görögkeleti hittanórákon tanultak meg románul olvasni. Ez a két körülmény a nyelvmegőrzést segítette elő. Viszont az ötvenes évek végétől az állam egyre nagyobb nyomást gyakorolt az egyházakra, így az egyház a románok esetében is inkább az idősök, mint az egész közösség intézményévé vált, ami a nyelvcserre felgyorsulásához vezetett. A Hajdú-Bihar megyei települések egy kisebb részében (pl. Bedő, Létavértes) a románok görög katolikus vallásúak. Ezekben a templomokban a század elejétől kezdődően fokozatosan magyar lett a szertartások nyelve. A vallási szertartás magyar nyelve ezekben a közösségekben nagymértékben elősegítette a nyelvcserét. Ennek alátámasztására a népszámlálási adatok is segítséget nyújtanak. A Központi Statisztikai Hivatal adatai közül két olyan, románok által is lakott települést tudtam kiválasztani, ahol a román anyanyelvűek aránya a településen belül 1960-ban közelítőleg azonos volt. A kettő közül az egyik településen a románok görögkeleti, a másikon pedig görög katolikus vallásúak, vagyis az első esetben románul, a másik esetben magyarul folynak az egyházi szertartások. Az 1960-as román anyanyelvre vonatkozó százalékos adatokat a két településen összevettem az 1990-es adatokkal (l. 4. táblázat). Az adatok azt mutatják, hogy 1960 és 1990 között azon a településen, ahol az egyház nyelve a román volt (Puszttaotlaka), a nyelvmegőrzés mértéke magasabb volt, mint azon a településen, ahol az egyház nyelve a magyar volt (Bedő) (lásd a 4. táblázat utolsó sorát).

4. táblázat

**A román anyanyelvű lakosság arányának változása
1960 és 1990 között egy görög katolikus és egy görögkeleti vallású településen**

Egyház nyelve	Magyar	Román
Település	Bedő	Puszttaotlaka
1960	40,4%	41,5%
1990	16,4%	33,5%
Nyelvmegőrzés mértéke	40,6%	80,7%

* (Vö. A táblázatban szereplő 1960-es és 1990-es adatokat az 1990. évi népszámlálás [KSH, 1991: 35–37] című könyvből gyűjtöttem ki.)

**A nyelvmegőrzés faktorai
egy magyarországi román településen: Méhkeréken**

A 2. ábra tanúsága szerint csak egy település van Magyarországon, ahol a nyelvcserre éppen csak elkezdődött. Ez a település Méhkerék. Éppen ezért, fontos annak kiderítése, hogy mely tényezők hatásának köszönhető, hogy ezen a településen csak egy-két vagy több generációval később kezdődött el a román–magyar nyelvcserre folyamata. Az 1990. évi népszámlálás adatai szerint Méhkeréken 1886 román anyanyelvű él, ez a szám az összlakosság 83,5%-át teszi ki (1990. évi népszámlálás 1991:34–35). A román anyanyelvű lakosság számát tekintve Magyarországon Kétegyháza áll a rangsor második helyén.

Itt 1791 román anyanyelvű él, és ez a szám a falu 39,7%-át teszi ki (1990. évi népszámlálás 1991:34–35).

Az említett statisztikai adatokkal eljutottunk az *első* olyan *faktorhoz*, amely a saját nyelv megőrzésének egyik fontos tényezője. Méhkerék az egyetlen magyarországi román település tehát, ahol a románok a legutóbbi évtizedekig a település összlakosságát tették ki. Ezzel magyarázható az is, hogy a környéken a „kis-Bukarest” elnevezés ragadt a községre, amelyet tréfásan maguk a méhkerékiek is használnak (vö. Kozma 1985:64). A falu tisztán román volta mellett földrajzi elhelyezkedése volt a *második* nagyon fontos *nyelvmegőrző-faktor*; minthogy távol feküdt a jelentős vasúti és közúti csomópontoktól és a megye nagyobb városaitól (Békéscsaba és Gyula). E két faktor magyarázza a csoport nagyfokú közösségi zártságát és elszigetelődését a többségi társadalomtól. Ezt tekintem a *harmadik nyelvmegőrző-faktornak*, amelynek segítségével a közösség konzerválni tudta a nyelvhasználaton kívül az archaikus szokásokat és hagyományokat. Méhkeréki adatközlőktől szinte lehetetlen adatot gyűjteni arról, hogy a XX. század közepéig a település lakói hogyan érték el, hogy magyar ne telepedjen le közösségükben. Más település lakóitól gyűjtött adat, hogy a méhkeréki románok a letelepedni vágyókat „kivetették” maguk közül. Ennek egyik legfőbb módja az volt, hogy az „idegenekkel” is csak románul beszéltek. Amikor idős méhkerékieket arról faggattam, miért nem nézték volna jó szemmel szüleik, ha magyar lányt hoznak a házhoz, többnyire azt válaszolták, hogy a magyar lányok és nők amellet, hogy nem beszélnek románul, úriasabbak, kevésbé dolgozók, rövidre van vágva a frizurájuk, és dohányoznak. Kozma Mihály gyűjtései szerint Méhkeréken a vegyes házasság még az ötvenes években is akár kitagadással végződő kemény családi ellenállásba ütközhetett. A legjellemzőbb kifogások ezek voltak: a fiatal ezzel megtagadja a fajtáját, a házastárs később még szemére vetheti románságát, lenézheti ezért őt is, a román szülőket is. A kedélyek azonban hosszabb-rövidebb idő múltán rendszerint lecsillapodtak (Kozma 1985:84–85). A közösségi és a földrajzi zártság kedvezett a saját nyelv, a hagyományok és a szokások megőrzésének. A román nyelv megőrzését emellett egy *negyedik faktor* is elősegítette. Ez a falu prosperáló gazdasági tevékenysége, a föld alatti primórtermesztés, amely a 60-as években vette kezdetét. Ennek eredményeként a szegény falu, néhány évtized alatt, országos viszonylatban is jómódúvá vált. A közösség fiataljai is megtalálták számításait, és így nem kényszerültek elhagyni falujukat. Sok családban két generáció, szülők és gyermekek együttes erővel, nagy területen végzik a primórtermesztést napjainkban is. Fontos megjegyezni, hogy még a felsőfokú végzettséggel rendelkező méhkerékiek (orvosok, tanárok) közül is sokan egészítik ki fizetésüket a kerteszből származó bevételekkel. A méhkerékiek többségének munkahelye a faluban, családi környezetben van, ami a nyelvmegőrzésre pozitívan hatott. A falu gazdagsága a falu tekintélyének jelentős növekedését eredményezte. A faluba beházasodók – főképpen nőkről van szó – legalább alapfokon megtanulták a román nyelvet. Ez a falu közösségébe való beilleszkedésnek lényeges feltétele volt. Más magyarországi román településen olyan beházasodó magyar fiatalról, aki megtanulta volna a román nyelvet, eddig nem szereztem tudomást. Az *ötödik faktor*, amely pozitívan befolyásolta a román nyelv megőrzését a helyi intézményekben: az iskolában és az egyházakban szokásos román nyelvhasználat. Méhkerék az egyetlen település Magyarországon, ahol kizárólag román általános iskola működik. Más magyarországi román településen vagy működik még másik általános iskola (például Kétegyháza román és magyar iskola, Battonyán ezeken kívül szerb iskola is), vagy a magyar iskolán belül lehet román nyelvet tanulni. A település egyházaiban: az *ortodox* templomban, a mellette működő *Úr serege* felekezetben, valamint a *baptista* és a *pünkösdi* egyházközségekben a vallási szertartás kizárólag román nyelven

folyik. Más, magyarországi románok által is lakott településeken a vallási szertartás az ortodox templomot kivéve két nyelven (románul és magyarul) vagy kizárólag magyarul folyik. Az iskola és az egyházak a román nyelv megőrzését azzal is figyelemre méltó mértékben elősegítik, hogy a méhkerékiek romániai (iskolai és vallási) közösségekkel tartanak fenn kapcsolatokat. Egy aktív baptista adatközlőm elmondta, hogy havonta legalább három vasárnapon romániai baptisták érkeznek templomukba.

A román nyelv megőrzése Méhkeréken tehát a következő faktoroknak köszönhető: (1) *a közösség szinte teljes mértékben románokból áll*, (2) *a település földrajzilag periférikus helyzetben található, jelentősebb vasúti vagy közúti csomópont nincs a közelben*, (3) *ennek köszönhetően jól fenn tudta tartani a csoport zárttságát is*, (4) *a primőrkertészet*, amely a közösség meggazdagodásához és ezzel együtt tekintélyének növeléséhez is vezetett, és (5) *az iskola és az egyházak fenntartják a román nyelvhasználatot*. Ezeket a körülményeket figyelembe véve megállapítható, hogy a faktorok nem egymástól függetlenül alakultak ki és hatnak a nyelvmegőrzésre, hanem erősen kiegészítik, erősítik, sőt fel-tételezik egymást. Hiszen nehezen lehetett volna kialakítani román egynyelvű egyházi közösségeket olyan településen, ahol a lakosságnak csak a felét teszik ki a románok. Az öt faktor hatékonyságát mérlegelve mindenképpen az első kettőt tartom a legsúlyosabb, fő tényezőnek. E két faktor következtében alakulhatott ki a többi három.

Az viszont, hogy a közösségben a nyelvcsere megkezdődött, nem kétséges. A nyelvcsere jeleit a következő jelenségek mutatják. A kisgyermekesek egymás között egyre-másra magyarul beszélnek. A nyelvmegőrzés ellen munkálkodik a közösség negatív véleménye saját közösségi nyelvéről. Sokuk szerint anyanyelvük a román és a magyar nyelv keveréke: *corc* (korcs), *corcătura* ('keverék'). A nyelvcsere jeleit mutatja továbbá, hogy a vegyes házasságokban felnővekedő gyermekek közül az idősebbek jól beszélnek románul, viszont a kisebbek már kevésbé. Az utóbbi években a településre beházasodók egyre kevésbé tanulják meg a román nyelvet.

A település nyelvcserejének elindítói elsősorban az újabb társadalmi változások voltak. A közösség magyar anyanyelvű lakossága 1990-re közel félezerre duzzadt. A közösség zártága erősen fellazult. Már nem sok szülő tiltakozik a családba beházasodni vágyó magyar lányok ellen. A vasúti és a közúti hálózat⁶ kiépülése hatással volt a földrajzi zárt-ság elvesztéséhez is. A román nyelv megőrzésében igazán hatékony faktor maradt a családi kertészetek működése, a vallásos közösségek léte, valamint az iskola.

A magyarországi románok közösségében a nemzetiségi lét és az identitás megőrzését nem elsősorban a települések típusa (falu–város) determinálja. Az önszerveződés esetében már több szerephez jutnak a városok. Hiszen olyan városokban, mint például Békéscsaba vagy Budapest, ahol a románok aránya a magyar lakossághoz képest csekély mértékű és román iskolák sem működnek, nagyon élénk a román értelmiségiek által kialakított román kulturális élet (például román mesemondó verseny és egyéb román rendezvények rendszeres megtartása Békéscsabán, román irodalmi estek megrendezése, évkönyv kiadása Budapesten). Abban a faluban viszont, ahol a román nyelv és identitás megőrzése érvényesül, ott ezt a településen élő románok magas számaránya, a település földrajzi és közösségi zártága, a településen belül kialakult, a település területéhez köthető prosperáló foglalkozás, a görögkeleti egyház és román iskola hatékony működése biztosítja.

⁶ Méhkeréken a gépkocsik száma jelentősen megnövekedett. Az autó nemcsak luxuscikk, hanem a primőrárak elszállításában nélkülözhetetlen munkaeszköz is.

Irodalom

- Bartha Csilla 1999. A kétnyelvűség alapkérdései – Beszélők és közösségek. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Borbély Anna 1996. *A magyarországi románok nyelvcserejének szociolingvisztikai vizsgálata*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. Kandidátusi értekezés.
- Borbély Anna 2000a. A nyelvmegőrzést és a nyelvcserét befolyásoló demográfiai és társadalmi faktorok. *Valóság* 6:36–47.
- Borbély Anna 2000b. A kisebbségi nyelv megőrzését elősegítő faktorok Méhkeréken. In Borbély Anna szerk. *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest: Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. 45–53.
- Fishman, J. A.: Language loyalty in the United States: the maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups. Mouton, The Hague, 1966.
- Frătean, Ștefan 1997. Care este numărul românilor din Ungaria? *Calendarul Românesc 1977*. Almanahul saptamânalului „NOI”. Giula [Gyula]: Uniunea Culturală a Românilor din Ungaria. 136–141.
- Hamers, Josiane F. és Blanc, Michel H. A. 1989. *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huffines, M. L.: Pennsylvania German: Maintenance and Shift. *International Journal of the Sociology of Language* 1980/25:43–57. p.
- Kozma Mihály 1985. Román nemzetiség magyar környezetben. Inter-etnikai vizsgálatok a Békés megyei Méhkeréken. In Gyivicsán Anna, Kozma Mihály, Győri-Nagy Sándor, Szász János András *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Budapest: Állami Gorkij Könyvtár – Művelődéskutató Intézet, 59–111.
- Sándor Klára 1996. A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. *Korunk*, 1996/11:60–75.
- Tabouret-Keller, A.: Sociological factors of language maintenance and shift: a methodological approach based on European and African examples. In Fishman, J. A.; Ferguson, C. A.; Das Gupta, J. (szerk.) *Language problems of Developing Nations*. John Wiley and Sons, Inc., New York, 1968:107–118.
- Weinreich, Uriel 1953. *Language in Contact. Findings and Problems*. New York: Publications of the Linguistic Circle of New York – Number 1.
1990. évi népszámlálás. A nemzetiségi népesség száma egyes községekben (1960–1990) 1991. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993.
- A nemzetiségek életkörülményei*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1995.

Lanstyák István – Simon Szabolcs

A magyar és a szlovák nyelv választása három szlovákiai magyar településen

Bevezetés: a tanulmány témája

Az alábbiakban a nyelvsválasztás néhány kérdését vizsgáljuk – vagy szerényebben inkább azt kellene írunk: vetjük föl – három eltérő jellegű szlovákiai magyar beszélőközösségben: Dunaszerdahelyen, Pereden és Losoncon. Elvi kiindulópontunk az, hogy a nyelvsválasztás nem ötletszerű, hanem rendszerszerű, megvannak a maga föltárható törvényszerűségei, szabályai (vö. Fishman 1972:244). Ezek megismerése már csak azért is fontos, mert a nyelvsválasztás alapvetően társadalmilag és kulturálisan motivált (még ha vannak lélektani összetevői is), s ezért társadalmi és kulturális jelentést hordoz (Gibbons 1992:22; a kódváltás társadalmi meghatározottságára lásd még Gal 1991). Egy-egy két-nyelvű közösség nyelvi jellemzésének fontos része a beszélők egyes csoportjaira jellemző nyelvsválasztási stratégiák tisztázása. Ezek alkotják a beszélők kétnyelvű kommunikatív kompetenciájának egyik leglényegesebb összetevőjét.

Vizsgálatunkban elsősorban arra figyeltünk, hogy a nyelvhasználat különféle színterein vannak-e eltérések a három említett település adatközlőinek nyelvsválasztási szokásai közt, s ha igen, milyenek. Mivel Dunaszerdahely erősen magyar többségű város, Pered erősen magyar többségű falu, Losonc pedig erősen szlovák többségű város,⁷ e különbségek egyik fontos okát a *többségi* / *kisebbségi* jellegben, egy másikat pedig a *város* / *falu* jellegben láthatjuk.⁸

Az RSS-kutatásról

Tanulmányunk a *Sociolinguistics of Hungarian outside Hungary* című nemzetközi nyelvkörnyezettani, történeti szociolingvisztikai és kétnyelvűségi kutatás empirikus adataira épül. Szlovákiában az említett három település szolgált kutatópontként: Dunaszerdahely, Pered és Losonc. A kutatás Kontra Miklós vezetésével folyt 1995-ben és 1996-ban a Kárpát-medence hét országában, beleértve Magyarországot (csak Horvátország maradt ki), s két nagy témakörre irányult. Az egyik annak megállapítása volt, hogy a nyelvhasználat egyes jellemző színterein⁹ a kiválasztott települések magyar anyanyelvű lakossága

⁷ Az 1991. évi népszámlálás adatai szerint a csallóközi Dunaszerdahely 23 236 lakosából 19 347 volt magyar nemzetiségű, a lakosság 83,3%-a; a mátyusföldi Pered 3816 lakosából 3254 volt magyar nemzetiségű, a lakosság 85,3%-a; a nógrádi Losonc 28 861 lakosából 4830 magyar nemzetiségű, az összlakosság 16,7%-a. (Gyurgyik 1994:149, 151, 157.) A 2001. évi népszámlálás adatai még nem ismeretesek.

⁸ A „többségi” / „kisebbségi” ebben az írásban csupán számszerű, de hatalom nélküli többségre, ill. kisebbségre utal, a kettő különbségére vö. Skutnabb-Kangas 1997: 18.

⁹ *Nyelvhasználati színtéren* a beszélők nyelvhasználatát befolyásoló külső (= a beszélőn kívüli) és belső, ill. nyelvi és nyelven kívüli tényezők által meghatározott társadalmi közeget értjük. Ilyen pl. a családi és baráti kör; a munkahely; az állami hivatalok stb. Vö. Bartha 1999:91–97.

mely nyelveket használja. A másik témakör nyelvi jellegű volt: néhány, a kisebbségi magyar nyelvvaltozatokra jellemző nyelvi változó társadalmi eloszlásának feltárása volt a cél. (A kutatásra lásd Kontra 1996/1998, 1998, 1998/1999, szlovákiai vonatkozásaira Lanstyák 2000: 21–27 és *passim*).

Az említett helységeken *kvótamintát* alkalmaztunk: a 36 adatközlő fele *csak alapfokú iskolázottsággal* rendelkezett, a másik fele pedig *felsőfokú végzettségű* volt.¹⁰ Mindkét vizsgált műveltségi kategórián belül három-három *korcsoportot* különböztettünk meg: fiatalok, középkorúak és idősek. Ez azt jelenti, hogy összesen 6-6 ember tartozott egy-egy csoportba (gyakorlati problémák miatt Pereden 5, 6, ill. 7). Ezen kívül arra törekedtünk, hogy az egyes csoportokban *a férfiak és a nők aránya* lehetőleg minél kiegyenlítettebb legyen (összességében 58 férfi és 50 nő adatközlőnk volt). Továbbá azon voltunk, hogy az adatközlők egy része az egykor *szlovák tannyelvű alapiskolába* járók közül kerüljön ki, hiszen ezek a szlovákiai magyar lakosság nem elhanyagolható részét alkotják (108 adatközlőnk közül 14 járt mindig szlovák tannyelvű alapiskolába, s további 6 a magyar mellett járt szlovákba is, ez az adatközlőknek 13,0 ill. 5,6%-a)¹¹. A mellékletben megtalálható a vizsgálati alanyok néhány további jellemzője, amely segíthet az adatok értelmezésében.

A kvóták által meghatározott kötöttségeken túl az adatközlők kiválasztása *gyakorlati megfontolásokon* alapult. A terepmunkások ismeretségi körükből indultak ki, s folytatták ismerőseik ismerőseinek felkutatásával. Föltehető, hogy így a mintában több az „öntudatos”, azaz erős, egyértelmű magyar identitással rendelkező személy, mint amennyi véletlen mintavétel esetén volna. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a minta erősen torzít az értelmiségiek javára, világos, hogy az adatokból csak nagy-nagy óvatossággal vonhatók le következtetések az adott településnek egész magyar lakosságára nézve.

A nyelvvalasztás dimenziói a magánérinkezésben

Az adatközlők nyelvhasználatára vonatkozó adatokat öt csoportba soroltuk attól függően, hogy külső – a beszélő személyén kívüli – tényezők mekkora szerepet játszhatnak a nyelvvalasztásban:

1. Az adatközlők aktív „egyszemélyes” nyelvhasználat (aktív magánszféra)
2. Az adatközlők passzív „egyszemélyes” nyelvhasználat (passzív magánszféra)
3. Az adatközlők kisközösségi nyelvhasználat

¹⁰ *Alapfokú* végzettségűeknek azokat a személyeket tekintettük, akiknek nem volt érettségi vizsgájuk, azaz vagy csak alapiskolát végeztek, vagy pedig olyan szaktanintézetbe (szaktanintézeti osztályba) jártak, amelyben a tanulmányok érettségi nélkül zárultak. *Felsőfokú* végzettségüként alapvetően azokat a személyeket vettük számba, akik főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkeztek. Ám az adatközlőkkel szemben támasztott egyéb követelményeknek is megfelelő diplomás személyek száma Pereden olyan alacsony volt, hogy kénytelenek voltunk e csoportba sorolni néhány olyan személyt is, aki csupán érettségi vizsgával rendelkezett (esetleg szakosító iskolába járt), de értelmiségi munkakörben dolgozott.

¹¹ *Jelenleg* a magyar nemzetiségű diákoknak országosan 18%-a jár szlovák tannyelvű alapiskolába (az 1996–1997-es tanévből származó adatok). Ez az arány korábban volt alacsonyabb is, de magasabb is. L. László 1998: 169–173; vö. még Lanstyák 2000: 112.

4. Az adatközlők nyelvhasználata a kevésbé központosított nyilvános nyelvhasználati szintereken
5. Az adatközlők nyelvhasználata az erősebben központosított nyelvhasználati szintereken.¹²

A *nyelvválasztásra* vonatkozó adatokon kívül figyelembe vettünk még az adatközlők *nyelvtudására* vonatkozó adatokat is.

A nyelvválasztást befolyásoló külső tényezők közül a következő háromra voltunk tekintettel:

1. személyi kontextus, a társas együttselekvés többi résztvevője, azaz az adatközlő *beszélgetőtársai* és az ún. *meghallók*,¹³ ezek státusa, ill. az adatközlőkhöz fűződő viszonya; ezek mintegy nyomást gyakorolnak a beszélőre, befolyásolva nyelvválasztását.
2. a nyelvi és társadalmi környezet, *a két nyelv szimbolikus és valóságos jelenléte az illető településen* (ami részben a települések etnikai és nyelvi jellegének függvénye), az ott élők tipikus attitűdjei, normái; mindez mintegy nyomást gyakorol a beszélőre valamilyen irányban (vagy éppen ellentétes irányokban is, konkrét beszédhelyzetektől függően, vagy még azokon belül is).
3. a politikai kontextus: *jogszabályok és más hatósági eszközök*, ill. a hatósági nyomásgyakorlás.

Föltételezésünk szerint e három tényező eltérő mértékben érvényesül az említett ötféle adatscsoportban, ill. nyelvhasználati szintéregyüttesben/nyelvválasztási helyzetben. A személyi kontextus nyomásgyakorlása a magánszférában, azaz az első két nyelvhasználati szintéregyüttes esetében nem vagy csak marginálisan játszik szerepet (a határesetekben, ill. kevésbé jellemző módon), a kisközösségi és a társadalmi szférát viszont (a harmadik, negyedik és ötödik szintéregyüttest) erősen meghatározza. A nyelvi és társadalmi környezet valószínűleg mindenfajta nyelvválasztási helyzetben befolyást gyakorol a nyelvválasztásra, még az aktív magánszférában is (első csoport). Bár ott érvényesülése viszonylag csekély, mégis talán épp a helyen érhető tetten a legtisztábban (mivel a többi tényezővel kevésbé kell számolni). A nyelvi és társadalmi környezet nyomása legerősebben a társadalmi szférában (negyedik és ötödik csoport) érvényesül. A politikai tényező a magánszférában és a kisközösségi szférában nem befolyásolja jelentősen a nyelvválasztást, szerepe csupán a társadalmi szférában erős, ott is főleg az erősen az állami befolyás alatt álló szintereken (államigazgatás) és más központilag irányított szintereken (pl. a gazdasági szférában).

Az egyes külső tényezők szerepét a vizsgált nyelvválasztási helyzetekben, ill. nyelvhasználati szintércsoportokon tehát nagyjából a következőként tételeztük:

¹² Azokat a szintereket, melyeknek az adatait egy-egy csoporton belül összevontan vizsgáltuk, egyfajta *nyelvhasználati szintéregyüttesnek* is tekinthetjük, melyen a nyelvhasználatot a főnti három külső tényező föltételezésünk szerint hasonló mértékben befolyásolja. A nyelvválasztás szempontjából pedig ezek a szintéregyüttesek eltérő *nyelvválasztási helyzetekként* is felfoghatók.

¹³ A meghalló olyan személy, aki nem része a beszélgetésnek, de jelen van, és hallja vagy hallhatja a beszélgetést, s ezáltal befolyásolhatja is annak tartalmát és minyelvűségét.

**Külső tényezők hatásának feltételezett mértéke
az adatközlők nyelvválasztására a különféle nyelvhasználati
szintércsoportokon**

Kontextus:	Magánszféra		Kisközösségi szféra	Társadalmi szféra	
	aktív	passzív		kevésbé köz- pontosított	erősebben központosított
a) személyi	elhanyagol- ható	elhanyagol- ható	erős	erős	erős
b) nyelvi/társad	csekély	közepes	közepes	erős	erős
c) politikai	elhanyagol- ható	csekély	elhanyagol- ható	közepes	erős
	1.	2.	3.	4.	5.

1. Az adatközlők aktív „egyszemélyes” nyelvhasználata (aktív magánszféra)
2. Az adatközlők passzív „egyszemélyes” nyelvhasználata (passzív magánszféra)
3. Az adatközlők kisközösségi nyelvhasználata
4. Az adatközlők nyelvhasználata a kevésbé központosított nyilvános nyelvhasználati szintereken
5. Az adatközlők nyelvhasználata az erősebben központosított nyelvhasználati szintereken
 - a) személyi kontextus (résztevők)
 - b) nyelvi és társadalmi kontextus (a két nyelv szimbolikus és valóságos jelenléte az illető településen, az ott élők tipikus attitűdjei, normái, azaz a társadalmi nyomásgyakorlás)
 - c) politikai kontextus (jogszabályok, ill. hatósági nyomásgyakorlás)

Falu/város, illetve többségi/kisebbségi viszonylatban egyes szintércsoportokon a következő különbségeket tételeztük:

**A falu–város, ill. kisebbségi–többségi helyzet
feltételezett befolyása
az egyes nyelvhasználati szintércsoportokra**

Kontextus:	Magánszféra		Kisközösségi szféra	Társadalmi szféra	
	aktív	passzív		kevésbé köz- pontosított	erősebben központosított
a) falu/város	elhanyagol- ható	elhanyagol- ható	elhanyagol- ható	csekély	közepes
b) többségi/ kisebbségi	elhanyagol- ható	csekély	közepes	erős	erős

Magyarázatképpen el kell mondani, hogy *falú/város* viszonylatban lényeges tényező, hogy Pered egy szlovák többségű központi településhez, Vágsellyéhez¹⁴ gravitáló falú, vagyis nem általában „magyar város/magyar falú” helyzetről van szó, hanem „magyar többségű, de szlovák központhoz gravitáló falú és magyar többségű, központként is működő város” helyzetről. „*Többségi/kisebbségi*” viszonylatban elsősorban két, regionális központként is működő város, Dunaszerdahely és Losonc összehasonlítása gyümölcsöző, de a szlovák többségű, regionális központként is működő város a magyar többségű, de szlovák többségű városhoz gravitáló falúval is összehasonlítható.

1. Az adatközlők aktív „egyszemélyes” nyelvhasználata (aktív magánszféra)

Ebbe a kategóriába jórészt az egyszemélyes tevékenységfajtákat soroltuk; ezekhez nem tartozik hozzá szükségszerűen másik ember (másik *lény* igen, természetfölötti személy vagy állat), ezért tipikus esetben, a beszélőnek nem kell tekintettel lennie más emberekre, azaz más emberek nyelvtudására és nyelvi attitűdjeire. Ilyen tevékenység leginkább a *gondolkodás*, de sok esetben az *imádkozás*, *számolás* és az *állatokhoz szólás* is. A káromkodás egyfajta határeset, mint önkifejezés ide sorolható. Ezért talán ebben a szférában lehet a legjobban tetten érni a beszélő saját nyelvi attitűdjeit (kivétel: a számolás, amely sokszor az iskoláztatás minyelvűségének kérdése).

Többségi : kisebbségi helyzet vonatkozásában itt is – mint mindenütt – számolni kell a nyelvi és társadalmi környezet nyomásával, még ha ez valószínűleg más szintércsoportokhoz képest csekély is.¹⁵ Az atipikus esetben némi szerepük lehet más embereknek is, főleg az esetleges meghallóknak, ill. – szélső esetben – beszélgetőtársaknak is, s természetesen a politikai tényező közvetett hatását sem lehet teljességgel kizárni, még ha az általában elhanyagolható is.

Ezeket a színtereket *viszonylag egyöntetű nyelvhasználatot* tapasztalunk: legszlovákosabbnak Losonc bizonyult, utána Pered következik, majd pedig Dunaszerdahely. Ebben a három említett tényező közül a nyelvi, ill. társadalmi környezet nyomása játszhat szerepet, amely Losoncon a szlovák nyelv választása irányába hat; Pered ellentmondásos helyzetben van (magában a faluban a nyomás a magyar nyelv használata felé „viszi” az adatközlőket, a tágabb környezet, pl. a járási székhely viszont a szlovák nyelv felé), a másik végpont Dunaszerdahely. Az adatok közti különbségek azonban csak a káromkodás esetében kétségtelenül szignifikánsak:¹⁶ a legtöbb szlovákul (is) káromkodó adatközlő Losoncon van, utána Pered következik, majd pedig Dunaszerdahely. Ennek az lehet az oka, hogy Pe-

¹⁴ Vágsellye 24 776 lakosából 5413 volt 1991-ben magyar nemzetiségű, az összlakosság 21,9%-a. Megemlítjük még, hogy a vizsgálat idején a járási székhely még Galánta volt, melynek 16 978 lakosából 1991-ben 6890 volt magyar nemzetiségű, azaz a lakosság 40,6%-a (Gyurgyík 1994: 150–150).

¹⁵ A nyelvi, ill. társadalmi környezet az összes ide sorolt tevékenységformánál befolyásolhatja némiképpen a nyelvválasztást, még a gondolkodásnál is, pl. az, hogy milyen nyelvű személyekről gondolkodik az adatközlő. Számolni is szokott az ember társas együttműködés során, meg imádkozni is, de mégis talán ezeken a területeken van az embernek általában a legnagyobb szabadsága arra, hogy olyan nyelven, ill. nyelveken vegye tevékenységeket, amelyeken maga akarja.

¹⁶ Az összehasonlított csoportokba tartozó adatközlők válaszai közötti különbséget akkor tekintjük *szignifikánsnak*, ha a p értéke 0,05 alatt van (azaz 5%-nál kisebb a valószínűsége annak, hogy az eltérések a véletlennek tudhatók be), *nem szignifikánsnak* pe-

reden mint községben a közösségi norma fékezi a káromkodást (Pereden 20 adatközlő nem szokott káromkodni, ezzel szemben Losoncon csak 11, Dunaszerdahelyen pedig 10; a csoportok közti különbség enyhén szignifikáns), így föltehetőleg több adatközlő is később szokott rá a káromkodásra, az iskolában, a hadseregben vagy a munkahelyén, ott pedig nagyobb valószínűséggel történt mindez szlovák nyelven. Ezért lehet az, hogy a perediek közt több a szlovákul (is) káromkodó, mint a dunaszerdahelyiek közt, annak ellenére, hogy Pereden saját bevallásuk szerint kétszer annyian egyáltalán nem káromkodnak.

3. táblázat

Az adatközlők magyar és szlovák nyelvhasználatát az aktív magánszférában
(RSS-kutatás 1996; N = 108.)

Magyar nyelvet használ:	Pered			Dunaszerdahely			Losonc			Khi
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%	
Gondolkodás közben	36	36	100,0	36	36	100,0	36	36	100,0	–
Imádkozás közben	36	34	94,4	36	29	80,6	35	31	88,6	ix
Számolás közben	36	35	97,2	36	35	97,2	36	34	94,4	ix
Állatokhoz szólva	35	35	100,0	36	36	100,0	36	33	91,7	bx
Káromkodás közben	35	15	42,9	35	25	71,4	35	22	62,9	b
Szlovák nyelvet használ:	Pered			Dunaszerdahely			Losonc			Khi
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%	
Gondolkodás közben	36	7	19,4	36	3	8,3	36	8	22,2	i
Imádkozás közben	36	0	0	36	0	0	35	1	2,9	ix
Számolás közben	36	10	27,8	36	3	8,3	36	11	30,6	i
Állatokhoz szólva	35	0	0	36	3	8,3	36	10	27,8	ax
Káromkodás közben	35	7	20,0	35	2	5,7	35	13	37,1	a

dig akkor, ha a p értéke meghaladja a 0,05-öt (vagyis 5%-nál nagyobb az eltérések véletlenszerűségének valószínűsége). A szignifikáns különbségek esetében a különbséget akkor tekintjük *erősen szignifikánsnak*, ha a p értéke 0,01 alatt van (az eltérések véletlenszerűségének valószínűsége 1%-nál kisebb), s akkor *enyhén szignifikánsnak*, ha a p értéke 0,01 és 0,05 között van (az eltérések véletlenszerűségének valószínűsége 1–5% között van). A nem szignifikáns különbségek esetében az eltéréseket akkor tekintjük *csaknem szignifikánsnak*, amikor a p értéke 0,05 és 0,1 között van (a különbségek véletlenszerűségének valószínűsége itt 5–10% között van). A kérdéshez tartozó adatok szignifikanciaszintjét: a, b, c, x (ax, bx, cx), kódok jelölik a táblázatok utolsó oszlopában. a: erősen szignifikáns; b: enyhén szignifikáns; c: csaknem szignifikáns; x: szignifikáns valamilyen szinten (vagy csaknem szignifikáns), de túl sok az 5-nél kisebb várt gyakoriságok száma, s emiatt a khi-négyzet-próba érvényessége kétséges lehet; i: inszignifikáns; (i: egyszerűen inszignifikáns; ix: inszignifikáns, de ugyanakkor túl sok az 5-nél kisebb várt gyakoriságok száma, s emiatt a khi-négyzet-próba érvényessége kétséges lehet).

2. Az adatközlők passzív „egyszemélyes” nyelvhasználata (passzív magánszféra)

Ebbe a csoportba szintén „egyszemélyes” tevékenységfajtákat soroltunk. Szemben az előző csoporttal, amelybe olyan tevékenységfajták tartoztak, melyekkel együtt járt a nyelv aktív használata, a második csoportba sorolt tevékenységfajtákban adatközlőink csupán egy mások által kibocsátott üzenet vevői: olvasók vagy hallgatók. A (néma) olvasás esetében egyértelműen egyszemélyes tevékenységről van szó, a rádióhallgatás, ill. tévénézés esetében számolni lehet más személyek jelenlétével is (ezek tipikus esetekben a beszélő privát szférájához tartoznak).

Ennél fogva itt is azt az esetet vehetjük tipikusnak, amikor *az adatközlőnek nem kell tekintettel lennie környezetére*, vagyis az esetleges résztvevők, ill. meghallók – legalábbis az olvasás esetében – elhanyagolható szerepet játszanak, s a jogszabályok hatása is csekély. Csupán a nyelvi és társadalmi környezet nyomása érvényesül valamivel nagyobb mértékben, ezért elsősorban többségi / kisebbségi viszonylatban lehet eltérésekkel számolni. A rádió- és tévéműsorok többségének elérhetősége ugyan mindhárom településen azonos, az olvasnivalóknál Losonc hátrányos helyzetben lehet (ezt a nyelvi és társadalmi környezet tényezőjéhez soroljuk): nyilván kisebb a választék a folyóiratokból, s a könyvvállomány is bizonyára szegényesebb a járási könyvtárban. Ezenkívül inkább az van benne a levegőben, hogy az emberek szlovákul olvasnak, olvassanak. (Hiszen a körülöttük lévő emberek, munkatársak, szomszédok stb. többsége is szlovák lapokat, könyveket stb. olvas.)

Az egyes szintéregyütteseken belül is lehetnek különbségek, hiszen nehezebb lehet pl. szakirodalomhoz hozzájutni, mint vallásos irodalomhoz. A rádió- és tévéműsoroknál viszont a téma, vagyis az adatközlő érdeklődése befolyásolja a nyelvválasztást, hiszen a belpolitikai témákról részletesen a szlovák rádió és a szlovák tévé magyar adásán kívül leginkább a szlovák rádióból és tévéből lehet értesülni.

4. táblázat

**Az adatközlők magyar és szlovák nyelvhasználata
a passzív magánszférában
(RSS-kutatás 1996; N = 108.)**

Magyarul olvas/ hallgat/néz	Pered			Dunaszerdahely			Losonc			Khi
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%	
Verset	36	31	86,1	36	33	91,7	34	31	91,2	ix
Filmeket	36	36	100,0	35	35	100,0	35	31	88,6	bx
Bibliát	36	31	86,1	36	25	69,4	33	23	69,7	i
Szórakoztató műsort	36	36	100,0	36	35	97,2	34	32	94,1	ix
Újságot	36	36	100,0	36	36	100,0	36	35	97,2	ix
Sportközvetítést	34	25	73,5	33	29	87,9	32	30	93,8	c
Időjárás-jelentést	36	33	91,7	36	35	97,2	36	35	97,2	ix
Szakirodalmat	36	22	61,1	36	28	77,8	34	23	67,6	i
Híreket, híradót	36	32	88,9	36	35	97,2	35	34	97,1	ix

Szlovákul olvas/ hallgat/néz	Pered			Dunaszerdahely			Losonc			Khi
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%	
Verset	36	12	33,3	36	7	19,4	34	18	52,9	b
Filmeket	36	31	86,1	35	32	91,4	35	34	97,1	ix
Bibliát	36	2	5,6	36	3	8,3	33	6	18,2	ix
Szórakoztató műsort	36	22	61,1	36	21	58,3	34	21	61,8	i
Újságot	36	26	72,2	36	25	69,4	36	30	83,3	i
Sportközvetítést	34	22	64,7	33	21	63,6	32	23	71,9	i
Időjárás-jelentést	36	28	77,8	36	21	58,3	36	24	66,7	i
Szakirodalmat	36	14	38,9	36	24	66,7	34	22	64,7	b
Híreket, híradót	36	26	72,2	36	21	58,3	35	30	85,7	b

Ha általában nézzük az egyes települések „szlovákossági sorrendjét”, azt látjuk, hogy a legtöbb esetben itt is szlovákosabb Pered Dunaszerdahelynél, és olykor Losoncánál is. A különbségek azonban csak négy esetben szignifikánsak (a 18-ból), s abból is az egyikben az alacsony elemszám miatt a chi-négyzet-próba érvényessége kétes.

Ha a kétes esettől eltekintünk, a többi esetben *Pered megelőzi Dunaszerdahelyt*, azaz Pereden többen hallgatnak, ill. néznek szlovák nyelvű hírműsorokat és olvasnak szlovák nyelvű verseket, mint Dunaszerdahelyen (első helyen mindkét esetben Losonc áll). Sportműsorokat pedig Pereden a losonciaknál is és a dunaszerdahelyieknél is kevesebben néznek magyarul. Ezt elsősorban a nyelvi, ill. társadalmi környezet nyomásának tulajdoníthatjuk: Pered közelebb van a „szlovák világ”-hoz, a perediek valószínűleg többen érintkeznek szlovákokkal, mint a dunaszerdahelyiek, ezért fontosabbak számukra a Szlovákiáról szóló hírműsorok, a szlovák sportesemények. Sőt – ezek szerint – még verset is nagyobb arányban olvasnak szlovákul (ez persze egy ilyen kisszámú mintánál nem sokat jelent).

3. Az adatközlők kisközösségi nyelvhasználata

Ebbe a csoportba is jórészt az intim szféra tartozik még, a közeli családtagokkal (szülők, nagyszülők, házastárs, gyermekek), barátokkal és szomszédokkal való kapcsolattartás nyelve. Határeset az idegenek megszólítása. Az előző két csoporttól eltérően itt már *kétoldalú kommunikációról* van szó, ahol a személyi kontextusnak erős a hatása, mivel figyelembe kell venni a beszélgetőtárs(ak) nyelvi attitűdjét, a társadalmi konvenciókat stb. Természetesen a nyelvi és a társadalmi környezet nyomása is érvényesül. Hatóságilag viszont ezek a színterek egyáltalán nincsenek szabályozva.

Bár magánjellegű nyelvhasználatról van szó, *általában nem az adatközlő attitűdjei játsszák a fő szerepet*. Pl. a nagyszülőkkel, szülőkkel való nyelvhasználat az adatközlő számára adottság. Árukodóbb a gyerekekkel vagy a barátokkal beszélt nyelv, de az utóbbit meghatározza a környezet „minyelvűsége”. Nehéz értelmezni a magánlevél írására vonatkozó adatokat, mivel nem világos, hogy ezeknek az egyes adatközlők esetében ki a tipikus címzettje. Az idegen megszólítása faluban is egyedi eset, hiszen Pereden az idegenről könnyebben tudják, hogy nem falubeli, és ezért nagyobb a valószínűsége, hogy szlovák.

**Az adatközlők magyar és szlovák nyelvhasználat
a kisközösségi szférában**
(RSS-kutatás 1996; N = 108.)

Általában magyar nyelven szokott beszélni	Pered			Dunaszerdahely			Losonc			Khi
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%	
Nagyszüleivel	34	33	97,1	35	32	91,4	35	35	100,0	ix
Magánlevelet írni	36	36	100,0	36	35	97,2	36	35	97,2	ix
Szomszédaival	36	36	100,0	36	36	100,0	36	32	88,9	bx
Gyermekeivel	30	23	76,7	26	23	88,5	23	21	91,3	ix
Barátaival	36	36	100,0	36	36	100,0	36	36	100,0	x
Ideggel városban	35	7	20,0	36	34	94,4	36	10	27,8	a
Házastársával	29	22	75,9	27	25	92,6	25	23	92,0	ix
Általában szlovák nyelven szokott beszélni	Pered			Dunaszerdahely			Losonc			Khi
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%	
Nagyszüleivel	34	0	0	35	0	0	35	2	5,7	ix
Magánlevelet írni	36	14	38,9	36	9	25,0	36	14	38,9	i
Szomszédaival	36	6	16,7	36	9	25,0	36	30	83,3	a
Gyermekeivel	30	1	3,3	26	3	11,5	14	9	64,3	ax
Barátaival	36	20	55,6	36	19	52,8	36	32	88,9	b
Ideggel városban	35	26	74,3	36	7	19,4	36	32	88,9	a
Házastársával	29	2	6,9	27	1	3,7	25	4	16,0	ix

Ebben a csoportban is azt látjuk, hogy Losonc a legszlovákosabb, utána Pered, majd Dunaszerdahely következik. Tudni kell persze, hogy a 14 értékelhető esetből csak 7-ben szignifikáns a különbség, s ebből is 3-ban az alacsony elemszám miatt a chi-négyzet-próba érvényessége kétséges. S épp e négy eset nem mérhető Pered „szlovákossága” szempontjából, mivel az egyikben (szlovák nyelv használata a barátokkal) a különbség Pered és Dunaszerdahely közt elenyésző (nagy viszont Losonc és a másik kettő közt), egy másik esetben (magyar nyelv a szomszédokkal) nincs is különbség, a másik kettőben pedig idegenek megszólításának nyelvéről van szó városban, vagyis a perediek arról a városról nyilatkoztak, ahova a legtöbbet járnak.

Ez azt jelenti, hogy ebben a csoportban is szlovákosabb ugyan Pered Dunaszerdahely-nél, de a különbség nem nagy.

4. Az adatközlők nyelvhasználat a kevésbé központosított nyilvános nyelvhasználati szintereken

Ebbe a csoportba az olyan nyelvhasználati szintereket soroltuk, amelyek ugyan nyilvánosak, mégis inkább az emberek mindennapi életéhez kötődnek (templom, kultúregyesület, bolt,

vendéglő, sport). Ezek nem tartoznak közvetlenül az állami szférához, központosítottságuk mértéke amúgy is csekély. Bár az érintett intézmények alkalmazottait kötelezhetik állami jogszabályok vagy a szervezet vezetősége által kibocsátott rendelkezések ilyen vagy olyan nyelvhasználatra, a hatósági kényszer rendszerint nem túl erős és kifejezett. Az adatközlőkre nyelvi kötelezettségek nem hárulnak ugyan, de a másik fél nyelvhasználatára nyilván befolyásolhatja őket (s ez része „a nyelvi és társadalmi környezet nyomása”-nak). Az adatközlők szempontjából további jellemzője ennek a csoportnak – amely egyszersmind meg is különbözteti a következőtől –, hogy az „ügyfél” nyelvválasztási szabadságát sok esetben növeli az alternatívák közötti válogatás lehetősége (magyar mise/szlovák mise, magyar kulturális rendezvény/szlovák kulturális rendezvény; nagyjából azonos választékú több bolt, nagyjából azonos színvonalú több étterem stb.), ezenkívül pedig – mivel többnyire nem létszükségleti tevékenységekről van szó – a beszélő a neki nem tetsző nyelv használatát elkerülheti úgy is, hogy az illető színteret mindenestül elkerüli (pl. nem sportol vagy nem jár szórakozóhelyekre).

6. táblázat

Az adatközlők magyar és szlovák nyelvhasználatára
Vágsellyén, Dunaszerdahelyen és Losonc
a kevésbé központosított nyilvános nyelvhasználati színtereken
(RSS-kutatás 1996; N = 108.)

Magyarul beszél	Vágsellye			Dunaszerdahely			Losonc		
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%
Templomban	6	5	83,3	25	25	100,0	26	26	100,0
Kultúregyesületben	7	3	42,9	34	33	97,1	30	30	100,0
Boltban	23	17	73,9	36	36	100,0	36	27	75,0
Vendéglőben	16	8	50,0	30	30	100,0	32	19	59,4
Szórakozóhelyen	8	6	75,0	25	25	100,0	22	14	63,6
A sportban	2	2	100,0	17	17	100,0	15	7	46,7
Idegen megszólításakor	17	6	35,3	35	34	97,1	34	10	29,4
Szlovákul beszél	Vágsellye			Dunaszerdahely			Losonc		
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%
Templomban	6	3	50,0	25	1	4,0	26	2	7,7
Kultúregyesületben	7	7	100,0	34	3	8,8	30	9	30,0
Boltban	23	18	78,3	36	5	13,9	36	35	97,2
Vendéglőben	16	13	81,3	30	2	6,7	32	31	96,9
Szórakozóhelyen	8	7	87,5	25	4	16,0	22	20	90,9
A sportban	2	2	100,0	17	4	23,5	15	14	93,3
Idegen megszólításakor	17	14	82,4	35	7	20,0	34	32	94,1

Az e színtéregyütteshez, ill. nyelvválasztási helyzetéhez kapcsolódó adatcsoport érdekessége, hogy úgyszólván mind a 14 esetben erősen szignifikáns az egyes településtípusok

adatközlői által szolgáltatott adatok közti különbség. A perediek itt városi nyelvhasználatukról nyilatkoznak,¹⁷ ezért teljesen érthető, hogy szinte minden esetben megelőzik Dunaszerdahelyt. Az viszont már magyarázatot igényel, miért előzik meg 7 esetben Losoncot is, holott Vágsellyén magasabb a magyarok aránya, mint Losoncon. Azon kívül, hogy nem mindenki nyilatkozott Sellyéről, ill. Galántáról, ahol még több a magyar, hanem jó néhányan Pozsonyról is, ahol kisebb arányban élnek magyarok, mint Losoncon, az esetek egy részében nyilván csak alkalmilag végzik az illető tevékenységet Sellyén, s ezért a nyelvhasználat minyelvűségének nem tulajdonítanak túl nagy jelentőséget. Ezzel szemben a losonciak, mivel folyamatosan kisebbségi helyzetben élnek, keresik és rendszerezik az alkalmakat a magyar nyelv használatára. Saját városukról lévén szó, jobban is tudják, hol lehet magyarul beszélni, nyilván több az eladók, pincérek stb. közt a személyes ismerősök is. A perediek mintegy nincsenek annyira rászorulva, hogy Sellyén, Pozsonyban vagy Galántán magyar nyelvű szolgáltatásokat vegyenek igénybe, hiszen ez otthon a falujukban megadatik nekik: ahogy az alábbi táblázatból kiderül, saját falujukban egy kivétellel az összes érintett szintéren az összes adatközlő a magyar nyelvet használja:

7. táblázat

**Magyar többségű falusi (peredi)
adatközlők nyelvhasználata saját falujukban
a kevésbé központosított nyilvános nyelvhasználati szintereken
(RSS-kutatás 1996; N = 36.)**

Milyen nyelvet használ	N	Magyart		Szlovákot	
		szám	%	szám	%
Templomban	36	36	100,0	1	2,8
Kultúregyesületben	32	32	100,0	4	12,5
Boltban	36	36	100,0	4	11,1
Vendéglőben	33	33	100,0	5	15,2
Falusi rendezvényen	32	32	100,0	5	15,6
A sportban	22	22	100,0	3	13,6
Idegen megszólításakor	25	19	76,0	13	52,0

Megjegyzés: Itt és a 3. táblázatban az N a hiányzó válaszokon kívül nem tartalmazza azon adatközlők válaszait sem, akiknek saját bevallásuk szerint nincs tapasztalatuk az illető szintéren való nyelvhasználatról. A magyar és a szlovák nyelv használatára vonatkozó adatok nem adnak ki 100%-ot, mivel ugyanazon szintéren ugyanaz az adatközlő számos esetben mindkét nyelvet használja.

¹⁷ Az adatközlőknek föl kellett tüntetniük annak a városnak a nevét, ahova a legtöbbet járnak. 23-an Vágsellyét tüntették föl, 9-en Pozsonyt, 3-an pedig Galántát. Pozsonynak 1991-ben 442 197 lakosa volt, ebből 20 312 vallotta magát magyar nemzetiségűnek, az összlakosság 4,6%-a; Vágsellye és Galánta lakosságának nemzetiségi viszonyairól már fentebb volt szó. A táblázat csak a Vágsellyére vonatkozó peredi válaszokat tartalmazza, Pozsonyról és Galántáról az alacsony arányszám miatt nem volt értelme táblázatot készíteni.

A táblázat adatai arra utalnak, hogy a perediek falujukban egy *gyakorlatilag egyenmő magyar világ* veszi körül. Ez oka lehet annak, hogy Vágsellyén és más városokban nem éreznek annyira erős kényszerítést, hogy magyar közegbe kerüljenek (ha mégis, inkább csak azok, akiknek esetleg nyelvi nehézségeik vannak).

5. Az adatközlők nyelvhasználata az erősebben központosított nyelvhasználati szintereken

Ebbe a csoportba részben az *államigazgatáshoz* kapcsolódó szintereket soroltuk (bíró-ság, hivatal, rendőrség), részben pedig más, *szintén központilag szervezett* intézmények által meghatározott szintereket, ill. nyelvválasztási helyzeteket (munkahely, orvos, bank, posta). Szemben az előző csoporttal, itt olyan szinterekről, ill. nyelvválasztási helyzetek-ről van szó, amelyeket *vagy egyáltalán nem tudnak elkerülni az adatközlők, vagy nagyon nehezen, s gyakorlatilag nincs választási lehetőségük*, vagy csak nagyon korlátozott, ill. nagyon nagy áldozatot kellene hozni az esetleges nyelvileg megfelelőbb helyzet elérésé-ért. Itt is vannak átmeneti esetek, pl. a munkahelyre nem annyira jellemző, hogy „erőse-ben központosított”, viszont mint olyan szintér, amely egzisztenciális kényszert jelent a beszélő számára, nagyon is ebbe a csoportba illik.

A legtöbb esetben az egyes csoportok válaszai közt erősen szignifikáns a különbség. Érdekes, hogy szemben az előző csoporttal, az erősen központosított nyelvhasználati szintereken *Pered már Losonc mögé szorult*, ami egyrészt annak lehet a következménye, hogy Vágsellyén eleve magasabb a magyarok aránya (még inkább Galántán, bár Po-zsonyban meg alacsonyabb), másrészt pedig annak, hogy a számukra fontos, otthoni al-ternatívával nem rendelkező színhelyeken valószínűleg ők is igyekeznek úgy berendez-kedni, hogy anyanyelvüket minél többet használhassák.

8. táblázat

**Az adatközlők magyar és szlovák nyelvhasználata
Vágsellyén, Dunaszerdahelyen és Losonc
az erősebben központosított nyilvános nyelvhasználati szintereken
(RSS-kutatás 1996; N = 108.)**

Magyarul beszél	Vágsellye			Dunaszerdahely			Losonc		
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%
Munkahelyen	9	7	77,8	31	30	96,8	35	27	77,1
Orvosi rendelőben	23	11	47,8	35	34	97,1	35	12	34,3
A bankban	21	12	57,1	35	35	100,0	36	10	27,8
A postán	20	10	50,0	35	35	100,0	36	5	13,9
Bíróságon*	6	2	33,3	21	15	71,4	23	4	17,4
Hivatalban	19	7	36,8	35	33	94,3	35	7	20,0
Rendőrségen	16	4	25,0	25	25	100,0	31	0	0

A táblázat folytatódik!

* Megjegyzés: Mivel Vágsellye a felmérés idején nem volt járási székhely, nem lehetett ott bíróság sem. Az adat-közlők valószínűleg automatikusan Galántára gondoltak. Ez arra figyelmeztet, hogy a peredi adatközlők esetében nem szabad azt gondolnunk, hogy az adatok valóban tisztán csak e városkára vonatkozhatnak.

Magyarul beszél	Vágsellye			Dunaszerdahely			Losonc		
	N	szám	%	N	szám	%	N	szám	%
Munkahelyen	9	9	100,0	31	14	45,2	35	30	85,7
Orvosi rendelőben	23	20	87,0	35	22	62,9	35	34	97,1
A bankban	21	17	81,0	35	5	14,3	36	35	97,2
A postán	20	15	75,0	35	6	17,1	36	35	97,2
Bíróságon	6	6	100,0	21	11	52,4	23	22	91,5
Hivatalban	19	17	89,5	35	18	51,4	35	34	97,1
Rendőrségen	16	14	87,5	25	10	40,0	31	31	100,0

Érdeemes megfigyelni, hogy ha e szinteknek megfelelőik vannak is a falujukban, ezek közt többnyire munkamegosztás van (pl. más ügyben megy helyben orvoshoz, más ügyben a járási székhelyen), ill. a munkahely esetében az adatközlők egy része Pereden, másik része pedig Sellyén (vagy máshol) dolgozik.

9. táblázat

**Magyar többségű falusi (peredi) adatközlők nyelvhasználat
saját falujukban, az erősebben központosított nyelvhasználati szintereken**
(RSS-kutatás 1996; N = 36.)

Milyen nyelvet használ	N	Magyart		Szlovákot	
		szám	%	szám	%
Munkahelyen	16	16	100,0	10	62,5
Orvosi rendelőben	31	30	96,8	11	35,5
A postán	35	35	100,0	3	8,6

Az adatközlők nyelvtudása

A magyar nyelvtudásra vonatkozó kérdésben a losonciak vallanak be legkevesebb anyanyelvi szintű nyelvtudást, a dunaszerdahelyiek a legtöbbet, de a különbség nem szignifikás, s ráadásul a chi-négyzet-próba érvényessége az alacsony elemszám miatt kétséges.

Ugyanakkor a szlovák nyelvtudás esetében mind a „rosszul beszél szlovákul”, mind a „nagyon jól beszél szlovákul” alapján Losonc – Dunaszerdahely – Pered a sorrend, vagyis a perediek vallanak be leggyöngébb szlovák nyelvtudást, holott nekik elvben több lehetőségük van a szlovák nyelv gyakorlására, mint a dunaszerdahelyieknek. A szlovák nyelvtudás esetében a különbség enyhén szignifikáns. A peredieknek a dunaszerdahelyieknél nagyobb mértékű rossz, ill. kisebb mértékű jó szlováktudása némileg meglepő. Úgy néz ki, mintha a szlovákokkal való nagyobb érintkezés eddig inkább csak a magyar nyelvtudás visszaszorulását vagy elbizonytalanodását idézte volna elő a peredi adatközlőkben, odáig még nem jutottak el, hogy szlovák nyelvtudásuk jobb legyen a dunaszerdahelyieknél. Persze az is lehetséges, hogy egyszerűen kisebb az anyanyelvi önbizalmuk,

ennek pedig kézenfekvő oka a városiaknál nagyobb fokú nyelvjárási(as) beszédmódjuk. Önbevallásról lévén szó, az adatokból nem lehet messzemenő következtetéseket levonni.

10. táblázat

**A magyar anyanyelvű adatközlők
magyar és szlovák nyelvtudása saját bevallásuk alapján
településtípusok szerint
(RSS-kutatás 1996; N = 108.)**

A magyar nyelvtudás szintje	Pered		Dunaszerdahely		Losonc		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Jó	1	2,9	2	5,6	5	14,7	8	7,6
Nagyon jó	0	0,0	2	5,6	2	5,9	4	3,8
Anyanyelvi szintű	34	97,1	32	88,9	27	79,4	93	88,6
Összesen	35	100,0	36	100,0	34	100,0	105	100,0
A szlovák nyelvtudás szintje	Pered		Dunaszerdahely		Losonc		Összesen	
	szám	szám	%	%	szám	%	szám	%
Sohogy sem beszél	0	0,0	1	2,8	1	3,0		1,9
Nem beszél, csak ért	0	0,0	2	5,6	0	0,0		1,9
Alig néhány szót	2	5,7	1	2,8	0	0,0		2,9
Nem nagyon jó	6	17,1	6	16,7	0	3,0		12,5
Jó	18	51,4	19	52,8	14	42,4	51	49,0
Nagyon jó	5	14,3	4	11,1	11	33,3	20	19,2
Anyanyelvi szintű	4	11,4	3	8,3	6	18,2	13	12,5
Összesen	36	35	100,0	100,0	33	100,0	104	100,0

Tanulságok, összegzés

Bár adataink egyik nyelvválasztási helyzetben, ill. nyelvhasználati színtéregyüttesen sem igazán meggyőzőek, összességében mégis feltűnő, hogy a perediek nyelvválasztása többnyire nagyobb mértékben mutat a szlovák nyelv irányába, mint a dunaszerdahelyieké, pedig a dunaszerdahelyiek közül saját bevallásuk szerint többen vannak, akik jobban beszélnek a szlovák nyelvet. A nyelvválasztást befolyásoló külső tényezők közül hármat vizsgáltunk: az elsőt a többi beszélő alkotja, a másodikat a nyelvi, ill. társadalmi közeg, annak normái és attitűdjei, a harmadikat pedig a politikai kontextus. Pered nagyobb fokú szlovákossága azzal magyarázható, hogy község lévén, nem annyira önellátó, mint Dunaszerdahely, így annak ellenére, hogy a magyarok részaránya Pereden valamivel még magasabb is, mint Dunaszerdahelyen, a perediek nagyobb mértékben vannak rászorulva a „szlovák világra”, mint a dunaszerdahelyiek: számos ügyüket Vágsellyén, Pozsonyban vagy Galántán intézik, sokan ott is dolgoznak, ezeken a településeken pedig a szlovákok vannak többségben. Ez a peredieket fogékonyabbá teheti a szlovák nyelv iránt, amely azután a kisközösségi és a magánszférába is behatol, és ott is nagyobb mértékben van jelen, mint Dunaszerdahelyen.

Mindezt azonban egyelőre csupán feltételezéseknek kell tekintenünk, amelyeket adataink támogatnak ugyan, de nem bizonyítanak, elsősorban azért, mert a vizsgálati minta nem volt reprezentatív, másodsorban pedig azért, mert a vizsgált csoportokhoz tartozó adatközlők válaszai közti különbség szignifikanciáját csak mindhárom csoport vonatkozásában vizsgáltuk. Egyébként a vizsgált esetek jelentős részében *volt* szignifikáns a különbség a három csoport válaszaik között: összesen 92 esetet vizsgáltunk, ebből 41-ben volt a különbség inszignifikáns, 6-ban csaknem szignifikáns, 45 esetben pedig szignifikáns. Ám ebből a 45-ből az egyes cellákban található alacsony elemszám miatt a chi-négyzet-próba érvényessége 7 esetben kétséges volt, vagyis megbízható chi-négyzet próba alapján a különbség 38 esetben volt szignifikáns: ebből 32 esetben a különbség erősen, 6 esetben pedig enyhén szignifikáns volt. Ez meglepően magas arány, hiszen azt jelenti, hogy a vizsgált esetekből minden harmadikban kétségtelenül volt statisztikailag szignifikáns különbség az adatközlők válaszaik között. Csak azt nem tudhatjuk, hogy ez milyen mértékben tudható be a *többségi / kisebbségi* különbségének, s milyen mértékben a *város / falu* különbségnek.

Hivatkozások

- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fishman, Joshua A. 1972. *Language in Sociocultural Change*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Gal, Susan 1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. Kontra Miklós szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*, 123–157. Budapest: Magyarországi Kutató Intézet.
- Gibbons, John 1992. Sociology of Language. William Bright ed., *International Encyclopedia of Linguistics*. Volume 4, 22–25. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Gyurgyík László 1994. *Magyar mérleg*. Pozsony: Kalligram.
- Kontra Miklós 1996/1998. Magyar nyelvhasználat határainkon túl. Kontra Miklós – Saly Noémi szerk., *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, 395–407. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós 1998. *Final Report to the Research Support Scheme on 'The Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary'*. Budapest: Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences. (Kézirat.) <http://e-lib.rss.cz/diglib/pdf/22.pdf>
- Kontra Miklós 1998/1999. Jog, nyelvészet és nyelvművelés. Kontra Miklós, *Közérdekű nyelvészet*, 57–64. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- László Béla 1998. A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után. Tóth László szerk., *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998, II. (Oktatásügy, közművelődés, sajtó.)* Budapest: Ister.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

Nyelvünk és törvénye¹⁸

Dunaszerdahely és Nyékvárkony hivatalos ügyintézésének nyelve
az 1999. évi kisebbségi nyelvtörvény életbelépése óta (Budapest, 2001. május 30.)

Bevezetés

FELHÍVÁS

Kedves szlovákiai magyar Olvasó! Hallott már ön arról, hogy egy hivatalos levelet nem csupán szlovák nyelven írhat? Hogy miután sikeresen eldöntötte, hogy kinek, hova, melyik hivatalos szerv melyik irodájának küldje levelét, akkor Önnek bizonyos esetekben már jogában áll azt magyarul is megírnia? És gondolt arra, hogy a hivatalokból kapott választ igényelheti a saját anyanyelvén is? Kedves szlovákiai magyar Olvasó – kérem éljen a lehetőséggel és törvényadta jogával! Írjon, és a választ kérje az anyanyelvén!

Ugye meglepődnénk, ha a Szlovákiában nagy olvasótáborral rendelkező Új Szó napilap apróhirdetés-rovatában ilyen vagy ehhez hasonló felhívásra lennénk figyelmesek. És a dologban éppen ez a *meglepődésünk* lenne meglepő! Miért? Azért, mert ebben az „apróhirdetésben” olyan dolgok vannak megfogalmazva, amelyeket már régen közismert tényként kellene kezelnünk. 1999. szeptember 1-jén hatályba lépett ugyanis a 184. sorszámú, ún. kisebbségi nyelvhasználati törvény, amely a 20%-nál magasabb arányú kisebbségi lakosságot kimutató településeken lehetővé teszi a kisebbségi nyelvek használatát a hivatalos szóbeli és írásbeli érintkezésben egyaránt.

Írásomban két két szlovákiai magyar település, *Dunaszerdahely* (Dunajská Streda) város és *Nyékvárkony* (Vrakúň) község nyelvhasználatát vizsgálom abból a szempontból, hogyan, mennyire és miben változott a hivatalos ügyintézés nyelve az 1999. szeptember elsejétől érvényben lévő nyelvtörvény óta. Ez a téma nem elsőként kerül a nyelvészeti vizsgálódások középpontjába,¹⁹ aktualitása pedig a legutóbbi nyelvtörvény érvénybe lépése óta egyre nő (annak ellenére, hogy a köztudatban egyre inkább elfelejtődnek a nyelvtörvény biztosította jogok). Céлом az, hogy összefoglaljam a két település hivatalos nyelvhasználatának jellemző tulajdonságait, és a kisebbségi nyelvtörvény gyakorlati alkalmazását akadályozó okokat vizsgálva sorra vegyem a megoldásra váró (nyelvészeti) feladatokat.

¹⁸ Ez az előadás a Lanstyák István–Simon Szabolcs által szerkesztett *Tanulmányok a kétnyelvűségről* című (megjelenés alatt) kötetbe írt tanulmányra épül.

¹⁹ A hivatalos ügyintézés Dunaszerdahelyen tapasztalható gyakorlatával korábban Misad Katalin foglalkozott (Misad 1998:43), bár akkor még az 1990. október 25-én jóváhagyott nyelvtörvény határozta meg a hivatalos ügyintézés nyelvét. A hivatalos kétnyelvűség egyre időszerűbb kérdéseivel jelenleg Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella nyelvészek foglalkoznak (lásd Szakirodalom).

I.

A vizsgálati helyszínekről

Dunaszerdahely (Dunajská Streda), e gazdag történelmi múltta visszatekintő mezőváros járási székhelyként fekszik a Csallóköz szívében.

A város krónikája szerint a város a mai létezési formáját az 1874-es esztendőben érte el, mégpedig az addig önálló helységek, Újfalú, Nemesszeg és Előtejed és Szerdahely helységek egyesítésével. 1920-tól a város szlovák megnevezése *Dunajská Streda*.

A város történelme a XX. században a Csehszlovákiához csatolt felvidéki városok történelmével rokon: átvészelt két világháborút, amely során elveszítette a gazdasági életét meghatározó zsidó lakosságát; átélte a reszlovakizációt és a kitelepítést, majd a negyven évig tartó kommunista rendszert. Ez idő alatt Dunaszerdahely járási székhelyé és mezőgazdasági-ipari központtá nőtte ki magát. A rendszerváltás után a város fejlődése tovább folytatódott.

Dunaszerdahely lakossága 1991-ben								
Összesen	Ebből							
	Magyar	%	Szlovák	%	Roma	%	Egyéb	%
23 236	19 347	83,26	3 354	14,43	257	1,11	278	1,20

Nyékvárkony (Vrakúň) közepes nagyságú község Dunaszerdahelytől 6 kilométer távolságra, lakosainak száma a legutóbbi népszámlálás adatai szerint 2470 volt (Gyurgyík 1994: 150). Az első írásos feljegyzés Várkonyról 1015-ből származik. 1940-ben Várkony (Vrakúň) név alatt egyesítették a két községet, a település mai nevét (Nyékvárkony) a rendszerváltás óta viseli.

Nyékvárkony lakossága 1991-ben								
Összesen	Ebből							
	Magyar	%	Szlovák	%	Roma	%	Egyéb	%
2470	2305	93,32	138	5,59	23	0,93	4	0,16

II.

Törvény születik – néhány szó a kisebbségi nyelvtörvényről

A hivatalos nyelvhasználat és annak nyelve (Cseh)Szlovákiában igen gazdag és változatos múltta tekint vissza. Méltán beszélhetünk rövid életkorról, hiszen az első nyelvtörvény alig több mint nyolcvan éve, 1918. december 10-én született meg az „első republikának” nevezett Csehszlovák Köztársaságban.

A kisebbségi nyelvhasználatot szabályozó nyelvtörvény genezise hosszú és változatos történet, gyökerei egészen az 1990-ben elfogadott nyelvtörvényig nyúlnak vissza. Az 1996. január 1-jén érvénybe lépő államnyelvről szóló törvényt a szlovák parlament gyorsított eljárással fogadta el, miközben a külügyminisztérium tudatta az Európa Parlamenttel, hogy az államtörvény jóváhagyása után az alkotmánynak megfelelően törvényt fogadnak el a kisebbségek nyelvhasználatáról.

A törvény „utóélete” – amely egyúttal a kisebbségi nyelvhasználati törvény majd négyéves vajúdája is – élénk politikai vitát indított, amely egészen 1999-ig állt kisebbségi nagyobb megszakításokkal a politikai pengéváltások (h)arcterében. A Mečiar-kabinet az államnyelvtörvénynek a kisebbségi nyelvhasználatra vonatkozó jogszabályaira hivatkozva mindent megtett annak érdekében, hogy abortálja a kisebbségi nyelvtörvényt: amíg a Hudec-féle munkacsoport nem látta értelmét a kisebbségi nyelvhasználatát szabályozó törvény megszületésének, addig Mečiar nyíltan kétségbevonta, hogy a kormány valaha is ígéretet tett volna ilyen törvény létrehozására. Így tehát jogi vákuum keletkezett, mivel nem volt rendelet, amely pontosan és egyértelműen meghatározta volna a kisebbségi nyelvhasználatra vonatkozó jogokat.

Csupán a kormányváltás után, a Dzurinda-kormány ígéretével (1998 novemberében) éled fel a remény, hogy a Max van der Stoep által többször is említett joghézag megszűnjön. A kisebbségi nyelvhasználatát szabályozó törvény napirendre került. Két törvénytervezet is készült: egyet a kormánykoalíció, egyet pedig a Magyar Koalíció Pártjának képviselői dolgoztak ki. A Csáky Pál nevével fémjelzett tervezethez a Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény és a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája szolgált alapul, valamint figyelembe vette a mindennapi nyelvhasználati gyakorlatot (Lanstyák 2000: 104). A parlamenti képviselők többsége az MKP javaslatát első olvasatban elvetette, és csak a kormánytervezetet utalták második olvasatba. Az MKP képviselőinek módosító javaslatait figyelmen kívül hagyva ez a kormánytervezet vált az 1999. július 10-én elfogadott kisebbségi nyelvhasználati törvény alapjává. 1999. július 10-én elfogadták a kisebbségi nyelvhasználati törvényt, amely hivatalosan 1999. szeptember elsején lépett érvénybe.

A kisebbségi nyelvtörvény lehetővé teszi

- a kisebbségekhez tartozó személyek számára saját nyelvük használatát a hivatalos érintkezésben, ha az általuk lakott településen az adott kisebbség részaránya eléri a 20%-ot. Ez érvényes a szóbeli és írásbeli ügyintézésre egyaránt (2. §, 3. bek.), de a hivatal közokiratot csupán államnyelven adhat ki. Járási szinten, tehát a járási hatókörű szervek és hivatalok esetében akkor használható a kisebbségi nyelv, ha szóban forgó hivatal olyan településen működik, ahol a kisebbségi lakosság részaránya eléri a 20%-ot (2. §, 1. bek.; NB! Léva, Losonc, Nagyrőce);
- bizonyos külső feliratok kétnyelvűségét: közigazgatási szervek épületének megnevezéseit (2. §, 5. bek.), ill. a fontos információkat a nyilvánosság számára hozzáférhető helyeken fel lehet tüntetni a kisebbségi nyelven is (4. §, 2. bek.); az utcaneveket és más helyi földrajzi elnevezéseket szintén fel lehet tüntetni a kisebbségi nyelven is.

A kisebbségi nyelvtörvény néhány hiányossága

- a kisebbségi nyelvek használatának kérdését csupán a közigazgatási szervekre vonatkoztatva rendezi, míg az egyéb közhivatalokban (pl. posta, társadalombiztosító), a pénzintézetekben, a gazdaságban, kereskedelemben stb. a kisebbségi nyelvhasználói jogokat nem határozza meg;
- A nyelvi jogok érvényesíthetőségét komolyan akadályozza az a tény, hogy a törvény a közigazgatási szervek alkalmazottait nem kötelezi a kisebbségi nyelv ismeretére), és kimondja, hogy azok „nem kötelesek tudni a kisebbségi nyelvet” (7. §, 1. bek.);
- a feliratokra vonatkozó „kétnyelvűsítés” az önkormányzat jószándékától függ, tehát az előírás elmulasztása a képviselőtestületen nem kérhető számon.

III. Hivatalos nyelvhasználat Dunaszerdahelyen és Nyékvárkonyban

A törvény érvénybelépésével egyidőben Lanstyák Istvánnal közösen kétfázisúra tervezett kutatást indítottunk, amelyet a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport támogatott. A kutatás célja, hogy megfigyelje, és a szociolingvisztikai kutatásokra jellemző pontossággal dokumentálja a nyelvtörvénynek a mindennapi és a hivatalos élet meghatározott nyelvhasználati színtereire gyakorolt hatását. A kutatás második, 2006–2007-re tervezett lezáró szakasza összegezné a nyelvtörvényben megfogalmazott lehetőségek megvalósulását a vizsgált szlovákiai magyar települések nyelvhasználatában.

Vizsgálati helyszínek	Nyékvárkony:	községi hivatal
	Dunaszerdahely:	városi és járási hivatal, adóhivatal, vízművek

*Nyékvárkony: községi hivatal*²⁰

SZÓBELI ÜGYINTÉZÉS

A személyes szóbeli ügyintézés a hivatalban az ott dolgozó alkalmazottak becslése szerint az esetek 90 százalékában magyar nyelven folyik, a maradék 10 százalék pedig államnyelven. A falu szlovák nemzetiségű lakossága a Nagyszombati Statisztikai Hivatal jelentése szerint az 1998. évben 115 fő volt (Štatistická Informácia 2000: 68), s ez a hivatalban dolgozó személyek szerint heti 1-2 alkalommal történő hivatalos kommunikációt eredményez. Ha nem falubeli személy fordul kéréssel a hivatalhoz, akkor az ügyféllel az általa megválasztott nyelven folyik a hivatalos társalgás. Ebbe a kategóriába főleg a faluban nem túl rendszeresen megforduló alkalmi árusok tartoznak.

Gyakori eset, hogy a falubeliek nem személyesen keresik fel a hivatalt, hanem telefonon jelentik be kérésüket, panaszukat. Az alkalmazottak a „*Községi hivatal, Prosím-tessék?*” formulát alkalmazva jelentkeznek be, s a kommunikáció nyelvét újra az ügyfél nyelvválasztása határozza meg.

ÍRÁSBELI ÜGYINTÉZÉS

Az írásos ügyintézés kérdését vizsgálva különbséget kell tenni:

- a lakosság felől érkező, a községi hivatalnak címzett,
- a községi hivatal által írt, a lakosság felé irányuló
- és a községi hivatalnak a járási hivatallal folytatott írásos ügyintézése között.

A nyékvárkonyi községi hivatal írásos ügyintézésére jellemző, hogy a lakosság részéről érkező kérelmekre a kérelem nyelvének megfelelően válaszolnak: tehát ha a kérvény magyar nyelven íródott, akkor magyarul, amennyiben viszont szlovák a kérelem nyelve, akkor szlovákul.

²⁰ A nyékvárkonyi községi hivatalban kérdéseimet a hivatalban adminisztratív munkaerőként dolgozó alkalmazottaknak tettem fel. Gyűjtéseimet 2000. április 7-e és 2001. január 8-a között végeztem.

Dunaszerdahely: városi hivatal

A Városi Hivatal felépítését tekintve három osztályból áll, ezek:

1. nyilvántartási osztály
2. építés- és közlekedésügyi osztály
3. gazdasági és pénzügyi osztály.

SZÓBELI ÜGYINTÉZÉS

A szóbeli ügyintézés a dunaszerdahelyi városi hivatal valamennyi osztályán, és ezek különböző részlegein az ügyfél nyelvhasználatához, ill. nyelvválasztásához igazodik: a szokásos *prosím-tessék* kérdésre magyarul válaszoló polgár magyar nyelven, a szlovákul reagáló állampolgár szlovák nyelven kap választ kérdéseire. Az épületben a múlt év tavaszától kétnyelvű tájékoztató táblák nyújtanak segítséget az ügyfeleknek.

ÍRÁSBELI ÜGYINTÉZÉS

Nyilvántartási osztály:

A Városi Hivatal kimutatása szerint a belügyre a 2000. évben 1221 beadvány érkezett, ezek között összesen 30 magyar nyelvű kérvény volt. A kultúrával és az iskolaügyi kérdésekkel foglalkozó részleg esetében ez 20 magyar és 16 szlovák nyelven írt kérvényt jelentett, míg a szociális kérdéseket vizsgáló részleghez 10 magyar nyelvű beadvány érkezett. A fennmaradó kérvényeket szlovák nyelven írták. A városi hivatal minden, tehát a magyar nyelven írt kérvényre is szlovák nyelven válaszolt.

A belső ügyintézés szövegezi és postázza a városi tanács tagjainak címzett meghívókat is: ezek kétnyelvű meghívók, szlovák-magyar nyelvi sorrenddel.

Építés- és közlekedésügyi osztály:

Az írásban érkező kérvények a kisebbségi nyelvhasználati törvény érvénybe lépéig államnyelven érkeztek, s ez a gyakorlat 1999 szeptemberétől alig-alig változott. Az osztály dolgozói ugyan tudnak a nyelvtörvényről, de saját bevallásuk szerint egyes dokumentumok esetében (pl. bizonyos kérvények) bizonytalanok, hogy azok kiadhatók-e két nyelven. „Tudatos”, a nyelvtörvény adta jogaival élő kérelmezésre az 1999. évben csupán egyetlen példa akadt, az építésügyi osztály a beadványra magyar nyelven válaszolt. A 2000. évben az építésügyi osztályra beérkezett 1045 beadványból a hivatalban dolgozóktól kapott tájékoztatás szerint csupán 3 volt magyar nyelvű. Ezeket többnyire idősebb lakosok írták, és szerkezetükben nem követték a szokásos kérvényírás gyakorlatát, alaki szempontból inkább magánlevélre hasonlítottak. Az osztály a beérkezett kérvényekre minden esetben a beadvány nyelvének megfelelően válaszolt: szlovák kérvényre szlovákul, a magyarul érkezett beadványokra pedig magyarul. A járási hivatalban az építésügyi osztálya az egyetlen, amely ezt a kétnyelvű gyakorlatot érvényesíti.

Az esetek egy részénél az ügyfélén áll vagy bukik a kétnyelvű válaszadás lehetősége: az osztályon dolgozók a város által kiállított határozatokra az államnyelv mellett a kisebbségi nyelvén is választ adhatnak, ennek feltétele csupán annyi, hogy az ügyfél kérje a végzést magyar nyelven is. Erre a nyelvtörvény érvénybelépése óta csupán 1-2 példa volt. A hivatalban dolgozó adatközlőm ezt a tényt így magyarázta:

„végeredményben ez olyan dolog, hogy elfogadták a nyelvtörvényt, 1-2 cikk meg is jelent az újságban, de aztán jobban propagálva nem volt. Az átlag lakos azt nem tudja, hogy mi az, amire joga van. Ahhoz kellene az, hogy valamilyen kampány legyen.

Z.Z.”

Gazdasági és pénzügyi osztály:

A gazdasági és pénzügyi osztály szóbeli ügyintézésének nyelvhasználatára ugyanaz érvényes, mint a már említett osztályok esetében, tehát a társalgás nyelvét az ügyfél nyelvválasztása határozza meg. Az osztályra érkező írásos ügyintézésre vonatkozóan az itt dolgozó hivatalnokok – diszkrécióra hivatkozva – csak nagyon csekély segítséget nyújtottak. A 2000. év statisztikái szerint a gazdasági osztály 1628 kérvényt kapott. Feltételezem, hogy az esetek nagy hányadában a beérkező kérvények nyelve szlovák. Nem sikerült kiderítenem, hogy ezek között volt-e magyar nyelvű; az viszont tény, hogy az osztályon dolgozók a választ minden esetben szlovák nyelven írják.

Dunaszerdahely: Járási hivatal

A járási hivatal előcsarnokában az ügyfél könnyedén kiigazodhat a hivatal elrendezését illetően: az előtér falán függő információs tábla többségi és kisebbségi nyelven egyaránt tájékoztatást nyújt. Ugyanez tapasztalható az épület három szintjén is – a hivatalban minden osztály és részleg ajtaja mellett ott függ a falon az osztályt, részleget megnevező névtábla a kisebbségi nyelvhasználatot szabályozó törvény előírásainak megfelelően – két nyelven.

A szóbeli ügyintézés a Járási Hivatal valamennyi irodájában az ügyfél által választott nyelven folyik. Ugyanez vonatkozik a telefonon történő ügyintézésre is, az alkalmazottak a kagylóba „*prosím, okresný úrad – járási hivatal, tessék*” mondattal jelentkeznek be.

Az írásos ügyintézés sokkal szövevényesebb és bonyolultabb képet mutat. Bár az 1999. évi nyelvtörvény 2. paragrafusának 3) és 4) bekezdése szavatolja a kisebbségi nyelvek írásos használatának lehetőségét, a nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásáról 1999 decemberében készült belügyminisztériumi jelentés szerint a járási hivatalok addig egyetlen magyar nyelvű beadványt sem kaptak (Szabó Mihály 2000:4).

Az ügyfél által a járási hivatalhoz benyújtható hivatalos beadványok gyakorlatilag kétfélék lehetnek:

- vagy valamilyen eljárást kezdeményező kérvény,
- vagy pedig a hivatal által hozott határozat elleni fellebbezés.

A kérvényeket az esetek több mint 90%-ban nem az ügyfél fogalmazza meg, hanem kitölti a hivatalos szerv által kiadott szlovák nyelvű űrlapot (Szabó Mihály 2000: 4). Ez a gyakorlat a Dunaszerdahelyi Járási Hivatal minden osztályára jellemző, és 2000 év végéig, amíg nem születtek meg a megfelelő magyar nyelvű formanyomtatványok, addig a szlovák űrlapok voltak használatosak. A kisebbségi nyelvtörvény 2. §. 3) bekezdése értelmében ugyan a hivatal a kisebbségi nyelvű beadványra államnyelven és kisebbségi nyelven válaszol, de ha a kérvény szlovák nyelvű formanyomtatvány, akkor a válasz automatikusan szlovák nyelvű.

A fellebbezések alkotják a kisebbségi nyelven beterjeszthető beadványok másik csoportját. A járási hivatal alkalmazottaitól kapott tájékoztatás szerint ezek száma a kiadott határozatokhoz képest kevésnek mondható, és mivel a fellebbezéseket a kerületi hivatalnak kell címezni, így ezek nyelve szlovák kell hogy legyen.

Egyéb hivatalok

ADÓHIVATAL

A kisebbségi nyelvhasználati törvény hiányosságai közé tartozik, hogy a kisebbségi nyelvek használatának kérdését csupán a államigazgatási szervekre vonatkoztatva rendezi,

míg az egyéb közhivatalokban nem határozza meg a kisebbségi nyelvhasználói jogait (Lanstyák 2000: 105). Gyuricsék-Kvarda szerint az adóhivatalok is ebbe a kategóriába tartoznak (Gyuricsék-Kvarda 1999: 9), de mivel működésüket külön törvények szabályozzák, így rájuk a kisebbségi nyelvhasználati törvény nem vonatkozik (Szabó Mihály 2000: 5).

A Dunaszerdahelyi Adóhivatalban a szóbeli ügyintézés az iktatóban dolgozó alkalmazott beszámolója alapján az ügyfél által választott nyelven folyik: az ügyfél először a portán ill. az iktatóban kap információt arról, hogy ügyével melyik hivatalhoz forduljon, ill. hogy az adott hivatal az épület mely részében található. Húsz percig figyeltem az iktatót, ezalatt 16 ügyfél kért szóbeli tájékoztatást, 15 magyarul és 1 szlovák nyelven. Az alkalmazott minden esetben az ügyfél által választott nyelven válaszolt, de a telefonba „*Daňový úrad, prosím*” formulával jelentkezett be, és a beszélgetés az általam hallott négy esetben szlovák nyelven folyt.

A lakosság írásbeli ügyintézése ezzel szemben szlovák nyelvű formanyomtatványokon történik. Kérdésemre, hogy vajon hogy az ügyfél kérheti-e az adóhivatal határozatainak kisebbségi nyelvű változatát, az iktatóban dolgozó hivatalnok határozott nemmel felelt, és hozzáfűzte, hogy „*írásban minden minden szlovák*”. A Dunaszerdahelyi Adóhivatal épületében egyetlenegy kétnyelvű felirat található, amely a bejárat ajtóján függ (*Zatvorte dvere – Az ajtót kérem becsukni*). Ettől eltekintve a faliújságok, tájékoztató táblák és a hivatalok megnevezése szlovák nyelvű (pl. *Oddelenie vymeriavacie; Vydávanie výpisov z DP*).

VÍZMŰVEK (Západoslovenské Vodárne a Kanalizácie o.z. Bralislava)

A kisebbségi nyelvtörvény az államigazgatási szférába tartozó hivatalok mellett a mindennapi élet hivatalainak nyelvhasználatát sem rendezi kellően. A hivatalos nyelvhasználat intézményenként változhat, példaként munkámban a dunaszerdahelyi vízművek hivatalos ügyintézését említem.

A vízművek épülete Dunaszerdahelyen a Karcasai úton található, amelyet az ügyfelek kéréseikkel a hét bármely munkanapján felkereshetnek.

A szennyvíz kivizsgálásához az ügyfélnek megrendelőlapot (*Objednávka*) kell kitöltenie, amely egy, a vízművek által kiállított fejléces igénylőlap. A megrendelést szlovák nyelven kell kiállítani, és a laboratóriumban dolgozóktól kapott tájékoztatás szerint a szlovákul gyengébben beszélő ügyfelek esetében gyakran ők szövegezik meg a szlovák nyelvű megrendelést. A szennyvízminta vizsgálatáról a laboratórium szlovák nyelvű protokollt vezet.

Tapasztalatok:

Az eddigi kutatások során összegyűlt adatok alapján a következő jellegzetességek fogalmazhatók meg:

- szóbeli ügyintézés a vizsgált hivatalok esetében többnyire az ügyfél által választott nyelven folyik; a szóbeli ügyintézés a hivatalnokok becslése szerint 95–97%-ban magyar nyelvű
- az írásbeli ügyintézésre ezzel szemben a szlovák nyelv dominanciája a jellemző:

NYÉKVÁRKONY:

**A nyékvárkonyi községi hivatalba
érkezett kérvények**

Év		Magyar nyelvű		Szlovák	
1999	08. 31-ig	8 (13%)	33%	27 (45%)	67%
	09. 01-től	12 (20%)		13 (22%)	
2000		18	43%	24	57%

DUNASZERDAHELY:

**A dunaszerdahelyi városi hivatalba
érkezett kérvények**

Év	Magyar nyelvű		Szlovák nyelvű	
2000	33	0,8%	3861	99,2%

**A dunaszerdahelyi járási hivatalba
érkezett kérvények**

Év	Összesen	Magyar nyelvű		Szlovák nyelvű	
1999	40 468	3	0,01%	40 465	99,99%
2000	44 015	6	0,01%	44 009	99,98%

IV.

**A kisebbségi nyelvtörvény hatás(talanság)a –
avagy „vajon lehet-e jobbra várni?”**

Feltűnő tény, hogy a falu-város viszonylatban a nyelvtörvény falun, kisebb közösségben jobb megvalósulást eredményez a hivatalos kétnyelvűségnek. Ezzel szemben a nyelvtörvény érvényre jutása városon – legyen az akár az erősen magyardomináns Dunaszerdahely – szinte minimális hatású.

Az eddig tapasztalt hatástalanság (feltételezett) okai:

- a nyelvhasználók nem tudnak a nyelvtörvényben megfogalmazott jogaikról,
- nem tudják, ill. nem biztosak abban, hogy milyen kérvényeket fogalmazhatnak meg anyanyelvükön,
- annak ellenére, hogy elkészültek a hivatalos dokumentumokat kisebbségi nyelven megszövegező minták, formanyomtatványok (Szabómihály Gizella fordította az űrlapokat), a magyar ügyfelek nem élnek törvényadta jogukkal
- magasabb szinten az ügyintézés nyelve úgysis szlovák.

Eseménytáblázat

Idő	1991	2000	2001
Mi történt?	érvénybe lépett a kisebbségi nyelvtörvény – a jogi vákuum megszűnt	kétnyelvű külső és belső feliratok a közigazgatási szervek épületein	megszületnek és hivatalokba kerülnek a magyar nyelvű nyomtatványok
Hivatalok	gond – nincsenek magyar nyelvű űrlapok, ill. formanyomtatványok	próbák a magyar nyelvű terminológia elsajátítására	vannak űrlapok – de nincs rá igény
Médiák	első számú téma, cikkek foglalkoznak a nyelvtörvény kérdésével	ritkán megjelenő cikkek	elszórta megjelenő cikkek
Lakosság	informálódik	informált (?), de nem él jogaival	nem él jogaival
Kormány	az ellenzék: támadja a kormánypárt célja, hogy a kisebbségi nyelvtörvény minél kevesebb konkrét intézkedésre kötelezzen; „hagyd rá, és uralkodj”		

Nyelvtervezésünknek a kisebbségi nyelvtörvény érvényesítéséből adódó feladatai

A szlovákiai magyar nyelvtervezésnek számos komoly nyelvészeti feladat megoldását kell megvalósítania:

- szükség van arra, hogy a szlovákiai magyar nyelvhasználó tudatosítsa: joga van kétnyelvű hivatalos ügyintézésre – mind szóban, mind írásban; a médiáknak továbbra is fontos szerepe van az eddig tapasztalt alulinformáltság megszüntetésében,
- további magyar nyelvű hivatalos formanyomtatványok (levelek, kérvények, beadványok) megszővegezése, és azoknak a szlovákiai (magyar) ügyintézésben való népszerűsítése és alkalmazása
- közigazgatási, jogi szaknyelv terminológiájának megalkotása – gyakorlati probléma: egyszerűbb és praktikusabb az eddig használt szlovák nyelvű terminológia
- központi nyelvi iroda létrehozása (feladatai: 1. *nyelvtervezés* – hiányzó szaknyelvek létrehozása; 2. *fordítás* – kétnyelvű hivatalos dokumentumok magyar változatának elkészítése; 3. *nyelvi tanácsadás* – helyi szinten folyó fordítási munkák szakmai segítése).

Szakirodalom

A regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Chartája. HZDS-fordítás.

Gyönyör József 1990: Mi lesz velünk, magyarokkal? Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből 1918-tól napjainkig. Madách; Pozsony/Bratislava.

Gyönyör József 1994: Terhes örökség; A magyarság lélekszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában; Madách–Posonium; Pozsony.

Gyurgyík László 1994. Magyar mérleg – a szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében. Mercurius Könyvek. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 96, 103, 105, 148–149, 169.

- Gyuricsek Piroska – Kvarda József 1999. Útmutató a kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati megvalósításához. Somorja, A Demokratikus és Nyitott Társadalomért Polgári Társulás – Az MKP Országos Önkormányzati Tanácsa.
- JUDr. Peter Procházka 1998. Az európai kulturális örökség fontos alkotó eleme. Vélemény a Regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Chartájáról.
- Kontra Miklós 1999: Szlovákiában szlovákul – Amerikában angolul. In Közérdekű nyelvészet. Osiris, Budapest.
- Lanstyák István 1991. A szlovák nyelv árnyékában. (A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991): Kontra Miklós szerk. Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 11–72.
- Lanstyák István 1999. Az 1999. évi kisebbségi nyelvtörvény. Fórum Társadalomtudományi Szemle, II. félév.
- Lanstyák István 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely; Budapest–Pozsony.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 2000. Nyelvi jogaink érvényesítésének nyelvi feltételei. Fórum Társadalomtudományi Szemle, I. félév.
- Misad Katalin 1998. A magyar nyelv használata a hivatalos érintkezésben. In Lanstyák István – Simon Szabolcs szerk.: Tanulmányok a magyar-szlovák kétnyelvűségről. Mercurius Könyvek, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 43–68.
- Szabó Mihály Gizella 1999. A kisebbségi nyelvtörvény érvényesíthetőségéről – különös tekintettel a magyar nyelvre. (Az MKP számára – csak belső használatra!). Kézirat.
- Szabó Mihály Gizella 2000. „Már megint nem tudunk élni jogainkkal”. A kisebbségi nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásáról. Kézirat.
- Zbierka zákonov 1990/428.; 1995/270.; 1999/184. számú törvényrendeletek.

Beregszászi Anikó

A kárpátaljai magyarság nyelvhasználati sajátosságai a nyelvtervezés szemszögéből

A nyelvi tervezés valamely közösség nyelvi helyzetébe történő tudatos beavatkozás, általában társadalmi célok által vezérelt intézmények, szervezetek vagy nagy tekintélyű személyek révén. A kárpátaljai magyarság esetében a helyi magyar közösség nyelvi igényeit és megmaradását figyelembe vevő nyelvi tervezésről, illetve nyelvpolitikáról csak az 1990-es évektől beszélhetünk. Ezt megelőzően az orosz nyelv dominanciáját erőteljesen hangsúlyozó szovjet internacionalista nyelvpolitika döntései vonatkoztak a közösségre (vö. Csernicskó, 1998). 1989-től, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ), majd a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség (KMPSZ), a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (KMTF) és más magyarságszervezetek megalakulásával létrejött az az intézményi háttér, amely lehetővé teszi az összehangolt, a helyi magyar közösség társadalmi és nyelvi céljait szem előtt tartó, tudatos nyelvtervezési stratégia kidolgozását. Csernicskó István tollából megszületett az az összefoglaló jellegű monográfia is, amely a kétnyelvűség-kutatás módszereit figyelembe véve, a kárpátaljai magyarság körében elvégzett nagyszabású, empirikus, kérdőíves nyelvhasználati vizsgálat adatait elemezve valós képet fest a kárpátaljai magyar nyelvről (vö. Csernicskó, 1998).

Az alábbi munka a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Nyelvészeti tanszékének és a LIMES Társadalomkutató Intézet Nyelvészeti szekciójának azon koncepcióját vázolja fel, amelyet a magyar nyelv kárpátaljai jövőjének megteremtése érdekében dolgoztak ki. Összefoglalja, milyen nyelvi célokat tűzött ki közössége elé a kárpátaljai magyar értelmiségi elit, s hogyan, milyen elméleti és intézményi háttérre alapozva kívánja elérni ezeket a célokat.

A nyelvi tervezésről beszélve különböztessük meg annak státustervezési, korpusztervezési és oktatástervezési ágát (vö. Haugen, 1972; Skutnabb-Kangas, 1997). A státustervezés egy-egy nyelv vagy nyelvváltozat státusával, a társadalmi életben betöltött helyzetével, illetve ennek tervezésével, befolyásolásával foglalkozik. Nyilvánvaló, hogy a kárpátaljai magyarság esetében a státustervezés keretein belül elsősorban a magyar nyelv közéletben és a hivatalos érintkezésben betöltött szerepének kijelöléséről, e kívánt státusz eléréséről van szó. A korpusztervezés az egyes nyelvek és/vagy nyelvváltozatok állapotaival foglalkozik, vagyis tulajdonképpen azzal, hogy a bizonyos státust betöltő nyelvek, nyelvváltozatok képesek legyenek arra, hogy betöltsék azokat a funkciókat, amelyekben használatosak. Az oktatástervezés a nyelvi tervezésnek az az ága, amely az egyes nyelveknek/nyelvváltozatoknak az oktatásban betöltött szerepével foglalkozik, illetve azzal, hogy az oktatás révén milyen további nyelvi tervezési (státusz- és korpusztervezési) célok érhetők el és hogyan.

Az alábbiakban röviden érzékeltetni kívánom, hogy milyen jellegű kérdésekről van szó, s hogyan, mi módon kap szerepet az összehangolt, tudományos kutatásoktól támogatott nyelvi tervezés a kárpátaljai magyarság (nem csak) nyelvi jövőjének megteremtésében.

Napjainkban Európa-szerte a két- vagy többnyelvűség egyre inkább követendő mintává válik (vö. pl. Skutnabb-Kangas 1990, 1997, 1998, Bartha 1999, Candelier és mtsai 1999 stb.), az egységesülő Európán kívül rekedő kárpátaljai magyar közösség azonban – jelen pillanatban legalábbis úgy tűnik – nyelvi tekintetben is egyre távolabb kerül a világ boldogabb felétől. Ahhoz, hogy a kárpátaljai magyar közösségnek reális esélye legyen a megmaradásra, illetve a világban zajló társadalmi-politikai folyamatokban való részvételre, elengedhetetlen egy olyan nyelvi alap, amely az anyanyelv megőrzésén nyugszik, s erre épül rá az államnyelv és egy jelentős világnyelv megfelelő szintű ismerete.

A kárpátaljai magyarságnak a nyelvi célokat illetően tehát a nemzetközi dokumentumokban, például a nemzeti kisebbségek oktatási jogairól készült hágai ajánlásban (vö. The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities & Explanatory Note) megfogalmazottak alapján – miszerint a kisebbségeknek nemcsak az a joguk, hogy identitásukat az anyanyelv közege révén megőrizzék, hanem az is, hogy az államnyelv megtanulása révén integrálódjanak és részt vegyenek az adott ország szélesebb társadalmában – a saját jól felfogott érdeke, hogy anyanyelve megőrzése mellett el-sajátítsa az államnyelvet és még legalább egy világnyelvet. A közösség és nyelvi tervezési döntéseket hozó intézményei tehát ezeket a célokat tartják szem előtt.

Mielőtt elkezdenénk ügyködni a kívánt kétnyelvűség kialakításán, nem árt választanunk a kétnyelvűség típusai közül. Nincs ugyanis általában vett kétnyelvűség, csak egyes kétnyelvűségi típusok vannak, amelyek más-más módon befolyásolják a kétnyelvű közösség nyelveinek jövőjét, rendszerét (vö. Bartha, 1996; Göncz, 1985; Csernicskó 1997, 1998). Emellett azt is meg kell tervezni, hogyan, milyen módon kívánjuk kialakítani a választott kétnyelvűségi típust, s ez milyen oktatástervezési lépések segítségével érhető el.

Az alábbiakban tekintsük át röviden azokat az oktatási típusokat, a hazai és nemzetközi szakirodalomra alapozva (Vö. Bartha, 1999; Göncz, 1985, 1995; Kontra, 1997; Skut-

nabb-Kangas, 1990, 1997), amelyek célja az egy- vagy a kétnyelvűség kialakítása. Az oktatási modelleknek minden esetben az oktatásin kívül társadalmi céljaik is vannak. Az alkalmazott tannyelv vagy tannyelvek segítségével ugyanis mind a többségi, mind a kisebbségi tanulóknál serkenthető az egy-, illetve kétnyelvűség különböző típusainak kialakulása, vagyis kontrollálható a közösségekben használatos nyelvek megőrzése, elvesztése vagy elsajátítása.

a) Egynyelvű oktatás, amely az egynyelvűség kialakulásához vezet

Egy tannyelv használatával az oktatásban három program segítségével érhetjük el a kívánt egynyelvűséget: az ún. *hagyományos*, *befülfasztási* és *szegregációs* modell révén.

A *hagyományos* programban többségi tanulók vesznek részt, s a tannyelv megegyezik a résztvevők anyanyelvével. Egy másik nyelvet, ami általában egy világnyelv, nem pedig a kisebbség nyelve, is tanulnak idegen nyelvként. A társadalmi cél a többségi egynyelvűség fenntartása egy világnyelv alapjainak elsajátíttatása mellett. Ez a leggyakrabban alkalmazott modellek egyike. Az ukrainai többségi oktatás is ezen a programon nyugszik.

A *befülfasztási* programban a kisebbségi tanulók a többségiekkel azonos osztályba járnak, ahol az oktatás nyelve a többségi nyelv. A kisebbség nyelvét rendszerint tantárgyként sem oktatják. A társadalmi cél egynyelvűség kialakítása a többség nyelvén, s rendszerint ezt is eredményezi a program. Tulajdonképpen ezt az oktatási modellt választják azok a kisebbségi szülők, akik gyerekeiket többségi oktatási nyelvű iskolába íratják.

A *szegregációs* program lényege, hogy a kisebbségi tanulók homogén osztályba járnak, ahol a tannyelv a kisebbség anyanyelve. A többségi nyelvet egyáltalán nem, vagy csak alig, alacsony határfokon oktatják. Az eredmény: egynyelvűség a kisebbség nyelvén. A társadalmi cél a kisebbség elszigetelése, a többségi közösség gazdasági, kulturális és nyelvi pozícióinak megtartása. Az ukrán oktatási- és nemzetiségi politika a szuverén Ukrajna megalakulása óta gyakorlatilag ezt a modellt alkalmazza a kárpátaljai magyar iskolákban. 1991 óta minden iskolában kötelező az ukránnak mint államnyelvnek oktatása, de hiányoznak ehhez az alapvető feltételek. Nem készültek el magyar iskolák számára a kívánt ukránnyelv-tankönyvek, hiányoznak a magyar-ukrán, ukrán-magyar szótárak, az ukránszakos tanárok. A legtöbb iskolában ukránul is tudó más szakos tanár, vagy orosz szakot végzett, korábban orosz nyelvet oktató tanár tanítja az ukránt. Az orosz nyelvet a kárpátaljai magyar iskolákban már nem tanítják. Az államnyelv oktatásának ilyen helyzete ellenére azonban az állam minden évben felveti, hogy a nemzetiségi iskolák végzősei ne magyar, hanem ukrán nyelvből érettségizzenek, illetve ne anyanyelvükön, hanem az államnyelven tegyenek felvételi vizsgát a felsőoktatási intézményekben (vö. Csernicskó 1998).

b) Kétnyelvű oktatás, amely egynyelvűséget eredményez

Két tannyelv használatával is elérhető az egynyelvűség. Ez az ún. *átirányítási* (*tranzitív*) programok segítségével lehetséges, amelyeket általában a kisebbségi tanulóknál alkalmaznak. Az oktatás az alsó tagozatban kezdetben anyanyelven folyik, majd fokozatosan kétnyelvűvé válik (egyes tantárgyakat anyanyelven, másokat a többségi nyelven oktatnak), egészen addig, amíg a kisebbségi tanulók többé-kevésbé elsajátítják a többségi nyelvet. Ezután a tanulókat átirányítják a többségi egynyelvű oktatásra. A program célja egynyelvűség kialakítása a többség nyelvén, társadalmi célja pedig a kisebbség asszimilálása. Miután a kárpátaljai magyarság hazai és nemzetközi fórumokon tiltakozott a szeg-

regációs oktatási modell ellen, amellyel az ukrán állam gyakorlatilag lehetetlenné teszi a magyar gyerekek számára az államnyelv elsajátítását, az ukrainai tanügyi vezetés egy, a szegregációs modell társadalmi céljaihoz hasonló oktatási koncepciót vázolt fel a kisebbségi oktatás számára, amelyben központi szerep jut az átírányítási modellnek. („*Ukraina nemzetiségi kisebbségeinek oktatási igényei kielégítésének koncepcionális alapjai*” címet viselő tervezet [1997, május 14.]) A tervezet többek között a polikulturális oktatást tűzi ki célul, melynek vezérelve ukrán mentalitás formálása. A polikulturális oktatási modell a tervezet összeállítóinak olvasatában azt jelenti, hogy az iskolákban (nemzetiségi-ukrán) kétnyelvű tanárok oktatnak ukrán nyelven, ami alól csak az „etnikai jellegű tantárgyak” jelentenek kivételt.

A tervezet második és harmadik változata sem sokban tér el az elsőtől, továbbra is a kisebbségi oktatás kétnyelvűsítését tűzi ki célul a 4. osztálytól kezdve (vö. Kárpáti Igaz Szó 1998. április 25:3.). A dokumentum szerint a felsőoktatási intézményekben csak az anyanyelv, az irodalom és anyanemzet történelme oktatható nemzetiségi nyelven (6. old.). Ez a kitétel megkérdőjelezi többek között az alapítványi Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola azon jogát is, hogy nem állami intézményként magyar nyelven oktasson az említetteken kívül más tárgyakat is.

(A tervezetben foglaltak ellentmondanak Ukrajna Alkotmánya 53., az ukrainai nemzetiségekről szóló törvény 6. és 13., a nyelvtörvény 3., 6., 25., 27. és 28., az oktatási törvény 7. cikkelyének, valamint az ukrán-magyar alapszerződés 17., illetve az alapszerződéshez csatolt kisebbségi nyilatkozat 5. és 10. cikkelyének, az ukrán-magyar kormányközi vegyes bizottság ajánlásainak – vö. Csernicskó – Orosz, 2000).

c) Egynyelvű oktatás, amely kétnyelvűséget eredményez

Egynyelvű oktatás keretein belül is kialakítható a kétnyelvűség az ún. *alámerítéses és anyanyelv-megőrzési* program által.

Az *alámerítéses programot* többségi tanulóknál alkalmazták sikeresen, és tulajdonképpen azonos a befúllasztási programmal, annyi eltéréssel, hogy ebben az esetben a többségi tanulók tanulnak kisebbségi nyelven, anyanyelvüket pedig tantárgyként oktatják nekik. A program célja kétnyelvűség kialakítása a többségi tanulóknál, társadalmi célja pedig a kisebbség és többség közötti kapcsolatok és tolerancia erősítése.

A másik program, amely során kétnyelvűség alakítható ki egyetlen tananyelv alkalmazásával, az *anyanyelv-megőrzési*. Ez a kisebbségi tanulóknál alakít ki kétnyelvűséget az anyanyelv megőrzése mellett, arra építve. Az oktatás nyelve a kisebbségi nyelv, a többségi nyelvet tantárgyként oktatják, az anyanyelvi ismeretekre alapozva. Az anyanyelv-megőrzési programot alkalmazzák a Kárpát-medence magyar kisebbségi közösségeinek többségében.

d) Két tananyelv használata, ahol az eredmény kétnyelvűség

Ebben a típusban az oktatás vegyes (kisebbségi és többségi tanulókból álló) osztályokban folyik. A tanítás egyazon órán belül két nyelven folyik. A modell célja kétnyelvűség kialakítása a többségi és kisebbségi tanulóknál egyaránt.

A kárpátaljai magyarság nyelvi céljait, a magyar nyelv megtartására irányuló törekvéseinket és a fenti modellek sajátosságait figyelembe véve a közösség számára a kétnyelvűség funkcionális meghatározását elfogadva az *anyanyelv-domináns kétnyelvűséget* kell választanunk, amely elősegíti az *additív (hozzáadó) kétnyelvűség* kialakulását. Ezt

pedig a vázolt oktatási modellek közül az *anyanyelv-megőrzési program* segítségével érhetjük el.

Az anyanyelvi oktatás végső célja, hogy a kárpátaljai magyar diákok jól és eredményesen, a helyzetnek megfelelően tudjanak kommunikálni, a magyar nyelvet megtartsák és továbbadják. Ahhoz, hogy ezt elérjük, változtatnunk kell a magyar nyelv oktatásának kárpátaljai gyakorlatán.

A kárpátaljai magyar nyelv-tankönyvek elemzéséből kiderült (vö. Beregszászi – Csernicskó, 1996), hogy ezek a kiadványok elsősorban és szinte kizárólagosan az elméleti tudnivalókra helyezik a hangsúlyt, a nyelv és a nyelvtan tanultak gyakorlati felhasználása a háttérbe szorul. Kommunikációközpontú, a helyzethez, partnerhez és témához automatikusan igazodó nyelvhasználatra nevelő tankönyvek helyett nagyrészt „körmönfontan grammatizáló” (Beregszászi – Csernicskó, 1996), a nyelvi változatokat és változatosságot csak felületesen, elméleti szempontból érintő tankönyveink vannak, amelyek nagy mennyiségű memorizálandó tananyagot halmoznak fel ugyan, de a tanultaknak az életben való felhasználására nem készítik fel tanulóinkat. A helyi nyelvváltozatok sajátosságairól mintegy elfeledkezve, hallgatnak tankönyveink a kétnyelvűségi hatásokról (kódváltás, kölcsönzés) és a nyelvjárási jelenségekről, amelyek a tanulók nyelvhasználatában is kétségkívül jelentkeznek. Ezáltal ezek a könyvek azt sugallják a magyartanárok számára, hogy az iskola feladata nem a nyelv céljának megfelelő használatára nevelés, a szókincs és kifejezőképesség gazdagítása, hanem a tanulók anyanyelvjárásának, az otthonról hozott, az édesanyjától tanult, a szűkebb környezethez kötődő alapnyelvváltozatának az eszményi standard változathoz való igazítása (vö. Beregszászi – Csernicskó, 1996).

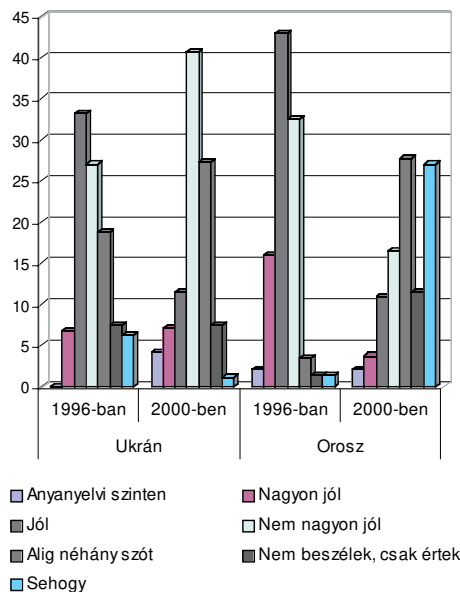
Ezen a hozzáálláson sürgősen változtatni kell, és az iskolai anyanyelvoktatásnak éppen a helyi nyelvi és kulturális értékekre építve kell elsajátíttatnia a standard változatot. Bizonyos körülmények között a nyelvjárási elemek, sőt a szláv szókölcsönzések is helyénvalók lehetnek, de vannak olyan helyzetek, ahol a standard változathoz célszerű igazodni. Nem lehet célunk a helyi kétnyelvű nyelvváltozatok irtása. Ehelyett tudatosítani kell, hogy bizonyos beszédhelyzetekhez milyen nyelvváltozatok köthetők. A feladatunk az ilyen nyelvszemlélet oktatása a pedagógusjelöltek számára, illetve az ehhez szükséges iskolai tankönyvek, segédanyagok megírása, valamint az alapot képező tudományos és elméleti háttér biztosítása. E téren szerencsésnek mondható helyzetben is vagyunk, mert a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola révén hatást gyakorolhatunk a tanító- és tanárképzésre, annak elméleti alapjaira. A KMTF hallgatói tanulmányaik során megismerkednek a kárpátaljai magyar közösség nyelvhasználati sajátosságaival és gondjaival, azok kezelési lehetőségeivel, így az iskolákba kikerülve nem a kétnyelvűségi és nyelvjárási jelenségeket stigmatizáló egynormájú szemlélet képezi majd oktatói-nevelői tevékenységük alapját, hanem a fentebb megfogalmazott nyelvi célok elérésére való törekvés. Fokozott figyelmet fordítunk az anyanyelv oktatásának tantárgy-pedagógiájára, igyekszünk a rendelkezésünkre álló alsó tagozatos tankönyvek „körmönfontan grammatizáló” részait más szemléletű megoldásokkal „helyettesíteni”.

Az ukrán nyelv oktatásával kapcsolatban más jellegű problémák merülnek fel.

A már említett, 1996-os kérdőíves felmérés (vö. Csernicskó, 1998) során az adatközlők hétfokú skálán ítélték meg saját nyelvtudásukat. Orosztudását a megkérdezettek túlnyomó többsége (91%) a *nem nagyon jó*-tól a *nagyon jó*-ig terjedő jelzőkkel minősítette, de ukrántudását csak a válaszadók kétharmada (67%) ítélte ilyennek. A magyarok orosz tudásánál jóval gyengébb ukrán nyelvismeretét mutatja az is, hogy az *alig néhány szót* vagy annyit sem tudók aránya az orosz estében a minta 6,3%-a, míg az ukránnál ugyanez 32,7%.

A KMTF LIMES Társadalomkutató Intézete 2000. tavaszán 6 járásban 28 kárpátaljai magyarlakta település 37 oktatási intézményében, egy évvel érettségi előtt álló, összesen 595 adatközlő közreműködésével végzett kérdőíves vizsgálatot, melyben a nyelvismeretre is rákérdeztek. Az 1996-os adatokhoz képest növekedett az ukrán nyelv ismerete a magyar lakosság körében, és ezzel párhuzamosan csökkent az oroszé. Ez természetes, hiszen az oroszát már nem oktatják, az államnyelvet pedig – ha alacsony hatásfokon is – de igen. Adatközlőink 52,4%-a *jól* vagy *nem nagyon jól* beszéli az államnyelvet (az orosz esetében 1996-ban ez 91% volt!), 27,4% *alig néhány szót* beszél ukránul, és mindössze 11,5% beszél *anymilyen szinten* vagy *nagyon jól*. Gyakorlatilag egyáltalán nem beszéli az ukránt a minta 8,7%-a.

Kárpátaljai magyarok nyelvtudása 1996-ban (*N* = 144) és 2000-ben (*N* = 595)

A fenti adatokból látszik, hogy nem kellőképpen hatékony az ukrán nyelv oktatása a kárpátaljai magyar iskolákban, s mivel az állam máig sem teremtette meg a feltételeket az el-sajátításához, nem várhatunk tovább, s kezünkbe kell venni a kezdeményezést. Éppen ezért a KMTF Nyelvészeti Tanszéke, a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség és a LI-MES Társadalomkutató Intézet hosszú távú tervet dolgozott ki az ukránnyelv-oktatás szintjének emelésére a magyar tannyelvű iskolákban. Az első lépés az államnyelv ok-tatásának módszertani megalapozása. A volt Szovjetunióban ugyanis az orosz nyelvet ab-ból az elgondolásból kiindulva oktatták a magyar iskolákban, hogy az minden szovjet ál-lampolgár második anyanyelve, amelyet már az iskolába lépéskor bizonyos szinten is-mer, ezért nem idegen nyelvként, hanem ennek megfelelően kell oktatni. Amikor a ma-gyar iskolákban az orosz felváltotta az ukrán, ezt a nyelvet is hasonló módszertan szerint kívánták oktatni, ráadásul tankönyvek, szótárak és magvarul is értő, ukrán szakos diplo-

mával rendelkező tanárok nélkül. Véleményünk szerint azonban az ukrán nyelv a kárpátaljai magyar gyerekek túlnyomó többsége számára nem második anyanyelv, hanem idegen nyelv, s ennek megfelelően, a tanulók anyanyelvi ismereteire alapozva kell oktatni. A kárpátaljai magyarok többsége ugyanis faluban, többé-kevésbé összefüggő etnikai és nyelvi tömbben él, így nagyon csekély az esélye annak, hogy az iskolába kerülő hatéves gyerek már tud ukránul. A vegyes lakosságú településen élő magyar gyerekek az iskoláskor elérésekor valószínűleg valóban beszélnek már a *helyi ukrán/ruszin nyelvváltozatot* valamilyen fokon, ám ez a változat korántsem azonos az ukrán standarddal, amelyet az iskolai ukránórákon oktatnak.

Az Ukrán Oktatási Minisztérium a tanterv szerint az alsó osztályokban heti 4, a felső osztályokban heti 3 ukrán tanórát irányoz elő, ami a gyakorló pedagógusok szerint kevés a hatékony eredmény eléréséhez. Ahogy a Péterfalvai Középiskola ukrántanára nyilatkozta nemrégiben a Kárpáti Igaz Szónak „A környezet színmagyar, a tanulók csak az iskolában, az órán hallanak ukrán szót. (...) Nincsenek módszertani útmutatók ahhoz, hogy egy ilyen közegben hogyan tanítsunk egy szláv nyelvet. (...) A tanterv már eleve úgy írja elő az ukrán nyelv tanítását, mintha a tanulók anyanyelvi szinten beszélnek azt. (...) A tanterv a nyelvi anyagra helyezi a hangsúlyt, így alig jut időnk a beszédértékmákra” (Fedák, 2001).

Megfelelő elméleti megalapozottságú, az ukránt idegen nyelvként tanító ukránnyelv-tankönyvek megírására van szükség a magyar iskolák elemi (1–4.) osztályai számára. Örömmel jegyzem meg, hogy a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán az első osztályos ukrán tankönyv (Margitics, 2001. kézirat) már el is készült, nyomdai munkálatai most folynak.

A tankönyvirással párhuzamosan folyik egy iskolai ukrán-magyar, magyar-ukrán szótár megjelentetése. A kézirat már elkészült, jelenleg a lektorálása folyik. Munkatársaink részt vesznek a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai tanszékén készülő magyar-ukrán, ukrán-magyar nagyszótár elkészítésének munkálataiban is.

Mindemellett már megjelent Margitics Katalin (1998) *Методи́чні рекоменда́ції до розв’язу́ зв’язно́го мовле́ння для учні́в з у́грозі́ рече́вої мо́вою на́вчальні́я* című módszertani kiadványa.

Az idegennyelv-oktatás kapcsán is reformokra van szükség. A kárpátaljai magyar tan nyelvű iskolákban az idegen nyelv oktatása nem a tanulók anyanyelvéből kiindulva, hanem az orosz (!) nyelvre alapozva folyt. A tankönyveket oroszból, ukránból fordították, mellőzve a magyar nyelv sajátosságait, de még ez a jobbik eset, ugyanis sok iskolában nincsenek a magyar osztályok számára készült tankönyvek, s ilyenkor a Szovjetunióból ránk maradt orosz nyelvű, illetve a korábban „nemzetiséginek” számító ukrán nyelvű könyvek segítségével folyik az oktatás. Korábban az idegennyelv-órákon nem a célnyelven történő kommunikációra felkészítés folyt, hanem a grammatika elsajátíttatására és a fordítási gyakorlatok sikeres megoldására összpontosítottak. A magyar iskolákban idegen nyelvet oktató tanárok jelentős része nem beszélte a tanulók anyanyelvét, így nem volt képes az anyanyelv és a célnyelv hasonlóságainak, illetve különbségeinek érzékeltetésére sem.

„Jelen körülményeink között az idegennyelv-oktatás korszerű módszereinek (vö. pl. Di Pietro 1994) alkalmazása, az anyanyelvi ismeretekre alapozás, illetve egy, a tanult idegen nyelvhez tipológiailag és genetikailag a magyarnál közelebb álló nyelvben (az ukránban) szerzett jártasságra is építő szemlélet jelenti a biztosítékot arra, hogy a magyar gyerekek a kor követelményeinek megfelelő szinten elsajátítják az idegen nyelvet” (Csernicskó – Orosz, 2000).

Irodalom

- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 1996. A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései. *Magyar Nyelvőr* 120:263–282.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 1996. A magyar nyelv változatai és stílusrétegei a kárpátaljai magyarnyelv-tankönyvekben. In: Csernicskó István – Várad Tamás szerk. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*, 29–38. Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt.
- Candelier, Michel – Batley, Edward – Hermann-Brennecke, Gisella – Szépe György 1999. Nyelvpolitikai irányelvek a jövő évezred számára. Idegen nyelvek az oktatásban. In Szépe György – Derényi András szerk., *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*, 251–271. Corvina.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó István 1997. A kárpátaljai magyarok kétnyelvűsége. *Szivárvány*, XVIII/2: 117–124.
- Csernicskó István – Orosz Ildikó 2000. A magyar nyelv (és a nyelvet éltető közösség) jelenéért és jövőjéért folytatott tevékenység Kárpátalján. In Anyanyelvünkről anyanyelvünkért, Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, 43–63.
- Di Pietro, Robert J. 1994. *Szerepjátékok a nyelvórán. Stratégiai interakció*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fedák Anita, 2001. Hiányzik a megfelelő szókincs. In *Kárpáti Igaz Szó*, 2001/május 22. 6. lap.
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar-szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Göncz Lajos 1995. A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben. In Kassai Ilona szerk. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*, 65–81. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Haugen, Einar 1972. *The Ecology of Language*. Stanford, Stanford University Press.
- Kontra Miklós 1997. Kell-e félnünk a „kétnyelvű oktatástól”? *Korunk* 1997/1: 75–79.
- Margitics, Katalin 1998. *Методичні рекомендації до розвитку зв'язного мовлення для учнів з українською мовою навчання*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1990. *Language, Literacy and Minorities. A Minority Rights Group Report*. London: The Minority Rights Group.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1998. Nyelvi sokféleség, emberi jogok és a „szabad piac”. *Fundamentum* II/1–2: 7–25.

Keményfi Róbert*

Az „etnicitás” fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban

A '90-es évek második felében az alapján kvantitatív adatokat elemző etnikai földrajz területén is megjelent az eredendően társadalomtudományokban alkalmazott „etnicitás” kifejezés. Mivel egyrészt alapkutatásokat az „etnicitás”-konceptión belüli fő területekre, pl. az etnikai identitásra, nacionalizmusra vonatkozóan nem végeztem, másrészt hatalmas mennyiségű és szerteágazó a terminust értelmező szakirodalom, a következő oldalakon csak arra vállalkozom, hogy az általam is művelt etnikai tértudomány szempontjából, a magyarul is elérhető szakirodalmat is számba véve, rövid áttekintést adjak az „etnicitás” fogalmának használhatóságáról, jelentéséről. Arra szeretnék rávilágítani, hogy egy alapján kvantitatív (mérést, térben leképzést végző) tudomány (földrajz) hol alkalmazhatja, milyen jelentéstartással az „etnicitás” kifejezést, és hogy a terminusnak mely értelmezése nyújthat egyáltalán lehetőséget a térbeli vizsgálatokra.

Az „etnicitás” (ethnicity) fogalma az *Oxford English Dictionary* 1972-es kiadásában jelent meg először. A kifejezés megalkotását David Riesmann amerikai szociológusnak tulajdonítják.¹ A nyolcvanas évek végén a kifejezés fokozatosan teret nyert az angolszász nyelvterület után Európa német nyelvű országaiban (Ethnizität),² majd a kilencvenes évek elején – először fordítások révén – mint alkalmas fogalmi eszköz megjelent hazánkban is.³ Jelentése igen összetett, sokrétű („többszölamú”).⁴ A kutatók a saját kutatásaiknak megfelelően a legkülönbözőbb vonásait hangsúlyozzák.

A kifejezés először semleges fogalomként az angolszász kutatásokban jelent meg mindazon kutatások jelölésére, amelyek az etnikai kérdésekre, etnikai problémák megközelítésére irányultak. Az angolban nincs megfelelő szó Európa más nyelvterületein használt *etnikum* terminusra. (Ezért is alkalmazza Anthony Smith az „etnicitás” fogalma helyett a mi etnikum kifejezésünk értelméhez nagyon hasonló francia terminust: „ethnie”, ha etnikai közösségek vélt vagy valós hosszabb távú stabilitását elemzi).⁵ Az „etnicitás” eredeti angliai értelme és az etnikum terminus között így igazából óvatos párhuzamot vonhatunk abban az értelemben, hogy mindkettő hasonló témák kutatását lefedő *gyűjtőfogalom* volt. Ám Fredrik Barth nyomán fokozatosan az „etnicitás” értelmezésében az európai angolszász nyelvterületen is az amerikai vonások (alkalomhoz kötöttsége, szerkesztettség) váltak hangsúlyossá.

* Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

¹ Altermatt, U. 2000:51. A fogalom megszületésének körülményeit lásd uo.

² Dittrich, E. J. – Radtke, F.-O. 1989:11–40. A tanulmány az „etnicitás” fogalmának árnyalt megfogalmazását adja.

³ Nagy szerepe volt Magyarországon az 1990-ben indult *Regio* című periodikában (lásd pl. a *Regio* 3. évfolyamának [1992] 2. számában) megjelent tanulmányoknak, melyek fokozatosan „lopták be” az „etnicitás” fogalmát a magyar tudományos életbe.

⁴ Cohen, A. P. 1997:103. – Olyannyira „többszölamú” a kifejezés, hogy például tanulmányában Isajiw 65 antropológiai és szociológiai tanulmányban vizsgálta, tartalmaznak-e az „etnicitásra” vonatkozó konkrét meghatározásokat, és hogy ezek a meghatározások mit tartalmaznak. – Isajiw, W. W. 1979.

⁵ Smith, A. D. 1999:12–13.

Az „etnicitás” fogalma az Amerikai Egyesült Államokban a hatvanas évek második, a hetvenes évek első felében, az addig egyeduralkodó „melting pot”-elméletet kiszorító új teória részeként jelent meg. Az „olvasztótégely”-elgondolás ezekben az évtizedekben már nem tudta értelmezni az etnikai identitásukat megtartó kisebbségi csoportok Egyesült Államok-beli fennmaradását. A „melting pot”-teóriába nem férő sok kivétel ezért kikényszerített egy új etnikai/kulturális értelmezési hálót, amelyet „multikulturális diskurzusnak” neveznek.⁶ Éppen a bevándorló csoportok vizsgálata miatt ebben az új megközelítésben az egyik fontos *elméleti mezővé* az identitás vált. Az identitás, amelynek különböző (makro-, mezo-, mikro-) szintjei, (etnikai, vallási, kulturális) típusai a multikulturalizmus gondolati körében (annak rugalmas, tág keretei között) nem statikusan (időtlenül), hanem *mindennapi változásban*, azaz folyamatos alakulásban értelmezhetők. *Az új megközelítésben az identitás „működésének” fenntartója az „etnicitás” folyamata.* Ebben az összefüggésben az „etnicitás” egyrészt tehát a kulturális különbségek („identitások”) állandó társadalmi szerveződését jelenti.⁷ Másrészt a kifejezés a cselekvés és a reprezentáció egyik módjává vált. Olyan döntésre utal, melyet az emberek azért hoznak, hogy magukat vagy a többieket szimbolikusan egy bizonyos kulturális identitás hordozóiként jelenítsék meg.⁸

Az antropológiai, néprajzi, szociológiai szakirodalom Európában – hasonlóan tehát az „etnicitás” által „termelt” identitás változó fogalmához – magát a folyamatot, az „etnicitást” is két elkülönülő irányból közelíti meg.

Az egyik irányzat az „etnicitást” állandóan *változó dinamikus* jelenségként értelmezi, melynek lényege a másiktól való eltérés *társadalmi* gyökereinek kimutatása. Fredrik Barth ezt úgy fogalmazza meg, hogy „*nincs alapunk úgy kezelni magatartásokat, mintha azok egyszer s mindenkorra rögzítettek s az idők során változatlanok lennének... hogyan kezeljünk valamit, ami egyszerre változtatja határait és tartalmát*”.⁹ Nem lehet úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének.¹⁰ Ez az elméleti irányzat az etnikai identitást úgy tekint, hogy az csak jól behatárolható történelmi időszakra jellemző társadalmi konstrukció lehet. Az etnikai identitás mindenkor társadalmi (és hatalmi) meghatározottságú (konstruktivizmus). A kulturális különbségek tehát társadalmilag szerveződnek.¹¹ Ebben a szemléletben az etnikai identitás folyton áramlásban „termelődőben” van. Az elgondolás nagyhatású, részletes megfogalmazását Fredrik Barthnak tulajdonítják.¹² Bár Barth elméletét kritikával is illetik, mert Barth túl nagy hangsúlyt tulajdonított a kulturális identitás politikai meghatározottságának.¹³ Barth 1969-es kötetét a kilencvenes években újra-

⁶ E diskurzus szintjeinek nagy ívű összefoglalását és a témáról résztanulmányokat l. Feischmidt M. 1997a. A „melting pot”-elméletet van olyan kutató, aki „boiling pot”-teóriára módosította (pl. Kraas-Schneider, F. 1989:57). Az utóbbi megközelítés lényege, hogy bár a bevándorolt csoport kultúrája az amerikaival találkozva változik (akkulturáció), de mégsem történik meg a teljes asszimiláció. – Steinberg, S. 1994:50–54.

⁷ Barth, F. 1996:5.

⁸ Cohen, A. P. 1997:102.; Bendix, R. – Roodenburg, H. 2000. ix–xviii.

⁹ Barth, F. 1996:3.

¹⁰ Brubaker, R. 1996:35.; Hobsbawm, E. J. 1992:34., uő. 1997:26.

¹¹ Feischmidt M. 1997b:14–15. – A téma szakirodalmi hátterét lásd uo.

¹² Barth, F. 1969.

¹³ Részleteket lásd Cohen, A. P. 1997:102–103.

gondolta. És a kritikai hangokra is reflektálva megalkotta hármas (makro-, mezo-, mikroszint) felosztású modelljét, amellyel az identitás különböző (társadalmi, kulturális, etnikai) rétegei értelmezhetők.¹⁴ Visszaadva ezzel a politikai mellett az „eticitás” másik, személyes (mikroszintű) arculatát.

A konstruktivista irányzat szerint nem lehet tehát az „eticitást” az emberi természet elidegeníthetetlen és változtathatatlan részeként kezelni.¹⁵ Ebből következően a gondolat tartalmazza az „eticitás” *alkalomhoz* kötöttségét is.

A másik irányzat a konstruktivizmussal ellentétben úgy véli, hogy az etnikai hovatartozás *objektív* kategóriaként tételezhető (primordializmus vagy esszencializmus). Az egyén lényegi („vele együtt született”), társadalmi és történelmi meghatározottságon kívül álló jegye (attribútuma) az etnikai hovatartozás. Ebben az elgondolásban nem a kulturális különbségek eredete (az tehát eleve adott), a társadalom, a politika általi mesterséges szervezése a döntő, hanem a *mástól való eltérés megfogalmazása, hangsúlyozása*, azaz az „eticitás” mindennapi folyamata a lényeg. E szemlélet az etnikai identitást a konstruktivizmussal ellentétben statikusabban közelíti meg, mellyel rövidebb-hosszabb idejű *állandóságot* is tulajdonít az etnikai hovatartozásnak. Jelen esetben az esszencializmus azért lényeges, mert ebben a felfogásban – noha igen korlátozottan – benne van a mérés (és egyben az „eticitás” abszolút térben való leképezésének) *lehetősége* is, hiszen az etnikai hovatartozás vélt objektív eredete a mérésre körültekintő mintavétel és szempontok alapján *egy adott időpontban* elvégzett kutatásokon keresztül módot *adhatna*. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy az esszencialista felfogást képviselő kutatók számára a mérés lehetősége nem merül fel, hiszen a konstruktivizmustól csupán az etnikai identitás *eredetének* megítélésében tér el, de az „eticitás” esszencialista megközelítése a konstruktivizmushoz hasonlóan szintén az etnikai identitás állandó (nem mérhető) alakulására, folyamatára helyezi a hangsúlyt.

Az etnikai kérdések megközelítésében a fenti két irányzat (konstruktivista, esszencialista) csupán a főbb kutatási kereteket fedi le. Ám a kifejezés: „eticitás” jelentéstartalma egyre bővült, és mindazokon a területeken, amelyeken az etnikai dimenzió nem elhanyagolható vizsgálati szál, a terminus fokozatosan kulcsfogalommmá vált, és ennek eredményeképpen ma már „eticitás-koncepció”-ról beszélhetünk.¹⁶ Az „eticitás koncepciója” tehát inkább laza háló, mint jól behatárolható elmélet, amelyen a legkülönbözőbb kutatói megközelítések, irányzatok „akadhatnak fenn”.

Így a fent említett identitás kutatása mellett e koncepció másik kiemelt, fő területe a nacionalizmus értelmezési lehetőségeinek feltárása is. A nacionalizmus dimenzióinak elemzéseiben a kutatók az „eticitás” erős politikai mozgósító erejét és ideológiai megalkotottságát hangsúlyozzák. Ebből következik, hogy a nacionalizmus jelenségeinek vizsgálatában az „eticitást” egyének és csoportok közötti kontaktus és nem elszigeteltség eredményeként értelmezik. A kontaktusból következik, hogy az „eticitás” sem nem természetes, sem nem örökkévaló, vagy egyértelmű, hanem dinamikus jelenség.¹⁷

¹⁴ Vermeulen, H. – Govers, C. 1994.; Barth, F. 1996:3–25.

¹⁵ Brubaker, R. 1996:35.

¹⁶ Altermatt, U. 2000:51.

¹⁷ Eriksen, T. H. 1993:42. – Jelen tanulmányban részletesen nem bemutatandó, a nacionalizmust értelmező elméleteket, lásd Anderson, B. 1983; Gellner, E. 1983; Hobsbawm, E. J. 1997.; Smith, A. D. 1995a:9–24.

A kutatók körében tehát nincs, és a fogalom hálószerűsége miatt nem is lehet egységes, egy vagy két mondatos megállapodás az „etnicitás” pontos jelentéséről.¹⁸ Úgy látom, hogy mindenki a saját kutatási céljai számára alakítja a fogalmat és keresi (és fesztelensége miatt találhatja is) meg benne a számára szükséges elméleti alappilléreket.

A fentebb már említett Barth az „etnicitást” tehát a kulturális különbségek három szinten történő társadalmi szerveződésekének *folyamataként* értelmezi.¹⁹

Van olyan kutató, aki az „etnicitás” kutatásában (kutatási modelljében) a problémamegoldó, társadalmi válaszokat adó funkciót hangsúlyozza.²⁰

Hobsbawm úgy látja, hogy az „etnicitás” nem politikai program (ellentétben az általa politikai programnak tartott nacionalizmussal). A másiktól (más identitástól) való eltérés tudatos megfogalmazása a fogalom lényege.²¹

Az „etnicitás” a különbözőség kultusza.²²

Az „etnicitás” fogalma mentalitásbeli változást is jelez. Olyan mentalitásra utal, amely eltér az államalkotó népetől.²³

Az „etnicitás” nem kulturális, hanem társadalmi struktúra, azaz az általa „termelődő” etnikai közösségek azután is létezhetnek, ha már elvesztették megkülönböztető kulturális jegyeiket.²⁴

Milton Yinger az „etnicitást” alapvetően a multietnikus társadalmak együtt élő etnikai csoportjai közötti kapcsolat felől közelítette meg. Azaz az „etnicitást mint az etnikai csoportok közötti mindenkor változó *viszonyt* (átjárhatóság, csoportok közötti egyenlőség) értelmezi.²⁵

Az „etnicitás” kifejezésének széleskörű néprajzi, antropológiai, etnológiai vizsgálatát legutóbb az 1998-as amszterdami SIEF konferencia tűzte feladatául. A vitaindító mottójában Konrad Köstlin az „etnicitás” szimbolikus határképző szerepét emelte ki: „*Amióta Európában az államhatárok egyre inkább láthatatlanná válnak, egyre fontosabbak lesznek Európa népei között húzódó kulturális etnikai választóvonalak*”. Köstlin arra is felhívja a figyelmet, hogy az állami keretek leépülésével megváltozott helyzetben, az egyesülő Európában az embereknek maguknak kell az új identitásukat megtalálni, sőt „megalkotni”.²⁶ Az etnikai határ az idézett szavakban szimbolikus értelmű, a nemzeti identitás ikonjainak különbözőségére vonatkozik. Ebben a gondolatban az „etnicitás”-nak egyrészt tehát határképző szerepe van, másrészt az identitás folyamatos „alkotását”, alakítását jelenti. Sőt az „etnicitás” segítséget nyújt a személyes identitás megalkotásában.²⁷ Az

¹⁸ Először Glazer és Moynihan szociológusok igyekeztek az „etnicitás” fogalmának jelentését részletesen elemezni. – Glazer, N. – Moynihan, D. P. 1975:1–26.

¹⁹ Barth, F. 1996:5.

²⁰ Biró A. Z. 1996:247–283.

²¹ Hobsbawm, E. J. 1992:34.

²² Hall, S. 1997:79.

²³ Altermatt, U. 2000:52.

²⁴ Steinberg, S. 1994:65.

²⁵ Yinger, M. 1994:2–10.

²⁶ Köstlin, K. 1997:1–2. A konferencia előadásait lásd Dekker, T. – Helsloot, J. – Wijers, C. 2000.

²⁷ Dittrich, E. J. – Radtke, F.-O. 1990:24. Az „etnicitás” fogalmának legfontosabb rétege Patterson definíciója szerint is az individuum saját identitásának megalkotása, adott társadalmi szituációkhoz való állandó alkalmazkodása. – Patterson, O. 1975:308. Idézi: Stark, J. 1988:28.

amszterdami SIEF konferencián továbbra is szembesült az „etnicitás” konstruktivista és esszencialista koncepciója.

Thomas Eriksen plenáris előadásában határozottan tagadta a konstruktivista szemléletet, és azt állította, hogy a kultúra gyakran el nem ismert módon működik, ahogy a szocializáció során testünkbe és agyunkba íródott.

Anthony D. Smith pedig arról szólt, hogy véleménye szerint a konstruktivista megközelítés túlságosan az egyénre koncentrál. Ez a fajta elemzés figyelmen kívül hagyja a kollektív és az egyéni szint szétválását (nem lehet az egyik viselkedésből következtetni a másikra). Smith úgy véli, hogy az etnikai folyamatok elemzésében és „stabilabb” etnikai közösségek (pl. nemzet) fogalmának meghatározásában fontosak a történeti folyamatok, a generációk közötti struktúrák, hiedelmek, átörökölt érzelmek. A konstruktivizmus túlságosan jelenközpontú, és eltúlozza az „etnicitás” megszerkesztett minőségét.²⁸

Az alapjában Észak-Amerikára és Európára megalkotott primordialista-konstruktivista (állam- és kultúrnemzeti eltérésként is értelmezhető) modellek mellett az utóbbi évtizedekben teret nyert egy *harmadik* gondolati út is, amely az „etnicitás” és a vallás közötti összefüggések elemzéséből fakadt. Azok az államok kerültek így a figyelem középpontjába, amelyekben a valláshoz való tartozás a nemzetiség jelölője. A vallási hovatartozás nem teológiai tartalom vagy doktrína jelzője, hanem etnikai mutató, amely a „társadalmi határokat” szabja meg: a boszniai háború a katolikus ateisták, az ortodox ateisták és muzulmán ateisták között folyt.²⁹ Az iszlám országokban, Európa pravoszláv, Ázsia hindu államaiban körvonalazódó *vallási nemzetben* a nyelv, a kultúra és a származás mellett fontos, nemzetépítő és nemzetet összetartó erő a szinte szakrális helyzetbe emelt államvallás. Ezekre a közösségekre, az „etnicitás harmadik modelljére” Anthony D. Smith be is vezette a „szent etnicitás” (sacred ethnicity) fogalmát. A kifejezéssel az etnikai közösség olyan mintájára utal, amelyben nem az etnikai dimenziók a fő összekötő kapcsolatok, hanem a hitbeliek. Az etnikai közösség e formája tehát „ideális” hitközösség, amelynek életét morális és rituális kódokon keresztül az isteni parancs szabályozza, és a tagjait az a szent feladat köti össze, amelyet istenüktől kaptak.³⁰

A Német Néprajzi Társaságon (Deutsche Gesellschaft für Volkskunde) belül alakult meg az „interkulturális kommunikáció” (Interkulturelle Kommunikation) bizottsága, amely a múlt terhes etnikai kutatási örökségét (pl. nyelvsziget-kutatások)³¹ feldolgozva, majd attól elhatárolódva egy teljesen új kutatási szemléletet dolgozott ki Közép- és Kelet-Európa etnikai konfliktusainak, együttélési kérdéseinek vizsgálataira.³² Az új megközelítés alap gondolata a multikulturalitás. A feladat: az etnikumok közötti szociális kapcsolatok, a mindennapok etnikumközi érintkezéseinek (és egymásra való reflektálásának) vizsgálata.³³ Ebben az kutatási keretben fontos szerepe van az „etnicitásnak”. A kulturális változások dinamikájának elemzését, az idegenhez való viszony vizsgálatát, az identitás formálódását és a fentebb már említett szimbolikus határképzés folyamatát jelenti.³⁴

²⁸ Eriksen, T. H. 2000:185–205; Smith, A. D. 2000:99–100.

²⁹ Hjärpe, B. J. 1993:212–213; Hobsbawm, E. J. 1997:88–92.

³⁰ Smith, A. D. 2000:107–108.

³¹ Keményfi R. 2000:1–10.

³² A Münchener Egyetemen külön szak is indult „Interkulturelle Kommunikation” néven: www.fak12.uni-muenchen.de/ikk/

³³ Roth, K. 1996:11–27.

³⁴ Moosmüller, A. 2000:169–185. Az „etnicitás” koncepciójának különböző kutatói megközelítéseit összefoglalja: Heckmann, F. 1992:30–39.

Az „interkulturális kommunikáció” szemléletében nem hagyható figyelmen kívül a *kritikai* él sem, a német nemzetmodellnek is nevezett kultúrnemzeti szemlélet statikus fogalomrendszerének elutasításaként.

Ha a fent leírtakat mégis megpróbálnám egyetlen kulcsmondatral összefoglalni, úgy fogalmaznék, hogy az „*etnicitás*” terminus olyan kutatási kereteket fed le, amelyekben belül az „*etnikai magatartások*” legkülönbözőbb szintjeit, formáit és ezen attitűdök „*termelődésének*” állandó folyamatát (azaz dinamikáját), aktualitását elemezhetjük.

Különböző térszerkezeti kérdéseket feltevő tudományon, azaz a földrajzon belül két ág: az etnikai és a politikai földrajz használja az „*etnicitás*” terminust. Azt a módot jelenti, ahogyan a személyes identitás kifejeződik, és a társadalmi rétegződés azon típusát tükrözi, amely tényleges vagy vélt leszármazáson, kulturális jellemzőkön alapuló csoportképződésből ered.³⁵ Mivel a földrajznak mérhető adatokra van szüksége, az „*etnicitást*” a primordialista felfogásnak (az itt idézett földrajzi meghatározás második felének) megfelelően objektív, rövidebb-hosszabb idejű (identitásbeli) állandóságot tükröző kategóriaként vélelmezi, és így egyben a fogalomhoz statikus térbeli leképzési lehetőséget is rendel. Bár az „*etnicitás*” önmagában (gyűjtőfogalomként) semleges kifejezés, elvileg vonatkozhat mérhető kérdésekre is, mégis úgy vélem, hogy az „*etnicitást*” a makroszintű elemzésekben ez a statikus értelmezés (abszolút tér) éppen az általánosan elfogadott dinamikájától, „lobbanékonyaságtól”, szituatív és konstruált jellegétől fosztja meg. Sőt, a tér és az „*etnicitás*” kapcsolatáról csak akkor lehet beszélni, ha teret szubjektív, mentális szféraként értelmezzük.³⁶ Amint a konstruktivista irányzat az etnikai hovatartozást, úgy Kevin Lynch a tér fogalmát fosztotta meg objektivitástól. Ő és követői nyomán megszűntetett a szociokulturális, de szubjektív mentális tér fogalma.³⁷ A földrajzban szerencsebbnek tartom tehát az „*etnicitás*” fogalmának használatát a behaviorista (kognitív) irányzatú mikrokutatásokban, amelyek már lehetőséget adnak (adhatnak) az állandóan változó személyes (belső vagy mentális) relatív terek vizsgálatán keresztül az „*etnicitás*” változékonyságának visszaadására.³⁸

Irodalom

Altermatt, Urs

2000 A sarajevói jelzőtűz. Budapest: Osiris Kiadó

Anderson, Benedict

1983 Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso

Barth, Fredrik (ed.)

1969 Ethnic groups and boundaries. The social Organisation of Culture Difference. London: G. Allen&Unwin

Barth, Fredrik

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Regio. 7. évfolyam 1. szám 3–25.

³⁵ Kocsis K. 1998:285.; Mező F. 1999:142–159.

³⁶ Sztankó P. 2001:7–9.

³⁷ Lynch, K. 1960.

³⁸ A tanulmány az OTKA F. 030365 számú támogatással készült.

- Biró A. Zoltán
 1995 A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Gagyi József (szerk.): Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. 247–277. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, 1996.
- Brubaker, Rogers
 1996 Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. Beszélő. III. évfolyam (I.) 7. szám, 26–41.
- Cohen, Anthony P.
 1996 A kultúra mint identitás egy antropológus szemével. In: Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus. Budapest: Osiris, 101–108.
- Dekker, Ton – Helsloot, John – Wijers, Carla (ed.):
 2000 Roots & Rituals. The construction of ethnic identities. Amsterdam: Het Spinhuis
- Dittrich, Eckhard J. – Radtke, Frank-Olaf
 1989 Der Beitrag der Wissenschaften zur Konstruktion ethnischer Minderheiten. In: Dittrich, Eckhard J. – Radtke, Frank-Olaf (Hrsg.): Ethnizität. 11–40. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH
- Eriksen, Thomas Hylland
 1993 Ethnicity and Nationalism: Definitions and Critical Reflektions. In: Lindholm, Helena (ed.): Ethnicity and Nationalism. 40–50. Göteborg, Nordens&Padrigu
- Eriksen, Thomas Hylland
 2000 Ethnicity and Culture: A Second Look. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): Managing Ethnicity. Perspectives from folklore studies, history and anthropology. 185–205. Amsterdam: Het Spinhuis
- Feischmidt Margit
 1997b Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika. In: Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus, 7–28. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium
- Gellner, Ernest
 1983 Nations and Nationalism. Oxford: Basil Blackwell
- Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P.
 1975 Introduction. In: Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (ed.): Ethnicity. Theory and experience. 1–26. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press
- Hall, Stuart
 1996 A kulturális identitásról. In: Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus. 60–85. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium
- Heckmann, Friedrich
 1992 Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag
- Hjärpe, Jan
 1993 Islam, Nationalism and Ethnicity. In: Lindholm, Helena (ed.): Ethnicity and Nationalism. 207–223. Göteborg: Nordens&Padrigu
- Hobsbawm, Eric J.
 1992 Nacionalizmus és etnicitás. Hiány. III. évfolyam 8. szám 34–37.
- Hobsbawm, Eric J.
 1997 A nacionalizmus kétszáz éve. Budapest: Maecenas Kiadó

- Isajiw, W. Wsevolod
 1979 Definitions of Ethnicity. Occasional Papers in Ethnic and Immigration Studies. March. 6. Toronto, Ontario: The Multicultural History Society of Ontario
- Keményfi Róbert
 2000 A nyelvsziget fogalmának ideológiai hátteréről
 Néprajzi Látóhatár. IX. évfolyam, 1–2. szám, 1–10.
- Kocsis Károly
 1998 Etnikai földrajz. In Tóth József – Vuics Tibor (szerk.):
 Általános társadalomföldrajz. 279–301. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó
- Köstlin, Konrad
 1997 Roots and Rituals: Managing Ethnicity. Ein Vorwort. In Roots and Rituals: Managing ethnicity. SIEF–Information–Bulletin, New Series No. 2., P.:J. Amsterdam: Meertens Institut
- Kraas–Schneider, Frauke
 1988 Bevölkerungsgruppen und Minoritäten. Stuttgart: Verlag Steiner
- Lynch, Kevin
 1960 The Image of the City. Cambridge, Massachusetts: M.I.T. Press
- Mező Ferenc
 1999 Etnicitás, időstruktúrák a volt Jugoszlávia geopolitikai rendszerében.
 Tér és Társadalom. XIII. évfolyam, 1–2. szám 142–159.
- Moosmüller, Alios
 2000 Perspektiven des Fachs Interkulturelle Kommunikation aus Kulturwissenschaftlicher Sicht. Zeitschrift für Volkskunde. 96. II. 169–185.
- Patterson, Orlando
 1975 Context and Choice in Ethnic Allegiance: A Theoretical Framework and Caribbean Case Study. In Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (eds.): Ethnicity. Theory and Experience. 305–349. Cambridge: Harvard University Press
- Roth, Klaus
 1994 Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation. In Roth, Klaus (Hrsg.): Mit der Differenz leben. 11–27. Münster, München, New York: Waxmann; München: Südosteuropa-Gesellschaft
- Smith, Anthony D.
 1995a A nacionalizmus. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): Eszmék a politikában: A nacionalizmus. 9–24. Pécs: Tanulmány Kiadó
- Smith, Anthony D.
 1999 Myths and Memories of the Nation. Oxford University Press
- Smith, Anthony D.
 2000 Sacred Ethnicity: The Role of Religion in the Persistence and Renewal of Ethnic Communities. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): Managing Ethnicity. Perspectives from folklore studies, history and anthropology. 97–20. Amsterdam: Het Spinhuis
- Stark, Joachim
 1988 Völker, Ethnien, Minderheiten. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde. 31:1–55. Marburg
- Steinberg, Stephen
 1994 Az etnikum mítosza. Fajok, etnikumok és osztályok Amerikában. Budapest: Cserépfalvi Alapítvány.

Sztankó Péter

2001 Etnicitás Körösszakálon. Szakdolgozat. DENIA 3341 (Debreceni Néprajzi Intézet Adattára)

Vermeulen, Hans – Govers, Cora (ed.)

1994 The Antropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'. Amsterdam: Het Spinhuis

Yinger, J. Milton

1993 Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict? Albany: State University of New York Press.

Csernicskó István – Hires Kornélia

A kárpátaljai magyarok lokális, regionális és nemzeti identitásáról

A kárpátaljai magyarság lokális, regionális és nemzeti identitásáról négy empirikus vizsgálat és egy mélyinterjúkat tartalmazó kötet alapján szólnunk.

A Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete hat ország (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Kis-Jugoszlávia, Ausztria és Magyarország) összesen 2245 felnőtt, magyar anyanyelvű polgára körében végzett kérdőíves felmérést a nemzeti azonosságtudatról. Kárpátalján 1992/93. őszén-tavaszaán 12 településen 303 felnőtt, magyar anyanyelvű személyre terjedt ki a felmérés (vö. Gereben 1995:197).

A nemzeti azonosságot és önszemléletet több kérdéssel közelítették meg. Először a *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?* kérdést tették fel. Az összesített adatok szerint a Magyarország határain túl élő magyarok „jól érzékelhető kötődési bizonytalanságokkal küszködnek: a nemzeti azonosságtudatnak valahová való tartozás érzésében való manifesztálódása minden országban alacsonyabb arányt ért el a magyarországinál” (Gereben 1995:198). A nemzeti identitás fogalma a Közép-Európában élő magyar népcsoportok körében elsősorban nem etnikai, nem a vérségi összetartozást hangsúlyozó jelentést takar, hanem sokkal inkább a kultúrához és az érzelmek világához kapcsolódik (vö. Gereben 1995:199, 1996:27).

A kárpátaljai magyarság vonatkozásában a fenti kérdésre adott válaszokból az derül ki, hogy a magyarsághoz való tartozás büszkeségben, örömben, általában pozitív jellegű érzésekben fejeződik ki (Gereben 1996:26). A konkrét helyhez kötött identitástudat bizonytalanságára utal, hogy a valahová tartozás érzése csak a romániai válaszadóknál ért el alacsonyabb arányt, mint Kárpátalján (vö. Gereben 1995:214, 1999).

Egy másik szociológiai felmérés, amelyet a Beregszász székhelyű Spektrum Társadalomkutató Műhely végzett 22 kárpátaljai településen 300 fő bevonásával, hasonló következtetéseket von le. „A kárpátaljai magyarság haza-képe – mivel többféle társadalmi közegben élte meg kisebbségi létének hat évtizedét – meglehetősen ellentmondásos” – írja a kutatás vezetője (Kovács 1996:18). Vizsgálatuk szerint az adatközlők úgy ítélik meg, hogy az ukrán függetlenség ezidáig összességében több rosszat hozott, mint jót, így nem csodálkozhatunk azon, ha a megkérdezetteknek mindössze 1,4%-a fogadta el Ukrajnát hazájának, ugyanannyian, ahányan Európát, s ennél kevesebben már csak a Szovjetunióba vágyódtak vissza (1%) (vö. Kovács 1996:18). A felmérés szerint a válaszadók 5,2%-a a teljes magyar nyelvterületen otthon érzi magát. Magyarország mint haza az adatközlők

8,2%-ánál jelenik meg. A bizonytalanság-érzetet és a közeg idegenségét bizonyítja, hogy a megkérdezettek 10,7%-a úgy érzi, nincs igazi hazája (Kovács 1996:18). A kárpátaljai magyarság haza-képét elemezve a szerző arra a következtetésre jut, hogy a régió magyar lakossága megalkotta a saját, leszűkített haza-fogalmát, „*amely szerint a haza nem ország, hanem az egykor volt igazi haza letört darabkája, egy szűkebb régió: a szülőföld, az a terület, ahol az ember saját hagyományai szerint él, ahol saját anyanyelvét használja, saját nemzettársaival alkot közösséget*” (Kovács 1996:18). Kialakult haza-kép ez az elemző szerint, hiszen az adatközlők 71,8%-a emellett döntött. Ugyanakkor ellentmondásnak tűnik, hogy a megkérdezettek 53%-a számolt be arról, hogy ő vagy valamelyik családtagja valamilyen formában foglalkozott már vagy foglalkozik a Magyarországra való áttelepülés gondolatával (Kovács 1996:18).

Bár nem klasszikus szociológiai módszertan szerint készült, a *Mezsgyén állva (A kárpátaljai magyar értelmiség az ezredforduló küszöbén)* című kötet (Balla szerk. 1993) mégis pontos képet ad a kárpátaljai magyar értelmiség ellentmondásos haza-fogalmáról. A könyv 11 kárpátaljai magyar értelmiségivel készített beszélgetést és a négy interjúkészítő önvallomását tartalmazza. Az interjúk azonos szempontok alapján készültek, választ keresve többek között arra, hogyan viszonyulnak a megkérdezettek szülőföldjükhöz, Magyarországhoz és ahhoz az államhoz, amelyben élnek. Az ún. *mélyinterjú* műfajába sorolható beszélgetésekből hasonló cseng ki, mint ami a rideg statisztikai adatokból kiderült. A kárpátaljai magyarok számára a haza fogalma lokálisan erősen kötött, a Radnóti *Nem tudhatom...*-jában megfogalmazott konkrét, közvetlen környezet, nem pedig elvont politikai-politológiai fogalom.

1996 nyarán egy kérdőíves szociolingvisztikai vizsgálat keretén belül (vö. Kontra 1996) 144 adatközlő válaszolt az alábbi kérdésre:

A megfelelő szám bekarikázásával határozza meg 1-től 5-ig terjedő skálán, hogy mennyire kötődik Ön az alábbi helyekhez!

(1 = egyáltalán nem kötődöm hozzá, 5 = nagyon erősen kötődöm hozzá)

saját falujához, városához	1	2	3	4	5
Kárpátaljához	1	2	3	4	5
Ukrajnához	1	2	3	4	5
a volt Szovjetunióhoz	1	2	3	4	5
Magyarországhoz	1	2	3	4	5
Európához	1	2	3	4	5
sehová	1	2	3	4	5

Az eredményeket az 1. táblázatban foglaltuk össze.

Feltűnő az országok magas elutasítási aránya. Ukrajnához az adatközlők háromnegyede (76,3%), a Szovjetunióhoz kétharmada (68,7%) a közepesnél is kevésbé kötődik. A szülőföld mint haza jelenik meg a táblázat első két sorának adataiban. Akadnak olyanok (bár igen kevesen, a minta 2,1%-a), akik nem kötődnek ahhoz a településhez, ahol élnek, de a tágabb pátriához, Kárpátaljához senki sem kötődik a közepesnél gyengébben.

Sajátos helye van a kárpátaljai magyarok haza-fogalmában az anyaországnak. Csak a válaszadók egynegyede kötődik nagyon erősen Magyarországhoz, ám ezt nem magyarázhatjuk a nemzeti identitás gyengülésével vagy megbomlásával.

1. táblázat

Kárpátaljai magyarok területi kötődései
(Terepadatok 1996; N = 144)

	1		2		3		4		5		Átlag
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
Saját település	1	0,7	2	1,4	16	11,1	39	27,1	86	59,7	4,438
Kárpátalja	–	–	–	–	12	8,3	42	29,2	90	62,5	4,542
Ukrajna	82	56,9	28	19,4	23	16,0	6	4,2	5	3,5	1,778
Szovjetunió	65	45,1	34	23,6	35	24,3	6	4,2	4	2,8	1,958
Magyarország	4	2,8	5	3,5	42	29,4	53	37,1	39	27,3	3,825
Európa	14	9,9	9	6,3	30	21,1	40	28,2	49	34,5	3,711
Sehová	140	97,9	1	0,7	1	0,7	1	0,7	1	0,7	1,049

A kérdőív egy másik, az előzőhöz hasonlóan megfogalmazott kérdésében arra is rákérdeztünk, mennyire kötődnek a kárpátaljai magyarok a kárpátaljai magyarsághoz, a magyar nemzethez, illetve mennyire érzik úgy, hogy sehová sem tartoznak. A válaszok arról győznek meg bennünket, hogy a magyar nemzethez tartozás tudata erős (vö. 2. táblázat), de ez az érzés nem feltétlenül jár együtt a Magyarországhoz mint államhoz való szoros kötődéssel (1. táblázat).

2. táblázat

Kárpátaljai magyarok nemzeti kötődései
(Terepadatok 1996; N = 144)

	1		2		3		4		5		Átlag
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
A kárpátaljai magyarsághoz	–	–	1	0,7	15	10,4	35	24,3	93	64,6	4,528
A magyar nemzethez	1	0,7	2	1,4	12	8,3	22	15,3	107	74,3	4,611
Sehová sem tartozónak	139	96,5	1	0,7	1	0,7	2	1,4	1	0,7	1,090

2000. tavaszán a LIMES Társadalomkutató Intézet összesen 595 kárpátaljai magyar középiskolást kérdezett meg 6 járás 26 településének 37 oktatási intézményében, többek között feltéve a kérdést: mennyire kötődnek az egyes helyekhez (3. táblázat).³⁹

³⁹ A vizsgálatot Csernicskó István Bolyai János Kutatási Ösztöndíjasként végezte.

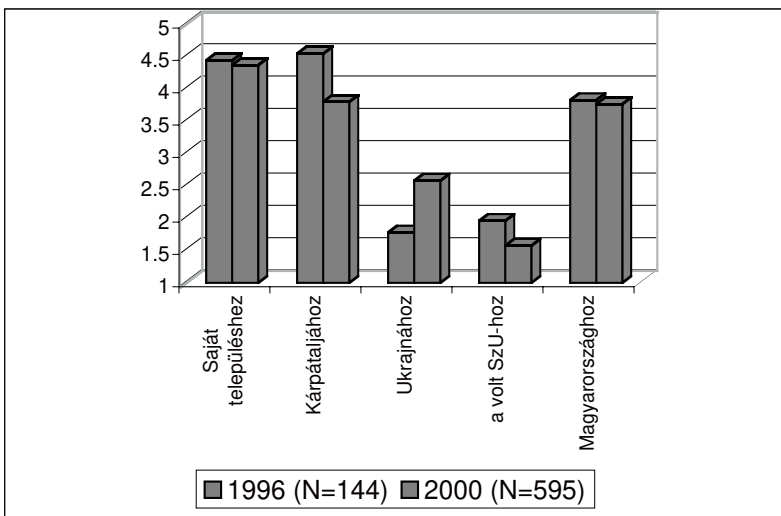
Kárpátaljai magyar középiskolások területi kötődései
(Terepadatok 2000; $N = 595$)

	1		2		3		4		5		Átlag
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
Saját település	11	1,9	21	3,6	70	12,0	122	20,9	359	61,6	4,367
Kárpátalja	11	1,9	46	8,1	136	23,9	231	40,5	146	25,6	3,798
Ukrajna	101	17,8	195	34,5	148	26,1	86	15,2	36	6,4	2,578
Szovjetunió	378	67,0	103	18,3	43	7,6	25	4,4	15	2,7	1,574
Magyarország	20	3,5	41	7,2	154	27,2	189	33,4	162	28,6	3,763

Ezen vizsgálat eredményei hasonlatosak az 1996-ban elvégzett felmérés során nyert adatokhoz (lásd 1. ábra).

1. ábra

Kárpátaljai magyarok területi kötődéseinek átlagértékei; 1996
($N = 144$) és 2000 ($N = 595$)

A fentebb nagyon röviden ismertetett különböző vizsgálatok eredményei szinte árnyalatra pontosan összecsengenek. Az esetleges kisebb eltérések egyrészt a kutatások között eltelt idővel, másrészt a mintavétel eltérő módjával magyarázhatók. A kárpátaljai magyarság haza-képe az ismertetett négy empirikus szociológiai felmérés és a mélyinterjúkat tartalmazó kötet szerint nem államokhoz, hanem a szűkebb szülőföldhöz kötődik. Saját

tos helyet foglal el benne Magyarország, amely mint állam szintén kevésbé értékelt, inkább mint a magyar nemzet szimbóluma kapott magasabb kötődési arányt. Mindez természetes következménye a kárpátaljai magyarság történelmének. Az országok iránti lojalitás kialakulását és megszilárdulását akadályozták a nemcsak történelmi távlatokban gyakori határmódosítások. A Szovjetunió mint haza nem fogadható el a kárpátaljai magyarok számára, hiszen máig elevenen élnek, és a közelmúlt politikai változásainak következtében a felszínre is törtek a kollektív emlékezetből mindazok az események, amelyek szorosan kötődnek a szovjet rendszerhez: a magyar férfiak 1944-es deportálása, a magyar paraszti réteg kolhozosítás általi megsemmisítése, a gazdasági és politikai bezártság stb.

A friss ukrán államiságtól való merev elzárkózás pedig egyenes következménye a gazdasági mélyrepülésnek, a belpolitikai bizonytalanságnak és az ország állampolgáraihoz való viszonyulásának.

Kárpátalja mint önálló földrajzi és politikai fogalom csak a 20. század folyamán jött létre, így ebben a régióban nem voltak olyan erős hagyományai a regionális kötődésnek, mint például Erdélyben vagy a szintén nagy tradíciókkal rendelkező Vajdaságban. A szülőföld iránti erősödő kötődés, amely minden említett vizsgálat adataiból kitűnik, talán ennek a Kárpátalja-tudatnak stabilizálódását mutatja. E haza-kép megnyilvánulása a már említett interjúkötetből származó jellemző alábbi idézet:

„Én az iskolában még azt tanultam, hogy a mi hazánk a nagy Szovjetunió, ahol az emberek a népek soknemzetiségű családjában boldogan és barátságban élnek. De a család számomra ennél sokkal megfoghatóbb, meghittebb közösséget jelentett. Nem gondolkodtam én azon, igazak-e ezek a jelszavak, vagy sem, csak éppen nem értettem, mivégre ez a „nagy család” (...), ez sem családnak, sem hazának nem volt igazi. Tőlem, ha megkérdezték: hová való vagyok – sohasem mondtam azt, hogy a Szovjetunióba. A természetes válasz mindig az volt: Beregújfaluba. S hol van Beregújfalu? Kárpátalján. Valahogy így vagyok Ukrajnával is. Beregújfalu Kárpátalján van” (Balla szerk. 1993:67).

Irodalom

- Balla D. Károly szerk. 1993. *Mezsgyén állva. A kárpátaljai magyar értelmiség az ezredforduló küszöbén*. Ungvár – Budapest: Galéria Kiadó.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gereben Ferenc 1995. Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében. *Protestáns Szemle*, 1995/3. 197–216.
- Gereben Ferenc 1996. Hat közép-európai ország magyarságának identitástudata. *Pánsíp*, IV/2. 26–30.
- Gereben Ferenc 1999. *Identitás, Kultúra, Kisebbség*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Műhely – Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós 1996. *Magyar nyelvhasználat határainkon túl*. In Diószegi László (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–96*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 113–123.
- Kovács Elemér 1996. Így látjuk mi. A kárpátaljai magyarság értékrendje. *Kárpátaljai Szemle*, IV/6. 18–19.

Egymás szemében

Kárpátaljai magyar középiskolások véleménye az ukránságról és önmagukról

Bevezetés

Tanulmányunkban a kárpátaljai magyar középiskolásoknak az ukránsággal, illetve az ukrán állammal szembeni attitűdjeire térünk ki, majd összevetjük azokat az adatközlők saját közösségükről alkotott képével.

2000 tavaszán Kárpátalja hat járásában (ungvári, munkácsi, beregszászi, nagyszőlősi, técsői, huszti) 26 településen 595, egy évvel az érettségi előtt álló adatközlő vett részt abban a vizsgálatban, amely részeredményeit itt közöljük. A mintavétel kiterjedt Kárpátalja valamennyi olyan (magyar és nem magyar tannyelvű) középiskolájára, ahol jelentős számú magyar nemzetiségű diák tanul. A minta így reprezentatívan képviseli a kárpátaljai magyar középiskolásokat mint szociológiailag jól körülírható társadalmi csoportot, de az eredményekből az egész közösségre nézve is hasznos általánosításokat tehetünk.

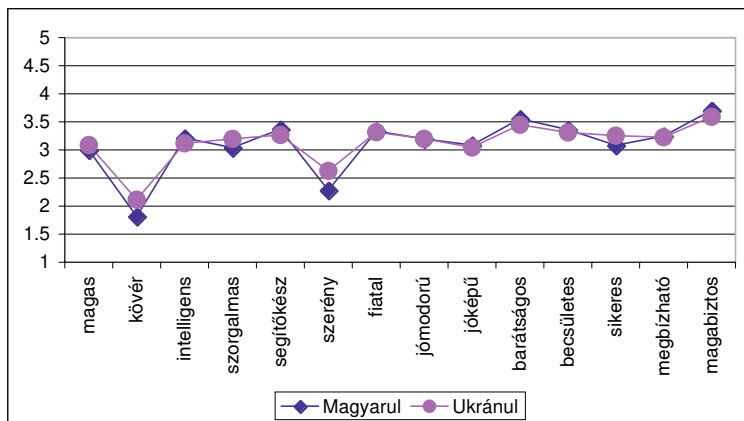
Személyiségjegyek értékelése hang alapján

A vizsgálat egy részét az angolul *matched-guise technique*-nek nevezett, magyar fordításban *szerepeket összemérő technika-ként* vagy *ügynökmódszer-ként* emlegetett eljárás segítségével végeztük.

A módszer lényege, hogy az adatközlőknek látszólag különböző beszélőket kell megítélniük. A legerterjedtebb változatban a beszélők eltérő nyelveken mondanak el egy szöveget, amelyet magnetofonra rögzítenek. Az egyébként minden szempontból azonos, de különböző nyelveken elhangzó szövegeket kísérleti alanyok előtt játsszák le, arra kérve őket, hogy magát a beszélőt minősítsék megadott szempontoknak megfelelően: próbálják megbecsülni végzettségét, műveltségét; kitalálni, hogy milyen külső és belső tulajdonságai lehetnek stb., majd véleményüket rögzítsék a kiosztott kérdőíven. A beszélők közül azonban kettő valójában azonos: ugyanaz a beszélő, az ügynök kétszer is szerepel a megítélendők sorában, de eltérő nyelvet használ. Így amikor az adatközlők eltérő ítéletet hoznak az ügynök által alakított két beszélőről, akkor nagy a valószínűsége, hogy az ügynök által beszélt két nyelvet ítélik meg különbözőképpen, hiszen a hang gazdája azonos. Így kiderül, hogy milyen attitűdöket táplálnak az adatközlők azzal a csoporttal kapcsolatban, amelyet az adott nyelvvél azonosítanak. A kísérletben a nyelv az egyetlen változó tényező, vagyis az eredmények nem nyelvi, hanem társadalmi sztereotípiákat mutatnak, amelyek szorosan összefüggenek a nyelvi valósággal.

* A szerző a vizsgálat ideje alatt Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

Személyiségjegyek értékelése hang alapján
(N = 595)

Az eredményekből kitűnik, hogy nincs számottevő különbség az ügynök magyar és ukrán hangjának megítélése között.

A magyar és az ukrán közösségről alkotott explicit és implicit kép

Csepeli György (1997: 479–480) számol be arról, hogy Le Vine és Campbell (1972) elkülönítette azokat az általános autosztereotípiákat, amelyeket a közösségek rendszerint saját magukról alkotnak, és az úgynevezett általános heterosztereotípiákat, amelyeket a szomszédos közösségekről alkotnak. Mi vizsgálatunkban felhasználtuk ezeket, ám vegyesen adtuk meg az auto- és heterosztereotípiákat, és a következőre kértük adatközlőinket.

Az alábbi tulajdonságokat külföldiek mondták a magyarokra és az ukránokra, de sajnos összekeveredett, hogy mely tulajdonságokat tartották a magyarokra jellemzőnek, s melyeket az ukránokra jellemzőnek. Arra kérünk, hogy a tulajdonságok közül jelöld meg 1-gyel azokat, amelyeket jellemzőnek tartasz a magyarokra, 2-vel azokat, amelyek szerinted az ukránokra jellemzők, s tégy 3-ast azokhoz a tulajdonságokhoz, amelyek szerinted sem a magyarokra, sem az ukránokra nem jellemzőek, vagy pedig egyszerre jellemzőek az ukránokra és a magyarokra is! Tehát: 1 = a magyarokra jellemző, 2 = az ukránokra jellemző, 3 = egyikre sem vagy mindkettőre jellemző.

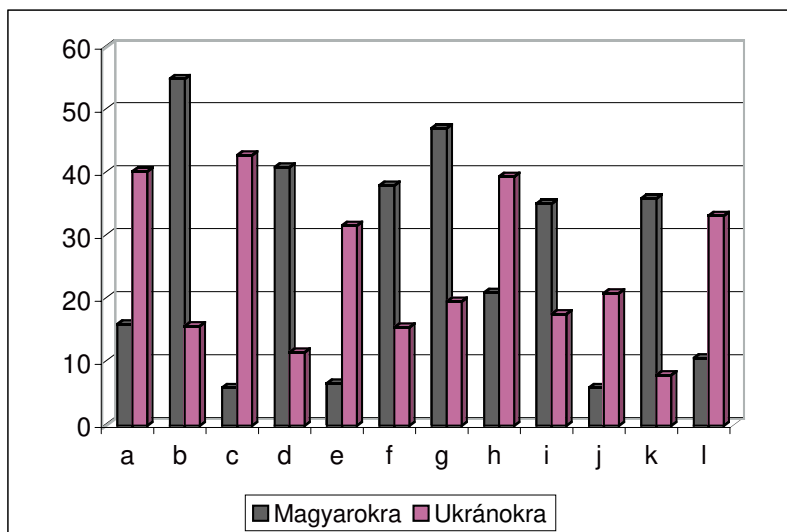
- Önzők, a saját fajtájukat mindennél előbbre tartják. _____
- Büszkék magukra, megbecsülik önmagukat és őseik hagyományait. _____
- Erőszakosak és terjeszkedők, a mások kárára akarnak előrehaladni. _____
- Hűségesek. _____
- Becsapnak másokat, amint lehetőségük nyílik rá, nem becsületesek, nincs bennük erkölcsi határ, amikor másokról van szó. _____
- Becsületesek és megbízhatóak egymás között, de nem dőlnek be az idegenek mindenféle aljas trükkjeinek. _____

- g) Bátrak és haladó felfogásúak, felkelnek saját dolgaik védelmében, megvédik azt, ami az övék, és nem lehet őket kiforgatni abból, amit jogszerűen megszereztek.
- h) Összetartanak, másokat kirekesztenek maguk közül.
- i) Békészeretőek, szeretik az embereket, csak az ellenségeikkel szemben él a szívükben gyűlölet.
- j) Erkölcstelenek és becsstelenek.
- k) Tisztességesek és becsületesek.
- l) Gyűlölködnek, különösen rosszindulatúak a nem hozzájuk tartozókkal szemben.

A vizsgálat megtervezésekor hipotézisünk az volt, hogy adatközlőink válaszaiban is elkülönülnek majd az auto- és heterosztereotípiák, mégpedig oly módon, hogy a pozitív tulajdonságokat a magyarokra, a negatívokat az ukránokra tartják majd többen jellemzőnek. Amint az a 2. ábrából kitűnik, hipotézisünk beigazolódnak látszik.

2. ábra

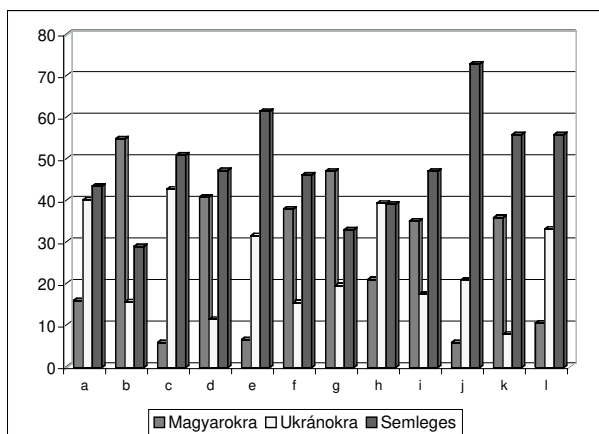
Kárpátaljai magyar középiskolások auto- és heterosztereotípiái
(N = 595)

Ha azonban megvizsgáljuk a 3. ábrát is, ahol nemcsak azt tüntettük fel, hogy az adatközlők hány százaléka tartotta a magyarokra vagy az ukránokra jellemzőnek az adott sztereotípiát, hanem azt is, milyen arányban vélték semlegesnek (mindkét népcsoportra vagy egyikre sem jellemzőnek), kiderül, hogy feltevésünket csak részben támasztják alá az adatok. A legtöbb állításról ugyanis adatközlőink legnagyobb része úgy gondolta, hogy semleges: egyik nemzetiségre sem illik jobban vagy kevésbé, mint a másikra.

3. ábra

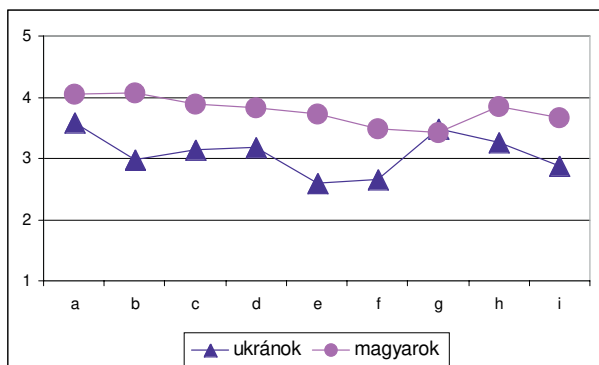
**Kárpátaljai magyar középiskolások auto- és heterosztereotípiái
részletesebb bontásban**
($N = 595$)

Megkértük arra is adatközlőinket, hogy egy ötfokú skálán értékeljék előbb azt, mennyire jellemzők bizonyos tulajdonságok az ukránokra, majd azt, ugyanezek mennyire illenek a magyarokra. Az eredményekből átlagot számítottunk (4. ábra). Az átlagok azt mutatják, hogy a kárpátaljai magyarok a magyarságot (a) társasabbnak, (b) műveltebbnek, (c) érdeklődőbbnek, (d) barátságosabbnak, (e) békésebbnek, (f) megbocsátóbbnak, (h) vonzóbbnak és (i) gazdagabbnak tartják, mint az ukránságot, ám mindkét népcsoportot (g) egyformán erősnek vélik.

4. ábra

**Kárpátaljai magyar középiskolások magyarokról
és ukránokról alkotott véleménye**
($N = 595$)

Összefoglalás

A fentiekben egy empirikus kutatás részadatai alapján mutattuk be a kárpátaljai magyar középiskolások azon társadalmi attitűdjeit, amelyeket az ukránsággal, illetve önmagukkal szemben táplálnak. A vizsgálat alapján megállapíthatjuk, hogy saját közösségüket szinte mindenben az ukránok fölé helyezik.

Irodalom

Csepeli György 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
Le Vine, R. A. – Campbell, Dt. T. 1972. *Ethnocentrism*. Wiley: New York.

Gagy József

Petőfi-ünnep Petőfi-falván

Hiába keresnénk, a térképen nem létezik Petőfi-falva. Az Erdélyi-medence középső részén, a Nagy-Küküllő mellett, Segesvár közvetlen szomszédságában találhatjuk azonban azt a Fehéregyházát, ahol 1897 óta évente megemlékeznek az 1849. július 31-i segesvári csatában elesettekre, az itt eltűnt Petőfi Sándorra. Nincs adatom arról, más korokban mennyire volt így – az 1989-es romániai változások után helyi magyar értelmiségiek egyre többet emlegetik, sajtóban is nyilvánossá teszik a maguk-alkotta megnevezést. Eszerint az évenként megtartott ünnepek, az alakuló Petőfi-kultusz helyszíne *Petőfi-falva*.⁴⁰

A Petőfi-ünnepnek egyszerre van nemzeti és lokális identitás-építő funkciója. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a huszadik századi politikai változások nyomán hogyan változott az évente sorra kerülő Petőfi-ünnep identitás-építő funkcióinak egymáshoz való viszonya.

1992-ben Fehéregyháza lakosságának 70 százaléka román, 24 százaléka magyar. Kisebbség, meghatározhatatlan számban cigány, valamint néhány száz etnikumú lakosa⁴¹ is van a településnek.

Fehéregyháza helyi társadalmának huszadik századi történetét az első világháború előtti húsz év eseményei döntően befolyásolták. A csődbe jutott Haller-grófok birtokának felét a szász érdekeltségű Siebenbürger Vereinbank, felét pedig a magyar állam vásárolja meg. A bank előbb negyven Zombolya melletti sváb, majd azok gyors távozása után huszonnyolc környékbeli szász családot telepít a faluba. A magyar állam 33 magyar református családot telepít: ötöt Esztergom megyéből, a többiek a Székelyföld falvaiból. *Ezzel átalakul az etnikai szerkezet, és a XX. század végéig kiegyensúlyozottan multiethnikussá válik a település*, kialakulnak egy, 1990-ig (a szászok távozásáig) tartó korszak etnikus keretei. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint 2049 a falu lakóinak száma, ebből 1194 román, 444 magyar, 188 szász, 223 cigány.

⁴⁰ Máthé Attila a Népújságban, 2000. augusztus 9-én megjelent írásának adta ezt a címet: Még egyszer „Petőfi-falváról”, azaz Fehéregyházáról.

⁴¹ Az 1992-es népszámlálás Varga E. Árpád könyvében (Kovászna, Hargita, Maros megyék. Csikszereda 1997.) található adatai szerint.

Fehéregyházán a románok és magyarok közötti vegyes házasság nyomán létrejövő rokon kapcsolatok kialakulhatnak, de nem jellemzőek. A kilencvenes évek végén a faluban levő vegyes házasságok többségében a román fél nem fehéregyházi, a magyar fél is több-kevesebb ideig távol élt a falutól, családjától. A vegyes házasság lokális szempontból exogám jelenségnek tekinthető.

A területiális kapcsolatok kevésbé etnicizáltak, már csak annak köszönhetően is, hogy „Az a magyar, aki ott van a románság között, az alkalmazkodik...”. Az idősebb generációk tagjai között baráti kapcsolatok, kölcsönös segítség működik. A fiatal generációhoz tartozó románok és magyarok, akik nem járnak egy iskolába, már egymást is kevésbé ismerik, nem hogy munkakapcsolatokat tartsanak fenn.

A településen a magyarokat az RMDSZ képviseli; általa a kilencvenes évek során egyre inkább integrálódnak a magyar etnikumúak a helyi politikai életbe.

A falu lakói négy nagyobb (ortodox, református, katolikus, unitárius), valamint két neoprotestáns (adventista, baptista) vallást gyakorolnak. A vallásos élet erősen intézményesült, és elsősorban az ortodox (azaz román), valamint református, katolikus, unitárius (azaz magyar) kettősség megfogalmazásával a népesség erős tagoltságát eredményezi. A falu legfontosabb informális intézményei a temetkezési egyesületek; ezek etnikus valamint területiális alapon szerveződnek. A magyar egyesületek működtetik a magyar fűvőszcenekart, amely nemcsak a temetéseken zenél, hanem minden magyar nyilvános rendezvényen fellép.

A fehéregyházi magyar identitás, és ezen túl, a román-magyar viszony kulcskérdése a Petőfi-ünnep, és mindaz, ami ebből következik.

Legáltalánosabban fogalmazva: *a magyar közösség egy fontos magyar nemzeti emlékhely őrzője*. Ahhoz, ami ebből következik, a helyi románságnak mindig is viszonyulnia kellett. Ennek tudatában vannak a magyarok is: „(a Petőfi-ünnep) hat rájuk, mert megtudják akaratlanul is, hogy az 1848-as szabadságharc emléke, s itt halt meg Petőfi s mások, ezt minden román tudja, már amelyik egy kicsit nyíltabb eszű”. 1989 óta évente megtartják a magyar ünnepeket, felvonulásokat, igen jelentős magyar személyiségek látogatnak ide, igen jó a külföldi kapcsolatrendszer. A „magyar Fehéregyháza” a magyar nemzeti térben igen ismert és fontos helyszín, a „román Fehéregyháza” ezzel nem veheti fel a versenyt, hiszen a román nemzeti térben semmiféle szerepe nincs. Ezt az igen aszimmetrikus viszonyt kell kezelni helyben ahhoz, hogy az etnikumoknak ne csak egymás mellett, hanem együtt épüljön a jövőjük – hogy például az a turisztikai-kulturális-fejlesztési, így gazdasági potencialitás, amelyet az emlékhely jelent, a lokalitás építőjévé váljon. A kérdés tehát, amelyet az idő válaszol majd meg: *a „magyar Fehéregyháza” legfontosabb lokális értéke, ami a településnek szimbolikus súlyt ad, a jelenlegi toleráláson túl, elfogadható lesz-e a román közösség számára, mint a település teljes társadalmának legfontosabb értéke?*

1849. július 31-én a fehéregyházi síkon zajlott az 1848-1849-es magyar forradalom és szabadságharc egyik utolsó ütközete. Több mint négyszáz honvéd vesztette életét. Petőfi Sándor eltűnése, feltételezett halála azonban olyan szimbolikus dimenziót nyert, ami a magyar „Nemzeti Panteonba” emelte be a helységet.

1867-ben gróf Haller Ferenc a birtokán található hármastömegsír bekerítettette, és föléjük, a kegyelet jeléül, hársfákat ültetett. 1874-ben kerül a faluba a fiatal, héjjasfalvi származású, tehát a 48-as emlékeket szájhagyományból is ismerő Balázs Imre református pap. Életének nagy tétje, hogy a fehéregyházi csata és Petőfi emlékének megfelelő emlékmű álljon Fehéregyházán. Szervezni, gyűjteni kezd, majd, miután Segesvárra kerül, megalapítja a Magyar Kaszinót, amely gazdája és szervezője lesz az évfordulás Pe-

tőfi-ünnepeknek. Az általa összegyűjtött pénz teszi lehetővé, hogy 1887-88-ban Segesváron a vármegyeházát és a református templomot építő budapesti műépítész, Alpár Ignác megrajzolja az emlékmű tervét, majd Köllő Miklós szobrászművész elkészítse az emlékmű csúcsán levő turult, valamint a segesvári Petőfi-szobrot. „Mindkét emlékművet 1897. július 31-én, a csata évfordulóján avatják, ezeket megmozgató, országos ünnepség keretében. Balázs Imre lelkipásztornak Jókai Mór ír köszönő levelet ebből az alkalomból, úgy is, mint a Petőfi-társaság elnöke”.⁴² A nemzetépítő emlékezés folyamatában részt venni kívánó helyi értelmiségi kezdeményezésre alakult ki tehát az emlékhely és emlékezés kezdeti formája.

Ebből a folyamatból a honfi-érzelmű arisztokrata sem akar kimaradni. A grófi család egyik tagja, Haller Luise saját birtokán, a honvédsírok köré emlékkertet létesít, emlékházat építtet, ebbe múzeumot telepít, és 48-cal, Petőfi halálával kapcsolatos dokumentumokat, tárgyakat gyűjt, állíttat ki: „...megvolt az az ágy, amelyikben Petőfi utolsó éjszakáján hált, valamint az a kávéscsésze, amelyből utolsó reggelijét fogyasztotta, s amelyet a székelykeresztúri Varga Rózsika nemzeti színű szalaggal kötött át”.⁴³

A Fehéregyházán hagyományt teremtő nagy ünnepre nem az úgynevezett „honvéd-emlékmű” avatásakor, hanem két évvel később, 1899. július 30-án kerül sor. Ismeretes, hogy 1948-49 köré az öt követő évtizedekben a legjelentősebb magyar emlékezési kultusz konstruálódott (és, amint a huszadik század, legutóbb 1998–1999 eseményei mutatják, korántsem lezárt ez a folyamat). Ennek okai, Gyáni Gábor szerint: „1848–49 eleméntáris erővel érintette a társadalom korábban elképzelhetetlenül széles rétegeit. 1848 kivéteisi szociális vívmányai (a jobbágyfelszabadítás), valamint nemzeti önállósági törekvései (az önkéntes honvédsereg küzdelme a Habsburgok ellen) mind-mind erről tanúskodnak. A kollektív emlékezetre való hatását tovább növelte, hogy 1848-49 végül elbukott. Az eseménysor így egyszerre kelthette a lezárt, a befejezett múlt képzetét, amelyre az utókor már emlékezhet; ugyanakkor viszont mert elbukott, megvalósulatlan ígéret és ideál formájában úgy merülhetett fel újra és újra, mind ami szüntelenül vár megvalósulására, ami tehát változatlanul aktuális”.⁴⁴ Része volt ennek a folyamatnak a harctéren elesett forradalmár költő, Petőfi Sándor heroizálása, nemzeti hőssé avatása. Az esetekre, mártírokra való emlékezés hozza létre az emlékműállítás gyakorlatát, s ezzel létrejönnek azok az emlékezeti helyek, „amelyek gerjesztik, ám egyszersmind hatásosan szimbolizálják is a nemzeti ünnepek és rítusok közösségi gyakorlatát”.⁴⁵ Fehéregyháza a 1948-49-es emlékhelyek közül az egyik legfontosabb. Ezzé igazából az 1899-es megemlékezés avatta.

Ebben az évben, amikor a szabadságharc bukásának félszázados évfordulójára emlékeztek, állt már az emlékmű, a múzeum-ház, körülöttük az emlékpark, Segesváron a Petőfi-szobor; és életbe lépett az 1898:V. törvénycikk 1848–49 emlékezetének hivatalos ünnepé nyilvánításáról. Az ünnepséget a segesvári Magyar Kaszinó szervezte, két helyszínen (Segesváron és Fehéregyházán). Külön küldöttséggel képviseltette magát a főrendi ház és a képviselőház, valamint a kormány. 15 különvonat szállította az érdeklődőket,

⁴² Máthé Attila: Fehéregyháza története. Kiadja a fehéregyházi Petőfi Sándor Művelődési Egyesület. Fehéregyháza, 1999:112.

⁴³ Máthé 1999:115.

⁴⁴ Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000:115.

⁴⁵ Gyáni 2000:120.

a Székelyföldről mintegy ötezren jöttek, az ünneplők mintegy fele. 140 koszorú került az emlékmű talapzatára, és Segesváron az ünnepség 450 teritékes díszebéddel ért véget. A következő évtizedben, kevesebb résztvevővel, megismétlődtek, és Fehéregyházán is rituális formát nyertek az ünnepek. Ehhez azonban az kellett, hogy a településen megjelenjenek a magyar, zömükben Székelyföldről érkező telepések.

Egy korabeli szerző írja: „Az 1900-as évek vége felé széles körökben keltett megnyugvást az a hír, hogy a kormány nyilvános árverésen 350 000 k.-ért megvette Haller Lujza grófnő 1278 holdas fehéregyházi birtokát, a szerencsétlen végű segesvári csata színterét. A kormány beavatkozását a közvélemény sürgette, mert kétséssé vált birtoka azoknak a hantoknak, amelyeket ezer honvéd csontjai közt Petőfi Sándor hamvai magyar Pantheonra avattak ...”.⁴⁶ A magyar kormány beavatkozása feltételezhetően az emlékhely körüli földek nem-magyarok által történő felvásárlását előzte így meg, és lehetőséget teremtett a telepítésre. Azt lehet tehát mondani, hogy az emlékhely jelleg indokolta az állami beavatkozást, és a 32 református magyar családnak – mintegy az emlékhely jövőbeni őrzőinek – a betelepítését, végső soron Fehéregyháza etnikai összetételének állami támogatással történő megváltoztatását.

Mindennek a Petőfi-ünnep formáinak, jellegének kialakulásában döntő jelentősége van. A zömében a Székelyföldről származó telepések számára ittletük első évétől adott volt az új lakhely legnagyobb ünnepe. Erre az ünnepre 1899 óta a Székelyföldről tömegek özönlöttek – eljöttek a közeli-távoli falvakból a telepések rokonai, barátai, akiket vendégül kellett látni. A ma legidősebbek jól emlékeznek a készülődésre, a Telep utcájának rendbetételére, a székelyföldi falvakból érkező szekéráradatra, rokonok-ismerősök tömegére, a családjára sürgős-forgására, mert mindenkit asztalhoz kell ültetni, meg kell vendéglenni.

A világháború után csak 1923-tól tartottak újra évente Petőfi-ünnepeket. A harmincas években az ünnep a készülődéssel kezdődött: feldíszítették az emlékmű környékét, valamint a központban levő Hangya-szövetkezet udvarát, ahol sor kerül majd a Petőfi-bálra. Reggel az 1931-ben alakult „Fehéregyházai Református Magyar Fúvószenekar” ébresztette a Telepes utcaiakat; délelőtt istentisztelet volt a központban levő református templomban, majd a fúvószenekarral az élen kivonulás az emlékműhöz; ott díszbeszéd, szavalatok; majd elszéledtek a vendégek és a helyiek; ilyenkor került sor a széles rokonságot egy asztalhoz ültető ünnepi ebédre. Azok az idegenből jöttek, akiknek nem voltak rokonaik, ismerőseik, a szövetkezet feldíszített udvarán fogyaszthatták el az otthonról hozott ennivalót. Estefele kezdődött, reggelig tartott a bál.

A Petőfi-ünnep ebben a formájában egyszerre követett egy általános forgatókönyvet, és alakított ki sajátos vonásokat. Már 1849-ben kísérlet történt Magyarországon egyes részein arra, hogy „Minden helységben, ahol akadt egy, az ünnep megszervezésére kész értelmiségi csoport, sor került valamilyen nyilvános tömegrendezvényre, amely rendszert templomi megemlékezéssel indult, hogy utcai vonulásokkal és szónoklatok meghallgatásával folytatódjék”.⁴⁷ A kiegyezés után ezek az ünnepek megszoktak. Idővel két alapvető forma alakult ki, keveredett illetve különült el: az egyesületi, valamint a népi. Az előbbi zártkörű megemlékezést, díszvacsorát, azon szemtanúk emlékezéseit, a hősokeket és hősi idők magasztaló pohárköszöntőket jelentett. Az utóbbi egy tömeges részvételt feltételező nyilvános rendezvényt valamilyen épített emlékhely körül (temetői síremlék, csata emlékhelye, résztvevők szobrai). Ennek ősképe az 1860-as pesti ese-

⁴⁶ Lovas Sándor: Újabb kori telepítések. Budapest, 1908.

⁴⁷ Gyáni 2000:121.

mény, „március 15-e első nyilvános megünneplése”, amikor diákokból, kézművesekből, mesterlegényekből toborzódott félezres tömeg a Kálvin téri református templomban tartott istentisztelet után a Kerepesi temetőbe vonult, hogy koszorúzzon. A rendfenntartók ezt megakadályozandó, belélték a tömegbe, egy joghallgató később belehalt sebesülésébe.⁴⁸ Az 1898-as törvény meghozatala után a hatóságok által is támogatott és szervezett, hivatalos állami ünnep integrálni igyekezett ezeket a formákat. Ere volt példa az 1899-es, már említett fehéregyházi-segesvári ünneplés.

1916-ban volt Fehéregyházán az utolsó hivatalos magyar állami megemlékezés. Átalakult (emléktárgyakban szegényebb lett) maga az emlékhely, majd 1918 után a környező földek, maga az emlékpark is tulajdonost váltott. A Haller Luise által építtetett múzeumi őrházba román nincstelen családot telepítenek. Mindezek a körülmények is hozzájárultak ahhoz, hogy Fehéregyházán a *népünnepély jelleg lokális ünnep* (ez esetben: a Székelyföld katolikus, vagy katolikusok is lakta falvaiban gyakorolt, *búcsúként ismert faluünnep*) *jelleget ölt*son. „Mint a katolikusoknak a somlyói búcsú... Kellott azelőtt megszelni, főzni, az udvar tele volt szekerekkel. Jöttek a felföldről testvér, rokon, mindenki. Nagy Petőfi-bálok voltak...”⁴⁹

Természetesen: ezeken az ünnepeken nincsenek ott az akkori magyar állam hivatalos képviselői. De mégis elmondható, hogy főleg a helyi értelmiség munkája nyomán a nemzeti jelképeket felmutató⁵⁰ megemlékezéssel szimbiózisban élő lokális magyar ünnepről volt szó. 1938 és 1944 között ezt az ünnepet is betiltják a román állami hatóságok.

1945-ben új fejezet kezdődik a fehéregyházi Petőfi-ünnepek történetében. A magyarok ünnepi, nyilvános térhasználati jogainak visszaállítása 1945-ben egy, az új politikai helyzet által lehetővé tett, igen reprezentatív ünnepséggel történik meg. „Magyarok és románok népviseletben, virágok és ünnepi zászlók alatt, Segesváron és Fehéregyházán ünnepelnek. 1945. július 28-án, szombaton, a segesvári városháza dísztermében, a magyar, román és bolgár írószövetségek küldötteinek jelenlétében Kacsó Sándor és a bolgár Mladen Iszajev mond beszédet, Halmos György Liszt gyászdalt zongorázik, Petőfi halhatatlan rapszódiját, az *Egy gondolat bánt engemet* kezdetűt Perényi János mondja el. Az ünnepségen jelen volt Illyés Gyula, Kárpáti Aurél, Gergely Sándor. Vasárnap reggel több tízezres ünneplő sereg indul Fehéregyháza irányába. Az Ekésfront tömegeit Romulus Zaroni, a földosztó vezeti. A menet élén Vladescu-Racoasa, nemzetiségügyi miniszter, a Magyar Népi Szövetség vezetőinek társaságában halad”.⁵¹ Groza Péter miniszterelnök köszöntő sorait Balogh Edgár olvassa fel; felszólalnak még Mihai Beniuc, Nagy István, és az RKP küldötte, Iosif Ranghet. Ettől kezdve minden évben van Petőfi-ünnep; az 1949-es, centenáriumi éppenséggel „nemzetközi” méretű. Ekkor kerül az emlékmű elé egy prizma, a rajta levő bronztablán pedig románul és magyarul két Petőfi verssor.

⁴⁸ Gyáni 2000:119.

⁴⁹ G. J.-né H. L., sz. 1925.

⁵⁰ Egy Budapestre elszármazott fehéregyházi kézíratos önéletrajzából idézek: „Bandi barátommal, aki a művészi tehetségét általában az augusztus végi (?) Petőfi-ünnepéssel kapcsolatban élhette ki Petőfi-portré festésével, egy ilyen alkalommal a magyar zászlónak a házunkra való kitevése után a helyi román diákok beverték minden ablakunkat – figyelemztetesként, hogy ez még ezen az ünnepen sem lehetséges, amit általában a helyi lakosság minden időben türelmesen és megértéssel viselt” (Dr. Bálint Endre: Önéletrajz két részben. Gyermek- és felnőttkor. Budapest, 1997:90.).

⁵¹ Máthé 1999:147–148.

Ezek a Petőfi-ünnepek újra államiak: *a szocialista román állam támogatásával, majd kizárólagos felügyelete alatt, helyi államhatalmi szervek rendezésében és jóváhagyásával történnek.* De a népiünnepély-jelleg (helyi magyaroknál rokonok, ismerősök látogatása, piknik az emlékparkban, Petőfi-bál) változó mértékben továbbra is megmarad. Sőt, ez az egyéni-kiscsoportos ünnepelési forma dominálja a nyolcvanas éveket, Ceaușescu nemzeti-kommunista diktatúrájának idejét. Ekkor már hivatalosan csak a Magyar Nagykövetség küldötte és a melléje kirendelt román állami képviselő koszorúzhatott, és az ünnep nyilvános része csak erre a koszorúzásra korlátozódott – de senkinek sem tilthatták meg ekkor sem, hogy egyénileg felkeresse az emlékhelyet.

1948-ban államosítják a múzeumot, a Segesvári Múzeum kihelyezett részlegeként működik tovább. 1956-ban a Román és a Magyar Tudományos Akadémiák kutatócsoportjai közösen kiszállnak a helyszínrre, és Petőfi halálának körülményeit vizsgálják, újabb tömegsír után kutatnak. 1969-ben tovább gyarapszik az emlékhelyek száma: az Ispán-kútnál, Petőfi feltételezett halálhelyén építenek emlékművet. 1984–85-ben a helyi Lengyár restauráltatja a múzeum épületét. Igazán helyivé az emlékhely 1998-ban lesz, amikor tulajdonos- és gazda-csere történik: a helyi tanács lesz a tulajdonos, és az ő beleegyezésével a Petőfi Egyesület a gazda.

1990-ben újra nagyméretűvé, magyarországiak részvételét is megengedő és igénylővé, „fél-államivá” válik az ünnep. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a román állam különösebben nem támogatja vagy szabályozza az ünnepet, viszont a helyi hatalmi szervek képviselői, amennyiben magyar a vezetés (például a székelyföldi városok vezetése), vagy állami tisztséget viselő magyar politikusok is részt vesznek az ünnepen. 1990-ben megalakul a fehéregyházi Petőfi Sándor Művelődési Egyesület, mint az éves ünnepek és a Petőfi-kultusz helyi szervező intézménye. 1997-ben az emlékparkban kopjafát avatnak a létrehozó, Haller Luise grófnő emlékére. 1998-ban a Múzeum és emlékpark a Segesvári Múzeum tulajdonából a Helyi Tanács tulajdonába megy át, és megbízásos alapon a Petőfi Egyesület veszi át a gondozását. Mivel a Segesvári Múzeum kiűrti az emlékházat, magyarországi segítséggel új kiállítást rendeznek be – előbb azonban renoválni kell magát az emlékházat. 1999-ben felállítják Kiskunfélegyháza ajándékát, az egész alakos Petőfi szobrot. 2000-ben a Petőfi-fordítók közül elsőnek Eugen Jebeleanu plakettjét avatják (szintén a kiskunfélegyháziak ajándéka). *Tíz év elteltével már nem emlékműről, hanem emlékmű-együttesről, megerősödött szimbolikus töltetű emlékhelyről lehet beszélni.*

A Petőfi-ünnep a helyi magyar elit, a fehéregyházi magyar közösség legnagyobb ünnepe. Ekkor, egyszerre épül a nemzeti identitás és lokális identitás központi elemeihez való viszony. Sajátos genezise a mai fehéregyházi társadalmi helyzetnek, hogy Petőfi és a csata emléke körül a századfordulón kialakított, a nemzetépítő tevékenységek sorába betagozódó negyvennyolcas emlékezői kultusz nélkül más lenne a magyarság összetétele a faluban. Petőfi, 1848 a telepések és utódaik szempontjából sorsmeghatározó elem. A Petőfi-kultusz és Petőfi-ünnep a fehéregyházi magyar identitás tengelye.

Összefoglalva

1. Helyi kezdeményezésre, helyi összefogással alakult ki az emlékhely (1867–1897).
2. Az 1899-es ünnepély országos jelentőségűvé emeli, országos keretekbe integrálja ezt a helyi kezdeményezést.
3. 1916 és 1923 közötti kiesés után a Petőfi-ünnepek inkább lokális ünnepként, népiünnepként élnek tovább, hogy 1938 és 1944 között megint szüneteljenek.
4. 1945-től újra állami – ezúttal szocialista és román állami – keretek közé integrálódik a lokális ünnep.

5. Az 1970-es évek elejétől egyre inkább különvált a szorosan ellenőrzött állami protokoll-ünnep – és a lokális, egyre inkább a fehéregyházi és környékbeli magyar kisközségekben továbbélő forma.
6. 1989 után új ünneplési keret körvonalazódik, az ünnepet szervező helyi egyesület alakul, a nemzeti és lokális ünnep vonásai újra szorosan egybefonódnak, és körvonalazódik egy emlékhely-együttes, a településnek egy erős szimbolikus központja.⁵²
A mai ünnep integrálta az előző korszakok elemeit.
7. Az emlékhely, az ünneplési gyakorlat a magyar nemzeti, a magyar regionális és a magyar helyi közösség öröksége: a jövőben remélhetőleg integrálódni fog abba a folyamatba, amely Európában az örökség konstruálását, megőrzését, érvényesítését – és az ezzel együtt járó piacosítását, a kulturális turizmust – célozza.

Még vázlatosabban áttekintve: Petőfi-ünnep Petőfi-falván 1897–2000.

1. *Kialakulás:* Helyi kezdeményezésre, helyi összefogással – 1867–1897.
2. *Integráció nemzeti keretekbe:* Az 1899-es ünnepély országos jelentőségűvé emeli a helyi kezdeményezést.
3. *Továbbélés kisebbségi keretek között:* 1916 és 1923 közötti kiesés után a Petőfi-ünnep inkább lokális ünnepként, népiünnepként élnek tovább; 1938 és 1944 között megint szünetelnek.
4. *Szocialista állami ünnep:* 1945-től újra állami keretek közé integrálódik a lokális ünnep.
5. *Diktátúra protokoll-ünnepe és kisközségek ünnepe:* Az 1970-es évek elejétől egyre inkább különvált a szorosan ellenőrzött állami protokoll-ünnep – és a lokális, egyre inkább a fehéregyházi és környékbeli magyar kisközségekben továbbélő forma.
6. *1989 után: új ünneplési gyakorlat, erős intézményesülési folyamat:*
 - az ünnepet szervező helyi egyesület alakul,
 - a szervezés szándéka szerint és a megvalósulásban a nemzeti és lokális ünnep vonásai újra szorosan egybefonódnak,
 - körvonalazódik egy emlékhely-együttes, a településnek egy erős szimbolikus központja, és...
7. *A mai ünnep integrálja az előző korszakok elemeit.*
8. *A jövő: örökség.*
Az emlékhely, az ünneplési gyakorlat a magyar nemzeti, a magyar regionális és a magyar helyi közösség öröksége.

A jövőben remélhetőleg integrálódni fog abba a folyamatba, amely Európában az örökség konstruálását, megőrzését, érvényesítését, – és az ezzel együtt járó piacosítását, a kulturális turizmust – célozza.

⁵² Például az emlékhellyel szemben levő telekre épült fel az unitáriusok temploma.

Bodó Julianna

Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok összefüggéseiről egy esettanulmány kapcsán

Tanulmányomban a lokális identitás és interetnikus kapcsolatok kérdésének néhány mozzanatát szeretném megvizsgálni egy romániai, székelyföldi faluban végzett terepmunka tapasztalatai nyomán. A tanulmány az MTA Kisebbségkutató Intézete által kezdeményezett és szervezett kutatási program részeként készült. A Biró A. Zoltánnal közösen végzett terepmunka és az ennek nyomán készített tanulmány („*Hát ezek kezdtek so-
kan lenni...*” *Magyar–cigány kapcsolatok Korondon*) több olyan kérdést is fölvet, amelyek a lokalitás és az interetnikus kapcsolatok összefüggéseinek vizsgálata kapcsán továbbgondolhatók és továbbgondolandók.

Először röviden jelzem a terepmunka fontosabb tapasztalatait. Ezek részletes bemutatása a program keretében készített tanulmányban található. Második lépésben néhány olyan következtetéssel szeretnék foglalkozni, amelyek részletesebb kifejtésére a szóban forgó tanulmányban már nem kerülhetett sor (részint területi korlátok miatt, részint annak okán, hogy a tanulmány lezárása után a témával való további foglalkozásra is lehetőség volt (egy másik kutatási program keretén belül), és ez a munka néhány fontos ki-
egészítésre, további pontosításra adott alkalmat.

I.

Első lépésben nézzük tehát a terepmunka fontosabb elemeit. Bevezetőként csak utalás-
szerűen szólnék a terepről.

A vizsgált település, a népi kerámiájáról híres Korond (Hargita megye, Románia) a Marosvásárhelyt Csíkszeredával összekötő, a Székelyföldet kelet-nyugat irányban átsze-
lő útvonalon fekszik. Elsődleges vonzásközpontja mindig is a nem több mint egy napi já-
róföldre (25 km) lévő Székelyudvarhely volt. A város korábban megyeszékhelyként, ké-
sőbb rajoni központként, 1968 után gazdasági központként játszott fontos szerepet a falu
életében. A kistáji tagolódás szerint a falu a Sóvidékhez tartozik. Azonban azt lehet mon-
dani – a Székelyföld sok más településéhez hasonlóan –, hogy a lokális identitás mindig
sokkal fontosabb volt, mint a kistájhoz való tartozás, maga a „sóvidékiség” is jobbra
csak „elit” termék.

A völgyben fekvő, halmaztelepülés jellegű falu első említése az 1333-as pápai tized-
jegyzékben található. A település története, fejlődése a XIX. századig nem mutat sajátos
jegyeket. A XIX. század második felétől azonban a környékbeli, nem a fő közlekedési út-
vonalon mentén fekvő településekhez viszonyítva növekedésnek indul. Míg korábban a
környező településeken volt virágzó fazekasság, később Korond került főszerrebe. A
XX. század első évtizedeiben üzemek épülnek, új technológiák terjednek el, kiépül az
„Árcső fürdő”. Korond messzi földön híressé válik, s ez a folyamat a hatvanas évek má-
sodik felétől teljesedik ki igazán.

A népszámlálási statisztikák adatai szerint Korond a nagyobb lélekszámú magyar telepü-
lések közé tartozik. A faluról alkotott külső képben más etnikumú lakosság nem jelenik meg.
A település saját belső világában azonban a más etnikumú lakosság a XX. század folyamán
igen jelentős szerepet kap. Jóval nagyobb, mint amit a számadatok mondanak. A zsidó és
örmény családok (bár számuk csekély volt) nagyon sok visszaemlékezés és történet fősze-

replői. A román eredetű, több mint egy évszázada magyarrá vált családokra vonatkozóan már csak burkolt utalások formájában, különleges alkalmak esetén történik említés.

A cigány lakossággal foglalkozó szakmai elemzések mennyisége egyelőre csekély. Gazdag információs forrást jelent azonban a cigány lakossággal kapcsolatos élmények, történetek számban és spektrumban igen jelentős halmaza. E történetek egybehangzóan állítják, hogy a cigányok száma a századelőn igen csekély volt. Külön beszélnek a házi cigányokról, akik „szegények voltak, seprűt, kosarat, kefét kötöttek ... segítettek ezt-azt. .. osztán örökké kértek valamit...”. A sátoros cigányok külön laktak, nem keveredtek a házi cigányokkal, „azt mondják, hogy régebben sátorokba laktak, azért nevezik sátorosoknak... én ezt már nem értem, amire én emlékszem akkor ugye mesterséget folytattak... ilyen egyszerűbb kovácmesterséget, pléhből mindent megcsináltak, jártak másfelé is... osztán ahogy építkezni kezdtek az emberek, ugye csináltak csatornát, mindenféle ilyesmit... ezek mindig csapatba jártak, nem magányosan így házról-házra, mint a házi cigányok, ugye pénzük es volt, a cigány nyelvet is jobban tartották, az öltözetek is cigányosabb, most is az...”.

A vándorcigányokhoz szintén sok emlék, sok történet kapcsolódik. A falu szélén telepedtek meg, „ha jöttek, akkor hamar híre ment a faluba... az emberek mindent zártak be, mert loptak ... loptak el mindent.... Féltünk tőlük... kicsi leánka voltam, úgy féltünk, azt mondták, hogy elvisznek, elviszik a gyermeket, inkább a kerten mentünk, hogy ne találkozzunk velük, hogy tudjuk messze kikerülni, úgy féltünk...”.

A terepmunka során azt a kérdést helyezték a középpontba, hogy a magyar és cigány lakosság közti kapcsolat változása (az 1989 előtti helyzet összevetése az 1989 utáni változásokkal) milyen módon, milyen vonatkozásban módosította a falura jellemző közösségi tudást. A két időintervallumban a két etnikum közti kapcsolat „működése” eltérőnek mutatkozott, s a változások értelmezése segítséget nyújt ahhoz, hogy a lokális identitás alakulásáról is képet alkothassunk.

Csak vázlatosan fogom ismertetni a két időszakot.

I. a.

Az 1989 előtti időszakot vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a cigány lakosságról a falu magyar lakossága részletes, sok esetben személyre szóló tudást alakított ki, és ez a tudás a településre jellemző helyi közösségi tudás részét képezte. Ez általánosan fogalmazva azt jelenti, hogy a magyar lakosság észrevette, átbeszélte és értelmezte mindazokat a helyzeteket, amelyekben a cigány lakossággal közvetve vagy közvetlenül kapcsolatba került. Az átbeszélt és értelmezett eseményeket pedig beillesztette az általában mindenki által ismert közösségi tudásba. A cigány családfők, de sok esetben a családtagok egy része is mindenki által ismert, beazonosítható emblemikus figurákká vált. De kiterjedt ez a figyelem arra is, ahogyan a cigányság a falu intézményeivel való viszonyát alakította, ahogyan a saját szűkebb lakóterét vagy a falu nyilvános tereit használta. Természetét tekintve a magyar-cigány reláció erőteljesen aszimmetrikus volt, azt lehet mondani, hogy a két világ párhuzamosan, egymástól függetlenül is működött. De ezzel együtt mindaz, ami a cigányokkal történt, amit tettek vagy mondtak, az a magyarok számára érdekes, fontos átbeszélni való és értelmezni való helyi történésnek bizonyult. S ennek eredményeként a helyi közösségi tudás részévé vált.

I. b.

Az 1989 utáni időszakban több olyan változás is történt, amely fontosnak tekinthető. A változások egyik csoportja viszonylag könnyen rögzíthető. A cigány lakosság száma

gyorsan növekedett, lakóhelyük tere fokozatosan tágul, növekszik, a falu házaiból most már olyanokat is megvásárolnak, amelyek a magyarok-lakta utcákban vannak. A falu nyilvános terében egyre gyakrabban, egyre nagyobb számban vannak jelen. Az iskolában cigány gyerekekből külön osztály szerveződött. Megjelent néhány vegyesházasság is. A példák még sorolhatók.

A látszólag jelentős változások mögött ambivalens helyzet húzódik meg. Az erőteljes aszimmetria a magyar és a cigány etnikum között továbbra is megmaradt. A sokféle felszíni változás ellenére úgy tűnik, hogy a viszony alapszerkezete alig, vagy egyáltalán nem módosult. Az igazán lényeges változásokkal akkor találkozunk, ha megvizsgáljuk a találkozási alkalmak és a közösségi tudás terén tapasztalható változásokat.

Csak utalásszerűen jelzem a legfontosabbakat:

1. Ezen a síkon azt tapasztaljuk, hogy a magyar fél oldalán fokozatosan eltűntek a cigány családokra, személyekre vonatkozó konkrét ismeretek. Egyre kevésbé emlegetik az emblematisz figurákat, a magyar családokban egyre kevésbé téma, hogy egyik vagy másik cigány családban mi történt.
2. A személyes találkozások korábbi domináns típusa (a magyar családokhoz rendszeresen bejáró cigányokkal való beszélgetések alkalmai) felszámolódott vagy le rövidült és leegyszerűsödött. Általában jellemző, hogy a találkozási alkalmak száma és típusa kevesebb lett. Ma már a magyar oldal a találkozások számának és idejének erőteljes szabályozására törekszik. (Igen gyakori a kapuk bezárása, a kikergetés). Korábban – egy hallgatólagos keretben – a találkozások gyakoriságát és időtartamát jobbra a családokhoz látogató cigány személy szabályozta.
3. Magyar oldalon az átbeszélési gyakorlat szelektívvé vált. Ma már többnyire csak az elítélendő, negatívumként kezelhető eseményekről beszélnek, azokhoz kapcsolnak értelmezéseket, és ezeket mondják tovább szomszédoknak, rokonoknak, ismerősöknek.
4. A közösségi tudásban a cigányokról alkotott kép hangsúlyozottan negatív tartalmat kapott.

II.

A bemutatott változásokban két fontosnak mutakozó trendre szeretnénk felhívni a figyelmet.

Az egyik: A cigányokkal való kapcsolatokban, illetve a magyar fél által fönntartott közösségi tudásban az egyéni, személyi paraméterekről a hangsúly fokozatosan áttevődik a „minden helyi cigányt” magába foglaló csoportra. A beszéd, a vélemény nem X-ről vagy Y-ról szól, hanem szinte mindig „a cigányokról”. Az általánossal való helyettesítés manővere – tapasztalataink szerint – megjelenik a megnevezésekben, a leírásban és az értékelésben egyaránt. Ma már négy szemközti beszédhelyzetben is a magyar fél a „ti” megjelölést használja a korábban általános „te” helyett. Az átbeszélési alkalmakban is az egyedi konkrét események, helyek, cselekedetek átminősülnek a cigányokra jellemző eseményekké, a cigányok helyeivé, a cigányokra jellemző cselekedetekké. Az értelmezésben és értékelésben a minősítések szintén általánosakká és időtlenekké válnak (nem itt és most, hanem általában ilyenek és ilyenek), elszakadnak a konkrét helyektől és személyektől. Egy szemléletes példa: az ételmezt kérő cigány férfit a magyar fél így küldi el: Nem adok semmit, mert nem dolgoztok, ott táncoltok a bolt előtt! A védekezésre, hogy „én nem táncoltam” a válasz tipikus: Ha nem te táncoltál, akkor táncoltak a többiek. Menj ki!

Az általánossal való helyettesítés olyan nyelvhasználati manőver, amely a diskurzust az aszimmetria megerősítésének irányába taszítja el (a stigmatizáció előtérbe kerülését támogatja), ugyanakkor magát a diskurzust koherensebbé, tömörebbé, eszközszerűbbé teszi. E természete folytán egyre kevésbé alkalmas arra, hogy a találkozások, a közeledések, a párbeszédnek eszköze legyen.

A másik fontosnak mutatkozó trend a magyar-cigány kapcsolat fokozatos etnicizálódásával kapcsolatos. Természetesen a magyar oldal a helyi cigány lakosságot korábban is „másnak” és jól körülhatárolható etnikai csoportnak tekintette. Az utóbbi évtized folyamatai azonban a cigány lakosságnak tulajdonított „etnikai identitást” még karakterisztikusabbá tették. A változás mind az értékelés, mind a forgalmazott identitásszerkezet, mind pedig a hétköznapi pragmatikus következmények tekintetében kedvezőtlen. A magyar oldal által kitermelt és fenntartott mai magyar identitáskép negatívabb, mint a korábbi volt. Maga az identitáskép kevesebb elemből áll, általánosabb, de ugyanakkor nyomatékosabban „cigány” jellegű. Végül pedig az sem lebecsülendő szempont, hogy ez a helyi szinten forgalmazott, a magyar fél által fenntartott lokális identitásba beleágyazott identitáskép a találkozási alkalmak egyoldalú csökkentését, illetve az igen erőteljes nyelvi-szimbolikus lefokozási gyakorlatot hathatósan legitimálja.

A bemutatott két trendszerű változás a lokális identitást fokról fokra „magyarabbá” teszi. Ez olyan folyamat, amelyet érdemes közelebbről is megvizsgálni. Hiszen ez a folyamat jelentheti a helyi identitás erőteljes újrendeződését, újraalapozását, megerősödését. De jelentheti (a másik etnikum identitására irányuló folytonos reflektálás révén) a saját lokális identitás lebegővé, talajtalanná válását, virtualizálódását is. Olyan kérdések ezek, amelyekről – a romániai magyar többségű települések esetében – még viszonylag keveset tudunk. Ugyanezek a kérdések fölvetődnek magyar-román interetnikus reláció esetén is. S minden bizonnyal ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata adhatna hasznos adalékokat a szórványprobléma sokat emlegetett kérdéseire is. A magam részéről abban szeretnék bízni, hogy a továbbiakban lehetőség adódik arra, hogy a lokális identitások alakulásának témakörével több kutató, módszeresen foglalkozzon.

⁵³ A székelyzsombori terepmunkámat 2000. nyarán a MTA AKM interetnikus kapcsolatokat kutató projektje támogatta. A kutatásról készült tanulmány megjelenés előtt.

Oláh Sándor

Történeti hagyomány és lokális identitás Székelyzsomboron

Ez az írás a szelektív múltkonstrukció egy esetét mutatja be egy kis erdélyi falu példáján. 2000. nyarán Székelyzsomboron (Brassó megye) végzett terepmunkám idején⁵³ felfigyeltem a múltbeli történetek elbeszélésének fontosságára a hétköznapi kommunikációs helyzetekben. A múlt mélységes kútjából – a különböző időszintekről – kiemelt elemek (fókuszok) köré szőtt emlékezések uralják a többrésztvevős személyközi interakciókban a társalgást, legyen az családi ünnep, a kapuk előtti kispadokon a délutáni kiülés, vagy

⁵³ A székelyzsombori terepmunkámat 2000. nyarán a MTA AKM interetnikus kapcsolatokat kutató projektje támogatta. A kutatásról készült tanulmány megjelenés előtt.

más, olyan szituáció, ahol falubeliek között társalgásra kerül sor. A más lakókörnyezetekben szocializálódott, évek, évtizedek óta beköltözött zomboriak furcsállják a gyakori, múltat idéző narratívákat: „állandóan arról beszélnek, ami volt ezelőtt ötven-száz, vagy ki tudja hány évvel, de arról alig esik szó, hogy mi lesz itt, mit lehetne tenni, hogy holnap jobb legyen (egy „jövevény” értelmiségi véleménye).

Alább áttekintjük: melyek azok a lokális fókuszok, amelyek köré a múltról szóló csoport-narratívumok szövődnek, majd a szelektív történelemkonstrukcióra – mint a múlt tulajdonba vételének egy esetére – mutatunk be egy példát, végül a történeti hagyomány szerepét értelmezzük a lokális identitáskonstrukciókban.

A helyi történeti hagyomány

A hagyományt az emlékezet folytonosságaként értelmezzük ami „nélkülözhetetlen az identitás megteremtéséhez és fenntartásához. Az énazonosság a hagyomány talaján, a hagyomány által megszentelt világ körülményei között eleve biztosított. Jóval kétségesebb viszont, hogy hagyomány híján is megteremthető-e bármiféle identitás, és megszilárdítható-e az énazonosság tudata”.⁵⁴

Bár csábító feladat lenne a zombori történeti hagyományt rétegzettségében feltárni, teljes komplexitásában még nem ismerjük. A faluban töltött idő alatt családi, lokális és nemzeti hagyományokra utaló zombori példák sokaságát láthattuk, tapasztalhattuk. Miközben az emlékezők régi történeteit hallgattuk az elődökről, személyes tárgyakat, kéziratok emlékeket, a múlt század közepén elkezdett verses, énekes könyvek, családi fényképek kerültek elő szekrényekből, fiókok mélyéről. A mikroviszonyok szintjén élő családi tradíciót jelzi, hogy a múlt század első felében született elődökig visszamenően ismerik azok személyes sorsát, a legtöbb esetben születési-halálozási időpontokat is. De őrzik – rendszerint a lakásbelsők reprezentatív terében – a nemzet nagyjait, a nemzeti történelem eseményeit megjelenítő festményeket, a tisztaszoba falán függő képeket (Kosuth-kép, Petőfi csatába indulása, Ferenc József megkoronázása), és nemzeti jelképekkel díszített, szintén reprezentatív terekben „kiállított” tárgyakat is (pl. díszes kerámia tárgyak).

A már említett körülmény miatt ezúttal csak a település történeti hagyományának, közép szintjét, a „zsomboriság” sajátos minőségének tartalmait, illetve a tartalmak létrehozásának egy esetét vizsgáljuk. Meg kell említenünk, hogy bő két évtizedes terepen kutakodás után ismerte néhány szomszédos falu (egy esetben részletesen, néhányban felületesen) társadalmi kommunikációjában a múlt, a történelem elbeszélésének, mint értékminőségnek szerepét a lokális értékrendek szférájában, Székelyzsombor különleges határeset. Itt a lokális történeti tradíciót elsősorban a kollektív emlékezés keretében kidolgozott és felhalmozott csoport-narratívumok jelentik. De a történeti hagyományba beleérthető a múlt eseményeinek gyakori szóbeli felidézései mellett a múlt század elején épült házak külső, homlokzati részének gondos karbantartása, vagy a negyvenes évek végétől 1990-ig nem gyakorolt, az utóbbi években rendszeresen megszervezett pünkösdi szokás, a kakaslövés, vagy a rég elporladt elődök személyes tárgyainak kegyeletteljes őrzése. Később kifejtjük, hogy nem minden zombori lakos részese a helyi történet hagyománynak, sőt egyeseket rejtett gesztusokkal kirekesztnék e hagyományból.

⁵⁴ Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó. Budapest. 2000:83.

A történeti emlékezet legfontosabb fókuszai Zsomboron

A fizikai tér elemei

A zsomboriak történeti emlékezetük szerkesztésében, a múlt megalkotásában a falu, a táj térelemeit éppúgy eszközként használják mint morális, kulturális, művelődéstörténeti értékeket.

A kéznél lévő térelemek, topográfiai helyek közül a legfontosabb a falu fölé magasodó Várhegy és az itt álló, a tisztázatlan építési idejű (XV–XVI. század) parasztvár. A helyi történeti hagyomány romantikus, képzeletet megragadó komponense a vár feltételezett, 1421. évi ostromához kapcsolódó történeti monda. Orbán Balázs szerint „ezen gyöngyét a népköltészetnek” a század elején „írta le Zsombornak egyik lelkésze, úgy miként neki egy öreg zsombori gazda elbeszélte”.⁵⁵ E regéről ismert a faluban, hogy „Jókai Mór írói fantáziáját megragadta a feljegyzett legenda, és romantikus történeté formálva beépítette *Minden poklokon keresztül* című regényébe”.⁵⁶

A vár környéke mai idősebb nemzedék fiatalkori szórakozásainak színhelye volt, a jelen egyik legfontosabb, évente megszervezett faluünnepét, a pünkösdi kakaslövést, szintén közelében szervezik meg.

A történeti emlékezet kapcsolódik a falu régi épületeihez, elsősorban a domboldalba épített templomhoz: a meghasadó kőfalakat gyakran meg kellett erősíteni, volt idő, amikor egy része leégett, újra ki kellett javítani. Az emlékezések kapcsolódnak a XVII. század végétől álló lakóházakhoz, családtörténetek mozzanatait, örökségek, osztozkodások emlékeit mesélik az idősebbek. A kollektív emlékezet spontán megnyilvánulásaiban a közös összefogással épített középületekhez – malom, községháza, jegyzői lakás – fűződő történetek viszonyulások is: a valamikor népes község ereje utáni nosztalgia, és a jelen viszonyainak kritikája szólal meg bennük.

A faluhatár kiemelt tájelemei Várhegy, Örhegy, a határ körvonalának földrajzi magaslatai, a történelem homályába vesző egykori védelmi szerepük az emlékezetanyag része. De ahogy egy alábbi példában (tavaszi határkerülés) látni fogjuk, a faluhatár egésze lehet identitásképző tényező.

Mentális elemek

Az eredetkérdés, olyan probléma amihez Zsomboron viszonyulni kell: a falu határhelyzete az interetnikus térben, a szász eredetre utaló jelek, a helyi román lakosság álláspontja a falu népességének eredetéről olyan kihívó tényezők, amelyekre válaszként a hétköznapi beszédben újra és újra aktivizálódik az eredettörténet (így van ez a helyi románság esetében is). Úgy tapasztaltuk a helyiek származás-hagyományának változatai fontos identitásképző tényezők. Alább több interjúrészletben mutatjuk be.

Jelen voltunk két idős magyar asszony (háztartásbeliek földműves családban) vitáján, ahol az volt eldöntendő, hogy a XIII. században betelepülő szászok előtt voltak-e a falu-

⁵⁵ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. Első kötet. Pest. 1868:90.

⁵⁶ Idézet az 1993. május 28–30. közötti falunapokra készített „Falutörténeti forgatókönyv”-ből. Fülöp Károly helytörténész, a forgatókönyv egyik összeállítója bocsátotta rendelkezésünkre, ezúton is köszönjük.

ban magyarok is, vagy csak jóval később költöztek be a székely falvakból családok. A kérdésben az egyik változat a következő volt:

„A nagyanyám ő olvasta, hogy hogy lett Zsomborból Székelyzsombor. Előzőleg is Zsombor magyar volt, nem volt szász, csak azután, hogy a pestisjárvány volt, s úgy kihalt a falu, hogy nem maradt egyáltalán benne senki. S akkor volt egy asszony, aki itt maradt s akkor a szászok úgy akarták, hogy csatolják Homoródhoz s Mirkavásárhoz ezt a falut. S akkor ez az asszony felment a székelyekhez, hogy ez a falu magyar volt s ne engedjék, hogy a szászok oda csatolják. S akkor férjhez ment egy Zsombor nevezetű férfihoz, az volt a keresztnéve s úgy tették hozzá, mikor idejött ez a Zsombor úgy lett a falunkból Székelyzsombor. A férfi székely volt, s Zsombor nevezetű volt... De megelőzőleg is magyar volt, azért nem csatoltak minket a szászokhoz. De aztán a szászok jöttek ide, többségbe lettek, ők is építettek ide sokat a szászok, azelőtt ilyen vályogházak voltak, nem voltak ezek a nagy szász típusra épült házak. Szászok építették a falut, ez sokáig szász falu volt. Ide települtek, aztán ők is kihaltak Annak idején anyósoméék is mind szászos viseletbe konfirmáltak” (71 éves magyar asszony).

A helyi románok a falut és a magyarokat is szász eredetűeknek tartják.

„Ez a falu szász falu volt... én még emlékszem, hogy itt ennek a Molnár Istvánnak, amelyiknek cséplőgépe is volt, ilyen hatalmas nagykarimájú kalapja volt, úgyhogy ez a falu szász volt valamikor. Ezek a magyarok itt nem olyanok, mint azok ott felfelé... boszszuállók, nem igazi magyarok, ők a szászoktól származnak és a szász rosszfélébb, fősvényebb, nem olyan, mint a magyarok” (78 éves román férfi).

„Csak azt szeretném mondani, hogy a dédapám elbeszéléseiből tudom, hogy ő Amerikában is volt, egyik legjobb gazda volt itt az utcában és ő mesélte, hogy ez a falu valamikor szász eredetű volt, nem magyar volt, hanem német. Itt ez a vár, ennek is a neve valamikor Sommenberg volt, de milyen csodák folytán, hogy történt, ami megtörtént azt nem lehet tudni, a férfiak elhaltak, az asszonyok magukra maradtak és fentről a magyarok, a székelyek leereszkedtek a völgyön a hegyekről és összeházasodtak az itteni szász asszonyokkal, szolgák voltak de összeházasodtak. S így lett magyar falu. Viszont a templom az megmaradt evangélikus templomnak” (67 éves román férfi).

Kérdező: Az elődök, a nagyapák, ők hogy tartották, hogy székelyek, vagy szász eredetűek?

M. A.: Hát ez nagy kérdés, nagy kérdés...

K.: Mi volt erről a véleményük?

M. A.: Hát mi a nagyapáinktól számítva, mi inkább székelyeknek tartjuk magunkat, szinte, tudja isten, nem is akarnók elismerni, hogy elődeink mások lettek volna, szászok lettek volna. Az apák, anyák belénk nem nevelték azt, hogy szász, na de ugye, egy a valásunk, ugye evangélikusok vagyunk, de hogy neveltek volna másra, nem, mi a gyermekkorunktól úgy tudjuk, hogy székelyek vagyunk. Magyar székelyek vagyunk...

K.: De azért volt valamilyen kölcsönhatás, mert például a régi fényképek, amiket itt a faluban láttam azokon a viselet az hasonlít...

M. A.: Hát igen, itt is vannak régi fényképek, s mi is lássuk, ugye voltunk mi lenni az alföldön, pontosan ott is az a viselet, Ugra községben, az is ugye hetven százalékba szász község volt, s ott is a viselet az volt, amit mi csak képen látunk itteni viszonylatba...

M. R.: Azért, mert az evangélikus egyház a szebeni szász egyházhoz tartozott, s így vallás szerint voltak elszászosodva inkább, mert ugye evangélikusok voltak, a viselet, másképpen magyarok voltak.

M. A.: A történelm szerint, s ahogy mi is tudjuk, mert mi is a nyolc osztályt elvégeztük, ide nem volt szász bételepülés, hanem összeházasodással történt...

M. R.: Nem volt szász-magyar vegyes házasság, Zsomboron nem...

M. A.: Hát akkor hogy kerültek ide a Lőrincök, a Halászok...

No azt se hallottam soha, pedig voltam a presbitériumban is – hogy valamikor is beszélgettek volna szászul elődeink. (Beszélők: M.A: 73 férfi és M.R. 71 éves nő, házastársak).

K. Azt mondta egy idős magyar ember itt a faluba, hogy „szászok voltak”...

B.: Hát ha azok voltunk, mű már abból vagyunk egészen. Mert azt mondják, volt valami nagy betegség, pestis, olyan sokan meghaltak, hogy a dombra vitték a koporsókat, s ott prédikálták el. S azután jöttek bé még sokan ide népek, sokan: Antalok, Rigók, Szítások, Zólyák... mind azután jöttek. De mű már csak idevalók voltunk, mert ha Molnárok vagyunk a szászoknál Müllerek voltunk. A nagyapámék tartották az alsók, a homoródiakkal es a rokonságot, s osztán a Jakabok, azok es, a szászok között most es sok van Jakob, s a Halászok, azok a Fischerből... Neköm mindenütt azt es mondják, hogy szász vagyok, neköm azt mondják, hogy a Jakab Kata nanyám formája vagyok, olyan rég meghalt, még huszonkilencbe, én csak öt éves voltam.

Mű abból vagyunk, (a szász nemzetiségből – O. S.), neköm a Traktorba es azt mondták, jött egy szász, Szászhermányból, szászul köszönt. Este volt, mondom románul neki, hogy eu nu stiu (én nem tudok szászul), hát hogy, tu nu esti ... (te nem vagy...), nem mondom, eu ungur sunt (én magyar vagyok). Csudálkozott. S még más is mondta egyszer, hogy én szász vagyok, hát mondom én nem csak az elődeim. De már dédnagyapámék se folytatták, habár dédnagyapám tudott jól némötül, mert jegyző volt, tanította.

Lásza-e a szászok, hogy kimentek. Ezelőtt nekünk sok jó ismerősünk volt, tudtak magyarul es, azt mondták, hogy őket Géza hozta, s most úgy kimentek. Hát itt Mirkavásár szász volt s román, de inkább nagyobb része szász, Homoród szász, Kóhalom szász, azok lefelé, azok a faluk mind szászok voltak, a románok csak olyan küssebség volt, nálunk es azok voltak, s ott es a szászok között. A szászok voltak a fők! Nem a románok, a románok ott a hegyen es laknak odaki. A templomuk es, a temetőjük es odaki van, s a táncteremük, minden ott van. Most használják esetleg a szászokét, de a szászoknak idebé iskola, s minden volt, a templom... Mű a szászokkal jól voltunk, a szászok ezelőtt tudtak magyarul, nagyobb része tudott, ugye magyar iskola volt, az öregök, ritka, volt, hogy ne tudjon. Szolgákat tartottak, magyarokat, s még azoktól es megtanultak, még olyan is volt hogy jöttek ide magyarul tanólni, anyámnitt es volt, s apámnitt es, olyan szász legényök, hogy tanuljanak magyarul. Dolgoztattak is, de inkább nem, azok olyan jobb szászok voltak, tudja. Aztán, most utóbbszor, volt nekünk szász szolgánk. Volt zsberti es kettő, s kacai es volt, de most csak a háború után. Ezelőtt a szászok nem szolgáltak, de most igen a háború után, de ezelőtt nem. De most őket es erősen leszerelték a háború után. Feljöttek ezelőtt ide a táncra es a szászok, nálunk nagy divat ez a hammazó szereda. Mű azt beszél-tük örökké, úgy mondtuk, hogy „felfelé” vannak a magyarok. Pedig mű es magyarok vagyunk, de mű mindörökké azt mondtuk, hogy felfelé vannak a magyarok. Az oklándiak, s az újfaliak azt mondják nekünk, hogy mű olyan szászok vagyunk. Egy jött ide Oklándról férjhez, mert vajegy van amelyik idejött, nincs sok, de van egy pár. Mész azt mondja „a szászokhoz”, pedig nem vagyunk mű se szászok, csak én nem tudom, de hát még es, a vallásunk es az, valamikor kellett legyenek. Magyarok vagyunk, csak Magyarországhoz nem szakadunk” (76 éves magyar asszony).

A zsombori magyarok, ahogy az előbbi kérdezett is említi, tudni vélik, hogy melyik családbokor ősei honnan települtek a faluba.

„Almásról jöttek a Rigók ide, nagy pestisjárvány volt a faluba, kihaltak, nagyon kevesen maradtak meg és akkor úgy telepedtek be más falukból jöttek ide... A Szítások Ke-

resztúrról, az Antalok Alsórákosról, úgy telepedtek ide be, hogy a falu újranepesedjen. Volt nekem egy könyvem Binder Páltól, na abba említi Zsombort, hogy Zsomboron a királyföldiek hogy éltek, meg hogy léteztek és ír egy Rigó György nevezetűről 1640-ből, van egy táblázat benne, hogy akkor kik lakták a falut, abba ír egy Rigó Györgyről, akinek volt két igavonó marhája s két gyermeke. Hát abból kellett mű származzunk erre felé, amíg idáig értünk, de most már kezdünk kifogyni. Sokféle Rigó volt, ötféle Rigó volt a faluba, úgy hogy nem voltak rokonok. A mű fajta Rigók Almásról származtak (64 éves magyar asszony). (Ez a családtörténeti adalék valóban szerepel Binder Pál könyvében. – O.S.).

„A Rigók voltak a legelsők akik jöttek bé a faluba, s akkor a Mátyások, s a Lőrinczök, s a Pétörök. Itt úgy történt, hogy volt egy pestisjárvány olyan, hogy ötöt-hatot temettek egy nap. Úgyhogy egy pár ember maradt meg csak a faluba, azok magyarok voltak. No de osztán, hogy annyira kipusztult akkor kezdtek béjönni a szászok, mert lakatlanná vált a falu majdnem” (61 éves magyar férfi).

Azt is számon tartja a helyi hagyomány melyek az elmagyarosodott szász családnevek.

E kérdésben a falu történetével foglalkozó hivatásos történész is források hiányában csak a helyi hagyományra támaszkodhatott. „A helyi hagyomány szerint a Halász, Molnár, Mátyás, Jakab, Lőrincz, Szász, és Tamás szász eredetűek, a Fényes és Rigó család ősei Homoródalmásról, a Füziek Karácsonyfalváról, az Antalok Alsórákosról költöztek Zsomborra”.⁵⁷

A történeti emlékezet számon tartja a falu feudalizmus kori sajátos helyzetét is. A belterület egyik része és a szabadparasztkok a szász Kóhalomszékhez tartoztak, a jobbágyok lakta rész vármegyei közigazgatás alatt állott. „Zsombor két részre volt szakadva. Ott fenn ahol van a Dodo, mellette van egy kert, alább volt egy kőház, addig volt Királyföldi Zsombor s attól felfelé azok jobbágyok voltak. Azok jártak Maksára a grófnak dolgozni Háromszékre, a Buccov grófnak dolgoztak. A királyföldiek onnattól lefele voltak, azoknak aztán volt földjük s volt gazdaságuk, de nem valami nagyjába” (64 éves magyar asszony).

Kulturális értékek

Különös értéknek tartják a helyiek, hogy Jókai Mór Zsomboron is megfordult, és az említett regét regénybe foglalta. Fájlják, hogy a nagy író keze írása más értékes régi iratokkal együtt elveszett az egyházi levéltárból: „A papok váltották egymást, egyik rend ment, a másik rend jött, volt valami eldugva, ki tudja, hogy mennyi idő óta ott fent a toronygombba el volt dugva és azt onnan – volt egy olyan papunk, hogy az egy szekuristának volt a gyereke – innét el is rendezte a kutyabőrös írást s a régi vizsolyi Bibliát, hogy az egyház maradt a nagy kárral. Azt aztán bevitték a brassói levéltárba s azt mondják, hogy ott van, mint régiség őrzik, de hát ki tudja, hogy igaz-e?

S akkor Jókai leutazott ide Zsomborra akkor, amikor azt a *Minden poklokra keresztül* című regényét megírta Zsomborról, hát ugye ide leutazott, s keze írását hagyta itt az egyháznak, de az is aztán elveszett innen az is... Úgy hogy az egyházunkat mindig ilyen károk érték” (65 éves magyar asszony).

⁵⁷ Binder Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1982:81.

A másik, a faluból Kolozsvárra elvitt művészettörténeti értékről, egy XVI. században készült szárnyas oltárról ugyancsak beszéltek az emlékezők.

Az is büszkeségre és elmesélésre méltó, hogy több mint száz éve van a faluban fűvös zenekar, a ma is használt hangszereket még a Monarchia idején, Csehszorból vásárolták és az 1896-os nemzeti ünnepeken már használták.

A felekezetek között (evangélikusok, katolikusok, unitáriusok, ortodoxok élnek a faluban) domináns szerepe van kulturális, gazdasági tevékenység szervezésében az evangélikus egyháznak. A köztudat része, hogy az egyház a szászkezdí, majd a Nagyszebeni Egyházkörhöz tartozott, de a több évszázados másnyelvű egyházvezetés mellett is megőrizték a falu lakói magyarságukat, és végül többszöri próbálkozás után 1941-ben sikerült a magyar ev. egyházhoz csatlakozni.

A helyi történeti tudás része az is, hogy 1889-ben itt született Nyíró József, két világháború közötti erdélyi író.

Az ünnepek közül a közeli falvakban csak Zsomboron szokás a kakaslövés, az ünnepről beszélőknek fontos, hogy 1990 után évente minden Pünkösdkor megrendezik:

„Itt nálunk megvolt egy ünnep, a kakaslövés, mű úgy mondjuk, az egy olyan szokásos ünnep volt, kakasokat vittek ki a vadászok, megköttek, lőtték, amikor én kicsi gyermek voltam ez megvolt. Osztán jött a kommunizmus, az osztán letörölte az ilyen ünnepöket, s akkor kilencvenbe újból kezdődött s ez máig is folytatódik. Mert ezek a kommunisták osztán átaltették volt május egyre, az ünnepöt, hogy munkásünnepnek számítson” (61 éves magyar férfi).

A „jó gazdálkodás” emlékezete

Az öregek büszkén mesélnek egykor a szép legelőkön tartott csordákról, a lovakkal, bivalyakkal, ökrökkel tele pajtákrol, jó gabonatermésekről.

„Nagyon szép a Csere, láthatta, olyan vadgyümölcsfák vannak, azt mondták a brassaiak, jöttek ki ezelőtt az urak, hogy nem is láttunk ilyen legelőt. Nem olyan csúf, hegyes, vajegy árok van, de nem is olyan nagy árkok azok” (76 éves magyar asszony).

A közös erőforrások használatában akkor (erdők, legelők) szigorú rend, tisztesség volt: a vezetés, döntés közös és nyilvános volt.

Nemcsak az idősek, a fiatalok is úgy tudják, hogy Zsombor volt Udvarhely vármegye egyik leggazdagabb faluja az első világháború előtti időkben. A közös erdők hasznáiból a községnek annyi tőkéje volt a bankban, hogy a kamatból fedezték a lakosság adóját.

„Azt mondták anyámék, az első világháború előtt Zsombor annyira gazdag volt, hogy annyi pénze volt a falunak a bankba, hogy a falu népének mindenféle adósságát kifizették. Úgyhogy senki nem kellett adót fizessen, vagy nem tudom még mit, mert a kamat mindent ütött. De aztán odaadták volt hadikölcsönbe s akkor elveszött az ország s pénz s minden elveszött akkor. Jó kemény község volt” (78 éves magyar férfi).

„Ezelőtt mi voltunk az első falu itt, esetleg még Szentpál volt olyan. Nekünk itt nagy erdő volt itt, adtak el egy-egy erdőt a község, s a pénzt bétették a bankba. Azt mondták 1914 előtt senki se fizetett adót, mert ütötte a kamatja a pénznek. Aztán a háború alatt az elveszött ugye. Aztán csináltak az erdőből malmot, csináltak iskolát, ezt-azt. Nagy erdő volt erősen, mi el egészen Köpeccel is határosok voltunk s itt kilenc faluval kerekön. Nagy erdő volt... de most már nekünk is drágán adják a fát” (76 éves magyar asszony).

„4300 hold erdője volt Zsombornak, a falu volt az erdő azt vették az alsórákosi, vargyasi, felsőrákosi uraktól, a nép vette meg, hogy legyen, s ebből a tűzifát úgy osztották, hogy hány fűtő van, mekkora a család, s akkor azt csak két lejes bonnal hozta, egy részt, mert része volt az erdőben...” (61 éves magyar férfi).

A közelmúlt történetéből kollektivizálást előkészítő politikai viszonyok idején a falu tehetősebb gazdálkodó rétege sokat szenvedett: „ötvenkét kulák volt ebben a kicsi faluban”, „nyomták mert egyedüli magyar falu volt a rajonban” (73 éves magyar férfi).

Az „52 kulák volt a faluban” olyan toposz a kollektív emlékezetben, amelyet nemcsak azok az idősek használnak akiknek ez az időszak megélt tapasztalat, hanem a közép- és idősebb generációk tagjai is.

Morális értékek

A morális értékekről mondott régi példázatok, történetek rendszerint válaszok a jelen állapotaira.

„Régen Zsomboron becsületes emberek laktak” – mondja egy 54 éves férfi, e kijelentés utalás a jelen morális válságára, a tulajdon bizonytalanságára, a zűrzavaros földbirtoklási viszonyokra. (Az 1991 utáni földtulajdonba helyezés bonyodalmairól, durva érdekharcokról történetek tucatjával ismerkedtünk meg a faluban).

A morális értékek közül a „magyar becsület” olyan fókusz, amelynek jelentős szerepe van a magyarok identitás-konstrukciójában. Ez a morális toposz, a különleges határhelyzetben a történeti-politikai erők külső nyomására adott lokális válaszokban gyökerezik. A köznap beszédben gyakran felbukkanó, a legkülönbözőbb helyzetek, viszonyok értelmezésére használt „magyar becsület” fogalma feltehetően értelmiségi konstrukció. Eredetét az egyházi Emlékkönyvben véltük felfedezni: „noha idegen egyházi fennhatóság alatt testvértelenül kellett is élnünk, nem szennyeztük be sem a magyar becsületet, sem nem szégyenítettük meg a mi hitünket. Megmaradtunk mindnyájan magyaroknak és evangélikusoknak” jegyzi fel az evangélikus lelkész, amikor az egyházköztség 1941. júl. 1-én a tiszai Evangélikus Egyházkerület kötelékébe került.

A fenti elemek és az ezek köré szőtt történetek a faluban szocializálódott felnőtt lakosság tudásának részei. Ismeretük a lokalitás élménynek része, a lokális identitásképzésben fontos, elmondásuk a társadalmi identitás kifejezésének eszköze. A véletlenszerűen fennmaradt írott források, tárgyak, műkincsek, földrajzi tér mint referencia-tényező azonban szelektíven használhatók fel. Előfordulnak olyan elemek, elemkészletek, amelyek bár megtörténtek, vagy léteznek, nem részei a közösségi emlékezetnek. Pontosabban nem kerülnek az emlékezet fókuszába, sok esetben a múlt emlékei között válogatók szelektáló munkája következményeként.

A múlt szelektív megszerkesztése

A továbbiakban a zombori múlt szelektív megszerkesztésének egy példáját mutatjuk be. Az eseményre a Székelyzsombori Falunapok keretében került sor 1993 májusában. Egy előző írásunkban részletesebben beszámoltunk a három napos rendezvény forgatókönyvéről. Az ünnepi események sorozata május 28-án ökumenikus istentisztelettel kezdődött, 29-én határkerüléssel, emléktábla avatással (Nyíró József emlékére) és a falutörténeti forgatókönyv bemutatásával folytatódott, majd a harmadik nap ünnepi istentisztelet, Úrvacsora osztás és délután a kakaslövés és majálisolás következett.⁵⁸

⁵⁸ A faluünnepen 1993-ban nem voltam jelen. Az eseményekről az ekkor készült videofilm, a felolvasásra került falutörténeti forgatókönyv kb. 30 gépelt oldalnyi szövege, valamint néhány résztvevő kikérdezése alapján tudok.

A történeti emlékezet és a lokális identitástartalmak gazdagodása, felfrissítése szempontjából a három nap alatt két fontos eseményre került sor.

Szombaton délelőtt egy régi szokás, a tavaszi határkerülés szimbolikus felidézését szervezték meg. A határkerülés ma már nem gyakorolt régi társadalmi szokás, felidézése sematizált, expresszív aktus volt. Többségében a faluba hazalátogatók kis csapata kereste fel a faluhatár szimbolikus jelentésű helyeit, a Várhegyen a várat és az Örhegyet, itt van a határ legmagasabb topográfiai pontja, a régi időkben innen kémlelték az ellenséget. A helyi történelem szakértője, a megyeszékhelyen élő tanító (a továbbiakban: Narrátor) a váruddal előadást rögtönzött a vár történetéről. A határkerülés a Narrátor elmondása szerint „nem hasonlított teljességében a hagyományos határkerülökhöz, mivel ezt nem lehetett olyan formában megszervezni. Az teljesen más formában zajlott le annak idején, két ökrös szekérre fölcsomagoltak ételt, italt, és a falu előljárói elindultak körüljárni a határt: ahonnan elindultak, két nap múlva ugyanoda jutottak vissza. Minden határhalomhoz eljutottak, és ugyanannyi előljáró lévén, ahány határhalom volt, minden előljárót ráfektettek egy-egy határhalomra, és talán jelképesen elfenekelték, mindezzel azt célozva, hogy az illető előljáró vigyázzon, és emlékezzen arra a határhalomra, amelyiken őt jól elfenekelték”.

Aznap délután az emléktábla-avatás következett, majd az ünneplő tömeg a kultúrotthonba vonult, ahol a falutörténet felidezésére került sor. Ez a többszereplős konstrukció (a Narrátor és nyolc fiatal a régi bútorokkal berendezett színpadon) kb. másfél órát tartott. A Narrátor a bevezető és a dokumentumrészleteket összekötő szöveget olvasta, a fiatalok az írott történeti forrásokból válogatott részleteket. A 30 gépelt oldal terjedelmű szöveg jórészt a Narrátor munkája volt.

A Narrátor falutörténeti visszapiantó céljának definíálásával indította mondandóját: „olyan személyeket próbálunk jelképesen felidézni, akik tagjai voltak az egykori faluközösségnek, és mulandó életükkel tettek Sombor, Sommerburg, Szászszombor, Jimbor vagy Székelyszombor megmaradásáért... Értük és általuk, magunknak és magunkért próbálunk egy olyan hidat teremteni a múlt és jövő között, amely a biztonság, az egymásra találás és az együvé tartozás jelképeként magasodjon jelenünk fölött”.

A felolvasott szövegben megszólaló első ős, egy öreg esküdt 1453. május 31-én a Szebeni Tanácsban képviselte a falut, majd 1488-ból egy káplán és oskolamester vallo-mása következett.

Dokumentumrészletek hangzottak el még XV-XVII. századi határperekről, a szabad-parasztnak mellé betelepített jobbággyokkal folyt földvitákról, a falu társadalmi gazdasági életét – a gyermeknevelés, házastársi kötelességek, viselkedési szabályok, tiltások, szankciók, rokoni kapcsolatok, ünnepek rendjét – szabályozó egyházi artikulásokból és a széki főtisztek rendeleteiből az 1559, 1667 és 1720. évekből.

Adalékokat tudhatott meg a hallgatóság a családnevek eredetéről, az egykori *fol-nagyok* (faluvezetők) vallomásai alapján adatokat a falu vagyonáról, a gazdálkodásról (az 1713-as összeírás, 1765-ben püspöki rendeletre végzett népszámlálás adatait).

Majd időben nagyot lépve következtek a XIX. század második felétől idézet lelkipásztor feljegyzései, aki 1877-ben kezdett hozzá az egyházi irattárban ma is megtalálható Emlékkönyv vezetéséhez, amelybe a XX. század közepéig a mindenkor lelkészek készítették feljegyzéseiket.⁵⁹

⁵⁹ Jövőbeni kutatási kérdés lehet, hogy miért éppen a XIX. század második felében érkezett el a falusi parókiákra a múlt dokumentálásának igénye. A zsombori lelkész így indítja az Emlékkönyvet „Jelen Emlékkönyvnek célja, hogy a Zsombor egyházi és politikai községére vonatkozó és feljegyzésre méltó minden nevezetes történetek és adatok a

Elhangzott teljes terjedelmében az 1838-ban feljegyzett XV. századi rege „a vért szomjuhozó ragadozó pogánycsordá”-ról, a vitéz székely főemberről akit „bár oroszlán módjára harcolt... számba nem vévén a testéből csordogáló vért” a „csecsszopónak sem kedvező ellenség” fogságba hurcolta, ahonnan „kellemetes szép” mátkája szabadította ki kalandos körülmények között.

A várral kapcsolatos rege után adalékok következtek a XIX. század végének zombori oktatásáról, helyi építkezésekről, felolvasásra került az egyik középítkezést támogató családok listája. Majd egy másik névsor következett, a két háborúban elesettké, mert: „Zsombor népe, éppúgy mint bármely más helység, nemcsak a közjót előmozdító jószívű adakozók névjegyzékét tartja tiszteletben, hanem szíve mélyén őrzi azoknak a nevét is, kiket az első és második világháború magával ragadott. A hősi halált halt falusfelek tiszteletére emléktáblát állíttatott az evangélikus templom oltára elé”.

Majd a falu kulturális értékeiről, sajátos építkezési stílusról, a már említett műtárgyról született írásokból következett rövid válogatás:

„A magas homlokú házak lénia egyenesen sorakoznak. Egyéni, de a vidékre jellemző építészeti stílusuk bámulatra méltók. A homlokzati ornamentáció, az építés idejét jelölő évszámok, az építető neve, a tetőzeti kakasok és más építészeti díszítőelemek már egymagukban turisztikai érdekességeknek számítanak”.

„Falunk büszkeségét jelenti az a műtörténeti szempontból ritka alkotás, mely „a székelyzsombori szárnyas oltár” néven vonult be a szakirodalomba. A XVI. században készült művelődéstörténeti és művészi értékű oltár a kolozsvári Bánfi Palotában van kiállítva”.

Végül részlet következett a századfordulón a faluról írt nyelvészeti cikkből (Horger Antal: Magyar Nyelvőr 1904. október), és a falu disztóművészetéről.

A több mint öt évszázadot átfogó emlékeztetőben a kiválogatott források alapján, az időben egymástól távoli eseményeket idéző falutörténeti epizódokat narrátori szövegek kapcsolták össze. Befejezésként elhangzott, hogy falu megmaradásáért cselekvő nagyszerű elődök példáját a jelen zombori népének tettei – vagyis 1993-ban jelenként értelmezett időszak, az 1989-es kultúrházépítés – méltó módon koronázzák meg: „És akkor jött a hír: valakik, valahol halára ítélték a falut, a mi szülőfalunkat. Talán ez volt az a döbbenet, amely a kezdeti kétségbeesést konokossággá, a megsemmisülés érzését a megmaradás ösztönévé változtatta. Az emberek keze újra egybefonódott, hitük visszatért, egymásba vetett bizalmuk felerősödött. Ismét összedobták garasait, és akkor, amikor mások és máshol romboltak, akkor ők itt építettek, mintegy megcáfolva a rombolók szándékát. Házat építettek, a kultúra házát. Azt a házat, amelybe egybe gyűlve, itt és most, itthon maradtak és hazatértek egymásra találunk. Jelképnek kell tekintenünk ezt a házat: az örök mécsesként lobogó székelyzsombori szellem jelképének”.

A fenti narratívum többszereplős konstrukció volt: ünnepölőbe öltözött fiatalok személyesítették meg az egykori elődöket, a régi korok hangulatát felidéző zene, bútorok, felfényesített gyertyafény és más expresszív aktusok keltették a múlt méltóságát, nagyszerűségét. A szimbolikus konstrukcióban adaptációra is szükség volt: a négy-ötszázéves forrásokból idézett részeket, neveket a résztvevőknek érthető nyelven kellett megfogalmazni, időben elrendezni.

régibb időktől fogva a legújabb időig, tárgyilag és kor szerint rendezve, benne feljegyezve – a feledékenységtől megóvassanak, s egyszersmind mindenkitől, ki az ily régiségek iránt érdeklődéssel viseltetik, könnyen megtalálhassanak”.

Egy bemutatott kultuszt láthattak a kultúrotthon nézőterén helyett foglalkók 1993. május 29-én, a múltnak egy megszerkesztett képét. Közösségi produkció volt, az előadók ugyanúgy részesei voltak, mint a hallgatók.

Olyan múltat mutatott fel, amivel lehetett azonosulni, aminek a folytonosságát a faluban élők és elszármazottak egyaránt vállalhatták, és amelynek az utolsó mozzanat beemelésével részesei is lettek.

Felejtésre ítélt történetek

Az alábbiakban arra hozunk fel bizonyítékokat, hogy a fenti, szelektíven szerkesztett, pozitív szemantikájú események válogatásából komponált múlt mellett, egy másik múltból is lehetne beszélni.

Terepmunkánk idején felfigyeltünk arra, hogy miközben a helyi történeti narratívákban a település történetéről a XV–XVI. századig visszautaló múlt-konstrukciók beszélnek, nem találtunk az 1848–49-es eseményekre utaló egyetlen adalékot sem. Noha ekkor a falutól nem messze is hadi események zajlottak, 1848–49. vonatkozásában teljes helyi amnéziát tapasztaltunk. Ezt az akkor értettük meg, amikor az evangélikus egyház Emlékkönyvében az alábbi feljegyzésre bukkantunk:

„A legutolsó Nemzeti függetlenség harca alatt 1848 és 1849-dik években azonban Zsombornak – már fekvésénél fogva is – nagyon súlyos volt a helyzete, az egymás ellen életre halálra küzdő felek közé lévén ékelve. Nagyon sokat is féltek és aggodtak a szegény lakosok, hogy falujuk végképpen elpusztul, mivel Köhalomszékhez tartozván, az ottani széktszéktől vett parancs folytán, kénytelenek voltak a magyarok ellen ők is táborba szállani, miáltal a szomszéd székely atyafiaknak felette nagy haragjukat vonták magukra. Azonban az Isteni gondviselés megőrizte a falut e nagyon veszélyes időkben is a pusztulástól. Midőn 1848-ban Karácson előtt a Rika tetején vívott csatában a magyar sereg megverte Haite osztr. csász. csapatvezérnek legnagyobb részben lándzsásokból álló seregét és azt szétoszlátván bevonult Zsomborra, a falunak és a lakosságnak semmi baja nem lett, de hadisarczul 1004 (ezernégy) forintot és 13 darab ökröt kellett fizetnie. Isten óvja a községet és az egész hazát több oly szomorú időktől, minők e forradalmi két év alatt voltak!”⁶⁰

Tehát a múltnak ez az epizódja nem volt alkalmas a lokális identitást erősítő szimbólum képzésére. Nem lehet a történeteket ünnepelni, emlékhelyet avatni, kopjafát állítani, évente megemlékező szertartásokat végezni. 1877-ben még feljegyezte a helyi lelkész, mint közelmúltnak, a saját, vagy a helyiek emlékezetében 18 év múltán még élő emléket.⁶¹ De olyan időszak következett, amikor a nemzeti „történelmi emlékezet szimbólumainak folytonos sulykolása az élet megannyi területén a századforduló évtizedeiben vált általánossá és túlon túl megszokottá”.⁶² Ekkor a zsomboriak 1848-as szereplése nem volt pozitív történet, el kellett felejtetni.

⁶⁰ A sombori ágostai hitvallású evangélikus egyház Emlék-Könyve, a régebbi időktől fogva a legújabb időkig. Elkezdett 1877-ben. Egyh. Lvt. Kézirat. (a továbbiakban: Emlékkönyv), 252–253.

⁶¹ A történetet leíró Rozsonдай József 1832-ben született Apácán. Előbb görög- és német nyelvtanár a Nagyenyedi Kollégiumban, majd a lipcei és jénai egyetemeken tanult. Hazatérése után a Kolozsvári Református Kollégiumban német nyelvtanár. 1858-ban zsombori evangélikus lelkésznek választják.

⁶² Gyáni Gábor: 2000:108.

Ugyancsak feledésbe merült, hogy a lelkészek feljegyzései szerint bizony voltak a faluban, akik loptak, sőt az a példátlan eset is előfordult, hogy az egyház javaiból: a templom falainak megszilárdítására vásárolt, vasrudakból emeltek el, „nevük említésére is méltatlan”, de kétségkívül helyi lakosok.

Azt se lett volt értelme a pozitívnak szánt múltkonstrukcióba beleszőni, hogy az említett Emlékkönyvben lévő feljegyzések szerint a XIX. század végén a Monarchia különböző börtöneiben egy időben több zsombori lótolvaj is sínylődött.

Tovább lépve az időben, 1915-ből az alábbi feljegyzés olvasható: „A régi erkölcs sokban hanyatlott, vallásosság, templombajárás csökkent. Többé nem az a szíves nép, ki volt régente. Önzés irigykedés vett erőt rajta. Gyakoriak a lopások is, kisebb kerti lopást és majorságlopást kell érteni. A szülők kevés gondot fordítanak gyermekeik vallás erkölcsi nevelésére. Az ifjuság nagy mértékben látogatja a kocsmákat, táncmultságait is ott tartja. A papnak valamit ajándékba vinni, mi ez előtt annyira szokásos volt, ritka mind a fehér holló...”. Elképzelhető, hogy e szokás elmaradása is befolyásolta a falu lakóinak erkölceit a századelőn ily sötétben látó lelkész véleményét. „Nagyon szomorú dolog azonban a kocsmázás irtózatossága, mely valósággal átka e népnek” – olvasható a folytatásban. „Mértéktelenül isznak és ez sokszor a munkától is elvonja, másrészt óriási anyagi kárt is okoz”.

A mai emlékezők szerint is Zsomboron a kocsmák a társadalmi élet fontos színtere volt a XX. század első felében. Egy 55 éves férfi elmondta, hogy gyerekkorában még szokás volt a férfiak reggeltől estig tartó kocsmázása, ez annyira elfogadott időtöltés volt, hogy a feleségek az ebédet is odavitték a kocsmában – az egyik legfontosabb helyi fórumon – társalgó férjeknek. De az idős emlékezők – a jelen tapasztalataikhoz viszonyítva – kiemelik, hogy az akkori kocsmázásokban a társalgás volt fontos, az alkoholfogyasztás mértékletesebb volt mint ma, és egyenlő korrekt viszonyok voltak „szerre vásárolták a féldeciket, mindenki, amikor rákerült a sor”.

A lelkészek kritikus feljegyzései a falu társadalmi életéről a század közepéig folytatódnak, 1956-ban: „Szinte irtózáttal kell megállapítanunk, hogy a gyülekezet közérkölcse szempontjából egyre jobban hanyatlak. A szívek megkövesedtek, a nemes tiszta érzelmek mind jobban elvegyül a kíméletlenség, az egymás iránti irigykedés posványában s – borzalom – ez természetesnek mondatik”.

A fennebb idézett történetek, társadalmi viszonyokról írott feljegyzések természetesen nem kerültek be a faluünnepen felolvasásra került történeti forgatókönyvbe. A forgatókönyvet összeállító helyi elit tagjai – akárcsak a hivatásos történészek – válogattak forrásaik közül, szempontjuk az elképzelt múlt dokumentálása volt. A töredékesen fennmaradt források között megtalálták az ehhez szükséges eszközöket. A falutörténeti forgatókönyv a múlt és jövő, a rég elporladt zsomboriak és a jelenlevők közötti kapcsolat megteremtéséért született: „Értük és általuk, magunknak és magunkért próbálunk egy olyan hidat teremteni a múlt és jövő között, mely a biztonság, egymásra találás jelképeként magasodjon jelenünk fölé. Három pilléres ez az építmény: egyik pillére legyen anno 1453, közbeeső pillére legyen 1993, a harmadik pillére legyen az a tartóoszlop, amelynek alapját a jövő nemzedék talán itt és most rakja le”.

Az 1453-as év azért kiemelt elem a történeti idő tengeréből, mert ekkor fordul elő először a falu neve írott dokumentumban.

A Narrátor a falunapok céljáról a brassói tv magyar adásában a következőket mondotta: „A Zsomboron született, ott élő, vagy eltávozott falusfelek találkozása ez a három nap. Egy olyan találkozás, amely az együvértartozás, és az egymásratalálás érzését és annak örömet tolmácsolná mindenki számára. Egy olyan találkozás, amely a szóra-

kozásán túl valami lényegeset is nyújt a jelenlévők számára, éspedig kulturális vonatkozásút. Ha már egy kultúrháznak az avatóünnepségére is egybegyűlt a közösség, akkor természetesen fontosnak tartottuk, hogy végigvezessük ezt az egybegyűlt közösséget, végigvezessük a székelyzsombori szülőtteket a falutörténeten. Ez egy fordulópontot jelentett mindenképp a falu életében, éspedig az önismeret útján, ugyanis megismerni önmagunkat, ez nagyon lényeges, felismerni magunkban a másságot, megismerni mindazt a jegyet, ami tulajdonképpen ezt a másságot szolgáltatja, ez is nagyon fontos. Reméljük, hogy a Székelyzsombori Napok egy olyan folyamatnak az elindítását jelentette, amelyet megismételve, természetesen nem ugyanebben a formában, hanem változatosabb formában, mindenképp nagyon sokat nyújthatunk a faluközösségnek. Talán ennek a folyamatnak a második pontja lenne, a nyár folyamán Székelyzsomboron megszervezendő diákmunkatábor létrehozása. Egy olyan munkatábor létrehozása, ami tulajdonképpen a falu műemlék értékű épületeinek a megtisztítását, a vár udvarának, környékének megtisztítását célozná. Aztán hogy mi következne ezután, arról talán az elkövetkezőkben többet tudnánk mesélni”.

Bár azóta többször megfogalmazódott a szándék, 1993 óta nem rendeztek Székelyzsombori Falunapokat.

Összefoglaló értelmezés

Mielőtt a fennebb elmondottakat értelmezni próbálom, szükséges néhány szociológiai tényre és mentális sajátosságra utalnom, amelyeknek megítélésem szerint szerepe van a zsomboriak emlékezési gyakorlatában: az emlékezet anyagának kiválasztásában, megformálásában, aktualizálódásában. A mai valóság: a társadalmi viszonyok, morális értékek, gazdasági helyzet és a történeti hagyomány közvetítette virtuális valóság között mély szakadékok tapasztalnak a zsomboriak. A ma emlékezőknek a „rég” falu – amelyhez részben élettapasztalatukkal, másrészt mások emlékezete (beleértve most az írott emlékeket is) alapján kapcsolódnak – és a település mai gazdasági, foglalkoztatottsági, demográfiai viszonyai között nagy különbségek vannak. Ez röviden szólva azt jelenti, hogy *megszakadt a múlttal való folyamatosság*.

Székelyzsombor leszegényedő, depressziós térségben fekszik, 1968 óta elveszítette önálló községi státusát, a román többségű Homoród községhez tartozó egyik falu. Az aktív lakosság körében nagy a munkanélküliség. A fiatalok között – vannak köztük városról hazaköltözöttek is – sok a kényszer-gazdálkodó. A mezőgazdasági termelés a családok többségének nagyon szerény jövedelmet jelent. Az 1941. évi népszámlálás óta a lakosság kb. 60 %-kal csökkent. Különösen a kollektivizálás (1950) után változtak a társadalmi viszonyok, indult el a városra vándorlás. A falu 500 fő körüli lakosának 13,5 %-a más településekről költözött Zsomborra. A beköltözők között van néhány román nemzetiségű személy is. Az utóbbi években a cigány lakosság – ezek többsége szintén beköltöző – gyors szaporodása is nyugtalanságot kelt a magyarok körében.

A helyiek a beköltözőket nehezen fogadják be. Évtizedek múltán is „Megjegyzik, meg, hogy nem tősgyökeres zsombori...”. A földek visszaadásakor különösen élesen merült föl, hogy ki a „valódi” zsombori és ki nem. Volt, akitől gyűlösen a földigénylést (amit törvény szabályozott) azzal az érveléssel tagadták meg – hiába élt évtizede a faluban – hogy „Te hallgass, mert te nem vagy zsombori... Hogyne volna neked földed, te hoztad Oklándról a hátadon, ilyent is mondtak. Te el akarod venni az én földemöt, hát olyan jövevény nem jött be a faluba senki mint Te...” (66 éves asszony).

A faluba költözött értelmiségiek szerint a gondolkodásmódot, beállítódásokat konzervativizmus jellemzi. Nehezen fogadják el a változásokat: pl. sok rábeszélésbe került a vízhálózat építésekor a lakossági támogatás (nem is az anyagi) megszerzése.⁶³

A szokás hatalma a későbbi években sokat veszített erejéből. Mint általában a kelet-európai falusi társadalmakban, Székelyzsomboron is az utóbbi évtizedekben „megszűnt a vérségi viszonyok, a patriarchális függésrend, a konzisztens erkölcsi törvény szabályozó hatása, és megbomlott a települések közös érdekmotívumainak hajdanvolt relatív egysége is”.⁶⁴

A jelen viszonyait az idősebb nemzedék morális válságként értelmezi: „Sokat változott a világ a mi fiatal korunk óta, de nem jó felé. Annyi tolvaj-gazemberséget mint most, én soha nem hallottam. Egy-két mezei tolvaj volt ezelőtt is, de a nép becsületes volt” – mondta egy 80 éves férfi.

A fenti tényezők összhatása a lakosság jelentős csoportjaiban a bizonytalanság, veszélyeztetettség érzését kelti.

A belső szociális feszültségek, érdekviszonyok, az etnikai megosztottság ellenére a falu társadalmát kollektív alakzatként értelmezzük. Nemcsak lakóközösség, hanem önszerveződésre is képes, ha nem is oly mértékben, mint az emlékezetben élő régi falu idején. 1990 óta közmunkával építkeztek, önerőből megszervezték a kábeltv-hálózatot, közösen mezőgazdasági gépeket vásároltak. Veszélyeztetett helyzetben, külső kényszerekkel szemben néha még egységesen is képes a falu fellépni.⁶⁵

A szociálpszichológia megállapította, hogy mindenfajta kollektív alakzat, „csoport, közösség sajátos jellemzője, hogy szüntelenül az adott csoport léteire és történetére reflektáló narratívumokat alkot, majd a folyamatos felidézések és újraközlések során variálja-stilizálja őket, tartósan rögzítve az elbeszéléseket a kollektív emlékezetben és a hagyományban”.⁶⁶

⁶³ Úgy véljük a „jövevény” zomboriaknak ez a vélekedése nem egészen alaptalan. A hagyományok, a társadalmi normák magatartásirányító szerepére példaként megemlítjük, hogy az egyházi anyakönyvekben elemezve a névadási szokásokat meglepő eredményekre jutottunk.

1898 és 1957 között a megkeresztelt gyermekek az alábbi néhány nevet viselték a következő arányokban:

Fiúgyermeket összesen 217-et kereszteltek:

András	János	Mihály	István	Márton
33,6%	25,8%	13,8%	13,4%	3,6%

A fennmaradó kb. 10% további tíz név között oszlott meg.

Leányok esetében 231 keresztelés volt bejegyezve. A névárányok a következők voltak:

Anna	Kata	Róza	Sára	Ilona	Irén és Irma együtt
29,0%	23,4	17,7%	9,1%	6,0%	5,6%

A fennmaradó kb. 9%on-on további 15 név között oszlott.

⁶⁴ A. Gergely András: Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom. Scientia Humana. MTA PTI – Akadémiai Kiadó. Budapest, 1993:41.

⁶⁵ Erre felhozható példa, hogy 2000. évi legeltetési idényre a községvezetés egyik szomszéd község állami gazdaság marhacsordáját a zombori legelőn próbálta elhelyezni. Az akciót a gazdák megakadályozták.

⁶⁶ Pataki Ferenc: Kollektív narratívumok és a csoportidentitás. In: Kollektív, társas, társadalmi. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1999:578.

Akárcsak az egyén, a kollektív alakzatok, vagy az ezekbe szerveződött csoportok is szükségét érzik, hogy felidézzék, aktualizálják a jellegzetes, identitás-minősítő csoport-elbeszéléseket. Újra és újra el kell mondani az eredettörténeteket, a régi dicsőség egyes epizódjait. E történetek funkciója a csoport határainak – a csoporthoz tartozó személyek körének – kijelölése. „Az elbeszélések érvényességi köre – vagyis a megosztás társadalmi határai – egyúttal a csoport határait is kijelölik”.⁶⁷

Az elbizonytalanodó helyzetű csoport identitásának újra- és újradefiniálására kényszerül. Ennek eszközei a szimbolikus tartalmakkal, utalásokkal telített narratívumok. Aminek nem részese a jövővény, mert nincs lokális múltja, ki van zárva ebből a hagyományból.

De a múltból bármit nem lehet elmesélni. A pozitív önképre vágyó ember, a sikeres identitásépítésre törekvő csoport nem azonosulhat lótolvajokkal, az ellenség mellett harcolókkal, hadisarcra kötelezettekkel, vagy a naponta kocsmázókkal.

Ezért amikor a „az elbeszélések szelektálásával és megformálásával, majd új és új felidézésével mintegy szüntelenül életre beszélük és elevenen tartják a csoportidentitást, s betáplálják a kollektív emlékezetbe”,⁶⁸ a csoport tagjai természetesen elfelejtik a múlt kellemetlen epizódjait. Ugyanígy felejt a pozitív múlt megszerkesztését morális kötelezettségből vállaló elit is. Olyan konstrukcióval akarja helyreállítani a múlttal megszakadt folyamatosságot – és saját viszonyát a csoporttal –, amellyel egyaránt azonosulhat az identitásépítő csoport és a multszerkesztő elit. Ennek pedig alapvető eszménye a folytonosság, az azonosulás a múlttal, eszközei változatosak, lehetnek akár kulturális értékek, kiválogatható csoport-narratívumok, vagy a földrajzi táj elemei.

⁶⁷ Pataki i.m. 578.

⁶⁸ Pataki i.m. 578.

Túros Endre

Magyarok, románok, cigányok Kisbácsban

A falu rövid története

Kisbács Kalotaszeg Kolozsvárhoz legközelebb eső faluja. „A falu történelme az egykori feljegyzések szerint 1090-ig nyúlik vissza. Az ősi település az erdőkösorúta nagykitérjedésű tiszta szőlőn állt, és Szent Iván nevet viselt. A falu e határrésze ma is e néven ismert”.⁶⁹

Talált leletek is bizonyítják, hogy valóban település volt ezen a helyen. Az 1200-as évek közepén tatárok pusztították el, s a falu életben maradt lakói a Nádaspatak völgyében, mo-csarak közt megbújva vészelték át az ellenség dűlását. Végül ezen a helyen telepedtek le,

⁶⁹ Kisbács községről, akárcsak Erdély sok más magyar multú falujáról, monográfia készült az 1990-es évek elején. A szerző, Mészáros János nagydíjas közgazdász, adatokban gazdag leírást készített szűlőfalujáról. Levéltári kutatásra, a római katolikus plébánia „domus historia”-jának feljegyzéseire, a falu legemlékezetesebb egykori katolikus papjának naplójegyzeteire alapozta munkáját, mellyel díjat nyert az EME pályázatán. A nyolcvankilenc gépelt oldalt kitevő írásnak mindmáig nem sikerült kiadót találni, de fénymásolt formában megtalálható a falu RMDSZ szervezetének irattárában, a katolikus plébánián, a református parókian és a Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok elem-

mert ez védettebb is volt, és a földművelésre is inkább alkalmasnak bizonyult, mint az eredeti telephely erdős-dombos, vízben szegény környéke. A szájhagyományban ma is élő legenda szerint a tatárok leszedték a templom harangját, és egy tóba dobták. A falu ma már nyugdíjas lakói még gyermekkorukban köveket dobáltak a tóba (ma már csak mocsár), és szent meggyőződéssel állították, hogy hallották megkondulni a harangot. Az új település neve Bács lett. Mészáros János szerint a „bács” szláv eredetű szó – mocsarat jelent – ebből származik a falu neve.⁷⁰ 1911-ig Bács néven szerepel a község, akkor változtatták Kisbácsra a nevét; az adminisztratív intézkedés magyarázata: Bács-Bodrog megyében is volt egy Bács nevű község, ettől akarták félreérthetetlenül megkülönböztetni.⁷¹

A kolozsmonostori apátság birtoka, neve legelőször a kolozsmonostori Benedek-rendi monostornak juttatott adománybirtokok listáján fedezhető fel. A magyar katolikus jobbágyfalu, lakói a kolozsmonostori apátság hűbéresei voltak: „Midőn Mátyás király a Kolozsmonostori Kegyuraságot megszüntette, a falu elméletileg egy rövid időre szabaddá vált. Gyakorlatilag azonban nem vált szabaddá, mert a Kegyuraság dézsmaszedési joga továbbra is fennmaradt”.⁷² 1580-tól a jezsuiták birtoka. „A papi feljegyzések szerint a román parasztság az 1620-as években telepedett le Bácsban. A kolozsmonostor jezsuiták birtokára jobbágyként kerültek”.⁷³ Az 1849-ben végrehajtott földreform eredményeként megszűnt a jobbágyság, és elkezdődött a szabadparasztnak rétegződése.

A századforduló táján már egyre többen voltak kénytelenek nem mezőgazdasági jellegű munkát vállalni. Legvonzóbb munkahelyet az akkor épülő-fejlődő vasút jelentette, de sokan mentek dolgozni a kolozsvári építőtelepekre és a téglagyárba is. A két világháború között már természetes dolog a városi munkavállalás, alig van olyan család, amelyiknek minden tagja földművelésből él, és egyre többen kezdenek szakmát tanulni. Ezek már nem napszámosmunkára, nem segédmunkára mennek, ők már szakemberekként dolgoznak, stabilan megvetve lábukat az új, félig városi, félig falusi életformában.

Kisbács tulajdonképpen „szerencsés falu”. Alig nyolc kilométer választja el Kolozsvártól. Az 1800-as évek második felétől folyamatosan fejlődő város munkahelykínálatával megoldás lett a mezőgazdaságból megélni nem tudó kisbácsi lakosság számára. Az emberek nem kényszerültek elvándorlásra, a kétlaki életmód jól bevált, mivel a falusi életmód mellett városi pénzforráshoz juthattak. Már az első világháború előtt, ez az életmód egyre határozottabban legitimé lett, és tulajdonképpen „megmentette a falut” a mezőgazdaság szocialista átalakulásakor. Évtizedek távlatából nézve, Kisbács lakói számára a legsúlyosabb csapás, amit a szocialista rendszer a mezőgazdaságra mért, azaz a kollektivizálás, valójában fejlődési, gyarapodási lehetőséget jelentett. Ma már bátran mesélnek az emberek akkori sérelmeiket, az erőszakos szervezést: a többnyire kolozsvári gyá-

zéze Kárpát-medencei magyar településeken megnevezésű kutatás dokumentációs anyagában. – Mindeddig ez az egyetlen olyan leírás, amelyből eléggé részletes, pontos képet kaphatunk Kisbács község történetéről.

A következőkben a Mészáros János kézírata alapján próbálom meg összefoglalni a község történetét a II. világháborúig.

⁷⁰ Az 1970-es években Szabó T. Attila nyelvészprofesszort, az erdélyi nyelvtörténet legnevesebb szakemberét kérdeztem a falu nevének eredetéről, és Szabó professzor azt tartotta legvalószínűbbnek, hogy török méltóságnévre vezethető vissza az elnevezés – T.E.

⁷¹ Idézi Mészáros. 8–9. l.

⁷² Idézi Mészáros. 9. l.

⁷³ Idézi Mészáros. 10. l.

rakban dolgozó fiatalok fenyegetettségét, hogy kiteszik őket munkahelyükről, ha szüleik nem lépnek be a kollektív gazdaságba. Mindemellett a falu lakóinak többsége számára már akkor is, 1962-ben, mellékes volt a mezőgazdaság, igazi jövedelemforrást a városi munkahely jelentette. Az erőszakos kollektivizálás tulajdonképpen csak hitelesítette és megerősítette a már kialakult helyzetet. A kollektív gazdaságnak nem volt nagy jelentősége a falu életében. A földek egy részére kolozsvári ipari vállalatok telepedtek: malom, kenyérgyár, húsfeldolgozó, tejgyár, olajtöltőde, szeszipari vállalat, és mindehhez bővíteni kellett a falu területén épített vasúti kitérő pályaudvart. Az ellenkező – a nyugati oldalon – pedig már a hatvanas években létrejött az állami gazdaság, amelyik a falu legjobb szántóföldjeit gyümölcsfákkal ültette be. Mindehhez a bácsi kollektív gazdaságnak semmi köze nem volt. A kollektív gazdaság mellékesnek számított, idősebb asszonyok jártak oda dolgozni meg nyugdíjas férfiak, akiknek ez lett a nyugdíjkiegészítőjük. A falu lakóinak többsége állami alkalmazottként, városi fizetésből élt a szocializmus éveit alatt; a község pedig folyamatosan épült, szépült, fejlődött. A „szocialista munkaversenyt” mindig nevelésnek tartották a bácsiak, de azért büszkeséget éreztek az emberek, mikor a nyolcvanas évek derekán a „legszebb falu” címet elnyerte Kisbács.

A település etnikai térbeosztása

A település legrégebbi épülete az eredeti középkori építkezés nyomait még ma is őrző, többször átépített római katolikus templom. Két újabb középület pedig a kilencvenes években készült református templom és az új állami iskola. Az új református templom a főút mentén, a katolikus templommal átellenben épült, beilleszkedve a falu hagyományába. Mindig a katolikus templom számított centrumnak, a lakóházak elhelyezkedésének még ma is érzékelhető hagyománya is ezt bizonyítja. A katolikus templom környékén, a főút mentén nyugati és keleti irányban csak magyar családok laktak (és többnyire még ma is). A később betelepült románok a falu két szélén, de elsősorban a keleti irányban éltek. A XX. század elején már a százas létszámot is elérő cigányság pedig a nyugati szélén, de nem a főút mentén, hanem a főútról felágazó cigánysoron laktak. Az 1938-as adatok szerint 1018 magyar, 544 román, 100 cigány, 5 szlovák, 5 német, 5 zsidó és 2 orosz nemzetiségű lakója volt a falunak. A községben való megtelepedés időpontja és létszámbeli jelentős különbségek által meghatározott „mentális térkép” szerint a központ a magyaroké, a periféria pedig a románok és cigányok helye. A „tösgyökerez” bácsiak szerint „értékben” a magyarok voltak (és vannak) legfelül, a románok egy szinttel lennebb, a cigányok pedig legalul. Ez a mentalitás lényegében a lakosság nemzeti arányainak jelentős módosulása után sem változott.

A „mentális térkép” mindmáig élő valóságát a fizikai térben elfoglalt hely/helyek érzékeltetik. A magyar, román, cigány lakóházak elhelyezkedése nagyon fontos ebből a szempontból, de a szimbolikus térfoglalást a közterek, középületek fejezik ki legjobban. A második világháború előtti faluban, „az első román világban” nem gyengült, hanem tovább erősödött a magyar lakók javára a szimbolikus terek centrum-periféria alapú elhatárolódása. A trianoni döntés idején a faluban középkori eredetű magyar római katolikus kötemplom és nála összehasonlíthatatlanul fiatalabb román görögkatolikus fatemplom volt. A „magyar templom” jelölte ki a falu közepét. A „román templom” pedig nem volt több, mint az északkeleti faluszéli domboldalon létesített román temető tartozéka. A főúton, a katolikus templomtól mintegy ötszáz méternyire keleti irányban állott a két tantermes, hatalmas tanítói lakással kiegészített, magyar katolikus státusiskola; a katolikus templom tözsomszedságában a plébánia és a régi iskola, kántori lakással.

A két világháború közti időben Erdély magyar faluiban a román állam szinte mindegyik román templomot és állami iskolát építtetett. Kisbácsban a templomépítés viszonylag egyszerű feladatnak bizonyult: a már létező fatemplom és temető telkének kb. 500 méterrel való megnyújtása a főút felé elég lett az új templom építésének elkezdéséhez.⁷⁴

A két háború közötti térfoglalási lázban a görögkatolikus egyház nem épített paplakot az új templom mellé, mivel a szűk tér nem engedte volna, hogy „frontra nyíljon”, s ezért házat vásároltak lelkes lakásnak. Ez azonban mintegy fél kilométernyire van a templomtól. Az „iskolaháború” ennél izgalmasabb történet. Tallos Jenő plébános naplójegyzetei részletesen beszámolnak erről.⁷⁵

Visszatérve a szimbolikus térfoglalás gondolatára: a román állami iskola is, az új román templom is kívül rekedt azon a szimbolikus téren, amit a falubeliek a falu központjának éreztek/éreznek. A szocializmus éveire az előzőekben már említett gazdasági fejlődés és mentális egyensúly jellemző. Persze, túlzás lenne azt állítani, hogy semmi nem támadta ezt az egyensúlyt, de elsősorban a magyarság számára mentális síkon „nyerő időszak” volt a szocializmus ideje. A demográfiai adatok ellentmondanak ennek az állításnak.

⁷⁴ Az építkezés érdekessége, hogy – mindmáig kellően nem bizonyított vélekedések szerint – Kós Károly egy templomtervének módosított változata épült Bácsban.

⁷⁵ „A román állami iskola beindítása hosszasan vajúdott, mert nem volt helyiségük. Az iskolai tanfelügyelőség 1920-ban rendeletet küldött a közjegyzőhöz, hogy a római katolikus iskola egyik tantermét „rekvirálja el” a román iskola részére. A közjegyző Máthé Béla nem tett eleget a rendeletnek, s azt válaszolta, hogy a rekvirálást csak a főszolgabírónak van joga elrendelni. Erre a revizor a főszolgabíróhoz fordult, aki elrendelte a rekvirálást. A közjegyző ekkor a régi egytantermes iskolát rekvirálta el, de a tanítást tanítóhiány miatt nem kezdhették meg a román iskolában...”

A románoknak csak 1921-1922-s tanévre sikerült beindítaniuk az iskolát. A Status a régi iskolaépületet évi 600 lej hasznabérért a románok rendelkezésére bocsátotta.

A római katolikus iskola 1922-ben megintést kap a közoktatásügyi miniszter kolozsvári államtitkárától. A tanítók fizetését nem biztosíthatja az állam, mert oklevelük nincs honosítva, miniszterileg jóváhagyott könyvekkel és térképpel nem rendelkeznek. Így a tanítóknak a Statustól nyert havi 500 lejjel kellett beérniük. Az iskola két tanerős és 1926-ban 122 beiratkozott gyermeket tanít két tanító, két tanteremben (...).

A római katolikus iskolát 1934. év elején az állami vezértanfelügyelő látogatta meg. Kifogásolta a gyermekek román tudását. Emiatt megintették és követelték a tanerők leváltását. Ez nem történt meg.

Az 1934/1935-ös tanévre a római katolikus iskolába 117 tanulót vettek fel. A tizenkét évesnél idősebb tanulókat – 32 tanuló – a hatóság az állami románnyelvű iskolába kényszerítette...

1934. év őszén kezdték meg az új román állami iskola építését. A telket az iskolának a római katolikus egyházmegyei tanács 100 lejért adta. Az építkezési költségeket az állam és a község fedezte. A község lakosait napszám végzésére legtöbbször a csendőrök hajtották. A közmunka háromnegyed részét a magyarokkal végeztették el. Az iskolának három nagy tantermet építettek. Vajon mire számítanak? A község román lakossága alig haladja meg a 600 lelket...

Az iskolai záróünnepséget 1935. június 23-án tartottuk. A szentmise után Te Deum volt. Az ünnepség az iskola udvarán volt a tanulók és szülők jelenlétében. Az ünnepségen szavaltak, énekeltek és egy szindarabot játszottak a gyerekek...

Az 1938-as népszépi adatok összehasonlítása az 1977-es majd az 1992-es népszámlálási adatokkal valóban nem jelez „egyensúlyt”. Íme a nemzetiségi megoszlás:

	magyar	román	cigány	más nemzetiségű
1938	1018	544	100	17
1977	1315	1282	49	49
1992	1200	2173	296	301

1938-ban még a „más nemzetiségűek” címszó pontosan lebontható volt (5 szlovák, 5 német, 5 zsidó, 2 orosz), a szocializmus éveiben (és ma is) a „más” egyértelműen cigányt jelent. A magukat romának vallók közül is száz körüli a faluban a magyarok és románok által cigánynak tartottak száma.

A felekezeti megoszlás 1992-es adatai árnyaltabbá teszik a képet; íme: ortodox (görögkeleti): 2246, görögkatolikus: 61, római katolikus: 838, református: 367, egyéb: 152. (Az „egyéb” megnevezés többnyire baptistát jelent, helyi megnevezése: pocait). A magyar lakosság római katolikus vagy református, a románság ortodox, görögkatolikus vagy „pocait”, a cigányok pedig ortodoxok (de az utóbbi években a baptista gyülekezetben is kezdtek megjelenni a cigányok).

Ilyen demográfiai adatok mellett is sikerült megőrizni a fentebb említett „mentális egyensúlyt”, a magyar-román-cigány lakók közötti „aszimmetrikus viszonyt”.⁷⁶ Az interetnikus viszonyok eme „stabilan aszimmetrikus egyensúlyának” csak a múltját és jelenét ismerjük. A szimbolikus térfoglalás folyamatos „belháborúja” tulajdonképpen e körül az aszimmetrikus viszony körül zajlott/zajlik. Az 1990-es években a település már olyan nagyra nőtt (többek között tömbháznegyed is épült a faluban – és az is „perifériának” számít), hogy a románság már nem harcol a falubeli „jó helyek megkaparintásáért”. A cigányság viszont „hódító hadjáratra” indult. 2000 nyarán 22 olyan házat számoltunk „a falu között”, amit az utóbbi tíz évben cigányok vásároltak meg. Elméletileg ez megemel-

Az 1935/1936-os tanévre a római katolikus iskolába 105 tanuló iratkozott be. Az állami iskolába 35 római katolikus 13 éven felüli gyerek kötelezően iratkozott be. Ők heti két óra hittanórát kaptak.

Az állami iskola 1936. év július havában költözött új épületbe. Az 1936/1937-es tanévre a római katolikus iskolába 112 gyermek iratkozott be. Az állami románnyelvű iskolába 16 magyar gyerek jár kötelezően.

Az 1937/1938-as tanévre az állami román iskolába három tanítót neveztek ki. Mivel nem volt kellő létszámú gyermek az állami iskolában, a római katolikus iskola abszolvenszeit kényszerítik az utolsó osztály megismétlésére a románnyelvű állami iskolában. E tanévben az iskolába 111 tanuló iratkozott.

Az 1937/1938-as tanév befejeztével abszolváló vizsgára 12 tanuló állt. Az állami hatóság vizsgálónőnek Horgos Vasile, a helyi állami iskola igazgatóját jelölte ki. Két napon át vizsgáztatta a gyerekeket, akiknek az előírt tudásuk megvolt. Ő felsőbb utasításra hivatkozva már előre megmondta, hogy a gyerekeket el kell buktatnia. A vizsga második napján a kihívott állami „inspektor” a tizenkét gyerek közül tizenegyet osztályismétlőre utasított” (Idézi Mészáros, 55–57.).

⁷⁶ Erről részletesen: Túros Endre: Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban? In Egy más mellett élés. Szerk. Gagyí József. Csíkszereda, 1996.

né a cigányok falun belüli társadalmi státusát, viszont a 90-es években létrejött egy új cigánysor, amelyik valódi nyomornegyed, összehasonlíthatatlanul „cigányabb”, mint a régi cigánysor (amelyben már paloták állnak), s ez – ahogy a falubeliek mondják – „helyére teszi a dolgokat”.

A katolikus temető külön érdekessége a „cigány-sarok”. A faluban két temető van. Az egyik a katolikus magyar temető, a másik az eredetileg görögkatolikus, ma ortodox román temető. Az első világháborúig a magyar temetőbe csak magyarok temetkeztek. 1920 után a temető legkülső felén kezdenek megjelenni a román sírok, a második világháború után ugyanott már cigányok is temetkeznek. Ez azonban nem bontotta meg a temetkezési rendet: a román temető a románoké, a magyar temető pedig akkor is a magyaroké (legalábbis mentálisan, de egyelőre adminisztratív is), ha a periférián mások is megjelentek. Ezt a rendet próbálta támadni az elmúlt évtized cigány újítása: üvegházszerű kriptát építettek az egyik sír köré-főlé, megmutatva az építő gazdagságát. A dolog teljesen a visszajára fordult; annyira giccesre, annyira – ahogy mondják – „cigányosra” sikerült a sírhely, hogy az emberek „cigány-sarok”-nak nevezték el.

Interetnikus kapcsolatok

Kisbácsban a magyar, román és cigány etnikus együttélésnek két alapvető jellemzője a konfliktuskerülő magatartás és az 1990 után felerősödő szimbolikus elhatárolódás.⁷⁷ Az utóbbi hét év történései árnyaltabbá teszik ezt a képet. A konfliktuskerülő magatartás, a konfliktusmentes együttélés hagyományosan jellemzi a falut. Mindmáig meghatározó a három etnikum együttélésében a szimbolikus elhatárolódás. Ennek történelmi múltja van, és a szimbolikus elhatárolódás igénye nemhogy nem csökkent, hanem talán az erősödése érzékelhető még mindig. Ennek az elhatárolódásnak a mindennapi megélhetés gondolai nem szolgáltatnak alapot, s ezért a gyakorlati életben inkább a józan kompromisszum, az egészséges kooperáció érvényesül.⁷⁸

A gyakorlati élet területén megfigyelhető kooperáció erősödése az 1989 óta folyamatos gazdasági nehézségekkel is magyarázható. A nagy gyárak Románia-szerte ontják a munkanélkülieket. A kisbácsi lakosság körében is évről évre több a hivatalosan munkanélkülieknek nyilváníttak száma, de a hagyományos kétlakiság, a „több lábon állni” elve megmentette a falut a látványos leszegényedéstől. Léteznek szabályos, törvényes helyi vállalkozások, ahol az indulás pillanatától kezdve kötelező volt a románok és magyarok közötti gazdasági kooperáció, de folyamatosan létezik olyan második gazdaság szintjén működő pénzkereset is, ami túllép az egyszerű kooperáción, talán a „konspiráció”

⁷⁷ Vö. Túros Endre: Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban? In Egy más mellett élés. Szerk. Gagy József. Csíkszereda, 1996.

⁷⁸ A fizikai tér elhatárolódásának hagyománya, „a legjobb szomszéd a kerítés” elve ma is él az „öslakóknak”, a „tösgyökeres” bácsiaknak körében. Eddig nem említett történelmi példa: a második világháború legvégén a község területén maradt halott német, szovjet katonákat eltemették, ezt parancsolta a keresztény érzület. Ám nem a temetőben, hanem a katolikus templom mellé ásták a sírokat, de úgy, hogy közöttük legyen a cinterem fala, egyik oldalon a szovjet katonák, másik oldalon a németek. A bácsiak „világértelmezésének” ez olyan természetes gesztusa volt, hogy azóta eltelt több mint fél évszázad során soha senki nem kérdezett rá a faluban, mindenki számára természetes volt, és ma is az.

címszó illenék rá legjobban. Ebben az együttműködésben a kölcsönös érdekek felismerésén túl a kölcsönös bizalom is elengedhetetlen, és az ilyen kooperáció az utóbbi években egyre gyakoribb. Sőt: a helybeli románok és magyarok ilyenyszerű, eufemistikusan „szürkének” nevezhető közös gazdasági vállalkozásaiba a helyi „tősgyökeres” cigányok is betársulnak, a kölcsönös bizalomba ők, a több generáció óta jól ismert cigánycsaládok is beleférnek. Erről a jelenségről adatszerű, tényyszerű leírásra legalább két szempontból nem vállalkozhatom: egyrészt bizonyos, hogy a konkrétumoknak csak egy részét ismerem; másrészt adatközlőim bizalmával való visszaélésnek számítana pontosan leírni, hogyan „csinálnak pénzt”, ha nem tudnak hozzáférni hivatalos pénzforrásokhoz.

Az 1990-es években a községi szintű hatalom megszerzése és gyakorlása olyan helyi specifikum, ami nagyon világosan példázza az előzőekben megfogalmazott állításokat. A konfliktusmentesség, szimbolikus elhatárolódás és a gyakorlati megoldásokban való józan kompromisszum, kooperáció egyaránt jellemző a falu politikai életére.

Az 1989-es fordulat utáni néhány év, a „hőskor” etnikumközi villongásai ebben a faluban is éreztették hatásukat, de a „tősgyökeres bácsiak” hagyományos konfliktuskerülő magatartása nem engedte, hogy – a kölcsönös verbális sértegetések és józanságmentes helyi politikai döntések szintjén túl – elfajuljon „a korszak indulata”. Jellemző példa erre a kilencvenes évek elején történt ortodox templombeli esemény, amiről azóta is sokat beszélnek a faluban: „*Volt itt egy román pap, aki ... tulajdonképpen magyar neve volt, Molnárnak hívták, de igyekezett sovíniszta lenni ... S aztán, hogy mi volt az pontosan, azt nem tudom, de a magyarok ellen beszélt a templomban, s Bazil felszólalt a templomban, hogy ezt a beszélgetést tegye félre, ilyen ne folytasson nálunk, mert mi itt együtt születünk, együtt nőttünk fel, békességben voltunk a mai napig, nem akarunk haragot s gyűlölködést, ezt szüntesse be, ilyen ne folytasson többet.* (Azért furcsa, mert a román templomban nem szokás, hogy valaki közbeszóljon, még a katolikusoknál sem igen fordul elő, hogy a nép közül valaki megszólaljon). *Persze, csak ha valami ünnepély van, s felkérnek valakit. (S a pap?) Abbahagyta aztán, s nem lett következménye. Nem lehetett feljelenteni...*” (T. A. 79 éves nyugdíjas).

A történet önmagában ferdített képet mutatna a faluban szolgálatot teljesítő román papokról. Feltétlenül ide kívánczik két ellenpélda is. A második világháború utolsó napjaiban, mikor gyakori volt a véres leszámolás – a környék falvaiban is volt rá példa –, a bevonuló győztesek elfogták és a községháza pincéjébe zárták a falu magyar vezetőinek tekintett papot, tanítót, annak családját és még néhány embert. A falubeliek szerint ki akarták végezni őket. A helybeli román pap járt körbe értük, csak így menekülhettek meg. A másik nevezetes esemény a 2000-es helyhatósági választások során történt. A katolikus és a református papot feljelentették, azzal vádolták, hogy megszegtek a választási törvényt, és beidézték őket a rendőrségre. A helyi RMDSZ-vezetők és a falu több magyar lakója összegyűlt a rendőrség előtt, mintegy tiltakozásul, követelve a papok szabadon bocsátását. Az ortodox pap a tiltakozók közé állt, azt mondta, kötelessége kiállni a paptestvéreiért.

Politikai „együttélés”

Az 1992-es helyhatósági választások még nyílt szembenállás jegyében zajlottak. Eredmény: a PUNR (Román Nemzeti Egységpárt) elsőprő győzelmet aratott, a polgármestert is jelölő RMDSZ még alpolgármesteri helyet sem tudott szerezni ezen a választáson. A józanodás folyamatáról érdemes szó szerint idézni a helyi RMDSZ elnököt: „*PUNR-s polgármester lett 92-ben, és alpolgármesternek is PUNR-st választottak. Az egy részeges valaki volt, akire aztán tényleg, mi, RMDSZ, nagy nyomást gyakoroltunk, az alpolgár-*

mesterre, hogy nem ilyen egy alpolgármester, és nem jó, és nem így, és nem úgy... Hát addig piszkálgattuk, míg szerencsétlen kénytelen volt lemondani. Jó, de ennek a polgármesternek se nagyon tetszett az az ember, egy olyasmi volt, hogy nem nagyon foglalkozott ő a dolgokkal... S akkor 94-ben, tehát nem választás, 94-ben, azt hiszem, október, novemberben lemondott az alpolgármester, és egy olyan áldásos helyzet alakult ki, hogy nem volt más a román tanácsosok közül, aki elvállalta volna az alpolgármesterséget... Ugyebár; benne voltak ebben a PUNR-ban, s egy kis üzletük, egy kis cégjük volt, egy kis valamijük, s akkor azt mondták, hogy azt nem hagyják ott, mert akkor, ugyebár; nem voltak olyan nagyok a fizetések... S akkor sikerült, hogy bevittük Rozsnyait alpolgármesternek. /.../ Jól alakult, egy eléggé jó viszony, közte s a polgármester között, ami valahol nekünk is kedvezett, meg minden, és amit így az emberekkel is... lett ennek a polgármesternek egy eléggé jó imázsa így, a magyarok szemszögéből. Rendes, persze, tudtuk, ki volt az apja. /.../ Nahát, akkor elgondoltuk, hogy milyen jelöltek voltak a románok körében, s hát egyik sem felelt meg. Az egyik volt akkor is nagyromániás, volt még vagy hat jelölt, mit tudomén... S elmentem a polgármesterhez a választások előtt, és mondom, te, itt az RMDSZ-ben mi beszélünk..., főleg, hogy akkor a gázvezetés és minden, a magyaroknak is tetszett, és attól is tartottunk egy kicsit, hogy nehogy most valaki idegennel induljunk neki, esetleg a magyarság is, egy része... mert voltak olyan hangok, hogy mi az RMDSZ bárkivel, bárkivel összeállunk, ők csak ezt a polgármestert támogatják... Igen, de hogy támogassuk mi a PUNR-s polgármestert?! Már mint jelöltet? ... S akkor elmentem hozzá, és megbeszéltem vele, hogy nézz ide, te, neked ez nem jó, ha meg akarod nyerni a választást, akkor, mondom, neked ebből a pártból ki kell lépni... és, mondom, kell keresni egy másik pártot... Arról ő nem is akart hallani, hogy parasztpárt s ilyesmi..., tehát neki ilyen nem kellett, s akkor azt mondta, hogy hát egy annyit, hogy ha mi is komolyak vagyunk és melléállunk, belép a PDSR-be... Hát, ugyebár, 96-ban úgy volt, hogy mi a konvenciók jelölteként kell támogassuk, de akkor... Kolozsvárral is volt egy kis vitám, s mondtam, hogy a PDSR nem volt teljesen megtiltva az RMDSZ-től, hogy vele ne lehetne szövetkezni... Na, és így nekifogott... amilyen karakternélküliek a románok a politikában, hogy átugranak egyik pártból a másikba, azt mondta, nincs semmi gond, belépek a PDSR-be, s jött is néhány nap múlva, hozta az igazolmányát, hogy PDSR-tag. Na, ha PDSR, akkor mi, az RMDSZ is veled fogunk menni... Na, ez ment 96-ban...” (D.F. RMDSZ-elnök).

A 2000. évi helyhatósági választások az eddiginél bonyolultabb problémát hoztak. Az RMDSZ politikájában a „magyarság egysége” jelszó, de ez a jelszó másképpen értelmezhető a győztes, és másképpen a vesztes pozíciójából. A magyar alpolgármester, aki 1994 óta volt funkcióban, a 2000-es előválasztásokon megbukott, s így nem kerülhetett fel az RMDSZ-listára. Független jelöltként indult, kétféle esélyre is számítva: egyrészt „segítenek a románok” jelszóval fordult a „jóemberei” felé, másrészt az egyre erősödő református közösség támogatásában bízott a katolikus többségű RMDSZ-vezetés ellenében. Csalódnia kellett reményeiben. A helyi tanácsba egyetlen független jelölt sem került be. A helyhatósági választás azt bizonyította, hogy „etnikumközi” politikai kooperáció, kompromisszum egyéni szinten nem lehetséges, és azt is, hogy az RMDSZ „egység” katolikus-református ellentétpárra törése Kisbácsban nem lehetséges (legalábbis a pillanatnyi helyzetben nem).

A polgármester személyének kiválasztása már bonyolultabb helyzet. A józan kompromisszumkészség azonban sem 96-ban, sem 2000-ben nem engedte, hogy kiderüljön, milyen helyi magyar támogatásra számíthatott volna az RMDSZ ellen induló román polgármesterjelölt, aki népszerűvé, elismertté vált a helyi magyarság körében. Nem politikai ideológiával, hanem praktikus, gyakorlati dolgokkal szerzett magának népszerűséget,

„elintézte”, például, a földgáz bevezetését a faluba. A kutató számára szinte kár, hogy nem került sor erre a megméréstetésre. Így az egymásnak ellentmondó interpretációk igazi súlya nem mérhető fel. Marad az interpretációk interpretálása, aminek a végére leginkább kérdőjel illeszthető. Kívülálló azt hihetné, hogy a mérleg két serpenyőjébe a „balkáni ügyintézés” módszerei kerülnének az egyik oldalra, másfelől pedig az eredmény: a faluban ma már gázzal fűtenek. Ezek szerint a kérdés az lenne, hogy melyik fontosabb a bácsiai számára: a „tisztességes” ügyintézés vagy az eredmény? Érdekes módon, nem az ügyintézés „balkáni”, „szilvapálinkás” módszereit ítélték el a faluban, hanem arról szólt a pletyka, hogy „elitták a pálinkát”, amit ügyintézésre gyűjtöttek össze; „ellopták a pénzt”, „tolvajok, hazugok a bírók”. De: mióta ég a gáz, már nemigen hallani ezeket a pletykákat. A megkérdezettek többsége a vezetés „megtisztításaként” értelmezi a 2000-es választásokon lecserélt magyar alpolgármester ügyét. A helyi RMDSZ-vezetés józan okosságának bizonyítéka, hogy a polgármesteri hivattal szembeni konfliktus a helyi magyar választópolgárokból egyetlen személlyel történt meg. A helyi magyar vezető cseréjével sikerült megtartani a hatalommegosztás józan kompromisszumát, sikerült elkerülni a mindenképpen nyeresre álló régi-új polgármesterrel való szembekerülést. 2000 nyarától a faluban az egyik legfőbb téma az új magyar alpolgármester viselkedése, aki „korrekt”, „ott van, ahol kell”, „megfogja a lapátot”. Szimbolikus tőkét nem magyarság-ideológiával, hanem „okos tárgyalás” útján szerez magának a falu szemében. 2000 nyarán elkezdődött a falun végigfutó, immár nemzetközi főút szélesítése, modernizálása. A községi vezetés ebbe nem szólhat bele, a megnövekvő teherforgalom és a járművek fokozott sebessége elkerülhetetlen. Ez ellen már nem lehet tenni semmit, de a helyi hatalommegosztás kompromisszumában jól begyakorolt helyi vezetés megkereste, milyen hasznos lehet kihozni ebből a kellemetlen helyzetből. Sikerült elérniük, hogy a főútból leágazó nagyon elhanyagolt mellékutcat az útépítők, mintegy fájdalomdíjként rendbe tegyék, és ami ennél is fontosabb, újabb erős mozgósítási hullámot sikerült elindítaniuk a kanalizálás és vízvezetés befejezéséért. Klasszikus vezetői módszereket alkalmaztak: kedvezményeket és fenyegetést. 2000 nyarán és őszén mindenki, aki eddig nem, most kedvezményes áron kapcsolódhatott rá a falun áthaladó kanalizálási és vízvezetékrendszerre; ráadásul a szerelési munkák rekordidő alatt elvégzését is a polgármesteri hivatal biztosította. Azok számára viszont, akik nem éltek a kedvezményekkel, legalább öt évig még akkor sem engedélyezik a bekötést, ha saját költségükön vállalnák a befejezett műút feltörését és utólagos helyreállítását – így a fenyegetés. Eredmény: a főút mentén alig akad ház, amelyiknek víz- és kanálisvezetéke ne lenne. A harmadik évezred kezdetén Kisbács Románia egyik legjobb infrastruktúrával rendelkező faluja. Gázvezeték, vízvezeték, szennyvízvezeték, telefon, kábeltévé, a városi iskolánál jobb körülmények között működő, jobban felszerelt új iskola, felújított, illetve újonnan épített katolikus, református és ortodox templom, vasútvonal és nemzetközi műút. A felsorolás folytatható.

A hagyományosan konfliktuskerülő kisbácsi lakosság etnikumai szimbolikus szinten elkülönülnek ugyan egymástól, de a gyakorlati élet színterein józan kompromisszumokat kötnek, és képesek kooperációra, együttműködésre is önmaguk érdekében. Nehéz lenne megmondani, hogy melyik fontosabb a falu lakói számára, hiszen a szimbolikus elhatárolódásra, a kompromisszumokra és kooperációra is hatalmas energiákat fordítottak az elmúlt tíz évben. Azt sem tudni, hogy a faluban élő etnikumok „aszimmetrikusan stabil egyensúlya” meddig tart. Hogyan befolyásolják az új korszak újabb változásai, kihívásai ezt. Remélhető azonban, hogy a hagyományosan konfliktuskerülő magatartás a szimbolikus elkülönülés vitathatatlan igényével együtt is, kedvez a józan kooperációra építhető jövőbeli békés egymás mellett élésnek.

Lokális identitás Kisbácsban

Házszenteléskor, Vízkereszt táján, a híveit látogató lelkipásztor apró ajándékkal szokott kedveskedni a családoknak. Ez a szokás az utóbbi években Erdélyszerte elterjedt. Így a házszentelés a kölcsönös ajándékozás ünnepévé válik. A kisbácsi római katolikus plébánia 1999 őszén kinevezett, még újnak számító plébánosa szokatlan ajándékot szándékosztani híveinek a 2001. januári házszentelés alkalmával. Az új korszak új lehetőségei közé tartozik a fénymásoló; a katolikus papot beengedő kisbácsiak a következő szöveget kapják ajándékkul:

Kisbács község rövid története

Kolozsvártól északnyugatra fekszik 8 km távolságra. A szájhagyomány alapján a falu eredete 1090-ig nyúlik vissza, és Szent Iván néven szerepel templomával együtt. A tatárok elpusztították, s a templom harangját a Gyilkos tóba dobták. A tatárjárás után a Nádas mentén épül újjá. Első írásos említése 1263-tól származik Baach (Bács) néven. 1911-ben változtatják KISBÁCS-ra a nevét. A falu őslakói: KATOLIKUS MAGYAROK. Az ŐSI TEMPLOM körül ma is ők laknak. Ez a katolikus templom emberemlékezet óta létezik. Az 1913-ban készült gyulafehérvári schematizmus a templom 1417 előtti létezéséről tesz említést. – „Kisbács in comitatu Kolozs. Parochia existit ante annum 1417, et habuit ecclesiam honoris S. Augustini dicatum; anno 1776 restituta. Matriculas habet ab anno 1710. Ecclesia: ad Sanctos Apostolos Petrum et Paulum. Patronus: Dominium Fundationale Kolozsmonostor.” (Kisbács Kolozs-megyében. A parókia 1417 előtt megvolt és templomát Szent Ágoston tiszteletére szentelték; 1776-ban javították. Anyakönyvek 1710-től vannak. A templom védőszentjei: szent Péter és Pál apostolok. A kegyúr a Kolozsmonostori Uradalom). Rövid ideig református kézen is volt. Bethlen Gábor 1615 után a katolikusoknak ítéli.

A középkorban épült templom gótikus vonásokat mutat. Főbejárata, sekrestye-ajtaja és a falba épített, faragott szentségtartó-fülkéje (pastophorium) gótikus. A későbbi átépítések során vette fel a barokk jegyeit. A feszület korpusza is barokk. 1819-ből van szent Péter és Pál szobra. Értékes az „Angyal üdvözlését” ábrázoló olajfestménye. Az új liturgikus berendezést 1991-ben Trifu Krisztina képzőművész tervei alapján készítették gótikus stílusban. Az ő tervei alapján készült a Szentlélek kiadását ábrázoló vitrálé a szentélyben. A költségeket Túros Dezső Németországban élő, bácsi születésű plébános fedezte. E renoválás alkalmával készültek az új padok, a falburkolat, a betonkarzat s a kórus-rácsolat is. A kórusfelfáratot még 1961-ben helyezték a templom külső, déli oldalára. A templomot köfal veszi körül. Az epitaphiumok szövegei még olvashatóak.

A PAPILAK 1776-ban épült. 1863-ban ez is, akárcsak a templom egész környéke, tűzvész martaléka lett. Csak a templom maradt sértetlen. A jelenlegi papilakot 1895-ben építették. 1914-ben bővítették. Többször átalakították.

ANYAKÖNYVE 1710-től van a plébániának, az itt működött papok neveivel.

ÜGYVITELI NAPLÓJA 1874-től van.

ISKOLA 1787-től működik a faluban. Nyomorúságos körülmények között indult egy szegényes szobában. Első tanítója Dombi Illés volt. 1819-ben felépül a kántor-tanítói lakás a templom déli oldalán. 1863-ban ez is leég. Újraépítik. Kicsinysége miatt 1907-ben a nemzetközi úttól délre, a templomhoz viszonyítva keletre, mintegy 500

méterre, épül új katolikus iskola. A régi iskolát 1921-ben a románok rekvirálják, és csak 1937-ben adják vissza. Ettől kezdve kultúrházként szerepelt. A kommunista időben új állami kultúrház épült. 1934–36 között elkészül az új állami iskola. A teltet hozzá a katolikus egyház adja. A közmunka fő részét is katolikus hívek végezték, mert ők voltak többségben a falu lakói. Ezt az iskolát külföldi segéllyel fogyatékos gyermekeket részére alakították át, mert mögötte 1997-ben új, modern iskola épült. A ROMÁNSÁG a XVI. században jelenik meg Bácsban. A XVII. században fatemplomot építenek, mely 1950-ig áll fenn, a jelenlegi ortodox templom mögött. Ez utóbbi 1930–37 között épült fel. 1921-től működik román iskola Bácsban.

A REFORMÁTUS templom parókiával együtt 1992-ben holland segélyből épült fel. Addig imatermet használt a csekélyszámú közösség. A kommunista rendszer alatt épített tömbházakba költözött be sok református a környező falvakból.

Az első harangról 1579-ből van feljegyzés: 130 fontos volt. 1917-ben egy 150 és egy 35 kg-os harangot hadi célokra rekviráltak. Az 1784-ben szent Péter és szent Pál apostolok tiszteletére öntött 84 kg-os harangot meghagyták. Melléje szerelték az 1921-ben öntött 145 és 47 kg-os harangokat. 1967-ben öntetett az egyházközség szent Péter és szent Pál apostolok vértanúságának 1900-as évfordulójára egy 174 kg-os harangot. A használaton kívül helyezett orgona 1896-ban épült. A jelenleg használatos elektronikus orgona a református gyülekezet ajándéka. A templom körüli tölgy-, gesztenye- és fenyőfákat 1896-ban ültették.

Kisbács lakossága:

- 1938-ban 1683 személy (magyar 1018, román 540, cigány 100...)
- 1948-ban 1714 személy
- 1999-ben magyar ajkú lakos: 1079 (ebből román katolikus 727 személy, ref. 332, unit. 14)

A valamikori tiszta katolikus magyar falu ma szóróványnak számít.

Kisbács, 2000. április 3-án

F. I. plébános

Az idézett szöveg több szempontból is fontos információ a faluról. Tömör összefoglalása annak, amit az új katolikus pap tudhat a községről, melyben szolgálatát kezdi, de ennél sokkal fontosabb, hogy szükségesnek tartja mindezt írásos formában terjeszteni hívei között.

Az 1989-es fordulattal kezdődően Kisbácsban is – mint Erdély szinte valamennyi magyarlakta (vagy magyarok is lakta) – településén, az identitásépítés látványos reneszánsza indult meg. A falut lakó három etnikum egymással szemben, egymásnak felmutatva alakítja és éli meg saját identitását. Az etnikumok közötti szimbolikus elhatárolódás mindig összefüggött, ma is összefügg az identitásépítés gyakorlatával. 1990 táján, az euforikus lelkesedés korszakában, viszonylag tisztának, könnyen áttekinthetőnek tűnt a helyzet. Románok, magyarok és cigányok egymástól elhatárolódva próbálták élni, újraélni, újratemetni a maguk identitását. Akkor még hihető volt, hogy egységes tömböt alkotó románság, osztatlan magyarság és megoszthatatlan cigányság próbálja felmutatni egymásnak a maga nemzeti identitását. Mai szemmel nézve nyilvánvaló, hogy akkor sem volt így, csak éppen a „forradalom” hangulata elfedte a különböző etnikumokon belüli törésvonalakat.

Aki benne él ebben a faluközösségben, ma már nem mondja, de nem is hallhatja, hogy „a” románok, „a” magyarok, „a” cigányok. A románok lehetnek „tösgyökeres” bácsiak és „jövevények”, „betelepedettek” vagy „bloklakók”, ortodoxok vagy baptisták (akiket hívőknek vagy pocáit-oknak neveztek), sőt: görögkatolikusok is. A magyarok katolikusok

vagy reformátusok, és – ha kevésbé pejoratív hangsúllyal is – de köztük is vannak „jövevények” és „blokkosok”. A cigányok pedig „régiek”, azaz „bácsiak” és „újak” (vagy az előzőekben használt „szakkifejezés” legpejoratívabb értelmében „jövevények”). A fenti felsorolásból is kitűnik, hogy mindhárom etnikumnak vannak őshonosai, „tősgyökeresei”, „régii” emberei: – ők az „igazi bácsiak”, akik hiszik, tudják, állítják magukról, hogy mindig békességben, rendben éltek egymással. Az „igazi bácsi”, az mind rendes ember, ha magyar, ha román, ha cigány. A bácsi magyar „mindig külön volt” a szucsákinál, a bácsi román „össze sem lehet hasonlítani” a kórogyival vagy a papfálvival, a bácsi meg a szucsáki cigányok között pedig mindig is „ég-föld különbség volt” a bácsiak javára. Ők, a „tősgyökeresek”, a „régiek”, ők az igazi Kisbács. Ám élnek a faluban „jövevények” is, „idegenek” is, akiknek a megjelenése, viselkedése bajokat, zavarokat, rendetlenséget okoz. A „tősgyökeres” bácsi magyar katolikus vélemény nagyon határozott: legtöbb baj van az „idegen” cigányokkal, nehéz elviselni a „jövevény” románokat, és fenntartással kezelendők a „betelepedett” reformátusok is.

„Mindenesetre, megfigyelheted, amit én megfigyeltem az autóbúszon. Vannak az itt született, idevalósi cigánynék, cigányok, akik elhatárolják magukat ettől a csöcseléktől... Azt mondja, hogy „o venitura” („egy jövevény”) ez, én meg tősgyökeres bácsi vagyok” (K. Zs., 54 éves tisztviselőnő).

„Nagyon szorgalmas ember, nagyon dolgoz. Sőt még szolgálja is van. Sok a tehén, sok a munka. Nagyon rendes ember, ez az igazság, ritka ilyen cigány... Egyébként Bácsban az eredeti bácsi cigányokkal nincs is olyan nagy baj, inkább azokkal van baj, akik úgy jönnek ide. Az eredeti bácsi cigányok másképp viszonyulnak a bácsiakhoz, és talán tisztelettel, és gazdagabbak is... Ellenben, akik idegenek és idejöttek, na, azokkal van baj” (I. E., 51 éves mérnök). „Ezek nem vezetnek vizet... Úgy adták el. Olyan rendes házakat. Tudod, Emma Jánoséknál milyen szép rend volt, sürolt, szép... s most bádógok s pléhekkel van megtámasztva. Mind elégettek mindent. Égetnek el mindent ezek, ami van a ház körül... Hát idejött ez, ide, amelyik idejött a szomszédba, Erzsike néniékni... hátul Gyula bácsinak volt fűskamrája, de nagy s szép, hogy egy nyárikonyhának bevált, s volt egy pincéje betonból... Nem tudom, a pincével mit csinált, mert annak nem látszik semmi nyoma, s azt a nyári konyhát szétverték, elégették, a kerítéseket mind elégették, s az ég alá kitétek egy kemencét, s ott főznek nyáron... Na, ez munka?” (T.C., 76 éves háziasszony).

„Te emlékszel arra a Fluturéra? ... Na, a forradalom után egy alkalommal mentünk oda a cigánysorra aranyat venni, és azt mondta nekünk, „emlékszel, Icu, megváltozott a világ, régebb mi jöttünk a románokhoz-magyarokhoz dolgozni egy falat kenyérért, s most ti jösztek a cigányokhoz, és mi többet érünk, mint ti, mert mi tudunk magyarul, románul és cigányul, és ti nem tudtok”. És valóban, a régi cigányok, ha eljön a diszpenzárho, nekem köszön magyarul, az orvosnőnek románul, és megvan a tisztelet. És az utcán is, ha méssz, tisztelettel köszön... Ezek az új cigányok, ezek a vasúton túl lakók, ezek bejönnek, követelik a jogaikat, és cirkuszolnak, és... „szörnyű beteg a gyermek”, azonnyomban vizsgál meg, de ha az utcán találkozol, fellöknek. (Te szoktál járni a faluba, injekciózni. A cigányokhoz szoktál menni?) Hát, ha hívnak, nyilvánvaló. Szóval, ilyen nincs, hogy nem szolgálod ki... Akár..., ha legyen ez a bácsi régi cigány..., ahhoz úgy is érzem, hogy még inkább kötelességem, mert mi összetartozunk, egy község vagyunk” (Sz.V. 52 éves egészségügyi asszisztensnő).

„Egy szomszédunk van. Ezen az emeleten csak egy család lakik. Román család, a nevéket nem tudom, három gyerekük van, az asszony tanítónő, az iker lányaik egyetemisták s az ember a vasúti műhelyekben dolgozik. (S velük milyen viszonyban vagytok?) Köszönünk... S kordialisan... Se különösen jó, se különösen rossz. De inkább jónak tar-

tom. (De ha összehasonlítod azzal, ahol laktatok, ahol felnőtél...) Az egészen más. Az ot-tani szomszédok azok tősgyökeres bácsi magyar emberek voltak. Ezek bevándorlók, tisz-ta idegenek" (I. E., 51 éves mérnök).

„Nagyon jóban voltunk, nagyon jó szomszédok voltunk. /ti. a tősgyökeres bácsi román szomszédokkal/. (Olyan, hogy segít is, ha kell?) Segít. Bármilyen..., az nem létezik, hogy ha valami van, az egyszer ne segítene. Nem is kell szóljal. Ha valami munka van, mindig jön segíteni. Igaz, hogy Dezső bácsi is segít. Bármire szükség van, mindig segítünk egymá-son. (S a fia is olyan?) A fia is, olyan jó ember... Na, még azt akartam mondani, hogy mi-lyen jó szomszédok vagyunk, nézd meg, itt az udvaron, a ház mögött a kerítésen vágunk egy ajtót, itt járunk át Mitruí bácsiékhoz, nem kell az utcára kerülnünk... Ugye, ezt nem kell megvárni..." (T. I., 70 éves háziasszony).

„Az apja édesapámnak katonakollégája volt, s aztán tartották a kapcsolatot. Ahány-szor jöttek Berendről be a piacra, egy-egy szekér szénával s mindennel, édesanyám fogad-ta kedvesen őket, s itt tanyáztak. Idejött a gyermeke, s két-három évig itt nálunk lakott, ide csináltatta a buletinjét. (S járt dolgozni innen?) Hát aztán a lovával járt fuvarozni s teke-regni s lopni. (Ez mikor volt?) Mikor a buletin-t csináltatták, s most nézd meg, milyen pa-lotájuk van... Itt lakott három évig, s ide csináltatta a testvére buletinjét. Addig lakott itt, ameddig édesapám rájött, hogy a törökbúzá-t gyúrta éccaka a lovának..., leszedtük a tö-rökbúzá-t, s éjjel etette meg a lovával. Édesapám elkergette" (B. E., 76 éves háziasszony).

(T. i. A református pap) „az elég harcias. Gyűjti a híveit, s gazdálkodik. A sarkon azt a há-zat ő építi saját magának, nem az egyháznak" (T. A., 79 éves nyugdíjas). „Nincsen olyan sok, egy keresztfiunk van s egy keresztlányunk... Református lévén engem bérma-keresz-tanyának nem hívhattak. Ez a kölcsönkomaság megint, tudod, ahogy itt megy, sőt, abban az időben méginkább ez volt... szerintem ide generációk kell felnőjenek, nem is egy, amíg az a nézeteltérés... Én a mi egyházunkat nem láttam soha úgy, hogy felmagasztalja magát és a másikat lebecsülje, vagy hogy úgy ellene beszéljen... Soha, egyik pap sem... A katolikus egy-házban inkább tapasztaltam azt, hogy hát az református, és ez mintegy megbélyegzés... A fa-luban az emberek közt..., és ezt éreztem a saját bőrömon..." (Cs. R., 56 éves munkásnő).

Az idézett interjúrészletek mindhárom etnikum „jövevényeit", „idegeneit" negatívan aposztrofálják. Véleményem szerint, ezek az „ítéletek", megbélyegzések, a maguk való-ságalapján túl, avagy attól függetlenül is, az identitásépítő gyakorlat részei. Kisbácsban az identitásépítés az 1990-es években leglátványosabban éppen az „építések", építkezé-sek folyamatában érzékelhető.

A cigányok hivalkodó házai ma már nem a cigánysoron, hanem elsősorban „a falu kö-zött" szimbolizálják az egyenrangúsodás igényét. A fenti idézetekből kiemelt szövegrész is példázza, hogy a „régii" cigányokat a faluközösség részének tekintik. Ezt kívánják erő-síteni a cigányok magyar szomszédaikhoz való maximális alkalmazkodásukkal. A jó szomszedság ezeknek „a falu közé" beköltözött „régii" cigányoknak a számára minden-nél fontosabb. Ennek érdekében folyamatosan és látványosan elhatárolják magukat saját etnikumuk „jövevényeitől". Identitástudatukat a faluhoz kötik, önbecsülésük lényege, hogy a faluközösség részének hihetik, tudhatják magukat.

A „régii" románok szimbolikus jelentésű középületekbe „építették bele" a magyar kö-zösséggel egyenrangúságot kívánó identitásigényüket. Az ortodox templom felújítása, jellegzetesen mintakövetésen alapuló „versenylépés" az egyenértékűség elérése – az erő-sebb önbizalommal rendelkező románok szerint az egyenértékűség megtartása – céljá-ból. A helyi román identitás 90-es évekbeli alapszimbóluma azonban nem a templom, ha-nem az új iskola. A két világháború között a magyar katolikus státusbirtokra, rendőri kényszerrel munkára kihajtott magyar lakosság építette „állami iskola" fájó pontja volt a

„régii” románok önképének. Egy helybéli román mérnökember életcéljául tűzte ki, hogy megépíti az iskolát, ami helyreállíthatja a bácsi románság önbecsülését. Ennek eredményeképpen a 90-es években felépült Románia egyik legszebb, legnagyobb, legmodernebb iskolája. Az anyagi nehézségek miatt azonban az iskola teljes bútorzatát a magyar református pap szerezte be Hollandiából segélyként. Ez a gesztus nem csorbította a románság önbecsülését, de az épület román szimbolikája megváltozott: a falu iskolája lett.

A „bácsi” identitás egyik alapotívuma az „idegenektől” való különbözőség, a más-ság. Mindemellett sem a cigányok, sem a románok körében nem érzékelhető a „régiek” és a „jövevények” közötti vetélkedés olyan hangsúlyosan, mint a bácsi magyar katolikusok és reformátusok között. Az 1990-es évek legfontosabb kisbácsi magyar történései szinte kivétel nélkül e köré a vetélkedés köré épülnek.⁷⁹

Az 1960-as években Kisbács még katolikus falunak vallhatta magát. A falu népességi arányai abban az időben még határozottan támogatták ezt az identitáskijelölő állítást. Az önmegnevezés nagyon tiszta elhatárolódást jelentett a szomszédoktól és az egész kalotaszegi néprajzi egységtől, amelybe beletartozott. Elválasztotta a katolikussága (Kalotaszeg köztudottan református vidék); a román szomszédoktól, Papfálvától, Kórogytól pedig a magyar lakosság döntő többsége különböztette meg. A 90-es évekre ennek az identitástudatnak a demográfiai bázisa megszűnt, a lakosság döntő többsége ma már román anyanyelvű, a református közösség pedig arányaiban is számottevővé vált.

A falu „jövevényei” közül a reformátusok bizonyultak a „legéletképesebbeknek”. Nem számuk, hanem közösséggé szerveződésük. A 90-es években a nyugati támogatások révén a közösség számára mozgósított anyagi erő a kisbácsi reformátusokat a maguk kettős kisebbségéből (magyar és református) látványosan „felhozta” azon az értékskálán, amelyen minden „idegennek alul a helye”. A „feltörés” a szimbolikus térfoglalás szintjén indult és teljesedett ki. Az egykori kicsi, számon sem tartott közösség, amelynek nemcsak temploma, de még papja sem volt, ma már félakkora, mint a katolikus magyarok közössége, és van papja, parókiája, temploma, szemben a „magyar templom”-mal. Már maga a telekválasztás is szimbolikus, kettős jelentésű gesztus volt. Nem a falu adminisztratív központjában álló imaház helyére, hanem a katolikus templom tözsomszedságába épült a református templom. A magyarsághoz való tartozás és a katolikusoktól való különbözőség egyszerre való felmutatása képezi az alapját a bácsi reformátusok identitástudatának.

Az egymás mellett álló, egymással szemben álló két magyar templom és parókia a falu magyar centrumának újjáélesztését, illetve a két magyar hitközség vetélkedésének felerősödését és kölcsönös hatását is jelenti. Már a templom 1991-es felújítása is jelez némi „protestáns” hatást: a belső térszerkezet nyitottabbá vált. Ezzel együtt az „ösiség”, „régiség”, „tösgyökeresség” kiemelése is érvényesült; jó ízléssel, építészeti szakértelemmel sikerült a gótikus épületrészeket kiemelni, hatásukat hangsúlyozni. Ez a kettős jelzés válaszként értelmezhető a református kihívásra: hasonlóak, de nagyon különbözők vagyunk: ti újak, „jövevények”, mi régiek, „tösgyökeresek”. Ez a jelzés még határozottabban kiolvasható a katolikus plébánia 1999-es felújítása során történt „tisztogató” munkából. A cinterem és a parókia közötti területről eltűntek a kerítések, a bokrok és nyílt tér keletkezett. Ez a „protestáns nyitottság” azonban csak a kívülálló szemében lehet „modellkövető gesztus”, valójában rendkívül céltudatos rendezői elv érvényesült. A kinyitott

⁷⁹ Ennek a vetélkedésnek az „építéstörténetéről” részletesen: Túros Endre: Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban. In Egy más mellett élés. Szerk. Gagy József, Csikszereida, Pro-print, 1996.

tér érvényesülni engedi a cinterem több évszázados falát, az új katolikus pap pedig ősi katolikus öntudattal hirdeti, hogy azt a falat nem a török-tatár dúlások, hanem a „református veszély” ellen építették a falu őslakói. Ez a fal segítette a reformátussá vált Kalotaszeg eme szélre eső faluját abban, hogy megmaradhasson katolikusnak. Ez a fal ma már csak szimbólum, de identitásépítő, identitássláradító fundamentumként aktivizálódott.

A katolikus magyar közösség nagyon hosszú idő óta önvédelmi stratégiát folytat. Identitástudatában a veszélyeztetettség érzése, a háttérbe szorulás kellemetlen közérzete folyamatosan jelen van. A „cigány veszély” meg a „román veszély” bármennyire is valós fenyegetés, mentális síkon kezelhető, a fenyegetettség tudata pedig ösztönzően hatott. Olyan méretű és fényű magyarságünnepeket rendeznek a faluban 90 óta, amilyeneket még a tömbmagyarság körében is ritkán sikerül. A szüreti bálokra a falu szinte minden magyar lakója elmegy, a „magyarruhás” fiatalság a falu főutcáján vonul – templomtól kultúrházig – a milleniumi ünnepségen lengyel vendégszereplők táncoltak; az RMDSZ tizedik évfordulója hatalmas sportünnepélyvel indult. Hosszadalmas lenne felsorolni az ünnepi rendezvényeket, amelyek mindegyike a magyarság felmutatását szolgálják. A sikerélményt csak növeli a büszke öntudat: Kisbácsban ilyen ünnepeket csak a magyarság szervez, csak a magyarság „képes rá”. Az etnikai identitás folyamatos építése, erősítése, védelme az 1990-es évek kisbácsi magyarságának legjellemzőbb, közösségi összefogással megvalósult, alapvető magatartása.

A katolikus magyarság számára azonban sokkal nehezebben kezelhető kihívás a „református veszély”. Évszázadokkal ezelőtt a cinterem – előzőekben említett – fala még védelmet nyújthatott ellene, de 2000-ben ez a fal már csak szimbólum. A református templom új, szép, modern, a parókia elegáns és gazdag, a pap nagyszerű közösség- és gazdaságsszervező. A református hitközség él, nő, gyarapodik. A magyarságépítés gyakorlatában kitűnő partnerei a katolikusoknak. A református parókia táján születő tervek és eredmények tulajdonképpen a katolikus közösség számára is jót jelentenek: halottaskocsi, egyházi mikrobusz, az énekkar hollandiai kiutaztatása (az énekkarban katolikusok is vannak), ifjúsági központ építésének a terve. Mindez túlmutat a szűk református érdekszférán, katolikus oldalon mégsem arat osztatlan elismerést. Kihívásként is értelmezhető, és erre a kihívásra egyre nehezebb válaszolni.

A két magyar közösség identitásépítő gyakorlatának két közös, alapvető összetevője: összetartozás a magyarságban és elkülönülés, elhatárolódás a románoktól, cigányoktól. Ezen belül azonban, „a magyarságban való összetartozás” különbözőképpen értelmeződik. A falu ősi katolikus hagyományai számára a „jövevény” reformátusok magyarságuk ellenére se fogadhatók be maradéktalanul. A református közösség pedig ennek az ellenkezőjét érzi, óhajtja, próbálja elérni. A református templom azért épül szembe a katolikussal, a Hollandiába kiutazók közé azért vettek be katolikusokat is, a katolikus templom azért kapott ajándékba villanyorgonát a reformátusoktól, hogy hátha ettől lebomlik az a bizonyos szimbolikus „cinteremfal”.

A 90-es évek elején készült egy magyar nyelvű falumonográfia Kisbácsról.⁸⁰ A szerző, aki nem a faluban él, ezt a szöveget „letette” a katolikus plébánián, a református parókián és az RMDSZ elnökénél. Aki tud róla, mindenki természetesnek tartja a három „hely” kiválasztását. A falu lakóinak tudatában ezek a helybéli magyarság „helyei”, központjai, identitásvezénylő centrumai. A református pap egy ennél teljesebb falumonográfiát ígért, mikor elolvasta. A katolikus pap felbuzdult az ötlettől, és a monográfia szövegét is felhasználva összeállította az idézett történeti ismertetőt, amely vízkereszti, házszentelési ajándékként a harmadik évezred küszöbén a bácsi magyar katolikus identitás felmutatása.

⁸⁰ Mészáros János: Kisbács község monográfiája. Kézirat.

Szoták Szilvia

A magyar nyelvű kultúra jelenléte Felsőpulyán

Tanulmányomban egy 2000-ben elvégzett kutatás tapasztalatait fogom vázolni, amelyet a Kőszegtől mintegy 15 km-re fekvő közép-burgenlandi településen, Felsőpulyán (Oberpullendorf) végeztem. Csupán rövid összehasonlítást fogok adni, amelyben bemutatom a Trianon utáni magyar nyelvű kultúra megnyilvánulásait egészen napjainkig.

A helység története a 10–12. századig nyúlik vissza. Ekkor jelentek meg a tájon az első határőr-települések. Az ide telepített magyarok a nyugati határ védelméért voltak felelősek. A 12–13. században jelentek meg a német hospitesek, illetve a török háborúk dúlása miatt következett be a 15–17. században a tengeremelléki horvátok idetelepítése. Ez a három etnikum él ma is a területen, a történelem forgatagától függően különböző státuszban. Felsőpulya Burgenland Ausztriához csatolása után járási székhely lett, 1958-ban Középpulyával egyesült, majd 1975-ben elnyerte a városi rangot.

Az 1921-es trianoni békeszerződés értelmében a burgenlandi magyarság kisebbségi státuszba került. A többnyire egynyelvű magyar lakosság erősen elszigetelődött, a többségi nyelv nem tudása kisebbségi érzéseket keltett bennük. A másik két népcsoport nyelvét csak a pendlítő⁸¹ munkások ismerték. Ezt a bezárkózást csak növeli, hogy Magyarországtól sem kaptak támogatást. Velük ellentétben az osztrákok és horvátok a magyar állam századelőn megmutatkozó erőszakos oktatáspolitikájának következtében megtanultak magyarul, és sokkal több volt köztük a háromnyelvű is, mint a magyarság körében.

Az egynyelvűség egészen 1938-ig – amíg működtek a felekezeti, illetve majorsági magyar nyelvű iskolák,⁸² valamint tudták tartani a kapcsolatot a határ túloldalán élő rokonokkal – nem jelentett olyan nagy hátrányt, mint 1938 után. Az iskolák és kapcsolatok megszűnésével nyelvi hátrányuk fokozódott, ezt érezték a bevonuló, de németül nem tudó katonák is. Így a magyar nyelv értéke fokozatosan háttérbe szorult, s a többségi német nyelv presztízse megnövekszik.

Az 1921–38 között izoláltan élő, főleg mezőgazdasági termeléssel foglalkozó magyar lakosság meg tudta tartani hagyományait, hasonlóan a horvátokhoz, akik e tradíciók fenntartására sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek és fektetnek ma is. A polgárosodás folyamatával, a modern kor megjelenésével a hagyományos falusi közösségek felbomlásával a tradíciók is lassanként a gyakorlatból az emlékezetbe szorultak vissza. Bár a magyar nyelvoktatásnak 1945 után nem lett volna akadály, nagyon kevesen igényelték azt. Legtöbbször a szülők írták be a gyerekeket német nyelvű iskolákba, mert látták azt, hogy a magyar nyelvvel nem lehet semmit kezdeni. Így alakult ki fokozatosan az a többségében szóbeliségen alapuló magyar nyelvű kultúra, amely már nem jelentette az adott beszélő írni és olvasni tudását, ennek hiányában pedig egyre kevésbé jelentett kulturális kötődést.

⁸¹ Ingázó

⁸² Felekezeti iskolák (6): Felső- és Középpulyán katolikus, Felsőőrött katolikus és református, Alsóőrben katolikus, Őrszigeten evangélikus.

Urادalmi iskolák a Tószögben (4): Paulahof (az 1960-as években szűnik meg), Wittmanshof, Edmundhof, Kleyhof (ez utóbbiak már a 20-as években megszűnnek).

Természetesen mindig volt egy kis csoport a lakosság körében, aki igénybe vette az intézményes magyar nyelvoktatást elemi iskolai szinten.⁸³

A magyar nyelv egyre inkább szokássá, sőt napjainkra idegen nyelvvé vált.

Ma mintegy 800 magát magyarnak valló lakosa van Felsőpulyának. Nézzük meg, milyen magyar nyelvű kultúrát teremtenek napjainkban, különös tekintettel az oktatásra, a vallási életre, valamint a szórakozásra, művelődésre.

Az oktatást megvizsgálva meg kell állapítanunk, hogy Pulya iskolacentrum, s intézményrendszerével eleget tesz a pulyai járás igényeinek. A magyar nyelvoktatás terén a nyolcvanas évektől következett be számottevő, de mégis lassú változás. Előljáróban le kell szögeznünk, hogy olyan magyar osztályok vagy iskolák, amelyekben minden tantárgyat magyarul tanulnak, egész Burgenlandban, így Felsőpulyán sincsenek. A magyar nyelvet idegen nyelvként tanulják a gyerekek. A *Volksschule* (általános iskola 1–4.) első négy osztályában az 1998/99-es tanévtől vezették be a magyar nyelvet kötelező tantárgyként. Ez annyit jelent, hogy ha a magyar osztályba jelentkezett valaki, akkor négy évig kötelező tanulnia a nyelvet, s minden félévben osztályzatot kap belőle. Az elemi iskolában a 2000-es adatok szerint összesen 55-en tanultak magyarul.⁸⁴

A *Hauptschule* (általános iskola 5–8.) osztályaiban is hasonló a helyzet, évfolyamonként 10–12 gyerek tanulja a magyart egy közös horvát-magyar osztályban. A diákok rendelkezésére itt egy dekoratív, szépen feldíszített osztályterem áll. A falakat a diákok rajzai, valamint a tanulást segítő magyar nyelvű feliratok tarkítják.

A pulyai gimnáziumban az 1987/88-as tanévben indult be egy közös horvát-magyar, ún. „pannon” osztály, évfolyamonként 10–15 diákkal, akik négy évig kötelezően tanulják a magyart és érettségi vizsgát tehetnek. Ezzel a lehetőséggel évente két tanuló él.

Meg kell említenünk az óvodai magyar nyelvű oktatást, hiszen az óvónő lelkes munkájának is eredménye, hogy a ma felnövő gyerekek egyre nagyobb számban érdeklődnek a magyar nyelv iránt. 2000-ben az óvodába járó 110 gyerek közül 75–80, 90%-ban német ajkú gyerek ismerkedett a magyar nyelvű dalokkal, mondókákkal, versikékkel heti 20 órában.

Az iskolán kívüli nyelvoktatásnak is van két megjelenési formája. Délutánonként a gyerekek 1997 óta szakköri keretben, zenés, játékos módszerekkel tanulhatnak magyarul. A zömében 6–10 évesek a magyar kultúrával és népi hagyományokkal ismerkedhetnek meg heti két alkalommal. Jól kiegészítik az iskolai nyelvtanulást, mert bár játékos formában, de az olvasást és írást is gyakorolják. Kedvenc költőjük Kányádi, Sarkadi, Weöres Sándor. Az itt tanító pedagógus a következőképpen fogalmazott:

„Cél, hogy ne úgy tanulják meg a magyar nyelvet, mint a pullendorfi 40-es, 50-es generáció, akik hallás után tanulták a nyelvet és kötődésük a kultúrához nincs”.

Egyértelműen a vasfüggöny megszűnése után vált népszerűvé az a felnőttek számára meghirdetett nyelvtanfolyam, amelynek mintegy tíz éves múltja van Pulyán. A kurzuson heti 2×50 percben olyan osztrák kereskedők, szállodatulajdonosok, tanárok, orvosok

⁸³ Pl.: az 1969/70-es tanévben a felsőpulyai öt osztályos elemi iskolában öt csoportban 147-en tanultak magyarul. Ebben az évben kb. 500 gyerek tanult összesen magyarul a burgenlandi iskolákban. 1992/93 évben 21 gyerek tanul az elemiben, 41 a polgáriban, 72 pedig a gimnáziumban magyart (összesen 133).

⁸⁴ Az első osztályba 12, a másodikba 19, a harmadikba 15, a negyedik osztályba 9 tanuló jár.

vesznek részt kezdő és haladó szinten egyaránt, akiket a határ közelsége, a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok, vagy éppen személyes okok motiválnak.

Tehát összességében kb. 250 pulyai lakos tanult magyarul az ezredfordulón.

A kisebbségek esetében a nyelv megtartásában és kulturális hagyományok ápolásában a család és az iskola mellett kiemelkedő szerep jut az egyháznak. Pulyán a hitélet irányítói a redemptoristák, akik 1934-ben érkeztek Felsőpulyára. Középpulyának az egyesítés előtt, egészen 1949-ig önálló plébániája volt, de miután Felsőpulyán a redemptoristák templomot építettek, a hitélet központja egyre inkább oda tevődött át. Sokan járnak fel ma is esküdni, áldozni, noha ezt Középpulyán is megtehetnék. Mind a középpulyai, mind a felsőpulyai Szt. Ferenc kápolnában van magyar mise vasárnaponként, kb. 30 hívő részvételével, akik többségében 60–70 év felettiek. Az esküvői és temetési szertartások igénye szerint magyar, német, vagy mindkét nyelven folynak. A gyerekeknek tartott hittanórák sajnos német nyelvűek. A helyiek véleménye szerint a redemptoristák nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar szó megfogyatkozott a két Pulyán.

A város kulturális élete ma többnyire német nyelven folyik, német a mindennapok nyelve is. Magyar szót legfeljebb még Középpulyán hallani. A vasfüggöny megszűnésével mégis kapott némi lendületet a magyar nyelvű kultúra a településen, persze ez pár lelkes ember áldozatos munkájának az eredménye.

A magyar nyelvű hagyományok tudatos ápolásáról 1946 óta beszélhetünk. Ekkor a bécsi magyaroktól is sok segítséget kaptak a burgenlandiak, de a helyiek is elkezdtek összefogni a magyarokat horvát mintára. Ekkor szerveződtek a legény-egyletek és elevenedtek fel színjátszás hagyományai. A Burgenlandi Magyar Kultúregyesület munkájába a pulyaiaik is lelkesen bekapcsolódtak 1968-tól, azóta folyamatosan van az egyesületnek pulyai fiókja. Erre a Felsőőr és Felsőpulya közötti távolság miatt van szükség. A tagok feladatuknak érezték, hogy olyan zenés, táncos produkciókat hozzanak Magyarországról, amelyre a helyi magyarságnak igénye volt: többnyire szindarabok, népzenei estek voltak, cigányzenekarok léptek fel.

Megsárgult fotók tanúskodnak a hajdani népviseletről vagy a színjátszó kör lelkes csapatáról. Ezek a színelőadások a kulturális élet jelentős eseményeinek számítottak a két világháború közötti években, de a második világháborút követően is. A hetvenes években azonban teljesen megszűntek. Megszűnt a magyar nyelvű mozifilmek vetítése is. A 20-as években született mai hetvenesek szeme még felcsillant, ha eszükbe jutnak a hajdan látott magyar filmek (Egri csillagok, A löcsei fehér asszony).

Nyoma sincs a paraszti kultúra hagyományainak. Csak az öregek emlékeiben élnek a toll- vagy kukoricafosztásnál elhangzott magyar dallamok, mesék stb. A legtöbb mesét tudó középpulyai Ribarics János, az „*öreg kilenc*”⁸⁵ emléke is feledésbe merült. Történeteit és trüfáit, amelyeket a szegényeknek mesélt, Gaál Károly jegyezte le.⁸⁶ Manapság nincs mesemondója Pulyának.

Az 1958-as évben megalakult a középpulyai táncsoport, amely egészen az 1970/71-es évig őrizte és szórakoztatta magyar népi táncokkal, versekkel, dalokkal a burgenlandi települések lakóit. A táncsoport működésének a fiúk elmaradása vetett véget. A lányok lelkesedéséből 1971/72-ben megalakult az első lánytáncsoport. Piroska néven még 1997-ben is felléptek.

⁸⁵ A kilenc ragadványnév. Azért kapta Ribarics János, mert Középpulyán sok volt a Ribarics. A *kilencet* elnevezést azért kapta, mert kilenc gyereket nevelt fel, az *öreg* pedig éveit száma miatt ragadt rá.

⁸⁶ Gaál Károly: Aranymadár. Szombathely, 1988.

Hagyománya volt a Középpulyaiak életében az ún. „három táncnak”, amelyet mindig a Júdás-napi búcsúkor jártak a templom előtt, a litánia után. Nevét a hagyomány onnan kapta, hogy a felfogadott cigányzenekar három táncot húzott el: egy keringőt, egy csárdást és egy indulót. Hagyomány volt, hogy a fiatalok itt jelentették be jegyességüket a falu közösségének. A párok mindig előre megbeszélték, hogy kivel járják el a három táncot. A három tánc után a fiatalok a vendéglőben folytatták tovább a mulatságot.

Az öreg pulyai emberek portréit, életképeit, házait Karal Viola örököltette meg rajzain, festményein. Joós György fotóin őrzi a pulyai múltat. Műveiket mindketten többször megmutatták a nagyközönségnek egy-egy kiállítás alkalmával.

Hagyományosan minden évben megrendezésre kerül hosszú évek óta a város ún. Domschitz vendéglőjében – amely egy közkedvelt magyar találkozóhely –, a magyar karácsony. Ezen az ünnepen mindig jelen van a magyar közösség apraja-nagyja. Az ünnepen szívesen részt vesznek a nem magyar ajkú férfiak vagy feleségek is. Korábban Magyarországról hívtak fellépőket, de a legutóbbi évek gyakorlata szerint a helyi óvodások és kisiskolások magyar nyelvű műsora tette fényesebbé az ünnepet. Ilyenkor valamelyik magyar nyelvet oktató pedagógus vezetésével dalokkal, versikékkel kedveskedtek a vendégeknek.

A szervezők igyekeznek minden szellemi igénynek eleget tenni. Szinte minden évben meghívják egy-egy cigányzenekart, vagy valamilyen zenés, táncos produkciót. 2000-ben egy szegedi társulat adott elő operett dalokat.

A tavalyi év nívós rendezvényei közé tartozott a májusban megrendezésre kerülő Kányádi-est. Az erdélyi írónak az óvadás és kisiskolások gyerekek kedveskedtek saját megzenésített verseivel. Azt est folyamán történelmi előadások és egyéb népzenei dallamok is elhangzottak. A németül tudókat sem zárták ki; a magyarokra oly jellemző toleranciával az előadásokat mindkét nyelven felkonferálták, sőt rövid német nyelvű összefoglalást is készítettek, amit a magyarul nem értők megkaptak az est előtt. Hasonló színvonalú estet már korábban is rendeztek; akkor Tamási Áron születésének 100. évfordulójára emlékeztek és Kodály Zoltán műveiből válogattak a közönség számára.

A magyar kultúrát fenntartani igyekvő pár lelkes ember jóvoltából a város már másodszor rendezhette meg ún. „Kufsteini találkozót”. Először 1998-ban „Emlék és örökség”, majd 2000-ben „Mit ér az ember, ha magyar?” címmel. A tudományos tanácskozársra Európa minden részéből érkeztek magyarok. A 98-as tanácskozás keretein belül az 1948-as szabadságharcnak a társadalmi, politikai, irodalmi és művészeti életre való kihatásának jelentőségét dolgozták fel. A 2000-ben megtartott tanácskozás az ausztriai magyarság problémáival, identitástudatának kérdéseivel foglalkozott. A résztvevők meggyőződhetek arról, hogy az ausztriai magyarság helyzete hagyományaiban és identitásában is egyedi. Legnagyobb gondot az asszimiláció jelenti.

Hasonló rendezvénysorozatra került sor 1996-ban, amikor a pulyaiak a honfoglalás 1100. Ausztria 1000 éves jubileumát ünnepelték meg.

A város minden évben megünnepeli pl. március 15-ét. E jeles napon az Ausztriai Magyar Szervezetek Központi Szövetsége évente szavalóversenyt rendez Petőfi tiszteletére, amelyen a pulyai kisdiákok is képviseltetik magukat.

Megmérettetést jelentett a magyarul tanuló diákok számára a 99-ben Felsőpulyán rendezett mesemondó és népdaléneklő verseny, amelyet a BMKE és a soproni Benedek Elek Pedagógiai Főiskola közösen szervezett meg Benedek Elek születésének 140. évfordulójára. A pulyai gyerekek leginkább a népdaléneklésben remekeltek.

A város igyekszik kulturális kapcsolatait a határon túlra is kiterjeszteni. Egy-egy ilyen „Magyar estre” a felsőpulyai és a magyarországi település is készül valamilyen műsor-

számmal. Az ilyen és hasonló rendezvények teremtenek alkalmat pl. a Piroska táncscsoport fellépéséhez. A jó kapcsolat eredménye, hogy a Győr-Moson-Sopron megyei Honismereti Egyesület szervezésében megrendezésre kerülő Országos Honismereti Akadémia 25. találkozója alkalmából a résztvevők Felsőpulyára is ellátogattak és megismerkedhettek a város történelmi múltjával, az itt élő magyarság életével és terveivel.

A győri Apáczai Csere Jánosról elnevezett Tanítóképző Főiskola „Apáczai napok” címen megrendezett nemzetközi tudományos konferenciájára 1998-ban Pulya polgármesterét, Kullmann Ernőt is meghívták, aki előadásában a magyar nyelv oktatásának helyzetét ismertette.

A fentebb felsorolt kulturális eseményekről a pulyaiak a város újságjában⁸⁷ olvashatnak, amelyben a kilencedik oldalon találják a magyarsággal kapcsolatos híreket magyar és német nyelven egyaránt.

A magyar nyelvűség megnyilvánulása az a 2000-ben megjelent magyar nyelvű CD,⁸⁸ amelyen pulyai gyerekek énekelnek népdalokat, Kányádi-verseket, és a helyiek által írt megzenésített verseket. A gyerekek ötven olyan dalból válogatták ki kedvenceiket, amelyet már több éve gyakorolnak.

Összegzőképpen: a fentiekből azt gondolhatjuk, hogy a pulyai magyar nyelvoktatás, illetve a kulturális élet is fellendülni látszik, s a gyakorlat valóban ezt igazolja. Meg kell jegyezni, hogy annyira az utolsó pillanatban történtek ezek a pozitív változások, hogy a teljes asszimiláció nehezen elképélhetőnek látszik.

Iskolai keretek között egyre nagyobb óraszámban van lehetőség arra, hogy az érdeklődők a magyart mint idegen nyelvet tanulhassák, de kb. tíz esztendő kell ahhoz, hogy leballagjon a gimnáziumban egy olyan magyarul tanuló osztály, amely folyamatosan 12 évig tanulta a nyelvet emelt óraszámban. Ha ez bekövetkezik, tudunk nyilatkozni arról, hogy mennyire eredményes a magyar nyelv oktatása Felsőpulyán. Jelenleg a gimnáziumban végzett tanulók nyelvtudása kb. az alapfokú nyelvvizsgával egyenlő. Ugyancsak örömdates tény az óvodások lelkesedése és fogékonysága, hiszen a nyelv szeretetét magukkal viszik. Azonban az ő esetükben nem a nyelv tudásáról van szó, hanem magyar nyelvű dalok, mondókák, versek szövegének elsajátításáról. Tudjuk, sok munka fekszik a mögött, hogy a versenyeken eredményesen szerepelnek. Problémát jelent, hogy nem áll a tanárok rendelkezésére olyan tankönyv, amelyből differenciáltan taníthatnának, olyan tanmenet és tanterv, amely segíthetné munkájukat. Tapasztalataim szerint az eredményességet a tanerők összefogásának hiánya is hátráltatja. Az elmúlt évtizedekben a családon belül sem tanították meg a gyerekeket a magyar nyelvre. Napjainkban a motivációt a leginkább a gazdasági kapcsolatok, lehetőségek jelentik a nyelv átadására.

Középpulyán még manapság is hallani magyar szót. Szerencsére van pár ember, aki szíven viseli a nyelv sorsát, s kihasznál minden alkalmat magyar rendezvények szervezésére. Ezen összejövetelek jelentősége, hogy az aktív kommunikációra is alkalmat adnak. Bár megfigyeléseim szerint, akik a legtöbbet tesznek a magyar kultúráért, azok között is előfordul, hogy a beszélgetés nyelve a német. Miért? Mert már könnyebb németül beszélni.

S végül az egyház szerepéről is kell pár szót ejteni. Óriási segítséget jelentene a pulyaiaknak, ha egy fiatal kétnyelvű páterre lenne a közösségnek, aki azon túl, hogy magyar

⁸⁷ Unsere Stadt.

⁸⁸ Wir singen ungarisch, magyarul énekelünk. A szöveget a népdalokon, Kányádi-verseken kívül Kóger Katalin, Lévay Erzsébet írta, a zenét prof. Karal Viola szerezte.

nyelvű misét tart, a fiatalokkal is jó kapcsolatot tud kialakítani, s felvállalná a magyar nyelv ápolását is.

A burgenlandi szórványmagyarságról megfeledkeztünk. Nekik pénzbeli támogatás helyett inkább szellemi segítségre lenne szükségük. Kapcsolatokra nemcsak a határ menti városokkal, hanem a kisebbségekkel foglalkozó magyarországi intézményekkel, hogy a hírek és lehetőségek hozzájuk is eljussanak, hiszen így hozzájárulunk az asszimiláció felgyorsulásához. A kis létszámuk ellenére legyen alkalmuk megismerni a többi határon túli magyarság problémáit, legyen kontaktus közöttük.

Hódi Sándor

Nemzeti önkép az ezredfordulón

Hogyan vélekednek magukról és egymásról a régió népei?

Az Európa Tanács támogatásával 1996 telén és 1997 tavaszán a romániai Bánságban, a magyarországi Csongrád megyében és a jugoszláviai Vajdaságban tudományos felmérés készült, amelynek során összesen 907 személy véleményét kértük ki a ma három országhoz tartozó régió helyzetéről, az etnikai viszonyokról, a szülőhelyhez való kötődésről, illetve az elvándorlás szándékáról, valamint az emberi kapcsolatok különböző aspektusairól – egyebek mellett arról, hogyan vélekednek magukról és egymásról a térség különböző nációi?⁸⁹ Az alábbi összefoglalónkban kizárólag erről az utóbbi kérdéskörrel szeretnénk számot adni. Azt vizsgáljuk, hogy milyennek látjuk magunkat mi magyarok, és milyennek látnak bennünket mások? Mi a helyzet más népek esetében: milyen megegyezést mutat a saját néppel kapcsolatos tulajdonságok megítélése más népek véleményével?

A minta leírása

A megkérdezett személyek életkora 16–84 év között volt, az átlagéletkor 42,2 év. Nemek szerinti megoszlás szerint 446 férfi, és 458 nő vett részt a felmérésben, három személy nemére vonatkozóan nincs regisztrált adat. Családi állapot szerint a megkérdezettek 63 százaléka él házasságban, vagy élettársi viszonyban, 29 százaléka nőtlen, illetve hajadon, 7,5 százaléka özvegy, míg 0,5 esetben hiányzik a családi állapotra vonatkozó válasz. Vallási hovatartozását illetően a 907 főből római katolikus 453, ortodox hitű 231, evangélista 90, református 74, görög katolikus 18, egyéb vallású 6, nincs megkeresztelve 30 személy, és nincs adat 5 személy esetében. Nemzetiségi megoszlás szerint 52,37% magyar, 14,77% román, 14,66% szlovák, 11,46% szerb, 2,09% horvát, 0,66% roma, 3,96 pedig egyéb nemzetiségű.

⁸⁹ A kutatás kezdeményezője és romániai koordinátora Bodó Barna, a temesvári Szörvány Alapítvány képviselője volt. A magyarországi felmérés dr. Felek György professzor, a szegedi József Attila Tudományegyetem Szociológiai Tanszéke tanárának irányításával történt. A Vajdaságban végzett vizsgálatokat pedig dr. Hódi Sándor, az adai Selye-Szabó Stresszkutató Intézet igazgatója vezette. Rajtuk kívül mindhárom országból számos szakember vett részt a kutatási projektum előkészítésében, a vizsgálat megszervezésében és az adatok kiértékelésében.

A szerbek önmagukról és másokról

A temesvári régiókutatással csaknem egyidőben hasonló jellegű vizsgálatot végeztek jugoszláv pszichológusok is.⁹⁰ Arra szerettek volna választ kapni, hogyan vélekednek a szerbek saját népükről és a szomszédos államok népeiről. A megkérdezettek minden nép tagjait 15 felkínált tulajdonság alapján osztályozták.

A közzétett eredmények érdekes összevetésre kínálnak lehetőséget, jóllehet bizonyos különbségek vannak a két vizsgálat között. A jugoszláv pszichológusok 400 polgárra terjesztették ki a körkérdést Szerbia minden részéről, Koszovó kivételével. A temesvári vizsgálatban 907 személy vett részt egyenlő arányban a romániai Bánságból, a magyarországi Csongrád megyéből és Vajdaság északi részéből. Ennél lényegesebb különbség, hogy a temesvári régiókutatás igyekezett még a látszatát is elkerülni annak, hogy vannak „jó népek” és „rossz népek”. Eleve kizártuk például annak lehetőségét, hogy egyes népeket pozitív, más népeket pedig negatív tulajdonságokkal lehessen illetni. A válaszlap kizárólag pozitív tulajdonságokat sorolt fel. A kérdés pedig úgy hangzott, hogy azok mennyiben vonatkoztathatóak egyes népekre: teljes mértékben igazak-e, egyáltalán nem igazak, vagy nehéz eldönteni, illetve az illető nem tud ebben a kérdésben állását foglalni.

A jugoszláv közvélemény-kutatás eredménye szerint a szerbek önmagukról vannak a legjobb véleménnyel csaknem minden megkérdezett tulajdonsággal kapcsolatban. Saját nácijukat követően a magyarokat és a macedónokat értékeli kedvezően, míg az albánok és muzulmánok számlájára írták a legtöbb kedvezőtlen tulajdonságot. A románokról, bolgárokról viszont – válaszaikból ítélve – nincs kialakult véleményük.

Milyennek látják magukat a régió népei?

Kétségtelen, hogy a „nemzet-karakterológiai” vizsgálatokban a saját nemzet értékelése az egyik legizgalmasabb kérdés. Mennyiben sajátos például az, hogy a szerbek önmagukról vannak a legjobb véleménnyel? Beszélhetünk-e ennek kapcsán önáltató eszmékről, ahogyan azt a jugoszláv pszichológusok vizsgálata sugallja, anélkül, hogy tudnánk, más népek hogyan vélekednek önmagukról? Vajon más népek elismernek-e maguknál különbnek másokat? Ha igen, hová, ki(k) mögé rangsorolják magukat? A jugoszláv vizsgálatból, sajnos nem derül ki, hogy erre vonatkozóan más népek miként nyilatkoztak. Enélkül viszont a szerbekre vonatkozó eredmény sem mond sokat, sőt, félrevezető lehet számunkra.

A temesvári régiókutatás e téren megpróbált tiszta vizet önteni a pohárba. És az eredmények, meglepő módon, azt bizonyítják, hogy a régió egyes népei a szerbeknél messze jobb véleménnyel vannak önmagukról. Sőt, azt kell mondanunk, hogy például a románokhoz és szlovákokhoz viszonyítva a szerbek kifejezetten szigorúak önmagukhoz.

De lássuk, hogy különböző népek tagjai valójában milyen arányban tartják jellemzőnek saját népükre vonatkozóan az alábbi tulajdonságokat.

⁹⁰ A közvélemény-kutatást dr. Dragan Popadić és dr. Bíró Miklós pszichológusok végezték a Nyitott Társadalom Alapítvány támogatásával. Lásd: A magyarokat tartják leg-többre. A szerbek önmagukról és másokról. Magyar Szó, 1998. január 8.

**Saját néppel kapcsolatos tulajdonságainak megítélése
(%)**

Tulajdonságok	Magyarok	Románok	Szerbek	Szlovákok	Cigányok
Fegyelmezettek	44	88	20	68	0
Szorgalmasak	61	79	32	79	0
Becsületesek	44	79	24	64	0
Összetartóak	30	75	28	62	28
Kulturáltak	57	81	21	68	0
Nyíltak	44	82	43	55	44
Barátságosak	60	89	43	70	17

A magyarok esetében a megkérdezettek többsége három tulajdonságot tart saját nemzetére vonatkozóan jellemzőnek: hogy szorgalmas (61), barátságos (60) és kulturált (57 százalék). A többi tulajdonsággal kapcsolatosan a vélemények megoszlanak. Legkevésbé összetartónak tartják magukat a magyarok, ezt alig 30 százalékuk gondolja.

A magyaroktól eltérően a románok számottevő többsége minden felsorolt pozitív tulajdonságot egyaránt jellemzőnek tart a románokra. Leginkább barátságosnak és fegyelmezettnek tartják magukat (a megkérdezettek 89, illetve 88 százaléka), de csaknem ugyanolyan mértékben nyíltak (82), kulturáltak (81), szorgalmasnak, becsületesnek (79) és összetartónak (75).

A régiókutatás tükrében a szerbeknek közel sincs olyan jó véleményük önmagukról, mint amilyenről a jugoszláv vizsgálat számot ad. A megkérdezett személyek többsége a fenti tulajdonságok egyikéről sem állítja, hogy az a szerbekre jellemző volna. Leginkább még nyíltak és barátságosak tartják magukat, ám ezt is csak a megkérdezettek 43 százaléka vallja.

Vajon mi lehet a két vizsgálat eltérő eredményeinek az oka? A magyarázat valószínűleg abban rejlik, hogy a két vizsgálat nem azonos mintán alapszik. Azok a szerbek, akik Vajdaságban régebb óta együtt élnek más népekkel, szemmel láthatóan másként látják saját népüket, mint Szerbia más részein élő polgártársaik.

A szlovákok, a románokhoz hasonlóan többségükben minden pozitív tulajdonságot jellemzőnek tartanak magukra. A legtöbben (79 százalék) szorgalmasnak tartják a szlovákokat, 70 barátságosnak, 68 fegyelmezettnek és kulturáltaknak, 64 becsületesnek, 62 összetartónak, 55 százalékuk pedig nyíltak.

Saját „nemzeti” tulajdonságaik megítélésében kétségkívül a cigányok a legkritikusabbak. A fenti tulajdonságok közül egyet sem tartanak jellemzőnek saját fajtájukra. Ellenkezőleg, a cigányok többsége határozottan azt állítja, hogy azok nem jellemzőek a cigányokra. Így például a megkérdezett cigányok 65 százaléka állítja ezt a fegyelmezettség-re, 61 a szorgalomra, 56 a műveltségre, 54 százalék pedig a becsületre vonatkozóan. Leginkább még nyíltak tartják magukat, de ezt csak 44 százalékuk gondolja.

Milyennek látják a magyarokat a régió más népei?

Amint látjuk, a nemzeti önértékelést illetően az egyes népek között jelentős különbségek vannak. Amíg a románok és a szlovákok többségükben minden pozitív tulajdonságot jel-

lemzőnek tartanak magukra, más népek – a magyarok, a szerbek, főként azonban a cigányok – sokkal kritikusabban látják önmagukat.

A fentiekből azonban nem derül ki, hogy egyik, vagy másik nép önértékelése mennyire megalapozott. Nem tudjuk megítélni, hogy a saját néppel kapcsolatos tulajdonságok megítélése mennyire túlzó, akár pozitív, akár negatív irányba. Ehhez össze kell hasonlítanunk különböző népek önmagukról formált véleményét más népek véleményével. Vajon ugyanolyannak látják-e magukat, amilyennek mások látják őket? Az önértékelés ugyan azonos tulajdonságok mentén történt, de vajon azonos volt-e a mérték?

Lássuk hát, milyenek látják egymást a régió népei.

Milyenek látják a magyarokat a régió más népei?
(%)

Tulajdonságok	Románok	Szerbek	Szlovákok	Cigányok
Fegyelmezetttek	83	38	41	65
Szorgalmasak	82	36	54	72
Becsületesek	74	23	32	30
Összetartóak	86	25	33	46
Kulturáltak	82	32	46	57
Nyíltak	65	6	37	15
Barátságosak	71	14	55	24

Nos, ami a magyarokat illeti, meglepő módon a románok messze jobb véleménnyel vannak róluk, mint a magyarok saját magukról. Túlnyomó többségük minden felsorolt pozitív tulajdonságot jellemzőnek tart a magyarokra. Három tulajdonság mentén pedig (szorgalmasak, becsületesek, kulturáltak) még saját nációjuknál is különbnek tartják a magyarokat.

Saját mércéik szerint a szerbek is jó véleménnyel vannak a magyarokról, amennyiben azokat önmaguknál szorgalmasabbnak, fegyelmezettebbnek és kulturáltabbnak tartják. Az összetartást és a becsületet épp oly kevesen tartják jellemzőnek a magyarokra nézve, mint a szerbekre. Két tulajdonság mentén tapasztalható jelentős hiányérzet a szerbek részéről. Kevésbé tartják a magyarokat nyíltak és barátságosnak. Mindössze 6, illetve 14 százalékuk vélekedik erről másként. Azért érdemes erre a „hiányérzetre” odafigyelnünk, mert ez, kisebb vagy nagyobb mértékben, de más népek részéről is visszatér.

A szlovákok többsége két tulajdonságot tart a magyarokra jellemzőnek: szorgalmasak és barátságosak. Persze kevésbé szorgalmasak és barátságosak, mint maguk a szlovákok, a többi tulajdonságról nem is szólva, amelyek mentén a magyarok messze alatta maradnak a szlovákoknak.

A cigányok többsége is osztja azt a véleményt, mi szerint a magyarok szorgalmasak, fegyelmezetttek és kulturáltak. Figyelemre méltó viszont, hogy minden tulajdonság mentén különbnek tartják maguknál a magyarokat, kivéve azt, hogy nyíltak.

A magyarokra vonatkozó legjellegzetesebb sztereotípiákban megegyezést mutat a jugoszláviai vizsgálat és a régió kutatás. Nevezetesen, hogy a magyarokat más népek szorgalmasnak, fegyelmezettnek, kulturáltak tartják, ami egyébként teljes egészében megegyezik azzal a képpel, amit a magyarok önmagukról alkotnak.

Hogyan vélekednek a régió más népei egymásról?

Sokkal kisebb az összhang a románok saját népükkel kapcsolatos véleménye, és a régió más népeinek a róluk alkotott véleménye között. Amíg ugyanis a románok saját népükre vonatkozóan minden pozitív tulajdonságot magas százalékban jellemzőnek tartanak, más népek kifejezetten kedvezőtlenül vélekednek róluk. A felsorolt tulajdonságok közül egyet sem tartanak jellemzőnek a románokra, illetve csak elhanyagolhatóan kis (2–15) százalékban. És mivel ebben a vonatkozásban a régió népei között gyakorlatilag teljes az összhang, (a legjobb véleménnyel még a magyarok vannak róluk, amennyiben legalább egy negyedük kulturálnak, nyíltak és barátságosnak tartja a románokat), azt kell gondolnunk, hogy a románok részéről saját népük megítélése bizonyos fokú önáltatást tartalmaz.

Milyennek látják a románokat a régió más népei? (%)

Tulajdonságok	Magyarok	Szerbek	Szlovákok	Cigányok
Fegyelmezettek	12	5	7	6
Szorgalmasak	15	8	7	4
Becsületesek	15	5	2	6
Összetartóak	15	13	48	13
Kulturáltak	39	7	10	7
Nyíltak	23	12	3	24
Barátságosak	25	11	11	13

Hasonlóképpen nincs összhangban a szlovákok önértékelése sem más népek véleményével. Amíg ugyanis a szlovákok többsége minden felsorolt tulajdonságot jellemzőnek tart saját népére, addig más nemzetek tagjainak csak alig egyharmada tartja ezt róluk, függetlenül a nemzeti hovatartozástól.

Milyennek látják a szlovákokat a régió más népei? (%)

Tulajdonságok	Magyarok	Románok	Szerbek	Cigányok
Fegyelmezettek	22	29	10	39
Szorgalmasak	29	29	13	31
Becsületesek	23	27	8	31
Összetartóak	32	28	13	24
Kulturáltak	20	26	13	30
Nyíltak	19	29	13	6
Barátságosak	27	29	4	24

Más a helyzet a (vajdasági) szerbek esetében, akik saját népük tulajdonságainak megítélésében meglehetősen tárgyilagosak. Pontosan olyan mértékben tartják jellemzőnek magukra a felsorolt tulajdonságokat, amilyen mértékben más népek, azaz igen kis százalékban. Kivételt képeznek a románok, akik ezeket a pozitív tulajdonságokat sokkal inkább jellemzőnek tartják a szerbekre (54–63 százalék), mint azok saját magukra (20–43 százalék).

Milyennek látják a szerbeket a régió más népei?
(%)

Tulajdonságok	Magyarok	Románok	Szlovákok	Cigányok
Fegyelmezettek	16	54	30	6
Szorgalmasak	19	58	23	17
Becsületesek	17	56	13	30
Összetartóak	47	60	54	30
Kulturáltak	15	55	18	15
Nyíltak	24	56	14	56
Barátságosak	22	63	25	33

Ami pedig a cigányokat illeti, azt kell mondanunk, hogy a régió népei kifejezetten kedvetlenül vélekednek róluk. A fenti tulajdonságok közül négyet (fegyelmezettek, szorgalmasak, becsületesek, kulturáltak) csak elvétve tart valaki jellemzőnek a cigányokra. Ezzel szemben a többség határozottan az állítja, hogy a cigányok nélkülözik ezeket a tulajdonságokat. De ezen a véleményen vannak maguk a megkérdezett cigányok is, akik között nem akadt egy sem, aki ennek az ellenkezőjét állította volna.

Milyennek látják a cigányokat a régió más népei?
(%)

Tulajdonságok	Magyarok	Románok	Szerbek	Szlovákok
Fegyelmezettek	2	14	3	0,5
Szorgalmasak	3	13	6	0
Becsületesek	3	11	4	0,5
Összetartóak	60	38	25	68
Kulturáltak	1	13	4	0
Nyíltak	17	13	21	8
Barátságosak	16	2	10	4

A cigányok megítélése azonban mégsem teljesen elmarasztaló, hiszen a magyarok (60), a szlovákok 68 százaléka gondolja azt róluk, hogy összetartóak. Kisebb százalékban, de ez a véleményük a románoknak (38) és a szerbeknek (25) is róluk. Maguk a cigányok is leginkább még ezt tartják magukról.

Tudjuk-e, hogy milyenek vagyunk?

Azt, hogy melyik nép, milyen fokú önismerettel rendelkezik, hogy mennyire van átitatva különböző önáltató eszmékkel, hogy a más népekről alkotott vélemény mennyire terhelt különböző előítéletektől (amelyek etnikai konfliktusokhoz és elszigetelődéshez vezethetnek), további kutatások tárgyát képezi. A fenti eredmények ebből a szempontból legfeljebb jelzés-értékűek. Ebben az értelemben, jelzésszerűen, egy-két gondolat talán még ide kívánczok. Íme, a legjellegzetesebb meglátások egyes népekre vonatkozóan.

A vajdasági szerbek, ellentétben Szerbia más részein élő polgártársaikkal, kifejezetten szigorúak önmagukhoz. Ebben bizonyára nagy szerepet játszik az a körülmény, hogy naponta szembesülnek azzal a mérhetetlen presztízs-vesztéssel, amit az utóbbi évek elhibázott nemzetpolitikája okozott nekik. Az elvesztett háború, a tömegmészárlások, a nemzetközi kiközösítés, nemzeti hőseik háborús bűnösként való körözése alaposan lerombolta tekintélyüket. Ennek a tekintélyvesztésnek a más népekkel együtt élő szerbek tudatában vannak, ami bizakodásra adhat okot, hiszen a tárgyilagosság annak a jele, hogy odafigyelnek más népek véleményére, keresik helyüket a nemzetek közösségében. A jugoszláv közvélemény-kutatás eredményei azonban arra figyelmeztetnek bennünket, hogy Szerbia más részein, ahol a szerbek homogén közösségben élnek, ez a katarzis még korántsem ment végbe. Ellenkezőleg, amint azt dr. Dragan Popadić, a vizsgálat egyik szervezője írja, a saját népükkel kapcsolatos tulajdonságok túlértékelése a szerbek részéről világosan bizonyítja, hogy még mindig nem hagytak fel a mennyei népre vonatkozó önáltató eszmével.

A régiókutatás eredményeinek tükrében az önismeretet és a saját nemzeti tulajdonságok túlértékelését illetően a románok és a szlovákok részéről nagyobb fokú tárgyilagosságra lenne szükség. A szerbek példája bizonyítja, hogy az önáltató eszmék milyen könnyen veszélyes kalandokba sodorhatnak jobb sorsot érdemlő népeket. Bizakodásra ad viszont okot, hogy ez a nemzeti elfogultság nem társul a régió más népeinek lebecsülésével. Sem a románok, sem a szlovákok nem szűkkeblűek a velük együtt élő népekkel, kiváltképp a magyarokkal szemben, ami lehetővé teszi e népek közeledését és egymás kölcsönös megbecsülését.

A cigányok egyöntetű és csaknem teljesen elmarasztaló megítélése arra enged következtetni, hogy etnikai jellegű konfliktusok kiéleződésétől legfeljebb velük kapcsolatban lehet tartani. A cigányok beilleszkedése regionális probléma, tehát nem egyik vagy másik nép és a cigányok konfliktus-veszélyéről van szó. A kérdés azonban korántsem megoldhatatlan – köszönve elsősorban maguknak a cigányoknak, akik más népeket illetően messzemenően értékeli azokat a pozitív tulajdonságaikat, amelyeket saját fajtájuk részéről hiányolnak. A más népekhez való pozitív viszonyulás, és a saját etnikummal kapcsolatos józan tisztánlátás lehetőséget kínál a kérdés kezelésére és megoldására.

Végül, ami bennünket, magyarokat illet: a régió többi népe kivétel nélkül jó véleményrel van rólunk. Szorgalmasnak, fegyelmezettnak, kulturáltnak tartanak bennünket, ebben a vonatkozásban csaknem különbnek, mint saját népüket. Bizakodásra ad okot, hogy a magyarok tárgyilagosság önmaguk megítélésében, nem kell tartani attól, hogy a fejükbe száll dicsőség. A híres magyar becsülettel viszont baj van. Nem áztatjuk magunkat, tudjuk, hogy oda van. Ez esetben csekély vigasz, hogy olyanok vagyunk, mint mások. Az összetartás sem erős oldalunk, ami köztudott. A körülöttünk élő népek azt tartják rólunk, hogy nem vagyunk velük szemben eléggé nyíltak és barátságosak. Trianon... – vágnám rá magam is azonnal. Azok után, ami történt, lehetünk-e nyíltak és barátságosak? Csak egy bökkenő van ezzel a hevenyészett magyarázattal. Bár erre a vizsgálati eredményei

nem utalnak, a tapasztalat azt bizonyítja, hogy egymással szemben sem vagyunk nyíltabbak és barátságosabbak.

Van tehát megszívelni valónk. Összességében véve azonban a régióvizsgálat derűlítésre ad okot. A nemzeti önképünk pozitív, amelyben nagy önmérsékletet tanúsítunk, más népek pedig elismerő véleménnyel vannak irányunkban. Ami azért nem semmi a jövő vonatkozásában.

Lampl Zsuzsanna

Szociológiai helyzetkép a szlovákiai magyar értelmiség identitásáról

Egyik kedvencem, I. A Bláha cseh szociológus definíciója szerint az értelmiségnek az a legfontosabb feladata, hogy szellemi értékeket termeljen, s ezeknek az értékeknek a nevében szervezze és egyesítse a társadalmat. Ez a szellemi javak termelésére, szervezésére terjesztésére és nem utolsósorban fogyasztására irányuló funkció – az ő szavaival élve – az értelmiség kristalizációs elve, egyesítő tengelye, amely körül az értelmiség formálódik. Bláha szavai (de definíciók, sőt a szépirodalomban és a köztudatban élő értelmiségi-felfogás szerint is) az értelmiségi tehát a szellem embere. Igen ám, de a szociológus nem rendelkezik olyan műszerrel, amely mérné, ráadásul megbízható módon, az emberek szellemi kisugárzását, ezért empirikus kutatásnál más kritériumot kell találnia a mintasokaság kialakítására. Felméréseink esetében ez az egyértelműen azonosítható objektív kritérium a felsőfokú végzettség volt. Tehát amikor szlovákiai magyar értelmiségiekről írok a továbbiakban, a diplomával rendelkező szlovákiai magyarokat értem alatta.

Szlovákiában az első empirikus értelmiségekutatást a Spectator TM keretein belül végeztük 1995-ben. Ez kérdőíves felmérés volt, az országos mintát 450 értelmiségi alkotta. A következő a Fórum Társadalomtudományi Intézet kvalitatív kutatása volt, amelyet 1999-ben kezdtünk el, s napjainkig folyamatosan végezzük, a harmadik pedig ugyancsak a Fórum Társadalomtudományi Intézet és a Márton Áron Szakkollégium Karrierirodájával közösen végzett kvalitatív kutatás 2001 elején. Valamennyi említett kutatásban központi szerepet játszott az értelmiségi identitás kérdésköre, mégpedig annak három dimenziója:

1. az értelmiségi identitás, mint rétegidentitás,
2. az értelmiség szakmai identitása,
3. az értelmiség nemzeti identitása.

Helyszűke miatt csupán a rétegidentitás és a nemzeti identitás néhány kérdésével fogok foglalkozni. Előtte azonban bemutatnám a szlovákiai magyar értelmiség alapvető jellemzőit.

Az 1991-es népszámlálás adatai szerint Szlovákia magyar nemzetiségű lakosainak száma 567 296 fő, tehát a magyarok az összlakosság 10,76 százalékát alkotják. Közülük 16 407 rendelkezik felsőfokú végzettséggel, ami a magyar összlakosság 2,89 százaléka, az (összes) iskolai végzettséggel rendelkező magyaroknak pedig 3,64 százaléka. Már ezek az adatok is jelzik, hogy a szlovákiai magyar értelmiség nagyon szűk rétegét képezi a szlovákiai magyarságnak. Összehasonlításképpen: a szlovák értelmiség szlovák nemzetiségű összlakosságon belüli részaránya 6,08 százalék, az iskolai végzettséggel rendelkező szlovák népességben belül pedig 8,24 százalék.

A jelenlegi tendenciák alapján sem vonhatunk le pozitív következtetéseket a szlovákiai magyar értelmiség alakulását illetően. Igaz ugyan, hogy 1990-hez képest 1150 fővel gyarapodott a magyar nemzetiségű egyetemi és főiskolai hallgatók száma, de ez még mindig kevés, akár a szlovákiai magyarság összlakosságán belüli részarányához – és ezzel együtt szükségleteihez – viszonyítunk, akár az országos növekedéshez. Ugyanis míg Szlovákiában 1990 és 1998 között 62,49 százalékkal nőtt az egyetemi hallgatók aránya, a magyar nemzetiségű hallgatóké csupán 44,61 százalékkal növekedett. A másik negatívum, hogy a magyar nemzetiségű hallgatók szakonkénti megoszlásában is aránytalanságok tapasztalhatók. „*Jelentős volt az egyetemi hallgatók számának növekedése a gazdasági szakokon. (...) Keresnünk kell az olyan jelenségek okait, mint például az, hogy miért növekedett az agrárszakon a magyar hallgatók számaránya csak 10,47%-kal, amikor országos szinten 59,54%-os a növekedés, és a szlovákiai magyarság által lakott területek inkább mezőgazdasági jellegűek. Ugyanígy meglepő az is, hogy a szlovákiai magyar hallgatók számának a második legnagyobb, 56,94%-os növekedése éppen azokon a műszaki szakokon következett be, amelyeken az országos növekedés messze a legalacsonyabb, csupán 18,96%-os. Az egyetemi típusú képzésben szintén sokkal kisebb az 1990 és 1999 közötti magyar hallgatói számarány-növekedés (25,38%), mint az országos növekedés, amely 70,89%-ot tett ki*”.⁹¹

Értelmiségi rétegünk nemek szerinti megoszlása a következő: 9873 (60,18%) férfi, 6534 (39,82%) nő. A magyar férfiak 4,6 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel,⁹² a magyar nők között pedig még kevesebb, 2,76 százalék a diplomás nők részaránya.⁹³ Egy újabb összehasonlítás: a szlovák férfiak 9,82 százaléka, a szlovák nők 6,63 százaléka szerzett felsőfokú végzettséget.

Korcsoportok szerinti megoszlásban a szlovákiai magyar értelmiség derékhadát, azaz 60,8 százalékát a 30–50 évesek alkotják.

A demográfiai adatok után néhány szó a szlovákiai magyar értelmiség eredetéről. A szlovákiai magyar értelmiség egyötöde többgenerációs értelmiségi, négyötöde pedig elsőgenerációs értelmiségi. A szlovákiai magyar értelmiség társadalmi eredete tehát heterogén. Megtalálhatók benne a paraszt, munkás és egyéb származású elsőgenerációs értelmiségiek éppúgy, mint a többgenerációs értelmiségiek. A jelenlegi szlovákiai magyar értelmiség nagyobbik része tehát nagyívű felfelé irányuló intergenerációs mobilitás hordozója, azaz szüleinél magasabbra emelkedett a társadalmi ranglétrán. Ugyanakkor az értelmiség társadalmi eredetének dinamikus, időrendben történő vizsgálata során egyre inkább felfedezhetők a homogenizálódás jelei: apai ágon fokozatos eltolódás tapasztalható a földműves származású értelmiségiektől a munkás-, illetve értelmiségi származásúak felé, s az anyai ágon is egyre nagyobb számban jelennek meg az értelmiségi anyák. Ez a tendencia jelzi a szlovákiai magyar értelmiség fokozódó önreprodukcióját.

Ami az intragenerációs, azaz a saját életúton belüli mobilitást illeti, a szlovákiai magyar értelmiségiek egyharmada mobil. A többiek, tehát az értelmiség kétharmada megőrizte eredeti pályáját és eredeti társadalmi státusát, ami a gyakorlatban annyit jelent,

⁹¹ László Béla: A szlovákiai magyar oktatásügy a kilencvenes években. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2000/2. szám, 15. oldal

⁹² 38,87%-uknak van alapkiskolai, 35,7%-uknak szakmunkás, 13,31%-uknak középiskolai végzettsége.

⁹³ 59,45%-uknak alapkiskolai, 14,02%-uknak szakmunkás, 22,75%-uknak érettségi bizonyítványa van.

hogy a diploma megszerzése óta ugyanazt a szakmát végzi, ugyanúgy alkalmazottként dolgozik, esetleg annyi különbséggel, hogy már nem az állami, hanem a magánszféra alkalmazottja. A mobilitás két irányba mutat: a pedagógiai pálya és a vállalkozás felé.

E néhány alapvető információ után, amellyel szerettem volna kissé behatárolni kutatásunk alanyát, vizsgáljuk meg, milyen az értelmiség rétegidentitása: hogyan jellemzi önmagát, milyen elvárásokat támaszt önmagával szemben, hogyan azonosul ezekkel az elvárásokkal.

A megkérdezett értelmiségiek szerint az értelmiségi fő jellemzője a felsőfokú végzettséghez kötődő vagy attól független szellemi munka, és a kultúraorientáltság. A humán és a reál értelmiségiek megítéléseiben jól kimutatható hangsúlyeltolódások vannak. A reál értelmiségiek az értelmiségi fő jellemzőjének a szellemi munkát, a kultúráltságot és a nem formális, azaz nem intézményesített pozícióból adódó tekintélyt tartják, míg a humán értelmiségiek egyértelműen a felsőfokú végzettséget, s csak azután következik a szellemi munka, a kultúráltság és a természetes tekintély.

Elenyésző, csupán 4 százalék azok részaránya, akik szerint elegendő, ha az értelmiségi rendesen elvégzi munkahelyi feladatait, ezen kívül egyéb elvárás nemigen támasztható vele szemben. A többi megkérdezett amellett foglalt állást, hogy az előbbieken meghatározott értelmiséginek más feladatai – többletfadatai – is vannak. Ezek tehát nem a rétegen kívülről támasztott, hanem a rétegből származó elvárások, s jelenlétük két fontos tényre figyelmeztet: egyrészt arra, hogy a szlovákiai magyar értelmiségnek van küldetés-tudata, másrészt pedig arra, hogy az értelmiség szerint a szellemi munka, a felsőfokú végzettség, a kultúraorientáltság és a természetes tekintély mellett ezt a többletet is fel kell mutatnia annak, aki értelmiséginek tartja magát.

Melyek ezek a többletfeladatok? Az értelmiségiek a megkérdezettek szerint fontossági sorrendben a következő feladatokat kell felvállalniuk:

1. *Az értelmiségi szakmájának és érdeklődési területének megfelelően gazdagítsa közössége életét*, vallotta a megkérdezettek 50,3 százaléka – leginkább a vállalkozók (56,8%), a pedagógusok (52,5%) és a műszakiak (52,1%).
2. *Az értelmiségi mindig szolgáljon példaképül közössége számára* (29,5%) – elsősorban a mezőgazdászok (32,1%), a közgazdászok (31%) és a humán értelmiségiek (30%) szerint. Ez az elvárás legkevésbé a vállalkozóknál van jelen (15,9%).
3. *Az értelmiségi az élet különböző területein, beleértve a közéletet is, töltson be vezető szerepet* (18,1%) – ezt a feladatot leginkább az egyéb humán értelmiségiek (22,4%) és a mezőgazdászok (21,4%) hangsúlyozzák, míg legkevésbé a pedagógusok (9,8%).

Az elmondottakból az derül ki, hogy a szlovákiai magyar értelmiségiek egy része tudatosan egyfajta fáklyaszerepet szán magának, nem elégszik meg a passzív szemlélői szerepkörrel, hanem főképp szakmai értelemben aktívan részt akar vállalni közössége életének irányításában, formálásában. Ugyanakkor vannak értelmiségiek, akik kevésbé azonosulnak egyik vagy másik elvárással. Kvalitatív felméréseink során is találkoztunk ezzel a kettősséggel. Például a Magyarországon diplomát szerzett fiatal értelmiségiek egy része visszatér Szlovákiába, s ezt azzal indokolja, hogy otthon szeretne dolgozni, a szlovákiai magyarok életének javításához, a szlovákiai magyarság felemelkedéséhez szeretne hozzájárulni, a szülőföldjén szeretné kamatoztatni a tudását, nem akarja cserbenhagyni az övét stb., holott tudják, hogy külföldön esetleg jobb feltételek mellett helyezkedhetnek el a szakmájukban. Mások viszont a lehető legjobb feltételeket keresik, s ahhoz mérten döntenek a letelepedésről, tehát a kibocsátó környezet felé irányuló visszacsatolás ke-

vésbé fontos számukra. Az ő esetükben az értelmiségi rétegidentitás fő elemei közül ugyan nem szorul ki a többletmunka, csupán az a kérdés, milyen közösség érdekében, s milyen megfontolásból akarják ezt végezni. Sőt, a többletmunka kifejezés tartalma is módosul az egyéni karrierépítés felé.

A két csoport közötti különbségre értékrendjük megvilágítása ad választ. Megvizsgáltuk a szlovákiai magyar értelmiségiek általános, politikai és nemzeti értékrendjét. Összehasonlítva az értelmiség általános értékrendjét a szlovákiai magyarok általános értékrendjével, szembetűnő volt a különbség. Épp a közösségi dimenzió volt az, amelyben különböztek egymástól. Míg a szlovákiai magyarok általános értékrendjében a közösségi dimenzióknak nincs „víváspont” szerepe, az értelmiség általános értékrendje a közösség-orientáltságtól az individualizmusig terjedő tengely mentén oszlik meg, épp ez a tengely differenciálja a legjobban.

A legjellemzőbb értelmiségi általános értékrend a *hagyományos közösségi* értékrend, amely a családi, nemzeti és vallási folytonosságon alapul. Ez már jelzi, s a mélyinterjúkból hatványozottan kiderül, hogy nem *én-központú* értékrendről van szó, ugyanakkor ezen értékrendet nem pusztán a közösség iránti nyitottság jellemzi, hanem ennek egy magasabb fokozata: a *közösség iránti szolgálat*. A hagyományos közösségi értékrend hordozói nagyon határozottan elutasítják a fogyasztói életmódot.

Az értelmiség másik csoportja, a *modernizált-individualista* általános értékrendük számára az egyéni érvényesülés a legfontosabb.

A két értékrendtípus közötti különbség szembetűnő. De menjünk tovább. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy az értelmiség milyen politikai értékekkel, elvekkel azonosul. A szlovákiai magyar értelmiség politikai értékrend szempontjából egyértelműen besorolható 60 százaléka két típusra különül el: a demokratákra és a tekintélyelvűekre (miközben ők maguk eleve két altípust alkotnak). A két típus nagyságrendjét tekintve csaknem azonos nagyságú, hiszen a demokraták részaránya 29 százalék, a tekintélyelvűek két altípusa pedig összesen 31 százalék. Kik a demokraták és kik a tekintélyelvűek? Erős összefüggés mutatható ki a hagyományos-közösségi általános értékrend és a demokrata politikai értékrend között, ami annyit jelent, hogy a hagyományos-közösségi értékrendű értelmiség elsősorban a demokrata politikai alapállás híve. A tekintélyelvűség nem kapcsolódik szorosan sem az egyik, sem a másik általános értékrendtípushoz. Ugyanakkor a tekintélyelvű értelmiség két altípusa között van egy lényeges különbség: az életkor. Míg a határozott politikai vezetés, központi állami irányítás és az állampolgári hűség hangsúlyozása ugyan kevésbé életkor-specifikus, de mégis leginkább a 30–55 évesekre jellemző, a semleges külpolitikát és azt, hogy a többségi nemzetnek jogában áll a kisebbséget hátrányosan érintő döntéseket hozni, egyértelműen a 30 éven aluliak vallják. Tehát amíg az idősebbek tekintélyelvűsége egy klasszikus centralizmusra épül, a fiatalokénak kiemelttől nemzetiességellenes éle van.

Ezek után kézenfekvő megvilágítani a szlovákiai magyar értelmiség nemzeti identitásának néhány vetületét is. Nézzük előbb a nemzeti hovatartozás és a haza kérdéseit. A szlovákiai magyarság kétharmada kultúrájából és anyanyelvéből vezeti le nemzeti hovatartozását, a többiek az állampolgárságból és a saját döntésből. Ezzel szemben az értelmiségiek 96,8 százaléka tartja meghatározónak az anyanyelv és kultúra szerepét. 93,7 százalékuk tartja természetesnek, hogy aki Szlovákiában a magyar kultúrán nőtt fel és magyar anyanyelvű, az csakis magyar nemzetiségű lehet, s ennek az összefüggésnek a fordítottját is vallják: csak az lehet magyar nemzetiségű, aki a magyar nyelven és kultúrán nőtt fel, azt szívta magába. Az anyanyelv és kultúra szerepét az értelmiségiek mindenütt fokozottan kihangsúlyozzák: 77,8% egyértelműen büszke arra, hogy magyar, 92% szá-

mára magyarnak lenni egyben felelősség is, épp a kultúra megőrzése miatt, mert az értelmiségre hárul a megőrzés feladata. Nagyon fontos: 60 százalékuk szerint magyarként is lehet érvényesülni Szlovákiában. Az értelmiséget a szlovákiai magyar összlakossághoz képest (75%) fokozottabban foglalkoztatják a nemzetiségi kérdések (88%), s 80% szerint fontos a nemzetiségi kérdésekkel foglalkozni. Az értelmiségiek a szülőföldjükhöz is fokozottabban ragaszkodnak, bár itt újra megmutatkozik a már jelzett kettősség: az elvagyodás is az értelmiségiekre jellemző igazán.

Hasonló képet mutat a szlovákiai magyar értelmiség nemzeti értékrendjének vizsgálata is. A domináns típus a szilárd nemzeti értékrend. De nem elhanyagolható a nemzetiségüket megtagadó és a passzív értelmiségiek részaránya sem.

E ponton visszatérnék az értelmiség rétegidentitásának vizsgálata során felmerült, a rétegen belül megfogalmazott követelményre, a többletmunka, a szlovákiai magyarsággért vállalt közösségi szerep követelményére. S gondoljunk vissza az értelmiségi általános értékrend közösségi dimenziójára is. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szlovákiai magyar értelmiségiek között előfordulnak olyanok is, akik számára nem fontos a nemzetiségük, akik félnek nyilvánosan vállalni a magyarságukat, valamint olyanok is, akik elfogadják és jogosnak tartják a magyarokat sújtó politikai döntéseket. Mivel ők eleve nem elkötelezettek a szlovákiai magyar közösség iránt, feltételezhető, hogy részükről a magyar közösség érdekében történő szerepvállalás nem téma. Az általános, politikai és nemzeti értékrendtípusok közötti összefüggések még inkább megvilágítják ezt a problémakört. Amint arról már szó esett, a hagyományos-közösségi általános értékrendűek politikai irányultsága erősen korrelál a demokrata értékrenddel. A modernizált-individualisták politikai értékrendje nem határozható meg csak az egyik vagy másik politikai értékrendtípussal. Nagyon élesen szembetűnik viszont a két általános értékrendtípus közötti különbség a nemzeti értékrend vizsgálatánál. Ugyanis míg a hagyományos-közösségiek domináns nemzeti értékrendje a szilárd nemzeti értékrend, a modernizált-individualistáknál a szilárd nemzeti értékrend erős elutasítása mutatható ki. Ezzel újfent megmutatkozik, hogy a szlovákiai magyar értelmiség rétegidentitása erősen összefonódik az értelmiség nemzeti identitásával. Ha tehát feltesszük a kérdést, hogy kik azok az értelmiségiek, akik hajlandók a szlovákiai magyarság példaképévé, szellemi és/vagy közéleti-politikai vezetőjévé válni – úgy és olyan mértékben, ahogyan és amennyire azt értelmiségi rétegidentitásukból adódóan fontosnak tartják –, a válasz a következő: elsősorban a hagyományos-közösségi értékrendű, s egyben szilárd nemzeti identitású értelmiség. S milyen konkrét hétköznapi cselekedetekben nyilvánul ez meg? Például abban, hogy az értelmiségi szülő magyar vagy szlovák tannyelvű alapiskolába írta-e a gyermekét. A mai szlovákiai valóságban konkrét helyi körülmények között ennek a döntésnek több szempontból is példaértéke és messzemenő súlya lehet. Hiszen az az értelmiségi, aki szlovák alapiskolába írta a gyermekét, úgy cselekszik, mint a saját farkába harapó kígyó: saját rétege, a szlovákiai magyar értelmiség jövőjét veszélyezteti általa.

A vajdasági magyarok nemzeti és nyelvi identitása*

Az alábbiakban egy szociológiai felmérés első eredményeiről számolunk be. A felmérés 2000 májusában, egy esztendővel a NATO-bombázások után, a Milosevics-i Jugoszlávia utolsó hónapjaiban készült.⁹⁴ A vizsgálat tehát egy olyan korszak lenyomatát őrizi, amely azóta már véget ért. Hogy valóban lezárult-e teljesen, s hogy a 2000 őszi bekövetkezett politikai fordulat (Milosevics bukása, valamint Szerbia lassan induló, ellentmondásos demokratizálódása) milyen mértékben változtatta meg a magyar kisebbség helyzetét és lelkiállapotát, arra az elkövetkező felmérések tudnak majd válaszolni, ha tapasztalataikat egybevetik a mi 2000 tavaszán készült látletünkkel, illetve korábbi más vizsgálatokkal.

A személyes kérdéses módszerével, a kérdezettek lakásán készült kérdőíves adatfelvétellel 21 (kisebb és nagyobb, különböző tájegységekhez tartozó) településre,⁹⁵ s azokon belül 562 felnőtt (18 éven felüli) magyar nemzetiségű személyre terjedt ki. A kvótás módszerrel kiválasztott mintasokaság, a település nagyságrendje, nem, életkor és iskolai végzettség szerint közelítő pontossággal reprezentálta a vajdasági magyarságot (illetve annak az 1991-es népszámláláskor mért, de azóta többféle változáson átment összetételét).⁹⁶ A kérdőív és a kérdéses nyelve magyar volt.

A felmérést Tomka Miklós vallásszociológussal közösen végeztük. Az alábbi beszámoló az általam vizsgált témakörök közül a nemzeti identitás különböző szegmenseit mutatja.

* A szerző a PPKE-BTK; Regionális és Kisebbségi Kultúrák Kutatóműhelye munkatársa. A tanulmány alapját képező kutatást az MTA Kisebbségkutató Műhelye, az Oktatási Minisztérium (a magyar-holland együttműködési program keretében), és az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány (OKTK) VIII/b. programja támogatta.

⁹⁴ A kérdőíves adatfelvétel megszervezése és lebonyolítása a budapesti KÓD Kft, és – Gábrityné dr. Molnár Irén vezetésével – a szabadkai Magyarságkutató Tudományos Társaság (MTT) közvélemény-kutató csoportjának munkája volt. Köszönet mindannyiuknak!

⁹⁵ Ada (Ada), Bácsföldvár (Bačko Gradište), Csóka (Čoka), Felsőmuzslya (Mužlja), Gombos (Bogojevo), Horgos (Horgoš), Kelebia (Kelebija), Kishegyes (Mali Idjoš), Magyarkanizsa (Kanjiza), Óbecse (Bečej), Palics (Palič), Péterréve (Bačko Petrovo Selo), Szabadka (Subotica), Székelykeve (Skorenovac), Temerin (Temerin), Tiszaszentmiklós (Ostojičevo), Topolya (Bačka Topola), Torontálorszi (Rusko Selo), Törökbecse (Novi Bečej), Újvidék (Novi Sad), Zenta (Senta).

⁹⁶ Az utóbbi évtizedben a Vajdaságból távozottak főleg a fiatalabb és képzettebb rétegekből kerültek ki. Mintánkról elmondható, hogy valamelyest az 1991-es helyzethez képest is túlréprezentálja a diplomásokat, viszont – ezt némileg ellensúlyozva – valamelyest alulreprezentálta az érettségizetteket, de az alacsonyabb (általános iskolai vagy ennél is alacsonyabb) végzettségűeket is. Mintánk a 30 éven aluli és a 60 év feletti korcsoportokat – nem jelentős mértékben – egyaránt túlréprezentálta a középkorúak rovására. Bár az eltérések hatásukban bizonyos mértékig kiegyenlítik egymást, annyi biztos elmondható, hogy eredményeink – a valóságosnál feltehetőleg képzettebb minta folytán – valamelyest „jobbak” a mai vajdasági helyzetről.

ra és a nyelvválasztási szokásokra terjed ki. (Hasonló reprezentatív vizsgálatra, ugyancsak Tomka Miklóssal közös vállalkozásként, 1998-ban és 1999-ben Erdély, Kárpátalja és Felvidék magyar nemzetisége körében is sor került.⁹⁷ Sőt 2000 végén – hasonló témakörökben – a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet projektumaként Magyarországon is végeztünk reprezentatív adatfelvételt). S ha hozzávesszük mindehhez, hogy a most szerepeltetett kérdések zömét már a kilencvenes évek első felében és derekán is feltettük nyolc közép-európai ország közel 2800 magyar nemzetiségű polgárának,⁹⁸ kirajzolódik annak lehetősége, hogy 2000-ben a Vajdaságban nyert adatainkat alkalomadtán időben és térben „meghosszabbítsuk”, és összevessük más országokból származó és korábbi vajdasági adatokkal.

Meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgált térségben élő magyar kisebbség sanyarú demográfiai, gazdasági, kulturális helyzetéről, az 1920-as évek óta folyamatosan érvényesülő beolvastatási törekvések, a kilencvenes években dúló délszláv testvérháborúk, és a diktatorikus belpolitikai viszonyok hatásáról a vajdasági kutatóműhelyekben készült tanulmánykötetek is tudósítanak, nagy hitelességgel.⁹⁹ A vajdasági tanulmányok sokoldalú képet rajzolnak egy drámai méretekben fogyatkozó, lehetőségeiben erősen korlátozott, sőt fenyegetett népcsoportról. A vajdasági magyarok létszáma a II. világháború utáni évtizedekben – még az 1971-es népszámláláskor is – 420 és 440 ezer között mozgott. Az 1991-es népszámlálás során már alig 340 ezer magyart találtak. A kilencvenes években a fogyás üteme felgyorsult, részint a 40 ezer főre becsült háborús menekülthullám, részint az előregedés és a természetes fogyás megállíthatatlannak tűnő és gyorsuló tendenciája miatt. Becslések szerint a 2001-es népszámlálás már csak mintegy 270–280 ezer magyart fog találni a Vajdaságban.¹⁰⁰

A nemzeti hovatartozás tudata

Amikor azután tudakozódtunk, hogy a kérdezettek – kisebbségi létük oly sok hányattatása és megpróbáltatása után – *számon tartják-e magukat egy (vagy több) nemzet tagjaként*, mindössze 2,5%-nyian válaszoltak nem-mel. A kérdezettek 10%-a számolt be *kettős* (többnyire magyar-szerb) identitásról, 87,5% pedig kifejezetten *magyarként* identifikálta magát. Ezek az arányszámok nem tűnnek vajdasági specialitásnak: a szlovákiai és a

⁹⁷ Gereben Ferenc – Tomka Miklós: *Vallásosság és nemzettudat*. Vizsgálódások Erdélyben. Bp. 2000. Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet; Gereben F.: *Nemzeti és kulturális identitás Kárpátalján*. Pro Minoritate 2000/tavaszi; Gereben F.: *A szlovákiai magyarok identitástudata és olvasáskultúrája*. Új Forrás.

⁹⁸ A 8 ország: Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, (bizonyos részkérdésekben:) Horvátország, Szlovénia, Ausztria és Magyarország. Az adatok részletes bemutatását és elemzését ld.: Gereben F.: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Bp. 1999. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.

⁹⁹ Ld. pl.: *Vajdasági útkereső*. Szerk.: Gábrityné dr. Molnár Irén és Mircics Zsuzsa. Szabadka, 1998. (MTT Könyvtár 2.); Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Bp. – Újvidék, 1999. Osiris K. – Fórum K. – MTA Kisebbségkutató Műhely; *Vajdasági marasztaló*. Szerk.: Gábrityné dr. Molnár Irén és Mircics Zsuzsa. Szabadka, 2000. (MTT Könyvtár 3.)

¹⁰⁰ Mircics Károly: *Demográfiai jellemzők, társadalmi mutatók*. In: Vajdasági marasztaló. I. m. 31. és 45. p.

kárpátaljai magyarok körében egészen hasonló arányokat találtunk, sőt a magyarországi felnőtt népességben (a nemzeti kötődést egyáltalán nem vállalók magas – egytizedes – aránya miatt) az önmagukat egyértelműen magyarnak tartók aránya valamivel kevesebb, 85%-os volt. A magyar nemzettudat Kárpát-medence szerte Erdélyben tűnik a legerősebbnek: ott 1998-as felmérésünk hasonló kérdésére 95%-nyi válaszadó határozta meg magát kifejezetten – tehát a kettős kötődésűeket nem számítva – magyarként.

A vajdasági nemzetiség-vállalási adatok tehát igazodnak a közép-európai magyarság körében szokásos magatartásnormához. Annak ellenére történik ez, hogy a vajdasági magyarok között volt a legmagasabb (mintegy kétharmados) azoknak az aránya, akik úgy vélik, hogy (néha vagy gyakrabban) *hátrányt szenvedtek* nemzeti hovatartozásuk miatt. (A többi országban ezek aránya 50 és 60% között mozgott).

Azoknak, akik (egyes vagy többes kötődés formájában) vállalták a magyar nemzetiséghez való tartozásukat, feltettük szokásos kérdésünket: „*Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*” A nyitott kérdésre adott spontán válaszokat egyrészt identitás-kategóriákat képezve (ld. 1. sz. táblázat), másrészt tartomelemzéses módszerrel (a jellegzetes szöveg-elemeket elkülönítve) dolgoztuk fel. Az 1. sz. táblázat szerint a vajdasági magyar identitás domináns elemét a *kulturális* (nyelvi, történelmi, a hagyományokon, magyar iskolázáson stb. alapuló) hovatartozás-tudat adja.

1. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Identitáskategóriák százalékos megoszlása a vajdasági magyarok körében
(2000. május)

Identitáskategóriák	%
Nem tudja, ill. nem válaszolt	5,8
(Kizárólag) <i>negatív élmény</i> : hátrányos kisebbségi helyzet, nehézségek, szenvedés, nyomasztó élmények, elnyomás stb.	7,4
<i>Közömbös</i> : „mindegy, mi vagyok”, olyan, mint más néphez tartozni; semmi (különösét) nem jelent; „fontosabb embernek lenni”.	7,2
<i>Természetes, magától értetődő dolog</i> ; adottság, amibe beleszülettünk; <i>származás</i> dolga: őseink is magyarok voltak.	5,9
<i>Tartozni valahová</i> (egy közösséghez, nemzethez, néphez, szülőföldhöz, szűkebb környezethez, családhoz).	6,3
Közös <i>(anya)nyelv</i> ; <i>kultúra</i> , hagyomány, történelem, vallás, szokások, magyar iskolázás, nevelés.	28,2
<i>Búszkeség</i> , ill. <i>más pozitív érzés</i> (öröm, boldogság, dicsőség, megtisztelő dolog, megnyugvás, „mindent” jelent); illetve pozitív jellemvonások (becsülettel, tisztességgel kell – magyarként – élni)	21,9
(Nehézségek ellenére) vállálás, küzdelem, helytállás, feladat; kisebbségi lét, hátrányos helyzet ellenére megőrizni, ápolni, megmaradni kell; a szabadságot, kisebbségi jogokat meg kell védeni ill. ki kell harcolni; az identitást át kell hagyományozni a következő generációkra.	17,3
Összesen:	100,0

A nemzeti önmeghatározásban jelentős súlyt kapnak a *pozitív érzelmek* is, valamint a nemzeti hovatartozás *vállalásának, megőrzésének* etikai gesztusa. Ez a három elem bizonyult a közép-európai országok magyarságának egyéb régióiban is a nemzettudat három alappillérenek, csak egymáshoz viszonyított arányuk változik: Erdély (és Kárpátalja) a nem mindig könnyű kisebbségi sors és identitás vállalására helyezi a fő súlyt, a szlovákiai magyarságot a három elem viszonylagos egyensúlya jellemzi; a vajdasági magyarok identitásbeli specialitásának a kulturális javak preferálása tűnik. Az anyaország „identitástérképe” a legsajátosabb: az érzelmi elemek jelentős túlsúlya mellett a „természetes dolog” és a „valahová (országhoz, nemzethez stb.) való tartozás” kategóriák kapnak minden más régiónál nagyobb említésszámot. Vagyis Magyarországon a nemzeti identitás kérdése más hangsúlyokat kap, mint a kisebbségben élő magyarság közegében: természetes adottságként, az országhoz és annak társadalmához való tartozás magától értetődésével élnek meg sokan közösségi identitásukat, és – sajátos módon – meglehetősen erős (de nem okvetlenül tartalmas)¹⁰¹ emocionalitással. Ez utóbbi tény azért nevezhető sajátosnak, mert a Vajdaságban (és minden más határon túli régióban) az utóbbi években *csökkent az identitás érzelmi telítettsége*. A Vajdaságról elmondható még, hogy 1992/93-as felmérésünk által tapasztaltakhoz képest¹⁰² (és ez nemcsak a fentebb említett identitáskategóriák, hanem a most nem részletezett tartalomelemzéses identitáselemek tekintetében is igaz) a kevésbé tudatos, kevésbé reflektált (közömbös, pusztán evidenciában gondolkodó) és az érzelmi hozzáállású identitástípusok jelentősége csökkent, a tudatosabb, a kultúrjavarokhoz (főleg az anyanyelvhez) kötődő, az identitást vállaló és tevőlegesen megélő típusok súlya pedig növekedett. Vagyis a Vajdaságban is – minden megpróbáltatás és háborús fenyegetés ellenére (vagy talán – részben – annak eredményeképpen?) valamelyest növekedett és *erősebbé vált a kultúrnemzeti összetartozás-tudat*.

A *vallásosság* – korábbi tapasztalatainkkal megegyezően – Vajdaságban is az identitás szerves része. A vajdasági magyarok *felekezeti* megoszlásáról az 1991-es jugoszláv népszámlálás adatai tudósítanak. Eszerint túlnyomó többségük (88%-uk) *katolikus*, 6%-uk *protestáns*.¹⁰³ A felmérésünk során megkérdezett személyek körében a (római) katolikusok aránya ugyancsak 88%-os volt, de ehhez járult még azoknak az egytizednyi aránya, akik nem voltak egyik egyháznak vagy felekezetnek sem tagjai (Magyarországon ez a kategória lényegesen népesebb: mintegy 40%-ot tesz ki). A valláshoz való kötődés valamilyen (aktívabb vagy mérsékelt) formáját együttesen a vajdasági minta 72%-a (Magyarországon 50%-a) vállalta, és ez a határon túli magyarok egyéb csoportjaihoz viszonyítva is nagyon jó eredmény: csak Kárpátalja (83%) múlja felül.¹⁰⁴ A vajdasági magyar népcsoport is igazolni látszik a tételt, hogy a kisebbségi lét általában kedvez az egyházakhoz és a valláshoz való kötődés intenzitásának, mert a kisebbségi helyzet identifikációs szükséglete megnő, és a *vallásosság* (és az egyház) – ezt vajdasági vizsgálatunk ismételtelen is meg tapasztalta – *a nemzeti identitást erősítő tényezők egyike*.

¹⁰¹ Erről a kereszt táblák árulkodnak: az érzelmi központú identitáskategória általában az alacsonyabb iskolai végzettséggel, alacsonyabb kulturális teljesítményszinttel stb. jár együtt.

¹⁰² Vö.: Gereben F.: *Identitás, kultúra, kisebbség*. I. m. 77. p. és Függelék VIII. sz. táblázat.

¹⁰³ Gábritnyé dr. Molnár Irén: *Vallási életünk*. In: Vajdasági marasztaló. I. m. 164. p. alapján.

¹⁰⁴ Tomka Miklós: *Vallás és nemzeti tudat*. Bp. 2000. (Kézirat) 15. p.

Meglehetősen erősek az egyes – a kérdőívben felsorolt – *nemzeti szimbólumokhoz* való kötődések is. Ezek közül a válaszadók különösen a *magyar himnusz*t tartották a magyarsághoz tartozás szempontjából fontosnak: az 1-től („nem fontos”) 5-ig („nagyon fontos”) terjedő skálán 4,21 pontot ért el. A 2. és 3. helyezést (gyakorlatilag holtversenyben) a *Szent Korona* (4,08) és *piros-fehér-zöld zászló* (4,06) kapta. Viszonylag magas átlagpontszámot kapott Petőfi Sándor *Nemzeti dal*-a (3,89) és a magyar *címer* (3,77) is, valamint a regionális jelentőséggel is bíró, a nándorfehérvári győzelemre emlékeztető *déli harangszó* (3,53). A többi vajdasági vonatkozású történelmi emlékhelynek (a *zentai csata* emlékművének és az *aracsi templomromnak*) csak mérsékelt szimbolikus erőt (3,00 és 2,91) tulajdonítottak a válaszadók, hasonlóképpen a *kokárda* is a kevésbé fontos (2,99) nemzeti szimbólumok közé sorolódott.

A határon túli magyarság körében – bármely közép-európai országban is élnek – egyetemlegesen a Himnusz, a nemzeti trikolor és Szent Korona bizonyult a három legfontosabb nemzeti szimbólumnak, a regionális eredetű szimbólumok ehhez képest alárendelt jelentőségűek, vagyis a már említett össznemzeti identitástudat e téren erősebbnek tűnik a regionális tudatnál.

De ez az állítás csak a kulturális szimbólumokra igaz. Ugyanis amikor a *haza* fogalmát, a *tájegységi hovatartozás* kérdését vizsgáltuk, előre megadtunk bizonyos földrajzi kategóriákat, és mindegyiknél jelölni kellett – szintén 1-től („egyáltalán nem”) 5-ig („teljes mértékben”) – az odatartozás érzésének mértékét. Ebben a versenyben a szűkebb „szülőföld” és a „Vajdaság” magasán vezet (4,64; 4,70), és bár „Jugoszlávia” lényegesen kevesebb pontot kapott (3,41), jelentősen megelőzi *Magyarországot* (2,47). Vagyis a *táji földrajzi kötődés terén a lokális (regionális) mi-tudat nagyon erős, mondhatni a haza-fogalmat is helyettesíti*. A korábban fontosnak talált kultúrnemzeti összetartozás-tudat egyáltalán nem jelent egyúttal különösebb vonzalmat az anyaország iránt. Sőt: Magyarország a legalacsonyabb pontszámot kapta. Még a „közép-kelet-európai” térség is, amellyel a határon túli (nemcsak a vajdasági) magyarok láthatólag nem nagyon tudnak mit kezdeni, magasabb pontszámot ért el (2,64). „Európa” (így tagolatlanul) a maga nimbuszával és presztízsével még a NATO-bombázások után is jó közepes vonzerőt (3,16) gyakorolt a vajdasági magyarokra.

Nemzeti önkép, múlt- és jövőkép

Három kérdést tettünk fel az egyes nemzeti közösségek esetlegesen létező jellegzetes tulajdonságait illetően. Elsősorban a *vajdasági magyarok* jellemző tulajdonságaira kérdeztünk rá. A válaszhány és a „nem tudom” válaszok együttes aránya meglehetősen magas: 15%-os volt, és további 22% pedig úgy gondolta, hogy nincsenek ilyen tulajdonságok. A fennmaradó mintegy kétharmadnyi válaszadó viszont megnevezett (spontán módon) bizonyos tulajdonságokat, amelyek között a *szorgalmas* (dolgos, munkaszerető) vezetett 139 említéssel, ezután az *alkalmazkodó* (türelmes) következett (38), majd a *kitarító* (29), *széthúzó* (26), *félélnk* (20), és *barátságos* (18). Ha összesítjük az egy válaszadó által megnevezett (esetleg többféle) tulajdonságot, az összes kérdezett 40%-a nevezett meg *kizárólag pozitív* tulajdonságot, 15%-a *vegyesen* pozitívát és negatívát, és 8% *csupa rosszat*. Ez utóbbi kategória a kilencvenes évek első felében mért helyezethez képest gyengültni látszik, míg a nem válaszolók és a jellegzetes tulajdonságok nemlétére voksolók aránya a kilencvenes években erőteljesen megnövekedett. Vagyis úgy tűnik, hogy a nemzeti önkép a Vajdaságban az utóbbi években egyrészt elbizonytalanodott, másrészt viszont mintha (önvédelemből?) *pozitívabbá* vált volna. Továbbá (a vezető konkrét tulajdonsá-

gokból kikövetkeztethetően), feltehetőleg a körülmények nyomására, a korábbiánál *alkalmazkodóbbnak, szerényebbnek, sőt megfélemlítettebbnek* látszik.¹⁰⁵

Külön kérdésben tértünk ki a *magyarországi magyarok* jellemzésére. Bár a kérdés elől nagyon sokan kitértek (minden negyedik kérdezett), és további 26% vélte úgy, hogy nincsenek jellemző tulajdonságaik, a kérdezettek véleményét nyilvánító csonka felerésze túlnyomóan sötét képet őriz az anyaország polgáiról: a csupa jó tulajdonságot megnevezők 6%-ával szemben a kizárólag negatív tulajdonságot említők 33%-ot képviselnek. A megnevezett konkrét tulajdonságok a vajdasági magyarok jelentős részének sértettségéről, megbántottságáról vallanak: szerintük a magyarországiak *nem szeretik* (lenézik) a vajdaságiakat (29), *beképzettek* (27), *irigyek* (25), *széthúzóak* (18), *önzők* (16), *anyagiasak* (13), *maguknakvalók* (12) stb. Ezek mögött a jelzők mögött (még ha közöttük, alacsonyabb említésszámmal, pozitív tartalmúak is előfordulnak) konkrét, és jobbra negatív tapasztalatok állhatnak.

Ha visszaidézzük a földrajzi-táji kötődés adatai közül Magyarország rendkívül kedvezőtlen helyzetét, elmondhatjuk, hogy a Vajdaságban – a határon túli térségek között nem egyedülállóan – az anyaországról és annak lakosságáról meglehetősen negatív kép alakult ki. Annak ellenére történt ez, hogy Magyarország befogadta és sokféle módon segítette a délszláv háborúk menekültjeit és egyéb kárvallottjait (köztük a vajdasági magyarokat is), és annak ellenére, hogy a magyarországi nemzetpolitika az utóbbi években egyre kifejezettebb szolidaritást vállal a környező országok magyarságával. Valószínűleg ennek a negatív országmágnak a gyökerei – amelyeket érdemes lenne külön is górcső alá venni –, a hétköznapi érintkezések világába vezetnek, ahol a jelek szerint a meglehetősen eltérő értékrendek, gondolkodásmódok és anyagi lehetőségek konfliktusai nem tették lehetővé a határon túli magyarok számára, hogy kellőképpen megszabaduljanak a kisebbségi sors stigmáitól.

A konfrontációnak mindenesetre elég intenzívnek kell lennie, mert az anyaországiak képe alig pozitívabb, mint a többségi népé, az állami nyomásgyakorlás eszközeivel rendelkező, és a közelmúlt délszláv háborút kiobbantó *szerbeké*. Az ő (vélt vagy valódi) jellegzetes tulajdonságaikról sokkal többen nyilatkoztak, mint a magyarországi lakosságról, és az összes kérdezett 41%-a említett velük kapcsolatban kizárólag negatív tulajdonságot. (Elsősorban azt, hogy a szerbek *erőszakosak és agresszívak*, hogy „túlzásba viszik” a hazafiságot, *nacionalisták, gőgösek*, és lenézik a többi nemzetet stb.).

A nemzeti önképhez hasonlóan egy adott nemzetiségi csoport *jövőképe* is az identitástudat szerves részét képezi. A vajdasági magyarok – a bombacsapások után, és még a Milosevics-i rendszer bukása előtt – *saját jövőjüket* meglehetősen *borúlátóan* ítélték meg: 60% nyilatkozott (erős vagy mérsékelt) pesszimizmusról, míg az optimisták aránya csak 35%-ot tett ki. (Ezekkel az adatokkal a vajdaságiak a Kárpát-medence magyar népcsoportjai közül a legpesszimistábbnak bizonyultak). Egészen más eredményt kaptunk, amikor az „*egész magyarság*” jövőbeli esélyeit tudakoltuk: itt a borúlátók összesített aránya csak 27%-os volt, a derűlátóké viszont kétharmados. (Magyarországon, ugyanarra a kérdésre válaszolva, mintegy 20%-kal kevesebb optimistával találkoztunk). Ez azt jelenti, hogy a vajdasági magyarok nem „alkatilag” pesszimisták, hanem csak saját helyzetüket és várható sorsukat ítélték meg – legalábbis 2000 májusában – borúlátóan.

¹⁰⁵ Az összehasonlítás hatékonyságát rontja, hogy 1992/93-ban *általában* a magyarok tulajdonságaira kérdeztünk rá, és nem a vajdaságiakéra. Az összevetés csak akkor jogos, ha feltételezzük, hogy a határon túli magyarok a nemzeti önkép kialakítása közben már a kilencvenes évek első felében is saját közegük magyarságára gondoltak elsősorban.

**Pozitív, illetve negatív történelmi személyiségek és események említése a vajdasági magyarok körében
(2000 május)**

Nagyra értékelt pozitív személyiségek	Említések száma	Nagyra értékelt pozitív események	Említések száma	Ellenszenves, negatív személyiségek	Említések száma	Szégynletes, tragikus események	Említések száma
Joszip Broz Tito	110	1848/49	91	Hitler	190	Trianon	95
Szent István	93	honfoglalás	34	Sztálin	87	a háborúk	70
Mátyás király	54	1956-os forradalom	28	Milosević	67	II. világháború	60
Kossuth Lajos	43	a II. világháború vége	27	Šešelj	26	a délszláv térség utóbbi háborúi	51
Széchenyi István	22	államalapítás	26	Rákosi M.	21	I. világháború	40
Petőfi Sándor	21	nándorfehérvári diadal	18	Mussolini	15	holocaust	36
Hunyadi János	16	zentai csata	16	Ceaușescu	11	NATO-bombázások	23
II. Rákóczi Ferenc	10			Horthy M.	10	atombomba ledobása	12
Antall József	7			Kádár J.	10	Mohács (1526)	12
Árpád vezér	7			Nero	7	nemzetiségek üldözése	12
Colombus	6					1956-os forradalom leve- rése, megtorlások	10
Gandhi	6						
Horthy Miklós	6						
Napoleon	6						

Nemcsak a jövőről, hanem a múltról alkotott kép is érdekelt minket, és ezért több kérdéssel szondáztuk meg a kérdezettek *történelmi tudatát*. Azt igyekeztük kideríteni, hogy kik, illetve melyek azok a mértékadó történelmi személyiségek és események, amelyeket kifejezetten nagyra értékelnek, illetve amelyeket elutasítanak, ellenszenvesnek tartanak. (A személyek és események – akiket és amelyeket a kérdezettek spontán módon nevezhettek meg, a magyar és a nem magyar történelemhez egyaránt tartozhattak).

A *pozitív történelmi személyek* listájának élmezőnyében (ld. 2. sz. táblázat) a magyar történelem azon szereplőit találjuk, akik kiépítettek és megvédelmeztek egy biztonságos, erős, európai jelentőséggel bíró Magyarországot (*Szent István, Mátyás király*), illetve akik a nemzeti szabadság és felemelkedés élharcosai voltak (Kossuth, *Széchenyi, Petőfi, Rákóczi*). Ezek a nevek a Kárpát-medence más magyarlakta régióiban is fontosak, és – beleértve Magyarországot – a népszerűségi listák élvonalában szerepelnek, még a sorrendjük is erősen hasonló. A vajdasági listának van azonban egy teljesen speciális, minden más régiótól eltérő vonása: az első helyen (akárcsak 1992/93-ban) *Tito* marsall áll, akit valószínűleg a zavaros jelen, és a nosztalgikusan megszépített múlt kontrasztja állított így előtérbe. A másik specialitást *Hunyadi János*, a nándorfehérvári győző szereplése jelenti listánk középmezőnyében, ami azt jelzi, hogy a történelmi tudatnak – az össz-nemzeti jelleg mellett – vannak regionális vonásai is.

A 2. sz. táblázat többi listája is megőrizte más országok magyarságához, és ugyanakkor a kilencvenes évek első feléhez való hasonlóságát. Változatlanul az *1848/49-es* forradalom és szabadságharc jelenti a magyar történelem legfontosabb vonatkoztatási pontját, amelyet *1956* (a *honfoglalással* együtt) jelentős különbséggel követ. Az adott régiót érintő pozitív események köre a győztes *zentai csata* emlékével bővült. Ugyancsak változatlan a *Hitler-Sztálin* sorrend is a negatív személyiségek névsorának élén. Vagyis az utóbbi évtizedek minden „balról” jövő pofonja ellenére a két XX. századi totális rendszer erkölcsi megítélése korántsem kiegyensúlyozott. Némi változást jelent a negatív történelmi események jegyzékén (amelyet egyébként Trianon említése vezetett), hogy a Tito partizánjai által elkövetett 1944 őszi vérengzések (amelyeknek legalább 20 ezer magyar polgári lakos esett áldozatul) – ellentétben az 1992/93-as listával¹⁰⁶ – 2000-ben konkrétan nem szerepelnek. (Mint ahogy nem szerepelnek – szintén 1992-vel ellentétben – a magyar részről elkövetett 1942-es kivégzések [„hideg napok”] sem). Ezek a sötét emlékek – feltehetően a közelmúlt háborúiban való fenyegető aktualizálódásuk miatt – az olyan általános megfogalmazások mögé rejtőzhettek el, mint pl. a „nemzetiségek üldözése”. *Milosevics* megítélésében azonban már korántsem olyan tartózkodóak a kérdezettek: a negatív történelmi személyiségek névsorában az „előkelő” 3. helyen áll a kérdés idején még aktív államelnök.

Nyelvi identitás

Felmérési tapasztalataink szerint a kisebbségben élő magyarok számára az identitás legfontosabb kulturális eleme az *anyanyelvhez* való ragaszkodás. Ez indokolta teszi, hogy külön foglalkozunk az anyanyelv használatának szociológiai jelenségeivel. A kérdezettek 95%-a vallotta egyértelműen azt, hogy magyar az anyanyelve. A fennmaradó hányadból 4% vegyes (jórészt magyar-szerb, 1% pedig szerb-horvát) anyanyelvről tett – magyarul – tanúságot. A megkérdezettek 55%-ának, a házaspár interjúalanyok 87%-ának volt a házastársa is magyar anyanyelvű, vagyis felmérésünk a *nyelvi vegyesházasságok* arányát

mintegy 13%-osnak találta, hasonlóan a kárpátaljai és a szlovákiai magyarokhoz. (Erdélyben ez az arány némileg alacsonyabbnak mutatkozott).

Rendkívül fontos kérdés, hogy a kisebbségben élő polgárok milyen nyelven végzik (végezhetik) *iskolai tanulmányaikat*. *Végig* (minden iskolatípus minden osztályában) *magyar nyelven tanult* a vajdasági kérdezettek 62%-a.¹⁰⁷ *Vegyes* tannyelv (vagyis egyes iskolatípusokban vagy egyes osztályokban magyar, másokban pedig szerb tannyelv) jellemezte a minta 35%-át, míg *a végig többségi nyelvű* iskolát látogatók aránya csak 2%-os volt. Vajdasági interjúalanyaink között az iskolai anyanyelvhasználat valamelyest nagyobb szerepet kapott, mint Közép-Európa más országainak magyar nemzetiségei körében, főleg Kárpátalja (a végig magyar nyelven tanulók 50, és a végig nem magyar nyelven tanulók 16%-os arányával) maradt el az anyanyelvi iskolázás terén. (Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az adatok a múltbéli állapotokat tükrözik, ugyanis a kérdezettek felnőtt korban vallottak ifjúkori iskolázottságukról).

A tannyelv megválasztása természetesen erősen függ attól, hogy a kérdezett meddig jutott el az iskolázás lépcsőfokain. Az a tendencia érvényesült, hogy minél több osztályt végzett valaki, annál kisebb esélye volt arra, hogy ezeket végig anyanyelvén járja ki: az alapiskolát (vagy még azt sem) végzetteknek 80%-a járt kizárólag magyar iskolába, a szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezőknek *kétharmada*, a középiskolai végzettségűeknek már *fele*, a felsőfokú végzettségűeknek pedig csak *egyharmada*. A többiek – részben vagy egészben – a többségi nép nyelvén szerezték meg a foglalkozásukhoz szükséges iskolai végzettséget, szakképzettséget. Vagyis a jelek szerint *az anyanyelv – széles körben – csak az alacsonyabb társadalmi státusznak megfelelő iskolázottsági szint eléréséhez tud segítséget nyújtani*. Ez a tendencia sem vajdasági specialitás, hanem a közép-európai kisebbségi sors sajnálatos velejárója. (Ugyanis ezt tapasztaltuk az erdélyi, kárpátaljai és a szlovákiai magyarok körében is).

3. táblázat

Kizárólag, vagy túlnyomórészt magyarul kommunikáló vajdasági magyarok aránya (2000 május)

A kommunikáció helyszínei	Az összes megkérdezett (562 fő) százalékban
Szűkebb családi körben	92,5
Baráti körben	68,0
(Legutóbbi vagy jelenlegi) munkahelyén	43,2
Üzletben, piacon	34,7
Hivatalban, hatóság előtt	10,5

A *hétköznapi élet* öt helyszínének nyelvhasználati arányait is megvizsgáltuk. Az anyanyelv-domináns nyelvhasználat esélyeit illetően (ahogy a 3. sz. táblázat adatai bizonyít-

¹⁰⁷ Ez természetesen nem jelentette a többségi nyelv teljes mellőzését: egyrészt a szerb nyelv a magyar nyelvű iskolákban is végig külön tantárgy, amellet nem kevésszer előfordult (különösen középiskolában), hogy egyes tantárgyakat – úgymond magyar tanár hiányában – a magyar tannyelvű iskolában is többségi nyelven oktattak.

ják) a helyszínek jelentősen különböznek egymástól. A *család* áll az élen, valamint a *baráti kör*: a domináns anyanyelvhasználat mindkettőben erős többséget képvisel. (Ez nemcsak a Vajdaságban, hanem más országok népcsoportjai körében is így van). Majd a *mun-ka-hely*; a kereskedelmi helyszínek (üzlet, *piac*), s végül – mindössze egytizedes aránnyal – a *hatósági (hivatali)* helyszínek következnek. Ezek a helyeken a kisebbségi polgár – az intim szférából az állampolgári nyilvánosság körébe lépve – anyanyelvén már kevés-sé, a hatóságok előtt pedig nagyon kis mértékben boldogul.

A hétköznapi élet öt helyszínének nyelvválasztási adatai alapján összesített mutatót képeztünk, amely az élethelyzetek viszonylagos teljességére nézve fejezi ki az anyanyelv esélyeit. Eszerint a vajdasági magyarok széles körben (mind az öt szintéren) érvényesülő anyanyelvi dominanciája a megkérdezettek kevesebb mint egytizedére (8%) jellemző, s ehhez járul a szűkebb körben (3-4 helyszínen) tapasztalható, szintén dominánsnak mondható anyanyelvhasználat (16%). Tehát a *vajdasági magyarok mintegy egynegyede tudja hétköznapi életét* (illetve annak nagyobbik részét) *többnyire anyanyelvén élni*, és ez az arány érzékelhetően alacsonyabb a más (Magyarországot környező) országokban tapasztalt helyzetnél. A többiek a viszonylag kiegyensúlyozott kétnyelvűség állapotában, illetve a többségi nyelv dominanciájának közegében élnek. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy a vajdasági magyarok *műltbéli* anyanyelv-használati (tananyelv!) lehetőségei közép-európai viszonylatban – *átlag feletti*ek, *jelenlegi* lehetőségeik viszont *átlag alatti* szinten állnak.

Az *álmodás*, a *számolás*, az *ima*, a (ritkábban vagy gyakrabban) látogatott *istentiszte-letek nyelve* az esetek mintegy kilenctizedében túlnyomóan magyar. Ezek a nyelvhasználati alkalmak – a család verbális kommunikációjával együtt – a nyelvhasználat olyan *in-tim körét* jelentik, amelynek anyanyelvűsége még akkor is fennmarad, amikor az anyanyelv az élet egyéb területein már meglehetősen visszaszorult.

A felmérést megelőző év során *elolvasott könyvek zöme magyar nyelvű volt*: az olvasók 78%-ának éves olvasmányága túlnyomórészt (90% felett) anyanyelvű könyvekből állt. (Erdélyben és Kárpátalján erősen hasonló, Szlovákiában valamelyest alacsonyabb – kétharmados – arányszámot tapasztaltunk). Az olvasóknak mindössze egytizede olvasott több nem magyar, mint magyar nyelvű könyvet az elmúlt év során.

A periodikumok olvasásával kapcsolatban hasonló tendenciát tapasztaltunk, de csak *a hetilapok* bizonyultak erősen anyanyelvdomináns sajtótermékeknek (olvasóik 77%-a szokott „inkább magyarul” hetilapot olvasni), a *napilapok* és a *folyóiratok* esetében az anyanyelvű olvasmányok fölénye szolidabb mértékű (60% körüli) volt.

Az olvasmányok jelentős mértékű anyanyelvűsége kapcsolatban állhat rendre vissza-térő tapasztalatunkkal, mely szerint az olvasáskultúra az identitás manifesztálódásának, és egyben megtartásának és erősítésének kitüntetett eszköze.

Összegzésül: a jugoszláviai Vajdaság erősen fogatkozó magyar lakosságában 2000 má-jusában, a Milosevics-i rendszer bukása előtt egyaránt megfigyelhetők a borúlátás és a megfélemlítettség, valamint a helytállás, az identitáshoz, valamint az identitást erősítő kulturális elemekhez (anyanyelv, vallás, anyanyelvi olvasáskultúra stb.) való ragaszkodás fokozott jelei. A vajdasági magyarok – speciális megpróbáltatásaik ellenére – sok ha-sonlót vonást mutatnak, mint a közép-európai térség többi magyar népcsoportja. Lelkiál-lapotuk egyes változási tendenciái is általános jegyeket hordoznak: az identitás emocio-nális tartalmának csökkenése és egyben tudatosabbá válása; az önkép „feljavítása”; az or-szágos méretű „haza-fogalom” helyett a lokális és regionális kötődések erősítése; a történelmi vonatkozási pontok hasonló értékrend alapján történő kijelölése stb. Másrészt viszont – sajátos jegyként – megjelenik a diszkrimináció fokozott érzékelése, a hétközna-

pi anyanyelvhasználat viszonylagos korlátozottsága, a jól érzékelhető alkalmazkodási készség, valamint a félelem is. A vajdasági magyarok, ha a saját jövőjükre nézvést nem is, de a közép-európai magyarság esélyeit illetően erősen bizakodóak. Kétség és remény, menekülés és regionális kötődés, félelem és megerősített identitás – mindez együtt jellemzi a vajdasági magyarság közelmúltbéli tudati állapotát.

Bakó Boglárka

„...Itthon vagyunk megszokva...”

(Egy barcasági magyar közösség lokális identitás tudatáról
és interetnikus kapcsolatrendszeréről)

*„...itthon vagyunk megszokva, ha mind-
járt haragszunk is egymásra, vagy a
szomszédokkal összeveszünk is, de ideköt
minden...”*

Bevezetés

A 20. század végének „világomlása” átalakították Európa régióit. Számptalan társadalmi, politikai és gazdasági változást eredményezett ez, mely hatással volt nemcsak az ország-határokat, hanem a kultúrák közötti határokat megváltozására is. A norma, az érték, az eszmék, a viselkedési illetve a szimbolikus rendszer változásai nem alakul(hat)tak ki máról holnapra. A változás ma is tart. Befolyásolja az emberek, csoportok, közösségek, etnikumok egymás mellett élését, viszonyát, kapcsolatait. A gyors és gyakran radikális átalakulások egyének és közösségek számára egyaránt súlyos problémákat okozhattak és okoztak, mely a kisebb közösségekben eredményezhetett bezárkózást vagy „túlélő stratégiák” kialakulását, esetleg az „egymás mellett élés” újabb lehetőségének megtalálását.

Tanulmányomban egy falusi magyar közösség változások közepette átalakult interetnikus kapcsolatrendszerét és etnikai illetve lokális identitástudatának jellegzetességeit mutatom be. A falu Erdélyben, a Barcasági medencében, az Olt bal partján fekszik. Egyenes utcáival, kon-tyos házaival hasonlít egy száász településhez, viselete emlékeztet az Olt jobb partján fekvő re-formátus és unitárius falvak székely lakosaiéhoz, felekezetiileg – a Brassó környéki csángó falvakhoz hasonlóan – evangélikus vallású. Lélekszámának több mint a fele magyar anya-nyelvű. A környező falvak lakosai szerint csángó falu, a helyi magyar közösség véleménye megoszlik a székely és a csángó származás között. A falu neve: Apáca

A lokális identitást és interetnikus kapcsolatokat kutató program keretén belül 2000 jú-liusától szeptemberéig végeztem vizsgálataimat a településen.¹⁰⁸ Vizsgálataim a magyar közösség szempontrendszerét vették alapul.¹⁰⁹ Munkám az ő véleményüket mutatja be a

¹⁰⁸ Apácán 1994 óta végzek kutatómunkát, melybe beletartozott egy egy éves állomáso-zó terepmunka (terepmunkámat az OKTK, a Professione Alapítvány és az Akadémiai Ki-sebbségkutató Intézet támogatta), illetve több, pár hetes, témakonzentrált „mélyfúrás” is.

¹⁰⁹ A falubeli nem magyar etnikumok hasonló szempontú vizsgálatának anyaga egy másik tanulmány témája.

velük együtt élő közösségekről, a megváltozott világukról, elképzelt jövőjükéről. Elemzésemben ezek alapján mutatom be egy barcasági magyar közösség századvégi–századeleji etnikai-együttélési problémáit és megoldási lehetőségeit.

Bevezetőmben szót kell ejtenem néhány, a dolgozatomban szereplő fogalom értelmezéséről. Tanulmányomnak nem célja az etnikai identitáshoz kapcsolódó elméletek bemutatása. A következőkben csupán a dolgozatban használt fogalmakat körvonalazom. Az etnikum meghatározásában Sárkány Mihály¹¹⁰ elméletéből indulok ki: az etnikum rokonsági illetve fiktív rokonsági kapcsolatoknál tágabb rendszer, tagjai összetartozásuknak tudatában vannak, ezt ki is fejezik „etnonim” használatával különböztetve meg magukat más közösségektől. Az etnikum tagjainak együttműködése mindennapok és ünnepek egészét átszövi. Az etnikai öntudat szimbolizálja az etnikum különállását. Ennek fontos része a leszármazási hagyomány ismerete, a sorsközösség emlékanyaga, az értékítéletek és az előítéletek a másik és a saját etnikumra vonatkozóan. Az „etnikus kultúra ... állandóan változó. Alakul önmagában is, és alakul más kultúrákkal érintkezve is”.¹¹¹ Mindemellett az etnikum és az etnikus kultúra között folyamatos összhang kell teremtdőjön ahhoz, hogy fennmaradjon és tovább öröklődjön tagjai között.

Több etnikum folyamatos egymás mellett élése során interetnikus kapcsolatrendszert alakít ki. Ennek „szabályai” mindkét (több) etnikum által meghatározottak és befolyásoltak. Az interetnikus kapcsolatrendszer működését meghatározza a másik etnikumról való gondolkodási rendszer, az együttélés hagyománya, a vezető szerepek „birtoklása”, a politika, a gazdaság, a média és még folytathatnám a mindennapi életet irányító és befolyásoló dolgok felsorolását. Az interetnikus kapcsolatrendszer szempontjából fontos szerepe van a sztereotípiáknak. A „másik” sztereotipizálása jelentősen utal az etnikai identitásra. A sztereotípiák az identitás kulturális „címkei”, melyek jelentősen megkönnyítik a csoportok elkülönítését, kapcsolatait és érintkezését.¹¹²

Az etnikai identitás dolgozatomban használt fogalmát többek között arra az elméletre támaszkodva¹¹³ alakítottam ki, miszerint az identitás nem eleve „adott” dolog, hanem, többek közt, más etnikumokkal való interakció folyamatában változik. Azaz az identitás állandó változásban van. Az identitás kialakításához elengedhetetlen annak a „határnak” tudatosítása, mely a saját etnikum tagjai és „mások” között húzódik. Az etnikai identitás egyrészt a közösség által a külvilág felé kialakított „társadalmi önkép”, másrészt tagjai felé közvetített erkölcsi, viselkedési és szokásbeli normarendszer. A normarendszer a közösség állandó visszajelzései közepette változhat, alakulhat, az „önkép”-et pedig befolyásolhatják a közösségen kívüli „elvárások”.¹¹⁴ A közösség etnikai identitása konfliktushelyzetekben reprezentálódik a legélesebben, azaz olyan esetekben, mikor veszélyben érzik a közösségi normákat, illetve összeütközésbe kerülnek más etnikumokkal. A kuta-

¹¹⁰ Sárkány Mihály: *Kalandozások a XX. századi kulturális antropológiában*. Budapest, 2000. 95. p.

¹¹¹ Sárkány Mihály: i. m. 97. p.

¹¹² F. Barth: *Ethnic groups and boundaries*. Oslo, University Press 1969. 117–134. p.

¹¹³ F. Barth: *Ethnic groups and boundaries*. Oslo, University Press 1969, uő.: *Problems in conceptualizing cultural pluralism*. In: David Maybury-Lewis (ed): *The prospects for plural societies*. Washington, Proceedings of the American Ethnological Society 1982.

¹¹⁴ Ennek példája az apácai kakaslövés ünnepének funkcióváltozása. Részletesebben ld. Bakó Boglárka: *Érdekeségeket kereső turisták és turistákat kereső érdekességek*. In.: *A turizmus mint kulturális rendszer*. szerk.: Fejős Zoltán, Budapest 1998: 129–140. p.

tónak az identitás elemzésekor figyelembe kell vennie azokat az önmegnevezéseket és önjellemzéseket, melyekkel a közösség saját magát megnevezi és jellemzi. Óvatosan kell bánni az elemzőnek „olvasott” tudásával, illetve arról alkotott elképzeléseivel, hogy melyek az adott közösség leginkább „bennszülött” vagy legjellemzőbb etnikai vonásai. Egy közösség, csoport identitása önmaga által „kiválasztott” és alakított, a kutató ezt csupán közvetítheti, leírhatja, elemezheti, de meghatározni, „megmondani” nem tudja.¹¹⁵ Az etnikai identitás szorosan összekapcsolódik az anyanyelv használatával. A településhez, faluhoz, lakóhelyhez kapcsolódó nyelvhasználat az adott közösséghez való tartozás tudatát erősíti, „szövetségként” lépve fel a más nyelvi világhoz tartozó csoportokkal szemben.

A lokális identitás a közösség(ek) viszonyát fejezi ki annak szülőfalujához, városához, utcájához, emlékhelyeihez és ezek „történeteihöz”, „mitoszaihoz”, rokonsági, baráti, szomszédi kapcsolataihoz. A lokális identitás sokféleképpen prezentálódhat: például közösségi rendezvényekben, helyi vonatkozású kiadványokban, emléktáblák és emlékhelyek kialakításában, „eredetmitoszok” felelevenítésében stb. A települések „nemzeti-ségi emlékhelyei” kiemelt szerepben vannak a lokális identitás kifejeződésében, a külvilág felé jelzésében. E szimbolikus helyek „megtartása” és hagyománya a közösség(ek) mindennapjaiban fontos szerepet tölt be. A lokális identitás elemzése esetén megvizsgálhatjuk az utca, a település, a város stb. több etnikumának „közös” lokális identitását, illetve az utcában, a településen, a városon lakó valamely etnikai csoportra jellemző helyi identitást. Értelemszerűen mindkét esetben különböző lesz a lokális identitás szimbólumrendszere, annak használata és a külvilág felé való prezentálása. Jelen tanulmányomban Apáca magyar közösségének lokális identitástudatát vizsgálom, a falu mindhárom etnikumának „közös” lokális identitástudat-elemzése későbbi munkám eredménye lesz.

Beszélgetőtársaimat koruk, nemük, iskolai végzettségük¹¹⁶ és lakóhelyük¹¹⁷ alapján választottam ki. A településen eltöltött állomásozó terepmuka alatt 26 beszélgetést készítettem, melyek a mély-, az irányított és a strukturált interjúk körébe tartoztak. Munkám során a résztvevő megfigyelés módszerét használtam; részt vetem a falu mindennapi életében és ünnepein. A terepen szerzett tapasztalataimról terepnaplót vezettem illetve feljegyzéseket készítettem. A kutatást és az anyag feldolgozását a Barth-i hármas rendszer szerint végeztem el.¹¹⁸ A „mikroszint” vizsgálata kiterjedt a személyközi interakcióra, az emberi élet eseményeire és színtereire, illetve azokra a társadalmi és etnikai önértékelé-

¹¹⁵ U.e. lásd F.Barth: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Regió. 1996/1: 13–26. p.

¹¹⁶ Felsőfokú végzettségű beszélgetőpartnereim zöme a fiatalabb generáció tagjainak sorából került ki, míg a nyolc vagy annál kevesebb osztállyal rendelkezők főleg az idősebbek között voltak. Az iskolai végzettségük sokban befolyásolta vélemény-nyilvánításuk milyenségét.

¹¹⁷ A megkérdezettek 35%-a a település központjában lakott, 50%-a nem központi területen élt és 15%-ának a román sor alsó részén volt a lakóhelye. Ezek az arányok nagy vonalaiban a falu magyar lakosságának egészére vonatkoztathatók. Az a tény, hogy a falu melyik részén lakott beszélgetőtársam, meghatározta találkozásainak gyakoriságát más etnikumok tagjaival, amely kihatott a róluk alkotott véleményére.

¹¹⁸ Fredrik Barth: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: Regio. Kisebbségi Szemle. 7.évf. 1996. 1. 3–25. p.

sekre, melyek az etnikai identitás kialakításában játszanak szerepet. A „középszint” kutatásánál nagy hangsúlyt fektettem a közösségteremtő folyamatokra, a sztereotípiákra illetve a másiról való gondolkodási rendszerre. A „makroszintet” jelenlegi kutatásomban csupán érintettem. A nacionalizmus erősödő eszméjének, a médiának és az országos politikának a hatását vizsgáltam az etnikai identitás alakulására.¹¹⁹

A település gazdasági és társadalmi viszonyai

Apáca több mint háromezres lélekszámú település. Központjában az evangélikus templom, temető és az evangélikus parókia van, mellette – a román és magyar osztályokat is indító – Apáczai Csere János Általános Iskola. A település „etnikai térképére” a következők jellemzőek: a falu központjában (Nagyszer), a központtal párhuzamos utcájában (Újszer), északi kijáratánál (Alszeg utca), egyik mellékutcájában (Rabszoros), valamint Brassó felé vezető utcájának belső részén magyarok laknak. Felszegnek nevezett dombos részén románok élnek. A Brassó felé vezető utca külső részét és Küslügetnek nevezett dombját a cigány etnikum tagjai lakják. Az állomás felé vezető, illetve melletti utcában, valamint a Csordajáró útnak nevezett egyik mellékutcájában magyarok, románok és cigányok vegyesen laknak. A falu területi-etnikai felosztásának hagyományát az apácai lakosok betartják, pusztán az utóbbi évekre jellemző az, hogy a roma etnikum tagjai magyarok által elhagyott házakat vettek meg a falu központi területein. Ezeknek a házaknak a megvételét a magyarok szimbolikus területük „vesztéseiként” élik meg, számukat és helyüket több évre visszamenőleg számontartják.¹²⁰

A település régi magyar eredetre tekint vissza. Orbán Balázs könyvében¹²¹ Nagy Lajos király idejében épültnek mondja. A községet valószínűleg határőr településként alapíthatták a töröcsvári szoros védelmének biztosítása érdekében. A falu északi határában még ma is áll egy vártorony – a hajdani apácai vár maradványa – amely egy védőtornyát alkothatta a ma már nem létező, nagy kiterjedésű erődnek. A vár neve Fekete-vár volt. A falut II. Rákóczi György elzalogosította a szász lakosú Brassónak. Így a 17. századtól kezdve erős szász hatás érte a települést. 1794-ben a falu leégett, és ekkor lett a lángok martaléka a 15. századi templom is és a település történetére, lakóira vonatkozó összes addigi dokumentum. Apáca életében meghatározó volt a II. bécsi döntés. Ekkor a magyar határt az Olt jobb partján húzták meg, s így a bal parton fekvő Apáca Romániában maradt.

¹¹⁹ A kutatómunkám lehetőségeinek megteremtéséért köszönettel tartozom az apácai evangélikus egyház lelkészeinek, Simon Lászlónak és Simonné Nagy Ilonának. A pontos statisztikai adatok megadásáért az apácai Polgármesteri Hivatalnak és Bölöni Gyula polgármesternek. Az anyaggazdag és őszinte beszélgetésekért és a sikeres terepmunkáért pedig az apácai lakosoknak.

¹²⁰ „Most mindjárt össze vagyunk keveredve, mert vannak, akik eladják a házat, elmentek egyebűve, s csak cigány vette meg, mert magyar nincs is annyi, hogy ne legyen ház. Az Alszegben már van két család, ott, ahol megyünk a Kultúr felé a patak mellett megint egy család, akkor ott, ahogy megyünk ki Erzsikéjék felé, ott megint két család. Egy pont Kálmika mellett, az egy olyan ikerház, az édesapja építette, s felit eladta cigánynak, s felibe lakik a fia, na” (57 éves, alsófokú végzettségű nő)

¹²¹ A Székelyföld leírása, Pest, 1871.

A települést lakó három nemzetiség lélekszáma a következő: magyarok (1500 lélek), románok (230 lakos) és román cigányok (kb. 1400–1500 fő¹²²). A falu vezetői a magyar etnikum tagjai sorából kerülnek ki, így magyar Apáca polgármestere, alpolgármestere, iskolaigazgatója, postafőnöke; román viszont a falu rendőrfőnöke és rendőrei. A magyar közösség faluvezető szerepének hagyománya van Apácán. A kisebb funkciók (pl. postaiskolai-óvodai munkahelyek) öröklődésénél meghatározó a rokonsági rendszer. A polgármesteri hivatal betöltése is rokonsági-komassági kapcsolat függő, de itt már több nagy-család „harcáról” beszélhetünk.¹²³

Apáca gazdasági funkciónak nagy része (pékség, malom, fafeldolgozó üzem, kisbolt) a magyar etnikum tagjainak kezében van. Néhány boltot üzemeltetnek románok, ezeket az üzleteket tulajdonosaik a román soron nyitották meg. Magyar-román vállalkozások nincsenek a faluban, csupán vegyes házasság esetén beszélhetünk családi vállalkozásként indult „közös üzletről”.

Az apácai magyarok egy része a közeli Brassóba ingázik; gyárakban, hivatalokban dolgoznak. 1989 óta fokozatosan nő a munkanélküliek aránya, mára a település teljes lakosságának 60%-a van „hivatalos” munkahely nélkül.¹²⁴ A munkanélküliek nagy része a brassói ingázók sorából kerül ki, ők a városban lévő gyárak bezárása vagy létszámleépítése miatt veszítik el munkahelyüket. Az apácaiak egy kis része a faluban dolgozik, helyi vállalkozásokból, munkából, néhányan pedig a föld megműveléséből próbálják eltartani családjukat. A faluban a rendszerváltás után minden magyar család és néhány „rég” román család igényelt vissza földet. Ennek egy részét ma is művelik, másik része parlagon hever. A föld művelése – az apácai magyar közösség gondolkodása szerint – „kötelesség”¹²⁵ a faluban, és ez több okból is terhet ró a családokra. Egyrészt a falu határában levő föld, agyagos volta miatt, nehezen és drágán művelhető. Másrészt a „nadrágszj-parcellákban” és több részben kiadott földeket nem tették – a megművelését megkönnyítendő – „közösbe”, így minden család külön fizeti a föld megdolgozásának költségeit. Apácán csak a föld műveléséből nem lehet megélni, sőt a föld művelését is csak az állami fizetésekből tudják finanszírozni.¹²⁶ Állattenyésztéssel csak háztáji szinten foglalkoznak

¹²² „A románoknak a száma, az kétszáz harminc, a cigányoké az 1400 és 1500 között, pontos adatunk az nincs, mivel nagyon sokan vannak, amelyikek beköltöztek, nem tudunk rólok, van amelyikek elmentek, van egy ilyen 50, ami jelenleg ingadozik, nem tudom pontosan, de 1400 és 1450 között vannak, és a magyarok 1500-an. Úgy hogy jelen pillanatban most már a magyar–cigány arány az majdnem egy” (41 éves, középfokú végzettségű férfi).

¹²³ Erre volt példa a 2000. évi választás is, amikor a tisztség elnyeréséért két magyar, egy román és egy roma lakos indult. A második fordulóra bekerülő roma jelölt arra ösztönözte a magyar közösséget, hogy szavazataikat egyöntetűen a megmaradt magyar jelöltre adják le, biztosítva ezzel a magyar közösség faluvezető szerepének folytonosságát.

¹²⁴ Az adatokat az apácai Polgármesteri Hivatal adta meg.

¹²⁵ „Itt nekünk a földet visszaadták, és rabjai vagyunk” (47 éves, felsőfokú végzettségű nő)

¹²⁶ „Nem, abból egyszer nem lehet megélni. Hát, nem lesz annyi termés, itt nem terem úgy a föld, mint oda lent. S nagyon drága minden. Mindent fizess meg, tehát trágyázást, kivést, mindent, hazahozatalt, szántást, vetést, aratást. Nem éri meg. Ha egyszer van munkahelyed, akkor odamensz, mert a földből nem lehet megélni. Van nekünk is, de kevés a miénk. Egyik helyen 20 ár, másik helyen 10 s még 7 ár, s annyi az egész. A fizetést

az apácai magyarok,¹²⁷ juhot, tehenet, baromfit, néhányan bivalyt tartanak. A településre nem jellemző (néhány kivételtől eltekintve) a magyarországi munkavállalás, a fiatal családok a megélhetést vagy helyben keresik, vagy a környező városokba, Brassóba és Sepsiszentgyörgyre költöznek a jobb életkörülmények megteremtéséért.¹²⁸

Apácának magyarországi településekkel nincsenek gazdasági kapcsolatai, csak kulturális szinten működnek együtt.¹²⁹ Két testvérfalujával – Csanádapáccával és Apátfalvával – szoros baráti-kulturális kapcsolatot alakított ki. Szegedi kapcsolataik pedig a faluturizmus beindítására koncentráltak. Ezek a kapcsolatok a könyvtár és a számítógépes állomány bővítésének szempontjából hasznosnak bizonyultak a közösség számára. A magyarországi vendégek látogatásai hatással vannak mind a családok, mind a falu gondolkodására, szemléletére. Ennek nyomai a magyarországi minta után változó lakásberendezésben, öltözködésben és „faluváltoztatási tervekben”¹³⁰ figyelhető meg. A magyarországi kapcsolattartásnak komoly hátulütője lett viszont az „erdélyi falu-összetartozás” meggyengülése. 1989 előtt az apácai magyar közösség szoros kulturális kapcsolatot (pl. színjátszó csoportok, tánccsoportok fellépése, közös bálók) tartott fent a környékbeli magyar falvakkal. Ezek a kapcsolatok a rendszerváltás óta fokozatosan gyengülnek. Így az erdélyi kulturális kapcsolatok elhanyagolása lett az eredménye annak, hogy Apáca figyelme az anyaországi települések felé fordult.

öljük benne, s nincs haszon belőle. Hát nem tudsz egy disznót tartani belőle, mindig kell vegyük a hintót a disznónak, minden fizetésből. (Akkor mért nem adják el a földet?) Hát, kinek kell? Nem kell senkinek. Hát, azt a kicsit nem adnánk el, csak megdolgoznánk. De kinek kell? Nem kell senkinek, mindenki jól van lakva földdel” (43 éves, alsófokú végzettségű nő)

¹²⁷ Az apácai románok közül viszont néhány család juhtenyésztésből és tej–húsfeldolgozásból él.

¹²⁸ Ezt egyik beszélgetőtársam a következőképpen indokolta: „... erre a vidékre nem jellemző, hogy elmennek Magyarországra, mivel mi közel lakunk Brassóhoz, s még azért van annyi megélhetőség, hogy munkalehetőség van. Mert pl., tudok olyant Székelyföldön, Csíkszeredát meg Farkaslakát, tudom, hogy rengeteg magyar jár Magyarországra. De, szerintem, az nem kötelezi az apácai magyarokat, hogy kimenjenek Magyarországra, mert van annyi megélhetőségük, hogy itt fel tudják tartani a családot, s magukat, s azért nem” (21 éves, középfokú végzettségű nő).

¹²⁹ Néhány évvel ezelőtt ígéretes faluturizmus indult el, de ez, a falu számára vártan jövedelmező, mozgalom a nehéz gazdasági viszonyok miatt abbamaradt: „Hát, olyan nyár is volt, hogy 13-14 csoportot fogadtunk, nagyon megerhelő volt. És előre úgy volt, hogy ez egy olyan nem hivatalos faluturizmus lesz, nem hivatalos, olyan értelemben, nem fogunk, tehát inkább családi kapcsolat. Azok se akartak ilyen turista szinten jönni, mert úgy érezték, hogy nem ismerik meg közelebbről az erdélyieket, de megígérték, hogy fogunk kapni valamennyi forintot, segélyként (nevet) azért, hogy fogadjuk és főzzük. Aztán két alkalomkor fizettek és a többi szegény házigazdára bízta, hogy oldja meg. Ők hoztak egy kicsi figyelmességet, csomagot és végén tudták meg, hogy... ők úgy tudták, őket úgy tájékoztatták, hogy mindent fizettek, minket meg úgy, hogy szeretetvendégség lett belőle, mert nem fizettek. Hát, az elején fizettek, mi meg örültünk, mert amikor mentünk Magyarországra volt az az egy-két ezer forintunk, aztán ez nem futott” (47 éves, felsőfokú végzettségű nő).

¹³⁰ Ennek egyik példája, hogy Apáca óvodáját a magyarországi Mórahalom óvodájának terve alapján akarták átépíteni.

A magyar közösség etnikai identitása és jövőképe

Az apácai magyar közösség véleménye megoszlik származásuk felől. A falu egy része a székely eredet mellé teszi le voksát, másik része csángószármazásának tartja magát.¹³¹ Mindkét származási elméletben közös a magyar nyelvi és kulturális háttér, illetve Apáca, mint szülőfalu, magyar múltja mely az apácai magyarok számára a mai faluvezető szerepüket is igazolja.

„Igen, ez egy nagyon régi vita, hogy az apácaiak csángók vagy székelyek, de végül csak meg kell értsük azt, hogy közelebb állunk a székelyekhez, mint a csángókhoz. Maga a vár, maga a környék, a várnak a történelme, az, hogy mér' volt ez a vár itt építve, a tatárjárás idején, ugye akkor; itt székelység élt, Nagyajtán, az Olt választ el Kovászna megyétől, Kovászna megyében tudjuk jól aztat, hogy Nagyajtától megkezdve már mindenki székelynek vallja magát. A maga népviseletünk székely. A csángó népviselet, az egész más. Általába, biztos onnan eredhet, hogy csángók lettünk, mert a magyarok, nagyanyáink szolgáltak a Barcaságba, a magyar lányok, a magyar fiúk a százoknál szolgáltak a Barcaságba. Akkor még mindig létezett egy olyan, s még a mai napig is, egy ilyen felosztás, hogy demográfiai felosztás, földrajzi felosztás, hogy csángó vidék, s akkor azt mondják. .. Nehezen, nehezen akarjuk mi azt elismerni, hogy csángók vagyunk ... Én a csángókról nagyon sokat nem tudnám így magyarázni, de én azt tudom, hogy mióta vagyok, a Székely himnusz énekeljük (nevet), nincsen nekünk csángó himnuszunk, úgy, hogy legalább is közelebb vagyunk Apáca a székelyekhez, mint a csángókhoz, ezt meg kell értsük. Ez a csángóság inkább a kommunista időbe volt nagyon reánk fogva. Visszaemlékszem, mikor az iskolából részt vettünk ilyen néptánc versenyeken, akkor nekünk úgy mondták, hogy most bemutassuk az apácai csángó néptáncot. De semmi közünk nem volt a csángó néptánchoz, a csángó népviselettel sem volt semmi közünk, a csángó táncsal, a tánc ugye nekik más, egy olyan „szopogó” táncik van a csángóknak, de mi székelyesen táncolunk. ... Bármilyen apácait megkérdeztünk, inkább székely, mint csángó” (nevet) (40 éves, középfokú végzettségű férfi). „Én csángó magyar vagyok (nevet), székelynek nem tartom magamat. Azt mondják, én úgy tartom, hogy a székelyek az Olton túl vannak, mi a Barcasághoz tartozunk és a barcasági magyarok azok csángók. Épp mondjuk annyira nem érződik az a tájzólás, az a beszéd, de a Barcaságon, Tatragon, Pürkerecen még Újfaluban is van egy olyan tájzólásuk, de én úgy érzem, hogy csángó-magyarok vagyunk. (A viselet, az csángó viselet?) Hát mi úgy mondjuk, hogy magyar ruha, nem hiszem, hogy csángó lenne, az ilyen székelyes csángós, keverék, de nem is olyan mint a székely ruha, mert nem mondjuk neki, hogy székely ruha. Én haragszok arra a személyre, aki azt mondja a magyar ruhára, hogy székely ruha. A székely ruha az székelyföldi ruha, de a miénk az magyar ruha, nem is csángó ruha, magyar ruha. Én egyszerűen ellenzem, ha valaki azt mondja a magyar ruhának, hogy székely ruha. Az nem székely ruha, az magyar ruha. Nekem 14 éves koromban csinálta a mamám, mikor megkonfirmáltam. Én úgy tartom, hogy mikor megfogadod a hűséget a vallásodhoz, azzal a ruhával úgy a magyarságodat is megfogadod, az olyan hűségfogadás, nem csak a vallásodhoz, hanem a magyarságodhoz is” (21 éves, középfokú végzettségű nő). „Hát, tudod-e, hogy az én nagyapám örökké magyarázta, hogy ő hallotta a régiektől, hogy nem székelyek voltunk az apácaiak, hanem szabad „székelyek”, hogy

¹³¹ Az alábbiakban mindhárom véleményre közlök példát, ám „bizonyítani” egyiket sem látom szükségesnek, mivel, véleményem szerint, nem a kutató külső „meghatározása” mérvadó, hanem a közösség önmeghatározása.

valahonnan elszöktek, s úgy maradt székelyekre. Nem székelyek voltak, hanem azt mondták Apácán, hogy szabad szökelyek voltak, hogy elszöktek valamikor, mikor menekültek. S akkor hallották, hogy székelyek, s mondták, hogy székelyek ... csak magyarok, Apácának népe már 1300-tól van, nem lakták se csángók, se székelyek, hogy ezután elcsángósodtunk a határok miatt. (Mit jelent az, hogy csángó?) Határőrséget csináltak, „csángattak”, jön az ellenség keresztül a határon és csángattak Apácán. Viseletünk a székelyekéhez hasonlít. Beszédünk, az különbözik a hétfalusiaiktól is, a csángóktól is, a székelyektől is, egy a magyar „szökelyekével” (nevet). Hát, ezt nem használják ezt a beszédet sokan és nem is tudják mások. (Honnan szöktek el?) Hát... nem tudom, valahonnan elszöktek fogságból. Valahol, valamikor az apácai magyarok foglyok voltak, s onnat elszöktek, elszabadultak, itt letelepedtek, és akkor azt mondták, hogy az apácaiak „szökelyek”, el vannak szökte. Ezt rengeteg sokszor elmondta az öregapám” (33 éves, középfokú végzettségű nő). „Hát az apácai magyarok az én véleményem szerint, vegyesek. Már a nevük után is azt vallja, hogy az Olton túlról jöttek, székelyek. Akkor így szájhagyományról is hallottam, hogy állítólag, a vár tulajdonosai is, a vár katonái székelyek vótak, Barducról eredtek. Hát ez a bácsi, hogy milyen alapon magyarázta, nem él már; szomszédunk nekünk, ő már azt tartotta, hogy az Olton túliak, hogy székelyektől jöttünk, na. (Mondják azt is, hogy csángók.) Hát, csángók, mert itt vót a határ. S akkor vót a vár, s akkor mikor veszély vót, akkor harangoztak, meggyújtották a szalmát, hogy „vigyázatok, mert veszély van”, s akkor: Ezért mondják, csángók, mert mikor jött az ellenség, akkor zergettek, kiabáltak, s akkor azt mondják, hogy „csángáltak”. Akkor innen eredett a csángó szó. ... A szomszéd falusiak mondják az apácaiakra” (55 éves, középfokú végzettségű férfi).

A felvett beszélgetések is mutatják, hogy az apácai magyarok fontosnak tartják magyar származásukat, „mitoszaiknak” továbbörökítését. Magyar identitásuk biztosan támaszkodik eredet történeteikre, illetve Apáca, a falu magyar eredetét igazoló történelmére.¹³²

¹³² Ennek egyik legfontosabb része a húsvéti apácai kakaslövéshez kapcsolódó eredet történet: „Ez a vár XII–XIII. században elkezdett épülni. Valódi székely vár; a székelyeknek. Mi csángók is lettünk, de azért székelyek vagyunk, székelyektől lettek a csángók s csángók székelyek, valahogy így van. Apácának kicsit ez, hogy mondjam, örömszolgát, válik, édesapám mindig azt mondta, hogy Apácán, hát voltak jobbágyok, de olyan szabad jobbágyok, nem olyan hűbéresei egy úrnak, aki úgy, tehát nem volt ilyen várúr, aki aztán kisasajtolta, kizsákmányolta. ... S akkor a török-tatárjárás idején ez egy biztos védelmet nyújtott a falu lakosságának, mert, amikor ilyen megszállások voltak, akkor oda bevonultak, s akkor ott körülvette a víz, ami az Olt vizéből volt lecsatolva. Az édesapám mondta, hogy valamikor az Olt ott folyt, rég-rég. Na ezt így hallotta ő is az őseitől, na akkor egy ilyen holt ág úgy maradt ott a várnál, amibe ezeket a cövekeket verték csak védelmiül. Ugye a váraknak ilyen hidjaik voltak, amiket leengedtek, s fel is húzták ezeket a hidakat. S a falu népe beköltözött ilyenkor, amikor tartott ez a tatáros dolog, na, ugye, ha észrevették időbe, mert ezelőtt bizony nem volt telefon (nevet), hogy értesítsük, va' egyszer olyan hirtelen jöttek azok. Na. s akkor ez a legenda innen származik, hogy a kakas elkukorékolt magát. ... S akkor próbálták oda bemenekíteni, ami volt, ugye a jószágaik megmaradjanak, s akkor egy szegény asszonynak a kakasa elkukorékolt magát, s akkor a tatárok újra ostromolni kezdték a várat, de állítólag még a tatár vezetőjük is belenyúvadott. Mert beugratott abba a vízbe, hogy átúsznak, de abba hegyes cölöpökbe a lónak a szügyit megsúrták, a s akkor szerencsétlenül jártak. Állítólag akkor nem sikerült nekik a várt ostromolni, de ezért a kakasra megharagudtak az apácaiak, hogy mért kukorékolt

Az apácai magyar közösség számára nagyon fontos a hajdani várkatonai magyar eredet tudata. Ez igazolja számukra a szülőfalujuk ma is fennálló magyar „vezetését” és azt, hogy a település mai jogosult „örököse” a magyar etnikum. A magyar közösség „szülő-falu-képének” egyik legfontosabb „eleme” a falu környezete, az erdők, a rétek, a földek: „...egyszerűen tetszik a táj, nagyon, de nagyon szeretem az erdőt, egyszerűen vonz a táj. Én a természetet nagyon szeretem, s én Apácát nem hagynám el semmiért, az erdőért s a mezőért. Én egyszerűen nem tudnék kiköltözni Budapestre egy blokkba (t. i. lakótelepi emeletes házba), akármilyen szép lenne, az biztos” (21 éves, középfokú végzettségű nő). Mindez erős „otthon-tudattal”¹³³ kapcsolódik össze, mely a született „apácaiságon” alapul. Ez utóbbi „adottság”, apácaivá válni lehetetlenség, a faluba beköltöztek mindig is – ahogy nevezik – „jövénnyek” maradnak. Éppen emiatt próbálják meg az otthon maradáást, hiszen ők maguk is, más faluban vagy a városban ugyanolyan jövénnyek lennének: „itt szoktam meg, elméletileg jó-rossz, de ha itt születtem, azt mondom, itt több jogod van, mert legalább itt születtem, mint hogy jövénny vagy valahol” (26 éves, felsőfokú végzettségű nő). Mindemellett, jobb életkörülmények megteremtéséért miatt településre egyre inkább jellemző a – főleg az értelmiségi – fiatal családok elköltözése városra.¹³⁴

A magyar etnikum fontos összekötő kapcsa az apácai nyelvjárás, mely jellegzetes „ő”-zésével és nyelvjárásbeli sajátos kifejezéseivel elkülöníti őket mind a magyarországi, mind pedig a környékbeli emberektől.¹³⁵ Nyelvjárásukra büszkéek, csak ritkán figyelhető meg a városba költözött apácai magyarok nyelv vagy nyelvjárás váltása. A magyar családok belső nyelvhasználata a magyar. Bár az iskolában tudatosan komoly román nyelv-oktatás folyik, mivel a gyerekek a faluban csak ritkán használják a román nyelvet, városi iskolába kerülésükkor komoly nyelvi nehézségeik vannak.¹³⁶

Az apácai magyarok „jövőképét” az alsó- és középfokú végzettségük körében a peszsimizmus jellemzi.¹³⁷ de a magyar közösség értelmiségi-vezető rétege optimista; új, „fa-

pont akkor (nevet), amikor nem kellett volna, na. Innen származik a legenda, a kakaslövés, különben nagyon szép hagyomány, ami napjainkban is... különben volt egy időszak, amikor nem akarták, mindent megtettek volna, hogy ez a hagyomány ne legyen Apácán, na de háláistennek, csak megmaradt, s nem volt egy év se, hogy ne legyen kakaslövés megtartva” (54 éves, alsófokú végzettségű nő).

¹³³ „Nem költöznék, mert én szeretem, ahol születtem, ott maradjunk, azért, mert itt is kell dolgozni, de ott is kell. Azért itt mégis itt van a család, itt vannak az ismerősök. Szeretek itt élni (nevet), itt születtem, itt nőtem fel, már volt, laktunk mi Brassóban is, de nem szerettem, hazavágytam mindig, biztos a honvágy miatt” (26 éves, felsőfokú végzettségű nő).

¹³⁴ Hozzá kell tennem, hogy az utóbbi két évben figyelhető meg a néhány család visszaköltözése Apácára. Ennek oka a városi életfeltételeiknek ellehetetlenülése (munkahelyvesztés).

¹³⁵ „Hát, ezt nem használják ezt a beszédet sokan és nem is tudják mások” (35 éves, középfokú végzettségű nő).

¹³⁶ Az iskola tudatos román nyelv oktatásának oka a gyerekek beiskolázása. Apácán ma már szinte minden magyar gyerek szakmunkásképzőben vagy szakiskolában, ritkábban gimnáziumban tanul tovább. Mindemellett az apácai magyar családok „nyelvgyakorlása” főleg a román nyelvű kereskedelmi adók nézésén, illetve a román nyelvű újságok olvasásán át történik.

¹³⁷ „Apácának, szerintem nem nagyon van jövője. Elsősorban azért, mert Romániában van, s nem úgy néz ki, hogy Románia valamit javult volna, hanem gyengébb. Minden

luépítő” terveken dolgozik: „Több jövője van a falunak, mint jelenleg, szerintem. Azáltal, hogy fékezik a kitelepedést vagy a városra való betelepedést vagy, hogy munkahelyek létesültek vagy létesülnek vagy, hogy több a vállalkozó szellem, azáltal épülhetne Apáca, ha olyan vezetőképes lenne. Olyan együttműködés, kommunikáció, meg egymás segítése” (48 éves, felsőfokú végzettségű nő). „A falunak a jövője, tulajdonképpen, lassan-lassan, meggondoljuk, a mi kezünkben van. ... De hogyha létezne egy ilyen, ahogy volt, mit tudom én, ilyen szövetkezet, amitől '91-be az emberek megijedtek, azt mondták nem akarnak többet, de most már gondolkoznak, hogy most már jó volna a szövetkezet, ha még magáncég próbálna csinálni egy ilyen szövetkezetet vagy bárki, biztosan az emberek a földiket beadnák. Másképpen lehetne gazdálkodni, lehet nagy területeken, Erdemes, így csak azért dolgoznak az emberek, hogy éppen szegénylik, hogy ne dolgozzák meg a földiket, de haszon, az nagyon kevés. Ez volna a megoldás, hogy a magyarok megerősödjenek anyagilag ... Ha anyagilag kezelsz, akkor politikailag is kezelsz ... Anyagilag erősödjenek meg a magyarok, s akkor kezelik a cigányokat, kezelünk mindenkit, s ez így van” (41 éves, középfokú végzettségű férfi).

Román–magyar kapcsolatok

A románok tehát, Apácának egy dombos területét, belső elnevezéssel Román utcát lakják. Számuk az elmúlt években nem növekedett, sőt a kevés gyermek vállalás és a fiatal családok elköltözése miatt a közösség csökkenése figyelhető meg. Az apácai „rég” román családok töröcsvári származásúak, a század elejétől kezdve pásztorként illetve erdészként dolgoztak a faluban. Néhány moldvai román is él a faluban, ők házasság révén kerültek Apácára. Életszínvonaluk általában véve jónak mondható. Portáik rendezettek, házaik külső jellegzetességiben egy-két kivételtől eltekintve a magyarokéhoz hasonló. A román közösség ortodoxvallású. A közösség kicsinysege miatt papjuk nincsen a faluban, templomuk jelenleg a hajdani román iskola kis termében működik.¹³⁸ Az apácai románok mindennapi kapcsolata kevés a magyar közösséggel, mivel területileg és mentálisan is elkülönül a két etnikum egymástól. Egyik beszélgetőtársam a következőképpen fogalmazta meg elhatárolódásukat: „Ők fenn a faluvégén laknak, a Felszegben, ők egy kicsit távolabb esik, mintha el mennének szorítva a falutól, én úgy látom, hogy elesik a falutól. A faluban van, de egy távolabbi utcában, úgy látom, hogy ők azért olyan elzárkózottabban vannak tőlünk. ... Úgy hogy nem lehet érezni az ők se hiányukat, se hogy itt vannak, nekem úgy tűnik, hogy, mintha – nem mondhatod, hogy nem léteznek, mert léteznek – de különben nem okoznak semmi gondot. Számomra. ...Abba az utcába csak ők laknak, s akkor ők, olyan-olyan félrehúzódtabbak, szerintem már így élték belé, hogy a többsége a falunak magyar, s akkor ők inkább úgy elzárkóznak, akkor ők abban az utcában megvannak magikba, ott van a templomjuk is, nem kell bejárjanak az emberek közé. Én – most, hogy volt tejszarnokuk, de most itt van az utcánkban – most látom őket csak jönni-menni, csak

szempontból” (21 éves, alsófokú végzettségű nő). „Hát nem tudom, milyen jövője lenne, szerintem nagyot kell forduljon nem csak a falu sorsa, hanem az egész ország sorsa, hogy jó legyen a jövője a falunak. Ahhoz képest, hogy gond van a cigányokkal, nem tudom, erre nem tudom, mit mondjak, elég kockázatos a jövője az apácaiaknak. A cigányok miatt es, megélhetőség miatt” (21 éves, középfokú végzettségű nő).

¹³⁸ A rendszerváltás után kezdtek el építtetni egy nagyobb templomot, melynek költségéhez a magyar közösség tagjai több alkalommal is adakoztak.

akkor látom őket amikor: ... Ott üztük van, mondom, úgy hogy egyszerűen nem lehet érezni, hogy ők itt vannak” (21 éves, középfokú végzettségű nő).

A románok temetésekre¹³⁹ és lakodalmakba elvárják és meghívják a magyar szomszédait, illetve a magyar ünnepeken hasonló módon részt vesznek a román ismerősök is. A háború után gyakoriak voltak a családok közötti komasági kapcsolatok is, de ez ma már nem jellemző a településre. Román–magyar kapcsolatteremtésben a „közlekedő nyelv” a magyar, de, a nyelvi nehézségeket elkerülendő, a magyar etnikum tagjai előkezenyen váltanak át a román nyelvre.¹⁴⁰ Az idősebb apácai románok beszélik a magyar nyelvet, a középip és fiatal generáció tagjai között már sokan vannak, akik nem értenek magyarul. Mind-ez ellenére a román közösség fiataljai tevékenyen részt vesznek a hagyományos magyar ünnepeken, pl. a kakaslövésen a gyerekek, a falukerülésen a bevonuló legények, a szüreti bálon a hajadon lányok és nőtlen fiatalemberek. Ezekben az ünnepeken a románok az apácai magyar népviseletet veszik fel, kölcsönkérve azt idősebb magyar ismerőseiktől. A magyarok a románok részvételét a magyar ünnepeken elnéző jóindulattal bár kissé „lekezelően” jellemzik: „*Román lányok fel fogják venni a magyar népviseletű ruhát, és abba fognak falut kerülni, nem sajátjukba, mert, azt nem is tudom, egy román öltözetbe nem láttam az apácai románokat. Mondom, felöltöznek így szüretkor (nevet), hát ez már évek óta így folyik, amióta én tudom, tudom, hogy román fiú és lány felöltözik a magyar ruhába, az apácai népviseletbe. ... Mondom úgy népviseletbe minden típusra utánunk, nem válnak így külön semmiféle ünnepért*” (21 éves, középfokú végzettségű nő).

A román–magyar vegyesházasság nem gyakori a településen. S bár ebben az esetben a fiatalok sokszor a román és a magyar templomban is megesküsznek, a magyar közösség tagjai hosszabb idő elteltével fogadják be a fiatalokat, és csak akkor, ha gyermekük nevelésében meghatározó a magyar rokonság szerepe. A vegyes házasságból született gyerekek identitás választását – a magyarok szerint – befolyásolja a fiatal család lakóhelyválasztása és a nagyszülők határozott vagy határozatlan iránymutatása: „*Ott nevelkedett fel a román nagyszüleinél, s elrománosodott, a másikonál meg a magyar nagyszüleinél nőtt fel, ő elmagyarosodott. Szerintem, általában nem is annyira a szülők, mint a nagyszülők, akik részt vesznek a nevelésben, azok után hajlik a gyerek. Úgy hogy körülbelül. ilyen az arány itt*” (21 éves, középfokú végzettségű nő). „*Hát most már attól függ, hogy hol laknak. Ha lent laknak a faluba, akkor a gyermek elmagyarosodik, ha fent laknak a románok között, akkor elrományosodik. Ez áll fenn*” (55 éves, középfokú végzettségű férfi).

¹³⁹ A magyarok jelenléte a temetéseken elengedhetetlen. A román lakosság csökkenő létszáma miatt a halott körüli egyes teendőket (a halál „hirdetése”, gödör ásás, halott vi-vés) a magyarok végzik el. Az apácai hagyomány szerint a halott körüli teendőket közeli rokon nem végezheti, ezért kéri meg magyar barátait erre: „*Sokszor el is mondják a románok, hogy ha nem volnának a magyarok, akkor őket nem volna, mert az egész románság úgy rokon, ugye rokon nem illik, hogy a rokon vigye a halottat, hát inkább, egy barátok vagy szomszédok vagy ilyesmi, és elmondják, hogy magyarok nélkül őket nem volna ki (nevet) elvigye, kikísérje a temetőbe, na*” (54 éves alsófokú végzettségű nő).

¹⁴⁰ Kérdésemre, hogy milyen nyelven szólnak egy román emberhez, ha tudják, hogy tud magyarul, a következőkhöz hasonló kijelentések hangzottak el: „*Attól függ, hogy ha tudom, hogy beszél magyarul, akkor magyarul beszélek vele, de a fiatalabbak nem nagyon beszélnek magyarul*” (56 éves, középfokú végzettségű nő). „*Érdekes, én köszönök románul és ő köszön magyarul. Embere válogassa. De van, amelyikhez szólok magyarul és ő visszafelol románul*” (47 éves, felsőfokú végzettségű nő).

A magyar közösség tagjai között a románokról való gondolkodási rendszer egységes. Ennek oka, hogy a két etnikum között kiegyensúlyozott viszony van. A mindennapi kapcsolatteremtést nem bolygatja sem hatalmi harc, sem új szerepek követelése a falu nyilvános terében. A román közösség betagozódott Apáca „hagyományos társadalmi szerkezetébe”,¹⁴¹ részt vesz magyar népszokásaiban. A magyarok ezt gyakran a két közösség együttélésének kényszerítő erejével magyarázzák: „*Nagyon szívesen jönnek a románok is, beilleszkednek ebbe a régi magyar szokásokba, és részt vesznek benne. Anélkül, hogy minek tekintsük őket, ott vannak a magyar fiatalokkal. Egyszerűen, nekik oda kell álljanak, mert külön nincs mit kezdenek. Nagyon kicsien vannak, és általában ott vannak*” (41 éves, középfokú végzettségű férfi). „*Hát, barátkoznak a fiatalok, szerintem, elég jó a román–magyar kapcsolat. Jó, mert együtt kell itt éljünk, muszáj megegyezni*” (26 éves, felsőfokú végzettségű nő). A két közösség közötti esetleges konfliktusokat gyakran a médiában elhangzó műsorok, kommentárok, illetve az országos politika¹⁴² „hangulatváltozásai” gerjesztik. Ám ezek, különösebb visszhangot nem hagyva maguk után, hamar lecsengenek.

A magyar közösség a mindennapok szintjén tehát harmonikusan él a román etnikummal. Komolyabb etnikai konfliktusai ritkán vannak,¹⁴³ mivel a román közösség visszahúzódik, a magyarok szimbolikus tereit nem bolygatja, a vezető szerepeket pedig a „hagyomány szerint” átengedi¹⁴⁴ a magyar etnikum tagjainak.

Roma–magyar kapcsolatok

„*A cigányok, sajnos, a falunak a bejáratát foglalták el. Tulajdonképpen, ők a falu szélén telepednek le, mint a cigány általában a falu szélén telepedik le, ott, ahol helyet kap. Sajnos, nem törvényes módszerekkel telepedtek le legtöbben, de azok, amelyek a főút mellett laknak, azok már normális házakban, kő vagy téglaházakat építettek, emeletes házakat. A mások meg a falu szélén, még kint a mezőkön is foglalják el, ahol érik, egyszerűen, ahol érik, ezek a szegényebb cigányok*” (41 éves, középfokú végzettségű férfi). Az apácai románok vallási alapon két csoportba sorolhatóak: egyik csoport a hagyományosan ortodox-

¹⁴¹ Ez a társadalmi szerkezet a magyarok – nagy lélekszámából és a település egészét meghatározó hagyományrendszeréből adódóan – faluirányító szerepén nyugszik. A románok konfliktusok nélkül viselik „háttérbe” szorításukat.

¹⁴² „*Ugye Funar mondja az övét, hogy románok vótak előre, a miénk Vásárhelyt mondja, hogy nekik vannak nagyobb előbbségük, s akkor a végén minket haragítanak össze. Habár mi amióta vagyunk óvodába együtt jártunk, iskolába együtt jártunk, munkahelyre együtt jártunk, katonák együtt vótunk. Eddig nem vót probléma, nem mondom, hogy nem akadt egy-egy ilyen fafülvő, na de az egyik kollégám azt mondja, hogy egy okos magyar ember nem haragszik a román emberre. Fordítva se, egy okos román nem haragszik a magyarra, úgy hogy a nehézség az egyforma volt, az nem számított, hogy milyen lelki vagy, milyen ajkú vagy. (Ellenségeskedés van?) Nem, ilyen nem történt, de azért szavakkal úgy-úgy, amelyek olyan, nem lehet mondani, hogy mindegyik, de nincs meg az a barátság, amelyik vót a forradalom előtt*” (55 éves, középfokú végzettségű férfi).

¹⁴³ ld. alább.

¹⁴⁴ A magyar etnikum, bár a település vezető szerepeit kisajátította számít a románok tevékeny támogatására. Egyrészt ezzel remélik növelni a megyei finanszírozásokat, másrészt kapcsolatuk „szövetségként” működik a település harmadik etnikumával, a románokkal szemben.

vallású, a másik pedig a 10 éves múltra visszatekintő pünkösdisták gyülekezete.¹⁴⁵ Vallási kettősségük alapján jellemző az anyagi helyzetük is. A pünkösdisták Apáca Brassó felé vezető utcájában laknak (belső nevén: Brassói utcában), magyaroktól megvett és kettősséggel átalakított illetve újonnan épített, fényűző házakban. A rendszerváltás után a pünkösdisták nagy tömegben mentek vendégmunkára a volt Jugoszláviába és Amerikába, ezzel alapozva meg mostani jólétüket. Ma ez a csoport általában brassói állami munkahelyen dolgozik vagy saját üzletéből tartja el családját. A magyar közösséggel kevés a kapcsolatuk.¹⁴⁶ A falu ünnepein – a vallási tabuk miatt – nem vagy csak ritkán vesznek részt, lakodalmaikba kölcsönösen nem hívják meg egymást.¹⁴⁷ A magyar közösség tagjaival 1997-ig nem kötöttek házasságot, ekkor történt meg első ízben, hogy egy magyar lány, a családja és a falu neheztelését magára vonva, hozzám cigány kedveséhez. Ez az eset azóta is egyedülálló, a magyar gyülekezet szempontjából megvetendő és megbozthatatlan cselekedet maradt.¹⁴⁸

Az ortodox romák a falu feletti dombon, belső nevén „Küslügeten” laknak. Életkörülményeik nagyon rosszak, vízellátásban sem villany, sem víz nincsen. Egy-egy házikóban három-négy generáció él együtt. Gyerekvállalásuk nagy (8-10 gyerek családonként). A „küslügeti” vagy ahogy nevezik őket, a „hegyi cigányok” 90%-a munkanélküli.¹⁴⁹ Gyerekségéből, brassói koldulásból, erdei gyümölcs gyűjtéséből és kosárfonásból tartják el magukat. A magyar közösséggel csak „munkakapcsolatuk” van. Így a magyar családok gyakran veszik igénybe a földek megműveléséhez a romák segítségét. A munkához a magyarok gyakran éveken át ugyanazokat a – véleményük szerint – megbízhatónak tartott romákat választják ki. Ezek a cigányok nemcsak a mezőgazdaságban segítenek, hanem a háztáji gazdálkodásból és az állatok körüli teendőkből is kiveszik – meghatározott fizetségért – a részüket.

Mindezek ellenére a magyarok és a küslügeti cigányok mindennapi együttélése konfliktusokkal terhes. Ennek okaként a magyarok elsősorban a romák egyre gyakoribbá vált lopásait hozzák fel. Az alábbiakban több magyar beszélgetőtársam véleményét is idézem,

¹⁴⁵ A gyülekezetet egy Amerikát járt és ott áttért társuk szervezte meg. 1998-ig ő működött papjuként is, akkor átadta helyét fiatalabb társának és visszatelepült az USA-ba.

¹⁴⁶ Előfordul a faluban, hogy a tehetősebb romák a magyarok földjeit veszik ki – felébe vagy harmadába – bérbe. Az a roma család, amelyik földet művel, és bérét rendszeresen törleszti, megbecsülésnek örvend a magyarok körében.

¹⁴⁷ Viszont amennyiben ismerős vagy kolléga magyar hal meg, akkor elmennek annak temetésére.

¹⁴⁸ „... nem is volt olyan cigány formája a fiatalembernek, inkább rományosnak lehetett nézni, de hát mi cigánynak nevezzük, akármilyen. ... Úgy hogy megvetik, megvetik, hát csak köszönsz az úton neki, de annál többet nem állsz. Szerintem, mindenki úgy véli, hogy nincs értelme hozzáállni, hogy ha annyira lealacsonyította magát, hogy egy cigányhoz ment férjhez, akkor avval már nincs mit beszélni, nincs mit tanácsot kérni, nincs mit megtárgyalni vele, mert egyszerűen elfogadhatatlannak veszed az ő beszédét.... hát el kellett cigányosodni neki, már nem volt választása, hogy elmagyarosodjék vagy elcigányosodjék, a magyarok már egyszerűen lenézték, már nem fogadták vissza, hogy cigányhoz ment, s akkor neki már más lehetősége nem volt. Már nem is tudott választani a családján kívül, aki eredeti tő magyar, már csak ő vele tartja a kapcsolatot, már más lehetősége nincsen” (21 éves, középfokú végzettségű nő).

¹⁴⁹ Az apácai Pogármesteri Hivatal adatai.

mely elengedhetetlen a helyzet magyar szempontú bemutatásának céljából: „... a cigányok nem születtek, hogy dolgozzanak, ők meg szeretnének élni dolog nélkül. S másképpen nekik is azért elég... tehát, ha nem lopnak, egyszerűen nincs miből éljenek. Ennyi az egész, hogy megszóljuk, de attól a pillanattól, hogy a cigány nem lop, meg kell haljon. Mert tényleg, szegény, lehet, hogy olyan is van, aki szeretne dolgozni, egyszerűen nincs. S tényleg őket senki nem segíti, s most mikor mindenkit dobna ki a gyárakból s minden, egyszerűen nincsen mit csinálni. Tehát, rá van kényszerítve, hogy lopjon” (21 éves, középfokú végzettségű nő). „Gyakorlatilag az a baj, hogy a cigányok egy állandó rettegésben tartják a falunépet azzal, hogy az amúgy nagyon nehezen megtermelt javaikat féltik, meg hát a megélhetésüket tulajdonképpen. Nagyon sok a munkanélküli Apácán és egyre több lesz. Nagyon sokan térnek vissza, nem önszántukból, de kényszerűségből a mezőgazdasághoz, és a mezőgazdaságból élnek, ami itt Apácán nem egy rentábilis dolog. Tehát, éppen csak annyit tudnak termelni az emberek, amik a saját szükségleteiket fedezi. Tehát, itt nem lehet egy haszon orientált mezőgazdaságról beszélni, mert borzasztó kemény a földje a falunak. És tulajdonképpen azzal, hogy a cigányok a krumplijukat kiszedik, nem egy nagy társaságnak a krumplijából esetleg kevesebb lesz a jövedelem az idén, hanem, amit megessznek, azt ássák ki... Az idős emberek, szerintem, állandó veszélynek vannak kitéve, mert a házaikba nem hallják őket, nem látják őket, nem tudnak védekezni és lopnak kegyetlenül. És itt mindegy, hogy szalonna a kamrából vagy tyúk a tyúkudvarból vagy liba, bárány, volt már disznó lopás is, szóval mindent elrámolnak, amit csak lehet. Esténként még ki sem mernek menni, mert nem tudják, hogy mikor ütik őket fejbe, és inkább hagyják, hogy vigyék a dolgait, mert nem mernek hátra menni és megnézni, hogy éppen ki pakol az udvaron” (30 éves, felsőfokú végzettségű nő). „Ezek, akikkel én dolgoztatok, nem lopnak. Van egy, amelyiknek van traktora, van utánfutó, s akkor megkérem őt, hogy ő hívjon nekem segédeket, de ez, akivel szoktam én dolgozni, ez magyarok között lakik, ennek csak egyetlen egy gyereke van. De ez már nem tűri el, nekem meg is mondja, hogy „eu nu sint din deal”, tehát „én nem vagyok külsőleti”, „én nem vagyok a hegyből”, tehát, ő már másnak érzi magát. Közöttük is van, amelyik ki szeretne ebből a csoportból szakadni és valósággal szégyelli, hogy ő cigány” (47 éves, felsőfokú végzettségű nő). „Úgy lopnak, hogy a határon mindjárt semmit nem lehet termelni, csak, ami éppen szem előtt van, azt a földet tudjuk művelni... S nem az, ha beléállna, s szépen szedne egy kosárral (ti. a burgonyából), az ember nem haragudna, de mind feltépik az egész földön, de mikor virágzik, hogy az egész vetemény tönkremyen. Ami va' egy nagyobbacska, s azért képesek feltépni az egészet” (57 éves, alsófokú végzettségű nő). „Hát, viszik, kellemetlen dolog, de mit csináljunk, nincs miből éljen. Képzeld, ahol van öt gyerek és a két szülő, este lefeküdnék és a kamarában nincsen semmi, semmi, esetleg, mondjuk, van egy fél kenyér. Hát, másnap délig eltölti éhesen, de aztán délután valamit, valamit kell, hogy szerezzon. Azt mondják, az éhös embör az törvényt csinál” (55 éves, középfokú végzettségű férfi).

Elengedhetetlen, hogy dolgozatomban, a két etnikum közötti konfliktus milyenségéről több véleményt is közöljek. Egyrészt ezek az idézetek világítják meg azt, hogy a magyar közösség tagjai milyen módon viszonyulnak a romák gyakorivá vált lopásaihoz. Másrészt bemutatják azt a mára állandósulni látszó helyzetet, mely az apácai faluközösség által elfogadott hagyományos-hierarchikus falurendet megváltoztatta. Végül pedig a vélemények sokoldalúsága bemutatja az elemző szempontjából létező probléma több rétegű voltát is, azaz, hogy a két etnikum közötti ellenségeskedés mögött milyen „régí” vagy „új” konfliktusok rejlenek.

Az apácai magyarok a roma közösségről beszélve gyakran viszonyrendszerben elemzik a fennálló helyzetet. Az összehasonlításuknak általában két oldala van: a „régí cigányok” és a

„mai cigányok” illetve „hegyi cigányok” és pünkösdisták romák. Az első összehasonlításban hangsúlyozzák, hogy a „régik cigányok” „kevesen voltak” (azaz név szerint ismerték őket), volt munkájuk (tehát nem loptak), tudtak magyarul és „tudták a helyüket” a faluban.¹⁵⁰ Ezzel szemben a „mai cigányok” nagy részét nem ismerik, számuk emelkedése miatt veszélyben érzik „szimbolikus” területüket¹⁵¹ valamint faluvezető szerepüket. Nem különböztetik meg a két roma felekezeti csoportot, s bár a pünkösdisták cigányokkal nincsenek hasonló konfliktusai, a romákról alkotott toposzait és előítéleteit mind a két rétegre vonatkoztatják.

Az ortodox és pünkösdisták roma összehasonlításban hangsúlyozzák a pünkösdisták cigányok életvitelének másságát, a közösségek együttélése szempontjából kielégítőbb volt. Mindemellett felróják nekik a nagy gyermekvállalást, és azt, hogy „beköltöznek” a faluba. Ebben az esetben is gyakran jellemzik őket az (ortodox) cigányokra kialakított tulajdonság-rendszerrel.¹⁵²

Az apácai magyar–cigány kapcsolat tehát feszültségekkel terhes. Első vizsgálatra a két etnikum közötti konfliktus gazdasági-szociális problémának tűnik. Ám a kutatások rámutattak, hogy a probléma egyszerű gazdasági konfliktusnál sokkal összetettebb. Mint az előzőleg felvázolt a „másikról” való gondolkodási rendszerből kiderült, bár a gazdasági-szociális konfliktusok főleg ortodox romákkal vannak, az – amúgy rendezett körülmények között élő – pünkösdisták romák is általában hasonló elbírálás alá esnek a magyarok körében. Tehát elutasításuk a cigányság egészével szemben fogalmazódik meg.¹⁵³ A magyarok körében sok él az általánosító cigány-közhelyekből.¹⁵⁴ Elutasításuk mégis elsősor-

¹⁵⁰ „... annak idején gyerekkoromban is voltak, de nagyon kevesen. És nagyon jó barátok voltak a magyarokkal, nem is annyira koldultak a miénkek, de barátkoztak, ha árusítottak is, mondjuk, seprűket vagy kosarakat, elbeszélgettek, leültek, panaszkodtak, tehát barátkoztak. Ezek román cigányok, nem tudom milyen cigányok. Nos a régiek, az idősök tudnak magyarul is, még ma is, és sok idős nénivel csak magyarul beszélnek” (49 éves, felsőfokú végzettségű nő). „Hát, a cigányok is, édesapám szerint, az ő gyermekkorában is voltak, az 1800-as évekbe, de nagyon-nagyon kevés. 2-3-5 kunyhócska, mit tudom én. És nagyon alázatos cigányok voltak, a mondott családok Lingulár, Kalányos olyan magyaros volt a nevük is” (56 éves, alsófokú végzettségű nő).

¹⁵¹ Ennek a félelemnek sokat hangoztatott magyarázata az, hogy a jobb körülmények között élő romák házakat vettek a falu központi területein.

¹⁵² „Ezek olyasmik, nem tudom, ilyen pünkösdisták, s még azok se tartják meg a lopást, mert azt mondják, hogy az Úr adta. Csak az Úr nem ad, hogy ha nem dolgozunk, igaz-e? (A pünkösdisták cigányok dolgoznak?) Hát, dolgoznak-dolgoznak, de hát az igazság az, hogy munkalehetőség sincsen, mert azért nagyon sokan bent dolgoztak gyárakba, de mondjuk, a mezőgazdaságba nem szeretnek nagyon komolyan. Lovuk, szekeriük van, hogy lopjanak vele, az erdőt letarolják, a mezőre járkál, itt kéne, elhatároztam, hogy elmegyek egy gyűlésbe, hogy kicsit ellenőrizni. Földed nincs, miért fogatod legyen? Azért, hogy lopni járdál vele? Mert csak arra használják. Kell egyszer lopjon a.... ő lop azért is, a családja részére is a szekérrel, de kell lopni az állatnak a szájába is, mert azt kell tartani” (57 éves, alsófokú végzettségű nő).

¹⁵³ Egyik beszélgetőtársam a két etnikum együtt ünneplésének ötletét az alábbi indoklásokkal vetette el: „Tehát, a magyar a cigánnyal mégsem ülhet le egy asztalhoz mulatni. Enni igen, amikor munkáról, mezei munkáról van szó vagy erdei munkáról, akkor igen, de egyébként nem” (47 éves, felsőfokú végzettségű nő).

¹⁵⁴ Baráti beszélgetések során gyakran hangzanak el az alábbiakhoz hasonló kifejezések: „Nem, azért mert azok nem szeretnek dolgozni, a cigányok nem szeretnek dolgozni.

ban a roma etnikum más életformájára, a magyarokétól eltérő mindennapi normáira, életvezetésére vonatkozik. Mindemellett az egyre növekvő számú roma etnikum nem tagolódik be a falu hagyományos szerkezetébe, nem fogadja el a neki szánt „szerepkört”. A roma etnikum a rendszerváltás óta fellépésében is öntudatosabb és szervezettebb. Ennek példája a 2000. évi választás, melyen önálló polgármester jelöltet is indítottak. A korábbi évekkel ellentétben, a jelenlegi képviselőtestületben három roma képviselő van.

Tehát az apácai cigány etnikum több szempontból is „megtöri” a falu hagyományosan kialakult „rendjét”. Egyrészt öntudatosabb rétege helyet követel a falu nyilvános terében. Másrészt szociálisan kiszolgáltatott csoportja fenyegető erőként lép fel a magyar közösség életterében. Így, az első látásra szociális-gazdasági konfliktus, társadalmi és etnikai ellentét-elemekkel is kibővül. Összetett, többoldalú konfliktusról beszélhetünk, mely, a magyar etnikum számára (is), sürgősen megoldandó feszültségforrásként jelenik meg.

A magyar közösség faluvezető rétege, mint a beszélgetésekből kiderült, tisztában van a megváltozott helyzettel. A békés egymás mellett élés érdekében egyetlen utat tart járhatónak: a roma etnikum „új határainak” kijelölését a magyar etnikum által: „*Gyakorlatilag a falu vezető rétege néha ilyen villanásszerűen el kezd gondolkodni arról, hogy nem az a megoldás, hogy „mi elmegyünk, és itt hagyjuk”, „a cigányok megesznek minket öt éven belül”, hanem megpróbálnak valami elfogadható megoldást. Többen vannak, akik rájöttek arra, hogy ahhoz, hogy élni tudjunk ebben a faluban, ahhoz nekünk kell cselekedni, és nekünk kell megerősödni, hogy valami megoldást találni arra, hogy a cigányokkal mit kezdjünk. Volt egy ilyen ötlet a mézárszék vezetőnek, aki anyagilag is erős ebben a faluban, hogy mi lenne, hogy ha egy közös holdingot alapítanánk, ahol többen hoznánk létre egy ilyen társaságot, holdingot, akár az egyház is benne lenne, ahol a cigányok számára valamilyen munkalehetőséget lehetne teremteni. Erre azért vannak uniós pénzek, amik ilyeneket biztosítanak, elég sok ilyen lehetőség van a cigányok integrálására, eleve elég nagy pénzek vannak ilyenre elkülönítve. És ezeket meg kéne fogni, akár úgy, hogy a közösség számára is kihasználva. Ez nagyon csúnyán szól, hogy mi élhetnénk egy kicsit a cigányainkból, úgy, hogy felvirágoztatni a falut, úgy hogy velük is együtt. Egy ilyen takarmány gyárat szeretett volna létrehozni. Apácán egy olyan 600 hektár parlagon lévő föld van, s akkor itt takarmányt lehetne termelni eladásra vagy akár úgy, hogy akár egy állattállományt is létesíteni, és ekkor ebből élni. Itt 10-12 fős cigány csoportokat lehetne dolgoztatni, így volt az elképzelés, úgy hogy mindegyiknek legyen munkavezetője, ezek a munkavezetők viszont közülük legyenek egyértelműen, és előtte egy ilyen képzésben létesüljenek. ... Elméletileg vannak ötletek, vannak, akik szeretnének tenni, de szerintem, csak vezetői szinten, mert az apácai ember visszariad attól. Nem vagyok meggyőződve, hogy ha elkezdenénk a cigányokkal foglalkozni, akkor a magyarok elhanyagolva éreznék magukat, hogy nem elég, hogy ennyi baj van velük, még őket pályolgtatják és nem inkább*

... Pláne ezek a mostani fiatalok ... hamar megnőszülnek, egy csomó gyereket csinálnak, 10-12-öt, kapnak egy csomó pénzt, s nem dolgoznak semmit” (46 éves, alsófokú végzettségű nő) „A cigánba, cigánbecsület. A cigánt, ha Bécsbe viszed is cigán (nevet), ez a mondas, ez megvan, nem tudom, hallottad-e ezt a mondást, de, ha Bécsbe viszed is cigán. Van neki az a különleges szaga, megvan az a viselkedése, a cigánba nem lehet bízni, mint a ..., nehéz a cigánnal, erős nehéz. (41 éves, középfokú végzettségű férfi). „A cigánnyal nem lehet összedolgozni, szerintem (nevet), mert, ha megsütöd, megfőzöd, benne van az a cigány. Tehát a cigány jó, együtt vagy, jól vagy, de abba a pillanatba, amikor összeszólalkozol, akkor már kimutassa, hogy ki ő” (27 éves, felsőfokú végzettségű nő).

a magyar közösséget. De ugyan akkor én azt látom, hogy az egyetlen kiút Apáca számára, az egyetlen kiút arra, hogy a magyar közösséget megerősíteni, identitását is és kulturálisan is annyira, hogy érezze olyan biztosan magát, hogy elviselje azt, hogy elkezdjünk a cigányokkal foglalkozni” (30 éves, felsőfokú végzettségű nő). „Egyetlen, egyetlen megoldás az, hogy a cigányoknak valamilyen féle jövőt biztosítani. Jövőt, arra gondolok, hogy a munkahely. S akkor aztot ő nem felejt el, hogy ki adta neki a munkahelyet, neki akkor mindegy, akkor nincsen olyan, hogy én okvetlenül cigány vagy román pártra kell szavazzak, észbe tartsa, hogy igen, akkor kaptam én munkahelyet, amikor a magyarok voltak a hatalmon, vagy RMDSZ volt a hatalmon, akkor ő ott áll, amellelt. Másképpen így, ha onnan valamit kapnak, valami támogatást kapnak, kiállnak amellelt. ... Ha anyagilag kezelsz, akkor politikailag is kezelsz, akkor oda viszed őket, a cigányokat, ahova te akarod. És ez így van, mert ha tíz cég azt mondja, hogy most ide kell szavazzunk, mert munkahelyet újat ad, odamennek, s ez így működik mindenütt a világon. ... S akkor a cigány azt csinálja, amit mondunk, akkor nem lesz az, hogy a magyarok elcigányosodnak, hanem a cigányok elmagyarosodnak, mivel tudod kezelni. S mivel lehet kezelni? Anyagiilag. Ez az egy, ami most jelenleg működik a durva kapitalizmusba, ez így van” (41 éves, középfokú végzettségű férfi).

Tehát a magyar közösség vezető rétege olyan megoldást keres, mely a cigányság szociális helyzetének javítására irányul. Mindez egyszerre biztosítaná a magyarok változatlan vezető szerepét (munkacsoportok, vezető képzés stb.), és a felkínált helyzetet elfogadó romák életkörülményeinek javítását. A konfliktus kezelésének ez a módja mutatja, hogy a magyar etnikum a megváltozott számú és mentalitású roma közösséget „hagyományos családi rendbe” szándékszik integrálni, mely bár a cigány közösség számára is elfogadható lehet, de mindemellett a fennálló helyzetet „kezelhetővé” teszi a magyarok számára: „Egy előny az, hogy így, ahogy rajtuk látszik, ők nem tudnak a maguk lábán megállni, őket mindig valakik vezetni kell. De ők reaszorulnak arra, hogy valakitől legyenek irányítva, lehet, hogy még a következő évben ez lesz a magyarságnak az előnye, mivel ők most is elismerik aztat, hogy ők a lábukon nem tudnak megélni. Mindig várják, hogy őket valahol, valaki vezesse, irányítsa” (41 éves, középfokú végzettségű férfi). A roma etnikum vezető rétege (azaz a képviselőtestületben levő három pünkösdista roma képviselő) elfogadja ezt a lehetőséget. Ám ők sem tudják felmérni, hogy a több száz fős ortodox cigány közösség hogyan reagálna a számukra kialakítandó új életfeltételekre. Ennek oka az is, hogy a pünkösdista és az ortodox roma csoportok között – hasonlóan a magyar kapcsolatokhoz – nincsen „átjárás”. A fennálló konfliktus megváltoztatásának „hatalma” tulajdonképpen az ortodox romák kezében van: vagy elfogadják a magyarok által felkínált lehetőséget vagy megpróbálják önmaguk kezükbe venni sorsukat vagy – vállalva a mindennapi konfliktusos létet – ragaszkodnak jelenlegi életlehetőségeikhez.

A magyar közösség lokális identitásának egy példája

„Apácát addig, míg a családomnak tudok biztosítani egy anyagi helyzetet, addig nem hagyom el. Nem, nem is tudnám elképzelni, hogy apácai ne legyek” (41 éves, középfokú végzettségű férfi).

Az alábbiakban az apácai magyar közösség lokális identitástudatának egy rövid példáját szeretném bemutatni és elemezni. Az apácai magyar etnikum lokális identitástudatának megismeréséhez elengedhetetlen interetnikus kapcsolatrendszer felvázolását a fentiekben megtettem. Az alábbiakban megvizsgált „történet” az apácai magyarok lokális identitástudatának néhány főbb sajátosságát mutatja be.

Az apácai magyar közösség életében fontos szerepe van a magyar nemzeti trikolornak. Apácán, hétköznapiokon a kis magyar zászlók, szalagos koszorúk kiemelt helyeken találhatók, pl. a két tannyelvű iskola épületének egyik üveges vitrinjében, a polgármesteri hivatal tanácstermének szekrényében, a volt RMDSZ elnök lakásában. Ezzel a gesztussal a magyar etnikum szimbolikusan magyarrá nyilvánítja a falu fontosabb nyilvános és központi privát helyeit. A magyar nemzeti szalagokat nagy becsben tartják az apácai magyar családok. Ezeket a házak tisztaszobájának üveges szekrényében vagy polcán helyezik el. Ünnepeken a „magyar nemzeti szín” kikerül a falu nyilvános terébe, de pusztán a magyarországi delegációk révén, azaz, ha külföldről érkező vendégek koszorút helyeznek el a falu híres szülöttjének, Apácai Csere Jánosnak a szobránál, Bartalis János erdélyi költő kopjafájánál vagy a temetőben levő világháborús emlékműnél. Az ünnepség után a koszorúkat és a zászlót beviszik az általános iskola vitrinjébe esetleg a polgármesteri hivatalba. A magyar nemzeti trikolor az apácai magyar közösség tagjai a román közösség ellenkezése miatt nyilvánosan „nem vállalja”, pusztán a szimbolikus magyar helyeken kerülnek prezentálásra.

A faluban a zászló tehát általában privát térben jelenik meg, azaz a magyar zászlót állami és falu ünnepeken nem teszik ki a hivatalos épületekre. Ez irányú törekvéseik, a román közösség tiltakozása miatt, sorra botrányba fulladtak. 1996. március 15-én a következő „zászló-történet” esett meg: „*abba ... az időbe meg volt engedve, hogy a nép, az RMDSZ mozogjon, március 15-én láttuk Szentgyörgyön s itt mindenfelé buszokon a piros-fehérvörös zászlót. Én is valakitől szereztem (t.i. szereztem) piros-fehérvörös selyem dolgot, és össze is varrtam, és át is vittem a néptanácshoz. Mondták, „nahát, hoztad?” „igen, legyen, ami lesz”, és a néptanácsból bevittük a kultúrotthonba, ott volt az ünnepély. Én vittem a piros-fehérvörös zászlót, ő (t.i. az akkori magyar polgármester) vitte a románt, a piros-sárga-kék zászlót. Hát, persze utóhang aztán nagy volt, majdnem, hogy verekedés, én kaptam is egy döngöcskét (t.i. fejbevágást), de hát az kibíráható volt, és az is (azaz, aki ütött) egy kicsit beteges volt az idegivel. Még a milíciára (t.i. rendőrségre) sem mentem. Ők egy olyan fajták, hogy énekelnek jól magyarul is, nagyon jó énekeket tudnak, de az érzelmük azért csak román, kimutassák, mikor kicsit részegesek” (nevet) (68 éves, középfokú végzettségű férfi).*

Apácának 1998 óta van faluzászlója. A „zászló” egy szegedi archívumból előkerült pecsétnyomó lenyomata alapján készült.¹⁵⁵ A pecsétlenyomatot a falu értelmiségi rétege tervezte át színes zászlóvá. A pecsétlenyomat alapján készült faluzászló égszínkék, rajta piros szénaboglya, zöld rét, és a hajdani apácai vár bástyája látható. Fölötte írás: or AP. (oppidum regis Apáca), mely a település hajdani jogi helyzetére utal. Az apácai zászlót évente egyszer húzzák fel: a három éve indult, mára a falu legnagyobb ünnepévé nőtt Apácai Napokon. Az Apácai Napok háromnapos ünnepét először 1998-ban az evangélikus egyház szervezésében, a település polgármesteri hivatalának és kulturális szervezeteinek segítségével rendezték meg. A falunapok ötletét magyarországi minta alapján vették át, annak felépítése is pontosan követte az anyaországi falunapok menetrendjét.¹⁵⁶

¹⁵⁵ „Ezt találtuk, tulajdonképpen egy szegedi archívumból jelent meg, ezt a Géza (t.i. szegedi ismerősük) segítségével kaptuk meg ezt a címet. S akkor ezt megnagyobbítottuk, s megvan a zászló, itt tartuk a szekrénybe, itt van, de sajnos, nincsen ez még hitelesítve, nem törvényes. Kellene hitelesíteni, de egyelőre felhúzzuk. Jelképezi tulajdonképpen maga a zászló az erdőt, a mészkőbányát, egy szénaboglya, ugye az a kaszálókat” (41 éves, középfokú végzettségű férfi).

¹⁵⁶ Ennek elemei: a polgármesteri beszéd, az iskola és az óvoda bemutatkozása, díszpolgárok avatása, színházi előadás, ügyességi versenyek, bál, tombola stb.

Ami viszont az ünnep elindításának, megszervezésének gondolati háttérét illeti, sokkal mélyebbre mutatott egy átlagos faluünnepelési célnál:

„Tulajdonképpen az első Apácai Napokon, ha jól emlékszem..., hogy az volt a mottója, hogy „azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”. Tulajdonképpen én azt hiszem, hogy ezért csináltuk az egészet, hogy érezzék az apácaiak, hogy ebben a faluban otthon vannak, és hogy nagyon sok minden rejtőzik bennük, amit meg lehet mutatni a világnak, csak meg kell mutatni magunkat. Mondjuk konkrétan az iskolai programok, azok voltak olyanok, hogy ... senki nem látta és senki nem tudta, hogy a gyerekeik milyen tehetségesek és milyen jó dolgokat tudnak csinálni. Ezeket, az ilyen rejtve maradt, és nagyon jó csoportokat kivinni a falu elé, hogy igen is vagyunk, és ezek vagyunk, és érdemes ránk figyelni, és érdemes odafigyelni magunkra, mert még mindig ebben a széteső erdélyi társadalomban, – én úgy érzem – hogy, nagyon bomlik, nagyon széteső, az embereknek az identitástudata egyre kisebb vagy minden arra mutat, hogy nem szükséges, hogy igen is van szükség rá. És csak így maradhatunk meg...” (30 éves, felsőfokú végzettségű nő).

Tehát az Apácai Napok ünnepének célja a falu széteső közösségeinek összefogása volt. A falu teljes közösségét hivatott szimbolizálni, mégis Apáca magyar közösségének ünnepévé alakult át. Erre utal az ünnep alapötlete,¹⁵⁷ a szervezőinek és lebonyolítóinak köre. Az Apácai Napokat – mint már írtam – magyarországi mintára készítették. Nagy segítségükre volt ebben az, hogy Csanádapácán, a testvérfalujukban rendezett falunapokon rendszeresen részt vettek. Mivel az első falunapok megszervezését az evangélikus egyház vette kezébe, így a segítő szervezetek is a magyar közösség kulturális (Pro Bartalis Egyesület) és hivatalos (Polgármesteri Hivatal)¹⁵⁸ szervezetei közül kerültek ki. Az ünnep anyagi háttérének kialakításában a magyarok mellett viszont már segédkeztek román vállalkozók is. A háromnapos ünnep lebonyolításának központi helye az evangélikus közösségi ház, a „magyar” kultúrház és a falu foci pályája volt. Főleg a második évtől kezdve – erőfeszítéseket tettek a román közösség bevonására az ünnep szervezésébe. Felkérték őket román programok szervezésére (pl. táncsoport). Ennek viszont akadálya volt, hogy Apáca román közösségének nem volt sem táncsoportja, sem használatban levő viselete, így hosszas szervezések után közös erőfeszítéssel szervezték meg a fogarasi román néptáncsoport fellépését. A háromnapos ünnep kisebbik része két nyelven folyt,¹⁵⁹

¹⁵⁷ A környéken az Apácai Napok megrendezéséig nem tartottak egyetlen faluban sem falunapokat. 1998 óta egyre több környékbeli magyar faluban (Pl. Nagyajta) tartanak falunapot.

¹⁵⁸ Természetesen a polgármesteri hivatal nem csupán a magyar közösség hivatalos szervezete, de mivel csak magyarok dolgoznak a hivatalban, így a szervezők körébe innen is csak magyarok kerültek be.

¹⁵⁹ Az 1998-ban rendezett Apácai Napok műsora nagyvonalakban a következő volt: Első nap: – Ünnepélyes megnyitó (kétnyelvű), – Iskolások műsora (kétnyelvű), – Néptáncegyüttesek (magyar–román együttesek).

Második nap: – Lovasfelvonulás (magyarok), – Szabadtéri műsorok (öt magyar és egy román néptánc együttes), – Szimpózium (magyar nyelvű előadások, magyar előadóművészek), – Gyerekműsorok (magyarul), – Díszpolgáratavás (magyar díszpolgárok), – Színházi előadás (a magyar színjátszókör).

Harmadik nap: – Ökumenikus istentisztelet (két nyelvű imádkozással és magyar prédikációval), – Koszorúzás (magyar emlékműveknél), – Szabadtéri sportesemények (román–magyar focimeccsek stb.) – Rock koncert (magyar együttes).

a műsorok zöme viszont csak magyarul hangzott el. Az Apácai Napok 2000-ben összekapcsolódott az évi evangélikus megyegyűléssel, illetve Apáczai Csere János halálának évfordulójára való emlékezésekkel. Azaz olyan magyar vonatkozású rendezvényekkel, melyek nem érintették a román vagy a roma közösséget.

Az apácai magyarok számára a falunapok szerepe a falu-összetartozás erősítése volt: *„Ennek az a célja, hogy a magyarságot, szóval nem csak a magyarságot, hanem a falut összevonni. Mivel itt – mint más településen is biztos – Apácán is történt az, hogy széthúztak magyarok magyarok között, románok egymás között. Egy ilyen Apácai Napok megszervezése alkalmával be van vonva legkevesebb kétszáz ember, ott kell dolgozzon. És – ezt elbeszéltük a tiszteletesasszonnyal –, hogy sokszor néztük, hogy olyan emberek kellett együtt dolgozzanak, amelyek azelőtt nem beszélgettek egymással. Mert itt bizony sokszor, választási okokból, a választáson az egyik az egyikkel tartott, a másik a másikkal, s akkor megvolt a háború, hogy ez a család nem beszélget az a családdal, ez a rend nem avval. De mikor ez beindult az egész, mindenki kapott szerepet a munkában, ott együtt kellett dolgozni, mindenki elfelejtette mi volt, mit csinált jól, rosszat, de sikerült. Mikor kész volt a munka, akkor mindenki látta, hogy milyen jó lett”* (41 éves, középfokú végzettségű férfi).

Mivel a falunapok megrendezését a magyar közösség tartotta fontosnak, illetve az ünnep ötletadói, szervezői, lebonyolítói is a magyarok voltak, az ünnep szerepe a magyarok számára a falu, pontosabban a falut „szimbolizáló” magyar közösségük összetartozásának erősítése lett. Erre utal az is, hogy a román illetve a roma etnikumnak csupán meghatározott feladatokat adtak,¹⁶⁰ a tulajdonképpeni szervezésbe nem vonták be őket, tanácsikat, segítségüket nem kérték.

Az Apácai Napokon felvont zászló a falunapokat jeleníti meg. Mindemelllett a zászlón szereplő szimbólumok a magyar múltra utalnak: így a mező és a szénaboglya a zömében ma is magyar tulajdonú földeket, illetve földművelést szimbolizálja,¹⁶¹ a vár a magyar közösség katona múltjára emlékeztet. A „pecsénymat-zászló” jelképei, tehát a magyar közösségre utalnak és ezért jeleníthetik meg Apáca magyar etnikumát. A faluzászló ugyanúgy utal a magyar etnikumra, mint a magyar anyaországi trikolor, melynek felvonása minden esetben konfliktust kavart a magyar és a román etnikum között. Ám a faluzászló felvonása olyan ünnepen történik, mely – elviekben – a falu mindhárom etnikumának közös ünnepségsorozata. Éppen ezért, bár a magyarok számára, majdnem hasonló jelképrendszert hordoz, mint a trikolor (azaz Apáca magyar kulturális hagyományaira, magyarságukra utal), nem okoz összeütközést a románokkal. A magyar háromszín, a piros-fehér-zöld jelképrendszerét egészíti ki és erősíti meg erős lokális színezettel.

Dolgozatomnak nem célja az Apácai Napok ünnepének elemzése, mely anyag sokrétegsége és gazdagsága alapján egy teljes tanulmányt igényel. A faluzászló szimbólumának, szerepének megismerése azonban bemutatja az apácai magyarok lokális identitásának néhány fontos jellegzetességét, szülőfalujukhoz való kötődésüket és közösségük tudatos „önszervező” szándékát.

¹⁶⁰ Így a pünkösdista cigány papot meghívták az ökumenikus istentiszteletben való részvételre, illetve a roma gyerekek iskolai szervezett műsorral léptek fel. A román közösség feladata a kultúrájukat szimbolizáló műsor (néptánc) összeállítása, illetve a az iskolai szervezett gyerekműsor lett.

¹⁶¹ Bár ma már néhány román család is birtokol földet, de a román közösségre – mint írtam – zömében inkább az állattartás jellemző.

Összefoglalás

„Hát én nem is képelem, csak hogy Apácán éljek. ... Itt én úgy érzem, itt Apácán kell lenni, pedig sokszor azt mondom a cigányok miatt, hogy megérjük azt, hogy eladjuk a házunkat, és el fogunk költözni Apácáról, mert be fognak lépni a cigányok, s akkor gondok lesznek, de azért nem képelném el, hogy hogy tudnám más helyt, hogy lehetne más helyt élni, csak Apácán. Apácai maga munkás emberek, mindenre képesek, jó, bármit lehet csináltatni velük, dolgozni, szórakozni szeretnek ... maga a táj, Apácának a tája, hát azt nem lehet könnyen itt hagyni. Nem olyan, hogy ... Nem, Apácát, addig, amíg a családomnak tudok biztosítani egy anyagi helyzetet, addig nem, nem, nem is tudnám elképzelni, hogy apácai ne legyek” (41 éves, középfokú képzettségű férfi).

Az apácai magyar közösség falubeli vezető szerepe történelmi hagyományokon alapul. A magyar közösség csökkenő létszáma ellenére olyan hierarchikus társadalmi rendszert tart fent a községben, melynek élén a magyarok, majd a románok és a legalján a romák állnak. Az egyre öntudatosabb váló cigány közösség társadalmi szereplése miatt viszont az apácai magyarok „veszélyben” érzik hagyományos faluvezető szerepüket, ezért alakítottak ki az elmúlt években olyan együttélési normákat, mely egyszerre tartja fent faluvezető szerepüket, nyújt megélhetési lehetőségeket a romáknak, illetve jelöli ki „új” társadalmi helyüket a „rég” hagyományok alapján. A település nyilvános, mindennapi színterein a román közösség tagjai konfliktusok nélkül háttérbe szorulnak, a falu fontos és reprezentatív ünnepei a magyar ünnepek. Mindemelllett a magyar közösség összetartása a rendszerváltás utáni néhány évben meggyöngyült, első kapcsolatrendszere konfliktusos, a roma lakosokkal való együttélési viszonyai pedig problémákkal terhesek lettek. Ezeknek a nehézségeknek megoldására a falu magyar vezetői új, „jövőteremtő” terveket alakítottak ki. Ezek közül a leglátványosabb – és mára a leghíresebbé vált – az Apácai Napok ünnepségsorozat. Ezen a háromnapos ünnepen vonják fel minden évben az apácai zászlót, mely egyszerre szimbolizálja a település hagyományait, a faluban lakó magyar közösséget és az „apácaiságot”. Az Apácai Napokat 1998 óta minden évben megrendezik, a faluzászlót pedig minden ünnepen felhúzzák. A falu magyar lakosainak jövőképe az elmúlt három évben megváltozott, bizakodóbbá lett. Közösségük összetartása erősödött, és a roma etnikummal való együttélési konfliktusaiknál is a megoldási lehetőségeket keresik.

Glück Jenő

Az aradi zsidóság átrendeződése (1919–1944)

A Kárpát-medence zsidóságának történetében jelentős helyet foglal Arad városa és vidéke, egyaránt vallási, gazdasági és politikai téren.

Csoportos megjelenésük első nyomait a 13. század elején találjuk meg kapcsolatban a Maroson folyó sókereskedelemmel. Igaz, csakhamar beleütköztek az Aranybulla tiltó rendelkezéseibe (1222). Hosszú szünet után Lippán megtelepedtek Spanyolországból kiűzött szefárdok Törökországon keresztül felszivárgott hírmondói és helyet találtak az Erdélyi Fejedelemség és a hódoltság között folyó kereskedelemben. E megtelepedés sem volt hosszú életű és áldozatul esett 1595-ben a várost visszafoglaló erdélyi csapatoknak. Hasonló helyzet alakult ki 1685-ben Aradon, a Bécs alól visszaszorított török hadakat üldöző császári csapatok nyomán.¹

A 18. században Aradra már askenázi családok telepednek és fokozatosan megerősödnek mind számbelileg, mind gazdasági téren, leküzdvé egyre többet az eléjük tornyosuló akadályokból. Az 1848–49-es forradalmat megelőzően kezükben tartották a vidék hatalmas mezőgazdasági termelésének forgalmazását döntő mértékben, ugyanakkor 103 kézműves műhely működött, 26 iparágban. Mittelmann-féle szeszüzem 1847-ben már gőzgépet is beállított.²

A 19. század második felében, tovább terebélyesedett ipari és kereskedelmi tevékenységük, amelynek csúcspontját a Neumann-féle szeszgyár képezte, Közép-Európa legnagyobb ilyenfajta létesítménye.³

Ugyanakkor növekedett a zsidóság száma. Arad városában 1910-ben 6295 főt írtak össze.⁴

Az aradi zsidóság felemelkedésében szellemi téren fordulópontot jelentett Chorin Aaron főrabbi működése (1789–1844), aki a vallási reform és a kulturális felemelkedés előharcosa volt. Vonalát hívei nagy többsége követte. Csekély kisebbség határolta el magát és csupán újabb északi bevándorlókkal kiegészülve volt képes 1904-ben egy ortodox hitközséget teremteni.⁵

¹ Márki Sándor: Arad szab. kir. város és Arad vármegye története, II. Arad, 1895: 130, 261. Eugen Glück: Date noi despre evoluția demografică a populației evreiești din Transilvania. Epoca principatului. (sec. XVI+XVII) Revista Istorică 3-4/1992, 303–320. Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România. I. București, 1986: 86.

² Pollák Henrik: Adatok a magyar izraeliták statisztikájához. Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848 szököévre. Első évfolyam. Pest, 1948: 124–125, 128–131.

³ Gaál Jenő: Arad vármegye és Arad szabad királyi város közgazdasági, közigazgatási, és közművelődési állapotának leírása. Arad, 1898: 309.

⁴ Magyar Statisztikai Közlemények. 64k: 102, 161/165. Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Budapest, 1921: 51–59. Krause Abraham: A régi Erdély – Arad, Tel-Aviv, 1993: I–19.

⁵ Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România, București 2000, III–1: 359, 536, 548; II/2, 67, 72, 177, 435. Iosef Cohn: Die Juden der Revolution. Arad, 1878 passim. Moshe Garmily-Weinberger: Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944), București, 1994: 161.

A reformmozgalomba kapcsolódik be egyaránt az állampolgári egyenlőségért indított mozgalmuk és a magyarosodás folyamatának felerősödése. Ennek első mérföldköve, Steinhardt Jakab főrabbi magyar szentbeszéde a zsinagógában 1845. április 18-án volt.⁶

A népszámlálási eredmények tükrözik a magyar anyanyelv folyamatos előretérését. Így 1881-ben, az aradi izraeliták 72, 1891-ben 83,3, 1900-ban, 92,1 és 1910-ben, 96,3 százaléka használt magyar anyanyelvet. E helyzet következtében a hitközség a 19. század harmadik negyedében fokozatosan áttért a magyar hivatalos nyelvre, az elemi iskolában pedig 1872-ben biztosították e tannyelvet.⁷

A 19. század második felében jelentkező pre-cionista mozgalom nyomán, a jeruzsálemi Mea-Sharim-ba csupán mutatólag költöztek aradi családok. Nem volt érzékelhető befolyása 1894 után a cionista mozgalom egyik szárnyának sem.

Az első világháborút követő forradalom (1918) után gyorsan pergő események közepette Sárkány Ferenc polgármester intézte jórészt a város ügyeit. Ő adta át többek között 1919. július 5-én a román közigazgatás képviselőinek a várost. Az új helyzetben az aradi zsidóság lényegében várakozó álláspontra helyezkedett. Az új román vezetés, elsősorban az aradi származású személyiségek, mint Vasile Goldiş és Ştefan Cicio Pop, igyekeztek megnyugtatni a zsidóságot is, elsősorban a gyulafehérvári nagygyűlés demokratikus határozatainak hírével. Valójában igyekeztek előmozdítani a zsidóság elkülönülését a magyar kisebbségtől, amit az 1922-es aradi cionista kongresszuson Vasile Goldiş meg is fogalmazott.⁸ Természetesen számos aradi izraelitában tovább élt az aradi román sajtóban (Tribuna és Românul) az elmúlt évtizedekben megjelent antiszemita cikkek emléke, valamint a romániai hittestvérek állampolgársága körüli bonyodalmak ismerete.

A követendő út kérdésében viszont súlyos problémák tornyosultak. A repatriálás nem volt járható út a Magyarországon kibontakozó „fehér terror” közepette. Referenciaszámba ment dr. Fényes Sándor orvos esete, akit 1920 szeptemberében kitoloncoltak,⁹ Amerika felé nem mutatkozott most nyílt út, Palesztina sem volt csábító. Ilyen körülmények között a helyben maradás képezte az egyetlen megoldást, hiszen a többség még abból indult ki, hogy izraelita vallású magyar. Ezt az álláspontot fejtette ki Schütz Henrik, az aradi neológ hitközség elnöke az Aradi Közlöny 1921. október 5-i számában. Úgy lát-szik, hogy álláspontjukban osztozott Vágvölgyi Lajos főrabbi is.¹⁰

Ugyanebben az időszakban találkozunk a cionista mozgalom tevékenységének kezdetével. Egy három tagú küldöttség 1920. január 5-én felkereste az alprefektust és bejelentette az Erdélyi és Bánáti Zsidó Nemzeti Szövetség aradi szervezetének közelgő megalakítását.¹¹

⁶ Magyar Statisztikai Közlemények, 27k.:135; 61k.:248-249. Bárány József: Steinhardt Jakab (1817–1885), Magyar Zsidó Szemle, 1885: 230–235.

⁷ Günbaum Miksa: Az aradi izr. hitközség iskoláinak története. Arad, 1896. Az aradi izraelita fiú és leányiskola értesítője 1911–1912. Glück Jenő: Az erdélyi zsidó oktatás történetéből. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 3-4/1994: 102.

⁸ Aradi Hírlap, 299 sz., 1918. XI-17, 8, 1334 sz., 1922. IX 12:6. Aradi Közlöny, 262 sz., 1918. XI. 17:7. Patria 48 sz., 1920. III. 5:5. Carol Iancu: Le combat international pour l'émantipation des juifs de Roumanie. Documents et témoignages I. Tel-Aviv, 1998.

⁹ Új Kelet, 60 sz. 1920. IX. 20: 3.

¹⁰ Aradi Közlöny, 1921. X. 5:2

¹¹ Istoria evreimii arădene, Tel-Aviv, 1996:67. (köv. Arad).

A trianoni békeszerződés közelgő aláírása illetve annak megtörténte szükségessé tette az új helyhez történő alkalmazkodást. Egyelőre egyetlen vonalon sem merült fel a közösség létesítése a hegyeken túli testvérszervezetekkel.

Az aradi cionisták álláspontját végeredményben azonosíthatjuk Fischer elnök kolozsvári nyilatkozatával, amelyben kijelentette, hogy szervezetük tudomásul veszi a befejezett tényeket és igyekeznek helyüket biztosítani a román állam kereteiben (1920. január 8.).

A zsidóság szervezeti széttagoaltsága folytán, fontos szerepet játszottak a hitközségek álláspontjuk kialakításában. Az ortodoxok, aradi küldöttek részvételével, 1920. január 6-án Désen gyűlést tartottak és ott elhatározták, „hogy az állam keretében nemzeti kisebbségként óhajtanak élni és következetesen igényt tartanak mindazon jogokra, amelyek megilletnek egy nemzeti kisebbséget”. Végül 1920. augusztus 10–12-e között Nagyváradon megalakították az Erdélyi Ortodox Központi Irodát. A neológok részéről 1921-ben Nagyváradról indult kezdeményezés, majd Schütz Henrik aradi hitközségi elnök felhívására 1922. június 22-én Kolozsváron elhatározták az Erdély-Bánsági Izraelita Hitközségek Szervezetének megalakítását, amit Nagyváradon 1922. augusztus 31-én, véglegesítettek.¹²

A harmincas években a fokozódó antiszemita nyomás következtében föderális alapon egyesültek a hegyeken túli szervezetekkel.

Arad zsidó lakossága 1910–20 között, az ismert események közepette visszaesett, majd 1920 után újra növekedett, főképpen a falvokról beköltözöttekkel, akiket megpróbálták az 1918–1919-es mozgalmak. Hasonlóképpen növekedett a máramarosiak beszűrődése. Az 1930-as népszámlálás 7801 izraelitát tüntet fel, ami a lakosság 10,1%-ának felel meg. A népszámlálás nyilvánosságra hozott adatai nem tartalmaznak összefüggő adatokat a nemzetiségi és vallási hovatartozás viszonyáról. A megfelelő rovatba 29 978 személyt jegyeztek be mint magyar nemzetiségűt, míg ugyanakkor 41 161 lakos nyilatkozott úgy, hogy magyar anyanyelvű. Ez utóbbi rovatba bőségesen beleférnek az izraeliták anél is inkább, mivel mindössze 687 személy nyilatkozott úgy, hogy jiddis anyanyelvű. Megjegyzendő, hogy az 1910-es népszámlálás gyakorlatával ellentétben e nyelvet megkülönböztetik a némettől.

A népszámlálásnál külön rovatot nyitottak a zsidó nemzetiségnek is, amelyben 7057 állampolgárt tüntettek fel.

Az 1942-es külön népszámlálás Aradon 9472 olyan személyt jegyzett fel, akiket az érvényes fasiszta törvény zsidónak nyilvánított, beleértve 408 megkereszteltet és az előző évben a falvából egyetemlegesen kitelepítetteket is.¹³

Az őslakos aradi zsidóságon belül 1944-ig továbbra is a magyar nyelv uralkodó. Az északi ortodox bevándorlók nyelve a jiddis maradt.¹⁴

A harmincas évek derekától az elkerülhetetlen román iskolázás folytán, a fiatalság körében terjedt a román nyelv használata. Érdekes azonban a magyar nyelvi kötődés ereje, a Palesztinába, illetve Izraelbe kivándoroltak körében. Így például az aradi származású

¹² Aradi Zsidó Hitközség Levéltára, dos. 78, 79, 80. (közv. Hitközség). Eugen Glück: Contribuții cu privire la integrarea evreilor din Transilvania în viața politică și religioasă a României (1918–1922), Satu Mare, Studii și comunicări, XIII. 1996: 219–229.

¹³ Recesământul general al populației României 1930. II. 8-9:525. Populația evreiască în cifre – memento statistic, 1945. (A zsidó világkongresszus kiadványa).

¹⁴ Arad, 84–86.

Deutsch Efraim volt egyidőben az izraeli Hitahdut Olei Hungaria elnöke, Weinberger Magda pedig Wizo magyar osztályának vezetője.¹⁵

Az aradi zsidóság gazdasági helyzetét 1920 után fellépő általános fellendülés jellemezte. A központi helyet a Neumann-családnak közvetlenül az első világháború kirobbanása előtt alapított textilgyára foglalta el, amely a védővamos politika folytán a román piac legnagyobb ilyen természetű vállalata volt, 1937-ben 3600 alkalmazottja, termelési értéke pedig következő évben meghaladta a 711 millió lejt.

Az első világháború előtti időből talpon maradtak a Neumann-család szeszgyára, valamint a hozzá kapcsolódó létesítmények.

A húszas évek fellendülésének idején, egymás után létesültek zsidó tulajdonú, vagy legalábbis vezetési közepes méretű iparvállalatok. Ezek között említhetjük a „Polychrom” festékgyárat, Keleti Kornél vezetésével, „Azulol” vegyi üzemet Kepper Béla irányításával, és az IMASA autóalkatrész-termelő és javító vállalatot Ablonczy József és Steigerwald Imre tőkéjével. Gyorsan felfejlődött a FITA, Stern Miksa vállalkozása, amely különböző kötöttárut gyártott. A Czettel faipari vállalat 1926-ban jött létre. A „Grundmann”, „Fatima” és a „Domán” vállalatok vasipari termékeket dobtak piacra. Az első világháború előtről származó papírgyár áldozatul esett a hegyeken túli konkurenciának.

Az 1929-1933-as világgazdasági válság nyomán visszaeső ipari termelés után bevezetett iparpolitika kedvezett a hegyeken túli tőkebeáramlásának. E változások legjelentősebbike a vagongyárat érintette, amely a Max Auschnitt vezette pénzcsoport érdekkörébe került. Ugyanakkor a zsidó érdekeltségű középvezető vállalkozások alapítása jóformán megszűnt és csupán az „Iron” rádiókészítő üzemet említhetjük (1936).

Az 1938-ra kikristályosodott helyzetben Aradon 21 ipari vállalat ért el legalább évi 10 millió lejes termelési értéket, ezek közül 12 zsidó érdekeltségű volt.¹⁶

A bankok terén a helyi tőke, beleértve a zsidót is, már a húszas évektől visszavonulóban volt. A „Banca Românească”, a „Banca de Credit Român”, valamint a zsidó érdekeltségű „Banca Marmarosch Blank et Comp” uralkodó szerepet vívott ki, a helyiek közül pedig az „Ipari és Népbank” csődöt mondott. A zsidó közeletben azonban továbbra is a helyi bankárok vezető szerepet játszottak, elsősorban Lakatos Aladár, aki 1936-ban a neológ hitközség elnöke lett.

A zsidóság részesedése a kereskedelmi életben is jelentős volt. A falusi hálózatot ellátó öt nagykereskedő közül négy zsidó volt. A városban ők uralták 1940-ig a főtéri hálózatot. A harmincas évek végén készült kimutatás szerint 350 bejegyzett kis- és nagykereskedelmi cég létezett Aradon, amelyek közül 278 érdekeltségük körébe tartozott (79,42%).

Az első világháborút követő években a zsidók jóformán kiszorultak a közszolgáltatból. Ugyanakkor előkelő helyet foglaltak el a magántisztviselői szférában és a szabadfoglalkozások keretében. Megemlíthetjük, hogy 1937-ben a városban működő 106 orvosból, 41 izraelita volt, ugyanakkor az ügyvédkamara 141 tagjából 46 volt zsidó. Jóval kisebb volt szerepük a mérnökök körében és mintegy 20%-os részesedésük volt, főképpen a Neumann-család létesítményeiben.¹⁷

Az aradi zsidóság politikai szerepvállalása Aradon 1919 után jelentősen csökkent. A városi tanács működésének felfüggesztésével (1919), majd az 1925-ös közigazgatási tör-

¹⁵ Ibidem, 135.

¹⁶ Aradul permanență în istoria patriei. Arad, 1978:437, 438, 442, 445.

¹⁷ Ibidem, 484-485, Arad, 150-153.

vénnyel a nagyszámú virilista befolyása megszűnt.¹⁸ Ugyanakkor a szinte állandó ostromállapot rövid megszakításai alkalmával tartott 1926-os és 1928-as helyi választásokon a zsidóság a választott tagok között sem játszott jelentős szerepet.

Az országos választások alkalmával a sajtó hírt adott a Magyar Párt bizonyos támogatásáról, a választási törvény azonban az Arad megyei viszonyok közepette csak másodlagos eredményeket biztosított. A húszas években Románia-szerte kibontakozó erőszakos antiszemita hullám, amely pogromokban (Nagyvárad, 1927), egyetemi zavargásokban, a vasgárdisták gyilkosságaiban, sőt bombamerényleteiben (Gyulafehérvár, Temesvár, 1938) öltött formát, arra készítette a cionistákat, hogy szakítsanak a más pártokkal való kombinációkkal és létrehozzák a Zsidó Pártot (1928). Ezen alakulat aradi szervezete 1931, 1932, 1933 és 1937-ben az országos választásokon jelöltet állított iltoi Adler Tibor személyében. A választási törvény adta jogrend és a leadott szavazatok összevetéséből arra következtethetünk, hogy a zsidó szavazók mintegy 60–70%-a e pártra szavazott.¹⁹

Az 1938-as államcsíny után megalakult Nemzeti Újjászülés Frontja aradi vezetősége értésre adta, hogy a zsidók beiratkozása nem kívánatos. A megalakuló Magyar Népközösségben felvették a zsidókat is, de 1940 után hivatalból törölték őket.

A két világháború között folytatódtak az erőfeszítések a megfelelő vallási, kulturális és jóléti intézmények valamint szervezetek működtetése érdekében. A legfontosabb intézmények továbbra is a hitközségek maradtak, elsősorban a neológ, amely a hívek, több mint 70%-át tömörítette. Élén Schütz Henrik állt, azonban 1936-ban a cionista befolyás növekedése nyomán lemondott, és helyébe Lakatos Aladárt választották meg. Elnöksége alatt a vezetőségben bizonyos kompromisszum jött létre a mérsékelt cionisták és a volt elnök hívei között.²⁰

A tanácskozási nyelv a jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1942-ig a magyar maradt. Csúpan néhány, a hatóságnak bemutatandó jegyzőkönyvről készült román változat is, mint például a vasgárdista uralom idején rendőri engedéllyel tartott ülés esetében (1940. december 15.).²¹ A templomi rendtartást szintén magyarul fogalmazták meg (1933) és a prédikáció nyelve is a második világháború néhány évét leszámítva magyar maradt.²²

Az ortodox hitközség esetében a vallási oktatás terén a hébert szorgalmazták és általában a magyar nyelv használata beszűkült.

A hitközség mellett folyamatosan működtek a Chevra-Kadisa egyesületek, elsősorban a neológ, amely két évszázadra tekinthetett vissza. Mintaszerű temetőket tartottak és több segélyintézményt.²³ A neológ Chevra-Kadisa számos alapítványt kezelt, saját vagyona pedig 1935-ben 1,1 millió lejt tett ki.²⁴

Az 1913-ban alapított öregek otthona 20–40 munkaképtelen férfit fogadott be, felelősségben tökebefizetés alapján, felerészből hozadék nélkül.²⁵ Működött egy szeretetház, tanoncotthon, népkonyha a neológ nőegyesület kezelésében.

¹⁸ M. Carmely: i. m. 160. Gyulafehérváron az egyik zsinagógánál. Temesváron egy zsidó színtársulat előadása közben történt a bombamerénylet.

¹⁹ Arad, 70–75.

²⁰ Hitközség, dos. 96, 92.

²¹ Ibidem, dos. 99.

²² Ibidem, dos. 93.

²³ Ibidem, dos. 97.

²⁴ Ibidem, dos. 95., reg. 29.

²⁵ Ibidem, reg. 36.

Erdélyi viszonylatban egyedi gondoskodást jelentett a hatvani Deutsch és Reiner családok alapította fiúárvház 20 helyel (1870–1871), valamint a Fischer Eliz leányárvház (1905, 15-17 helyel). Ez utóbbi hatalmas épületét az első világháborúban hadikórházzá alakították, majd a román állami bábaképző vette át kényszerszerződéssel.²⁶ A fenti intézmények adminisztrációs nyelve a magyar volt, csupán az árvházakban szűkült be, a román nyelvű iskolai oktatás révén.

A neológ hitközség 1919 után is fenntartotta elemi, iskoláját, amelyben befogadták az ortodoxokat, sőt jelentkező keresztényeket is. A húszas évek elején az úgynevezett Anghelescu-törvény és más központi intézkedések a zsidókat kizárták a keresztény felekezeti iskolákból, az iskolaszéket pedig választás elé állították, hogy románul vagy héberül tanítsanak. Vágvölgyi Lajos főrabbi csatlakozott Kecskeméti Lipót nagyvárad főrabbi fáradósaihoz, hogy legalább a hittanítás magyar maradjon.²⁷

Az aradi elemi iskolában 1922-ben kezdték bevezetni a román nyelvet, majd általánossá vált, a tanítóktól pedig a képesítés mellett a hatóságok a sikeres nyelvvizsgát is megkövetelték.²⁸ Az újonnan alakult aradi római katolikus főgimnáziumból 1923-ban kellett távozniuk az izraelita növendékeknek. Ugyanakkor az iskolaszék folyamatosan magyar nyelvű jegyzőkönyvet vezetett a héber (ivrit) oktatását mellőzte és 1933-ban csupán fakultatívan engedélyezte.²⁹ Kulturális téren megemlíthető részvételük a Kölcsény egyesületben, amelyek főtitkára Szöllösi István volt. A cionista szervezkedés eredménye a wizo aradi szervezete.

Az aradi zsidóság kulcsszerepet játszott a helyi sajtó életében. A budapesti lapok konkurenciájától nagyrészt megszabadulva, uralkodó szerepet játszottak a helyi sajtó termékei. A legelterjedtebb helyi lap a zsidó vezetésű Aradi Közlöny volt. Tulajdonosa a Stauber-család volt, újságírói közül pedig kiváltak Pilisi Géza, Nóti Károly, Károly József stb. A szinte állandó cenzúra ellenére a lap kimondatlanul közel állt a Magyar Párt vonalához és mérsékelt sérelmi politikát folytatott. Színes tartalma miatt, valamint az állandó román napisajtó hiánya miatt (1920–1931) a magyar nevelésű román értelmiség is előfizetője volt. A bécsi döntés (1940) után betiltották.

Olcsósága és déli megjelenése hozzájárult a Vörös László által szerkesztett Aradi Újság elterjedéséhez (1914–1936). Szántó György szerkesztésében jelent meg 1925–1927 között a „Periszkóp” irodalmi és művelődési folyóirat. Az állandó címváltoztatás ellenére folyamatosan megjelent a „Munkaadók Lapja”, Gabos Jenő szerkesztésében (1918–1940).³⁰

Arad művelődési életében komoly szerepet játszott a mindkét városi színházat bérelő Szendrey Mihály társulata, amelynek magyar előadásai az 1936–1937-es évadig folyamatosak voltak. Ezután román előadások is helyet kaptak, majd kizárólagossá váltak.³¹ Jelentős közönséget vonzottak Zala Béla előadóművész estjei is.

Az erdélyi magyar irodalmi életében az első világháború utáni években, többen szereztek az aradiak közül maradandó nevet. Szántó György (1893–1941) aradi terméséről kiemeljük „Sebastianus útja elvégeztetett” (1924), „Kék lovas” (1924), „Schumannal a

²⁶ Ibidem, reg. 37, 38.

²⁷ Ibidem, dos. 98.

²⁸ Ibidem, dos. 95.

²⁹ Ibidem, dos. 91.

³⁰ Az aradi megyei könyvtár sajtógyűjteményében.

³¹ Aradul permanență în istoria patriei, 594.

karneválban” (1925) című regényeket. Raffy Ádám (valódi neve Kupfer Miksa, 1898–1961) aradi éveiben vetette papírra „A máglya” (1936) és „A léleklátó” (1937) című regényeit.³²

Károly Sándor (1894–1964) részt vett az irodalmi mozgalmakban is, elsősorban a Helikon ellenzékében. Legismertebb műve az „500 emelet”, tudományos-fantasztikus regény (1929). A harmincas években a színpad felé fordult. Így 1935-ben mutatták be „Tá-lalva van...” című vígjátékát Nagyváradon, Temesváron, Aradon, majd Budapesten.³³

A Goga-kormány rövid szereplése (1937–1938) jelentette a nyílt antiszemita állampolitika kezdetét. A zsidók állampolgárságának felülvizsgálata főképp az utóbbi időben letelepedett ortodoxokat sújtotta, számszerű adatokkal azonban nem rendelkezünk. Ugyanakkor megerősödött a román tőke előretörése és több gyár, mint például a FITA, hatáskörébe került. A következő években a Neumann-család ügyes tőkeátollódások révén olyan jelleget biztosított gyárainak, amelyek érintetlenségét óvták. Magát Neumann Ferencet személyében kivételezték.³⁴

Újabb fordulóponthoz vezetett az 1940. augusztus 9-i törvény, amely meghatározta rasszista alapon a zsidó nemzetiség fogalmát és ugyanakkor három osztályba sorolta őket, ezek közül a dél-erdélyieket a legkedvezőtlenebben. Ekkor már élt az Antonescu diktátor által megfogalmazott meghatározás, hogy „nem csak zsidók, hanem magyarok is”.³⁵

A vasgárda és Antonescu közös diktatúrája (1940. szeptember–1941. január) számos antiszemita intézkedést kezdeményezett. Így kirekesztették a zsidókat az állami iskolákból, számos intézményt lefoglaltak (például a Deutsch árvaházat) és kisajátítottak több vállalatot. A legjellemzőbb azonban a kis- és középvállalkozások elleni roham volt, kényszerítve a tulajdonosokat lemondásra vagy legalábbis társak bevételeire. Hírhedté vált a Városligetben felállított puhító.³⁶

Az anarchista vasgárda félreállítása után (1941. január), a Neue Zürcher Zeitung találó megjegyzése szerint Antonescu az előbbi módszereket a szervezet antiszemita politikával váltotta fel.³⁷

Földjeik kisajátítása után 1941-ben mintegy 1600 falvakon élő személyt Aradon összpontosítottak. A városi ingatlanok kisajátítása 645 létesítményt érintett. A fennálló üzletek és vállalkozások román „társainak” legalább 61%-os többségük kellett hogy legyen. A zsidó alkalmazottak tömeges elbocsátása nyomán az aradi munkaképes zsidó lakoságnak csupán 18,5%-a állt 1942-ben legális munkaviszonyban, szemben az országos 21,8%-kal.³⁸

E súlyos helyzet ellenére a zsidó öntevékenység igyekezett bizonyos kérdéseket megoldani. Így Aradon létrehoztak egy román tannyelvű középiskolát, kórházat és elhelyezték az öregeket és árvákat is. E tevékenységben vezető szerepet játszott Schönfeld Miklós főrabbi. Ezen időszakban veszedelmes pillanatot jelentett 1942-ben, a Beszarábián, Bukovinában és Dorohoi megyében befejezett deportálás után a dél-erdélyi folytatás terve,

³² M. Carmily, i. m. 130–131.

³³ Románia Magyar Irodalmi Lexikon. București, 1991:635–638.

³⁴ Aradul permanentă în istoria patriei, 448.

³⁵ Eredetiben „ei sânt nu numai jidani ci și bozgori”.

³⁶ Arad, 90.

³⁷ Glück Jenő. Sajtójelentések a zsidókérdésről Romániában és Észak-Erdélyben. Századok, 6/1995:1366.

³⁸ Arad, 92, 95, 174–175.

amely Araddal kezdődött volna. A zsidóság vezetői ellenállásuk folyamán nagy segítséget kaptak Elena anyakirályné, a pápai nuncius, a svájci követ és más romániai és nemzetközi tényezők részéről. Végül a fentiek nyomán, valamint gazdasági megfontolások következtében a terv megbukott, amint erről 1942 szeptemberében Neue Zürcher Zeitung hírt adott.³⁹

Újabb megpróbáltatás érte az aradi zsidóságot 1944 szeptemberében, miután Románia fegyverletétele után Aradot a magyar honvédség rövid időre megszállta (szeptember 13-21.). Az antiszemita Heszlényi szegedi hadtestparancsok intézkedései nyomán napirendre került a sárga csillag bevezetése, valamint a gettó felállítása. Az aradi zsidóság vezetőinek segítségére siettek az aradi magyarság vezetői, elsősorban Argay György, lutheránus püspök, Széll Lajos, a római katolikus egyházközség elnöke és sokan mások, s így sikerült elodáznia a végrehajtást, amihez budapesti letiltás is hozzájárult.⁴⁰

Ezután az aradi zsidóság történetében egy új korszak köszöntött be.

Himmler György

Kulturális önszerveződés, civil szervezetek, helyi sajtó Dél-Szlovákiában

(Esettanulmány: Párkány)

Az utóbbi tíz esztendő egyik kétségtelen hozadéka a kisebbségi magyarság számára az a sokféle lehetőség, amely a címben említett területeken nyílt számára. Annak ellenére, hogy ezeket a lehetőségeket bizonyára nem használta ki maradéktalanul, mégis sokat lépett előre. Ennek okai egyrészt abban keresendők, hogy a nyolcvanas évekre készen állt egy vidéki értelmiségi réteg, amely ezeket a lehetőségeket képes volt megragadni, másrészt volt ennek hagyománya a szlovákiai kisvárosokban, amit a kommunizmus évtizedei sem tudtak maradéktalanul eliminálni.

Párkány esete bizonyára nem egyedülálló, de érdekes lehet abban az összefüggésben is, hogy az elmúlt években népszavazásaival is felhívta magára a figyelmet, amelyek megszervezésében jelentős szerepet vállalt a civil szféra, de főként a helyi sajtó.⁴¹

Előjáróban

Előjáróban azt kell elmondani, hogy egy mintegy 10 000 lakosú, kétharmadrészt magyar nemzetiségű határvárosról van szó. (A 90-es évek elején lakóinak száma mintegy 13 000 volt). Lakóinak száma a hatvanas évektől kezdődően lényegesen gyarapodott. Ez elsősorban a célzatos ipartelepítési politika eredménye volt, amelynek következtében a lakosság száma közel háromszorosára nőtt. A betelepülés elsősorban a környező magyar-lakta fálvából történt, de jócskán megnőtt a szlovákok számaránya is. Ez a

³⁹ Glück Jenő: Sajtójelentések, i.m. 1368.

⁴⁰ Arad, 180–181. Széll Lajos: Aradon éltem, Arad, 2000:94–101.

⁴¹ Lásd: Himmler György: A párkányi népszavazások. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2000/1.

migráció és a lakosság túlnyomó részének megélhetést adó papírgyár mikroklímája a magyar népesség fellazítását eredményezte, ami rányomta bélyegét a magyar élet minden területére.

1. A kulturális önszerveződés terén 1989 előtt a Csemadok szerepe volt kizárólagos. Ez volt az egyetlen megtűrt magyar kulturális szervezet, amely azonban a nyolcvanas években már nem feltétlenül a pártfórumokról volt irányítva. Az első szabad kulturális szerveződés – a Balassi Közművelődési Klub – is a Csemadok égisze alatt végezte kulturális, közösségsszervező és közéleti tevékenységét – nem lévén más legális forma az ilyenfajta önszerveződésre. A Balassi Klubról méltán elmondható, hogy a független kulturális önszerveződés egyik legfigyelemreméltóbb kísérlete volt Szlovákiában a nyolcvanas években.⁴²

Az 1989-es fordulat teljesen új helyzetet teremtett a kulturális önszerveződés terén. A Csemadok tevékenysége megfáradt, annak ellenére, hogy saját székházhoz jutott. Tevékenységében folyamatosan jelen van a színjátszóköri és énekkari munka, közösségsszervező szerepe azonban fokozatosan elhalványult. A tömegszervezeti jelleg fenntartására való törekvés meghaladottnak bizonyult.

A magyar kulturális életnek azonban létrejött egy másik szubjektuma, a Párkány és Vidéke Kulturális Társulás, amely 1994-ben a Rákóczi Szövetség egyik célalapjaként kezdte meg működését, mégpedig alapítványként. 1997-ben pedig, a hírhedt meciari alapítványi törvény hatálya alá lépése nyomán átalakult polgári társulássá. A célalapok olyan reprezentatív regionális szerveződések, amelyek egy-egy város és vidéke magyar kulturális, művelődési és hitéleti kezdeményezéseinek szervezése és támogatása céljából jöttek össze. A szerveződés jelentősége többek között abban áll, hogy anyagi eszközöket is mozgósítani tud az említett kezdeményezések támogatására, elsősorban magyarországi alapítványi és egyéb forrásokból. E helyt nem kerülhetjük meg azt a körülményt, hogy a Rákóczi Szövetség, valamint annak alapítványa, a CSSZMKA, továbbá az Illyés Közalapítvány támogatási rendszerével jelentős szerepet játszik a kulturális önszerveződések előmozdítása érdekében.

A PVKT tevékenysége mennyiségi és minőségi tekintetben is jelentős előrelépés e téren, hiszen az elmúlt években olyan fontos helyi kezdeményezéseket valósított meg, mint a Balassi Kulturális Napok rendezvénysorozata, vagy a Kuckó Bábfesztivál, de a Balassi Klub tevékenységét is a társulás viszi tovább. Emellett emlékhelyek létesítése (Wertner Mór, Sebők Zsigmond emléktáblák, Millenniumi Emlékoszlop) és helytörténeti-helyismereti kiadványok (Wertner Mór Emlékkönyv, helytörténeti kiadványok) jelzik a kulturális mozgás irányát.

2. 1989 után néhány civil szervezet, ill. néhány civil kezdeményezés jött létre, amelyek részben folyamatos, részben kampányszerű tevékenységet folytatnak. A már említett PVKT mellett a következő új civil szervezetek jöttek létre: Magyar–Szlovák Baráti Társaság, Déli Régió (önkormányzati tömörülés), Déli régió Ipartestülete, Jövő 2000 Alapítvány – Muzsla (helyi oktatás támogatása), Kántor Alapítvány – Muzsla (orgonaépítés, komolyzenei koncertek), Limes Anavum Társulás – Nána (kultúra, folklór), Szőgyéni Vidékfejlesztési Társulás (falusi közösségek építése, teleház, faluszéplítő program, asszonyok klubja, ifjúsági színjátszás). Tevékenységükben helyet kapnak rendezvények, támogatási programok, kiadványok, szakmai fórumok szervezése, közösségi programok megvalósítása.

Az informális civil kezdeményezések közül említést érdemel a párkányi népszavazások kezdeményezése és támogatása, amelyek sikere felmutatta a civil élet erejét és a benne lappangó energiát. Sajnos elmondható, hogy a polgármesteri hivatalok szinte sehol nem támogatják igazán a civil kezdeményezéseket, sőt a legtöbb esetben féltékenyen és gyanakodva nézik azokat, mint olyan aktivitásokat, amelyek hatalmi pozícióikat veszélyeztetik, vezetőikben pedig potenciális konkurens jelölteket látnak.

Adott esetben azonban a párkányi képviselőtestület – amelyben szép számmal találhatók a kulturális, illetve civil életben forgó emberek, önkormányzati támogatási lehetőségekkel is ellensúlyozni igyekszik az elmondottakat. Olyan pénzügyi támogatásokról van szó, amelyek által kulturális, művelődési és civil kezdeményezések nyerhetnek támogatást tervezeteik megvalósításához.

Az országos alapítványi támogatási rendszer bővülésével az utóbbi években további civil szervezetek, ill. kezdeményezések vannak formálódóban a városban, ill. annak régiójában, amelyek kistrégyós és határon átnyúló szervezetek megvalósításán dolgoznak. A Mária Valéria átadása jelentős mértékben generálja ezt a civil aktivitást (civil parlament, testvérvárosi együttműködés stb.).

A minden bizonnyal gyarapodó számú szervezetek az útkeresés stádiumában vannak, keresve a lehetőségeket az EU előcsatlakozási alapjainak ígézetében. Ezek szlovákiai indulása azonban csak nagyon nehézkesen bontakozik.

3. A helyi sajtó 1989 után sokféle formában jelentkezett, sok lapkiadási kísérlet azonban nem bizonyult tartósnak, főleg anyagi okok miatt. Az önkormányzatok által finanszírozott lapok azonban sok esetben folyamatos megjelenést tettek lehetővé. Így van ez a *Párkány és Vidéke* esetében is, amely tizedik éve jelenik meg folyamatosan havilapként. Természetesen a stabil anyagi háttér mellett alapvető követelmény a rendszeresen bedolgozó tudósítói és szerkesztőbizottsági munka. Profilját tekintve regionális lap, értelemszerűen közöl tehát helyi közéleti, kulturális, helytörténeti, üzleti híryananyagot. Emellett azonban vélemények, vitaanyagok is napvilágot látnak benne, sok esetben a kiadó, azaz az önkormányzat munkáját kritikusan értékelő írások is. Elmondható, hogy a lap az egyetlen közvélemény-formáló helyi média, amely ingyen jut el Párkányban minden háztartásba. Az önkormányzat tehát „előfizeti” valamennyi polgárnak, ami ideális terjesztési konstrukciót képvisel egy kisváros esetében. Ez egyben jelentős reklámbevételt is biztosít a lapnak. Anyagilag ez alacsony reklámárak mellett is a kiadási költségek közel kétharmadát jelenti reklámbevételből.

A helyi sajtót képviseli még a Déli régió Ipartestületének időszaki kiadványa, amely a helyi kisvállalkozások szócsöve, valamint a párkányi papírgyár helyi közlönye (Kontakty), illetve néhány alkalmi – nem periodikus kiadvány – amelyek száma egyébként öröndetesen megszaporodott.

Fleisz János

A Bihar megyei és nagyváradi magyarság kulturális önszerveződése és civil szervezetei (1989 után)

„Honunk minden lakosának polgári létet adni! Ím ez, amit 1832-ben teljes meggyőződésem szerint, honunkra nézve nemcsak időelőlttinek, sőt szinte már időutáni-nak tartok.”

(Széchenyi István)

A civil szerveződés társadalmunk egyik pozitív jelensége, amelytől nagymértékben függ a közösségek sorsa. Az utóbbi időben a dinamikus fejlődés hatására a civil társadalom fogalma egyre jobban kiterjed és mind több társadalmi jelenséget ölel fel. Temporálisan meghatározott és az új helyzetekhez igyekszik igazodni. Maga a fogalom továbbra is releváns maradt, de véleményem szerint a szélesebb értelmének van nagyobb jövője. A civil szervezetek sok konkrét problémát tudnak megoldani, vállalt feladatuk az érték közvetítés.

A romániai magyar kisebbségi civil szféra is igyekszik az utóbbi időben mind jobban felzárkózni azért, hogy betölthesse történelmi szerepét. Működésében sok még a kezdetre emlékeztető rendellenesség, amelyek a fáziskésés következményei. Nem meglepő ez, hiszen Dahrendorf véleménye szerint egy társadalmi átmenet három részből áll. Az első a politikai struktúra megváltoztatása, amely 6 hónap alatt végbemegy. A második a gazdasági változás, amely jó ha 6 év alatt befejeződik, a harmadik pedig a társadalmi és a kulturális átalakulás, amelynek időtartama elérheti akár a 60 évet is. Természetesen az egymással összefüggő folyamatok más és más szférában való működéséről van szó.

Előzmények

A társadalom önszerveződésének gyökerei messze visszanyúlnak. Ismeretes, hogy a civil társadalom kifejezést már Hegel is használta.

A polgárosodás hatására Magyarországon a 19. század második felében kialakult helyi szinten is a civil társadalom. Egyesületek elsősorban a városokban jöttek létre, főleg 1872-től kezdődően. Később az egyesülési jog rendezése, valamint a polgárosodás előrehaladása által az egyletek nagyon elszaporodtak.

Így például 1904-ben Nagyváradon 72 egyesület tevékenykedett (kb. minden 700 lakosra jutott akkor egy egylet) és ezt egyesek már túlbujánzásnak tekintették. Ettől kezdve rendezték soraikat, így 1908-ban a kimutatás már csak 30 egyesületet jegyez fel, összesen 10187 taggal (ez egyletenként 340 tagot jelent!).

A világháború és azt követő hatalomváltás megviseelte az egyleti életet is. Elsősorban a magyar egyesületek vesztek el vagyonukat, szűnnek meg, vagy szüneteltetik tevékenységüket. Főleg a nagyváradi Szigligeti Társaság és a Katolikus Kör fejtett ki jelentősebb tevékenységet az 1920 és 1940 közötti időszakban.

A második világháború idején a kedvezőbb körülmények miatt a bihari és nagyváradi magyarság tevékeny szerepet vállalt. Igaz, inkább az országos intézmények ernyője alatt.

Emlékezetes maradt az 1942-ben Nagyváradon megszervezett Szent László hét, amely kimutatta a helyi társadalom szervező erejét.

A második hatalomváltás és szovjetizálás következtében a civil szervezetek eltűnnek, így mintegy 40 évig a polgári kezdeményezések teljesen visszaszorultak.

Az 1989 decemberében végbement változások eredményeként újból napirendre került a helyi magyar társadalom önszerveződése, magára találása.

Az újraindulás

A megváltozott helyzetben a magyarság nemcsak politikai érdekvédelmi szervét, a Romániai Magyar Demokrata Szövetséget (az RMDSZ-t) hozta létre, hanem hozzálatott saját társadalmi szervezetei kiépítéséhez is.

Az első időszakban országos hatáskört óhajtva felvállalni újrászerveződtek a diktatúra által megbénított nagy múltú civil szervezetek pld. az Erdélyi Múzeum Egyesület (EME), Erdélyi Kárpát Egyesület (EKE), Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE), Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság (EMT), Romániai Magyar Gazdák Egyesülete (RMGE), Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége (RMPSZ). Ezek mellett rövidesen új, országos feladatokat vállaló szervezetek is létrejöttek.

Nagyváradon és Bihar megyében a magyarok civil szerveződése 1990-ben rögtön megindult elsősorban az intézmények hiányának pótlása céljából. A kezdetben lassabban haladó szerveződés lényegében három irányt követett. Az első irányt az határozta meg, hogy a bihariak is egyéni tagként bekapcsolódtak a nagyobb országos szervezetek tevékenységébe (EME, EKE, EMKE, EMT, RMGE, RMPSZ, stb.).

A második irány ezen szervezetek helyi tagozatainak, fiókegyesületeinek, illetve megyei kirendeltségeinek létrehozásában nyilvánult meg. Így az RMPSZ, a RMGE és az EMT 1990-ben, az EKE 1991-ben, az EME pedig 1995-ben hozott létre helyi szervezetet. Ellenben az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek (EMKE) a mai napig sincs bihari, illetve nagyváradai szervezete.

A harmadik irány részben párhuzamosan folyt az előző kettővel és a helyi saját magyar civil szervezetek létrehozását jelentette. A jogi háttér kidolgozatlansága ellenére (egy 1924-es törvény lépett hatályba Romániában a társadalmi szervezetekkel kapcsolatosan, az engedélyezéshez pedig minisztériumi jóváhagyás kellett) rendre alakultak a nonprofit szervezetek. Eleinte az RMDSZ is kezdeményezőleg lépett fel, később a politikai feladatok megnövekedésével kissé megfeledkezett erről a területről. Évről évre jelentős szervezetek indultak útra. Ezek között megemlíteném a Tibor Ernő Galéria (1991), az Alma Mater Alapítvány (1992), a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlék helyi Bizottság, az Ecclesia Mater (1993), a Pro Familia Alapítvány (1995) nevét stb.

A szerveződésben 1996 után kisebb holtpont állt be, anélkül, hogy leállt volna. Gyorsabb ritmusra 1998-ban váltott újra a helyi közösségi önszerveződés. Ekkor jöttek létre például a nagyváradai Sapientia Varadiensis Alapítvány, a Bihari Lazarus Alapítvány és mások.

Ha a bihar megyei civil szféra helyzetét elemezzük ebben az első szakaszban, akkor a következő jellegzetességeket hangsúlyozhatjuk: általánosak a gyenge anyagi alapok, az egyeduralomra való törekvés és konkurencia, az RMDSZ-el és az egyházakkal szembeni alárendeltség (ezek igényeinek próbálnak megfelelni).

A kimondottan pozitív jelenségek között megemlíthető, hogy bármilyen színvonalú, szerény rendezvény is nagy érdeklődést és visszhangot váltott ki, elsősorban 1996-ig bezárólag, a szociális szerepkör jelentőségeinek felértékelődése és hatásainak érezhetővé válása.

Az önszerveződés új szakasza (1998–2000)

Az évezred utolsó éveiben a bihari magyarság keretében egyre több civil szervezet jött létre, akárcsak a románok körében, akik mind jobban felismerik ezek jelentőségét. Ez az előrelépés a törvénykezésben is megjelenik, főleg az új, 2000. évi 14-es törvény elfogadásával, illetve egyéb rendelkezések által. A lassan demokratizálódó román társadalom jogrendszerében nagyobb teret kap a decentralizáció és a társadalom fejlődésének előmozdítása.

1998-tól kezdődően a helyi társadalmi, politikai élet bonyolultsága, diverzifikálódása miatt sem az RMDSZ, sem pedig az egyházak már nem képesek a napirendre kerülő összes feladatot, gondot felvállalni, illetve megoldani. Emiatt felértékelődött a polgári társadalmi szervezetek jelentősége. Magyarországhoz képest megmarad a késés, valamint a szerveződések lassú ritmusa, de így is jellemzővé válik az új területekre való kiterjedés, mind földrajzi, mind ágazati értelemben. Ekkor került előtérbe az önépítkezés egyik új eleme: civil szövetség létrehozása. Ennek kezdetei 1999-re nyúlnak vissza, amikor több rendezvényen való találkozás alkalmával megfogalmazódott a gondolat, hogy szükség van a magyar civil szervezetek összefogására, tevékenységük korszerűsítésére. Fontos momentumot jelentett a Magyar Természettudományi Egyesületek Szövetségének (MTESZ) debreceni tagozatának 1999. május 19-i nagyvárad kihelyezett gyűlése. Itt többen személyesen is meggyőződhetek arról, hogy a közös fellépés erőt adhat és növeli a hatékonyságot. 1999 szeptemberében előbb spontán módon, majd szervezeten találkoztak néhány nagyvárad és Bihar megyei szervezet vezetői, aktív tagjai. E találkozókön körvonalazódott, hogy szükség van az összefogásra és a tevékenység összehangolására. Mivel egyértelművé vált, hogy lépni kell az ügyben, e sorok írója vállalta fel a kezdeményezést. Ennek első konkrét lépése 1999. szeptember 28-án a nagyvárad Bihari Napló napilapban megjelent felhívás közzététele volt, a következő szöveggel:

„Az utóbbi időben a polgári fejlődés hatására jelentősen megnövekedett megyénkben a magyar civil szervezetek száma, amelyek a társadalom önszabályozó rendszereiként meg kell kapják az őket megillető helyet.

Ahhoz, hogy érdekeiket megfelelően képviseljék és érvényesítsék, szükséges az erők egyesítése. Emiatt kezdeményezzük a Bihar megyei és Nagyvárad Civil Szervezetek Szövetségének létrehozását (BINCISZ).

Tagjai a megyénk és városunk területén önállóan tevékenykedő független civil szervezetek, egyesületek, alapítványok stb. lehetnek, amelyek önállóan működhetnek a belépés után is.

A szövetség létrehozását indokolja: a civil szervezetek közötti jobb együttműködés és szorosabb összefogás szükségessége, közös álláspontok kialakítása és képviselete, közös pályázatok elkészítése, közös tevékenységek megszervezése, a tevékenységi tervek összehangolása, az átfedések kiküszöbölése, közös kiadványok megjelentetése civil információs iroda működtetése, országos és nemzetközi kapcsolatok kiépítése.

A csatlakozni szándékozók, érdeklődők további információkat a kezdeményezőktől kapnak”.

Ezután szükség volt a célok, eszközök és módzatok tisztázására, valamint a még létező aggodalmak eloszlására.

A Bihar megyei és Nagyvárad Civil Szervezetek Szövetségének (BINCISZ) megalakulására 1999. december 8-án került sor, összesen 14 tagszervezet részvételével. A tevé-

kenységét 2000. január 20-án kezdte el, amikor megválasztották az elnököt Fleisz János személyében és kialakították a tagszervezetek elnökeiből álló Vezető Tanácsot. A bejegyzésre azonban még sokat kellett várni. Erre csak 2001. február 19-én került sor. Természetesen a BINCISZ 2000 folyamán is tevékenykedett, hiszen a tagszervezetei által jogi személyiséggel rendelkezett, viszont szükség volt arra, hogy a már régebben bejegyzett szervezetek közül egyik vállalja el a jogi háttérrel. Erre a Sapientia Varadiensis Alapítvány vállalkozott.

A BINCISZ részt vett a fontosabb nagyvárosi és Bihar megyei rendezvényeken. A legkiemelkedőbb saját rendezvénye 2000. november 3-án volt, amikor először ünnepelték meg Nagyváradon a Magyar Tudomány Napját. Az esemény kimagasló sikerét az előadók és hallgatók nagy száma, a jó közösségi szellem és hangulat jelezte. Ha még szükséges volt, akkor újból bizonyítást nyert az összefogás és az együttműködés elsődlegessége, növekvő hatásfoka.

Más szervezetek is igyekeztek új kezdeményezéseket elindítani. Így 2000. októberében a nagyvárosi Albin Alapítvány megszervezte az I. Civil Akadémia keretében *Az Élő Falu – Civil Akadémia* című rendezvényt. Az Élő Falu program Bihar megyében is a kistérségek felzárkóztatását tűzte ki célul. A közösségfejlesztés lényege az volt, hogy a helyiek fogalmazzák meg gondjaikat, ezeket közösen beszéljék meg és együtt próbálják megoldani. Hasonló új formákkal más szervezetek is próbálkoztak.

A magyar civil szféra helyzete, eredményei és lehetőségei Biharban és Nagyváradon az ezredfordulón

A különböző régiókban tevékenykedő civil szervezetek természetesen nem szakíthatók el a működésüket sok szempontból meghatározó általános körülményektől. Így nemcsak a Bihar megyei és nagyvárosi, hanem az egész erdélyi, partiumi és bánsági civil szervezetek tevékenységét és lehetőségeit behatárolják Romániában a civil szférát szabályozó törvénykezés és annak gyakorlati alkalmazásának módjai.

A román állam – a tagadhatatlan előrelépés ellenére – nem alakított ki napjainkig a civil szféra működését segítő támogatási rendszert, a kisebbségi civil szervezetekkel pedig gyakran bizalmatlan. Pedig a polgári és társadalmi szervezetek átvettek bizonyos állami, illetve önkormányzati feladatokat sokszor anélkül, hogy erre bármilyen támogatást kapnának.

A romániai magyar kisebbség polgári szervezetei különleges helyzetben vannak. Tagjai azért is hoztak létre civil szervezeteket, hogy pótolják a saját intézményrendszer hiányát. Emellett a szakmai és ágazati érdekvédelem is előtérbe kerül.

A magyar civil szervezetek specifikus helyzetéből fakadóan néhány sajátosságra mutathatunk rá. Először is – bármennyire is függetlennek nyilvánítják magukat – ezek a szervezetek, mivel létrehozásuk gyakran a többségi nemzettől való politikai elkülönülés érdekében történik, politikai szempontból is érdekvédelmi funkciót látnak el. Részben ennek tulajdonítható az a sajátosság is, hogy a román civil szférával való kapcsolat nem kielégítő. Ma (még) a magyar és román civil szféra párhuzamosan, elkülönülten, egymás mellett létezik. Ehhez kapcsolódik az a tény is, hogy a romániai magyarság nem találta meg a módot vagy a támogatást a helyi erős humán forrásközpontok létrehozására sem. A feladatok sokrétűsége, illetve a helyi polgárosodás alacsonyabb foka miatt, a magyar civil szervezetek sokfélék, rendkívül változatos feladatokat vállalnak fel, összetételük legtöbbször heterogén.

Jellemző az is, hogy döntő többségben a magyarországi forrásokra támaszkodnak, esetleg más külföldi támogatásokat is igénybe vesznek. A belföldi támogatások aránya ele-

nyésző. Ráadásul gyengébb anyagi helyzetük miatt a legtöbb szervezet támogatás-függő. A helyi erőforrások hasznosítása csak kis mértékben jellemző. Arculataikat, ha sikerül is markánsabban kialakítani, igyekeznek az elvárásokhoz, a központi törekvésekhez igazítani. Egy-egy központi kezdeményezésre bizonyos típusú rendezvények hulláma indul el, amelyek hatására a nonprofit szervezetek gyakran egymás esélyeit gyengítik.

A magyar civil szféra helyzetét jelentősen befolyásolja, az állammal és kormányzatokkal való kapcsolaton túl, a vállalkozói szférával, a helyi önkormányzattal, valamint a magyarság érdekvédelmi és politikai szervezetével, az RMDSZ-el való kapcsolat.

A vállalkozók egy része nem érti a civil szféra működésének jellegzetességeit, emiatt csak olyan támogatásra (szponzorálásra) hajlandó, amely vagy nyereséget hoz, vagy legalább teljes egészében visszatérül. Kevesen vannak azok, akik megértik, hogy a civil szervezetek céljait támogatások nélkül nem tudják elérni. A polgárosodás előrehaladásával a vállalkozói szféra konszolidálódásával kialakulhat egy egészséges viszony a civil szervezetek és vállalkozók között, amely lehetővé teszi a helyi feladatok nagyrészt helyi erőből való megoldását.

Fontos tisztázni a civil szervezetek és a helyi önkormányzatok közötti mai kapcsolatot. Ez egy decentralizált a helyi érdekeket is figyelembe vevő szemléletet igényel. Romániában a helyi önkormányzatoknak az utóbbi időben jelentős mértékben megnőtt a mozgáster. Bizonyos feladatokat a központi szervezetek, intézmények áadtak a helyhatóságoknak, igaz, a megoldáshoz szükséges anyagi forrásokat nem mindig biztosították. Bihar megyében a civil szféra és az önkormányzat kapcsolata jónak mondható, főleg Nagyvárad esetében. A nagyváradai municípiumi (megyei jogú városi) önkormányzat az utóbbi években már jelentősen támogatta a civil szervezetek által beterjesztett programokat, pályázatokat. Az utóbbi két évben lényegesen növekedett a magyar civil szervezetek programjainak anyagi támogatása anélkül, hogy elérte volna a magyar lakosság számbeli arányának szintjét. Pályázati információs irodák is működnek a megyében, igaz, ezek elsősorban a szociális és egészségügyi projekteket követik nyomon.

Az egyházakkal a kapcsolat Biharban is jó, azonban az ökumenikus szellem nem mindig érvényesül és néha a politikai polarizálódás is „begyűrűzik”.

A magyarság politikai és érdekvédelmi szervezetével való viszony elég jelentősen változott az elmúlt tíz-tizenegy évben Bihar megyében és Nagyváradon is.

Bonyolultabbá a kilencvenes évek végén vált, elsősorban az RMDSZ fokozottabb politikai szerepvállalásával kapcsolatban. Ekkor jelent meg hangsúlyosabban az RMDSZ-en belül a politikai polarizáció, amelynek következményei voltak a civil szférában is. A partneri viszony fenntartásában, illetve kialakításában két út kínálkozott. Az egyik: tagszerzetként belépni az RMDSZ struktúráiba, a másik: kívül maradni, viszont közösen szervezni a fontosabb rendezvényeket. Mint általában, mindkét út előnyökkel és hátrányokkal egyaránt járt és a társadalmi szervezetek mindkettőt kipróbálták. A probléma körbejárásához akkor kellett a kérdéseket világosan megfogalmazni és az alapelvek szintjén tisztázni, amikor a Bihar megyei és nagyváradai civil szervezetek eljutottak az erők egyesítéséhez és a Bihar Megyei és Nagyváradai Civil Szervezetek Szövetségének létrehozásához. Utóbbi megalakulásakor sajtóközleményben tisztázta ezzel kapcsolatban állásfoglalását: „*A BINCISZ politikával nem foglalkozik, de mint a társadalom egyik szabályozó szervezete állást foglal minden közérdekű kérdésben, ezzel is segítve az esetleges döntések meghozatalát. A BINCISZ nem irányul senki ellen és együttműködik minden haladó társadalmi és politikai erővel, a helyi önkormányzattal. Nem óhajt részt venni a magyarságon belüli politikai csatározásokban, egyforma közelségben maradván az egyes politikai irányzatokhoz*”. Ezzel összefüggésben nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebbségi magyarság civil szer-

vezetei nem maradhatnak távol a politikától, viszont tevékenységüket úgy szervezhetik, hogy ne keveredjenek bele a politikai küzdelmekbe. Ez a metapolitikus hozzáállás vezetett oda Biharban, hogy az RMDSZ-en belüli mély politikai törésvonal ellenére a civil szervezetek és az RMDSZ közötti kapcsolat általában jó maradt. Ennek lett egyik következménye, hogy 2001. májusában az RMDSZ Bihar megyei területi szervezete alapszabály-módosítás által az elnökségbe egy, a civil szervezetekért és tudományért felelős ügyvezető alelnököt nevezett ki, akinek feladata ösztönözni a megyében a civil szervezetek létrejöttét, együttműködését, és összehangolni tevékenységüket. Ez már a korszerű, demokratikus társadalmakat is foglalkoztató kérdéskörhöz vezet.

Ismeretes, hogy míg a politikai szféra érdekközpontú, a vállalkozói szféra haszonközpontú, addig a civil szféra értékközpontú. Tehát a civil szervezetek egyik fő feladata az értékközvetítés marad, függetlenül a társadalmi élet bonyolultabbá és sokrétűbbé válásától.

A BINCISZ jelenléte minőségi előrelépést jelentett a helyi társadalmi élet önépítkezésében. Ennek első tárgyasulására – mint már említettük – 2000. november 3-án került sor, amikor először szervezték meg Nagyváradon a Magyar Tudomány Napját, majd 2001. január 22-én – Berettyóújfaluval közösen – először rendezték meg a Magyar Kultúra Napját. Mindkét esemény új kezdeményezés volt nemcsak Biharban vagy a Partiumban, hanem az egész széles értelemben vett Erdély szintjén is.

A civil társadalom érettségét azonban a 2001. évi jubileumi nagyváradi ünnepségsorozat, a Varadinum alkalmával lehetett lemérni. A 10. alkalommal megrendezett esemény összesen 43 rendezvényéből 31-et a civil társulások szerveztek (10-et az egyházak, 2-t a sajtó). Mindez a közösségi összefogás szép példáját és az önszerveződés magasabb szintjét fémjelzi. A kiemelkedő egyházi események mellett két nagyobb horderejű új kezdeményezés is megvalósult. Ezek a Magyar Tudományosság Napja az MTA (Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság) részvételével és támogatásával, valamint először nemcsak Nagyváradon, hanem az egész Erdélyben a Civil Társadalom Napja, amely kulturális rendezvényeket, szakmai tanácskozást és fórumot foglalt magába neves meghívottak jelenlétében.

Ugyancsak 2001-ben került sor a II. Civil Akadémiára, amely a Bihari Teleház mozgalommal volt kapcsolatos. Ennek is voltak szervezési sikerei, amikor Bihari Teledomus néven az együttműködést biztosító szövetség jött létre.

A civil szféra jelene és jövője Biharban

A civil szervezetek száma és összetétele országoként, sőt országrészenként is jelentős eltérést mutat. Romániában a bejegyzett civil szervezetek száma 2001. januárig megközelítette az 50 000-et. A trend intenzív növekedést mutatott. Jellemük szerint ezek mintegy 40%-a ifjúsággal, közel 10%-a pedig idősekkel foglalkozik. A romániai egyesületi törvény a civil szerveződések három alaptípusát különbözteti meg: egyesületek, egyesületek szövetsége, illetve közhasznú társaságok. Ezek mindegyike jelen van Bihar megyében és Nagyváradon, azonban a számszerű adatokban csak az elsőnek van kiemelkedő jelentősége. Hozzávetőleges adatok szerint Biharban 2001. januárjában több mint 500 civil szerveződés volt, ebből kb. 70-80 mint magyar civil szervezet tevékenykedik. Ezek a társadalom számos területét lefedik és megpróbálják pótolni az intézményrendszer és a helyi erőforrások hiányát. Mindezt a társadalmi szerkezet deformált világában igyekeznek véghez vinni.

Ha a Bihar megyei és nagyváradi magyar civil szerveződések struktúráját elemezzük, akkor szembeötlő, hogy hasonló a magyarországihoz. Vagyis a többséget a kultúra és a szociális vonalon tevékenykedő szervezetek aránya teszi ki. Jellemzője ez az egész romá-

niai magyar civil szférának. Az egy főre számolt civil szervezetek száma alapján Bihar megye az ország élvonalába tartozik, viszont a területi elhelyezkedés szempontjából a szerkezet már kevésbé harmonikus. Nagyvárad dominanciája a megye többi településével szemben kimagasló még akkor is, ha az utóbbi időben az arányokban csökkenés volt tapasztalható. Az egyes szervezetek aktivitásának mértéke, mediatizálása és eredményei között nagy különbségek tapasztalhatók. Vannak olyanok, amelyek egyre több tevékenységet vállalnak, hogy újabb erőforrásokat tudjanak szerezni. Mások megelégszenek évente egy-két reprezentatív, jól mediatizált rendezvénnyel, megint mások a nyilvánosságot csaknem teljesen kizárva végzik napi sokrétű feladataikat.

Felvetődik a kérdés, hogy mit hoz a jövő, milyen perspektívákkal számolhat a Bihar megyei és nagyváradai civil szféra, szoros összefüggésben az egész romániai magyar non-profit szektorral?

Természetesen a kérdés túl bonyolult ahhoz, hogy minden oldalról megfelelő választ tudjunk adni. Néhány alapvető támpont és irány azonban már ma is felismerhető. Ezen evidenciák egyike, hogy Romániában szükséges a civil szférát fejleszteni. Ehhez megvannak a megfelelő nemzetközi minták. Mivel a polgári értékek, minták még távol vannak, az is nyilvánvaló, hogy hosszú lesz az út a valódi polgári társadalom felé. Ebben a fejlődésben a magyar társadalmi szervezeteknek meg lesz a saját jellegzetes helyük és szerepük.

Amikor a politika nem eléggé vonzó, a civil szervezetek jelentősége felértékelődik. Ehhez azonban szükséges a decentralizáció, a társadalom depolitizálása és szakmai teljesítmény centrikussága. Csak így érhető el, hogy a helyi civil szerveződések is befolyásolják a helyi erőforrások elosztását. Ugyancsak a civil szféra jövőbeni feladataihoz tartozik, hogy minden ember a saját közvetlen környezetében fejlesztővé válhasson. Az is előrelátható, hogy az erdélyi, partiumi és bánági magyar társadalom számára az önépítkezés a közel jövőben is létkérdés marad.

Az identitás megtartásának egyik alappillére az önszerveződés, illetve a civil társadalom marad. Mind jobban előtérbe kerül az a felfogás is, hogy a tudás, mind az egyén, mind a közösség számára egyaránt a fejlődés és jólét biztosítójává válhat.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a fáziskésés ellenére is a magyar civil szervezeteknek máris nagy szerepük van Bihar megyében és Nagyváradon is az egyes társadalmi feladatok feltérképezésében és megoldásában. Jelentőségük a jövőben tovább fog növekedni és nagyobb szerepük lesz a közösségi és egyéni célok valóra váltásában. Persze addig még a civil szervezeteknek sok csatát kell megnyerni, elsősorban a bizalom megerősítése és a fokozottabb együttműködés által.

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Budapest, 1997.
 Böhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. Budapest, 1999.
 A civil szféra szerepe a közösségfejlesztésben. II. Civil Fórum 2000. Kolozsvár, 2000.
 Dahrendorf, Ralph: A modern társadalmi konfliktus. Budapest, 1994.
 Erdélyi Magyar Ki-kicsoda. 2000
 Fleisz János: Város kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában. Nagyvárad, 1996, 1997.
 Kárpát-medencei kisebbségi magyar közművelődési civil szervezetek Fóruma 2000. június 2–4. Budapest, 2001.
 Magyarok a világban. Kárpát-Medence. Budapest, 2000.
 Sajtóközlemény. In: Partium. A Partiumi Közlöny melléklete. 2000. augusztus.

A kitelepítések 50. évfordulója

Esettanulmány: Diószeg

1. A „Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok elemzése kárpát-medencei magyar településeken” című kutatóprogram a 2000. év második felében valósult meg, melynek keretén belül kutatásaimat *Diószegen (Sládkovičovo)* végeztem. A terepmunka során az itt élő nemzetiségek együttélésének azokat a jellegzetes vonásait, írott és íratlan szabályait vettem szemügyre, amelyek meghatározóak lehetnek a nemzetiségek között kialakult jelenkori viszony minőségének meghatározásában. Az interetnikus kapcsolatok vizsgálatán keresztül egy-egy jellemző együttélési konfliktus vizsgálatával kutattam azt is, hogy ezek mennyire hatnak a magyar közösség lokális identitástudatára. Jelen esetben az etnikai együttélés egy 1997-ben lejátészódó eseménye kerül bemutatásra.

A mai Sládkovičovo – eredetileg két önálló közigazgatással rendelkező, de teljesen összeépült és sok viszonylatban a múltban is tevékenyen együttműködő község, Magyardiószeg és Németdiószeg egyesítéséből jött létre 1943-ban Diószeg néven. A települést 1983-ban városi rangra emelték. Statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy már a 20. század elején a magyar ill. a német többségi nemzetiség mellett szép számmal éltek a településen szlovákok, romák és zsidók. 1900-as adatok szerint Magyardiószeg 2722 fős lakosságának 82,2%-a magyar és 12,2%-a szlovák nemzetiségű volt. Ekkor Németdiószegnek összesen 737 lakosa volt, aminek több mint 50%-át a németek alkották, a lakosság 35,7%-át pedig a magyarok és 6,8%-át a szlovákok tették ki.⁴³ A korai szlovák betelepítés elsősorban a helyi 1867-ben alapított cukorgyárnak, az ehhez tartozó üzemeknek és nagybirtokoknak volt köszönhető. A 20. század folyamán végbe ment politikai változások és az ezekkel járó impériumváltások (*az 1. világháború, a első Csehszlovák Köztársaság megalakulása, az ún. bécsi döntés, a 2. világháború, a zsidóüldözés, az 1945–1948-as időszak megtorló intézkedései: a németek kitoloncolása, a magyar-szlovák lakosságcsere, a reszlovakizáció, továbbá a szocialista társadalom építése, a belső migráció, az 1989-et követő változások*) hatása a diószegi lakosság nemzetiségi összetételében is megmutatkozott. Az 1930-as népszámlálási adatok alapján a két községben 2436 magyar, 1256 szlovák, 442 német, 228 cigány és 80 zsidó élt. 1946 tavaszán a 1945/33 sz. „beneši dekrétum” értelmében sor került a németek kitoloncolására, amely Diószegen kb. 60 személyt érintett. A helyi magyarok nemzetiségi és szociális-gazdasági összetételének egyensúlyát végérvényesen megbontották az ellenük érvénybe lépett rendelkezések: a reszlovakizáció, a Csehszágba való deportálások és a magyar-szlovák lakosságcsere. A reszlovakizáció lezárása után az 1946-os népszámlálás adatai alapján Diószegen a 4725 fős összlakosságból 2095 fő (44,4%) szlovák és 2586 fő (54,7%) pedig reszlovák volt.⁴⁴ 1946 késő őszen a 1945/88 sz. az általános munkakötelezettséget előíró elnöki rendelet alapján több családot Diószegről munkaszolgálatra Csehszágba deportáltak.⁴⁵ Hazatérésükre csak 1949 tavaszán kerülhetett sor. A magyar-szlovák la-

⁴³ Dr. Svetoň, Ján: Slováci v Maďarsku. Bratislava, 1942:128.

⁴⁴ A levéltári kutatásokért és a segítségért köszönetemet fejezem ki Bukovszky Lászlónak, a Vágsellyei Járási Levéltár munkatársának. ŠOKA-Š. ONV-G. i.sz. 7376/1948.

⁴⁵ ŠOKA-Š. ONV-G.i.sz. 63/1947.

kosságcseré keretén belül 1947 áprilisában indult meg a diószegi magyar családok Magyarországra való telepítése. Diószegről 144 családot – gazdasági egységet – jelöltek ki áttelepítésre.⁴⁶

1945 után több hullámban és több irányból érkeztek a községbe szlovák nemzetiségű új lakosok. Az 1948-as kimutatás szerint Diószeg lakossága 4950 fő volt. Ebből 882 eredeti helyi szlovák, 426 fő 1945 után Szlovákia különböző vidékeiről idetelepült szlovák az ún. belső telepítések keretén belül, 168 reemigráns szlovák a volt Jugoszlávia, Bulgária és részben Magyarország területeiről és 827 a magyar-szlovák lakosságcseré alapján.⁴⁷ Az 1995-ös statisztikai adatok szerint a település lakosainak száma 6090 volt, amelynek nemzeti és etnikai megoszlása a számadatok szerint: 53,4% – a szlovák, 45,8% – a magyar, 0,5%-a cseh, 0,2% roma és 0,1% egyéb.⁴⁸

2. A politikai változásoknak és a történelmi események átértékelésének hatására az addig Magyarország és Csehszlovákia közötti kölcsönös egyezség alapján történt szlovák-magyar lakosságcseréről a szakirodalom 1989 után már mint a magyarok kitelepítéséről és a szlovákok „óhazába való visszatéréséről” beszél.

Az 1997-es év a dél-szlovákiai magyaroknak és szlovákoknak alkalmat kínált a megemlékezésre, az ünneplésre. Az itt élő magyarok családjaik, rokonaik, ismerőseik és szomszédaik „kitelepítésének” 50. évfordulójára emlékeztek. A szlovákok pedig „az óhazába való visszatérés” kerek évfordulóját ünnepelték.

2. 1. Az 1947-ben Diószegre érkező szlovákok Pitvarosról települtek át. Ondrej Bulík, az ottani lelkész vezetésével a pitvarosi evangélikusok 68%-a jött akkor Csehszlovákia területére.⁴⁹ Diószegen már abban az évben megalakult a Matica slovenská helyi szervezete, amely abban az időben az egyedüli létező kulturális szervezet volt a településen, s a mai napig a helyi szlovákság kulturális egyesületeként működik.⁵⁰ A Galántai Matica slovenská Ház 1997-ben a „A szlovákok hazatérésének 50. évfordulója” címmel ünnepségsorozatot rendezett a galántai járás több olyan településén, ahol 1947-ben Magyarországról származó szlovákok nagyobb számban telepedtek le és máig itt élnek. Ennek a rendezvénysorozatnak a keretén belül a Diószegi Városi Hivatal támogatásával Diószegen 1997. június 20–21-én a Matica slovenská helyi szervezete rendezésében ünnepségek valósultak meg. A szlovákok ezt az emléknapot népnépművelésként élték meg. A programot gyermekdiszkó, bál, evangélikus istentisztelet, ünnepi műsor bemutatása töltötte ki, amelyben a helyi szlovák gyermek – néptáncgyűttes mellett pitvarosi származású művészek és a nagyszombati régióból érkező szlovák folklórcsoportok szórakoztatták a közönséget.⁵¹ Ebből az alkalomból a diószegi Matica slovenská alapszervezete egy kiadványt adott ki *A szlovákok Magyarországról Diószegre való érkezésének 50. évfordulója* (50. výročie príchodu Slovákov z Maďarska do Sládkovičova) címmel, melyben Pitva-

⁴⁶ ŠOKA-Š.ONV-G.i.sz. 16339/1947.

⁴⁷ ŠOKA-Š.ONV-G.i.sz. 11/1948.

⁴⁸ Oblastná správa Štatistického úradu SR v Bratislave. Štatistické informácie, 1996:19.

⁴⁹ 50. výročie príchodu Slovákov z Maďarska do Sládkovicova, Sládkovicovo, 1997:4.

⁵⁰ ŠOKA-Š. OÚ-G. i.sz. 5452/1947.

⁵¹ Zelinková, Zuzana: A szlovákok hazatérésének 50. évfordulója. In: Élet Sládkovičovón, 1997/8, 2.

ros, valamint az ottani szlovákok idetelepülésének történetéről, az alföldi szlovákok kulturális, társadalmi és politikai életéről Diószegen az elmúlt 50 év alatt olvashatunk. Arra vonatkozóan is találunk itt visszaemlékezéseket, hogy a pitvarosi szlovákok „...visszatérve őseik hazájába hitték, hogy gyermekeik végre anyanyelvükön beszélhetnek anélkül, hogy valaki ezért megintene őket. Nem úgy, mint Pitvaroson, ahol az iskolában minden szlovák szóért egy pofon járt”.⁵²

2. 2. Diószegen a magyarok deportálásának, kitelepítésének, ill. a németek kitoloncolásának 50. évfordulójáról való megemlékezés fő szervezője a Csemadok helyi szervezete volt, amely 1950 óta szervezi a helyi magyarság kulturális életét máig látványos eredményeket elérve. Az ünnepségsorozat megrendezésére 1997. október 24–26-án került sor, melynek keretén belül *Diószeg régen és ma* címmel helytörténeti kiállítással mutatkoztak be a diószegieknél és a kedves meghívott vendégeknek, „...a távolba szakadt rokonoknak, ismerősöknek, barátoknak, kiket a sors kegyetlensége folytán arra kényszerítettek, hogy elhagyják a szülőföldjüket”.⁵³ Erre az alkalomra a Csemadok Diószegi Alapszervezete „*A szülőföld nem felejt*”. *Diószeg a kitelepítések tükrében 1945–1947* címmel kiadványt adott ki, melyben a község múltjáról, a helyi római-katolikus plébánia és a cukorgyár történetéről, a magyardiószegi oktatásról, a diószegi németek történetéről olvashatunk. A kitelepítettek és az ittmaradtak visszaemlékezései mellett a Magyarországra, ill. Németországba kitelepített diószegieknél névsorát is megtaláljuk. Az akkori diószegi eseményekről így számol be az eseményekről: „1947. január 28-án a katonaság segédletével kb. 50 magyar családot deportáltak Csehszországba. 1947. áprilisa-májusa sok izgalmat tartogatott a magyarság számára. Ekkor zajlott le az itteni öslakosok legértékesebb részének a kitelepítése Magyarországra. Híveim közül ekkor a legjobb, a legvallásosabb 1300 diószegi lett kitelepítve, az ő helyükre Magyarországról szlovák nemzetiségű evangélikus hívek jöttek...”.⁵⁴ Az 50. évforduló alkalmából ez események emlékére a helyi magyar közösség összefogott és megszólította az 1946-ban kitoloncolt németek, ill. az 1947-ben kitelepített magyarok leszármazottait, rokonait a városban. Egy helyi magyar vállalkozó hathatós anyagi és erkölcsi támogatásával a helyi temetőben megépítették a Kitelepítettek emlékművét, melyen sorrendben szlovák, magyar és német nyelven a következő felirat áll: „Mindazok emlékére, kiknek nem adatott meg, hogy szülőföldjükön éljenek és haljanak”. Az emlékmű három tornya úgyszintén a településen élő három nemzetiséget hivatott jelképezni. Az emlékmű megépítését és a megemlékezést jelenlétükkel is támogatták Diószeg Városának Önkormányzata, a római katolikus és evangélikus egyház helyi hivatalos képviselői. A diószegi polgárok helyi „tájékoztatási és hirdetési” lapjában az emlékműről a városi képviselőtestület egyik tagja így ír: „A helyi temetőben felállított és felszentelt emlékmű szimbolizálja községünk történelmét, az emberi sorsokat és a kereszténységet. A szlovák, magyar és német nyelvű felirat az emberek azon óhaját fejezi ki, hogy mindenki saját szülőföldjén élhessen és majd halhasson meg függetlenül attól, hogy milyen nyelven fejezi ki ezt az óhaját”.⁵⁵ 1998-tól már hagyománnyá válik, hogy a Csemadok Diószegi Alapszervezete rendezésében minden évben a

⁵² Bernula Mihály: Pitvaros rövid története, 1969, 98.

⁵³ Pokreis Hildegarda: Egy kiállítás margójára. In: Élet Sládkovičovón, 1997/11–12, 12.

⁵⁴ Takács Pál: Krónika, Diószeg, 32.

⁵⁵ Pisi László: Emlékezünk. In: Élet Sládkovičovón, 1997/11–12, 6.

Mindenszentek ünnepét megelőző szombaton sor kerül a helyi temetőben a Kitelepítettek emlékművének megkoszorúzására.

3. 1998-ban Nyíregyházán is megemlékeztek „a felvidéki magyar családok kitelepítésének 50. Évfordulójáról”. Félévszázaddal azelőtt ugyanis 9 községből, köztük Diószegről is, összesen 3000 embert telepítettek a várost elhagyó szlovákok helyére. Ennek emlékére Nyíregyháza Városi Önkormányzata a városháza falán emléktáblát helyezett el.⁵⁶ A város északi temetőjében pedig „áttelepített szüleik emlékére” gyermekeik és unokáik „50 év múltán” felirattal közös síremléket állíttattak, melyen szüleik származási helye, vagyis az érintett kilenc település neve olvasható. A síremléket 1998. június 2-án avatták fel, s azóta a kitelepítettek napján, május 15-én minden évben sor kerül a megkoszorúzására. Erre az ünnepségre 1999-ben mind a 9 érintett település önkormányzata és polgárai is meghívást kaptak. Diószeg Város Önkormányzatának küldöttsége, élén a polgármesterrel, több helyi lakos kíséretében tiszteletüket tették az emlékműnél.⁵⁷

4. Az interetnikus kapcsolatok és lokális identitás kutatása keretén belül vizsgált témakörök egyike tehát a bemutatott példa alapján arra irányult, hogy az 1947-es események 50. évfordulójára állított emlékműhöz miként viszonyul a helyi lakosság egy-egy etnikai csoportja. Milyen hatást váltott ki továbbá az a tény, hogy a Kitelepítettek emlékműve a helyi magyarok kezdeményezésére a városi önkormányzat támogatásával épült meg. Vizsgáltam azt is, hogy van-e a településen más hasonló emlékhely, ill. emléktábla, ahol egy-egy ünnep alkalmával összegyűlnek a településen élő szlovákok, magyarok, németek és romák. A kutatást előre elkészített kérdőív segítségével, 18 adatközlővel, strukturált interjú formájában valósítottam meg. Az adatközlőim közül 12-en tudnak az emlékműről és az itt rendszeresen megrendezésre kerülő tiszteletadásra el is látogatnak. Tizenegyen közülük magyar nemzetiségűek. Megemlékeznek szeretteikről, régi ismerőseikről, akik idegen földben nyugszanak. Egyértelműen hasznosnak tartják azt, hogy ez az emlékmű megépült, ugyanis „...lassan kihálnak annak a generációnak a tagjai, akik még saját maguk élték át a kitelepítés borzalmas időszakát, és így az emlékmű a fiatalokat emlékezteti majd arra, hogy ez még egyszer nem történhet meg”. Egy cigány származású, magát magyar nemzetiségűnek valló 40 év körüli nő így fogalmazta meg az emlékmű eszmei küldetését: „Legyen ez a hely nemzetiségi megkülönböztetés nélkül emlékhely minden idevalósi olyan ember számára, akit máshol ér a halál, idegen földben nyugszik”. A német nemzetiségű, szlovákuul jól, magyarul kevésbé jól beszélő adatközlő átélte az üldöztetés sok kínját, míg végül mégis Diószegen telepedett le családjával. Őt a következőképpen szólította meg az emlékmű üzenete: „Ez egy szép gesztus, s nekem egyáltalán nem számít, hogy ez a Csemadok kezdeményezésére valósult meg. Rendszeresen kijárok oda”. További négyen tudnak az emlékműről, de különböző okokból nem látogatják. Ezek közül egy esetben az ok az idős kor és a mozgáskorlátozottság. A következő esetben az egyén családjának tagjait a kitelepítés közvetlenül nem érintette. A további két megkérdezett 1947-ben Pitvarosról idetelepült szlovák, akik közül az egyik az említett évben 23, a másik 2 éves volt. Őket abban, hogy átérezzék a szülőföldjükön kitelepítettek keserű sorsát és tisztelegni tudjanak emléküknél, megvallásuk szerint több tényező is gátolja. Ezek közül első helyen van az magyarázat, hogy ezt az emlékművet a magyarság összetartásáért sokat tevé-

⁵⁶ In: Élet Sládkovičovón, 1998/10, 10.

⁵⁷ Pisiová, Mária: Spominame... In: Život Sládkovičovón, 1999/4, 5.

kenykedő Csemadok kezdeményezésére állították. Elfogadhatatlan lenne számukra, ha az emlékmű felirata tartalmazná azok neveit, akiknek Diószegről 1947-ben távozniuk kellett. Az emlékmű a helyi temető régi részében áll, ahol leginkább a római-katolikusok (magyarok) elhunytai nyugszanak. A Pitvarosról származó szlovákok különálló temető-részbe temetkeznek, tehát a temetőlátogatások alkalmából gyakorlatilag az útjuk nem érinti az emlékmű környékét. A megkérdezettek abban mindnyájan egyetértettek, hogy a Kitelepítettek emlékműve az elhurcolt németek és a kitelepített magyarok emlékére emeltetett, amelyet azonban a helyi szlovákság nem látogat. Kíváncsi voltam az az egy-két szlovák nemzetiségű személy, aki egy-egy ilyen ünnepségen hivatalból van jelen. A kitelepítettek emlékművéről 18-uk közül ketten nem tettek említést. Arra a kérdésre, hogy van-e a településen más hasonló emlékhely, ill. emléktábla, ahol egy-egy ünnep alkalmával összegyűlnek a településen élő etnikumok képviselői, egybehangzó választ kaptam olyan értelemben, hogy sem a szlovákoknak, sem a romáknak nincs olyan emlékhelyük a városban, amelynél rendszeresen valamely ünnep alkalmával tiszteletüket fejeznék ki. A helyi magyar közösség megtartó ereje máig a magyar kulturális értékek generációról generációra való hagyományozódásában rejlik, és hozzájárul a közösségen belül zajló harmonikus kulturális, társadalmi, szociális, gazdasági együttműködéshez. A diószegi szlovákság rétegzettség (az elmúlt 150 év alatt több hullámban és több irányból ideérkezett kisebb-nagyobb szlovák népcsoport) megakadályozza a szlovák nemzetiségű lakosság összekovácsolódását az élet egyes területein. Míg a szlovák alapiskolát elhagyó fiatalok összefogásával, kulturális tevékenységének irányításával nem foglalkozik semmilyen öntevékeny szervezet, addig kulturális téren a magyar fiatalokkal való korosztályonkénti foglalkozásról a Csemadok helyi szervezete gondoskodik. A németek száma a településen elenyészően kevés, utódaik mára beolvadtak nagyobb részét a szlovákság, kisebb részét a magyarság közé. A diószegi romák magukat mindig is magyarnak tartva, az 50-es években a „péró” gyors ütemben való felszámolása után házasodással, beköltözéssel elvegyültek a falubeliek között. Ma a magukat szlováknak tartó romák az 1970-es években Pusztaföldemesről, ill. 1989-től Szlovákia különböző részeiről települtek ide, nekik semmilyen kapcsolatuk nincs az eredeti diószegi roma közösséggel.

Végezetül a kutatás során feltárt tények alapján megállapíthatjuk, hogy Diószegen 50 év után sincs zavartalan kommunikáció a szlovákok és a magyarok között. Fény derült arra is, hogy a helyi kulturális élet keretein belül sem a magyarok, sem szlovákok nem keresik az együttműködést. Csupán a Városi Hivatal által kezdeményezett rendezvények kétnyelvűek, s nevelik toleranciára az itt élőket, akiknek többségben nem okoz gondot sem a magyar, sem a szlovák nyelv valamilyen szintű alkalmazása.

Bosnyák István

Pillantás a délvidéki magyar kulturális civil szervezetek múltjára és jelenére

A történelmi sorrendben második, 1945-ben létesült Jugoszlávia felbomlását, a délszláv háborúk sorozatát, a vajdasági magyarság gazdasági, demográfiai, tanügyi, anyanyelv-használati és egyéb, általánosnak minősíthető leromlását okozó utolsó évtizede a XX. századnak – látszólag paradox módon, valójában pedig egészen logikusan – meghozta a

délvidéki magyar civil szféra, avagy közkeletű nemzetközi szóhasználatnál élve: a „non-profit szervezetek” összességét jelentő, ún. „harmadik szektor” valóságos reneszánszát.

Ugyanis a szóban forgó, számunkra csakugyan szörnyű évtizedben, 1990 és 2000 között a vajdasági magyar gazdaköröktől a szociális-segélynyújtó, diáksegélyező és kisebbségi jogvédő egyesületeken át az ökológiai és sportszervezetekig szinte gomba módra sokasodtak a legkülönbözőbb célkitűzésű új civil társulások, miközben a délvidéki Bácska és Bánság falvaiban, mezővárosaiban és városaiban megkezdődött a korábban közös (multietnikus, többnyelvű) igazgatás alá vont s jórészt elsovadt magyar amatőr művelődési egyesületek újraéledése és önállósodása, valamint az egészen új, helyi előzményekkel sokszor alig is rendelkező magyar egyesületek létesítésének örvendetes folyamata.

Mivel magyarázható ez a látszólag paradox új reneszánsz a véres balkáni etnikai konfliktusok totalitárius hátszágában, Szerbiában? Végző soron, nyilván épp a történő történelem sajátos dialektikájával: a nagynemzeti mitománia kisebbségelnnyomó, a nemzeti kisebbségeket (sőt a „kis” délszláv nemzeteket is) közösségi mivoltukban veszélyeztető militáns tendenciája a civil szféránkban nem az elhallgatást, a megdermedést, a végző passzivizálódást eredményezte, hanem épp ellenkezőleg: afféle tömeglélektani önvédelmi reflexként az erőteljes aktivizálódást, mindenekelőtt a művelődési önszerveződés terén.

Az ilyen típusú és célzatú polgári társulás viszont a délvidéki magyarság esetében nem volt hagyománynélküli sem Trianon előtt, sem azt követően az első, majd második Jugoszlávia életszakában.

A közművelődési, irodalmi, tudományos és művészeti szerveződéseknek – s ezúttal csak velük foglalkozunk, de a gazdaságiakkal, szociálisokkal és egyebekkel nem – már 1918 előtt is meglehetősen szerteágazó és sokrétű hagyománya alakult ki a Bácska és Bánság délvidéki részén. Nem tévesztve szem elől, hogy ezúttal központi témánk a kisebbségi *jelen*, s nem a kisebbségi múlt, az 1840-es évektől 1918-ig tartó első szervezet-történeti időszakból, majd a másodikból, az 1918 és 1941 közöttiből is csupán felsorolásszerűen idézzük föl a legjelentősebb és legszélesebb hatósugarú ilyen társulásokat.

1840 Szabadka: Nemzeti Nyelven Munkálkodó [irodalmi] Társulat; 1878: Szabadkai Irodalmi Kör; 1893.; Zombor: Tóth Kálmán [irodalmi] Kör.

1883 Zombor: Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata; 1888.; Nagybecskerek: Torontál vármegyei magyar Közművelődési Egyesület.

1899 Szabadka: Szabad Lyceum-Egyesület; 1899.; Zombor: Szabad Lyceum Egyesület; 1901.; Nagybecskerek: Szabad Lyceum [mint a Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület líceumi szakosztálya].

1906 Zombor: Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság.

Trianon után viszont, a szerb, horvát és szlovén nemzetállami elnyomatás, vagyis a 23 évig tartó kisebbségi létünk időszaka, a szellemi/alkotói civil társulásaink történetében nemcsak stagnálást, hanem drasztikus hanyatlást is eredményezett. A húszas években ezért csak néhány kérészerű – szabadkai, nagybecskereki, zombori és újvidéki – irodalmi, képzőművészeti és zenei társulást jegyez szervezettörténetünk, míg a harmincas években Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatainak átmeneti felélénkülése idején következik be némi javulás. Ekkor kap újból működési engedélyt a korabeli Vajdaság két legrégebb magyar kulturális szervezete, a nagybecskereki Közművelődési Egyesület és a szabadkai Népkör (azaz, a betiltást követően, a Magyar Olvasókör), s ekkor válik lehetségessé a délvidéki magyar tanítóképzősök és egyetemi hallgatók művelődési önszerveződése is Zágrábban és Belgrádban. Új, nagyobb hatáskörű, az egész akkori ún. Dunai Bánságra kiterjedő civil

szervezetünk viszont csak az első Jugoszlávia felbomlásának előestéjén jött létre Magyar Közművelődési Szövetség, illetve Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség néven.

Az 1945-ös határ- és rendszerváltozás viszonylag sokáig – csaknem egy évtizedig, vagyis az ötvenes évek derekáig – nem vetett gátat az előző fél évtized két alapvetően fontos folyamatának: az önálló magyar helyi, illetve a nagyobb hatósugarú, regionális művelődési szervezetek létrejöttének és gyarapodásának. Már 1945 nyarán megalakult a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség, melynek szerepkörébe nemcsak a művelődési amatőrizmus térségi szervezeteinek koordinálása tartozott, de a hivatásos kultúra anyanyelvű intézményeinek (színházak, lap- és könyvkiadó vállalat, folyóirat-szerkesztőségek stb.) istápolása is. 1948 nyarán – az eladdig önálló nemzeti és kisebbségi egyesületek majdnem „többszínűsítésének”, összevonásának első diszkrét előjeleként – a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség a Vajdaság falusi, városi, járási és tartományi egyesületei egységes (multietnikus) szövetségének Magyar Osztályává, 1950 elején pedig Vajdasági Magyar Kultúrtaaccsá minősült át. Ezzel a negatív irányt vevő folyamattal párhuzamosan azonban egyelőre még egyre sokasodnak a lokális (falusi és mezővárosi) magyar önálló kultúregyesületek: 1948-ban 62, 1952-ben viszont már 120 van belőlük Bácskában és Bánságban, sőt elvétve még Szerémségben is. Ugyancsak 1952-ben alakul meg a tartományi jellegűnek tervezett, de kérészerűtén vált Magyar Irodalmi Társaság.

Ez a nagyjából még pozitívnak minősíthető második folyamat azonban az ötvenes évek derekán megtörik. Gyakorlatilag is színre lép ugyanis, egyfelől a „többszínűsítés”, vagyis az eladdig önálló nemzeti és kisebbségi egyesületek immár rendeleti-adminisztratív úton történő közös tető alá terelése és közös igazgatás alá vonása, másfelől pedig annak a pártpolitikai anatómiájának az érvényesítése, miszerint a kisebbségi „vertikalizmus” – vagyis a kisebbségek művelődési és más intézményeinek, társulásainak regionális szervezeti együttműködése és összefonódása – úgymond „szükségképpen” kisebbségi önelszigetelődéshez, nacionalizmushoz, szeparálódáshoz etc. vezet... *Emiatt* következik be valójában a néhai Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség utódszerveinek „spontán” elhalása, egyúttal pedig a térségi-helyi művelődési amatőrizmusunk stagnálása, sőt sorvadása is.

Ennek az ugyancsak egy évtizedes – az ötvenes évek közepétől számítandó – negatív folyamatnak a végét ígérte – de csak ígérte! – az 1964-ben létesült újabb, „vertikális” szerveződésű (ti. a bácskai és bánsági helyi tagozatokra épülő, azokat összefogó) Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület. A szépen fejlődő, valóságos nyelvművelő és anyanyelv-megőrző mozgalmat kibontakoztató egyesület tevékenységét azonban csakhamar megtöri egy bagatell párt- és kisebbségpolitikai ürüggyel kiváltott botrány, amelynek bénító és egyesület-sorvasztó következményeit a VMNYE egészen a nyolcvanas évek elején bekövetkezett „ideológiai rehabilitálásáig” magán viselte.

A kilencvenes években aztán – immár sorrendben a harmadik, avagy az ún. Kis-Jugoszláviában – bekövetkezik a beszámolóink elején jelzett örvendős reneszánsz.

A híres/hírhedt „vertikalizmus” kisebbségpolitikai tabuját elsőként az 1990 júniusában létesült, újvidéki székhelyű Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság törte meg a szerbiai (bácskai, bánsági, szerémségi), továbbá a horvátországi (szlavóniai és drávászegi), valamint a szlovéniai (muravidéki) magyar értelmiségiek – írók, szakírók, publicisták, reál- és humántudományi kutatók, tanügyi és népművelő értelmiségiek – egyúttal pedig a magyar nyelvet és kultúrát jól ismerő jugoszláviai műfordítók és komparatisták macedón, szerb, horvát, szlovén, szlovák, isztriai olasz és egyéb eminens képviselőinek a társulásaként.

Két év múltán, 1992-ben viszont megalakult a szabadkai székhelyű Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség, alapító dokumentuma szerint a vajdasági magyar művelődési egyesületek, azaz kulturális amatőrizmusunk központi koordináló szerveként.

Professzionális és amatőr kultúránk e két „vertikalista” szervezetének létrejöttét követően az ilyen jellegű, vagyis tevékenységüket nem csupán egyetlen községre, mezővárosra vagy városra korlátozó, hanem többé vagy kevésbé tartományi hatáskörrel is bíró civil társulásaink további alakulástörténete egyrészt a számbeli gyarapodás, másrészt a szakosodás jegyében zajlott, úgyhogy napjainkra immár fél tucatnyi szervezeti típusról, s azokon belül bő negyedszáz regionális hatósugarú – tehát nem csupán a saját székhely magyar szellemi életének istápolására korlátozódó – civil szervezetről adhatunk számot. Nem terhelve tanácskozásunkat a konkrét szervezeti elnevezésekkel, a keletkezésük évszámainak és a helyszíneinek sorjázásával, engedessék meg csupán egyesületi/társasági *típuscsaládjaink* megnevezése. Léteznek és több-kevesebb tapintható eredményt produkálnak (1) tanügyi tevékenységű szervezeteink, (2) művelődési/közművelődési jellegű társulásaink, (3) néprajzi/népművészeti szervezeteink, (4) tudományos/tudománynépszerűsítő társulásaink, (5) művészeti/előadóművészi egyesületeink és (6) egyházi-értelmisségi civil társulásaink.

Végül szabadjon ezt a távolabbi múlttal kezdett, a közelmúlttal folytatott, s a jelenell megállapodó szervezettörténeti pásztázást, vázlatos áttekintést, a *legmaibb jelen* néhány fontosnak látszó tendenciájának a jelzésével zárni.

1. A helyi, jobbra közművelődési és hagyományápoló szervezeteink tovább szaporodnak Vajdaság-, azaz Bácska- és Bánság-szerzte, miközben épp az elmúlt hónapokban tört meg a jég az anyanyelvű kultúránk és oktatásunk további létét illetően már-már „leírt” és „elsírtott” Szerémségben is.
2. A kisebb-nagyobb mértékben tartományi hatósugarú tanügyi, közoktatási, közművelődési, tudományos és művészeti civil társulások számbeli gyarapodása és szakosodása is tovább tart. (Egyik legfrissebb példa: a vajdasági magyar doktoranduszok egyesületének létrejötte).
3. A kulturális célzatú civil szerveződés megindult – sőt a tavalyi októberi hatalomváltás óta szinte gombamódra terjed – az ifjúságunk körében is, ami azzal a reményteljes távlatlalt kecsegtet, hogy a kilencvenes években létesült, mára már jó részt „gerontologizálódott” társulásaink mellett a korosztályi hovatartozás és szervezeti szellemiség, program, invenciózusság tekintetében is fiatal és fiatalos, újabb és újabb szervezetek létesülnek a közeljövőben és újítják meg művelődési civil szféránk egész mai életét.
4. A fiatal korosztályok több mint örömdetes kulturális önszerveződése kezdi oldani a korábbi nemzedéki ódzkodást a politikai önszerveződéstől. (Egyik legfrissebb példa: a tavaly alakult Vajdasági Ifjúsági Tanácsban, mint ifjúsági ernyőszervezetben, mintegy fél-fél tucatnyi művelődési/művészeti és politikai társszervezet működik együtt békésen, nem húzva kínai falat kisebbségi ifjúsági kultúra és ugyan csak kisebbségi ifjúsági politika közé).

A fentiek fényében talán nem fog „hurra-optimisztikusnak” tűnni végső következtetésünk, miszerint a délvidéki magyarság az elmúlt bő egy évtizedben megalapozta, működő, és fejlődőképesé tette közösségi létének egyik nélkülözhetetlen tartópillérét, a maga „harmadik szektorát”, ezzel pedig megteremtette a vajudó, kinkeservesen alakuló (de azért alakuló!) önkormányzatiságának egyik alapvető előfeltételét is. Ha majd az immár új évszázadunk elkövetkező egy-másfél évtizede meghozhatná a másik két kisebbségi „szektorunk” – a délvidéki gazdasági és kormányzati szféra – reneszánszát is, akkor kisebbségi közösségünk autonómiájára sem kellene immár úgy várni-várározni, mint holmiféle famózus, egyre késlekedő balkáni-pannon Godot-ra...

Kisebbség, kultúra, tradíció városon és falun: életképek a Vajdaságból

Több mint egy esztendővel ezelőtt kezdtem el résztvevő megfigyeléseimet a Vajdaságban. Kutatásaim első összegzése azóta majd' kétszáz oldalas monográfiává bővült. E bő terjedelem elsősorban (társadalmi) „terepemnek” köszönhető, hiszen empirikus adataim tömege, terepem tagjainak meglátásai újabb és újabb „kihagyhatatlan” fejezetekkel gazdagították, írták tovább eredeti kérdéseimet.

Kérdéseimben a vallás megélt tartalmaira, a vajdasági magyar és szerb közösségek életében betöltött jelentésekre kerestem a válaszlehetőségeket. E válaszlehetőségeket pedig a kultúra mindennapjaiban fellelhető jelenségek, életvilágok értelmezésével próbáltam megragadni. Így tárultak fel előttem vallás és tradíció összefüggésszrendszerei. A városi és falusi környezet különbségeit, hasonlóságait két állandó terepmunka-helyszínen tártam fel számomra, ugyanis terepmunkámat elsősorban a bácskai „tömbmagyarság” két településén végeztem, Feketicsen és Zentán. Zenta városának a közelmúltban készült statisztikai adatok szerint (Biacci 1994) 22 819 lakosa van. Ennek 82 százaléka magyar, 9 százaléka szerb, 5 százaléka jugoszlávnak vallja magát (ez főként a vegyesházasságokban élőket és azok gyermekeit jelenti), míg 2 százaléka cigány. Feketics nagyközségnek ugyanezen adatok szerint 4542 lakosa van, amelyből 65,9 százaléka magyar, 16 százalék montenegrói, 8,8 százalék szerb, 4,9 százalék jugoszláv, míg 4,4 százalék „egyéb” nemzetiségű.

A statisztikai adatok azonban témánk szempontjából nem tárnak fel sokat, ezért talán szerencsésebb lesz problematikánkat már az elején a vajdasági magyar kisebbség életéből vett „életvilágok” részleteinek bemutatásával, majd annak lehetséges interpretációival folytatni.

A következő interjúrészletben egy huszonegy éves zentai magyar lány mesél néhány évvel ezelőtti iskolás élményeiről: „Nekünk az osztályfőnöki órán állandóan azt sulykolták belénk, hogy a vallás hülyeség, meg hogy nincs Isten. Mi az, hogy valaki feltámaszt embereket? – kérdezte az osztályfőnök állandóan. A gyerekek többsége persze rá hallgatott, minket meg, a hittanosokat (az iskolán kívül kell hittanra járni az egyházhoz, de persze mindenki tudta az iskolában, ki a hittanos) úgy csúfolták, hogy szentecskék. Még azt se lehetett kimondani, hogy karácsonyfa. 1989-ben egy ifjúsági rádióban én kimondtam, hogy karácsonyfa, és ezért újra kellett venni az egészet azzal, hogy újévi fa. Mert akkor még Jugóban az újévet kellett hivatalosan megünnepelni mindenkinek. De még karácsonykor se a Jézuska jött el, hanem a télapó. A testvérem meg az óvodában mondott egy verset, amiben az a mondat volt, hogy a szekrényt kinyitja egy angyal. És hiába jelentette ebben a versben az angyal az édesanyát, maga a szó miatt az egész sort ki kellett hagyni”.

Egy másik – hasonló korú hölgygel készített – interjúrészlet is alátámasztja a fentieket: „Egyszer az iskolában azt mondta a tanító néni, hogy milyen hülyeség az, hogy Jézus feltámasztott egy lányt. Ekkor felálltam és ellenkeztem vele. Azt mondtam, ez hit kérdése, és aki ebben hisz, annak ez nem hülyeség, hanem valóság. Nagy balhé lett ebből, a szüleim megijedtek egy kicsit, de azért büszkék is voltak rám, főleg a nagyszüleim, hiszen ezt végül is tőlük tanultam”.

Összefoglalva az interjúrészleteket: első pillantásra is láthatjuk, hogy az elmúlt évtizedek állami szocializációja egyfajta adaptációs viselkedés- és normarendszer nyilvános-

társadalmi gyakorlására és elfogadására készítette (kényszerítette) azokat is, akik más kulturális rendszerek birtokosai. Ezen adaptációs gyakorlat és társadalmi viselkedés (nevezük „nappali kultúrának”) hatással van ma a kisebbségi kultúrára is, amelynek tradicionális értékei és normái nagyrészt eltérnek ettől, hiszen a magyar tanárok és diákok egy jelentékeny része is kigúnyolja a „nagyszülőktől tanult” vallásos értékeket.

Ezzel „szemben”, illetve ezzel párhuzamosan létezik az „otthon” világa (nevezük „éjszakai kultúrának”), a hagyomány láncolata, a szülőktől vagy a nagyszülőktől gyermekkorban kapott értékek (amelyeknek a fenti példák alapján jelentős része a saját vallás vagy hit), azaz a tradíció a családban hagyományozódik tovább, bizonyos fokig rejtve a társadalom nyilvánossága elől. (Láttuk, az utolsó interjúrészletben megijedtek a lány szülei, de azért vállalták is a tradíció értékeit a konfliktushelyzetben – nagyszüleikkel együtt – még büszkéik is voltak gyermekükre).

A gondolatmenethez adaptált antropológiai „modellhez” hasonlóan tehát jelen kutatás kapcsán beszélhetünk „nappali” és „éjszakai” kultúrákról (Boglár 1997: 13–25) egy adott mikrotársadalom esetében is, valamint ezen kettős kulturális gyakorlat által létrejövő változásokról, amelyek mentén a kisebbségi kultúra közösen birtokolt kulturális értékrendszereiben létrejönnek törésvonalak. Láthatjuk továbbá a vallás integratív szerepét e konfliktushelyzetekben. Mielőtt azonban részletesebben megnéznénk a vallás és kultúra összefüggésszereinek példáit az elemzett mikrotársadalmak közötti „általános” különbségtevést is meg kell említeni, miszerint *Zenta és Feketics más-más adaptációs mechanizmusok mentén „kommunikált” az állami szocializáció jelenségeivel*. Ezt az előzetes megjegyzést utolsó interjúrészletem indokolja, hiszen az idézett lány zentai, míg az említett nagyszülők, „akik büszkéek voltak” rá, feketicsiek.

A problémakörre, illetve ennek „falusi-városi” különbségeire interjúalanyaim közül többen reflektáltak. „Megtépázott az ősi kultúránk, de nem tűnhetet el, és újjá fog születni, hiszen a mi parasztjaink a legkeresztényebb életet élték, amit lehet egész Európában”. „Olyanok ezek a falvak, mint az erős fa gyökerei. Nézd meg a magyar kultúrát, kinek van ilyen hagyománya, ami így fönnmaradt. Mi itt a városban ezt jobban elvesztettük, de nincs sokat mit tanulni, mert hát ezt mi se veszthettük el teljesen ezalatt a pár tíz év alatt”.

A társadalomtudomány is megkülönbözteti a politikai-társadalmi interetnikus⁵⁸ változásokra hozott eltérő „falusi” és „városi” válaszokat. Eszerint még a falubeliek személyiségük „teljes identitásával érintkeznek egymással, és ritkák az új interakciók”, addig a „városokban és a kevert etnikumok közti érintkezésben az idegeneknek és ismerősöknek meg kell találniuk a módot, hogyan érintkezhetnek egymással személyes vonatkozások nélküli helyzetekben. Itt a szereplők jelentékeny erőfeszítést tesznek azért, hogy felismerjék a helyzethez illő identitásokat, és helyesen reagáljanak rájuk, tekintve hogy az érintkezésben egy korlátozott, mindig változó, részleges identitásból álló készlettel gazdálkodnak [...], [azaz] miközben a régi szerepek, intézmények és viszonyok felbomlanak, töredékesekké és össze nem egyeztethetőkké válnak, az egyének alkalmasabb interakciós mintákat hoznak létre részben válogatással e hagyományos elemekből, részben azzal, hogy identitásukat helyzetenként váltják” (Huseby-Darvas 1985: 498–499).

⁵⁸ Az utóbbi évtizedek interetnikus változásai a Vajdaságban igen jelentősek voltak. A szerb etnikum lélekszáma 1961-től 1991-ig százezerrel nőtt, addig a magyarok száma ugyanennyivel csökkent (a többi nagyobb etnikum száma is csökkent), ezt a folyamatot a kilencvenes évek társadalmi-politikai-háborús konfliktusai pedig csak tovább növelték (Göncz 1999: 42–43; id. Biacs 1994: 129).

A fentiek alapján több kérdés is felmerül. Egyrészt meg kell vizsgálnunk a városi identitásváltások gyakorisága mögött létező kulturális tartalmakat, a nappali és éjszakai kultúra „ingadozását”, másrészt meg kell tennünk ugyanezt a falusi környezetben is, s ha valóban „egyértelműbb” válaszokkal találkozunk, meg kell próbálnunk a helyi kultúrák sajátosságai mentén értelmezni ennek okait, ezáltal az „általános” társadalomtudományos-antropológiai meglátások nem magyarázatul, hanem kiindulópontként szolgálhatnak számunkra.

E problematikát egészíti ki egyik feketicsi interjúalanyom azáltal, hogy saját közösségének értékrendszerét, s kollektív kontrollját hangsúlyozza egyik beszélgetésünkben: „Itt nálunk a földművesek viszonylag szabadok voltak. Nem szólt bele senki, ha templomba mentünk. Sokan nem szerették ezt, főleg akik az államnak akartak dolgozni. Ezek közül a falu mindegyiket meg is jegyezte. Na, ezek közül aztán sokan el is mentek innen”.⁵⁹

Érdekes ezen interjúrészletnél megállni és „meghallgatni” a lelkeszek és nem egyházi személyek meglátásait az elmúlt ötven év hatásairól, saját kultúrájuk, vallásuk és társadalmuk mikrotörténelmi jelentéseiről, maguk számára levont konklúzióiról. „Kiszorultak a magyarság életéből a vallási közösségek, amik addig nem a templomhoz kötődtek, és így részt vettek a magyar családok mindennapjaiban, ilyenek voltak a virágzó rózsafűzér társaságok, imakörök stb.”.

A zentai katolikus vallásgyakorlat és tradíció társadalmi nyilvánosságból való kiszorulásával párhuzamosan a nyilvános rituális élet is kiszorult a helyi magyar társadalmak életéből, a katolikus egyház gyülekezetei templomaik falai közé lettek száműzve. Ennek hatásai ma is érezhetők: „A mai napig, hogyha kilépek az én területemről, a templom kerítésétől, akkor azt be kell jelenteni, mert társadalomilag nyilvános gyülekezés. Nincs olyan helyzet, hogy esetleg mozgalmat szervezhetek, csak eltűrik, hogy ezt teszem. Még mindig idegen testként kezelik az egyházat. Gyakorlatban az óvodákat, az iskolákat sem lehet privatizálni, az adott miniszter kénye-kedvétől függ. Nem arról van szó, hogy valami nem felel meg. Nincs gyakorlati lehetőség, csak elméleti. Nem lehet iskolát indítani, csak államilag elismert papképzőt, esetleg bizonyos papi szolgáltatokra. Nekem is csak nyolc osztályom van. Azóta munkakerülő, asztalkoptató, az államom nem ismer el államilag”. „Ezért van, hogy mára a vallás visszaszorult a templomba, az Úrnap körmenetet vagy a búzaszentelést csak manapság tarthatjuk a templomon kívül újra. De még ma is, ha szervezünk valami vallási programot, azt is csak mi a templomból szervezzük. Ezért várunk olyan sokat a most újra induló civil társaságoktól, amikben nagyon sok fiatal is van, hála Istennek, mert mi nyitni akarunk a külvilág felé”.

A fenti részletek a zentai katolikus közösség életéből valók. Az elmondottakból is kitűnik, hogy az elmúlt évtizedekben az állami dolgozók (az államapparátus által foglalkoztatottak: munkások, tanárok, óvónők, értelmiségiek) irányában atrocitásokat váltott ki, ha valamelyikük ebbe a „zárt vallási térbe” került. Ez főként a városokat sújtotta, hiszen a városi társadalom nagy része az állam által ellenőrzött munkaköröket töltött be. Falun ez kicsit másképp történt, itt is éreztette hatását az állami kontroll, de főként gazdák-ból álló helyi társadalmak jobban tudták függetleníteni magukat ettől a kontrolltól, s így ennek a vallási életre tett hatásai alól. „A mi parasztjaink még a kommunizmus alatt is a legkeresztényebb életet éltek, amit lehetett egész Közép-Európában” – mondta egyik

⁵⁹ Az interjú tágabb összefüggéseire egy demográfiai felmérés is rámutat, amely kimutatja, hogy míg az 1930-as években a vajdasági magyarság 67 százaléka élt falun, és 33 százaléka városban, addig 1981-re ez az arány 42–58 százalék (Göncz 1999: 42).

városi értelmiségi interjúalanyom illusztrálva azt, hogy mindez a vajdasági magyarság közös tudatában is értékkel telített megkülönböztetéssel bír.

Az általam kutatott falusi, feketicsi református közösség egyházi vezetője is ennek megfelelően értékeli az elmondottakat. „A mi egyházunkat is üldözték, négy református lelkészünk mártírhálált halt, s ezek után sem szűntek meg a belügy zaklatásai. A hívekre ez bénító hatással volt. »Elűzőm a pásztort, szétszéled a nyáj« alapon le akarták fejezni a vallást és nemzettudatot, a nép fejét. Ez sikerült is részben, de nem széledt szét a nyáj, hanem begubózott, visszahúzódott kagylójába. Mintegy álarcot húzott, de nem hódolt be sem vallási, sem nemzettudatában. Még ha az apák párttagok is voltak, az anya akkor is hittanra küldte a gyermekeit. S ez a mi folytonosságunkat jelentette. Pedig a tanítók például Debeljacsán [egy másik falusi környezetben] várták este a hittanos gyerekeket a tér sarkain, és pofozták a gyerekeket, és ez volt itt Feketicse is. De faluhelyen mégis küldték a gyerekeket, és az ilyen tanítók is kisebbségben voltak. Ez szinte az egész református egyházunkra jellemző volt. A református egyháznak nyolcvan százaléka falusi, és ennek nyolcvanöt százaléka földműves volt. Ők szabadon küldték gyermekeiket hittanra, nem volt veszíteni valójuk, mert bár a padlásukat lesöpörték, a bajszukat megtépték, mégis megőrizték hitvallásos tudatukat, sőt aki meg is maradt ebben, az meg is edződött a hitben”.

Az elmondottakat hasonlóképpen látják az általam megismert idős feketicsi földművesek is. „A második világháború után a lelkészeknek szigorúan meg lett tiltva, hogy az ifjúsággal foglalkozzanak. Elmehtek a fiatalok a templomba, ha akartak. Előtte volt vasárnapi iskola, ifjúsági óra, azt nem volt szabad. Aki állami munkahelyen volt, azt kirúgták. Aki mégis elment, először figyelmeztették, aztán kitették. Pedagógusok például nem járhattak. Tanítók véletlenül se járhattak. A menyünk templomban esküdött, három évig nem kapott állást emiatt. Kapott ő Moholon, Hegyesen, de Feketicse nem vették föl három évig. Pártgyűlésen felszólalt az egyik kolléganője, hogy ezt nem vesszük fel, mert templomban esküdött. Azok viszont mindig jártak templomba, akik nem állami munkahelyen dolgoztak”. „Sok nehéz dolog volt, amióta itt vannak a mieink, de az egyház mindig meg volt. Sőt amikor nehéz idők jártak, a templomok telve voltak”. „Ma is nagyon járnak templomba, de régebben is telve volt a templom. Az egyház sincs má' úgy beszorítva, hogy csak eddig szabad. Csinálhat mindent. Ifjúsággal is foglalkozhat Tito halála óta. Itt is a Kommunista Párt Szocialista Párt lett. Azóta ezen a téren nincs olyan erőszakoskodás, mint előtte”.

Az említetteket összegezve láthatjuk, hogy a társadalomtörténeti, szociokulturális kontextus mindkét vizsgált közösségben éreztette hatásait. A vallási vezetők megsemmisítése, üldözése, majd társadalmi ellehetetlenítése, a vallási élet nyilvános szférákból való kizárása, a vallásgyakorlat ellenőrzése, a vallási közösség tagjainak „leválasztása”, az atrocitásoktól való félelemből fakadó elidegenítések megváltoztatták a tradicionális értékrendeket is.

A megváltozott értékrendek azonban másképpen jelennek meg falusi, illetve városi környezetben. Feketicse például a kommunista rendszer alatt sem bomlott meg a vallás és a saját identitás kölcsönhatása. A közösség etnohistóriai sajátosságából fakadóan az évszázadok alatt kialakult kulturális adaptáció is a saját kultúra megőrzésére kialakult közösségi stratégiák okán, a vallás és a helyi magyar mikrotársadalom szétválászatlan lett egymástól. Az adaptációk során a saját kultúra megőrzése a legtöbbszor a vallás mentén artikulálódott, illetve a vallási identitás mentén fogalmazódott meg (vö. Megtartó egyház 1997, Hajnal 2001).

Az elmúlt évszázad pedig különösen felgyorsította a helyi magyar közösség adaptációs helyzetét. Előtte – 1875 óta – a faluban a németekkel éltek csak együtt a helyi magyarok.

„Amióta az eszemet tudom ebben az út menti házban lakok.⁶⁰ Saját szememmel láthattam a faluból ki-, és a faluba beköltözőket. Emlékszem, amikor az első világháború után a nemrégien érkező dobrovoljácok⁶¹ az Újfalut építették, majd amikor '41-ben elmentek. Emlékszem arra, amikor a helyükre csángók, székely telepesek érkeztek, és amikor '44-ben elmentek, amikor a dobrovoljácok visszajöttek, amikor '44-ben orosz katonák érkeztek, a németek pedig elmentek, amikor '46-ban a montenegróiak érkeztek, amikor az orosz katonák elmentek, amikor '95 után szerb menekültek érkeztek, amikor '99-ben egy koszovói albán cigány család érkezett. Mindannyian a mi házunk előtt mentek el, jöttek vagy jöttek vissza, mindet láttam, közülük sokkal beszéltem” – foglalta össze az út mentén lakó egyik idős bácsi a feketicsi 20. századot (Hajnal 2001: 9).

A „másik” kultúrákkal való találkozásokkor, az interetnikus kapcsolatok mentén, a saját kultúra a vallási másságot is jelentette. (Kivételt képezhetne a németek egy kis részének református vallása, azonban ők is külön vallási közösséget alkottak faluban különválva a magyar etnikumú reformátusságtól). A németeket evangélikus vallásuk, a dobrovoljácokat pravoszláv hitük, míg a második világháború után a „góracok”⁶² ateizmusa is kifejezte a magyar közösségtől való távolságukat.

A falu és a magyar közösség talán legnagyobb krízishelyzetét a Trianon utáni időszakban élte át. Ekkor volt fokozottan is szükség a saját kultúra megőrzésére, egy olyan vezetőre, aki képes a közösséget összetartani. S mivel a református vallás volt addig is – az egyik interjúalanyom szavaival – az „összetartó erő”, így annak lelkészére, Ágoston Sándorra (1921–1960) várt a feladat. Az ő tevékenysége átnyúlt a második világháborút követő krízishelyzeten is; vezetése, a helyi közösség irányítása és „megtartása” a mai napig követendő személyiségértípussá vált utódai számára, az ő tevékenysége rajzolja ki az „ideális vallási vezető” személyét Feketicsen (Sárközi 1999: 66–87). Személye összekapcsolódott a vallás és a magyarság kölcsönösségének jelentésével. Idősebb, földműves interjúalanyaim az utóbbi jelentés említésekor mindig Ágoston személyére, illetve „azokra” a krízisidőszakokra utaltak vissza: „Az egyházban a vallási dolgokon kívül igyekeztek a magyar kultúrát is megtartani. Olyan idők voltak, amikor az iskolában minden csak szerbül ment, nem tudtunk írni, olvasni, itt tanultunk meg. A vallás keretein belül itt mesélték el a történelmet. Külön órákat csináltak. A vasárnapi önképző körökön meg a péntek esti bibliaórákon neveltek bennünket. A Keresztény Ifjúsági Egyesületbe tömörült a fiatalok egy része, aki oda akart menni, a falu ifjúságának kb. 90 százaléka. Ott ilyen szavakat adtak, hogy „*Kis magyar menyecske nem tudod, hogy bölcsődnél a nagy magyar koporsót ringatod*”. Ha valaki más nemzetiségűhöz ment feleségül, akkor már a gyereke is szerb lett. Ezt nyomták belénk. És akkor tudtad, hogy ki vagy, hova tartozol”.

A magyarok etnikai-vallási elkülönülése, illetve a szerbek ugyanezen az elven alapuló másságának kategorikus megfogalmazása az alábbi interjúrészletből, illetve az azt követő példákából még jobban kiviláglik.

⁶⁰ Interjúim idézésekor igyekeztem azok eredeti – ahogy azt a „kérdezett” mondta – formában való közlésére, a javítást mellőzve, azokban az esetekben, amelyek a magyar köznyelv szempontjából helytelennek, következtetlenségnek minősülhének.

⁶¹ A dobrovoljácok az első Jugoszlávia idején, a két világháború között Szerbia más vidékeiről érkező telepesek Vajdaságban, akik a húszas évek elején végrehajtott „nemzeti elvű földosztásban megkapták a földek jelentős részét, megbontva az északi határvidéken a magyar településterületet” (Domonkos 1992: 50; vö. id. Göncz 1999: 50–51).

⁶² Montenegróiak magyarok által alkalmazott sztereotip megnevezése megnevezése (vö. Hajnal 2001).

„A szerbek vallási és nemzeti alapon is elkülönülnek. Nehéz a kettőt szétválasztani. Tehát ők Szerb Pravoszláv Egyház. Ők más szemmel néznek erre. Nemzeti egyház. Ő azt mondja, hogy az is pravoszláv, aki nincs megkeresztelve, ha szerb”. Az idézett mondatokhoz kívánczik a feketicsi montenegróiak, illetve a róluk kialakított kép példája. Eből kiderül, nemcsak „az is pravoszláv, aki szerb”, még ha nincs is megkeresztelkedve, hanem, hogy nem is szükséges a „mátság” megnyilvánulásaihoz, s a hozzá köthető interetnikus jelenségekhez a „szerbek pravoszlavizmusa”. Feketics példáján láttuk, a falu helyi-saját kultúrájának és értékrendjének alapja a református vallásosság. Tehát itt a vallásos értékrend fokozottan is érvényes a „mátság” kifejeződésére, szemben az „ateista” (magukat materialistának valló montenegrói kommunisták költöztek Feketicsre az elűzött németek helyére) „góracokkal”, akikkel szemben különben is értékrendbeli és „civilizációs” eltéréseket, különbségeket fogalmaztak meg a magyar közösség tagjai.⁶³

Feketics példájánál maradva, az itteni hittanoktatás egyik legfontosabb céljának tartja ma is az egyik oktató a következőket. „A hittanórákon a magyar nyelv bele van építve. Korrigálva a nyelvi hibákat, a nyelvi szennyeződésekre mutatunk rá különös tekintettel a szlavizmus leküzdésére, a szerb mondatkezelés, szórend, gondolkodás kijavítására. Ez egy mindennapos küzdelem édes anyanyelvünkért, amit sehol sem tanítottak évtizedeken keresztül csak a hittanokon és a katekizációkon”.

A múltban és ma is számottevő esetben az egyház jelenti tehát „kizárólagosan” azt a mikrotársadalmi környezetet, ahol a hitélet és a hittanoktatás során a magyar közösség gyakorolhatja anyanyelvét. Ahol nincs – egyik beszélgetőtársam szavaival – „rákényszerítve arra, hogy szerbül is kelljen beszélnie” valakivel. „Ez ott tiszta magyar hely. Sok ember még a szomszédjával, sőt még a családjában is szerbül kell szólnia. Soha nem tudhasa. A templomban vagy a hittanon viszont garantáltan tiszta magyarul fogsz beszélni” – foglalta össze ugyanezt egyik interjúalanyom.

Az előző interjúkban van még egy igen fontos mozzanat. A hitoktató ugyanis a nyelvi korrekció mellett, a „szlavizmus leküzdéseként” említette – a nyelvvel összefüggésben – a „gondolkodás kijavítását” is. A hittanórák ennek megfelelően nem csupán az anyanyelvi oktatás színterei, hanem természetesen a vallási ismeretek továbbadása mellett a „teljes” saját kultúra környezetét is biztosítják.

Az elmúlt politikai rendszer miatt a hitoktatás is kiszorult a társadalom nyilvános szférájából, így a templomok saját terében, a vallási kultúra átadásának „védett” környezetében maradt meg. Ebben a környezetben így – az előbb idézett beszélgetőtársam szavai-

⁶³ A második világháború után Montenegróból érkező telepeseket nem kis ellenszenv fogadta a feketicsi magyarok körében. Ennek magyarázata lehet az, hogy ők voltak az idegen rendszer megtestesítői: „azok mind kommunisták voltak, mind ateisták”, valamint az, hogy „jócskán kivették a részüket a beszolgáltatásban, ők voltak a beszolgáltatók” akkor, amikor „az a sok bombázás nagyon rossz volt, de ez a beszolgáltatásokkal lehet, hogy még rosszabb”. Ezt idézi továbbá a montenegróival szemben a „górac” elnevezés is, amit a feketicsi magyarok főként a „másik” közösség tagjaira akkor használtak, amikor azoknak azon tulajdonságait hangsúlyozták, amelyek a „telepes” „civilizálatlan”, változatlan „vademberi” voltára utaltak, aki nem hajlandó alkalmazkodni, lusta, agreszív, ronda szokásai vannak, „felszedte a padlót, a szoba közepén főzött, a villanyt nem tudta eloltani, fújta, de nem aludt el, ezért leütötte”, vagy aki „kukoricát és ganét hányt a tiszta szobába, mert nem ismerte a górért”, és akinek a „kecske valami szent állata” stb.

(Hajnal 2001: 22–27).

val – „tisztán” hagyományozódhatott tovább a „nemzeti” kultúra és tradíció értékrendszer és ismerete (magyar történelem, irodalom, nyelv stb.) a vallási tanítások mellett.

Érdekes lehet megvizsgálni az eddig leírtak zentai interpretációit, azaz, hogyan reagál a vizsgált szociokulturális környezetben az egyik közösség a másikra: „A reformátusoknak van egy nagy előnye a katolikusokkal szemben, önáluk sok a paphelyettes, és igazán akármilyen kevesen is vannak, már végzik is az istentiszteletet. Vajdaságban meg itt a városban is kevés a református, azok Feketicsen vannak főleg, ezért is lehet, hogy itt meg Vajdaság többségében nem elég erős az egyházhoz való kötődés” – jellemezte és értékelte egyik zentai interjúalanyom a katolikus és református közösségek (konkrétan Zenta és Feketics) közötti különbségeket.

A „református”, „feketici példát pozitív felértékelését terepmunkám során többször hallhattam zentai oldalról. Ez egyrészt a „református falu” pozitív sztereotipizálásából, követendő példájából, másrészt „valódi” különbségekből fakad. A feketici magyar közösség kultúrájának, tradicionális-saját értékeinek, kollektív identitásának hatásáról és a vallásosság, illetve a helyi református egyház összefonódásáról fentebb már részletesen olvashattunk.

Most a helyi egyház közösségformáló erejének, illetve a tradicionalizációban betöltött szerepének „tágabb jelentőségére” szeretnék rámutatni. A feketici református egyház konfirmációkat, vallásos nyári táborokat rendez minden évben a gyermekeknek és a fiataloknak több korosztályos csoportban.

A feketici fiatalokon kívül azonban a vajdasági magyar református közösségek mind-egyikéből érkeztek-érkeznek minden évben a résztvevők. Így vállalja föl tudatosan a helyi egyház a református vallás és a magyar kultúra, a saját hagyományok továbbadását tágabb-regionális szinten is. A katekizáció létrejötté Kiss Antalhoz, a daruvári misszió lelkészéhez kötődik. A lelkész 1950-ben, tehát a kommunista államhatalom – egyik korábbi interjúalanyomat idézve – „legkeményebb időszakában” kérte fel a feketici presbitériumot a Daruvár környéki gyermekek egy hónapos elszállásolására a feketici árvaház épületében. (A helyi református árvaház működését ugyanis 1947-ben megszüntették a már többször elemzett, az egyházak társadalmi kiszorítására irányuló törekvések következtében). Ennek a felkérésnek két oka volt: a lelkész missziós munkája következtében „szomorúan tapasztalta”, hogy a gyermekek vallástudása hiányos, illetve hogy ugyanők „sem anyanyelvüket, sem saját kultúrájukat nem ismerték kellőképpen”. A kezdeményezés sikerrel járt, az 1950-es években húsz gyermeket engedtek el maguktól a szülők a távoli Feketicsre. Később Kiss Antal Moravicára (Feketicstől körülbelül 80 kilométerre lévő településre) került lelképásztornak, s onnan szervezte meg közösen a feketici református egyházzal (a volt árvaház épületében minden nyáron) katekizációk megtartását, amelynek vezetője 25 éven át az említett lelkész maradt.

Az összejöveteleken évről évre egyre többen vettek részt több váltásban a gyermekek, akik aztán felnőve saját gyermekeiket küldték a katekizációkra, biztosítva ezzel ezen tradicionalizáció folyamatosságát. Az érkezők ellátásában a falu közössége együttesen segédkezett (adakoztak, segítettek a munkálatokban), ezáltal is rámutatva, milyen jelentőséggel bír a saját kultúra és értékrendszer továbbadása a helyi társadalom számára.

Az egyházi vezetők már a múltban is elsődleges feladatként tüzték ki az általuk „szórványnak” (azaz a saját kultúra „elvesztésének” állapotában levő közösségeknek, értékelteknek) nevezett magyar közösségekből érkező gyermekek tanítását a közös-magyar hagyományokra és nyelvre. De a máshonnan érkezők összességét is ezen „alapelv” mentén próbálták szocializálni, a saját kultúra védelmében, az állami szocializációs folyamatokra válaszul, ahogyan azt az alábbiak aláhúzzák: „Mind tömegesebbek lettek ezek az ös-

szejövinek, hiszen a szórványból érkező gyermekek száma évről évre növekedett. Hamarosan be kellett vezetni a második, sőt a harmadik váltást is. Az épület neve időnként változott: központi otthon, szeretetház, majd Jugoszláviai Református Egyházak Székháza lett, de alaptevékenysége megmaradt, hogy a Jugoszláviában élő reformátusok megmaradását segítse elő” (Sárközi 1997: 89).⁶⁴

Feketics példájával szemben első „ránézésre” úgy láthatnánk, hogy Zentán, a városon belül mindössze egy meghatározott térben koncentrálnak a vallási élet. Interjúalanyaim ugyanis, míg a városi templomok leg többjének környezetét „nem tömegesen látogatottak” értékelték, addig az általuk „Kerteknek”, más néven „újfalunak” nevezett városrészt és plébániáját „intenzíven vallásosnak” nevezték meg: „Itt is a városban, a Kertekben, azaz a periférián élő, külső szegény nép jobban megőrizte a valláshoz, egyházhoz való ragaszkodását, meg a hagyományokat, mert nem voltak úgy ellenőrizve”. „Az Újfalun egy szegényebb része Zentának, azért is vallásosabb, mint a többi. Az igazi vallást itt őrizték meg, az öreganyók, akik alázatosan morzsolják a rózsafüzért, mormolják az imádságokat nap mint nap, töretlen hittel, mi meg itt a városiak elagyalunk, meg filozofálgatunk. Kőll az is, a kétely, de ők ezt nem ismerik”.

Az interjúrészletekből így rajzolódik ki e „vallásos tér” sajátossága, ami leginkább a tradíció töretlenségében jelenik meg párhuzamosan e környezet társadalmi helyzetének jellemzésével: „szegényebbek”, „egyszerűbbek”. Egyszóval nem érintette őket úgy az állami szocializáció (hiszen társadalmi helyzetük „perifériakussága” nem kapcsolta szorosan az államhoz megélhetésüket), mint az értelmiséget, s ezáltal a hagyományos értékek „kételyét sem ismerik”.

A két példa tehát érzékletes összehasonlítást tudna nyújtani a falu és város valláshoz-egyházhoz való tartozásának szempontjából. Eszerint a falusi társadalom és a városok „falusias” kerületeinek közössége nagy arányban részt vesz a nyilvános vallásgyakorlatban, és az ezzel együtt a tradíció átörökítésében, míg a „városi környezet” a tradicionális vallási értékek megváltozását sejtetheti számunkra.

A következő interjúrészlet viszont e „tisztán” értelmezhető jelenség komplexebb jelentéseire is rámutat: „Vannak emberek, akik az utóbbi évtizedekben megszokták, hogy nem mennek templomba. Nem egyházellenesek, hanem csak így szokták meg. Aki meg azt szokta meg, hogy elmegy, rosszul érzi magát, ha egy vasárnap vagy hétköznap nem megy el. Ez inkább megszokás, nem mint hit kérdése. Mert meg lehet mindent szokni”.

Interjúalanyom egyrészt feketícsi (mely közösségről azt láttuk, „folyamatos” volt a vallás és a tradíció megélésének kölcsönössége), másrészt önmagát „egyházam tanítását követő” vallásos embernek tartja... Ezen interjúrészlet összefoglalja tehát eddigi összes példánk tanulságait: attól, hogy még valaki nem jár templomba, lehet hívó a maga módján, tehát nem „szakadt el” teljesen a tradíciótól, még ha e tradíció jelentései meg is változtak számára szülei, nagyszülei értékrendszeréhez képest.

Aki az „egyház tanítását követi”, és rendszeres templomba járó (mert „jobban hagyták az elmúlt rendszerben” – ahogyan egyik „városi” interjúalanyom értékelte a „falusias” vallásosságot, azaz a vallásosság „első szintjének” láthatóan, nyilvánosan „megfelel”,

⁶⁴ A nyári katekizációs táborokban – különböző turnusokban – helyet kapnak más protestáns egyházak is (metodisták, evangélikusok), de ezek külön tartják foglalkozásaikat, hiszen ők „vegyes népek, mindenféle, így szerbül beszélnek főleg” – ahogyan az egyik feketícsi szervező elmondta. Tehát az ő közösségi összejöveteleik célja és tartalma más, mint a magyaraké-reformátusoké, ilyen értelemben nem is vált ökumenikussá.

addig nem biztos, hogy a vallásosság „második szintje” megélt tartalomként is jelentéssel bír az életében. Egyszóval az „egyházam tanítását követem” öndefiníció sem jelent egyértelműen – keresztény belső-tartalmi szempontból nézve – „vallásosságot”.

Visszatérve a vallás és a tradíció összefüggéseinek kérdéseire nem láttuk még a tradicionalizációnak az „éjszakai kultúra” mikrovilágában megragadható jelenségeit. Legutóbb idézett interjúalanyom ugyanis máskor elmondta, bármilyen „megszokást” lehet értékelni, csak „akkor van baj, ha az emberre különböző szokásokat meg világképeket akarnak ráerőltetni”. Majd a következőképp világította meg az elmondottakat: „Kettős hatás van: az iskola és a szülő. Ha a kettő egymás ellen dolgozik, akkor nincs nagyon eredménye. Magától az egyháztól nem lehet mindent elvárni. Kell egy szülő, aki ebben segít, minden iskolában. Nagyon sok probléma adódott abból, hogy az iskolában tanították az ateizmust, a szülő meg vallásosra akarta nevelni a gyermekét. A gyerek meg kinek higgyen? A tanítójának vagy a szülőjének? Kríziseket okoztak. Hol erre tolódt el, hol arra. Lett egy bizonytalan álláspontú gyerek. Sose tudta”.

Ugyanakkor a családi életben tovább is öröklődhetnek a tradicionális értékek, amelyek megerősödtek az említett konfliktushelyzetek által (ld. a tanulmány elején idézett fiatal lányok között). A vallás szerepe pedig ebben a folyamatban meghatározó lehet mint a tradíció és világkép értékeinek „örököse”, alapja és megerősítője a különféle társadalmi konfrontálódások során. Emellett – főként városi környezetben, ahol nagyobb befolyással bírt a helyi társadalomra az elmúlt politikai rendszerek nyomása – az adott kisebbségi mikrotársadalmakban is többfajta értékrendszer hagyományozódhatott tovább.

E bonyolult és összetett problematikára mutathat rá egyik zentai „életkép” példája is: az egyik zentai óvodában a karácsony közeledtével az egész zentai magyar társadalmat megmozgató vita kerekedett az óvónők között arról, legyen-e karácsonyi ünnepség vagy – a közelmúlt hagyományaihoz kapcsolódva – a „szokásos” télapó ünnepséget tartsák meg. A „titói”, majd a „miloševići” Jugoszláviában ugyanis a karácsonyokat („kisebbségit” és a pravoszlávokat egyaránt) nem ünnepelhették nyilvánosan. Ez is az „állami hagyományok” ideológiájának kényszerítő mechanizmusa volt, amely minden „más” tradíció nyilvánosságát próbálta minél láthatatlanabbá tenni. A 2000. évi karácsony így lett egyértelműen „szabad” Milošević rendszere bukása után. A karácsony(ok) helyett eddig a közös „jugoszláv” újévet ünnepelték a „télapóval” és fenyőfával (amit újévi fának kereszteltek át). Ezt ünnepelték az állami intézményekben, a munkahelyeken, az iskolákban és az óvodákban is. A dolgozók ekkor kaptak szabadságot is munkahelyükről. Interjúalanyaim szerint ezért: „Sokan inkább ezt az újévi mikulásünnepet tartották meg otthon is, mert ez már a munkanapok utolsó napjaira esett, szünet volt, így nem volt olyan macerás, mint a karácsony megtartása”. „Ezért van, hogy itt télapó volt a karácsony helyett, hogy sokan a karácsonyt ezzel helyettesítik”. „Ma is sok helyen ezt a télapó ünnepséget ünneplik, nem a karácsonyt”.

Láthatjuk e példából, hogy az állami szocializáció a családokra is hatással volt, s ennek mai továbbélésére példák az óvodai vita egymással ütköző pontjai is: „Nehogy már legyen csak úgy, ahogy eddig volt, télapó ünnepség”. „Nem érdekel, mit mondanak, mi akkor is megcsináljuk a karácsonyt” – interpretálták a konfliktust a szemben álló felek, akik egyrészt az állami szocializációban felnevelkedettek „adaptív értékrendjét” vallják magukénak, s ezt igénylik továbbhagyományozni, másrészt azok, akik családjukban megőrizték a saját kultúra tradícióit, az „éjszakai kultúrát”. A „nappali” és „éjszakai” kultúra tehát nemcsak együtt jelenhet meg, élhet egy adott közösség életében, hanem külön-külön is mint egymástól elválasztható kulturális értékrend és gyakorlat élhet egy adott közösségen belül.

Az „óvodai konfliktusban” benne van az óvoda vezetőjének leváltása, de számunkra nem ez a lényeges, hanem amit mindez a konfliktus felszínre hoz. Ugyanis 500 szülő ír-

ta le petíciójában, hogy „Ne legyen Jézus, télapóval ünnepeljék a karácsonyt!” különböző indokokkal támasztották ezt alá: „Az igazgatónő behozza az egyházat az óvodába”. „Jézus megfoghatatlan, nem jó ez a gyerekeknek, nekik valami valóságos dolog kell, mint a télapó”.

Ezzel szemben megfogalmazta a válaszát a város másik „tábora” is. (Tehát a konfliktus a helyi társadalom egészét véleménynyilvánításra készítette). „A mostani gyerekcsoportban túlsúlyban vannak a régi káderek gyerekei, ezért balhéznak annyira”. „A legtöbb ellenkezőnek szerb a házastársa”. „Akkor is fontos ez, mert a gyerekek nem tehetnek arról, hogy nem ismerik az evangéliumokat, most itt lenne az alkalom”. „Legalább mi kiállunk Isten mellett, ha ezt nem engedik tovább, az róluk állít ki bizonyítványt” elemezték a konfliktust a „másik oldalról”.

Végül is megtartották a karácsonyi ünnepséget. Népi-vallásos versekkel, énekekkel. „Korábban is csináltunk már⁶⁵ ilyen ünnepélyt, akkor egyházi dalokkal, most direkt hagyományosabb, népi dalokat választottunk, hogy ne sértsünk meg senkit, akit az egyháziasság zavarna”.

Az előadást a szülők többsége néma csendben üdvözölte, többen el sem jöttek, annál inkább jelentékeny volt az előadás visszhangja. E reakciók közül néhány – témánk szempontjából is fontos – konklúziót vonhatunk le: „Most derül ki, most döbbenhettünk rá, hogy vannak, akik tényleg nem úgy gondolkodtak és éltek közülünk, ahogy mi, hogy karácsonyfa meg Jézus, hanem tényleg újévi fát állítottak, és a télapót várták otthon is” – vonta le a következtetést a történetek kapcsán egyik „hagyományörző” interjúalanyom. Eszerint a tradíció továbbörökítése ténylegesen a családi szféra zárt, „láthatatlan” világában történt olyannyira, hogy még az egyes családok sem tudták a másiktól, hogyan éli meg a saját kultúra tartalmait. Ehelyett feltételezték egymásról az azonos „néma”, „rejtett” reakciót a társadalmi kényszerre, többen úgy gondolták, hogy hozzájuk hasonló adaptációs mechanizmusok mentén élnek más családok is, így ezen konfliktushelyzet kapcsán nézhetett szembe a mikrotársadalom „önmagával” és különböző értékrendszereivel.

Érdekes a feketicsiek véleménye minderről (tehát nemcsak a saját-közvetlen környezetet érintette mindez, hanem híre ment az egész régióban is). „Nem értem, hogy miért vitáznak, hogy nincs karácsony, hogy télapó van helyette, pedig ott mindenki magyar” – foglalta össze véleményüket egyik adatközlőm.

Mindez aláhúzza, amit Feketicről korábban többször is olvashattunk: a magyarság, a vallás és a tradíció e közösségben elválaszthatatlan egymástól, így számukra értelmezhetetlen a zentai eset. (Már maga az óvodai karácsony is idegen jelenség számukra, hiszen azt a templom szervezi meg minden évben, ahol a közösség legtöbbször „egységben” részt vesz).

A megadott keretek nem adhattak lehetőséget az elemzett problémakörök összefüggéseinek részletes bemutatására, szándékom azonban nem is ez volt, mindössze rá kíváncsi voltam világítani kérdésünk komplexitására, amelynek összetett valóságtartalmait igazán csak a valós „életképek” tárhatják fel számunkra.

⁶⁵ Korábban is volt ilyen ünnepség, s akkor nem váltott ki ilyen konfliktust. Ez a tény felveti a kérdést: amikor nem volt egyértelműen engedélyezve, nagyobb „összhangot” eredményezett a kisebbség körében, mivel ez is a kisebbségi kultúrát fejezte ki, most már hogy „szabadabb lett a légkör” a kisebbségi tradíció és identitás eltérő „konceptióival” találkozhatunk? A kérdésre a válaszlehetőséget a következő évek fogják valószínűleg megfogalmazni. Mindenesetre a karácsonyi műsort szervezőknek több „ellenző” a következőket mondta: „Jövőre új év jön, új szokások, új emberekkel”.

Irodalom

BIACSI Antal

1994 *Kis délvideki demográfia*. Szabadka, Magyarorsággutató Tudományos Társaság – Szabadegyetem.

BOGLÁR Lajos

1997 *Mítosz és kultúra. Két eset*. Budapest: Szimbiózis.

GÖNCZ Lajos

1999 *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest, Osiris – Forum – MTA Kisebbségkutató Műhely.

HAJNAL Virág

2001 „Mint leveleket a vihar”. *Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok Feketicsen*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet (megjelenés alatt).

HUSEBY-DARVAS, Éva Veronika

1985 Közösség és identitás Cserépfaluban. *Ethnographia* 1985(4): 493–508.

Megtartó egyház. 1997. Újvidék, Forum.

SÁRKÖZI Ferenc

1997 *Feketics múltja*. In: *Megtartó egyház* 38–90. Újvidék: Forum.

Kupó Jenő

A Kolping-család Pécskán⁶⁶

Írásomban a pécskai (Pecica, Románia, Arad megye) Kolping-család⁶⁷ felépítésével, tevékenységével foglalkozom. Az általam kutatott településeken a nyelv mellett a legfontosabb identitást definiáló tényező a vallás. Az egyház szerepe a szórványban élő kisebbségek esetében különösen fontos a közösség összetartása és vezetése szempontjából. Ezeknek a funkcióknak mintegy új, a modern élethez igazított keretet nyújt a Kolping-szervezet.

A falvak lakói számára egyház és a pap személye jelentette a legfontosabb norma és mintaadó közegek egyikét. A pap „...kénytelen politikai-társadalmi funkciót betölteni és ugyanakkor mintául is szolgál a vidéki lakosság számára saját életfeltételei megváltoztatására tett törekvéseiben.”⁶⁸ A paraszti kultúra változásával, átalakulásával párhuzamosan az egyház szerepköre, feladata is változott. A városi ember befelé fordult individuális vallásosságával szemben⁶⁹ a falvak vallásgyakorlásában a kollektív formáknak jóval nagyobb tere van. Az ilyen kollektív megnyilatkozási formák között kell, véleményem szerint, számon tartanunk a napjainkban újra életre keltett romániai Kolping-szervezet egyházi támogatással, vezetéssel létrejött „családjait” is. 1990–91-ben jöttek létre az első családok Romániában Balázsfalván, Temesváron, Segesváron, és Moldvában (Cénfalu). Ma három fő ténykedési ága van a Kolpingnak: a vallásosság, a lelkiesség megerősítése, a kultúrált nevelés és szórakozás, valamint a szociális munka.

⁶⁶ A bővebb tanulmány megjelenés alatt.

⁶⁷ A kutatómunka 2000. novemberéig követte nyomon a Kolping-család életét.

⁶⁸ Papp Z. Attila 1997: 79.

⁶⁹ Bartha Elek 1980: 12.

Jelenleg három egyházmegyében működik a Kolping: a Gyulafehérvári, a Temesvári és a Iasi (Jászvásári) Egyházmegyékben. Napjainkban 74⁷⁰ Kolping Család működik Romániában.⁷¹ Alakulóban van a balázsfalvai görög-katolikus egyházmegyei szervezet is.⁷²

Pécskán 1993. szeptemberében alakult meg a Kolping-család 36 taggal. Jelenleg a Kolping-család 320 fős tagsággal rendelkezik. A tagok mintegy 30–35%-a számít aktív-nak. A passzív tagokat úgy tűnik, a különféle juttatások motiválták a Kolpingba való belépéskor. A tagsági díjat a tagok mintegy 60%-a fizeti. A Kolping-család működtetésében is azok a személyek vesznek részt inkább, akik az egyházközség életében is aktívak. Pécskán a Kolping a szociális tevékenységével vált kifelé ismertté, ennek látható eredményei vannak. A Kolpingnak van közművelődési célkitűzése és érdekeltsége is. Elsősorban a fiatal generációk tagjai számára hoztak létre a plébánia területén klubot, illetve rendszeresen szerveznek bálakat, különféle szórakozási lehetőségeket. A harmadik funkció a lelkiesség eddig kevésbé volt hangsúlyos, e téren jelenleg zajlanak a változások. A pap hozzáállása, mivel ő a vezetője az egyes családoknak, mindenképpen meghatározó a közösségek szerveződése szempontjából. „Kölcsönös felelősségvállalásra csak egy olyan közösségben kerülhet sor, mely elég kicsi ahhoz, hogy lehetővé tegye a tagjai közötti bizalmat...”⁷³

A közösség működése során megtörtént a „keretek” kialakítása is. „Habár egy szövet-ség életében nem a ház, az épület a leglényegesebb, akkor is egy szervezetnek, közösség-nek szüksége van egy olyan helyre, ahol kifejezheti a tevékenységét, ahol tagjai megérezhetik, hogy ugyanannak a nagy családnak a tagjai”.⁷⁴ Ennek a gondolatnak jegyében hozták létre a plébánia területén a Kolping helységeit. Két, korábban funkció nélküli pince-helységet újítottak fel a tagok, jelenleg itt tartják rendezvényeiket. Itt működik az ifjúsági klub is. Ugyancsak a Kolping céljait szolgálja a plébánia egyik szárnya, melyben jelenleg fogászati rendelés és Kolping szállás működik. Maga a tér, ahol ez a tevékenység zajlik, azzal, hogy a plébánia épülete és a katolikus templom központi helyet foglal el a mentális térképekben és a fizikai térben egyaránt,⁷⁵ felerősíti és hangsúlyossá teszi a tevékenység szociális és személyes dimenzióját.⁷⁶ A Kolpinghoz tartozás látható jelképei között kell számon tartanunk a jellegzetes kézfogási formát, a közös imát, a falakat borító, a korábbi közös programokat felelevenítő fotókat és a szociális ebédek, keresztelők, lakodalmak stb. alkalmával viselt jellegzetes kótenyt.

Részben egyetértve Bíró A. Zoltán és Túros Endre megállapításával, mely szerint „az Egyház szociális szerepe a pap személyén keresztül egyáltalán nem vagy csak alig-alig bővíthető”,⁷⁷ úgy vélem, a Kolping-családok szervezete olyan strukturális megoldást kínál, mely bár direkt egyházi irányítás alatt áll, hiszen vezetőjük minden esetben a helyi plébános, mégis egy viszonylagos konfliktusmentességet biztosít a pap személyének, il-

⁷⁰ Heinrich József országos elnök szíves közlése alapján.

⁷¹ Teodorescu, Nicolae 1998: 9.

⁷² A romániai szervezet működéséről részletesebben a Pécskai Kolping című, megjelenés alatt álló cikkben írok.

⁷³ Adam B. Seligman 1997: 194.

⁷⁴ Harai János 1998: 7.

⁷⁵ A téma bővebb kifejtése a szerző *Vallási élet egy bányási faluban* című, megjelenés alatt álló tanulmányában olvasható.

⁷⁶ Bíró A. Zoltán et alii. 1999: 248.

⁷⁷ Bíró A. Zoltán – Túros Endre 1995: 110.

letve rajta keresztül az egyház egészének, a szociális tevékenység végzése során. A pap, bár a hierarchia csúcán áll, tevékenységét csak az aktív tagok illetve a szorosan vett vezetőség együttműködésével fejtheti ki. A családok létrehozásával sikerült olyan formát találni, melyben az egyház, mint hierarchikus szervezet, úgy kapcsolódik, vezető szerepét megőrizve, a civil „társadalom” tagjaihoz (pontosabban az együttműködésre kész tagokhoz), hogy közben teret enged az organikus szolidaritás elvén működő közösségek funkcionálásának.⁷⁸ Pécska esetében, a környező településektől eltérően az egyéni individualizáltabb viselkedésformáknak nagyobb szerepe van,⁷⁹ így az egyes egyének egyre frekvenciáltabb szerepekbe kerül(het)nek. Az aktív tagokkal kiépített mindennapos munkakapcsolat során a személyesség révén olyan, főleg a szociális problémákat érintő, információáramlásra és személyes, „emberi” kapcsolattartásra nyílik lehetőség, melynek során a papnak lehetősége van a merev egyházi struktúra által nyújtott szerepkörből való kilépésre és személyiségének mintegy munkája során történő megjelenítésére.

A pécskai Kolping-család szociális tevékenysége két síkon zajlik. Az egyik a személyek támogatása, ahol saját szociális felmérés alapján rászorulókat támogatnak, elsősorban nagycsaládosokat, szegényeket, magányosokat.⁸⁰ Élelmiszert, édességet adnak, szétosztottak többek között másfél tonna burgonyát, harminc kilós zsákokkal 110 személyre. A nagyon szegényeknél ez egyhavi táplálékot jelentett. Az ő számukra sikerült még további 1800 kilogramm burgonyát szétosztani. A Kolping-család tagjai saját maguk is adtak még lehetőségeikhez mérve és az igényekhez igazítva karácsonyi kiscsomagot. Volt számos példa az idősek meglátogatására is. Karácsony másnapján szociális ünnepi ebédet adtak 80 rászoruló személynek. Ennek nagy értékét az jelentette, hogy a Kolping-családok adták össze a hozzávalókat. Lehetőségeikhez mérten húst, burgonyát. A Kolping tagjai készítették el az ebédet. Ennek folytatását a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódóan ismét egy saját adakozásból megvalósított szociális ebéd jelentette.⁸¹

A kulturális szférába sorolható tevékenységek között kell említeni, hogy megszervezték a kolozsvári és más színházak vendégszereplését Pécskán.⁸² Ilyenkor 15-20 fő bekapcsolódik a munkába, főz, mosogat, takarít. Rendszeres hétvégi szórakozási lehetőséget biztosítanak a fiataloknak a plébánia pincéjében kialakított klubban. Kedvezményesen biztosítják a plébánia helységeiben a keresztelők és más családi alkalmak megtartásának lehetőségét.⁸³ Éves szinten 7–800 fő részére biztosítanak minimális térítés ellenében szállást.

Évente többször szerveznek burgonyavásárt is, ennek két „típusa” van. Az egyikkel a hívek számára biztosítják, hogy csereárúként, vagy valamivel olcsóbban megkapják a jó burgonyát. Búzát, kukoricát visznek cserébe egy másik, általában erdélyi Kolping-családhoz. Az ősze 14 tonnát hoztak el. A cserekereskedelem „jól fog” az embereknek, mert a terményeket általában nem tudják eladni, általános a pénzhiány. A másik esetben, amikor nem tagokról van szó akkor is kedvezményesen, piaci ár alatt értékesítik a burgonyát. Ruhákat a Caritason és a Máltai Szeretetszolgálaton keresztül kaptak, illetve helyben is végeztek ruhagyűjtést a rászorulóknak számára.

⁷⁸ Durkheim, Emile 1986:77-79.

⁷⁹ Kupó Jenő m.a. 10.

⁸⁰ Boér Jenő 1999: 28.

⁸¹ Hangya Rozália 1999. április 6.

⁸² Boér Jenő 1999:28-29.

⁸³ Hangya Rozália 1998. november 6.

A külföldről kapott támogatásokat asztalosműhely létrehozására fordították. A három-négy munkással indították be a termelést és amennyiben ez jövedelmezővé válik négy további fiatal munkanélkülit alkalmaznának itt, azzal a nem titkolt céllal, hogy szakmát adjanak a kezükbe.

A tagok nemzetiségi összetételét vizsgálva azt állapíthattam meg, hogy szinte kizárólagosan magyarok tartoznak a Kolpinghoz. Ennek magyarázatát részben az etnikum és a vallás közötti összefüggésben kell keresni. Pécskán a katolikusok egy – két kivételtől eltekintve magyarok. Nem jelenti azonban ez azt, hogy elzárkóznának a más felekezethez tartozókkal való kapcsolattartástól, sőt rendezvényeket is tarthattak a Kolping termeiben. Az ifjúsági rendezvények alkalmával sem zárkóznak el más nemzetiségűek részvételétől, igaz erre eddig kevés példa akadt.

Hiányosságként lehet értékelni azt, hogy a fiatalok gyakorlatilag a líceum elvégzéséig tartoznak szorosan a Kolping kötelékébe, hiányoznak azok a technikák, melyek révén az egyetemre, főiskolára került fiatalokat megtarthatná a szervezet kereteiben.

Ha elfogadjuk azt a tételt, mely szerint a civil társadalom kérdése valójában „a társadalomba vetett bizalom megteremtését tűzi napirendre”,⁸⁴ akkor erre jó példát találhatunk a Kolping-családok vizsgálata során. A helyi identitást, a közösségi összetartást erősítő megnyilvánulási formák között kell számon tartanunk az általam vizsgált Kolping-családot, mely mintegy keretet ad a közösségi-nemzeti összetartozás megnyilvánulásának.

A kutatás támogatói: OKTK Közalapítvány, MTA Néprajzi Kutatóintézete, MTA Kisebbségkutató Műhely, JATE Szociológia Tanszék, Collegium Hungaricum. Kutatásom szorosan kapcsolódik a Felföldi László – Gombos András (MTA Zenetudományi Intézet) által végzett vizsgálathoz.

Irodalomjegyzék

- Bartha Elek 1980. A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni magyar faluban Debrecen, Alföldi Nyomda.
- Biró A. Zoltán – Túros Endre 1995. Egyház – a társadalom szemszögéből. In Túros Endre szerk. Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról, 105–133. Csík-szereda, Pro-Print.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna – Gagy József – Magyar Nándor László – Magyar Vincze Enikő – Oláh Sándor – Túros Endre 1999. Nemcsak az a környezet, ami zöld. In T. Kiss Tamás: A szemtől szembeni formációk kommunikációs viszonyai. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Boér Jenő 1999. Lelkészarcok a Temesvári Egyházmegyéből Temesvár, Helicon.
- Durkheim, Émile 1986. A társadalmi munkamegosztásról (részletek). Budapest, MTA Szociológiai Intézete.
- Hangya Rozália 1998. Kolping hírek. In Pécskai Újság VII./63. 1998. november, 6. oldal.
- Hangya Rozália 1999. Kolping hírek. In: Pécskai Újság VII./67. 1999. április, 6. oldal.
- Harai János 1998. Székely – Kolping-ház. In: Kolping 1998./1. szám. Romániai Kolping Szövetség, Braşov.
- Kolping, Adolph 1991. Az élet a hitre épül Pécs Egyházmegyei Kolping Szövetség.
- Kupó Jenő 2000. A pécskai Kolping. Megjelenés alatt.

- Kupó Jenő 2000. Vallási élet egy bánsági faluban. Megjelenés alatt.
- Papp Z. Attila 1997. Bánsági falvak szórványmagyarsága – helyzetképek, azonosulási stratégiák. In Albert Ferenc – Bodó Barna – Papp Z. Attila: Peremlét és megmaradás, 73–113. p. Temesvár, Szórvány Füzetek.
- Seligman. Adam B. 1997. A civil társadalom eszméje. Kávé Kiadó, Budapest.
- Teodorescu, Nicolae 1998. A Kolping-mozgalom hozzájárulása a román társadalom megújulásához. In Kolping 1998./1:9. Romániai Kolping Szövetség, Braşov.

Szajbély Katalin – Tóth Judit

Kisebbségvédelem az Európai Unióban

Minority Protection in the European Union

Protection of minority rights is ensured in the European Union in three ways: directly with minority norms (with little success); in an indirect manner, which is manifest in the prohibition of discrimination and racism, the preservation of multiculturalism, and the safeguarding of equal rights; at last, with the combination of these two, which is a design created for the candidate countries.

A megközelítés módjáról

Az Európai Unió területén élő kisebbségek jogi helyzete igen összetett kérdés. Figyelembe kell venni, hogy maga az EU sem kezdettől fogva állandó, intézményesült együttműködés, hanem fokozatosan fejlődő, folytonos mozgásban lévő rendszer, amelyben az integráció egyre mélyül. A tagállamok szabad akaratukból ruházzák fel a szervezetet egyre több kérdésben hatáskörrel, és rendelik ezzel alá saját szuverenitásuk jelentős részét az Uniónak. Fontos azonban leszögezni, hogy a kisebbségvédelem alakulására (szerencsére) nemcsak a kifejezetten kisebbségvédelmi szabályok, hanem az EU más hatásköreibe tartozó egyéb szabályok is kihatással lehetnek. Az egyes tagállamoknak emellett a Közösségtől függetlenül, illetve azt esetenként időben is megelőzően vannak saját, csak az adott államban hatályos szabályai, amelyeket aztán a közösségi hatáskörök mélyülésével, illetőleg az ennek megfelelő közösségi jogalkotással, részben vagy egészében módosítanak. Így az EU, illetőleg az egyes tagállamok kisebbségvédelmi rendszereinek megítélésénél figyelembe kell venni, hogy az uniós kisebbségi szabályozás fejlődése maga folyamatos, és ezzel párhuzamosan, illetve ezt részben megelőzően zajlik egy másik folyamat is: az egyes államok kisebbségvédelmi rendszereinek fejlődése. Ezek egymással bizonyos mértékig kölcsönhatásban állnak.

Az EU kisebbségekkel kapcsolatos szabályrendszerét árnyalja továbbá az is, hogy az EBESZ kisebbségekkel kapcsolatos dokumentumai a tagállamokban jogilag kötelezőnek tekintendők, mivel az Unió közös kül- és biztonságpolitikájában hivatkozik ezekre.

Az Unióban tehát *három aspektusból közelíthetjük meg a kisebbségek jogi helyzetét és védelmét:*

- a) *Közvetlenül* a közösségi intézmények, uniós politikák és a közösségi jog alapján, amely alig foglalkozik a Unió területén élő nemzeti és etnikai, nyelvi kisebbségekkel, és azt is csekély sikerrel. Ugyanakkor az Unió külkapcsolataiban (közös kül- és biztonságpolitikában) a *harmadik országokban élő kisebbségek* védelme, az emberi jogokért való elkötelezettség részeként jelenik meg. Ezekben általánosan hivatkoznak az emberi jogok, európai kisebbségvédelmi normák betartására. Úgy is tekinthetjük, hogy a közös európai migrációs politika éppen azért bővült ki a kisebbségi jogokra való hivatkozással, hogy ezzel megelőzzön újabb bevándorlási, menekülési hullámokat területére (Tóth, 2002).
- b) *Közvetetten*, különösen a diszkrimináció, a rasszizmus tilalma, valamint a kulturális sokszínűség fenntartása, az egyenjogúság biztosítása érdekében született közösségi normák és uniós politikák révén. Ezekbe beleértjük az utaló normákon keresztül a re-

gionális és univerzális emberi jogokat, amelyek alkalmazásának nyilvánvalóan kedvezményezettjei a nemzeti és etnikai kisebbségek is. Sajátos terepe e törekvésnek a jogszerűen tartózkodó harmadik államok polgárainak beilleszkedése, azaz a migránsok, diaszpórák szociális, gazdasági, kulturális integrációjának elősegítése, amennyiben nem térnek haza. Másfelől, a közösségi jog körében szabályozott vízumügyek, valamint a 2004-ig dinamikusan változó, a harmadik állam polgárainak belépésére, tartózkodására vonatkozó közösségi normák révén segítheti vagy éppen hátráltathatja a kisebbségek (harmadik állam polgárai) és az Unió tagállamai (nyelvnemzet) közötti kapcsolatokat. A készülő közös migrációs politika, illetőleg a bel- és igazságügyi együttműködés között oszlik meg a beilleszkedés és a hazatérés (eltávolítás) támogatásának rendje, befolyásolva a kisebbségek jogvédelmét is (Tóth, 2000).

- c) A kettő vegyítésével, az Unió bővítésekor fogalmaztak meg először követelményeket a *csatlakozni kívánó országok számára*, amelyeknek haszonélvezői a nemzeti és etnikai kisebbségi polgárok lesznek elsősorban. Ez ugyan a külkapcsolatok részének tekinthető megközelítés, de mert emberi jogi, antidiszkriminációs, migrációs és rendészeti összefüggései is vannak, új jelenséggént tekinthetjük az Unió szempontjából. Másként fogalmazva, ha az Unió, az Amszterdami Szerződés nyomán valóban a szabadság, a biztonság és az igazság térségévé válik, a keleti bővítésnek is bele kell simulnia ebbe az egységesülő térbe.

E három szempont nem jelenti azt, hogy az egyes tagállamokban a nemzeti jog, a bilaterális és a regionális kisebbségvédelmi egyezmények (Európa Tanács, EBESZ) ne lennének jelentősek. Ám a kérdés kifejezetten az Unió normái, intézményei és politikái szempontjából merült fel, így inkább a *szabályok egymásra épülését, esetenként egymás mellettélését* kell hangsúlyozni. A nemzeti, a hagyományos nemzetközi jogi és az uniós norma- és politika (projektek, intézmények) együttesen alkotnak egyfajta rendszert.

A kisebbségvédelem közösségi szabályai vagy uniós politikái?

Az európai regionális szervezetek, különösen az EBESZ és az Európa Tanács igen aktívan foglalkoznak kisebbségekkel kapcsolatos kérdésekkel (Vogel, 1996), lévén ez a térségnek és a kornak egyik legkényesebb és sürgős megoldásra váró gondja. Az EU azonban, úgy tűnik, kevésbé elkötelezett a kérdés iránt. Ennek oka lehet, hogy az integráció főként gazdasági céllal indult, és csak ennek mintegy feltételeként kezelte a politikai stabilitást. Ezért *sem maga a Közösség, sem a tagállamok nem törekedtek a kisebbségvédelemmel kapcsolatos közösségi hatáskör kialakítására*. A másik indok a kérdés kényes jellegével magyarázható. A tagállamoknak eszük ágában sem volt hozzájárulni szuverenitásuk kétszeres csorbításához, mert a kisebbségek jogokkal való felruházását önmagában is a szuverenitás valamiféle sérelmeként vagy legalábbis fenyegetéseként élik meg az országok (Kovács, 1996). Mindezt figyelembe véve, lassú és nehézkes a probléma megoldása országon belül is, hát még egy szupranacionális szervezetben. Arról nem is beszélve, hogy a közösségi hatásköröket az alapító szerződésekbe kell felvenni, amely rendelkezéseinek értelmezésére az Európai Bíróság jogosult. Ezzel annak a kockázata is fennáll, hogy a Bíróság szigorúbban értelmez egy adott szerződéses rendelkezést, mint ahogy a tagállamok azt eredetileg tervezték.

Ezen okoknak köszönhetően egészen az Amszterdami Szerződés aláírásáig (1997. október 2.), illetve hatályba lépéséig (1999. május 1.) egyetlen kisebbségvédelmi szem-

pontból releváns szerződéses rendelkezés sem volt, eltekintve az Egyesült Királyság, Ausztria, Finnország, Svédország és Norvégia *csatlakozásáról szóló szerződésektől*. Így volt ez annak ellenére, hogy az Európai Unió 1992-es, illetve az Egységes Belső Piac 1993-as létrehozása óta megszűnt a gazdasági célok dominanciája, azaz az integráció a gazdasági uniót túlhaladva, a politikai unió kialakítását fogalmazta meg célként.

Arra is akad példa, hogy a közösségi jog a kisebbségi jogok ellenében hat. Az Európai Bíróság két ítéletében¹ is arra a következtetésre jutott, hogy a dél-tiroli német kisebbség védelmét szolgáló intézkedések a közösségi joggal ellentétesek.

Az előzőek alapján nem meglepő, hogy a *közösségi szintű, sajátos (sui generis), a tag-államok számára kötelező, kisebbségi jogokkal kapcsolatos szabályokról aligha beszélhetünk*. A kérdés szempontjából jelentős intézkedések azonban születtek. Ilyennek tekinthetjük a szűk értelemben vett kisebbségi jogokhoz kapcsolódóan a regionális és kevéssé használatos nyelvek használatának, megőrzésének támogatását.²

Amikor 1994-ben az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága elfogadta a Regionális és Kisebbségek Európai Kartáját, a következő logika vezérelte. A kisebbségek mint meghatározott sajátosságokkal rendelkező etnikai csoportok léte ugyan tagadható (ahogy például Franciaország vagy Görögország is tagadja, hogy a területén lennének kisebbségek), ám a kisebbségi nyelvek létezése vitathatatlan tény. A nyelv támogatása pedig egyezsmind a kisebbségek kulturális identitásának megőrzését, azaz kisebbségi csoportként való fennmaradását segíti elő. Így megfelelő megoldásnak tűnik olyan államok vonatkozásában is, amelyek szuverenitásuk csorbitásától való félelmükben vagy bármely más okból tartózkodnak a kollektív jogi megközelítéstől.

Az EU – szabályozási kísérleteinek kapcsán – ugyanerre az eredményre jutott: *kizárólag a nyelvi jogok területén ért el eredményeket*. Az olyan kísérletek, amelyek a kisebbségek mint etnikai csoportok jogainak elismerésére, biztosítására irányultak, sorra kudarcba fulladtak.

Ilyen kudarcot jelentett például Franz Ludwig Stauffenberg gróf tervezete. Stauffenbergert a Parlament Jogi és Állampolgári Ügyek Bizottsága nevezte ki 1988-ban azért, hogy készítsen tervezetet az EU területén élő etnikai csoportok jogairól. Az előterjesztés a „Népcsoportjogi Karta az Európai Közösség államaiban” címmel el is készült, a benne lefektetett jogok meghaladták a nemzetközi egyezmények által biztosított védelmi szintet. Tartalmazta, többek között, a közigazgatási autonómiához való jogot, a tagállamok kötelezettségeit a kisebbségi jogok biztosításával kapcsolatosan, valamint az egyéni, illetve csoportos panasztétel jogát. A Kartát eredetileg a Maastrichti Szerződéshez (1992) kívánták illeszteni, ezzel biztosítva kötelező jellegét, azonban a Parlament egyes frakcióinak nyomására végül visszavonták a tervezetet. Hasonló sorsra jutott az 1993-as Albertervezet is (Vogel, 1996, Toggenburg 2000).

A nyelvek, a kulturális sokféleség megőrzésére irányuló törekvések azonban nagyobb sikerrel jártak, annál is inkább, mert több mint 40 millió EU-polgárt érintő kérdésről van szó. Az Európai Parlament az EU azon szerve, amely a legintenzívebben foglalkozik kisebbségi kérdésekkel, mivel maga is a legkülönbözőbb kultúrájú személyekből áll, ezenkívül erre a szervre jellemző leginkább az értékorientált politikai tevékenység. A Parlament határozatainak azonban nincs kötelező ereje. Ez két okból is fontos: egyrészt ez a tény némileg csökkenti jelentőségüket, másrészt azonban lehetővé válik, hogy közössé-

¹ Bichel-Franz-ügy (1998. 11. 25.) és Angonese-ügy (2000. 06. 6.), hivatkozik rá G. Toggenburg, 2000.

² Forrás: www.europa.eu.int/parliament/

gi kompetencia hiányában is születhessen állásfoglalás bizonyos kérdésekben. Ennek megfelelően a Parlament az 1980-as évek elejétől kezdve foglalkozik a kisebbségi kérdéssel, pontosabban kizárólag a nyelvi jogokkal kapcsolatos ügyekkel.³

1981-ben Gaetano Arfé képviselő (a Firenzei Egyetem professzora) jelentése alapján az Európai Parlament elfogadott egy határozatot a Regionális Nyelvek és Kultúrák Közöségi Kartájáról, valamint az Etnikai Kisebbségek Jogairól szóló Kartáról. A határozat, címével ellentétben, kizárólag a nyelvi kérdésekkel kapcsolatosan tartalmazott konkrét javaslatokat. Felszólította a tagállamokat, illetve helyhatóságokat, hogy tegyenek meg mindent a regionális és kisebbségi nyelvek használata érdekében a társadalmi élet fő területein, így különösen a közélet, a tömegkommunikáció, az oktatás és a szociális ügyek területén.

1983-ban újabb határozat született a kevésbé használatos nyelvekkel kapcsolatosan, ezt szintén Gaetano Arfé készítette. E dokumentum fő célja az volt, hogy ismételten felhívja a Bizottságot: tegye meg a szükséges lépéseket az 1981-es határozat végrehajtása érdekében.

Ugyancsak 1983-ban alakult meg az Európai Parlament képviselőinek részvételével a Kisebbségi Nyelvek és Kultúrák Összekötő Csoportja. A különböző politikai csoportokhoz tartozó képviselők rendszeresen üléseznek a kisebbségi nyelveket, illetve kultúrát érintő kérdések megvitatására.

1987-ben Willy Kuijpers flamand nemzetiségű képviselő tervezete alapján a Parlament további határozatot fogadott el a Közösség területén élő kisebbségek nyelveinek és kultúrájának támogatására. E dokumentum az Arfé-határozat által is említett területeken alkalmazandó speciális intézkedésekről szól.

A Parlament végül 1994-ben, Mark Killilea ír képviselő jelentése alapján újabb határozatot hozott az Európai Közösség területén élő nyelvi kisebbségekről. Ebben felhívta a tagállamokat, hogy ismerjék el a nyelvi kisebbségeket, és hozzájáruljanak a nyelvek megőrzéséhez és fejlesztéséhez szükséges feltételekhez. Azt is szorgalmazta, hogy a tagállamok csatlakozzanak a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájához, valamint támogassák anyagilag a kevésbé használatos nyelvek (European Bureau for Lesser Used Languages) tagállami irodáit. Felhívta a Bizottságot, hogy a közösségi politikák kidolgozása során legyen figyelemmel a kevésbé használatos nyelvekre és a hozzájuk tartozó kultúrákra a közösségi politikák kidolgozása során. Ezenkívül a Parlament felhívta a Tanácsot és a Bizottságot arra, hogy biztosítsanak megfelelő költségvetési fedezetet a kevésbé használatos nyelvek védelmére, valamint indítsanak be egy több éves akcióprogramot. Kiemelte, hogy ajánlásai a területhez nem kötött nyelvekre, különös tekintettel a roma nyelvekre is alkalmazandók. A javaslatot 321 igennel, egy nem szavazattal és hat tartózkodással fogadták el.

A kevésbé használatos nyelvekre vonatkozó utalások az Európai Parlament más tárgyi dokumentumaiba is bekerültek, így például a regionális politikáról és a rádió- és televízióműsorokról szóló határozatokba.

A Közösség történetében akadnak a *kisebbségek érdekeit szolgáló, funkcionális és pénzügyi tárgyú intézkedések, intézmény-alapítás, példák kutatás és projektek támogatására*.

Ilyen intézmény az 1982-ben létrehozott Kevésbé Használatos Nyelvek Európai Hivatala (EBLUL), amely független nonprofit-szervezet. Tagjai azon civil, illetve állami szer-

³ A kérdésről bővebben: Dónall Ó Riagáin: Nyelvi sokféleség az Európai Unióban. In: *Magyarország és Európa az ezredfordulón*. Konferencia – Pécs 2001. május 18–19. Szerkesztette: Andrásy György, Cseresnyés Ferenc. 13–22. p.

vezetek, amelyek elkötelezettek a kisebbségi nyelvek ügye iránt. Portugália és Görögország kivételével valamennyi tagállamból képviseltetik magukat szervezetek az EBLUL-ban. A szervezetet az Európai Parlament 1981-es határozatában foglaltak végrehajtásának elősegítésére alapították. Működését főként a Bizottság finanszírozza, egy 1982-ben, a kisebbségi és regionális nyelvek támogatására létrehozott költségvetési tételből. Az e célra szánt összeg erőteljesen növekszik az évek múlásával.

1999-ben a Bizottság⁴ újabb forrást hozott létre a regionális és kisebbségi nyelvek védelmének és fejlesztésének biztosítására. A forrás célja olyan projekteknek a támogatása (az összköltség feléig), amelyek célja a regionális és kisebbségi nyelvek oktatásának minőségi fejlesztése, valamint az e nyelvekkel kapcsolatos információk terjesztése. Az érintett nyelvek (hasonlóan a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájához) kizárólag azon kicsi, veszélyeztetett nyelvek lehetnek, amelyeket a tagállamok lakosságának egy része tradicionálisan beszél. Így nem tartoznak a kedvezményezettek körébe a dialektusok, mesterséges nyelvek, valamint a migránsok nyelve.

A Közösség tevékenysége a kisebbségi tárgyú *kutatások, projektek* finanszírozása téren is jelentős. E körbe tartozik a MERCATOR-program, amely négy kutatóintézetet tömörít. Az egyik általános kérdésekkel, interdiszciplináris kutatásokkal foglalkozik, a másik a képzéssel, a harmadik a média és a kisebbségi nyelvek kapcsolatával, a negyedik pedig a nyelvi vonatkozású jogalkotással. A programot a Bizottság és az EBLUL közösen hozta létre, működését jelenleg a Bizottság koordinálja. Fontos ezenkívül az EURO-MOSAIC-projekt, amelynek célja a különböző nyelvi csoportokra vonatkozó összehasonlító kutatás. 1996-ban készült el a kutatások eredményeit összefoglaló jelentés, a kisebbségi nyelvi csoportok létrejöttéről és fennmaradásáról. Az ARIANE-program pedig a kevésbé használt nyelveken íródott kortárs irodalmi művek fordítását és terjesztését támogatja, végül a Raphael-program a regionális kultúra sajátosságainak megőrzésére irányul.

A Parlament meghatározott kisebbségek vonatkozásában is hozott határozatokat, összesen négyet, amelyek közül csak az egyik érinti a Közösség területét, nevezetesen a *romákkal szembeni megkülönböztetés ellen* fellépő határozata. E határozat egyben az egyetlen kivétel az alól a szabály alól, hogy a Parlament kisebbségi tárgyú határozatai kizárólag nyelvi, illetve kulturális kérdésekre vonatkoztak.

Összességében tehát az integrációs szervezetben a tagállamai területén élő nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó védelmi jellegű, maga alkotta sajátos szabályt nem, csak a csatlakozási vagy társulási szerződésekben szereplő klauzulát, valamint a nyelvi kisebbségekkel kapcsolatos politikai dokumentumot találunk, továbbá intézményi, kutatási, program-támogatási intézkedéseket.

A diszkrimináció elleni küzdelem

A hátrányos megkülönböztetés tilalma kezdetben igen pragmatikus célt szolgált az EK-ban, nevezetesen az áruk, személyek, szolgáltatások, illetve a tőke szabad áramlásának (négy szabadság) megkönnyítését, az akadályok lebontását. Másik jellemzője volt, hogy csak meglehetősen szűk körre terjedt ki, összehasonlítva az általános emberi jogi tilalommal, az utóbbi időkig. Az EK Szerződés 12. cikke tartalmazta az *állampolgárságon alapuló megkülönböztetés tilalmát*, azonban kizárólag a tagállamok polgárainak vonatkozá-

sában, illetőleg a Szerződésből következő jogok tekintetében. (Tartalmazta továbbá a közösségi jog a nemi alapú diszkriminációt a gazdasági aktivitás körében az EK-Szerződés 7., 119. cikke, az átszámozás után 6. és 141. cikke). Így egy alapvetően emberi jogi biztosíték gazdasági céloknak alárendelten, azok korláta között működött. Az Európai Bíróság joggyakorlatában ennek megfelelően a négy szabadság biztosítása kapcsán fogalmazták meg a tilalmat. Így a gyakorlatban hangsúlyt kapott az állampolgárságon kívül az áruk származási helyén alapuló diszkrimináció is.

A diszkrimináció tilalmának kiszélesítése azonban az emberi jogi vonatkozású kérdésekre idővel elkerülhetetlenné vált. Bármennyire is nem tekintette eredendően céljának az ilyen irányú szerepvállalást az EK, a tagállamaiban és egyáltalán a világban lezajló események, a különböző atrocitások, feszültségek és a nyilvánvaló intolerancia arra késztették, hogy első lépésként legalábbis deklarálja ezzel kapcsolatos álláspontját.

Így 1977-ben az Európai Parlament, a Tanács és a Bizottság közös nyilatkozatot tett az emberi jogokról, kifejezve az emberi jogok és szabadságok iránti elkötelezettségüket. 1986-ban pedig a Közösség szervezatközi nyilatkozatot adott ki a rasszizmus és az idegengyűlölet ellen. Az EU létrejöttével teljesedik ki az integráció emberi jogi dimenziója, és a Maastrichti Szerződéssel kodifikálták az Európai Bíróságnak az emberi jogok tiszteletben tartására vonatkozó esetjogát (Weller, 2000).

Az 1997-es évet a tagállamok Európai Rasszizmus Elleni Évvé nyilvánították, majd az év végén az EU és az Európa Tanács együttműködése révén, létrejött Bécsben a *Rasszizmus és Idegengyűlölet Vizsgáló Európai Központ* (European Monitoring Centre of Racism and Xenophobia). A Központ feltérképezi a rasszizmusra és idegengyűlöletre utaló jelenségeket az egyes országokban, és konkrét, gyakorlati javaslatokat fogalmaz meg ezek felszámolására. (Dr. Kaltenbach Jenő, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa a szervezet vezető testületének tagja.)

Az EU tehát deklarálta, célként jelölte meg a rasszizmus elleni küzdelmet, kötelező intézkedés meghozatalára azonban csak az Amszterdami Szerződés elfogadásával nyílt lehetőség. Ekkor ugyanis *új 13. cikket iktattak be az EK-Szerződésbe*. Ez közvetve kimondta a nemen, faji vagy etnikai hovatartozáson, valláson vagy egyéb meggyőződésen, fogyatékosságon, életkoron vagy szexuális beállítódáson alapuló diszkrimináció tilalmát azzal, hogy felhatalmazta a Tanácsot (a Bizottság javaslata alapján, a Parlamenttel való konzultáció után, egyhangúlag elfogadott határozatban): hozzon hathatós intézkedéseket az ezen okokon alapuló diszkrimináció elleni küzdelem terén.

E rendelkezés kétségtelenül nagy előrelépést jelent a diszkrimináció szűk értelmezéséhez képest. Van azonban néhány gyenge pontja is. Az egyik ilyen, hogy a cikk nem bír közvetlen hatállyal, azaz e rendelkezésre önmagában hivatkozni nem lehet. Ahhoz, hogy a benne foglalt diszkrimináció-tilalom valóban hatóságok előtt hivatkozhatóvá, peresíthetővé, alanyi joggá váljon, szükséges, hogy a Tanács konkrét intézkedéseket hozzon. Tehát a tilalom hatálya a belső, közösségi transzformáció függvénye. Ehhez kapcsolódik egy másik probléma is. Nevezetesen, hogy a rendelkezés – felhatalmazó jellegéből is következően – zárt felsorolásban jelöli meg a tiltott diszkrimináció okait. Nem tartalmazza ugyanis a más jogszabályokban megszokott „és egyéb okból” kitétel. Fontos továbbá, hogy e cikk felhatalmazást és nem kötelezést tartalmaz. Ezért a jogalkotóknak jogukban áll eldönteni, hogy milyen intézkedést és mikor kívánnak fogantatosítani. Mindenesetre három intézkedés már született: elfogadtak egy irányelvet a faji alapú diszkrimináció tilalmáról, egy ehhez kapcsolódó

⁵ Action Plan against Racism COM (1998) 183 final, Brussels, 25. 03. 1998.

akcióprogramot,⁵ valamint egy irányelvet az egyenlő bánásmódról a foglalkoztatás területén.

A kisebbségek jogvédelme szempontjából különös jelentősége van a *faji diszkrimináció tilalmát kimondó irányelvnek*, amelyet a Tanács 2000. június 29-én fogadott el.⁶

Az irányelv a faji vagy etnikai eredeten alapuló közvetlen, illetve közvetett diszkriminációt egyaránt tiltja, fogalmakat és jogalkalmazási, eljárási biztosítékokat határoz meg.

- a) *Közvetlen diszkrimináció* valósul meg, ha annak eredményeként az egyik személyt kevésbé kedvezően kezelik, mint a másik személyt, ha ez a bánásmód faji vagy etnikai származásán alapul vagy alapulhat.
- b) *Közvetett diszkriminációról* akkor beszélünk, ha egy nyilvánvalóan semleges rendelkezés, feltétel vagy gyakorlat felelős egy személy vagy egy csoport számára kedvezőtlen hatásért, ha e személy vagy csoport meghatározott faji vagy etnikai eredetű. Kivételt jelent, ha e rendelkezés, feltétel vagy gyakorlat ésszerűen igazolható egy legitím céllal, amelynek semmi köze az adott személy vagy csoport faji vagy etnikai eredetéhez, és az elérendő célt szolgáló eszközök szükségesek és megfelelők. Tilos továbbá a faji vagy etnikai származás miatt személyek zaklatása, amely megfélemlítő, ellenséges vagy támadó jellegű, vagy amely megzavarja a környezetet.
- c) *Posztív diszkrimináció.* Az általános tilalom nem terjed ki a pozitív diszkriminációra, hiszen az irányelv kifejezett célként jelöli meg a meghatározott faji vagy etnikai személyeket vagy csoportokat e vonásuk miatt ért hátrányok ellensúlyozását. Ez követi az egyenlő bánásmód alóli kivételt engedő, egy korábbi irányelvben⁷ szereplő megoldást, az egyenlőtlenségek leküzdését célzó pozitív intézkedések alkalmazásával.
- d) *Alkalmazási köre.* Az irányelv személyi hatálya mind az uniós állampolgárookra, mind pedig a harmadik állam polgáira (külföldi). Ez nagyon fontos, ugyanis sokszor a külföldiek válnak diszkriminatív cselekmények áldozatává. Az irányelv tárgyi hatálya is széles. Így alkalmazni kell a Közösségre átruházott hatáskör keretein belül, a tág értelemben vett munkával, foglalkoztatással, önfoglalkoztatással, oktatással, képzéssel, szociális védelemmel és biztonsággal kapcsolatos kérdésekben, valamint a javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzájutás területén.
- e) *A jogorvoslattal és jogérvényesítéssel kapcsolatos szabályok* szerint a tagállamok kötelesek biztosítani, hogy az irányelvben biztosított jogait bárki érvényesíthesse bírósági és/vagy közigazgatási eljárásban, valamint azt is, hogy a panaszos nevében, annak egyetértésével valamely társadalmi szervezet, szerveződés vagy más jogi személy folytathassa le a fenti eljárásokat. Ezzel megteremti a közérdekű kereset intézményét, amely igen lényeges lépés a faji diszkrimináció áldozatainak rendszerint gyenge jogérvényesítő képességét tekintve. A bizonyítási teher megfordul faji diszkrimináció gyanúja esetén: az alperesnek kell bizonyítania, hogy nem sértette meg az egyenlő bánásmód elvét.
- f) *A szociális párbeszéd fejlesztése.* Az irányelv felhív a munkaadók és munkáltatók közti párbeszéd, tapasztalatcsere, a munkahelyen folytatott gyakorlat, a magatartásszabályok, valamint a kollektív szerződések vizsgálatára.
- g) *A végrehajtás elősegítése.* A tagállamok kötelesek gondoskodni független testület(ek) létrehozásáról, amelyek feladata az egyenlő bánásmód elősegítése. E

⁶ A Tanács 2000/43 EK számú irányelve a faji és etnikai diszkrimináció különféle formái elleni fellépés tárgyában.

⁷ Egyenlő bánásmódról szóló 76/207. számú irányelv 2. cikk (4) bekezdése.

testületek hatásköre a faji vagy etnikai diszkrimináció miatti egyéni panaszok fogadására, az eljárás lefolytatására, a tényállás felderítésére, illetve az ezzel kapcsolatos jelentések és ajánlások készítésére terjed ki. Ugyanakkor a tagállamok bevezethetnek vagy hatályban tarthatnak olyan rendelkezéseket, amelyek az irányelvben megszabottnál magasabb szintű védelmet nyújtanak az érintett csoportok számára, míg tilos a már elért védelmi szint lecsökkentése. A végrehajtásra nyitva álló határidő 2003. június 30. A tagállamok eddig az időpontig kötelesek elfogadni valamennyi törvényi, rendeleti vagy közigazgatási szintű rendelkezést az irányelv belső (nemzeti) jogba való transzformálására. Másrészt, a végrehajtást megkönnyítendő, az Európai Bizottság Foglalkoztatási és Szociális Ügyekért felelős Főigazgatóságán belül két munkacsoport jött létre. Az egyik a tagállamok illetékes minisztériumainak képviselőit tömöríti, a másik pedig független szakértőkből áll. Az Európai Rasszizmust és Idegengyűlöletet Vizsgáló Központ, valamint a Migrációs Politikai Csoport szakértői pedig javaslatokat dolgoznak ki, miként kell az irányelvben foglalt követelményeket átültetni a tagállamok jogába különböző intézkedések révén. A Parlament, valamint a Gazdasági és Szociális Bizottság figyelemmel kíséri a transzformáció folyamatát, és rendszeres jelentést kérnek a Bizottságtól.

Az irányelv – rendelkezéseiből és indoklásából is kitűnően – komplex megközelítést alkalmaz a rasszizmus elleni küzdelemmel kapcsolatosan. Szakít azokkal a beidegződésekkel, amelyek kizárólag ideológiai, politikai problémaként vagy éppen ellenkezőleg, csupán szociális kérdésként kezelik a faji, illetve etnikai alapú diszkriminációt. Az EU felismerte, hogy a gazdasági életben való széles körű részvétel gyakran előfeltétele a sikeresebb társadalmi integrációnak. Ehhez viszont elengedhetetlenül fontos, hogy megfelelő képzettség megszerzésére legyen lehetőség. Ezért a felvételi eljárásban fokozott figyelmet kell fordítani az egyéni bánásmódra, tekintetbe véve ugyanakkor a jelentkezők eltérő kulturális hátterét. A gazdasági életben való részvétel másik kulcsfontosságú feltétele a javakhoz és szolgáltatásokhoz való diszkrimináció-mentes hozzáférés.

Az átfogó megközelítéssel indokolható, hogy a diszkrimináció elleni küzdelem másik nagy területe a *foglalkoztatáspolitikai*, sőt e téren már az Irányelv elfogadása előtt is törekvésként szerepelt a faji és egyéb kisebbségek esélyegyenlőségének biztosítása. Az 1997-es Európai Foglalkoztatáspolitikai Stratégia négy pilléren nyugszik: (1) a foglalkoztatás fejlesztése, (2) a vállalkozások fejlesztése, (3) a rugalmasság, alkalmazkodóképesség, valamint (4) az esélyegyenlőség fejlesztése, ezen belül kapnak helyet kisebbségvédelmi szempontok és a rasszizmus elleni harc. A tagállamoknak e stratégia alapján el kell készíteni egy Nemzeti Foglalkoztatáspolitikai Akciótervet, amelynek megvalósulásáról éves jelentést adnak a Bizottságnak. Az értékeli e jelentéseket, és ajánlásokat tesz a megvalósulásukkal kapcsolatosan. A Nizzában 2000 decemberében elfogadott Európai Szociális Agenda szintén a *szociális kohézió* részeként kezeli a diszkrimináció elleni küzdelmet.

A legutóbbi közösségi jogfejlődés eredménye a saját alapjogi katalógus kidolgozása, a formálisan 2000 decemberében Nizzában ünnepélyesen kihirdetett Alapvető Jogok Chartája. Ez 21. cikkében *tiltja a diszkriminációt, mégpedig a nemzeti kisebbségek vonatkozásában is*, függetlenül állampolgárságuktól. A tilalom kiterjesztése feletti örömtől csökkenti, hogy a Charta jogilag nem kötelező, inkább a közösségi jog, az Európai Bíróság esetjoga, valamint az Európa Tanács emberi jogi egyezményében és a strasbourgi bíróság esetjogában, továbbá a tagállamok alaptörvényében szereplő jogok rendszerezett foglalataként fog hatást gyakorolni a joggyakorlatra az EU-ban.

1999-ben az EU Tanácsa Tamperében megfogalmazta az Unióban jogszerűen, huzamosan tartózkodó harmadik államok polgárai számára az egyenlő, tisztességes bánásmód követelményének szabályozását, hasonlóan az uniós polgárok jogaihoz és kötelességeihez. Ennek nyomán az Európai Bizottság már kidolgozta irányelv-tervezetét.⁸ Ez előírja, hogy a *huzamos tartózkodási engedéllyel rendelkező külföldiek számára az irányelvben biztosítandó jogokat a tagállamok, többek között, nyelvi és nemzeti kisebbséghez tartozástól függetlenül, diszkrimináció nélkül* kötelesek biztosítani, összhangban a Charta 21. cikkével, az általános emberi jogi diszkrimináció-tilalakkal, valamint az irányadó egyenjogúsággal (Cholewinski, 2002). Ez utóbbi megköveteli az *egyenjogúság elvének beillesztését a jogalkotás valamennyi mozzanatába*, mégpedig a közösségi szervek szintjén is. Például ennek hatására a Bizottság beépítette a menedéjogról szóló eljárási minimum-szabályok közé az antidiszkriminációs klauzulát,⁹ így tilos a tagállamoknak megkülönböztetni a kérelmezőket például fajuk, etnikai eredetük vagy származási országuk szerint. A jogszerűen, huzamosan a tagállamok területén élő külföldieknek az *uniós polgárokkal azonosan* kell biztosítani a munkavállaláshoz, az önfoglalkoztatáshoz, a közoktatáshoz, a szakképzéshez, a végzettségek elismeréséhez, a szociális védelemhez, a közszolgáltatásokhoz és az állam területére való belépéshez, a kiutasítással szembeni védelemhez való jogot.

A fentiekből kitűnik, hogy a közvetett, a diszkriminációval, szociális kohézióval és a társadalmi beilleszkedés elősegítésével szolgálják alapvetően a kisebbségvédelmet, mégpedig a kisebbség kelet-európai fogalmánál tágabb körben, beleértve a vándorlással létrejött nem történelmi csoportokat is. Ebben az összefüggésben a romák, a más borszíni vendégmunkások, nem uniós családtagok egyaránt védelmet élveznek.

Kisebbségvédelem az EU külkapcsolati tevékenységében

A Közösség külkapcsolataiban kiáll az emberi jogok mellett, elkötelezett az emberi jog-sértések között kiemelkedő arányú kisebbségi jogsértések, az etnikai konfliktusok, tömeges migráció és más destabilizáló körülmény felszámolása, megelőzése mellett. Az integráció keleti irányú bővítésével, a biztonság és a társadalmi kohézió megőrzésével mindez együttesen alkotja a kisebbségvédelmi célkitűzéseit. A külkapcsolat kifejezés alább magában foglalja a Maastrichti Szerződés nyomán létrejött második pillért, a közös kül- és biztonságpolitikát. A Közösség eredeti célkitűzéseire tekintettel, nem rendelkezett az emberi jogokat érintő külkapcsolati hatáskörrel, ám gazdasági súlyával növekvő politikai szerepre tett szert a különböző kereskedelmi megállapodások, segélyek, társulási megállapodások révén.

Az emberi jogok védelmét szolgáló első klauzula, amelyet egy harmadik országgal kötött megállapodáshoz csatoltak, az 1989-es IV. Loméi egyezményben bukkant fel, az Ugandának nyújtott segélyről szólva. Abban a másik félnél az emberi jogok durva megsértése miatt nem fogalmazták meg az egyezmény felfüggesztését, ám 1992-től a balti államokkal és Albániával kötött megállapodásba már beépítették. Bár változatosak a klauzulák (megelőzi-e előzetes konzultáció, részlegesen vagy teljesen felfüggeszthető-e az egyezmény), alkalmasak a párbeszédre, a jogsértések megelőzésére, például az Emberi

⁸ COM (2001) 127 final of 13 March 2001.

⁹ COM (2000) 578 final of 20 September 2000, Art. 41.

Jogok Egyetemes Nyilatkozatában foglalt diszkriminációs tilalomra (2., 16. cikk) mint a nemzetközi szokásjog kötelező elemére hivatkozva. Gyenge pontja a dolognak, hogy a szerződés a másik fél akaratától függ, és több állam eleve visszautasította ilyen klauzúrák beépítését a gazdasági célú szerződésekbe. Ezt az *egyoldalú kereskedelmi kedvezmények, egyéb ösztönzők* megadásával hidalták át, amelyet függővé tettek létező nemzetközi emberi jogi kötelezettségek betartásától, annak ellenőrzése alapján. Hasonló logika szerint nyújtanak *technikai-anyagi segítséget* a demokratizálódó országoknak az emberi jogok, a jogállamiság erősítése érdekében. Például Belorussziában 1996-ban a támogatás folyósítását felfüggesztették, éppen e kifogások miatt (Weller, 2000).

Az Európai Unióról szóló Szerződés létrehozta a közös kül- és biztonságpolitika intézményét, amely közös nyilatkozatok keretében értékeli más országok emberi jogi helyzetét, támogat nemzetközi szervezetekben ezzel kapcsolatos álláspontokat, kezdeményezéseket. Az Európai Parlament foglalkozott három dokumentumban az Argentína, Albánia, valamint Románia területén élő kisebbségek helyzetével. A Tanács továbbá évente értékeli az emberi jogok helyzetét, beleértve a nemzetközi szervezetek kisebbségi jogvédelmi munkájának eredményeit (EBESZ, Európa Tanács, ENSZ). Például a 2001-es jelentése¹⁰ szerint az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága 57. ülésén támogatta a vallási kisebbségek védelmét is kimondó határozatot, amely a vallásszabadság teljes körű biztosítására hivatott, felállítva egy, a vallási diszkrimináció és a rasszizmus terén vizsgálatokat végző külön jelentéstevőt a Rasszizmus Elleni Világkonferencián. Egyetértett azzal is, hogy az ENSZ Kisebbségi Munkacsoportja vizsgálja meg az ENSZ 1992-es Nyilatkozatának végrehajtását, amely a nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyekről szól. 2000 októberében részt vett az EU az Európa Tanács szervezésében tartott európai előkészítő konferencián, amely a rasszizmus, a faji diszkrimináció, az idegengyűlölet és a faji alapú intolerancia kérdéseivel foglalkozó világrendezvényt előzi meg. Az ott kidolgozott javaslatok mind az európai kisebbségekkel foglalkoztak. Osztotta az Európa Tanács aggodalmát, miszerint a rasszizmus első számú áldozatai a kisebbségek, különösen a romák. Az EBESZ emberi jogokkal és demokratikus intézményekkel foglalkozó Hivatala (ODIHR) és a nemzeti kisebbségek főbiztosa 2000-ben is támogatást élvezett, mert az EU is jelentősnek ítéli erőfeszítéseiket, hogy az államok megfelelően szabályozzák a kisebbségeknek a közéletben játszott szerepét, a kisebbségi nyelvek használatát, valamint a roma közösségek helyzetének javítását. Támogatta az ODIHR 2001 júniusában tartott szemináriumán elfogadott ajánlásokat, amelyek felhívják az államokat például arra, hogy a kisebbségeknek a helyi közügyeket érintő döntésekben és közigazgatásban biztosítsanak részvételt, továbbá gondoskodjanak a többnemzetiségű társadalmakban az egymással kapcsolatosan élő sztereotípiákkal szemben megfelelő információs kampányról, a hiteles információk áramlásáról.

A kisebbségi jogoknak az 1990-es években kialakult új megközelítése, amely a kisebbségek helyzetét globális, *biztonságpolitikai* szempontból szemléli, az EU külpolitikájában is éreztette hatását. E megközelítés szerint a nemzetiségek jogainak mind egyéni, mind csoport-szinten való tiszteletben tartása a kisebbségeknek, az egyes államoknak és nemzetközi jogközösségnek egyaránt érdeke (Alfredsson, 1998).

1989 után a kisebbségi jogok kérdésének a közös kül- és biztonságpolitikába beépülését a térségben zajló változások gyorsították. Így Lord Carrington, a hágai békekonferen-

¹⁰ Council of the European Union – EU Annual Report on Human Rights 2001. (http://europa.eu.int/comm/external-relations/human_rights/doc)

cia elnöke 1991. október 18-án olyan javaslatot tett a jugoszláviai konfliktusok megoldására, amely konkrét kisebbségvédelmi előírásokat, köztük autonómiák létrehozására irányuló felhívást tartalmazott.

1991. december 17-én az EK elfogadott egy dokumentumot „Irányelvek új államok elismerésére a Szovjetunióban és Kelet-Európában” címmel. A dokumentum feltételül szabta az elismeréshez a jogállamiság, az emberi jogok és a demokratikus értékek tiszteletben tartását az ENSZ alapokmány, valamint az EBEÉ dokumentumai alapján, a határok sérthetetlenségének tiszteletben tartását, valamint azt, hogy az adott állam garantálja a nemzeti és etnikai kisebbségi csoportok jogainak tiszteletben tartását, az EBEÉ keretében kidolgozott kötelezettségekkel összhangban.

Ugyanezen a napon adták ki a „Közös álláspont a Jugoszláv köztársaságok elismerése vonatkozásában” című dokumentumot, amely a fentiekén kívül további, emberi és kisebbségi jogokkal kapcsolatos feltételeket tűzött ki. Az EK hatással volt az egyes államok belső kisebbségvédelmi jogszabály-rendszerének kidolgozására is, így pl. a horvát szábor az EK kívánságai alapján módosította emberi és kisebbségi jogokat tartalmazó törvényét.

Az EU kezdeményezésére fogadták el 1999. június 10-én Cologne-ban a *Délkelet-Európai Stabilitási Paktumot*, amelynek alapító okiratában mintegy 40 állam és szervezet kötelezte el magát a béke, a demokrácia megerősítésében, az emberi jogok és gazdasági fellendülés mellett éppen az egész régió stabilitása érdekében. Ennek keretében különböző intézményes párbeszédre teremtettek lehetőséget, amelyet – bizonyára a kerekasztal analógiájára – munkaasztaloknál folytatnak a felek. Az első asztal fő témái között szerepel a menekültek hazatérése, a nemzeti kisebbségek ügye, beleértve az etnikumok közötti párbeszédet és a határokon átnyúló kapcsolatokat is. Mivel a menekültek zöme az elűzött kisebbségek közül került ki, hazatérésük, javaik visszaszerzése a béke előfeltétele, amelyet a tágabb régióknak és a nemzetközi közösségnek is elő kell segítenie. Ami pedig az emberi jogok biztosítását illeti, az EU ebbe beleérti a kisebbségek (kollektív) jogait és a kisebbséghez tartozó egyének jogainak tiszteletben tartását is. Hangsúlyozzák, hogy a kisebbségek érintettek országaik politikai és gazdasági fejlődésében, és az EU erőfeszítéseket tesz a többnemzetiségű és multikulturális államok számára kedvező környezet kialakítására a térségben, mert igény van olyan új ideákra, hogy miként lehet elősegíteni a határok közötti kapcsolatokat.

E sokféle javaslat, közös fellépés nemzetközi szervezetekben azért nem elég hatékony, mert a közös kül- és biztonságpolitika is a kormányközi együttműködés szabályai szerint működik, például döntést csak konszenzussal hoznak. Az Amszterdami Szerződés hatályba lépésével ugyan erősödött eszközrendszere, létrehozták e pillér fő képviselőjét (High Representative) a folyamatosság érdekében, egyes ügyekben a minősített többséggel való döntéshozatalt, de azt egyben lerontja például a konstruktív tartózkodás vagy az egyhangú döntés kikényszerítése egy-egy tagállam lényeges nemzeti politikai okra hivatkozása.

A kapcsolatok terén mégis teljes a határozottság és egyetértés a *csatlakozási előfeltételek megszabásában, amelybe a kisebbségi szempontok is beépültek*. 1993-ban, az Európai Tanács által kidolgozott ún. Koppenhágai kritériumok előírják a demokrácia, a jogállamiság és az emberi jogok tiszteletben tartását, valamint a kisebbségi jogok védelmét. Ennek megfelelően Finnországnak és Svédországnak az EU-hoz való csatlakozásáról szóló 1994-es szerződés 3. számú kiegészítő jegyzőkönyve is leszögezi, hogy a két ország kötelezi magát a számik nyelvének, életmódjának, kultúrájának fejlesztésére. Az

1998-as társulási megállapodások rövid és középtávú prioritásokat rögzítettek a tagjelölt országok részére, itt is nagy hangsúlyt kaptak a kisebbségi jogok.

A Koppenhágai kritériumok, a kisebbségvédelem kivételével, az Amszterdami Szerződéssel az elsődleges jog részévé váltak mint az Unió alkotmányos alapelvei. Felvetődik a kérdés, hogy miért maradt ki egyetlenként a kisebbségvédelem a sorból. Ezt Gabriel Toggenburg¹¹ a következő okfejtéssel indokolja: a csatlakozó államoknak kitűzött alapvető feltétel a közösségi joganyag átvétele, betartása. Ez esetben a közösségi standardok alapján határozható meg, hogy a gyakorlatban valóban a megfelelő tartalommal vesz-e át az adott állam egy adott intézményt, vagy biztosít valamely jogosítványt. A közösségi joganyag átvételén túl szabott feltételek a Közösség elvárásainak külső jellegét hangsúlyozzák, azaz, hogy a Közösség úgy vár el valamit a csatlakozni vágyó államtól, hogy azt a saját tagállamaitól nem kéri számon. Emellett nincsen közösségi standard sem, amelyet a feltétel teljesítésének megítélésakor figyelembe lehetne venni, azaz a *Közösség szabadságán mérlegelhet*, megfelelő szinten áll-e az adott állam a feltétel, jelen esetben a kisebbségvédelem teljesítésében. Ezt az okfejtést támasztja alá az is, hogy a Közösség a már vázolt indokok alapján nem sokat tud kezdeni a már-tagállamok kisebbségi politikájával, éppen ezért legkevésbé sem érdeke, hogy még több megoldatlan, kisebbségekkel kapcsolatos probléma kerüljön a határain belülre. Annál több befolyása van viszont a kérdés rendezésére akkor, ha a csatlakozni kívánók számára határozza meg feltételként a kisebbségekkel kapcsolatos gondok megoldását, mert azok kénytelen-kelletlen, de lépéseket tesznek, hacsak nem mondanak le csatlakozási szándékukról.

Az *Európai Bizottság éves jelentéseiben* kitér a csatlakozás politikai kritériumainak teljesülésére, azon belül pedig a kisebbségi ügyekre. 1998-ban így összegezte a gondokat.¹² „A romák helyzete továbbra is problematikus, és a csatlakozó országok kevés előrehaladást értek el e téren. Habár jogállásuk és jogaik stabilak, a romák szenvednek a diszkriminációtól és a társadalmi kirekesztéstől, különösen Magyarországon, Szlovákiában, Bulgáriában és a Cseh Köztársaságban. A néhány milliós roma közösség érdekében Romániának komoly tennivalói vannak. Ami a romániai magyar kisebbséget illeti, helyzetük javulást mutat a közélet valamennyi szintjén, beleértve a hatósági ügyeket és a magyar–német egyetem létesítésének kérdését. Mostanáig a szlovákiai magyar kisebbség helyzete aggodalomra adott okot. A magyar kisebbség részvétele az új szlovák kormányban azonban kedvező változást jelez a magyarok jogállását illetően. Általánosságban, úgy tűnik, hogy miközben nincs újabb probléma vagy visszaesés a demokratikus működésben, a jogi és politikai rendszerben a jelölt országokban, kevés elmozdulás történt az elmúlt 18 hónapban, és e téren további erőfeszítésekre van szükség. Mindenekelőtt a kisebbségek problémája továbbra is aggodalomra ad okot a bővítési folyamatban”. 2001-re¹³ a helyzet csak annyiban változott, hogy „néhány országban további lépéseket tettek a kisebbségek védelmét szolgáló jogi és intézményes keretek erősítésére. Bulgáriában, Szlovákiában és Romániában a kisebbségek a hazai politikai életben fontos szerepet játszanak. Valamennyi országban számottevő a roma közösség, és nemzeti programok keretében lépnek fel a velük kap-

¹¹ Toggenburg, uo.

¹² Composite Paper – Regular Reports from the Commission on the progress towards accession by each of the candidate countries. COM (1998) 712 final, Brussels, 17. 12. 1998.

¹³ Making a success of enlargement. Strategy Paper and Report of the European Commission on the progress towards accession by each of the candidate countries. COM (2001) 700, Brussels.

csolatos diszkriminációval szemben, amely széles körűen elterjedt, továbbá javítják élet-körülményeiket, ám ez meglehetősen nehéz munka. A legtöbb helyen csak most alakul a nemzeti program, és a költségvetési források sem elégségesek. A PHARE-támogatások e célból rendelkezésre állnak. A továbblépés megköveteli, hogy a különböző programokban a roma képviselőkkel való szoros együttműködést biztosítsák.” Amint látható, ismét a szociális kohézió, a diszkrimináció tilalma, a társadalmi esély-egyenlőtlenségek csökkentése, nem pedig a kifejezetten kisebbségi jogok biztosítása a mérce. Ugyan a balti államokkal kapcsolatosan folyamatosan felmerül a honosítás nem etnikai alapú szabályozásának számonkérése, de még az állampolgárságra vonatkozó ENSZ-hontalanok jogállásáról (1954) vagy az Európa Tanács állampolgárságról szóló egyezményére (1997) sem hivatkoznak ilyenkor.

Ezt a szemléletet követi a Bizottság más, a bővítéssel kapcsolatos dokumentumaiban is. Mivel 1998 decemberében, a Tanács bécsi ülésén fogalmazódott meg, hogy a Bizottságot 1999 tavaszán tekintse át, a jelölt országokban milyen intézkedéseket tesznek a rasszizmus ellen, párhuzamosan a tagállamok ez irányú munkálataival, hiszen „A rasszizmus, az idegengyűlölet és az antiszemitizmus visszaütésének szerves része az alapvető jogoknak,”¹⁴ és a *kisebbségek védelme pedig a rasszizmus és az idegengyűlölet elleni fellépés keretein belül helyezkedik el.* A Bizottság nem kívánt újabb feladatokat, terveket meghatározni a csatlakozó államoknak, csupán összefoglalja e tennivalók nemzetközi jog szabta kereteit (pl. felszólítja a jelöltek közül Lettországot, Litvániát, Lengyelországot, hogy ratifikálják az Európa Tanács Kisebbségvédelmi Keretegyezményét). Másrészt felsorolják, hogy az Agenda 2000, a Csatlakozási Partnerség, a PHARE-, a LIEN-, a MEDA-programok milyen támogatást nyújtanak ehhez az erőfeszítéshez, figyelemmel a kisebbségek helyzetének változásait felmérő és a szakmai eszmecserét biztosító szervezetek adataira (pl. Rasszizmus és Idegengyűlölet Európai Megfigyelő Központja,¹⁵ ECRI stb.). Az EU saját jogfejlesztésére, a diszkrimináció tilalmán és az emberi jogok melletti elkötelezettségén túl, beleértve a biztonságot javító, a rasszizmus és idegengyűlölet elleni rendőrségi és büntetőjogi fellépést és az ebből fakadó prevenció szerepét,¹⁶ nem tud hivatkozni. Ugyanakkor a *szociális partnerekkel és a civil szervezetekkel való együttműködést* elengedhetetlennek tekinti a rasszizmus elleni harcban a jelölt országokban is. A Bizottság szerint ez a szélesebb körű kooperáció lesz a záloga az antidiszkriminációs újabb közösségi jogi vívmányok befogadásának. Minden ilyesféle összefogásra, támogatásra szükség van, mert csak a hazai írásokat figyelve is nyomasztó a cigányellenesség és a nyílt idegenellenesség az Unióra várva (Fábián et al., 2001).

Összegzés

Az Európai Unió jogi kötőerővel rendelkező alapjogi katalógussal nem rendelkezik, és a valóban számon kérhető emberi jogi normákat gyakran utaló normák segítségével építi

¹⁴ Communication from the Commission. Countering racism, xenophobia and anti-semitism in the candidate countries. European Commission COM (1999) 256 final, 26. 05. 1999.

¹⁵ Council Regulation 1035/97 on the EMCRX, 02. 06. 1997 (OJL 151, 10 June 1997)

¹⁶ Európai Unióról szóló Szerződés 29. cikke (Amszterdami Szerződés nyomán) a rendőrségi és büntetőügyek terén a tagállamok közös akciókat terveznek, és meg akarják előzni a rasszizmust és az idegengyűlöletet.

be saját jogába. A kisebbségvédelemhez illeszkedő uniós politikák, így a nyelvi jogok védelme és az uniós támogatások rendszere ennél eredetibb alkotás, de nem jelent univerzálisan érvényesíthető követelményeket. A kisebbségi jogok középpontjában a diszkrimináció tilalma, a szociális kohézió, az esélyegyenlőség és a társadalmi beilleszkedés elősegítése áll.

Ennek főbb jogi eszközei a következők:

- Európai Unióról szóló Szerződés [V. cím, J. cikk 1(2) bekezdés], amely szerint a közös kül- és biztonságpolitika egyik fő célja, hogy fejlessze és megerősítse a demokráciát, a joguralmat, az emberi jogok tiszteletben tartását és az alapvető szabadságokat. A Közösség ilyen célú politikát folytat [130. cikk U (2) bekezdés.]
- Az Amszterdami Szerződés új rendelkezésként bevezeti az alapvető emberi jogok tiszteletben tartását, mert az Unió [EUSZ 6. cikk (1) bekezdés] a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok tisztelete, valamint a jogállam elvein nyugszik, amelyek a tagállamok közös alapelvei. E körbe tartozik az Európa Tanács Emberi Jogokról szóló Egyezményében foglalt jogok, az emberi jogok pedig a közösségi jog általános alapelve. [6. cikk (2) bekezdés].
- Ha valamely tagállam súlyosan és folyamatosan megsérti az emberi jogokat, tagsággal járó jogai felfüggeszthetők (EUSZ 7. cikk).
- A Tanács egyhangú döntéssel megfelelő intézkedéseket hozhat a nemi, faji, vallási, etnikai származáson, a fogyatékosságon, koron vagy szexuális orientáción alapuló diszkriminációval szemben (EK Szerződés 13. cikke).
- Az Amszterdami Szerződés új rendelkezése szerint a rendőrségi és büntetőügyekben az együttműködésről szóló szabályok közé bekerül (EUSZ 29. cikke), hogy az Unió célja a polgároknak a legmagasabb szintű biztonság nyújtása az egységesülő jogi térségben a különböző együttműködési akciók és a rasszizmus, idegengyűlölet elleni fellépés révén.
- Bármely európai állam, amely tiszteletben tartja a fentebb idézett 6. cikk (1) bekezdésében foglaltakat, csatlakozási kérelmet nyújthat be (EUSZ 49. cikke). Erre hivatkozva szorgalmazza a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának ratifikációját is.

Mindennek hasznélvezői az uniós polgárok és a jogszerűen tartózkodó harmadik állam polgárai, noha legfeljebb csak részlegesen beszélhetünk kisebbségvédelemről. Ezt a megközelítést érvényesíti a csatlakozó államok felkészülésében is, hogy ne jelentsen a biztonság, a jog és a szabadság egységesülő térségére túlzottan nagy kockázatot a keleti bővítés.

Felhasznált irodalom

- Alfredsson, Gudmundur: Kisebbségi jog: nemzetközi standardok és ellenőrzési mechanizmusok. *Regio*, 1998/4. 5–30. p.
- Chopin, Isabelle – Niessen, Jan (ed.): *The Starting Line and the Incorporation of the Racial Equality Directive into the National Laws of the EU Member States and Accession States*. Migration Policy Group – Commission for Racial Equality. 2001 Brussels.
- Cholewinski, Ryszard: *Borders and Discrimination in the European Union*. Immigration Law Practitioners' Association and Migration Policy Group. London–Brussels, 2002.

- Dónall Ó Riagáin: Nyelvi sokféleség az Európai Unióban. In: *Magyarország és Európa az ezredfordulón*. Konferencia – Pécs 2001. május 18–19. (Szerk.: Andrassy György – Cseresnyés Ferenc) Pécs 2001, 13–22. pp.
- Fábián Zoltán – Sik Endre – Tóth Judit: Unióra várva: előítélet, xenofóbia és európai integráció. (2001) In: *Migráció és Európai Unió*. (Szerk.: Lukács Éva – Király Miklós) AduPrint, Budapest, 395–412. p.
- Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Osiris Kiadó, Budapest 1996.
- Toggenburg, Gabriel: A Rough Orientation Through a Delicate Relationship: The European Union's Endavours for (its) Minorities. In: *European Integration*. Online Papers (EIOP) Vol. 4. (2000) No. 16.
- Tóth, Judit: *The Application of Justice and Home Affairs and the Position of Minorities: The Case of Hungary*. Centre for European Political Studies, Policy Brief No. 18, 2002 Brussels, 1–17. pp.
- Tóth Judit (Szerk.): *Schengen – A magyar–magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában*. Kisebbségkutatás könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest 2000.
- Vogel Sándor: Az Európai Unió és a nemzeti kisebbség. In: *Európai Tükör* 1996/1, 18–41. p., 1996/2., 52–59. p.
- Weller Mónika: *Emberi jogok és európai integráció*. Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány, Budapest, 2000.

Kisebbség és europaizálódás

Minority and Europeanisation

European integration processes and globalisation in general intensify the fear that unification consumes ethnic identities which have been growing stronger since the 60s. However, no group becomes a minority group because of its minority state. This process is influenced primarily by the change in the direction of the economy and middle-class development in East Europe.

Minden kisebbségi lét relatíve sokszorosan esélytelenebbé teszi a nagy többséghez való integrálódást, mert a közösségi identitást nemhogy megőrizni, de egyenesen bomlasztani kezdi a többségtől függő állapot, a perifériára szorulás, a kirekesztettség, a reménytelen jövőkép, a kulturális „felemelkedés” esélytelensége egy olyan piacon, amelyet a politikai erőviszonyok kínálnak. Ez a piac Európában (jelenleg) az uniós integráció, s mellette az a félsz, hogy a hatvanas-hetvenes évektől megerősödő etnikai és kisebbségi identitásokat fölemészti, magába olvasztja egy államok fölötti berendezkedés, amely adott esetben még érvel is azzal: a mai Európa a kisebbségek és régiók Európája, a mai egység lényege a sokszínűség...

A kisebbségek diszpreferált egzisztenciális helyzete a nemzetállamok szétesését követő vadkapitalizálódás folyamatában emellett a felszínen is megjelenő kisebbségellenes attitűddel társul. Az, hogy ki szorul kisebbségbe (s identitás-választásának szabadságát milyen tényezők korlátozzák), illetve kihez képest vállalja a maga kisebbségiségét (s mennyire akarja-tudja megmutatni a maga hovatartozását), illetve hová irányulnak törekvései, az javarészt *nem magától a kisebbségi léthelyzettől*, csoport- vagy etnokulturális törekvésektől függ, hanem a világgazdasági folyamatoktól áthatott kelet-európai gazdasági és polgárosodási irányváltástól, mondhatnók: az európai birodalom kiépülésétől.

Miért kell az identitásmegőrzés versus integráció kérdései között a „birodalomépítési” folyamatról beszélni? Feltételezhető-e, hogy a modern demokráciák legnagyobb uralmi rendszere, az Egyesült Államok félelmes ellenfele lesz a modern Európa új integrációs folyamatának. S ha így lesz is, védettek maradnak-e, vagy felmorzsolódnak, „kiporlanak” a kisebbségek az európai egységből? Az alábbiakban ezekre a kérdésfelvetésekre keresünk válaszokat, nem törekedvén arra a lehetetlen feladatra, hogy sok-sok kötetnyi európai kisebbségkutatási szakirodalmat emeljünk át egy összefoglaló tanulmány keretei közé.

A kisebbség mint érték

A kisebbségi közösségekről beszélve megszoktuk, hogy mintha valamely eleve pozitív tartalomról, egyfajta éteri állapotról, elvitathatatlan érték-alapú jelenségről értekeznénk, s szemérmesen nem említjük lehetséges túlélő stratégiáinak priméren mentális alapjait, vagyis a gazdasági léthelyzet melletti identitás-állapotot. Holott a modernizálódó hazai és az innovációra váró határon túli kisebbségi szféráinak, sőt európai szubkulturáinak túlélési stratégiái sem épülhetnek másra, mint az európai egységhez csatlakozás, a kollektivitás korszakát a kisebbségi függéskényszerek kérdésével összefüggésben történő

identitás-tisztázásra. Sokféle háttérelmzést lehetne használni, sokféle forrásmunkára lehetne hivatkozni a téren: mely kisebbségek, mely országokban, milyen gazdasági potenciállal, milyen mobilitási mutatókkal, milyen innovatív hajlandósággal bírnak, és ezeket hogyan képesek értékesíteni vagy megvédelmezni. Ezek az adatok azonban nem lehetnek „igazak” vagy érvényesek a kisebbségek identitástartalékaira és etnohistóriájára vonatkozó ismeretek nélkül, s míg e két „adatbázist” nem sikerül összehangolnunk, addig bizonytalanságban maradunk a társadalmi tények komplex érvényességét illetően. A kemény adatokra épülő gazdasági vagy igazgatási-politikai okfejtések rendszerint épp a társadalmi közérzetek csoportszintű *folymatairól* édeskeveset árulnak el, pedig a mentalitás-állapotokat, a nyelvi vagy kisebbségi jogérzékenységeket, a sérelmi politikákat és univerzális toleranciát aligha érdemes számoszlopokba tagolt kisebbségi létszám-arányok megmutatásával alátámasztani. Erre a kisebbségkutatási szakirodalom bőségesen nyújt példát, kezdve a fölvetett, hamis, „kvázi-identitásoktól” a többretegű identitásokig, a halódó, nem reprezentált formákig és a neofolklorizálódó, egykoron elhalt hovátartozástudatot fölmelegíteni próbáló (pl. jász, kelta, friulán vagy maghrebi) kísérletekig.

Az identitások „relativizálása” nem könnyű feladat, s nem elegendő, ha kizárjuk az adatszerű kisebbség-számbavételt. Nehezen engedhető meg egy tudományos paradigma határainak tágítása (főképp ha amúgy is ilyen interdiszciplináris mezőben található meg, mint amilyen a kisebbségtudomány), de ezúttal hadd bátorkodjam előzetesként megfogalmazni, hogy (e folyóirat nyelvezetétől némiképp eltérően) tanulmányomban nem kizárólag statisztikai, etnikai, demográfiai, jogi vagy nyelvi-kulturális kisebbségekről beszélek, hanem mindennemű kisebbségről, amely maga-magát ekként definiálja, legyen akár menekült-csoportok tagjaiból álló közösség, vándorló életmódközösség tagja, nemi hátrányos helyzetű vagy korosztályi hovátartozását, egészségét vagy szenvedélyeit, vallását vagy származását tekintve sajátlagos és megkülönböztetett identitással bíró. Teszem ezt azért, mert a szűkösebb, etnikai-származási csoporttudatra alapozott kisebbség-meghatározás mintegy évszázados hagyományától eltérően számos olyan viszonylatban esik szó kisebbségekről, amelyek nem a primér biológiai értelemben, hanem az etnosz („nép”) értelmében akár olyan népességcsoportra is vonatkozhat, amilyenek (a nemzet mint „képzelt közösség” mintájára megformált) „internetes közösségek”, kvázi-identitások, szociokulturális integrációk, diaszpórák vagy több etnikum keveredéséből kialakuló territoriális egységek.

A kilencvenes évek európai átmeneti folyamataiban világosan átlátható, hogy a társadalmi feltörekvés-eszmények és kiszolgáltatottsági relációk egyre több olyan külsődleges meghatározottságtól függenek, amilyenek például a globalizáció mentén átszerveződő világpiac munkaerő-vándorlást kikényszerítő vagy bevándorlásokat indukáló hatása, valamint például a menekülttömegek identitáskeresésével, az átmeneti stádiumba került poszt-szocialista társadalmak értékrend-váltásával, a nemzettudatok változásával vagy a tranzit-jellegű társadalmi tömegmozgások fontosságának megnövekedésével összefüggő folyamatok; egyszóval számos olyan tényezőtől kiszolgáltatottak, amelyek a társadalmi struktúrában nem egyformán oszlanak el, de a társadalmi egyenlőtlenségviszonyok időszakos-átmeneti átalakulását okozzák az európai társadalmakban. Példaként említeném, hogy a kelet-európai rendszerváltások útválasztása és jövőeszménye (ha nem is egyenlő szinten, de a térség majd’ minden országában) tartalmazott legalább kétféle cselekvési tervet: az egyik a régi politikai-katonai-bürokratikus párt- és állami elit leváltását fogalmazta meg, ennek mentén pedig a „szovjet” vagy csehszlovák vagy jugoszláv típusú etnonímia elvérvénytelenedésével függött össze, a másik (számunkra itt fontosabb) a Kelet eszménye felől a Nyugat eszményi identitás-pluralizmusa felé fordulást preferálta.

Mindkét programcél magában foglalt egy kimondva-kimondatlan is egzisztáló momentumot: a társadalmi *középosztályok stabilizálására* való törekvést, ezzel együtt pedig a relatív tömegű polgárosodást kísérő kisebbségellenességet, avagy az alávettettek önmeghatározási jogának felfüggesztését. Ugyanakkor ez számos kisebbségi szférában a morálisan megzavart és korábbi státusában bizonytalanná tett, de „osztályöntudatában” megerősödni hajlamos kisebbségi *elitek újrakonstruálását* jelentette, illetőleg ezek mellett-mögött a legkülönbözőbb kisebbségi *túléléstechnikákkal* bővül ki. (E kérdéskör gazdasági relációban megnevezhető jelenségeiről a *Kisebbségkutatás* 1999/4-es számában bővebben is írtam.)

A jelenség persze nem csupán régiókra jellemző, az ezredfordulón ez immár a kisebbségek körében megfigyelt jelenség lett egész Európában, egy olyan mezőben, ahol nem csupán alá- és fölérendeltség van („gazdag térség”/”szegény térség”, nemzeti társadalom/kisebbségi társadalom, közjog/kisebbségi jog, települési önkormányzat/kisebbségi önrendelés stb.), hanem a *térbeli kölcsönkapcsolatok* mentén is átrendeződtek a függésrendek, amelyek ma már olykor határok nélkül, határok fölött és alatt is keresik az új térbeli dimenziók közötti eligazodás lehetőségét. (Egyebek között ezt a dimenzióváltást tükrözi e szám városi/falusi kisebbségiséggel foglalkozó írásainak java része is.) Ez a *térszerkezeti átalakulás* nemcsak a célok, hanem az elváráshorizontok szempontjából is igen jelentős, száznolcvan fokos fordulatot mutat, melyben bár a gazdaság, a piac, a nemzetközi kapcsolatok, az ismeretek, ideológiák és döntési-igazgatási technológiák is Keletről jöttek egy fél évszázadon át, s Nyugatnak fordultak 1989–1990 után, de erre a gyökeres önállóságra nem voltak fölkészülve a kisebbségi csoportok, s megkésve próbálják kialakítani saját intézményeiket. Erre a váltásfolyamatra például bizonyos hazai kisebbségek rá tudtak hangolódni (szintén jobbra külső segítséggel), s nevezetesen a hazai német kisebbségre épülő antalli német-orientáció erősítőleg hatott, de sem a hazai szerbeknek vagy románoknak, görögöknek vagy románoknak nem kedvezett. A térbeli orientáció ráadásul kiegészült egy időbelivel is: míg bizonyos kelet-európai országok hazai kisebbségei a múlt század végi és századfordulós prosperitás ideáljának visszatelepítésével kezdték a maguk rendszerváltását, addig mások vagy el sem kezdték, vagy egyenesen a fél vagy másfél évszázados civilizatorikus előnyökkel rendelkező országok *ideálképét* vették át (mint polgári demokrácia, többpárti parlamentáris rendszer, jogállamiság-elvek, civil kezdeményezések, tőkestabilizáció stb.), s kezdték azt magukénak vallani. Mindkét folyamat támasza, talpköve vagy szükségképpen kísérlője az a *polgárosult* társadalmi tömeg (réteg, osztály, kaszt, felső tízezer stb.), mely történetileg a polgárosodás elősegítője vagy kiteljesítője volt/lett. E folyamatokban a jól ismert néhányak kivételével – akik kisebbségi énjüket hol értékén kamatoztatva, hol pedig kiárusítva választottak korszerűbb társadalmi tudatot – lényegében mindenütt az *elitek játszottak főszerepet*. A huszadik századi háborús korszakok, nyílt totalitarizmusok és ideológiai hidegháborúk folyamataiban ezek az elitek kialakították azokat a társadalom-, hatalom- és tömegeszményeket, amelyek nevében utóbb azután a maguk sikerét kifejezniük egyre könnyebb volt. Számos „racionálisnak” mondott alkalmazkodási (vagy függés-) elmélet szól arról, hogy a saját *sikerképesség* egyik bizonyítási alapfeltétele a *versenyhátrány*, s főképp az *ellenség* alulmaradása, ami viszont társadalmi méretekben százezreket és milliókat jelent, kirekesztett, gettóba zárt, „átnevelésre” kényszerített vagy egyszerűen csak kitartóan manipulált kollektív lényeket takar – s köztük a kisebbségeket is.

Ennek a kirekesztési aktusnak, *ki- vagy bezárási stratégiának kollektív szenvedő alanyai mindenütt a kisebbségek voltak*, akár pomákok vagy bosnyákok, skótok vagy szetuk voltak. Bizonyos, hogy a korunk fő áramába illeszkedni kívánó embereknek ki kell ala-

kítaniuk önállóan a maguk életút-változtatási stratégiáit, illetőleg meg kell, hogy keressék azokat a változásmintákat, amelyek nyomán a számukra kedvezőbb útra térhetnek, s ennek a „tömegkulturális” jelenségnek nevesített vagy ismeretlenül is hatékony résztvevői rendszerint azok az elitek, amelyek a leköszönő hatalommal egyik oldalon, s az újonnan fölhatalmazottal a másik oldalon képesek kialakítani a konszolidált hatalomkorlátozás és érdekbefolyásolás mechanizmusait. Ha a kelet-európai változásokban nem a nemzetállamok népei, nem is a kisebbségek és többségek egymás közti kapcsolatai, hanem kifejezetten az *értelmiségi diskurzusok* alakítják ki azokat a frontvonalakat, törésvonalakat, kulturális konfliktus-levezető megoldásokat, amelyeknek nyilvánvaló haszonvétele számukra adatik, akkor a kisebbségek részvétele a rendszerváltások gazdasági szférájának átalakításában, a privatizációs folyamatok eltervezésében és kivitelezésében, a demokratikus döntésmechanizmusok és hatalmi ellensúlyok biztosításában elsősorban attól függ, milyen arányú e jelenségek szabályozásában az értelmiségi részvállalás. Keményebb megfogalmazásban (Bárdi 1998) ez úgy hangzik, hogy szó sincs nemzeti és nemzetiségi, kisebbségi és többségi, gazdasági és társadalmi *törésvonalak* kialakulásáról, csakis az értelmiség, az elit által vállalt konfrontációk, diskurzusok zajlanak, olykor a kelletténél-súlyánál drámaibb hangnemben, s amiről ez bizonyodik, az nem más, mint hogy a kultúrák közötti törésvonalak valójában az *elitek közötti törésvonalak*.

Vagyis a rendszerváltások ezredvégi programjában régióink minoritásai inkább a *vesztések és kárvallottak* oldalára kerültek, az elitek pedig a nyertesekére és a sikeresekére, s így *a kisebbségek egyértelműen az innováció-hiányos régióba szorultak*, mivel nem privatizálták maguknak sikerrel a politikai, gazdasági és nemzetközi kapcsolati tér egyes szegmenseit. A határon túli kisebbségek esetében is főképp az anyaországi gazdasági és politikai ügybonyolítók jutottak sikerre, akiknek kezében immár a hazai privatizáció révén meglehetősen tőkék összpontosultak – vagyis *a kisebbségi elitek javarészt a magyarországi elitek befolyása alá kerültek*, és sok esetben a (kisebbség)politikában jelenítik meg a hazai elitküzdelmek helyi változatait. Ennek számos változatát megtaláljuk a németországi törököknél, a londoni íreknél, a brüsszeli flamandoknál, a párizsi bretonoknál, lyoni meghrebieknél, a finnországi lappoknál vagy a romániai szászoknál és bulgáriai zsidóknál is. A vesztesek és kárvallottak pedig hol a másodosztályú állampolgári státus miatt, hol a kollektív különjogok hiánya vagy diszkriminatív állapot elszenvéde miatt, hol szimpla közigazgatási határáthelyezés miatt, hol más egyéb ok miatt ugyancsak átélik, hogy az elitek térnyerése egyértelműen az ő számlájukra történik, akár része ennek a folyamatnak a deklarált periferizáltság, az aluliskolázottság, a mesterségesen visszaszorított kulturális tőkehasználat, és a fejlődésben elmaradott gazdaság stb., akár nem.

A másik alapvető ok, amely miatt a kisebbségi érdekreprezentáció éppúgy lehanyatlott, már komplexebb, s nem pusztán az elbizonytalanodott kisebbségi identitás személyes átélésével indokolható. Ez a kelet-európai kisebbségek történeti státusa vagy jogfolytonos helyzete miatti *konfliktuskényszer*, melynek számos oka van, és még több ürügye lehet. Ilyen például a határok merevsége, az intézményes-jogi úton korlátozott mozgástér, az északi útlevelűnió, a schengeni törvények, a nemzeti asszimilációs tendenciák sora, a kultúraidegen termelő ágazatok telepítése a kisebbségi tájegységekbe, az etnikai homogenizáció fél évszázados programja, az erőltetett iparosítás és „modernizáció” évtizedes tendenciái, a legitim politikai érdekvényesítés korlátai stb. Mindenesetre nem pusztán a hamis közvélekedés szerint lett vesztese a kelet-európai átalakulásoknak a kisebbségek többsége. Ez állítás igazolására szolgálhat példaként a „rendszerváltások” jeles napjai óta eltelt közel egy évtized, amely időszakban a kisebbségi térségekben is „politikai *innováció*” ment végbe, amely egyszerre adott teret a kisebbségi politizálás for-

máldemokratikus és önszervező erőinek a *politikai tőke* felhalmozására és szűk körű *ki-sajátítására* (ami a Vajdaságtól, Szlovákián át az RMDSZ-ig látványos purparlékban fejeződött ki az elmúlt években), továbbá a *pluralizálódásra*, amelynek tényleges haszonvételéhez nem voltak meg a helyi történelmi tapasztalatok. Ezenfelül a többségi állam a kisebbségi erőmegosztás direkt technikái nélkül is *kényszerpályákra* tudta terelni a nyugati típusú vállalkozói modernizáció útjára igyekvő kisebbségi társadalmat.

Kíséri ezt a politikai- és minoritás-modernizációt az is, hogy a regionális elmaradottság sajátos piramis-alakot ölt a régió egyes országainak az Európai Unióhoz való viszonyában. Az elmaradottsági piramis, amely Brüsszeltől Észtorszáig és a Fekete-tengerig terjedő mezőben egy fekvő háromszöggel ábrázolható, függetlenül attól, hogy Kelet és Nyugat, kereszténység és ortodoxia korridorával lezárt maradt, napjainkra már ki van téve annak is, hogy az extenzív tőkés fejlődés növekedési határai nagyjából ezen a tájon érnek véget, s mivel a fejlett gazdaságok beruházásai egyre inkább befelé fordulnak, a tőkekihelyezés sem járhatott áldásos hatással a kelet-európai zóna fejlesztésére nézve. Drámaibb megfogalmazásban ez úgy hangzik, hogy a vasfüggöny áthelyezése történt meg egy (magyar) országhatárral odébb..., miközben az európai integrációs folyamat magyarországi tapasztalatainak kisebbségi szempontból ígéretes és sajnálatos tendenciái nem egyértelműen a „trianonizált” világ továbbéléséről tanúskodnak, hanem arról, hogy a regionális válságciklusok nemhogy nem állnak meg a Lajtánál, de épp az importált minták révén meghonosított tőkeakkumulációs folyamat lett az, amely Magyarországot ugyancsak a *félperifériákra* számúzi, s vele vagy mögötte a hátrányos helyzetű térségek, kisebbségek lakta övezetek mégiscsak egy tömbbe, egy pufferezónába kerülnek. (Lásd erről pl. Bodó Barna tanulmányát in Cholnoky 2001.)

Mindeme változó keretek, ha szorongatóak voltak is az uniós csatlakozási programok előestéjén, még összességben húzódtak, s a kiszolgáltatottabbá lett kisebbségek még nyilvánvalóbban testesítik meg azt az értéket, amelyet a származási- vagy identitás-állapotukba kapaszkodás kínálhat. A leglátványosabban jelenik meg ez például a magyarországi cigányság ön-identifikációs stratégiáiban, beleértve a strasbourgi „diaszpórát” vagy a kanadai kitepedési törekvéseket (lásd erről Hajnal László Endre és Hell István tanulmányát, 2002.), de szélesebb horizonton az európai cigánykaraván-kérdés francia és brit szabályozási módjait is említhetem összehasonlító példaként. Mind a magyarországi politikai közgondolkodásban, mind a kisebbségi értékszemléletben egyformán jelen van az a meggyőződés, hogy az „egyenlőségtársadalom” eszményét keresve az abban jól pozícionáltak, informális csatornáikat praktikusán kiépítők és fenntartók, majd a privatizáció folyamatában tőkeképes vállalkozóként jelentkezők képesek azt a fajta piaci modernizációs stratégiát kialakítani, amelynek nem csupán a hozott tulajdon az alapja, hanem a másfajta tőketulajdon (pl. kapcsolati, szellemi, kulturális, identitás-tőkék) ügyes konvertálása és racionális mozgósítása is (vö. Hajnal 2000). Az értékörzésnek és a szimbolikus tőkék konvertálásának vagy gyarapításának technikái az 1990 utáni kelet-európai kisebbségi léthelyzetben megannyi fals formát öltöttek: a tudástőke értékesítésében például egyfelől a külföldi értékesítés, az anyaországba költözés, a diaszpórába menekülés volt esélyes megoldás, másfelől pedig az ennek elkerülésére kialakított *önreprezentáció* olyan formái váltak általánossá, amilyenek például a politikai pártalakítás, mozgalomszervezés, hazai és nemzetközi porondon vállalt nyilvános kisebbségképviselés, európai érdekvédelmi és kisebbségjogi mezőben vállalt megjelenés stb. Nem részletezve itt a legrosszabb változatokat, érdemes azért említeni a kisebbségi léthelyzet és megmaradás érdekében vállalt olyan nonkonform megoldásokat, amilyeneket a nem legitim társadalmi *adaptációs mechanizmusok* köréhez lehet sorolni, így az önerős „talpon maradás” adek-

vát formájaként a behódolást a térség maffiáinak – egyszóval nem veszve el a részletekben, elegendő annyit regisztrálni, hogy a *kisebbségi önérvényesítés* leginkább a „túlélőművészet” egyik formája lett, de a gyakorlatban javarészt rejtett, „illegális” formában nyilvánul meg, ezért azt a kérdést: miként reprezentálódnak a kisebbségi törekvések az átmenet időszakának közpolitikai folyamatában, valószerűsíthetően nem lehet megválaszolni annak mérésével, hány üzem, hány szolgáltatás, hányféle hiányszakma vagy speciális tőketípus képes megélni ugyanazon a politikai érdekpiacon vagy európai kapcsolatépítési hálózat segítségével. Ugyanakkor (vagy éppen az itt említett folyamatok hatásaként) fokozottan érvényesülnek ezek a válságjegyek a kisebbségi térben: a hagyományos térségek megélhetési szerkezetének változása (pontosabban drámai leromlása) egyértelműen jelzi, hogy a legkülönbébb kisebbségi önreprezentációk elértéktelenedése csakis azon az úton állítható meg, amelyen a kelet-európai gazdaságok ez idő szerint nem tudnak vagy nem kívánnak haladni. Nincs az a szlovák fejlesztési tanácsadó, aki éppen a szlovákiai magyarok lakta térség fejlesztésében látna biztos jövőt, s ebben intézményes támogatással is számolhatna; nincs az a beregszászi értelmiségi, aki párthovatartozástól függetlenül fölismerné az elitek kooperációjának jelentőségét, és a tudástőke működésbe hozatalának fontosságát szélesebb körben el tudná fogadtatni; s alig van olyan pozsonyi magyar értelmiségi, aki szélesebb körben is érvényt tudna szerezni annak a véleménynek, hogy az európai integrálódás kérdései csoportszinten a pluralizmus és az alternatívák perspektíváit tartalmazzák, éppenséggel a kisebbségeket óvó-védő módon, viszont individuális szinten mindezt az asszimiláció és a súlyos túlélési gondok kísérik a meghasonlott nemzettudatok, a le- vagy átépülő politikai érdekterek mentén...

A hátrányos helyzetbe került térségekben tehát a perszonális, a csoportszintű, a területi egységben vagy lokális kezdeményezések formájában megjelenő kisebbségi cselekvés reménytelensége, avagy maga a *mentális dezintegráció* az, ami a létező depressziós hatásokat nem tompítja, hanem felerősíti. A kisebbségi önmegfogalmazások inherens értékkel bírnak bizonyos etnopolitikai piacon, de részint már a sikerképtelen kisebbségek számára is ellenszenvesen és veszélyesen „biopolitikai” színezetet öltenek, melyre evidens válasz a jobboldalra tolódás veszélye szerte Európában, részint pedig ugyanez a politikai színezet ellenszenves a többségi társadalmak számára is, mint egyéb téren sikertelen innováció etnizálódással fenyegető megoldása. Mindezek – ahol egyáltalán megfogalmazódnak – nem a konszenzuseresés felé mozdulást segítik elő, hanem a belső (társadalmi, kisebbségi) összetartozást lehetetlenítik el, s talmi értékévé változtatják a kisebbségi többletjogra, igényekre, kompenzációkra vonatkozó legitim törekvéseket is.

Az integrációs és strukturális dezintegrálódási folyamat

Az európai egységesülési folyamat dinamikája majdnem kézenfekvő módon kellene, hogy kihasson a kisebbségi léthelyzetben élőkre. A nemzetállami kereteket meghaladó uniós politikai innováció időszakában azonban a kisebbségi léthelyzetben átélt „másodosztályúság” teljességgel alárendelődik a szétesett politikájú és gazdaságú államok integrációs politikájának, mind a nemzeti keretek közöttinek, mind pedig az *európai birodalom-építési folyamatnak*. A kisebbségi léthelyzetben élők úgy látják, hogy az országok közötti kulturális különbségek és kisebbségjogi viták ma már sokkal kevésbé lényegesek, mint az eliteken és magukon a kisebbségi társadalmakon belüli törésvonalak, konfrontációk és marakodások. Az ellentétek alapját pedig a tulajdonviszonyokban nevezik meg, a konfliktusok megnyilvánulásában pedig a nem kormányzati szervezetek, önkormányzati intézmények és civiltársadalmi kezdeményezések közötti kölcsönkapcsolato-

kat látják reprezentálódni. Úgy vélik: bár lehet nyelvpolitikai, intézményalapítási, kisebbségi önmegjelenítést szolgáló konfliktusokat megnevezni (mint amelyek a kisebbségek helyzetét reménytelenné teszik), ezek azonban gyakorta elemi konszenzushiányt tartalmaznak inkább. A belső törésvonalak egyrészt eszmeiek, másrészt stratégiaiak, harmadrészt a külkapcsolatokat illetőek, s még ezek mellett érvényesül a meglévő erőforrások felhasználásának módja is. Meglehetősen nagy területi eltérések vannak a kisebbségi értelmiségi státuscsoportok, illetve a vallási-kulturális csoportok között és a belső kapcsolathálózaton túlélő csoportkapcsolatok terén is, amelyek nem teszik lehetővé, hogy akár csak a belső konszenzus is kialakuljon. Így a kisebbség – mint kisebbség – integráltsága oly mértékben romlik, hogy képtelen immár önmagát vagy szűk körű csoportérdekeit a többségi elv alapján érvényesíteni a kisebbségi léthelyzet hozta kihívások alkalmával, s ennek nyomán esélytelen az integrációt másként felfogni, mint kívülről kényszerített többlepcsős asszimilációs stratégiát.

Ennek a helyzetnek legalább kétféle következménye előre látható: egyrészt az, hogy a kisebbségi állapottal kapcsolatos vélekedésekben, célokban és képviselési tevékenységben egyre nehezebb lesz kollektív érdekekre hivatkozni, s aki megteszi, egyre nehezebben fogja tudni lemosni magáról, hogy a kollektív érdek címén saját (gazdasági, politikai) érvényesülésének célját kívánja megvalósítani egy „polarizált identitás” formájában; ugyanakkor Magyarország várható európai csatlakozása után még nehezebb lesz az anyaországi és kisebbségi kapcsolatokat legalább azon a szinten tartani, amelyen eddig voltak, illetve kérdés marad, hogy a magyar elitek számára lesz-e még jelentősége annak, hogy a kisebbségek túlélését segítő tevékenységgel könnyítheti azok önmagukról leküzdhetetlen gondjait. A kisebbségi érdekközvetítők közül sokan drámaira fordítják a helyzetértékelést, s úgy nyilatkoznak, hogy Magyarország számára a kisebbségek kérdése csak addig kérdés, amíg az politikai érv, „etnobiznisz” marad, s a mérhetően csökkenő létszámú határon túli, illetve növekvő arányú magyarországi kisebbségek számára pedig mindvégig elsődleges szempont marad önmaguk létük politikai szintű reprezentációja. Ezt azonban nem utolsósorban a struktúrák elbizonytalanodása kíséri, amelyek világosan áttekinthetőek voltak még a nyolcvanas években is, de elmaszatólódtak a kilencvenes évekre. A kisebbségi léthelyzet vállalásának, értékelésének módja és értéktartalma sem maradhatott térben és időben ugyanolyan, mint korábban. A kisebbségek mind a politikai, mind a nyelvi-kulturális diskurzusokban jóval megosztottabbak lettek, „szétintegrálódtak”, önszerveződésük szintje egyre képtelenebbül eltávolodik az önrekonstrukció vagy a reintegráció szükséges szintjeitől. S míg korábban a politikai érdekérvényesítés útján elindult kisebbségi párhuzamos pályán haladhatott a gazdasági érvényesülés útján elindultakkal, addig ma már az *aszimmetrikus viszonyok* lettek úrrá. Minimálisan kétszintűvé, kettős érdekűvé és céljait tekintve is ellentétessé váltak ezek a törekvések: a kisebbségek számára egyfelől létezik egy „idegen elit” (tőle eltávolodott, kormányzati tényezővé vált, a kisebbségi kérdésekről politikai vagy képviselési döntésszintekről szóló, vagy épp az európai adminisztráció szempontjait képviselőként), másfelől pedig a *helyi elit*, amely a másfajta alkalmazkodási, cselekvési, behódolási vagy ellenállási szempontok miatt egészen más célokért hajlandó csak megnyilatkozni. Modernizációs vagy innovációs metaszintben ez úgy is fogalmazható, hogy az idegen elit *univerzális, központi* szemléletű modernizációt szorgalmaz, a helyi elit pedig igen pragmatikusan és modernizáció-képtelenül a szocializmus erőszakolta *provinciális* megoldások és értékvilágok mentén gondolkodik, e két törekvés pedig semmiféle eséllyel sem találkozik össze a kisebbségek érdekében.

A kulcsfogalmat több kisebbségi térben és eltérő politikai közgondolkodás mentén is abban fogalmazzák meg, hogy a kelet-európai modernizációs és tökélekpőződési folya-

matban immár korántsem elégséges a politikai állam és a kisebbségek vitáját konszenzus-szintre segíteni, hanem ennek sikere és egyáltalán az alkufolyamat megkezdődésének szükséges előfeltétele érdekében az anyaországi többség/diaszpóra kisebbség kapcsolatának tisztázására kellene vállalkozni. Ehhez nemcsak az anyaország és a kisebbségek viszonyát kellene ismételtelen tisztázni – abból kiindulva, hogy igen erős aszinkronitás alakult ki máris a kisebbségi helyzetűek anyaország-képét illetően –, hanem változtatni lenne érdemes, amennyiben egy-egy nemzetállam nem elégszik meg az „anyaország = gazdag ország” szereppel, midőn észreveszi, hogy kisebbségei körében kezd kialakulni egyfajta „nemzeti apátia”, amely szerint az anyaország olyan anyává vált, aki nem figyel már gyermekére... Például a romániai magyarság esetében, a magyar–magyar viszonyban nem pusztán presztízsmentésről van szó, hanem a *politikai innováció* szükségszerű elemeként azoknak a kapcsolati, kulturális, politikai tőkéknek és energiáknak mozgósításáról is, amelyek nélkül Magyarország az Európai Unióban is csak igen nagy presztízsveszteséggel jelenhet meg, mondván: hanyagolja kisebbségeit. Más léptékben, de ugyanez a helyzet az ukránai oroszok, a ciprusi törökök, a magyarországi szlovének vagy görögök, a németországi franciák vagy az itáliai szlovének körében is.

A kelet-európai integrációs mozgás és általában az integrálódási törekvések egyik alapkérdése tehát az lett, hogy az Unió bővítése együtt jár-e (vagy járhat-e egyáltalán) azaz, hogy nyomában ott vonulnak a csatlakozott országok kisebbségei, vagy pedig feleli azokat, miután sikerül fölemelkednie az európai magaslatokra...? A kisebbségek helyzetértékelése közelebb áll az utóbbihoz, olykor még azt is kiemelve, hogy az integrációs törekvések mentén fölálodott kisebbségi-egzisztenciális teherrel lehet ugyan a könnyebb fölemelkedés eszköze, de épp a gazdaság, a piac, a menekültek tömegei, a társadalmi kapcsolatok sokszálúsága miatt ez a jelképes elszakadás a térbeli integrálódás eszközeként olyan destabilizációt is hordozhat, amely magát az emelkedési folyamatot fogja megnehezíteni, s ebből nehezen kiegyensúlyozható bizonytalanságok is támadhatnak.

Az integrációs folyamat másik alapkérdése az lett, hogy az új *redistributív hatalommá* felnövekvő Unió, amely olyan *kooperációs találkozások* helyszíne immár, ahol nem hagyják érintetlenül a kisebbségi térben zajló politikai és gazdasági diskurzusokat. A kooperációk a „kisebbségek Európája” koncepcióban részint EU-eufóriával kísérték, részben erős kisebbségi szkepszissel. Ez utóbbira jól ismert példa a vajdasági, beregszászi, szlovákiai és romániai kisebbségi politikai csoportosulások ama stratégiája, hogy a két főváros közti relációk vonalán keresik a maguk „rákapaszkodási” megoldásait az „európai expresszre”, ezért a kisebbségi helyzetű magyar pártok és gazdasági vállalkozások messze nem lehetnek függetlenek a magyarországi politikai pártok és gazdasági vállalkozások mozgásaitól-változásaitól (Bárdi Nándor éleslátó megfigyelése).¹ A kooperációs találkozások, együttműködési megoldások egyrészt gyakorlatias szinten folyó események, üzletkötések, finanszírozási kezdeményezések, alkuk, piackeresési feladatok stb.; másrészt a kisebbségi létformában igen ritka revitalizálási stratégiák alapjai lehetnek, újraerő-

¹ Áttekintésem következtetései több ponton összecsengenek a „Globalizáció és nemzetépítés Közép-Európában” c. konferencián (1998. szeptember 17–18-án) Bárdi Nándortól, Biró A. Zoltántól, Mirmics Károlytól, Lőrincz Józseftől, Kovács Évától, Losoncz Alpartól és Öllös Lászlótól elhangzott referátumokkal, amelyekre több helyütt építke, ugyanakkor az olvasó konkrét helyi kutatásoktól is adatokat nyerhet a kiadványunkban közölt kisebbségkutatási esettanulmányokból.

sítő célokként értékelhetők; harmadrészt hozzájárulnak ahhoz is, hogy a kooperációk pusztán lehetőségei a magyar–magyar viszonylatban látszólag rendezett kapcsolat képzetét keltsék. Ez utóbbinak lehet része az is, hogy az anyaországot irigylendően szépnek, fejlődőnek, gazdagodónak látják, akár némi öncsalás árán, akár a kisebbségi dimenziókkal való összevetés alapján, s jobbára megállapítják azt is, hogy szép és gazdagodó ugyan, de nem a mi lehetőségeink hazája... (Bíró A. Zoltán megfigyelése, más térségi példán Kovács Éva is igazolta már). Ez a „fölfelé nézés”, az áhítat és a hódolat keveredik azzal a kisebbségi keserűséggel, hogy a magyar politikus számára a külföldi magyarság vagy politikai szövetséges, vagy pedig egy ellentétviszony megtestesítője, s ekként már korántsem ideális versenytárs. Így a kisebbségi pozícióból nézve Magyarország nemcsak redistributív új hatalom immár, amelynek az etnikai diskurzuson túl a kisebbséget instrumentalizáló szerepe is megerősödik, hanem olyan „szabadságot finanszírozó” szerepet is fölvelt, amelynek a kisebbségi magyar vállalkozók, munkavállalók, piackeresők vagy kereskedelmi közvetítők számára nincs is annyi kínálata, hogy ebben a szerepében el is lehessen fogadni. Ráadásul abban, hogy az integrációs törekvéseket másik oldalon a dezintegrációs folyamatok kísérik, az anyaország szerepe olybá tűnik, mintha bármiféle innováció csakis kívülről jöhetne a hátrányos helyzetű térségekbe. Hasonló a helyzet például a franciaországi maghrebi kisebbség vallási, kulturális és politikai piaci helyzetében is; az egyes kisebbségi kultúrákban, nyelvi, etnikai vagy kisebbségjogi törekvésekben az importált minták vagy az önerős fejlesztés sikeressége merül fel mint alapkérdés: a kooperációk kérdőjeleivé válnak az etnikakulturális térben zajló folyamatok az anyaországgal való kapcsolatok, a határok fölött átvívelő, illetőleg határok alatti rejtett zónákban föléledő, identitás-erősítő társadalmi cserekapcsolati mechanizmusok is. Tekintettel az utóbbi évek elemzéseire, ezek nyomán erős hipotézisként állítható, hogy a kisebbségek érdekmegjelenítése az integrációs folyamatban vagy igen alacsony és rejtett is (miként az íreké a brit kisebbségpolitikában), vagy pedig túlreprezentált (amilyen például a brüsszeli frankofón kultúráé az EU-n belül). A szociokulturális integrációk szétesése, a társadalomszerkezetek erodálódása minden kisebbségi térben azzal a következménnyel jár, hogy a történetileg tekintve erősen polgárosult, számos térségben (a biztos megélhetés előnyeit élvező kisebbségek is) elveszítették a létbiztonságot nyújtó munkahelyek, piacok, finansziális források, nyugdíjak, megélhetési módok és üzletképes tevékenységi területek java részét, sokszor nemcsak megélhetési forrásaikat, de települési-lakókörzeti túlélési lehetőségeiket is.

Egyik végkövetkeztetésként fontos megjegyezni, hogy például a kelet-európai kisebbség egységeit és összességét tekintve is érvényesen kimondható: *az unionizációs folyamatban a kisebbségek nem mint kisebbségek vesznek részt*, mert a túlélést korlátozó körülmények között nem a kisebbségi státus számít, nem az identitásvállalás a mértéke a piaci érvényesülésnek. Ugyanis a kisebbségi létállapotok történetileg sem kedveztek és ma sem kedveznek a kisebbségi önreprezentációnak, amely az etnikai-kulturális racionalitástól meglehetősen idegen attitűdöt igényel.

Etnikum-problémák és integrációs kihívások

Az európai integrációs folyamatok és az „elméleti regionalizálódással” kapcsolatos résztanulmányok igen eltérő nézőpontokból fogalmaznak régióról, regionalizációról, regionalizmusról, kisebbségi térségekről, illetve más, a tér és társadalom viszonyát új keretben tárgyaló jelenségekről (ide értve önkormányzatiságot, kisebbségjogot, identitás-reprezentációt, nyelvváltást, jogvédelmet, kétnyelvűséget, interetnikus vagy multikulturális

kölcsönhatásokat is). Tapasztalható egyfelől a nemzeti és regionális feltételek módosulása, az etnoszféra lassú átalakulása és az etnopolitikák megannyi szintjének kiépülése is, illetve az uniós centrumpolitika önkorlátozó átalakítása is „terítékre került”. Mindez az unalomig ismételtetett, körülvitatott „huntingtoni jóslat” formáját is ölti, holott a teória vitatói számos esetben hangsúlyozzák, hogy nem a civilizációs törésvonalak ügyét kellene piszkálni (erről vaskos szakirodalom áll rendelkezésre), hanem a hátrányos helyzetű, lemaradó, félperifériára szoruló vagy leszakadó kistérségek illetve nagytájak identitáskérdései érdemelnék végre közfigyelmet, mivel épp ezek a társadalmi terek rejtik a kisebbségi kérdések lényegét és mindennapi módon egzisztáló formáit.

Az európai politikai-strukturális átalakulások, kollíziók és a kelet-európai rendszerváltások elmúlt tíz esztendejében nemcsak a régió-kérdések definíciói kerültek ismét napirendre (egyebek közt az Unió programjában is), de a politikai rendszerek (nemzetek) autonómiájának és új szövetségének kérdései is a földrész közpolitikájának elemi részévé lettek. Miközben a demokratikus rendszer-legitimáció a poszt-szovjet államokban épphogy csak elkezdődött, a politikai értékfogalomként kezelt szuverenitás máris kicsúszni látszik kezükből. Az integrációs mozgások egyre erőteljesebben a politikai döntési szintek fölemelkedését eredményezik, miközben a látszat mégiscsak az, hogy a nagy európai közösség-építés igenis igényli a lokális szintek öntörvényű érvényesülését. A lokális/uniói kompetencia-szintek közötti huzavona eredményeként persze mindezt maguk az uniós intézmények és nem kevésbé az érintett államok is megfogalmazzák, ezért az europaizálódási elvárások a nemzetközi politika szintjein és normarendjében is a hatalmi döntésmechanizmusok decentralizálását, a regionális integrációk megerősödését, új struktúra kialakítását és intézményesítését irányozzák elő. Ennek a folyamatnak szinte természetes módon rendelődnek alá a kisebbségek, mégpedig vagy az oktrojált önállóság (magárahagyottság, perspektívátlanság, periferizáltság) élményével, vagy a sokkal magasabb szintű irányítás és a még központosítottabb politikai alárendeltség terén.

A „régión Európa” elképzelés (vagy összeurópai program?) azonban fölöttébb kényelmesen eltekint a *nemzetállami szintek alatti* önszerveződésektől mint az új társadalmi szerződések partnerétől. A regionalizációs program szükségképpen lemond a pragmatikus nemzeti érdekeknek alárendelt kisebbségi terek kívülről történő irányításától, ezzel lényegében elfordítja fejét attól az érdekérintettségtől, amely a kelet-európai, erősen áteticizálódott politikai atmoszférán belül megengedett vagy tiltott formában, mindenesetre az etnikus identitás tartalmaként fogalmazódik meg. Az Európai Unió legszívesebben kisebbségmentes lenne – mert a régiók eltérő szintjeinek összeegyeztetésén túl – éppen ezzel a problematikával támadt (és ezzel lesz is majd) a legtöbb gondja.

A kérdés ezért immáron épp az lett: tudatában vannak-e a korszakos ideák kialakítói annak, miképpen körvonalazódik a kisebbségiség azok tudatában, akik átélik? Milyen képzet, milyen forma, milyen kiterjedés számukra a minoritás? *Külsőleg determináltan* kap ugyan formát minden kisebbség a többség által, akár ha politikai vagy strukturális szerepét veszik, akár ha térben „fogható” állandósága a tét, ám a *belső tagoltsága*, a történelem szereplőinek *játéktere* így mellőztetik, s a helyi társadalmak minden életes valósága, sokarcúsága eltöröltetik, arcukat átszabhatónak tűnik előbb-utóbb. A kisebbségi térség mint megnevezhető parcellája a „tartályszerű” térfelfogásnak, egyfajta jelképes vagy valóságos „töltettel” is rendelkezik: ez az, ami például Borsodban a cigányság, Vajdaságban a magyarság, az Alföldön a kun konokság, másutt éppenséggel a protestáns meggyőződés, fundamentalizmus, modern „biopolitika” vagy épp a „Balti Egység” gondolata, az „Észak Dél ellen” közérzete, avagy a nyelvi-kulturális szeparatizmus számos formája is lehet. Ilyenfajta térségiség példája lehet a történelmi szerep alapján kialakult

minősége egy tájnak, amit persze gyakorta az uralmi és gazdasági környezet szabott meg, s a térbeli tartalmakat kiegészíthetik funkcionális sajátosságok is, mint a Csíki-medence esetében (lásd a KAM kutatásait, Biró, Bodó, Oláh, Gagy, Túros írásait), vagy épp a Balti Régió, a Kárpátok Eurorégió, az Észak-Olasz Régió, a Barrents-régió, az Oxitán régió és más kezdeményezések körülményeit tekintve. A régió-identitás s ezen belül a „táj minősége” persze függ a *közösségi tartalmaktól*, az életminőség szintjeitől, az identitások mélységétől és szilárdságától, az etnikai és kulturális specifikumoktól. A mentálisan formált régió-egységben, a „jelentéssel” térben fontosnak tartom a *társadalmi téri* közösen szabott élményét, közösen alakított normáit, a nyilvánosság szintjét és a politikai-kulturális vagy etnikai tolerancia kívánatos *értékét*, továbbá mindezek reprezentálódását, közös élményként „megjelenítődését”.

Ezekből fakad, vagy hozzájuk tartozik a társadalmi *tevékenység-struktúra* és az értékrend szerveződése, a belülről formált és szabályozott és ellenőrzött normarend, a függőségi viszonyok és kapcsolatháló *harmonikus* kezelése. A „saját régió” szabta térben a *szuverén helyi kultúra*, az etnikai csoportok sorsmeghatározottságának és definiált helyzetének belátása, életképes és *kollektív alakítása*, hatásainak (s így határainak) moderálása ugyancsak a regionális szerepkészlethez tartozik; a „jelölt” pozíciók és a formálódni képes szerepek, a patrónus–kliens-viszonyok *kiegyensúlyozottá* segítése, a társadalmi közlekedés rituáléinak áttekinthető rendszere szintúgy eszközei a regionális öntudatnak.

A mentális reprezentációk és a térbeliség kapcsolatában számos olyan elemet sorolhatnánk föl, melyek aligha könnyen definiálhatók (ezekből számosat fölmutat e kiadvány több szerzője is). Hogy például a mentális reprezentációkból mi kerül át a „mások számára készült”, ún. „publikus reprezentációba”, az például nemcsak a tér történeti felosztástartalmaitól, intézményes átszabásától, illetve az ez elleni represszió erősségétől, hullámainak, a politikai hatalom erejétől és a lokalitások védekező képességétől függ – itt a szlovákiai, kárpátaljai példák éppúgy érdekesek, mint a vajdaságiak vagy erdélyiek –, hanem attól a megkettőzöttségtől, melyet ez az állapot, a *perifériák harca a központ ellen* mint történelmi eseménysort tartósít. Engedjünk meg csupán egy apró példa a kutatásokból: a KAM elemzése alapján Biró A. Zoltán vezette le a regionális identitás kialakulásának azt a változatát, amelyben Hargita megye mint „a magyarok megyéje” s a „hargitaiság” mint egy szimbolikus, a hegytömb által elválasztott egyes alrégiók jelképes „minta-egysége” hozott létre olyan fals helyzetet, amelyben 1968 óta szinte a központi politikai hatalom által „felkínált” identitás-lehetőségként szolgált a régió, úgyannyira, hogy állandósult nyelvi elemek, szócsoporthoz, jelzők, publicisztikai lelkesültség, átfogó (burkosszerű) mentalitás kezdett megnyilvánulni a „legitimált egység” tartalmaként, zárójelbe téve a lokális identitások lehetőségét, létjogát is. E mesterkelt, a helyi identitást hivatalos és nem hivatalos magatartás-mintákra osztó, megkettőző, polarizáló hatásmechanizmus egy szűk helyi elit ügyévé tette a regionális identitás kialakításának, elfogadtatásának kérdését, olyan politikai alkuként szolgált tehát, melyben büntudat kellett, hogy kísérje a saját, fenntartott identitást, szemben a makroregionális képzet kínálta stratégiával (Biró 1992). Más térségben is eredhet hamis identitás a *publikus reprezentáció kívülről befolyásolt* szintjén (Szakál 1997), de megmaradhat a helyi társadalmak szintjén olyan politikai magatartás, életfilozófia, problémakezelési gyakorlat és pszichikus azonosságélmény is, mely társadalom- vagy politikatörténeti szempontból, akár a *stigmatizálódás* árán is (Bourdieu 1985), vállalja a maga másságát, szuverén értékékképzését, hagyománytartó karakterét.

Végül soron minden kisebbségi értéktudat, amelynek egyik formája, hogy a *regionalizmus még hiányzó mozgalma* helyett a helyi társadalmat nevezi ki a nemzet helyébe, a

régiót teszi a lokálisan még kezelhető makroegység képzetébe, s elveti a centralizmus minden sémáját, radikális kritikát gyakorolva az állam ellen egy önkormányzati típusú szociális terv szorgalmazásával, hozzájárulhat ahhoz, hogy a kisebbségi identitás prioritásának elve, érzése alapján a helyi tudat a kulturális diverzitást többre értékeli, mint a makropolitika bármely más képződményét (Voutat 1992).

A lokalitás, amely – mint minden nagyobb társadalmi térben – a régió szerves társadalmi közegét adja, a kisebbségi-etnikai identitástudat „objektív” valóságába ágyazódik, s ekként a nemzeti közösségnek és a történeti múltnak is külső formája. Az etnikai identitás – mint szimbólum a társadalmi erőrendszerben – saját energiáival képes az érdekeket és erőviszonyokat befolyásolni. A védekező, kisebbségbe szorult etnikai öntudat emiatt rendszerint gyorsítja, katalizálja is az etnikai csoportok körüli rokonszenvek és ellenszenvek kialakulását, elnyomásuk érdekének megfogalmazódását, akár szemben az államokkal s szemben a kívülről megtervezett regionális egységekkel.

Szimbolikus erőtöbbletről, mélyen tudatosult hatóanyagról van tehát szó az etnikus identitás esetében, amely a kisebbségi szereptudatnak, a sorsazonosság rendszerének, rendjének tartósítója. Dehát hol vannak e sajátos, öntörvényű rend tartóoszlopai? Miként keletkezik s miképpen maradhat fenn a hagyomány az etnikai csoportok tudatában, értékrendjében? Hogyan és miért jelenik meg az etnikus identitás, miként képes egyéneket, csoportokat, tömegeket, mozgalmakat megindítani?

Az etnikai szervezethez reménye feszültséget szül az egycélú mozgalomban és az etnikumok közötti kapcsolatokban. Ezeknek egyik oka a regionális, kulturális, gazdasági, illetve területi különbségek – jól ismert meglete vagy legalább alapvonásaiban felismert – formája. Az etnikumok geopolitikája persze nem csupán a regionális szemléletet vagy a történelmileg kialakult térségi problémák kezelésének modelljét nyújtotta. A geopolitika, amely mint politika tételezetten egységes élettartományokról szól, „szervessé” szeretné tenni a nemzetektől meghatározott érdekerületeket, amelyek kisajátítása a hatalmi politika eszközével nem célszerű. A nemzeti önérdék érvényesítése épp ezért korlátozó a *szomszéd nemzetek ellenében*, ezért sérti az önrendelkezés elvét. A gyöngébb fél számára csupán a beletörődés és konfliktusvállalás marad, a kiegyezések pedig kivétel nélkül időlegek. A „primér nemzetek” (vagyis az etnikai kisebbségek) és a „szekunder nemzetek” (vagyis a modern polgári államnemzetek) politikai nemzettudata több mint másfélszáz éve térségi konfliktusokat szül – ha csak a közvetlen földrajzi környezetünket, Közép- és Kelet-Európát, a Balkánt vagy akár Afrikát nézzük. A nyelvi közösségek (mint „akaratlan nemzetek”) és az állam nélküli nemzetek közösségei azt a *geopolitikai érdeket* jelentik egy-egy földrészen vagy régió belül, amelyben a centrum–periféria-viszonyok tagolják a politikai mezőt. E tagoltság úgyszintén történeti gyökerű, s itt most csupán arra kell utalni, hogy számos korábbi geopolitikának új változatát tapasztaljuk a huszadik századi etnikai-kisebbségi mozgalmak föléledésében vagy a diaszpórák esetében. Európában az első világháború utáni rendezés ellentmondásos, következetlen módon, ám a nemzeti vagy etnikai önrendelkezés elvének alapvető megsértésével történt meg. A nyelvi, a kulturális, a politikai és önkormányzati célokkal jelentkező mai nyugat-európai etnoregionális mozgalmak már nem romantikus követelésekkel, nem „visszaarchaizált” népi kultúrával, nem ősi „államiság-tudattal” fogalmazzák meg magukat, hanem az államokkal szembeni oppozícióval. S ha a makropolitika egy európai léptékű unióban érdekelt, ezt el kell tudnia fogadtatni a kisebbségekkel is...

Viszont a nyelvi és kulturális kisebbségek javarészt állam nélküli etnikumok vagy diaszpórák. Gazdasági fejlettségük különbségei, a nyelvi környezet alapvető hatása, az „állami történetírás” és oktatás nemzetcentrikussága egyértelműen a kisebbségi jogok ellen

hat. E „belső kolonizáció” mellett a legkülönbébb szeparatizmusok, anticolonialista törekvések, terrorakciók és helyi polgárháborúk, igen kemény kormányválságok és igazgatási-politikai kudarcok történnek. Az etnikumok új hulláma és jelentkezésük időbeli egyezése több okra is visszavezethető. De egyik alapvető ok a nyugat-európai integrációs folyamat volt, amely az ötvenes évek gazdasági-katonai-politikai unionizmusa szellemében nem volt tekintettel a nem domináns etnikumok jelenlétére, s nemzetek fölötti konföderációkat, szupranacionális fejlődést ígért, amelyben a föderalista vagy autonomista törekvéseknek nemigen lehetett szava. További ok a gazdasági-társadalmi elmaradottság térbeli eloszlása: a kisebbségek által lakott területek szociális elmaradottságát csupán súlyosbították a fejlődési perspektívákat rontó etnikai alávetettség helyzettudatok, az identitás-fosztás élményei. Ezenfelül a szociális és a kisebbségi alárendeltség, a „másodosztályú” állampolgáriság a kisebbségek társadalmi összetételére is kihat: a csaknem kivétel nélkül kiszolgáltatott és alsóbb néposztályokból álló etnikai szféra mindenütt joggal sérelmezheti „szándékos” és „tudatos” háttérbe szorítását. A közigazgatási alárendeltség, sőt: a jobbra egyértelművé lett periferizáltság (szélre szorultság) is egyre szembevetőbb mindenütt, ahol az „etno-szféra” jelen van, s annál erőteljesebben, minél inkább és minél többször központi bürokrácia vagy politikai technokrácia dönt a helyi érdekekről és perspektívákról, etnikai szabadságállapotról vagy érdekérintettségéről.

Gyakorta civilizációs válság is fenyegeti az etnikai csoportokat: a nyelvhasználat korlátozottsága, az állami nyelv kényszerű fölvétele, az iparosodás hatására megindult társadalomszervezeti szétszóródás, az etnikumok beolvadását siettető helyi politizálás, a közösségi életelvek lazulása, a közösségi vagy családi kapcsolatok ritkulása, az elgyökértelenedés élménye és a kitaszítottság jelensége mind-mind identitás-fosztó hatásúak, s ezek szerte Nyugat-Európában nagyjából egy időben hatottak erőltetett asszimilációként. Ahogy a nemzettudathoz szomszéd nemzetek és más tradíciójú népek kellenek, a regionalizmushoz is hagyomány, tudatosan őrzött eredetiség kell, valamint „valaki más” az ellenoldalon, aki ellen irányul a cselekvés. A kisebbségi különbségek legfőbb ténye: az eredet, a származás geográfiai meghatározottsága, a kultúra és a faji jelleg befolyásolta humán karakter. A másik fő momentum: az adott népesség körülírható jelenléte bizonyos korszakban és bizonyos társadalmi térben, lokálisan érvényes értékrendben. A harmadik sajátosság: a kivetettség, a kiválás és az asszimilációra szántság. Ezek együtt és külön-külön is az etnikai alávetettség, a kiszolgáltatottság elemi élményét eredményezik. Az „egységes” nemzettel szembeni kisebbségi ellenállás fő területe lehet egy-egy regionális társadalmi problematika, modernizációs elmaradottság, tradicionális szerep és kultúra elvesztése, vagy a nyelv és a vallás is, főleg olyan területeken, ahol a nyelv vagy a hit a többségtől való függetlenség jelképe. A regionalista mozgalmak nevében lassan egy évszázada már kisebbségi politikuskok lépnek föl, s elsősorban a hatalmi koncentrációt bírálják, így társra találnak emitt a jobb-, amott a baloldali pártokban. A kisebbségi tudat képviselői nem az archaikus, polgári fejlődés előtti állapotokat sírják vissza, hanem a hatalomátruházás és a regionális vagy a szövetségi formájú decentralizálás eléréseért küzdenek, az etnikai elidegenedés, a hatalmi centrumok belső gyarmatosító törekvései és elidegenítő befolyásai ellen tiltakoznak.

Ugyanakkor az egyes országok az etnikai ellenállási mozgalmakkal szembeni küzdelemben gyakorta egymásra sandítanak. A demokratikus berendezkedésnek (a hagyományos állampolgári szabadságelvek alapján) meg kellett volna felelnie az etnikai csoportok kívánságainak, s az európai demokráciák meg kellett, hogy próbálják a kisebbségi státust nagyon liberális módon kezelni. Elveszett az államegység illúziója, a hatalom mindenhatóságának vágyképe – mégis meg kellett alkotni a kisebbségvédelmi törvényeket. Maga az Európai Közösség is regionálisan tagolt gazdaságok rendszere, regionális

tanácsai vannak, melyek közelről, a helyi gazdasági és szervezeti rendszerről azt a tapasztalatot szerezhették, hogy a helyi-területi decentralizáció nélkül megbénulnak a vidékek. Lassan elkövetkezett az a korszak, amikor már lehetetlen volt alkotmányos keret nélkül szabályozni a regionális kérdéseket, s ma már visszafordíthatatlan ez a folyamat.

Mindez a szervezeti-intézményes és közösségi átváltozás, mondhatnánk térszemléleti reform azért is alapvető fontosságú, mert a „megbonthatatlan” fiktív *államegység* kétszáz éves központositottsága után teszi fölszabadulttá, önerejére támaszkodóvá és megújulási-képessé a kisebbségi/etnikai és regionális mentalitást, s teszi megállíthatóvá az etnikai elidegenedés és a civilizációs válságok szétterjedését, sőt a szeparatizmusok elburjánzását is. A politikai akarattá formált tájegységi és kisebbségi törekvések ugyanis fölhasználják a meglévő intézményi kereteket a maguk lokális céljainak erősítésére, mozgósítják a közvéleményt és elégedetlenségüknek nem parlamenti úton adnak hangot, hanem az államválságok rémképének földidézésével a parlamenten kívüli nyomásgyakorlás eszközével élnek és érvelnek. Az etnosz mint kulturális közösség, a térben, mégpedig a lokálisan körülírható szuverén térben fogalmazza meg magát, s társadalmi erővel intézményesíti tömörülési, érdekérvényesítési, mozgalmi alternatíváit, korlátozva az államot s kierőszovalva a saját célok államon belüli és nemzetközi képviseletét. Ha pedig így nem megy, megmarad rejtett, államellenes, államhatároktól független, közöttük és alattuk is áthúzódó latens identitástudatként.

A politikai akarat és a mindennapi élet politikai gyakorlata persze nem mindenkor fejeződik ki egycélú mozgalmak, lokális forradalmak vagy civiltársadalmi ellenállások formájában. A társadalmi cselekvés kontinuitása és a változás gyorsasága sokszor egyértelműen jelzi a kisebbségi egyén vagy csoport hovatartozását. Minél gyakoribb, hogy elnyomják vagy manipulációkkal elszintelenítik az etnikai csoport önmegjelenítését, annál sűrűbben megyesik, hogy a kisebbségi csoport önigazolásra szorul, sértettségbe vonul vagy szimbólumok formájában őrzi meg az etnikus jegyeit. Az etnikai jelképek között gyakori a vélt-képzelt-vágyott összetartozástudat, az egység képze. Ahogy a fennálló hatalmaknak, úgy a kisebbségbe szorultaknak, a szimbolikus csoportoknak vagy szubkultúráknak is jellemzője az egység képze, a szilárd összetartozás tudata. A kisebbségi-ség rokon a demokratikus társadalmi berendezkedés közérzetével: az egyöntetűség, a hasonlóság, a közös származástudat fantáziaképe jószerivel a citoyen képével keveredett immár. A saját helyzet érzékelése a társadalmi ranglétrán olykor igen csalóka is lehet, ugyanakkor a fölemelkedettség, a rangtartás, a polgári miliőbe tartozás tudata még ama kisebbségi csoportok között is megjelenik, amelyek egyébként alávetettnek, kizsákmányoltak, perifériára szorítottak mondják magukat. A szimbolikus vezérkeresés, a válságmegoldásra „szántság”, a predesztináltság, a historikus folytonosság tudata nemcsak a válságkorszakokban, hanem a közösségek harmonikus életszakaszában is kialakulhat. A vertség tudata, a helyzetek megváltozásának reménye, a kiválasztottság élménye, a diszkrimináció felülről irányítottágának fölismerése, valamint a kollektív önérvényesítés érdekében a belső (szervezeti vagy személyi) hierarchia alapos ismerete megkülönböztethető másságtudatot, kollektív ellenállásérzést, lokális szolidaritást involvál, amelyet a csoporton belüli egyenlőség – mint összetartó erő – képze, az ösztönös ellenállás a fennhatóságoknak és hódoltatóknak, a család egységének és a település védő-óvó funkciójának képze stb. már-már olyan politikai jelentőségű változások alakítói, amelyeknek szélsőségesebb példáit az egységük illúziójától megfosztott kelet-európai államok a lehetségesnél is nehezebben tudnak kezelni. Az új etnikai identitások, a megváltozott tartalmú szolidaritás, esetenként az etnocentrikus bezárkózás követelése olyan létfolytonos-

ságot, származáshitét és élet-jogosultságot reklamálnak, amelyek pótolják (olykor a nemlétező) összetartozást is.

A különbség érzékelése, a mások másságának megfogalmazása én-tudatot ad, bár a társadalmi helyzet átélése mindig relatív pozíciótól függ. Az elkülönülés, a társadalmi távolság tartása többé-kevésbé körülhatárolható „kultúrterületet” jelent, annál inkább, minél több kölcsönhatás van az egymás közelében élők között. A hiányt, amely szétomlani hagyná a kisebbségi csoportot, jobbra az elkülönülés fokozásával pótolják, mert ez erősíti a belső összetartozás és azonosulás kereteit. Az elkülönülés gyakorta erőszakos, s még ha kívülről a falakat senki sem emeli magasabbra a közösség körül, az önként hordja a téglákat maga köré. A stabil, elszigetelt közösség olyan kulturális terület, amely nem térbeli megfontolások, hanem pszichés motivációk miatt korlátozza a környezettel való kommunikáció feltételeit. Ez lehet alapja, indoka az etnocentrikus zártágnak, a revanstudatnak, a rasszizmusnak is. Nincs persze speciálisan kisebbségi tér – de vannak kisebbségi sajátosságokat tükröző terek: temetők például, kultikus helyek, jelképi erejű kulturális areák, nyelvi terek, népszokások, családi értékkövetések, házassodási-párvalasztási övezetek, kommunikációs áthatások, érzékenységek és más kölcsönösen meghatározó dimenziók. De a kisebbség „alkalmazkodása”, változási-asszimilációs hajlandósága sosem lehet teljes, sosem kerülheti el az enyhébb normasértést. S éppen mert a kultúrák, akármilyen zártak is, sosem statikus egységek, átélhetik, hogy nap mint nap megerősítést vagy büntetést kapnak, hogy szándékuk ellenére változniuk kell, hogy híveik nem tudnak kizárólagosan az etnikai létben kiteljesedni, hanem átengedik magukon a kultúra egyetemesebb hatásait is. Kézenfekvőnek látszik, hogy itt vannak a hiányok pótlására, a félelmekre és megfélemlítésekre válaszként kialakuló mozgalom-szervezés kisebbségi gyökerei. Az etnicisztikus ideológiát persze a mindenkori hatalom és hivatalossá vált intézményei is támogatják – jóllehet, nem abban a formában, hogy az „elveszett természetesség”, az „ősi természetesség” pótlására fölerősítik a meglévő etnikai-kisebbségi jelenségek dinamikáját. Inkább az elnyomott és kizárt rétegek hamis folklórját („falsflórját”) szorgalmazzák és propagálják, az értékválság mélységéig hatoló manipulációkat használják ki a fogyasztói típusú társadalmi modell kialakításához, a szüntelen felülkerekedés igényét és az egyenrangúság-igény viselkedési mintáit szabályozzák úgy, hogy a polgári tiltakozások kioltásák, kölcsönösen elnyomják és korlátozzák egymást, magyarán alig érik el a hatalomviselő hivatalnokokat, az etnikai konfliktusokért felelősöket.

Az etnikus lét folytonosságában a legjelentősebb szerepe a kollektív emlékezetnek van. Talán jelentősebb, mint a területi egységnek, a származási közösség meglétének vagy az etnokulturális elkülönültségnek. A sajátos életmódminták és modellek kölcsönhatása, a köznapi kommunikáció nyelve vagy a társadalmi kapcsolatok főbb formái megváltozhatnak, a mindennapi lét „beolvadhat” a környezetbe, a társadalmi „nagy egészbe” – de ha a gyökerek tudata megvan, épséges maradhat a kisebbség – mint erre (s adott esetben az ellenkezőjére is) számos példát nyújtanak az itt közölt tanulmányok is.

Az etnikus jegyek számos formája konzerválódik a hagyományokban. Ezek megőrzéséért a politikai küzdelmekben is harc folyik, s ez ismét tartósítja a csoportszintű sajátosságokat. A „mátság” ellen ható legfőbb törekvés, az egységesítés pedig kifejezetten hívja a megőrzött identitásjegyeket, s mintegy segít azoknak visszhangozni a kollektív értékelveket, akik képesek ezeket plasztikussá tenni, elérhetőnek mutatni. A kollektív értékelveket a történelmi és társadalmi változások „rövid szakaszaitól” szinte független „hosszú szakaszokat” alkotnak, olyan sajátos entitást, amely a plurális társadalmi térben kap szerepet a legkönnyebben. A társadalmi tér pedig annál szűkebb, minél kevesebb „mátság” fér el benne. A „hosszú szakaszok” egyúttal jövőképek, perspektívák is, tehát

olyan normák, cselekvések fő motíválói lehetnek, amelyek a különböző emberi közösségekben sztereotípiákat halmoznak fel vagy termelnek újra, biztosítva a kontinuitást.

Az etnikus sztereotípiák a társadalmi elkülönülés ellen is hatnak, egyúttal azok kialakulását is segíthetik. A szerepek halmozódása és szétválása a tömeges szerepkonfliktusokat eredményezheti, amelyek a kisebbségi-etnikai térben rendkívül gyakoriak. A kisebbségi számára a latens vagy nyílt osztályérdekek nem föltétlenül egyeznek meg a saját közösség érdekeivel, sem pedig az etnikai csoportérdekekkel, kulturális rétegérdekekkel vagy társadalmi osztályérdekekkel. Az egyéni lét, amely nem okvetlenül azonos a hatalmi érdektér által kínált státussal, a maga szuverén szférájában kialakít vagy lehetetlenné tesz bizonyos integrációt, amelynek az organikus szolidaritás a lényege. Ezt a szolidaritást kínálhatja az etnikai csoport, sőt: az ipari társadalmak történetében aligha kínálhatja más ésszerűség vagy a társadalom más fejlődéstörvényéből kinálkozó program, csakis ez.

Az etnikus lét határait is megszabják azonban a kulturális hagyományok és intézmények. Századunk második felében egyre rövidebb időszakokra, életkorszakra lesznek érvényesek a tanult ismeretek, a megszokott közösségek és társadalmi normák, egyre reménytelenebb a helyben lakás, a stabilizálódott kultúra, a megőrzött értékrend nevében kimondani azt, hogy egy etnikai csoportnak „megéri”, ha etnikus sztereotípiáihoz ragaszkodik. A magánérdekű ésszerűség és a lokális miliőben érvényesnek tekintett normarendek általánosságban a „makacs maradandóság” támaszai, vagyis nem érdekük a parttalan „modernizálódás”. Azonban a modern társadalmi lét és a politikai érdekérvényesítés feltételei éppoly „racionalitással” elérvénytelenítik az etnikus létbe szorultságot, mint ahogy a vállalkozás-képtelenséget, az informátlanságot, a szegénységet. Az etnikus identitáshoz ragaszkodni tehát csupán e modern racionalitások ellenében lehet. A tradíciókhoz ragaszkodás a történelmi időkben meghatározó körülménye volt az életvezetésnek, a mindennapok szabályozásának, nemzedékről-nemzedékre hagyásának. Ma viszont a kulturális hagyományokat nem igazolhatja az idő, érvényességüket számos kutató csak arra a történelmi korra teszi, amelyben a hagyomány a viselkedés és a szokástartás szabályozója volt. A kisebbségi-etnikai hagyománytartás mellett pedig létezik egy másik fontos momentum, amelyet a huszadik századi kultúrák többre tartanak, mint a „röghöz kötött” hagyományt: az emberi innováció képessége. Ezzel a modern kultúrák mérik magukat, s elítélik a hagyománykötötte egyéneket és csoportokat „el nem fogadható” ragaszkodását a történelmi emlékezethez. Nyilvánvalóan vitatható, kinek van ebben igaza. Ma már talán bátran ki lehet jelteni, hogy a személyiség sztereotípiáinak és innovációs hajlandóságának éppen a tradícióval való kapcsolata a lényeges életmód- és értékrend-szervező hatás. Az emberi megújulásképeség talán nem is más, mint a személyiség egyik legfőbb hagyománya, a kultúra viselkedésszerű megjelenésmódja. Ám mindez nincs ellentétben a tradíciók értékeinek őrzésével. S ha lehetne kíváncsi összhang, amely a „modern”-nél is modernebb, mondjuk úgy: posztmodern, az pontosan a modernizálódás és a tradicionalizálódás összhangjából, összebékítéséből táplálkozhatna. A hagyományok és a különböző kultúrák együttélése, kölcsönös elismerése talán megteremthet egy olyan makroközösséget az egyes országokon belül és országok között is, amely utójára csak akkor létezett, amikor az emberek még nem váltak szét osztályokra, nem hangsúlyozták egymással szemben a kulturális fölényt, a felsőbbrendűség értékét. „Hagyománynak minősül bármi, amit tartósan vagy ismétlődően továbbadnak, tekintet nélkül tartalmára vagy intézményi környezetére” – tanítja az antropológus Edward Shils. E téren és időn átívelő csoporttapasztalat természetesen csak közösségekben élhet tovább, sztereotípiák alakjában vagy cselekvési rutinokban, de mindig kifejezi az egyén társadalmi helyzetét. Azt a helyzetet, amely nélkül sem öntörvényű egyén, sem magabíró közösség, sem önkormányzó település, sem ma-

gabiztos állam nemigen létezhet. Megesik persze, hogy államok és országok vagy különböző kormányzatok és államszervezetek régi vagy újdonszerű politikai racionalitások nevében legitimitást követelnek maguknak, s ehhez sűrűn előveszik a hagyományok eszközét, mint (legalább) hivatkozási alapot. Viszont a hagyományok jelképes szerkezete, olykor kitálatált formái nyíltan vagy hallgatólagosan, sőt javarészt automatikusan hordozzák a múltba vezető folytonosságot. A (hatalmi-uralmi) konvenciók és rutinok még nem hagyományok, s az államok uralmi rituáléi is aligha – az időbeli folytonosság társadalmi ténye mellett a hagyományok történeti eredete, jelentősége, múltbeli fontossága viszont olyan momentum, ami megkülönböztethetővé teszi őket a bürokratikus rutinoktól vagy rossz reflexektől. A letűnt eszmék és intézmények például visszahozhatatlanok – a cselekvésminták és kulturális kódok azonban túlélnek rendszereket, korszakokat, politikai vagy uralmi stílusokat. Ezért tehát a haladás gondolatát a kontinuitás ellen fordítani csupán újabb „hiánytermelés”, nem pedig pótlása az elhalványodott hagyománynak. A hagyomány emberi szükséglet, társadalmi fenntartó erő, éltető energia. S a hagyományok között az etnikus hagyomány a legerősebb és legfontosabb. Vagy talán „csak” a legemberibb...

EU-etnizálódás?

Az etnikai viszályok és maga az etnikai kérdés mint univerzális paradigma alapvetően új hangsúllyal kerülnek át a kilencvenes évek európai közgondolkodásába és világpolitikájába. A nyugati féltekén elsősorban a világgazdasági, makroökonómiai változások jellemzőek, míg a keleten a nagytömegű népmozgások és ellátási krízisek, a kiugró és végleg leszakadó etnikai csoportok vagy nemzetek, amelyeket gyökereiknél érintenek immár a megélhetési gondok, a prosperitási problémák, a modernizációs és az információtechnikai sebességváltás. Etnikai krízisek mindenütt vannak továbbra is, de a társadalomtudományi közgondolkodást egyfelől a mozgások dinamikája, másfelől pedig az ökológiai gondolkodás univerzalizálódása. A hagyományos társadalmak szerkezetváltozása, modernizációs aspirációja öntörvényű kezdeményezések és földrésznyi háborúk, migrációs tömegek és etnikailag definiált törekvések egész sorával keveredik össze. Alapvető kérdéssé lesz, hogy mi következik a társadalmi-strukturális örökség és az univerzális „elracionalizálódás” konfliktusából, s mit várhatunk „a pénz és a fegyver teljhatalmának ígérkező világcentrumával” folytatott európai erőpróba kimenetelétől, a jövőjük alakítása során öröklött tradíciókat a modernitással egybeötvöző társadalmak ezután várható létformái terén?

Ennek a kérdéskörnek egyik kemény mai problematikája az Európai Unió kialakításának programja. Ám Európa egysége és a kisebbségek ehhez igazított sokfélesége valójában képtelen párosítás. Lehetséges-e hogy az egyes és többes szám valamely harmóniában összekapcsolódjék? Rejlik-e az egyarcúságában sokrétű és a sokszínűségében egyeneműsített entitások között oly összhang lehetősége, amelyet európai polgár és uniós politikus, kelet-európai menekült és ír munkanélküli, algériai nő Párizsban és albán kamaszfiú Torinóban egyaránt közös képzetként vagy értéként vállalhatna? Van-e tehát esélye a legkülönbözőbb minoritásoknak arra, hogy megőrizték másságukat az egységben – avagy attól szilárd-e az egység, ha részecskéi számosak és egyezők?

Az európai térképen most mikro-minoritások sokasága ábrázolható, ugyanakkor intenzíven folyik a központosított arculattervezés és birodalom-építés is. Tud-e és akarhat-e egyáltalán közös hangot találni ennyi szólam és dallam, ritmus és hangfekvés? Meg azután ki is lehetne a nagy komponista ebben a diszharmoniótól zajos műfajban, akinek mersze és tehetsége volna a népek új, befejezetlen szimfóniája megkomponálásához?

Korántsem véletlen, hogy az új európai politikai entitás megalkotásánál immár nemcsak a politikai keretek, intézményi struktúrák, gazdasági és érdek-alapok, biztonságpolitikai vagy jogharmonizációs tervezetek kapnak kiemelt hangsúlyt, de az államoknál, régióknál kisebb és másabb alakzatok, az etnoszféra képviselői köre is saját tónusában szól bele az EU-körösbe. Alapkérdéssé lett, hogy amennyiben a nemzetállami szinteken, regionális léptékben sem lehettek képesek a politikai erőhatalmak „kézben” tartani és szabályozni az etnoszféra sokféleségét, mi lesz akkor ezzel az európai demokratikus birodalom keretei közt a poszt nacionális rendezőelvek mentén kreált egységben?

Az európai birodalom mint főhatalmi intézmény (impérium) olyan kvázientitás kíván lenni, amely képes átfogni számos nagy nép egységét, eltérő identitását, hitű, szervezetszerű érdekkör és mikrokultúra, multietnikus diverzitás egészét.² A történeti tapasztalat (még a demokráciafogalmak kezdeteitől vizsgálva is) ellene szól a civilizált univerzum nagytérsegi (földrésnyi) sokféleségét kezelni képes politikai entitásnak. Európa eme kvázিয়েgysége feltételez egy kulturális többletet, centralizálható széttagolt-ságot, önként uralmi keretbe hajló kooperációs attitűdöt. Ennek s főként az egyenlő jogoknak, egy hangnembe hangolt önmegfogalmazásnak, harmonizáló beszédmódoknak pusztá feltételezése is vágykép csupán. Ami a világpolitikában egységként hat, az a helyi politikákban kényszer; ami univerzális értéktartalomként fogalmazódik meg, az a minoritások szintjén kulturális genocídium vagy belső gyarmatosítás. Az a fajta „demokratikus birodalomépítés”, amely az amerikai „multikulturalizmus-modellre”, az olvasztótégelyre épül (s tegyük hozzá: ott sem igazán konfliktusmentesen működik), nem őszintén vállalt célja az európai diverzitásnak. A birodalomhoz (a karolingokéhoz, rómaiakéhoz, arabokéhoz vagy türkökéhez) alapszíntén hozzátartozott egy magország vagy magállam és annak hódító stratégiája is – erről európai konszenzussal dönteni nem lesz egyszerű, s a bekebelezett területeken a hódítókkal szemben mindig is gyökeres szintű ellenállás nyilvánult meg. Így, hogy mégcsak birodalmi központ sincs, az egész egység virtuálissá válna, a gazdaság globális keretei ki sem egészülhetnének a tagországok, autonóm területek kulturális egyöntetivé válásának szándékával. Az etnokulturális és nyelvi, tradíciókötötte és etnikai tarkaság nem volna képes azt a szimbolikus lojalitást kicsikarni az érdekeltekből, amelyre a nemzetállamok utáni korszak európai birodalmának elemi szüksége volna. Ha az európai birodalom csak nagyhatalom volna, még kevesebb jövőt jósolhatnánk neki: már egy-egy országon, fővároson, városon vagy falun belül is meglehetősen széttagoltság érzékelhető etnikai-kulturális szempontból (amint erre az MTA Kisebbségkutató Intézetének itt közölt konferencia-anyaga bőszeggel nyújt bizonyosságot). Meglehetősen kézenfekvő az állítás, hogy a birodalomépítés mai európai stratégiája egy nemzetállami keretek közt szocializált politikai elit fogalmi képzete – amerikai mintára alkotott (az egykori szovjet birodalom bomlásával, a brit nemzetközösségi hatalom szétfoszlásával és az amerikai világuralmi hübrisz alapján megformált) földrésnyi befolyásolási övezet mintájára alakított koncepció. Ebben azonban az etnikai, kulturális, nyelvi vagy identitás-közösségeknek nincs definiált szerepe. Az Unió etnizálása amúgy lehetetlen is...

² A birodalmiság kérdésköre a Korridor Politikai Kutatások Központja aktuális vita-sorozatának témája, s következő kötetük témája. Az előtanulmányok és vitaanyagok közül fölhasználtam Gombár Csaba és Molnár Gusztáv tanulmányait, amelyekért e helyt mondok köszönetet a szerzőknek.

Legalább ennyire lehetetlen mindezt röviden összefoglalni és reális perspektíváit racionálisan megrajzolni. Szerencsére a kisebbségjogi szabályozás terén történő változásokról szóló (itt közölt) tanulmány vagy az eltérő nyugat-európai kisebbségi esettanulmányok részben jelzik is a birodalmiság árnyékában fölsejlő konfliktusok egy részét, a kisebbségkutatási konferencia anyagai pedig sok-sok apró árnyalatra vetnek derengő fényt. A fények, árnyak, tervek és realitások harmóniájának megteremtésében pedig még igen sok feladat, esély, lehetőség kínálkozik...

Felhasznált irodalom³

- Albert Ferenc – Bodó Barna – Papp Z. Attila 1997. Peremlét és megmaradás. Szórvány füzetek, Temesvár, 120 p.
- Antohi, Sorin 1998. Les roumains pendant les années 90 – géographie symbolique et identité sociale. = *Transitions, ex-revue des pays de l’Est*, Vol. 39., No. 1: 112–134.
- Bagi Andrea 1998. Túlélőművészet Kárpátalján: adaptációs technikák egy kisváros példáján (Beregszász). Kézirat, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont dokumentációja, 32 p.
- Bárdi Nándor 1998. Törésvonalak a határon túli magyar politikai közösségekben. (Konferencia-vitaindító, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete szervezésében, *Globalizáció és nemzetépítés Közép-Európában*, Budapest, 1998. szeptember 18.)
- Beszteri Béla – Mikolasek Sándor szerk. 1998. A kisebbségek helyzete Közép-Kelet-Európában és Magyarországon. Tudományos konferencia 1997. április 29., Komárom, VEAB, 215 p.
- Bezák, Anton 1997. The relationship between regional and national unemployment trends in Slovakia. = *Földrajzi Értesítő*, XLVI. évf. 3–4: 155–160.
- Biró A. Zoltán – Gagy József – Oláh Sándor 1994. Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. *Antropológiai Műhely*, 94/1: 7–39.
- Biró A. Zoltán 1992. A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról. = *Regio*, 3: 61–71.
- Biró A. Zoltán 1997. A társadalom védelme és/vagy építése. Elemzés a romániai magyar elit „termelődéséről” és szerepéről. *Antropológiai Műhely*, 3–4: 5–37.
- Biró A. Zoltán 1998. A Magyarország-kép átalakulása a romániai magyar közéletben és a mindennapok szintjén, Csíkszeredából nézve. (Konferencia-vitaindító, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete szervezésében, *Globalizáció és nemzetépítés Közép-Európában*, Budapest, 1998. szeptember 18.)
- Bodó Barna 1997. Azonosulás, elitek, peremlét. In: *Peremlét és megmaradás. Bánsági helyzetkép 1996*. Szórvány füzetek, Temesvár, 20–57. p.
- Bodó Barna 1997. Kisebbségi érdekvédelem – kormányból és/vagy ellenzékéből. (Tudományos tanácskozás előadásai). Szórvány füzetek, Temesvár, 75 p.
- Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának értelmezéséhez. = *Szociológiai Figyelő*, 1: 7–22.

³ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítványa készítésére és támogatásával készült, de az intézmény egyetértésével nem találkozott. A kutatás dimenzióinak bővítését az OTKA T 022600 és a T 035241 számú kutatási támogatások teszik lehetővé.

- Braudel, Fernand 1996. A Földközi-tenger II. Fülöp korában. I–III. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., I. kötet. 7–112. p.
- Cholnoky Győző szerk. 2001. Kárpát-medencei önismeret. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás könyvek, Budapest.
- Csanády András 1997. Túlélő társadalmi formák és azok tudata. In: Csanády András szerk. *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*. AB Aeterno, Budapest, 1998.
- Cseke Péter 1995. Népiség – populizmus – nacionalizmus az ezredvégen. = *Korunk*, 4: 95–102.
- D. Lőrincz József 1997. Milyen értékek alapján épül a romániai magyar társadalom? Antropológiai Műhely, 1. sz. 5–29. p.
- Gagyí József 1997. Az új elit a Székelyföldön. Hargita megyei változások 1968 után. = *Társadalmi Szemle*, 4. sz. 58–69. p.
- Gagyí József 1998. „...Sokféle jel volt égen s földön...” – A krízis kulturális szerepéről. In: *Jelek égen és földön*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 101–124. p.
- A. Gergely András 1997. Kisebbség, etnikum, regionalizmus. MTA PTI, Bp., 176 p.
- A. Gergely András 1998. Hagyományos térség – nem hagyományos régiók. In: Csanády András szerk. *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*. AB Aeterno, Budapest, 186–196. p.
- A. Gergely András 1998. Kisebbségek és az integráció. In: Kulcsár Kálmán – Hülvely István – Galló Béla – A. Gergely András: *Az integráció: történelmi kihívások és válaszkeresetek*. Európa tanulmányok 2. Szerk. Kulcsár Kálmán. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 125–160. p.
- A. Gergely András 1999. Kisebbség a gazdaságban és a privatizációs folyamatban. = *Kisebbségkutatás*, 4: 519–532. p.
- A. Gergely András 2000. Régiókérdések és integrációs kihívások. In: A. Gergely András – Galló Béla – Hülvely István – Lévai Imre – William Nicoll: *Integráció: változó feltételrendszerek és szereplői magatartások*. Európa tanulmányok 3. Szerk. Hülvely István. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 96–191. p.
- Gheorghe, Nicolae – Acton, Thomas 1996. A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzetiségi és emberi jogok. = *Replika*, 23–24. sz. 207–218. p.
- Gombár Csaba 2002. A birodalom kérdéséről. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, (kézirat, 25 oldal, annotált szakirodalmi bibliográfiával).
- Gyurgyík László 1993. A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlálási adatok tükrében. = *Regio*, 3. sz. 71–86. p.
- Hajnal László Endre 2000. Budapesti oláh cigányok migrációs stratégiái. = *Mozgó Világ*, 10. sz. 104–108.
- Hajnal László Endre 2002. Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől. In: Kováts András szerk. *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet – NMMK, Budapest, 41–66. p.
- Hell István 2002. A zámolyi romák – az út Strasbourgig. In: Kováts András szerk. *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet – NMMK, Budapest, 91–105. p.
- Ira, Vladimir 1997. The perception of potential ethnic tensions. (The region of East Slovakia and Northeast Hungary). = *Földrajzi Értesítő*, XLVI. évf. 3–4. sz. 161–171. p.
- KAM 1994. Gazdasági elit a Székelyföldön – 1993. (Helyzetelemző tanulmány). = *Antropológiai Műhely* 5. sz. 1994/2., 7–40. p.
- KAM 1995. Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 259 p.

- KAM 1996. Elmentünk? Székelyföldi életutak. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 260 p.
- KAM 1996. Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 258 p.
- KAM 1997. Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 198 p.
- Krygier, Martin 1997. Vicious Circles: Antipodean Reflections on Power, Institutions, and Civil Society. = *East European Politics and Societies*, Vol. 11., No. 1., Winter, 36–87. p.
- Mink, Georges – Szurek, Jean-Charles 1998. L'ancienne élite communiste en Europe Centrale. Stratégies, ressources et reconstructions identitaires. = *Revue française de science politique*, Vol. 48., No. 1., février, 3–41.
- Mirmics Károly 1996. Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről. Hatodik Sip Alapítvány, Budapest, 174 p.
- Mirmics Károly 1998. Integráció – leszakadás – kisebbségi társadalom: Szerbia, az ott élő magyarság esete mint intő példa. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, dokumentációja, kézirat, 14 p.
- Mizsei Kálmán szerk. 1987. Privatizáció Kelet-Európában. Atlantisz – Medvetánc, Budapest, 189 p.
- Molnár Gusztáv 2002. A neokaroling birodalom. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, (kézirat, 17 oldal).
- Nemes Nagy József 1996. Társadalmi térkategóriák a regionális tudományban. MTA PTI *Etnoregionális Munkafüzetek*, No. 17.
- Oláh Sándor 1996. A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont dokumentációja, kézirat, 29 p.
- Revel, Jacques 1996. Historiens et géographes au tournant du siècle anthropologique. Előadás az Atelier Franco-Hongrois hallgatói előtt 1996. november 18-án. Ismertetését lásd az MTA PTI *Etnoregionális Hírlevél* 2. számában.
- Sandru, Vasile Dr. 1997. The Old-New Problem of Ethnic Minorities. Aspects of Roumanian Experience in Building Democratic Inter-Ethnic Relationship. MKI-tanulmányok No. 9., Magyar Külügyi Intézet, Budapest. 26 p.
- Schöpfli György 1991. Nacionalizmus a posztkommunista rendszerekben. = *Világosság*, 7–8. sz. 481–491.
- Síklaki István 1993. Ajánlás a túléléshez. Juss, Hódmezővásárhely.
- Szakál Gyula 1997. Túlélési stratégiák, hatalmi manipulációk a szlovákiai magyarság körében. Műhely/NDCP/MTA PTI, Győr/Pozsony/Budapest. 49–99. p.
- Szalai Erzsébet 1994. Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után. (Átíratok sorozat), Pesti Szalon – Savaria University Press. Budapest – Szombathely.
- Székely, Vladimir 1997. The theoretical outline of methodological procedure of selection of assisted regions. = *Földrajzi Értesítő*, XLVI. évf. 3–4. sz., 197–203. p.
- Tamás Pál 1998. Regionális és innováció. (Előadás a csíkszeredai II. Társadalomtudományi Szemináriumon, 1998. szeptember 7.)
- Tamás Pál 2001. Ruralitás és urbanitás: megkapaszkodás és/vagy kiszorulás a modernitásból. Vitaindító előadás az MTA Kisebbségkutató Intézete 2001. májusi 30–31-i konferenciáján.
- Vachudová, Milada Anna – Snyder, Tim 1997. Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe since 1989. = *East European Politics and Societies*, Vol. 11., No. 1., Winter, 1–35. p.

- Veres Károly 1996. Elit és ellenelit. In: *Paradox (tudat)állapotok*. Komp-press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár. 162–178. p.
- Voutat, Bernard 1992. Espace national et identité collective. Université de Lausanne, ISP No. 19., 464 p.

Melles Éva – Szász Antónia

A skót nacionalizmus és az Európai Unió

Scottish Nationalism and the European Union

It seems certain that Scottish politics is tightening its bonds to the European Union trying to make use of as much of this for the sake of its own prosperity as it can. This endeavour is in complete harmony with the ambition of the EU, according to which it seeks to support regions in the first place instead of countries.

Kulturális antropológiai kutatásunk tárgya a skót nemzeti identitás alakulása napjaink átmeneti időszakában, a nemzeti tradíciók és a mentális kulturális örökség egységének (illetőleg megosztottságának) tendenciáit alapul véve (ld. Melles – Szász, 2001). A kutatás etnikai és interkulturális átmenetek, kölcsönhatások, mentalitástörténeti alapok és modernizációs törekvések mentén kívánja empirikus alapon feldolgozni a helyi társadalmak mérvadó folyamatait, kiindulópontnak tekintve a skót parlament nemrégiben megszerzett önrendelkezési jogának következményeit, a strukturális átalakulás esélyeit és a helyi érdekű megvalósítás folyamatát, továbbá a változásokban szerepet kereső társadalmi erők érdekcsoportjait, az identitáskereső törekvések ellenzőit és támogatóit. Átfogó kutatásunk kiterjed a változások vizsgálatára az Európai Unió tükrében.

Mint ismeretes, az európai integrációs (s ezen túl a szigetországi nemzeti egység erősítését célzó regionális) törekvések éppen a helyi társadalmi térben jelentenek figyelmen kívül nem hagyható kihívásokat. Ennélfogva kutatásunk a skót jövőkép feltárását is magában foglalja abból a szempontból, hogy a skót emberek Skóciát vajon inkább az Egyesült Királyságban képzelik el, esetleg mint független államot egy szélesebb körű és eltérő játékszabályokkal rendelkező unióban avagy éppen az Európai Unióban.

Hipotézisünk az volt, hogy az EU-ba való integrálódás és a nemzeti értékek kihangsúlyozása, illetve a politikai autonómia kialakítása, azaz az *integráció és dezintegráció* (adott, illetve szerencsés esetben) egymásnak nem ellentmondó folyamatok.

Kutatásunk során nem elsősorban teoretikus kereteket ellenőriztünk, hanem empirikus módon megpróbáltuk feltérképezni, hogy a skótok hogyan viszonyulnak egy esetleges független Skóciához, nemzeti identitásukban ez mennyire jelent sorsdöntő elvárást, egyáltalán szeretnék-e, ha Skócia mint független állam képviseltetné magát a világban. Végső soron pedig annak elemzését kíséreljük meg, hogy ez a politikai attitűd együtt jár-e nacionalista felhangokkal vagy más, elsősorban kulturális identitásképzetekkel. Azaz ha valaki egy nagyon erős skót identitással rendelkezik, biztosan kívánja-e a teljesen önálló Skóciát. Információink a témával kapcsolatban – a kulturális antropológia módszereit követve – elsősorban interjúkon és részt vevő megfigyelésen alapulnak, melyeket a St Andrews-ban töltött három hónapos terepmunka során készítettünk. Ezeken kívül pedig a napi sajtóra és a szakirodalomra támaszkodtunk az adatgyűjtés és -feldolgozás során.

A kutatás kezdetén felmerült annak kérdése, hogy a skótok kisebbséget alkotnak-e. Ha azt vesszük, hogy a Nagy-Britanniát vezető Angliához képest joghátránnyal rendelkeznek és rendelkeztek, valamint részükről gyakorta tapasztalható egyfajta alárendelt állapot érzése, akkor mondhatjuk, hogy kisebbséget alkotnak. Skócia autonómiája „egy olyan autonómia, amely azt tette lehetővé, hogy folyamatosan hangsúlyozza sajátos skót

alkotmányos hagyományának elfojtását” (MacCormick, 2000: 100).¹ Másrészt számos definíció szerint nem alkotnak kisebbséget, például N. Girasoli meghatározásában a kisebbség „az állam lakosságának többi részéhez viszonyítva számbeli kisebbségben van, nincs uralkodó helyzetben, történelmi események következtében elszakadt eredeti országtól, és megőrizte ennek az országnak vallási, nyelvi, kulturális jellemvonásait, a fennmaradás kollektív akaratával rendelkezik, és arra törekszik, hogy a többséggel való gyakorlati és jogi egyenlőséget érjen el, miközben tiszteletben tartja az állam szuverenitását” (Kiss, 1995: 176). A skótok nem szakadtak el eredeti országuktól, ráadásul nyelvi jellemvonásukat sem őrizték meg. Igaz, számbeli kisebbségben vannak, nincsenek uralkodó helyzetben, és törekednek a politikai jogegyenlőségre.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy Skóciát nemzetnek is felfoghatjuk. A nemzet fogalma különösen problematikus: ahány kor és ahány szerző, annyiféle meghatározása, töltete létezik. Benedict Anderson szerint a nemzet elképzelt,² mivel magában hordozza a közösség eszméjét, a társadalmi interakciót még azokkal az emberekkel is, akikkel soha nem találkoztunk. Továbbá a nemzet korlátozott, mivel határai végesek, noha kiterjeszthetők (McCrone, 2000: 77). Az, hogy Skócia „képzelet szülte”, azt jelenti, hogy nem pusztán „helyként” kell felfognunk, hanem mint egy folyamat terét, mindig újra és újra kell értelmezni, mit jelent skótnak lenni vagy Skóciában élni. Mivel Skócia nem állam, hanem inkább nemzet, az olyan társadalomtudományi modellek nem használhatók, melyek a nemzet és az állam egybeolvadását feltételezik.

Anthony Cohen úgy véli, hogy a nemzet és közösség bizonyos szempontból nagyon hasonlatosak egymáshoz: a nemzet a közösség egyik változata, s mint ilyen „szimbolikusan konstruált, olyan valami, ami nem földrajzi vagy társadalmi térben, hanem sokkal inkább az emberek tudatában létezik. Az emberek szimbolikusan közösséget építenek, amelyeket arra használnak, hogy jelentések forrása és tárháza legyen, és identitásukhoz vonatkozási keretet adjon” (McCrone, 2000: 82).

A skótok esetében ilyen vonatkozási keretet jelent egyrészt Skócia, másrészt az Egyesült Királyság, melynek összetartó, integrációs szálai időről időre lazulni látszanak vagy lazának tűnnek. A periférián ugyanis a skót és walesi nacionalizmusok feltámadása új helyzetet teremtett, mely a fogalmak újraértelmezését kívánja meg.

Az Egyesült Királyságban a legtöbben magukat nem a brit nemzethez tartozónak definiálják, hanem etnikulturális terminussal élve (részben vagy egészben) angol, skót, ír és walesi nemzethez tartozónak (Thiskov, 2000: 644, vö. Kaufmann, 2000: 1087–1119). A fentiek értelmében a kisebbségi lét és az EU viszonyával foglalkozó ezen írásunkban mi is a nemzeti identitás kifejezést használjuk akkor, mikor azt vizsgáljuk, mit jelent ma Skóciában a közelmúlt politikai változásai tükrében skótnak lenni (holott lehet, hogy nem ez a legmegfelelőbb kifejezés). Annál is inkább tesszük ezt, mert interjúalanyaink,

¹ Noha ez a joghátrány nem biztos, hogy valódi, ugyanis például a politikai önrendelkezést illetően sokan úgy vélik, hogy a skótok ’túl is vannak reprezentálva’ azáltal, hogy területi alapon mind a westminsteri, mind a skót parlamentbe delegálhatnak képviselőket. Továbbá többen azt gondolják, hogy gazdasági szempontból is előnyöket élveznek az angolokkal szemben, mert kevés adó folyik be tőlük (kis lakosságszám, ritkán lakott), míg nagyobb területének infrastruktúrája hatalmas anyagi bázist igényel.

² „A nemzet képzelt közösség, mivel olyan összetartozástudatot igényelnek, amely időben és térben vízszintes és függőleges is lehet. A »nemzet« nemcsak a jelenben élők irányába feltételez rokoni köteléket, hanem az elhunyt generációkkal szemben is.”

beszélgetőtársaink és a skótok helyi kutatói, a St Andrews Egyetem Szociálintropológia Tanszékének tanárai, kutatói is ezzel a kifejezéssel éltek.

Mielőtt témánk tárgyalásába belekezdünk, röviden vázoljuk a jelenlegi politikai helyzetet, és az ahhoz vezető utat.

Az 1707-ben történt egyesítés (Act of Union) után először a XIX. század fordulója körül jelentek meg a skótok részéről olyan követelések, hogy több beleszólásuk legyen a saját dolgaikba. Az 1960-as évektől kezdve a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek olyan helyzetet teremtettek, amelyben a hatvanas évek végétől a politikai nacionalizmus Skóciában a közélet meghatározó elemévé vált. Korábban 'csak' egyfajta kulturális nacionalizmus létezett (Thomsen, 2000).

A 'skótok' pártjaként lépett fel a Skót Nemzeti Párt (SNP), melynek működéséhez további lendületet adott az Északi-tengeren fellelt olajmező (1977), mintegy a lehetséges függetlenség anyagi bázisa (vö. Fergusson, 1994: 421; Storrar, 1999: 34):

„Az SNP azért küzd, hogy Skócia mielőbb függetlenné váljon. Egyszersmind az igazi skótok (true Scots) pártja is akar lenni, a szegény munkásoké.”

Az 1974-es brit általános választásokon az SNP megszerezte a skót szavazatok egyharmadát, s 11 helyet mondhatott magáénak a brit parlamentben, többet, mint valaha. Szakértők (pl. William Storrar, John P. Mackintosh) szerint az előretörés magyarázata az, hogy a skótok kevésbé büszkék arra, hogy britek. Ugyanis előtte (többé-kevésbé) büszkék voltak erre, mivel osztoztak a brit birodalom gazdasági, politikai és katonai sikerein. „Kifejlődött egy erős *brit identitás* – melyet a protestantizmus, a birodalom és a töke szentháromsága határozott meg”. Ez a brit identitás azonban nem változtatott azon, hogy a skótok továbbra is skótként határozzák meg magukat, ezenkívül pedig Skóciát Anglia partnerének tekinték a brit birodalom külpolitikai akcióiban (Bond – Rosie, 2000: 107). Átélték tehát, hogy kettős nemzetiségűek, s ebben a skótság és a britség érzése jól megfér egymással. A háború utáni időszak brit gazdasági, politikai sikertelensége azzal a hatással járt, hogy a britség renoméja csökkent. Sokan úgy gondolták, hogy ők „csak skótok” akarnak lenni.

A Thatcher-kormány retorikája arról szólt, hogy az emberek újra azt érezzék, hogy Nagy-Britannia sikeres, értékes ország, s ne kívánjanak függetlenedni tőle (Storrar, 1999: 34; vö. Grüber, 1998). A Thatcher-korszakban a brit gazdaság virágzott, ám az alsó- és középosztálybeliek elégedetlenek lettek a konzervatív kormányzattal. A skótok többsége nem a konzervatívokra, hanem a Munkáspártra szavazott, ám a konzervatív politika döntései rájuk is vonatkoztak. Skóciában a politikai hatalom erősen korlátozva volt, nagymértékű privatizáció kezdődött, továbbá 1989-ben magas adókat (egészen pontosan fejadókat, poll tax) vetettek ki (vö. Barker, 1992: 521–533). Először békés tüntetéseket szerveztek a fejadók ellen, majd sikra szálltak a saját parlament ügye mellett. Erősödött tehát a politikai és gazdasági autonómia iránti vágy, a nacionalizmus, illetve a patriotizmus. Hamilton is úgy látja (1999: 20–28), hogy napjainkban a nacionalista érzelmű skótok, „a kemény skótok” inkább munkáspártiak, baloldaliak, mint toryk (azaz konzervatívok).

A thatcherizmus hozzájárult ahhoz, hogy a skótok a Konzervatív Pártot „angol pártnak” kezdték tartani, ily módon szavazóbázisa még jobban visszaesett. Ezzel az SNP lett Skóciában a második legnagyobb párt a Munkáspárt után. A Liberális Demokraták ráébredtek, hogy a munkáspártiak és konzervatívok közötti balanszírozás helyett koalícióra kell lépniük a Munkáspárttal, ha a politikai életben hallatni akarják a hangjukat. Ez vezetett a

Scottish Constitutional Convention (Skót Alkotmányos Konvent v. Gyűlés) elnevezésű testület létrehozásához 1989-ben, mely összefogta a munkás és liberális demokrata pártokat, a szakszervezeteket, templomokat, közösségi szerveződések és másokat Skóciában. Ezek együtt támogatták a skót Munkáspárt előretörését (Tomaney, 2000: 681–687).

A Tony Blair vezette Munkáspárt felismerte a helyzetet, és erőteljes kampányhadjáratba kezdett Angliában, Skóciában és Walesben. 1997-ben a Munkáspárt nyerte meg a választásokat: 419 helyet szerzett a westminsteri parlamentben. A miniszterelnök a 43 éves Tony Blair lett. A Konzervatív Párt eddigi, 165 éve óta a legnagyobb vereségét szenvedte el: egyetlen képviselőjüket sem delegálhatták a westminsteri parlamentbe. A szakértők valószínűnek látták, hogy Blair kevésbé lesz barátságos az Európai Unióval szemben, ellenben támogatni fogja Skócia és Wales politikai hatalmának növelését (Johnson, 1997:56). Ez be is igazolódott.

A brit Munkáspárt hatalomra jutásakor, 1997-ben azt az ígéretet tette, hogy amennyiben az érintettek úgy kívánják, az Egyesült Királyságot alkotó országrészek közül Skócia és Wales, illetve Észak-Írország fokozottabb önállóságot, politikai autonómiát kap. Az autonómia e sajátos fajtáját, a hatalom ilyen decentralizálását az angol nyelv devolúciónak nevezi.³

1979-ben még elutasították, ám az 1997. szeptember 11-i népszavazáson a skót többsége már az autonómia mellett adta le a voksát (jórészt a konzervatív brit kormányzatban való csalódás miatt, amint erről már szóltunk). A westminsteri parlament ratifikálta ezt a tény, és rögzítette, mely jogkörök maradnak a brit, és melyek kerülnek a skót parlament hatáskörébe.

Röviden azt lehet mondani, hogy az alkotmányos kérdések, a hadügy, a külügy és a pénzügyek központi kézen maradtak, a többről az edinburgh-i parlament maga dönthet (beleértve tehát az egészségügyet, az oktatást, a kultúrát, a közlekedést stb., persze Skócián belül) (Paterson, 1998: 288–289). A skót devolúció azonban nem érinti az Egyesült Királyság (EK) alapvető alkotmányos rendjét. Skócia az EK integráns része marad, és a királynő továbbra is államfője lesz. A westminsteri parlament megőrzi szuverenitását és a Skóciában választott képviselők továbbra is teljes és konstruktív szerepet játszanak benne, de a skót mandátumok arányát újraértékelik (vö. Brown, 2000: 37). Az Európai Unióval fenntartott kapcsolatok továbbra is a központi kormány hatáskörében maradnak, de a skót kormányzatot bevonják az EK Európával kapcsolatos döntéshozatalába. A skót kormány miniszterei részt vesznek az Európai Unió Tanácsának Skóciát érintő ülésein, és itt az EK nevében fel is szólhatnak. A skót parlamentnek lehetőséget biztosítanak az EU törvényjavaslatainak megvizsgálására, mérlegelésére. Brüsszelben felállítják Skócia EU

³ A brit történelemben a skót és a walesi devolúció az ír autonómia (home rule) kapcsán vetődött fel először a XIX. század 80-as, majd a XX. század 10-es éveiben, de korántsem a XX. század második felében tapasztalt élességgel és formában. Történelmi okok következtében az ír autonómia és önállósági törekvések a mai napig nem hasonlíthatók a skót és még kevésbé a walesi devolúciós folyamatokra, még ha ez utóbbiak az elmúlt évtizedekben markánsabban jelentek is meg. (Havas, 1999) Skóciában a jelenséget „csendes forradalomnak” (quiet revolution) is nevezik, hangsúlyozva az ír agressziótól való különbségét (The Scotsman, April 30, 2001).

Az autonómiaformákról és az önkormányzatiságról bővebben a Tabajdi Csaba és Barényi Sándor által szerkesztett, *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák* című kötetben olvashatunk. (1997)

képviselését annak érdekében, hogy a skót érdekeket közvetlenül képviselhesse (Havas, 1999; Keating, 1998: 217).

A politikai autonómiával tehát a skótok törvényhozási és szabályozási hatalmat kaptak az összes helyi szinten fontos kérdésben (nyelv, oktatás, vallás, közigazgatás stb.). E területeken az autonómia a végrehajtó hatalmi ágra is kiterjed, és ezekben az esetekben az autonómia bizonyos központi, brit kormányzati kompetenciát is tartalmaz, oly módon, hogy az állam hatalmi szervei érvényesíthetik a törvényességi kontrollt (hogy reagálni tudjanak a helyi hatóságok hatáskör-túllépéseire), de nem érvényesíthetnek célszerűségi szempontú ellenőrzést az egyes döntések felett. Ennek nyilvánvalóan mindkét fél számára vannak előnyei. A központi kormányzat leterheltsége csökken egyfelől, hiszen nem kell minden helyi kérdéssel vesződni, illetve mentesül az autonómiára vágyók követeléseinek kezelésétől és az együttműködéstől való valamelyes elzárkózásától. A helyi önkormányzat (home rule) pedig jóval kompetensebben dönthet saját dolgait illetően, ésszerűen átszervezheti lokális intézményeit.

Negatívumként élheti meg a brit kormányzat, hogy kikerül a teljes körű ellenőrzés a keze alól, csökkennek igazgatási funkciói. Szembesülhet neki nem tetsző intézkedésekkel is (pl. a helyi oktatási kérdésekben kompetens edinburgh-i parlament eltörölte a skót diákok tandíját, jöllehet jogköre ilyen mértékű gazdasági ügyekre elvileg már nem terjed ki). Ezért többek úgy vélik, a skótoknak az lenne a hosszú távú stratégiai célja, hogy elérjék az angol többségnél, hogy új jogaikat tényleg jogoknak és ne előjogoknak tartsák. (Amiképp ezt George Schöpflin a kisebbségeknek tanácsolja in: Barényi – Tabajdi, 1997: 178).

Az átalakulás előtti időszakban, az 1990-es években, nagyon erős angolelленesség volt tapasztalható. Elsősorban a konzervatív kormányzat Skóciára nézve hátrányos intézkedései miatt, melyeket a skót társadalom annál is inkább nehezményezett, mert munkáspárti többségű. A statisztikai kimutatások alapján viszont a decentralizáció megindulásával évről évre csökkent az angolelленes inzultusokról érkező bejelentések száma, a skót parlament megalakulásával pedig elenyészővé vált. Hiszen ezzel oldódni kezdtek a három évszázados feszültségek.

Tom Devine professzor (Aberdeen Egyetem) hangsúlyozta, hogy a skótok évszázadokig „kettős identitással éltek. Nemzeti kisebbségi komplexustól szenvedtek. Ezt most végre felváltja egy növekvő önbizalom. Úgy tűnik, ez javítani fogja a két nemzet viszonyát.”⁴

Az Európai Unióval való viszonyt pedig a fentebb említett, újfajta kapcsolattartási formák mélyítik el. Ez a folyamat már elindult, és jól láthatóan tetten érhető a skót társadalmi és politikai élet hétköznapi pillanataiban is.

Az új parlamentről nagyon sokféleképpen gondolkodnak Skóciában. Egy felmérés szerint a skótok csaknem fele elegendőnek tartja már azt is, hogy egyáltalán létrejött az új parlament. Kisebbség hányaduk ezt csak ugródeszkanak tekinti „valami jobb és több felé” (Thomsen, 2000: 60). Ezt mi is így figyelhetjük meg beszélgetéseink során. Sokan örülnek meglétének, de fenntartásaik is vannak vele kapcsolatban (pl. mekkora befolyása van, mennyire korrumpálható). Vannak, akik szerint csak pénz- és energiapazarlás a léte. Az emberek – ha egyáltalán valamennyire optimisták a parlamenttel kapcsolatban –, általában gazdasági fellendülést várnak tőle, valamint a szociális körülmények javulását (Bond – Rosie, 2000:124).

„Az új parlamenttől pénzügyi növekedést várok. Remélem, hogy a nyugdíjam emelkedni fog.”

De többen nem csupán a fejlődés, fellendülés lehetőségét látják benne, hanem az esetleges függetlenséghez vezető első lépcsőfokot is. Mások az Európa felé nyitást hangsúlyozzák.

„Sokkal inkább kapcsolatban vagyunk és leszünk Európával. Ennek igazán örülök.”

Skócia nemzeti pártjának programjában, ahogyan majd látni fogjuk, a nemzeti értékek hangsúlyozása, a függetlenedésre törekvés és az európai kontextusban való gondolkodás együttesen jelenik meg. Skóciát sokan az ún. állam nélküli nemzetek közé sorolják Nyugat-Európában, a walesi, baszk és katalán példákkal együtt, melyek esetében a hagyományos koncepciók tulajdonképpen nem magyarázzák az itteni nacionalizmusok létezését, illetve újjáéledését (Grüber, 1997, vö. Tishkov, 2000: 626–650).

A párt StAndrews-i támogatóit megkerestük, információinkat elsősorban a velük folytatott beszélgetésekre alapozzuk, valamint a többi interjúalanyunk véleményére, hiszen szinte mind állást foglaltak a párthoz való viszonyulásukat, Skócia esetleges függetlenségét illetően. Ők is megerősítették, hogy az Aberdeen (kis északi tengerparti város Skóciában) közelében talált olaj az (tulajdonjogilag sokak által vitatott) olajmező felfedezése óta mint a függetlenség egyik szimbóluma él a köznyelvben és a mindennapi sajtóban.

„Északon, Aberdeennél van olaj. Igaz, hogy rebesgetik, hogy ha ez az olaj nem Angliába menne, hanem a skótoké lenne, akkor független lehetne Skócia. De nem biztos, hogy Skócia ezzel együtt gazdaságilag elég erős lenne. Az emberek fel sem tudják mérni, el sem tudják képzelni, mennyi pénzt kapnak Angliától. Skóciában 5 millióan, Angliában 50 millióan laknak. Angliához viszonyítva Skóciából nem folyik be olyan sok adó.”

Az a szlogen, hogy „ez Skócia olaja”, egyre elterjedtebbé vált, és felcsillantotta sokakban a függetlenedés valódi lehetőségét. Személyes tapasztalataink szerint, melyet a különféle szakirodalmak is alátámasztanak, a függetlenedés támogatói nem minden esetben fedik le az SNP-t támogatók táborát.

„A függetlenség a közeli jövőben fog megvalósulni. Ez így van rendjén. A függetlenség felé egy lépés az új parlament. Skócia sokkal nemzetközibb, mint Anglia.” Az SNP nem egy politikai párt, hanem mozgalom. A függetlenséget most akarják. Meggyőződésem, hogy a nacionalizmus rossz, s ami be fog következni, az az internacionalizmus. Az internacionalizmus benne van a génjeinkben, benne van az alkotóelemeinkben. Én szeretném, hogy a külföldi skótok idejöjjenek. Az SNP viszont azt akarja, hogy ne jöjjenek.”
Marco, StAndrews-i diák a Skót Nemzeti Társaság (az SNP helyi diákképviselő) egyik képviselője szerint: „A függetlenséget mindig is jóval többen támogatták, mint az SNP-t.”

A gazdasági és politikai változások kölcsönösen hatottak a kulturális elemek változására is. Az 1970-es évek a skót kulturális újjászületés jegyében zajlottak. Az 1970-es évek kezdete óta Skóciában ismét divatosabbá vált a művészetekben specifikusan skót témákkal foglalkozni, mely folyamat tart mind a mai napig (lásd pl. a skót témákat feldolgozó filmeket). „Mondhatjuk, hogy a skót művészek innovációs képessége és kreativitása és sajátos

nemzeti megközelítéseik teremtették meg ezt a kulturális reneszánszot. A már hagyományosan magas színvonalú edinburghi fesztivál mellett, Glasgow-t választották 1990-ben Európa kulturális fővárosává. De az olyan városok, mint Dundee és Aberdeen is hamarosan a kulturális turizmus kedvelt városaivá váltak (míg St Andrews már korábban is az volt). Skócia kultúrájában a modern találkozott az őssivel. A skót nemzeti kulturális intézmények – mint például a Skót Nemzeti Opera, a Skót Nemzeti Balett és a Skót Kamarazenekar – hírneve és jelenbeli virágzása erősíti a nemzeti kultúra reneszánszának élményét.

Az ősi kelta művészetek és zene visszatérése a skót kultúra egyik egyedülálló jelensége. A kelta népzenet játszó vagy feldolgozó zenészek (the Run Rig és Mike Oldfield) vagy a gael nyelvű költészet és irodalom újjászületése (Sorin Maclean és Crichton Smith) mind a fent említett kulturális újjászületés szerves részeinek tekinthetők.” (Grüber, 2000)

Különösen figyelemreméltó a fiatalok szerepe ebben a kulturális pezsgésben. A legtöbb közvélemény-kutatás szerint, a 18 és 34 év közötti korcsoport az, amely legaktívabban támogatja a skót önrendelkezés eszméjét, és skót identitását a brit fölé helyezi. Ennek megfelelően a nyíltan politikai üzenettel bíró – sokszor Thatcher-ellenes – dalokat éneklő együttesek, mint a Hipsway, Simple Minds, Big Country, Wet, Proclaimers, Deacon Blue és a Texas különösen népszerűek lettek a fiatalság körében. A skót zenei ipar önállósodott, a skót zenekarok egyre inkább skót közönségnek játszanak – persze a Simple Minds és Mike Oldfield világsikere is a hagyományos skót témákból táplálkozó zene eredményeit fémjelzi (Grüber, 2000).

A nacionalizmus egyre inkább jelen volt a politikai életben is. A többi párt részéről az SNP-t következetesen „szeparatistának” bélyegző és a pozitív felhangú „függetlenség” szót elkerülő hadjárata az Angliától való elszakadás hátrányaira igyekezte felhívni a figyelmet. A Munkáspárt „A válás drága dolog” szlogenjére az SNP válaszul egyre buzgóbban ígérgette – győzelme esetén – egy referendum kiírását az Unióból való kilépésről. Bár a Munkáspárt győzedelmeskedett, az SNP a jelenlegi közvélemény-kutatások szerint egyre népszerűbb, a 33–34%-os SNP-támogatottság azt jelzi, a skótok nemzeti öntudata erősebb, mint a közös, sokak által csak a különféle múltbeli, ma már kevésbé aktuális események által előtérbe került, és néha kissé erőltetett vagy mesterkélt brit nemzetkép (Szlankó, 1999).

Az SNP minden Skóciában élő személyt megpróbál megnyerni programjával, például igen eredményes toborzó-munkát végzett a „skót-pakisztániak” körében, azzal érvelve, hogy szüleik és nagyszüleik az indiai szubkontinensen hozzászoktak a függetlenségi harchoz, természetes most számukra az önálló Skócia gondolatának támogatása (Hamilton, 2000). A Skót Nemzeti Párt végső célja Skócia függetlensége, ezt azonban csak akkor tartja reálisnak, ha a párt megszerzi a brit parlament 72 skóciai mandátumának legalább a felét (jelenleg 6-tal rendelkezik). Addig viszont a teljes hatáskörű Skót Parlament kivívására törekszik. Az SNP alapállása, hogy Skócia prosperitásának fő feltétele a függetlenség (Havas, 1999).

Fontos megjegyeznünk, hogy a nacionalizmus egy érdekes válfaját képviseli a párt, melyet nehéz megmagyarázni a hagyományos politikai/etnikai tipológiával. A Skót Nemzeti Párt gyakorlatilag egy szociáldemokrata párt, melynek gazdasági programja egyértelműen a nagyobb állami feladatvállalásért áll ki. A párt „Függetlenség Európában” (*Independence in Europe*) szlogenje egyértelműen kiáll az európai integráció mellett, melynek szerintük egy független Skócia természetesen tagja lenne. A párt fellép mindenfajta etnikai bezártság ellen, ami különben sem jellemzője a skót nacionalizmusnak. A Glasgow-ban élő indiai, illetve pakisztáni polgárokat is igyekeznek megnyerni. A skót nemzettudat sok politológus szerint nagyszerű példát adhat arról, hogyan lehet demokra-

tikus elveket ötvözni pozitív nacionalizmussal. Isobel Lindsay szerint a skót nacionalista projekt és annak viszonya az európai integrációhoz sok szempontból példa lehet Kelet-Közép-Európa kis nemzetei számára (Grüber, 1997; Ross Bond-Michael Rosie, 2000).

Az SNP StAndrews-i diákképviselői kampányát elsősorban az egyetemisták körében folytatta. Vitaesteket rendeztek meghívott vendégekkel különböző témakörökben, melyek főként arra irányultak, hogy a nemzetközi diákság hogyan tud profitálni Skócia függetlenné válásából. Tagjaikat azonban egyelőre csak skótok alkotják. A skót függetlenségen kívül támogatnak minden olyan megmozdulást, mely egy nemzet önrendelkezését tűzi ki célul: például Tibet függetlenségét is szorgalmazzák.

A függetlenség kérdésében megkérdezetteink többnyire vagy egyértelműen elutasították, vagy egyértelműen és teljes mértékben támogatták az önálló Skócia gondolatát. Sokan úgy érzik, hogy gazdaságilag Skócia még nincs felkészülve a függetlenedésre, vagy egyáltalán szükségtelen, mert a mindennapokban nem hozna számukra előnyös változásokat. Ezenkívül StAndrews és környéke hagyományosan Munkáspártinak számít, így adódhatott, hogy beszélgető-partnereink közül a legtöbben nem szimpatizálnak az SNP-vel:

„Nem akarok független Skóciát, mert Skócia túl kis ország. Skóciának az Egyesült Királyságon belül is megvan a maga identitása, van saját parlamentje. Ez elég.”

„Skóciának szerintem nem a függetlenség lenne jó, hanem a föderalizmus. De nem most, ebben a pillanatban. A függetlenségi mozgalom egyébként sem túl széles. Hosszú idő kell, hogy Skócia elég fejlett legyen ahhoz, hogy érdemes legyen függetlenednie. Sok kérdést végig kell gondolni ehhez. A skótoknak nagyon liberálisnak és nyitott gondolkodásúnak kell lenniük, ha ezt véghez akarják vinni. A skótok többségének vannak rokonai külföldön, ami azért jó, mert így azért érdeklődnek a világ többi része iránt.”

„Személyes véleményem az, hogy nem örülnék a függetlenségnek. Egyrészt azért, mert európainak érzem magam. Másrészt pedig azért, mert Skócia kis ország, így meg kell próbálnia annyi támogatást szerezni, amennyit csak tud.”

„Semmiképpen nem szeretném, ha változnának a dolgok. És nem tartom képesnek a parlamentünket arra, hogy függetlenül kormányozza Skóciát. Nem kedvelem az SNP-t.”

„A Skót Nacionalista Párt (SNP) azt szeretné, ha Skócia független lenne. Az SNP Skóciában sokkal inkább baloldali, mint a Munkáspárt. Elsősorban a Fel-földön (Highland) népszerűek.” *Mi a véleményed Skócia függetlenné válásáról?* „Vannak, akik szeretnének különválni Angliától. Másfelől Angliának is szükséges ez a függetlenség. Napjainkban már újra kell értelmezni a viszonyokat.” *Hogyan lehetséges a függetlenedés? Mondjuk gazdaságilag?* „A közeli jövőben való függetlenné válás gondolata a nacionalista párttól indult ki. Ők többre számítanak, mint amennyit el tudnak érni. Vonatkozik ez a pénzügyi dolgokra is. Az adóknak mindenesetre a skót parlamentbe kellene befolyjniuk. De ez nem biztos, hogy elég pénzügyi alapot teremtené a függetlenedésre.”

Mint azt korábban említettük, az SNP-vel való szimpatizálás és a függetlenség támogatása csak kismértékben fedi egymást, mely az 1997-es Skót Népszavazási Tanulmány adataiból is kitűnik. Ugyanis 1997-ben az SNP-szavazók 43%-a nem támogatta a függetlenséget, tehát azt a politikát, ami az SNP programja (bár a párt is megosztott a függetlenség kérdésében). Másfelől viszont, az SNP azoknak a szavazóknak csupán egyharmadát

(33%) nyerte meg, akik a függetlenséget támogatták. Ők egy kicsit nagyobb arányban (37%) inkább a Munkáspártra voksoltak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a skótok többsége számára az erős skót identitás nem egyenlő az SNP és a függetlenség támogatásával (Bond – Rosie, 2000: 118–122).

Ennek többféle magyarázata lehetséges. Az egyik annak felismerése, hogy az SNP és a Skót Munkáspárt politikája hasonló: magatartásuk és baloldali programjuk tekintetében. S ugyan a Munkáspárt ellenzi a skót függetlenséget, mégis jelentős kisebbség támogatná a pártban ezt az alternatívát. Egy másik magyarázat szerint a függetlenséget kívánók közül egyeseknek a konzervatívok vagy a liberális demokraták programja egyéb téren szimpatikusabb lehet, és így végül rájuk szavaznak (Bond – Rosie, 2000: 122–124).

Az SNP a függetlenedésen túl sokkal inkább azt szeretné elérni, hogy Skócia az Európai Unión belül kapjon egyenrangú szerepet. Az SNP programja, a „Függetlenség Európában” Skócia jövőjét az EU-n belüli független államként képzelel el.

„Úgy gondoljuk, elérkezett az ideje, hogy Skócia visszanyerje helyét a világban. Mint független ország, hozzájárulhatunk, illetőleg segédkezett nyújthatunk az európai és nemzetközi fejlődéshez. Mint az EU teljes értékű és egyenlő partnere, mások példáját követhetjük, beleértve Írországot, learatva az európai együttműködés előnyeit, és kimondhatjuk a skót nép és a skót ipar gondjait, melyeket oly sokáig elhanyagoltak Nagy-Britannia képviselői” (SNP program).

Dr. Gabriel Kikas (aki nemrégiben fejezte be a StAndrews Egyetemen doktori disszertációját, melyben a nemzeti identitást és szuverenitást vizsgálta Britanniában) kifejtette: „Az SNP választási kampányában zászlajára tűzte: ‘Independence in Europe’. Elképzelése szerint az Angliától való politikai elszakadás után az EU segít megoldani a gazdasági és szociális problémákat Skóciában. Az EU független nemzetek konföderációja lesz, nem pedig szuperállam. Úgy véli, a függetlenség több szempontból is kedvező Skóciára nézve: Először is, a belső politikai, gazdasági, jogi stb. intézkedéseket illetően szabadkezet kapnak. Másodszor, saját helyet (seat) kapnak a Minisztertanácsban (Council of Ministers), s jogot arra, hogy megvétőzhassanak bizonyos törvényhatározat-tervezeteket (legislation). Harmadszor pedig, saját európai biztosuk (commissioner) lesz”.

Skócia jelenleg is jelentős támogatásban részesül az EU regionális fejlesztése révén. Az EU-bővítéssel kapcsolatban azonban megjelent néhány cikk a skót sajtóban, mely kimutatta az EU keleti irányú kibővítésének veszélyeit bizonyos speciális skót érdekekre. „Többen úgy vélik, hogy Skócia nehéz ütközet előtt áll annak érdekében, hogy megőrizze sok millió fontos részét az EU regionális segélyből és gazdálkodási támogatásából, amennyiben az EU befogadja a volt Szovjetunió országait.” (Grüber, 1997)

A ‘StAndrews Európában’ elnevezésű társaság nem régen alakult abból a célból, hogy az európai unióval kapcsolatos dolgokkal foglalkozzanak – a Monetáris Uniótól kezdve az Eurotrashig. Tagjai közül többen utaztak Brüsszelbe, az EU fővárosába. Jelszavuk: „Do it like a European!” (Tégy úgy, mint egy európai!).

Minthogy az EU-s témák egyre nagyobb érdeklődésre tartanak számot, a vezetőség előre meghirdetett témájú vitákat és kevésbé hivatalos esti szórakozási tevékenységet szervez.

„Megpróbáljuk integrálni a vitákat és a sokféle társadalmi eseményt.”

A 2001. április 4-én megrendezésre kerülő éves kerekasztal-beszélgetésük éppen az EU-bővítéssel és annak problémáival foglalkozott. A vitán az egyetem rektora elnökölt. Előadónak az Európai Parlament skóciai – egyébként ír származású – képviselőjét hívták

meg, valamint a 'Scotland Europe' EU-s politikai menedzserét, aki St Andrews-ban végzett. A hallgatóság soraiban az egyetemi polgárok mellett helybéli, politika iránt érdeklődő, főleg idősebb emberek is voltak. Minden nehézsége és negatívuma mellett abban a többség egyetértett, hogy a keleti irányú bővítés immár elengedhetetlen, és az EU szellemisége alapján üdvözlendő is.

A kerekasztal-beszélgetést követő héten rendezték meg Edinburghban a csatlakozni kívánó országok bemutatkozó kiállítását – ismeretterjesztő és népszerűsítő céllal. A szervezők az EU-tagországok minden jelentősebb nagyvárosában rendkívüli figyelmet fordítanak arra, hogy a fiatal, iskolás gyermekek számára is érdekes és tanulságos élménnyel szolgáljanak. Ismeretterjesztő kiadványokkal, apróbb ajándékokkal, programokkal, vetélkedőkkel szórakoztatták őket. Nem véletlenül: hiszen ők lesznek azok a felnőttek, akiknek majd késznek kell lenniük jó szívvel, de legalábbis minél kisebb ellenérzéssel elfogadni a nagyszámú csatlakozó országot, annak ellenére, hogy ez bizonyos hátrányokat jelenthet majd a saját gazdaságra nézve.

Megfigyelhető jelenség, hogy a fiatal, tizen-huszonéves skótoknak már nem ugyanaz az elképzelésük a skótság fogalmáról, mint régen. Egy részük úgy gondolja, hogy a skótság kinyilvánítása a thatcherizmus elleni védekezés eszköze (protective blanket) volt. Ők érzik, hogy skótok, sokuknak tetszenek a skót hagyományok, de nyitottak másra is, érdeklődnek nemzetközi dolgok iránt is. Fogékonyak az amerikai tömegkultúrára. „Szeretnek egy globális menüből választani, s az alkotórészeket vegyíteni” (Kane, 1999: 12).

Skócia európai kontextusban való megítélése is nagyon sokféle, de mindenképpen az Európa és az EU felé nyitottság dominál, még azok körében is, akik nem támogatják az Angliától való elszakadást:

„Én nyitott vagyok az EU-val szemben.” *Sokan tartanak az Európai Unió közös normarendszerétől. Ön is így van ezzel?* „A globalizációtól kell tartani, nem az EU-normáktól. Szerintem a globalizáció nem fog működni, de nem is tud működni hosszú távon. Sok mindent elront. A mi országunk túl kicsi a globalizációhoz. Itt nem működhet. Az embereket is, a környezetet is tönkreteszik.”

„Skócia eléggé rasszista ország, és meglehetősen intoleráns. Feketeellenes és angolelles. Skóciának ki kell tekintenie, ki kell lépnie a világba, s nem önmagára, saját kultúrájára koncentrálnia, legalábbis nem negatív, kirekesztő, fensőbbeséges értelemben, hanem pozitív értelemben. Fontos az is, hogy Skócia önmagát Európán belül lássa, az európai kultúra részeseként.”

„Skócia nyitott Európára. Én személy szerint is az vagyok. Skócia kis ország, ezért szüksége van arra, hogy Európa része legyen.”

„Az EU a kisembert nem érinti, mert a mindennapi életét nem érinti, ahogy nagyon sok minden más sem érinti. Az értelmiséget már inkább. Az apósom például az EU Skóciáért felelős biztosa volt. Népszerűsítette az EU-t Skóciában, építette a nemzetközi kapcsolatokat. Ugyanakkor a felszínen nemzeti volt: skót szoknyát nem, de tartan suit-ot (skót kockás anyagból készült öltönyt) viselt, amikor csak tudott. Előszeretettel énekelt skót dalokat.” *Mit gondol, Skócia Európa vagy az USA felé nyitott inkább?* „A skótok Európa felé egyrészt intellektuálisan, akadémikus szinten, teoretikusan nyitottak, másrészt a foci miatt. Az USA felé pedig részben a turizmus miatt, részben a tömegkultúra, így pl. a hollywoodi filmek, a popzene hódítása, a gyorsétkezdék praktikussága miatt nyitottak, részben pedig azért, mert az USA-ba, illetőleg Kanadába és Ausztrá-

liába sok skót is kivándorolt, ennél fogva úgy érzik, hogy valamennyire az övék.” (Nigel Rapport⁵)

A hosszú évek óta StAndrews-ban élő, immár kutató státusban lévő (angol) egyik tanuló a skótok viszonyát Európához, illetőleg az EU-hoz a következőképpen látja:

„A skótok talán nyitottabbak Európa felé, mint az angolok. Túlságosan bizalmatlanok Angliával szemben, míg ez a bizalmatlanság nincs meg Európával szemben.”

Skóciában elindult egy olyan folyamat, melynek célja annak bizonyítása, hogy Skócia Európa integráns része – nemcsak földrajzilag, hanem kulturálisan is. A skót nacionalisták azt próbálják hangsúlyozni, hogy Skócia inkább európai, mint brit. Európa számukra a „lehetőségek színháza” (MacCormick, 2000: 100). Számtalan cikk és tanulmány foglalkozik azzal, hogy Skócia mit adott Európának (s a világnak), azaz milyen kulturális hatást gyakorolt Európára; kezdve a golfjátéktól a James Watt által feltalált gőzgépig. Másrészről pedig azt kutatják, hogy Európa hogyan hatott Skóciára, így igazolva Skócia és a skótok európai mivoltát. Egyre több kutatási ösztöndíjat írnak ki „Scotland in Europe – Europe in Scotland” címmel.

„Én Skóciában élek. Ez a hazám, itt dolgozom. De európainak érzem magam. Ez az európaiság fontos a számomra. Nem vagyok nacionalista. Nem érzem azt, hogy függetlenedni kellene Angliától, hisz mi mind az európai kultúra részesei vagyunk.”

A skót függetlenség kérdésében nem kívánunk feltevésekbe bocsátkozni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a skót politika mind szorosabbra fonja a kapcsolatot az Európai Unióval, s megpróbál ebből minél többet profitálni saját prosperitása érdekében – legyenek a jövőben akár az Egyesült Királyságon belül, akár azon kívül. Ez a – kezdetben nacionalista – törekvés tökéletesen összhangba került az EU regionalizmusával, vagyis az a szemlélettel, hogy a régiókat kell inkább támogatni, nem pedig az országokat vagy a kis közigazgatási egységeket.

Felhasznált és hivatkozott irodalom

Barényi Sándor – Tabajdi Csaba (szerk.)

1995 *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Budapest: Osiris

Barker, Rodney

1992 Legitimacy in the United Kingdom: Scotland and the poll tax. *British Journal of Political Science*, Oct 1992, Vol. 22. No. 4: pp. 521–533.

Bond, Ross – Rosie, Michael

2000 Politika és nemzeti identitás Skóciában. *Regio*. Kisebbség, politika, társadalom. 11. évf. 2000. 1. szám. 106–127. o.

Brand, Jack – Mitchell, James – Surridge, Paula

- 1994 Social constituency and ideological profile: Scottish nationalism in the 1990s. *Political Studies*, December 1994. Vol. 42. No. 4: pp. 616–629.
- Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.)
1995 *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó
- Brown, Alice – McCrone, David – Paterson, Lindsay
1998 *Politics and Society in Scotland*. New York Hampshire: Palgrave
- Brown, Tom
2000 Answering the English question. Scottish representation at Westminster. *New Statesman*, December 18, 2000. Vol. 129. No. 4517. p. 37.
- Cohen, Anthony P.
1996 Personal nationalism: a Scottish view of some rites, rights, and wrongs. *American Ethnologist*, November 1996, Vol. 23. No. 4: pp. 802–815.
- Devine, T. M. – Finlay, R. J.
1996 *Scotland in the twentieth century*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Fergusson, William
1994 *Scotland 1689 to the Present*. The Edinburgh History of Scotland. Vol. 4. Edinburgh: Mercat Press
- Fry, Michael
1987 *Patronage and Principle*. A political History of Modern Scotland. Aberdeen: Aberdeen University Press
- Gallagher, Tom (ed.)
1991 *Nationalism in the Nineties*. Edinburgh: Polygon
- Grüber Károly
1997 *Regionalizmus, nemzetállamok, európai integráció, közép-kelet- és nyugat-európai távlatok*. Az azonos című konferencia anyaga az Interneten található.
2000 Macbethől Sean Conneryig. *Magyar Kisebbség*. 2000/1, 6. évf. Kolozsvár
- Hamilton, Paul
1999 The Scottish national paradox: the Scottish National Party a lack of ethnic character. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, Vol. 26. No. 1–2: pp. 17–36.
- Harvie, Christopher
1977 *Scotland and Nationalism*. London: George Allen & Unwin
1999 Ballads of a nation. (Scottish cultural identity.) *History Today*, September 1999, Vol. 49. No. 9: pp. 10.
- Havas Péter
1999 *Decentralizálási folyamat Nagy-Britanniában: a skót és a walesi devolúció (autonómia)*. 8. sz. füzet. (Szerk. Tabajdi Csaba) Budapest. (Az írást az Interneten találtuk: www.eokip.hu/html/hum/pub)
- Hazell, Robert
2001 Reforming the Constitution. *Political Quarterly*, January–March 2001, Vol. 72. No. 1.: pp. 39–49.
- Horváth András (ford.)
2000 Skócia „nemzeti karakter” nélküli Nemzeti Pártja. *Kisebbségkutatás*, 9. évf. 2. szám
- Hutchinson, John
2000 Ethnicity and modern nations. *Ethnic and Racial Studies*, July 2000, Vol. 23. No. 4: pp. 651–669. Oxford: Routledge Journals
2001 *Scottish politics in the twentieth century*. Hampshire: Palgrave
- Johnson, Paul

- 1997 The moral of the story: Tony Blair promised modest change, more spirituality and won by a landslide. (New UK prime minister.) *Time*, May 12, 1997, Vol. 149. No. 19: pp. 56.
- Kane, Pat
- 1999 From Braveheart to Cosmo Scotia. Young Scots are leaving traditional notions of Scottishness behind. *New Statesman*, March 19, 1999
- Keating, Michael
- 1998 Reforming the union: devolution and constitutional change in the United Kingdom. (The State of American Federalism, 1997–1998.) *Publics*, Winter 1998, Vol. 28. No. 1: pp. 217
- Kaufmann, Eric
- 2000 Liberal ethnicity: beyond liberal nationalism and minority rights. *Ethnic and Racial Studies*. November 2000, Vol. 23. No. 6: pp. 1087–1119. Oxford: Routledge Journals
- Lennon, David
- 1999 A less United Kingdom? (includes related article on devolution in England) (Scotland and Wales to vote for their own parliament and assembly). *Europe*. April 1999, No. 385: pp. 11–13.
- Macartney, Allan (transcript of his speech at IPI World Congress and 46th General Assembly Granada, Spain 1997)
- 1997 Scots must decide – do they want to be an independent nation or remain a region? *IPI Report*, June–July 1997: pp. 10.
- MacCormick, Neil
- 2000 Az angol alkotmány, a brit állam és a skót anomália. *Regio*. Kisebbség, politika, társadalom. 11. évf. 2000. 1. szám. 86–105. o.
- Massie, Allan
- 1995 Goodbye to the UK? Self-confidence and self-pity in Scottish nationalism. *TLS. Times Literary Supplement*. August 11, 1995, No. 4819: pp. 7–9.
- McCrone, David
- 1992 *Understanding Scotland*. (The Sociology of a Stateless Nation.) London New York: Routledge
- 2000 Skócia: ország, társadalom, nemzet? *Regio*. Kisebbség, politika, társadalom. 11. évf. 2000. 1. szám. 65–85. o.
- Melles Éva – Szász Antónia
- 2001 *Identitásépítés Skóciában*. Megjelenés előtt az MTA PTI Etnoregionális Munkafüzetek sorozatában.
- Nagy Gábor
- 1999 Skóciai és walesi parlamenti választások. Kőd előttünk, kód utánunk. *HVG*, 1999/19. szám, 1999. május 15. 24–30. o.
- Patterson, Lindsay
- 1994 *The Autonomy of Modern Scotland*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- 1998 The Scottish parliament and Scottish civil society: which side will education be on? *Political Quarterly*, July–September 1998, Vol. 69. No. 3: pp. 224–233.
- 1998 *A diverse assembly*. The Debate on a Scottish Parliament. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Reid, Alastair
- 1994 The Scottish condition. Nationalism in Scotland. (The Rise of Europe's Little Nations.) *The Wilson Quarterly*, Winter 1994, Vol. 18. No. 1: pp. 50–58.
- Robbins, Keith

- 1994 Regions, nations and states: the United Kingdom and Europe. *The World Today*. November 1994, Vol. 50. No. 11: pp. 218–221.
- Storarr, William
- 1999 The Janus god has many faces. (England's relations with Scotland). *New Statesman*. November 1, 1999, Vol. 128. No. 4460. pp. 34.
- Szlankó Bálint
- 1997 *Testvérek közt* (elektronikus forrás).
- Tishkov, V. A.
- 2000 Forget the 'nation': post-nationalist understanding of Nationalism. *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 23. No. 4. July Oxford: Routledge Journals
- Tomaney, John
- 2000 End of the Empire Sate? New Labour and Devolution in the United Kingdom. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 24. September, Oxford: Blackwell Publishers
- Thomsen, Robert Christian
- 2000 Egy új dal kezdete: a devolúcióhoz vezető út és az új skót parlament kezdetei. *Regio*. Kisebbség, politika, társadalom. 11. évf. 2000. 1. szám. 55–64. o.
- Tong, Raymond
- 1994 Scottish nationalism: a view from England. *Contemporary Review*, November 1994, Vol. 265. No. 1546: pp. 247–253.

Jacsev Nikolai

Európa felelőssége kisebbségei identitásának megőrzésében

(A szetuk múltja, jelene és jövője)

The Responsibility of Europe Regarding the Preservation of the Identity of its Minorities

(Past, Present, and Future of the Setu People)

After the EU enlargement in 2004, the Setu people, beyond being a minority in Estonia and Russia, will become a minority of the Community as well. Thus, they will have an opportunity to place their fate under the defence of a political power stronger than that of the Estonian State. However, it is in question whether the EU will be willing to pursue a regional minority policy which reaches beyond its borders or it will choose to overlook peripheral problems for the sake of preserving internal freedom.

Mind többször hallani közemberek szájából is olyan megnyilatkozásokat, amelyek alapján az a benyomásunk támadhat, hogy Európa fogalma azonos az Európai Unióval. Kiváltképp most, a bővítés előestéjén, amikor a bekerülési esélyek mértéke egyben presztízs-értékű rangsorolást jelent a részt vevő államok körében. Ugyanakkor – az európaiság kérdését kisebb-nagyobb nemzetközi csoportokban felvetve – nemegyszer tapasztalható, hogy valaki minél távolabb lakik az Európai Uniótól, annál inkább szükségesnek tartja hangsúlyozni európai mivoltát. E két jelenség minden bizonnyal összefügg egymással. Nem véletlen, hogy aki földrajzi értelemben véve Európa lakója, de minden egyéb körülmény miatt áthidalhatatlan távolság választja el az európai ideáltól, az azon igyekszik, hogy legalább eszmei szinten hangsúlyozza európaiságát. Talán a leginkább frusztrált a magunkfajta, kelet-közép-európaiként kategorizált társadalmak lehetnek, amelyeket már valóban nem sok választ el a teljes jogú Európai Unió tagságtól, ugyanakkor a fejlődéssel kapcsolatos várakozásaik elmaradása politikai és kulturális feszültséget okoz a körükben.

Nemegyszer még a fejlett társadalmak tagjai is kénytelenek alapvető emberi jogaik semmibe vételét elviselni. Ráadásul ezeknek a korlátozott emberi jogoknak egy része épp a leendő (más esetben a meglévő) EU-tagsággal áll szoros kapcsolatban. A tanulmányban erre a paradox helyzetre szeretnénk egy konkrét példával, az észt–orosz határterületen lakó szetuk helyzetének a bemutatásával rávilágítani.

1. A szetuk délkelet-észt etnikai csoportként ismeretesek (Pomozi 2000), de a szovjet-orosz szakirodalomban inkább észt néprajzi csoportként határozzák meg őket (Richter 1979). Észtországban több ilyen, jól elkülöníthető pszeudo-etnosz is található, akik ugyan észtnek tartják magukat, de emellett erős helyi jellegzetességekkel és identitással is rendelkeznek (mint nálunk, mondjuk, a palócok vagy egykor a székelyek). Ilyen csoportot alkotnak többek között a vöruiaiak, a mulgiak, a Saaremaa-beliek és a szetuk is. Általában saját megyéjük van: Vörumaa, Viljandimaa, Saaremaa stb.¹ Nagyjából a két vi-

lágháború közötti időszakban valóságosan létezett a szetuk szűkebb hazája, Setumaa is, amely ma már csak történelmi térképeken, könyvek hasábjain látható, és az emberek emlékeiben, vágyaiban éled újjá.² A felsorolt megyék mind Észtország igen gyengén iparosodott (déli–délkeleti) vidékei közé tartoznak. Bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy az ott lakók általában véve ragaszkodnak a helyi hagyományokhoz, hiszen az iparosodással járó változások nem semmisítették meg a hagyományos közösségeket.

A vöruiai létre is hívtak egy immár állami fenntartású intézményt, mely a *Võru Instituut* nevet viseli. Közvetlenül az észt kulturális minisztérium alá tartozik (mint például a múzeumok), feladata a vöruai nyelv(járás) és identitás kutatása, őrzése, ápolása, erősítése. Az intézet tevékenységének köszönhetően mára gyakorlatilag kialakult egy második észt irodalmi nyelv, az ún. „võro-seto” nyelv, amely minden nyelvi szinten eltér az irodalmi (északi-) észtől, lehetőleg kidomborítva a kettő közti különbséget. Meg kell jegyezni, hogy ez az új irodalmi nyelv nem azonos a 17. század közepétől a 20. század elejéig használt önálló délészt irodalmi nyelvvel (amely egyébként a tartui nyelvjáráson alapult). Maguk a „utcai vöruiak” nem sokat érzékelnek a rangos újításból. Aki eddig a nyelvjárásban beszélt, az ezután is ezt fogja használni, de a bonyolult írásmód nagy nehézséget okoz az irodalmi észt nyelvhez szokott szemnek. Võrumaa iskoláiban fakultatív módon elsajátítható ez az új irodalmi nyelv, a felnövő generáció némely tagja valóban tudja majd használni. Akik ma felnőttként képesek vöruilul írni, azok mind nyelvészek, irodalomírók és más értelmiségiek.

A szetuk alapvetően abban különböznek a vöruiaiktól, hogy vallásukban az orosz hagyományokat követik, tehát ortodoxok, míg a szetu nyelvet a vöruai dialektusának tekinthetjük, mivel csak minimális lexikai és fonetikai különbségek vannak köztük. A vöruiak a szetukat nyelvi-mozgalmi szempontból szövetségesüknek tartják, bár ezzel a szetuk nem mindig értenek egyet. Például a szetuk egy kicsit egyszerűbb írásmódot használnak, mint a vöruiak. Amíg az identitás meghatározásában fontosabb szerepet játszott a vallás, mint a nyelv, addig (még 20. század eleji források szerint is) „oroszoknak” nevezték magukat (vö. *vinnelane, vindlâne*) (Zsirai 1937: 448–449; Sarv 1998: 305). Ezenkívül természetesen őriznek olyan hagyományokat, amelyekről a kutatók feltételezik, hogy Észtország más területein is éltek korábban, de kihaltak. Ilyen a szetu asszonyok népviselete, a folklórhagyomány vagy az ünnepek.

Amikor a szetuk által lakott terület 1920 után az első Észt Köztársasághoz került, megindult a szetuk „észesítése” (vö. Seto kongressz 3; Richter, J. 1979): észt vezetéknévket kaptak (korábban – az orosz parasztokhoz hasonlóan – nem volt vezetéknévük, vagy pedig a nagyapai keresztnévet használták ekként), észt tannyelvű iskolákba kerültek, „felvilágosították” őket arról, hogy ők észttek, ez azonban számukra mindaddig valószínűleg teljesen mellékes volt. Az észttek egyszerűen megpróbálták magukhoz hasonló kultúremberré tenni a szetukat, vagy ahogy ők mondják szebb szóval: „integrálni”, mint ahogy ezt mostanság az oroszokkal teszik, csak az előbbi talán egy kicsit nagyobb hazafias lelkesedés kísérte. Mindenki boldog is volt: együtt az észt nemzet!

A boldogság sajnos nem tartott sokáig: 1940-ben Észtországot a Szovjetunió annektálta, s a határokat 1945-ben az oroszok javára módosította úgy, hogy a főleg oroszok és szetuk által lakott Setumaa nagyobb hányada közigazgatásilag az Orosz SzSZK-hoz került. Ez a végzetes lépés akkor még nem okozott túl nagy problémát, hiszen a határok átjárhatók maradtak, észt, szetu, orosz és lett parasztok egyaránt a leningrádi piacra termeltek.

² Setuföldet északról a Pszkovi-tó, délről a lett–orosz határvonal, keletről a Pszkovi kerület, nyugatról Võrumaa és Põlvamaa (a vastseliiai és a räpinaai nyelvjárasterület) határolja.

Csak hogy a határmódosítás beindította az addigra észt öntudatra ébredt szetuk tömeges városba (az Észt SzSzK-ba való) áramlását, ami végeredményben gyors asszimilálódásokat hozta magával.

Észtország számára 1991-ben ismét eljött a függetlenség napja, a határok pedig maradtak úgy, ahogy voltak: a szetuk egy része Oroszországhoz, a másik része pedig Észtországhoz került. Ráadásul bevezették a kölcsönös vízumkényszert, ami gyakorlatilag megbénította a határok addigi szabad átjárhatóságát, súlyosan érintette az amúgy is hátrányos helyzetű vidéket, valamint az ott lakó szetuk, észtek, lettek és oroszok gazdasági helyzetét és szociális kapcsolatait, családtagok ezreit vágva el egymástól, s felborítva az addigi kereskedelmi csatornákat.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a szetuk etnikai identitásának problémája különösen érdekes témát kínál a kutatók számára: ők most egy etnikai csoport, amely különböző politikai, kulturális, sőt gazdasági erők metszéspontjában él. A kelet s nyugat felől jövő hatások természetesen nem játszottak egyforma szerepet az identitás és a kultúra kialakításában, s a történelem folyamán inkább hol az egyik, hol a másik dominált. Eközben formálódott ki az egységes arcú szetu kultúra, amely a történelmi-kulturális hatások figyelembevételével teljesen természetes folyamatként is felfogható. A kialakult kulturális szinkretizmus csak a szomszédos területek lakosságának a kultúrájával összevetve, illetve csak azok szemében tűnhet különösnek – mint ahogy ez a szetuk külső elnevezéseiből is kitűnik.

2. A szetuk önelnevezése korábban ugyanaz volt, mint általában az észteké: *maarahvas*, ami annyit tesz: 'az a nép, amelyik ezen a földön/területen lakik' (*maa* /Nom=Gen/ 'föld', *rahvas* 'nép', vö. német *Landsleute*). A *setu* a szetuk külső elnevezésének észti irodalmi változata (nyelvjárási vagy szetu alakja a *seto*), amely ma már teljesen elfogadott a szetuk körében, s mely szónak az eredete a szetuk nyugati szomszédainál keresendő. A vöruiak a szetukat *setokesed*, önmagukat az ennek megfelelő *vörukesed* névvel illetik. Pontos eredete tisztázatlan, de valószínűleg a „szomszédos népekre” általában használt pejoratív megnevezésekkel hozható összefüggésbe, mert egészen a legutóbbi időkig sértőnek érezték a szót maguk a szetuk. Enn Ernits (1985) úgy véli, hogy a *setu* azokra az emberekre vonatkozott, akiknek a beszédében két nyelv szavai vagy más elemei keverednek (vö. észti *segema* 'kever' és *seotud* 'kevert'). Ernits nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szó etimológiája az észti nyelvjáráskokban szerte megtalálható *setu-setukene-setukas* 'gebe; szegény, szerencsétlen állat' alakra vezethető vissza. (Más etimológiákra vonatkozóan l. még: V. Sarv 1998 és Jääts 1998).

Az oroszok a szetukat a 'félhitűek' (*poluvercū*) névvel illették, amely a pravoszlávval ('igazhitű') ellentétpárt alkotó fogalomként felfogva számunkra azt jelzi, hogy az ortodox hit nyújtotta látszólagos közösség ellenére az oroszok is megkülönböztették maguktól a szetukat. Ennek a nyelvi különbségen kívül valószínűleg az is oka lehet, hogy a szetuk vallása kettős arcot mutat, mert tovább élnek benne pogány elemek is (vö. O. Loorits 1959). A különbségtévés tényét azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert az etnikai identitás egyik meghatározó eleme a másoktól való kölcsönös megkülönböztetés.

3. A szetukról fennmaradt híradások első példái a 19. század elejéről, elsősorban újságok hasábjairól valók. Egy 1831-ben megjelent német nyelvű úti beszámolóban olvasha-

³ Christian Hieronymus Justus Schlegel: *Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807, 1815, 1830. Sechstes Bändchen. Reise von St. Petersburg nach dem Pleskowschen Gouvernement im Monat Julius 1815.* Meiningen, 1831.

tunk a Pszkovi kormányzóság nem orosz nyelvű lakosságáról.³ A tudomány számára F. R. Kreutzwald fedezte fel őket folklórgyűjtő útja során 1848-ban. Úgy fogalmaz, hogy Setumaa a tudomány számára *terra incognita*.⁴ Korai forrásnak számít még J. F. Wiedemann észtnémet szótárán⁵ kívül Oskar Kallas 1895-ből,⁶ valamint Trusman 1890-ből⁷ és 1897-ből⁸ származó írása. Mirotvorcevnak többek között feltűnt a livóniai és a petseri észtnyelv közötti nagy különbség.⁹

A 20. század első évtizedeitől kezdve észtnyelviségiek – felismerve a helyzet jelentőségét – valóban aktív szerepet kezdtek játszani a szetuk felzárkóztatásában. Ez főleg 1907-től kezdve érezhető pozitív hatását, amikor is először merült fel nyíltan az észtnyelv használatának igénye Setumaa iskoláiban és templomaiban. 1908-ban alapították meg az első észtnyelvi könyvtárat Petseriben.¹⁰ 1909-től Tartuban kiadják a petseri észtnyelvi kéthetente megjelenő újságját, a *Petseri Postimeest*, de az érdeklődés hiányára való hivatkozással körülbélül egy év múlva megszüntetik.

1908-ban Willem Buk jár körükben, s úti tapasztalatait a *Petserimaa eestlased* című kis könyvében foglalja össze a nagyközönség számára. Az első antropológus utazók naiivitása sugárzik művéből, bár igyekszik számadatokkal bizonyítani tényszerűségét. Anekdotákkal is bőven szolgál, amikor azt írja például, hogy a petseri észtnyelviség akkoriban egyáltalán semmit nem tudtak a többi észtről és a világról. Nem ismerték az észtnyelvet, ezért újságot sem tudtak olvasni, hanem észtnyelvi olvastak fel nekik az újságból, de nem állták meg, hogy egyúttal el ne süssenek néhány szetuviccet. Buk néhány tájékoztató jellegű statisztikai adattal is szolgál.

A szetuk e korai észtnyelviségére ébredésének az egyik leglátványosabb eredménye az lett, hogy 1917-ben, az oroszországi forradalom előtt kb. fél évvel a szetuk lakta járások maguk fordultak az észtnyelviség felé, konkrét egyesülési szándékkal. Az ügyre a tartui békeszerződéssel adta hivatalos áldását a két érintett fél, az észtnyelviség és az orosz kormány 1920. február 2-án. Ezt követően az észtnyelviség még komolyabb felzárkóztatási politikát kezdett folytatni a délkeleti régióban. Az észtnyelviség leginkább Petseri városát, Setumaa központját érintette.

4. Az első Észtnyelviség berkein belül, az 1920-as évektől kezdve a kulturális és társadalmi élet élénkítése figyelhető meg. Sorra alakulnak a könyvtárak és egyesületek, a

³ F. R. Kreutzwald: *Maailm ja mõnda*. 1953. Tallinn (idézi Jäätis 1998: 27).

⁴ Wiedemann, J. F.: *Eesti-saksa sõnaraamat*. 1869. Tallinn.

⁵ Kallas, Oskar: Einiges über die Setud. In: *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894*. 1895: 81–105.

⁶ Ю. Трусман: Полуверцы Псково Печлрского края. – *Живая старина* 1890/1: 31–62.

⁷ Ю. Трусман: О происхождении Псково Печлрских полуверцев. – *Живая старина* 1897/1: 37–47.

⁸ М. Миротворцев: Об эстах или полуверцах Псковской губернии. – *Памятныя книжка для Псковской губернии на 1860 год*. Псков. 1860.

⁹ Cikkemben az észtnyelvi határ közelében fekvő oroszországi Печлрск (magyarul Pecsora) városának észtnyelvi változatát (Petseri) használom, ezzel is hangsúlyozva észtnyelviségét. Kivételt csak akkor teszek, ha azt a kontextus megkívánja.

¹⁰ *Seto lugõmik I és II*. 1922, ill. 1924. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused VI. és XI.

társadalmi érintkezés észt mintákat követ. Napvilágot lát a szetu olvasókönyv.¹¹ Az észtek és finnek kezdettől fogva nagyra értékelték a szetuk folklórincsét. A legszeleesebb folklórgyűjtést a vöruí származású Jakob Hurt végezte a körükben 1884-ben és 1886-ban, majd utána 1902-ben és 1903-ban, az összegyűjtött anyag Helsinkiben jelent meg három vaskos kötetben.¹² 1922 októberében rendezték meg az első szetu dalos ünnepet. A finn folklorista, A. O. Väisenen 1923-ban fedezte fel Anne Vabarna (1877–1964), a leghíresebbé vált szetu népdalénekes asszony tehetségét. A fiatal Pauloprit Voolane pedig azzal a gondolattal állt elő, hogy ha a finneknek és az észteknek van eposzuk, akkor a szetuknak is bizonyára kell, hogy legyen. Anne Vabarna 1927-ben énekelte meg Peko, a szetu hős eposzát, melynek 1995-ös kiadása¹³ által váltak a szetuk először híressé a nagyvilág előtt.

Állami kezdeményezésre, 1921 októberében összehívják az első szetu kongresszust Petseriben azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a szetuk észt öntudatát tovább erősítsék, és hogy megtárgyalják az észt kultúrpolitika aktuális szetu-kérdéseit. A felszólalók észtek, a szetuk azonban a hallgatóság szerepét kapták. A szervezők pozitív szándékában mindemellett nem kételkedhetünk. A nyelvész Villem Ernits például beszédében hangsúlyozta, hogy a szetukat fel kell szabadítani az észt többség hatalma alól, hogy észt öntudatuk szabadon megnyilvánulhasson. A második szetu kongresszust 1930-ban rendezték szintén Petseriben és hasonló céllal, immár ugyan helyi – de helyi észt – kezdeményezésre. A szetuk kívülállása továbbra is aktuális problémaként rajzolódik ki: „A szetuknak észtekké, teljes értékű állampolgárokká kell válniuk” – mondta az államgyűlés elnöke, Karl Einbund. Annak ellenére, hogy mindkét oldalon megvolt az egyesülés szándéka, az egyik fél egyértelműen meghatározója volt a közeledés mikéntjének, a másik pedig elszenvedője. Jól jellemzi a helyzetet a vezetéknev-program végrehajtása. Egyrészt körülbelül fél év volt a törvény megszületése és a végrehajtás végső határideje között (s akkor még korántsem terjedt ilyen gyorsan az információ, mint manapság); másrészt kizárólag észt nevek közül választhattak a szetuk. Aki a megadott határidőre (1922. január 1.) nem jegyeztette be vezetéknevét, annak hivatalból adtak.

1944. augusztus 16-án a szovjethatalom vette át az irányítást Setumaa felett. 1945 januárjában Setumaa 1880 km²-es összterületéből 1165 km²-t, azaz kb. a 60%-át a Pszkovi területhez csatolták, vele együtt a szetuk fővárosát, Petserit is. Az észt oldalon maradt szetu területet kétfelé osztották: a déli része Võrumaahoz került, az északi pedig az újonnan formált Põlvamaahoz. Ezzel a lépéssel a szovjet politikai hatalom a szetuk saját területét háromfelé szakította. Ez a szétszakítottság jelenti a szetu nép legnagyobb sérelmét, olyan traumát, amely a magyarok Trianonjához fogható, csak annál még sokkal élőbb. A határkérdés és a széttagozottság a szetu identitás legfőbb problémája, amely köré csoportosul az egész modern kori szetu mozgalom.

5. A szetuk identitáskutatásának kezdetét Jelizaveta Richter hetvenes évekbeli terepkutatásai jelentik. Szinte kizárólag oroszul publikált, de publikációi az Észt SzSzk-ban jelentek meg. Szetu-kutatásaiban a szovjet etnológia meghatározásaiból indul ki, többek között abból, hogy a szetuk észt *néprajzi csoport*. 1974–1975-ben kérdőívekkel járta be egész Setumaat, de felhasználta a községi tanácsok statisztikai adatait is. Írásai alapján te-

¹² *Setukeste laulud I–II–III*. 1904–1905–1907 Helsinki: SKS.

¹³ Paul Hagu – Seppo Suhonen (szerk.): *Peko. Setu epos*. 1995. Kuopio: Snellman Instituuti A-Sarja 18.

repmunkáinak idején már előrehaladott fázisában volt a szetuk integrációja a „szocialista észk nemzettel”. Az adminisztratív határ észk oldalán észk között éltek a szetuk. Az észk volt a nyilvános érintkezés nyelve. A gyerekek észk tannyelvű iskolába jártak, a munkások a városokban észk között dolgoztak. Az észkkel való kapcsolatuk kiszélesedett. A szetuk többsége jól tudott észkül is, s a szetu nyelv sokban hasonlult is az észkhez. Sokkal több szetu–észk vegyes házasság kötött, mint a szovjet idők előtt, különösen a városokba költözött szetuk körében. A vallási különbség, amely korábban a vegyes házasságok legfőbb akadályát jelentette, az ateista Szovjetunióban már nem volt meghatározó jelentősége. Az 1940-es évektől a keresztnévadásban észk szokások jöttek divatba.

A határ orosz oldalán élő szetuknak természetesen az oroszosító politikával és a szovjet-orosz mindennapokkal kellett szembenéznük. Számatalan bevándorló érkezett, főleg Pecsora városába a Szovjetunió minden tájáról, akik figyelmen kívül hagyták a helybeliek hagyományait. Emiatt, valamint a nehéz gazdasági, kulturális és oktatási helyzet miatt megkezdődött a petseri szetuk elvándorlása az Észk SzSzk-ba, elsősorban a városokba, ez a folyamat a hetvenes évekre érte el tetőfokát.

Az 1970-es években a megkérdézt szetuk többsége a kettős (szetu–észk) identitás jeleit mutatta. Az idősebbek, akik még emlékeztek a „szetu” etnonímia pejoratív értelmezésére, elkerülték a szó használatát, inkább „régik észknek” nevezték magukat. Jellemző a tősgyökeres észk vagy vegyes, néha finnugor eredetre való utalásuk, ami az olvasottságnak, nagyobb tájékozottságnak s az oktatás hatásának tudható be. Nem észk közegben soha nem nyilvánították ki szetu identitásukat, mindig csak észként mutatkoztak be. Jellemző a generációk hovatartozása közötti tudatos különbségtevés is, melyben jól megragadható az asszimilálódás folyamata: „Mi szetu nép vagyunk, de a gyerekeink már észtek” (Richter 1979:105). A szetu gyerekek még a peccorai körzetben is így tanulták: „Elan Eseti NSV-s, selle pealinn on Tallinn, olen eestlane...” [Észk vagyok, az Észk SzSzk-ban élek, melynek fővárosa Tallinn...]. 1960-ban az Észk SzSzk minden polgára kapott személyi igazolványt, melyben a szetuk észknek voltak feltüntetve.

Richter szerint mindezek ellenére a szetuk szívéhez a szetu hagyományok és a szetu nyelv közelebb állt. A szetuk saját nyelvüket használták egymás között, számos területén a magánélet szférájának. A szetu nyelv használata etnikai határként jelentkezik továbbra is a szetuk és oroszok, de a szetuk és észk között is. Természetesen egyre kevésbé, mert jellemző módon az iskolás gyerekekkel irodalmi nyelven igyekeztek beszélni már odahaza is, hogy „ne legyenek nyelvhelyességi problémáik az iskolában”. A gyerekek természetesen értették a szetu nyelvet, ha sok esetben nem is tudták használni. Az elvándorolt családtagok rendszeresen hazalátogattak hétvégenként, szünidőben, a nyári mezőgazdasági munkák idején, valamint a nagyobb ünnepek alkalmával. Ekkor nyelvhasználatuk igazodott a helyi normákhoz.

Az 1970-es években a női népviselet még élő hagyományként jelentkezik a szetuk között, mindenekelőtt ünnepi alkalmakkor. A szetuk esztétikailag szépnek tartják saját népviseletüket, melynek magukra öltése elsősorban az ünnepi emelkedettség, a családi és egyúttal etnikai hovatartozás kifejezése. Az idősebbek egyéb hagyományaikhoz is ragaszkodtak, például a szent sarokhoz, háziszótesekhez, vagy ételeikhez. A szetuk egyéb tárgyi kultúrája (például a lakberendezés) ekkorra már azonosult, nem tért el az „általános” észk (vidéki vagy városi) kultúrától.

A szetu identitás fenntartását erősítik a hagyományos naptári, egyházi és családi ünnepek. Richter kiemeli ezek közül is a temetői szokásokat. Ilyen alkalmakkor összegyűlt a tágabb család, ezáltal erősödött az összetartozás-tudat a különböző helyen lakók és a kü-

lönféle generációkhoz tartozó családtagok között. A születésnap ünnep észet hatásra honosodott meg a szetuk között.

Jelizaveta Richter a totális elnyomás legszorongatóbb idején mutatja be a szetu kultúra állapotát és asszimilálódásának fokát, akkor, amikor nemcsak a szetu, de az észet nyelv fennmaradása is veszélyben forgott. Írásában jól érzékelhető az a politikai attitűd, amely a szetukat az észtekkel azonosítva igyekszik erősíteni az észet nemzeti tudatot. Mégis az asszimilációs folyamat részének tekinthető, noha az asszimiláló nemzet nem idegen (például az orosz), hanem nyelviileg rokon testvérnép, az észet.

6. A szetu identitás őrzésében, alakításában és feltárásában fontos szerepet vállalt – és vállalt továbbra is – az észet folkloristaként ismert Paul Hagu. Két írása kapcsolódik szorosabban a szetu identitás problémaköréhez (vö. Hagu 1978 és 1995). A két cikk megjelenése között eltelt időben is sokat tett a szetu identitás erősödéséért és az önazonosság új útjainak megtalálásáért. Ő pártolta például a Szetu Királyság napjának ünnepét, igaz külföldi (norvégiai) minta alapján, de ez 1994 nyara óta a szetu hagyományok részévé vált.

Talán nem meglepő, hogy Paul Hagu a folklórt tartja a szetu identitás legkifejezőbb elemének. Maga is aktívan kiveszi részét a szetu folklórkinés életben tartásából. A szovjet időkben a folklór ugyan kilépett a korábban hagyományos társadalmi közegeből, ugyanakkor élvezhette a különféle kultúrhivatalok támogatását, és így valóban jelentős szerepet játszott a szetu identitás megőrzésében. Az első szetu népdalkórusok az észet oldalon az 1950-es években alakultak, az orosz oldalon majd egy évtizedes késéssel. Természetesen a városi szetuknak is voltak kórusaik, melyek ugyanúgy ismertek lettek akár külföldön is. A fellépések lehetőséget teremtettek nemcsak a folklórhagyomány, de a nyelv és a népviselet életben tartására is. 1977-től háromévente rendezik meg a dalos ünnepeket Észtországban. Ez az esemény hozta össze először nem csak a különböző finn-ugor népek folklór-együtteseit, de a szetukat is egymással és a nagyközönséggel. Bizonnyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy maguk a szetuk is ráeszméltek, micsoda kincs birtokában vannak. Emellett a nyolcvanas években egész Észtországra (sőt az egész Baltikumra) jellemző volt a saját múlt és helyi hagyományok, elsősorban a folklór iránti érdeklődés élénkítése, amely a nemzeti önkifejezés akkoriban preferált formája volt, s amely az ún. „ének-ló forradalom” kialakulásához vezetett. Mindez ráadásul (szovjet) állami támogatással valósult meg. 1985-ben például a moszkvai vezetés Észtországot találta a legmegfelelőbb helynek arra, hogy megrendezze a Nemzetközi Folklórfesztivált és Népi Kultúra Tanács éves közgyűlését. Ezután szinte évente követték egymást a nemzetközi folklórrendezvények Észtországban. 1990-ben megalapították a viljandi főiskola népzene tanszékét is. Mindez elkerülhetetlenül vezetett az addig szunnyadó, ám életerős délészet öntudat feléledéséhez.

7. A szetu mozgalom az 1980-as évek második felében fokozatosan alakul ki a fentebb ismertetett hagyományörző mozgalomból az egységes võru-szetu mozgalom részeként. 1988-ban hozzák létre a Võru Nyelv és Kultúra Alapítványt võru aktivisták és civil szervezetek, többek között a Szetu Társaság. Még ugyanabban az évben megrendezik Võrumaa és Setumaa napját Võru városában, a következő évvel pedig kezdetét veszi a máig töretlen kaikai nyáriegyetem-sorozat. A võru eseményekkel párhuzamosan a Tartuba költözött võruiak is megmozdulnak, és megalapítják saját társaságaikat. 1990-ben megkezdte adását a Võru Rádió, amely a Szovjetunió első nem állami kézben lévő rádiója. A võru nyelv további fejlődése szempontjából kiemelt jelentőségű a võru írásmód kialakítása, mely több éven át tartó együttes gondolkodás és egyeztetés után 1996-ban

nyerte el mai formáját. Az egységesített vöru-szetu nyelv alapját a 20. század elején Võrumaa középső járásaiban beszélt nyelvváltozat adja.

A Võru Intézet 1995-től működik Észtország Kormányának az évi 111. számú határozata alapján. Az intézet 1996-tól rendszeresen rendez konferenciákat, melyek immár az újjászülető balti-finn kis népek és nyelvek (lívek, kvének, Tornio-völgyi finnek, lappok, karélok stb.) legjelentősebb fórumává váltak. A konferenciákon elhangzott előadások anyagán kívül az intézet saját kutatásainak az anyagait is publikálja. Különféle projekteket koordinál, melyek az oktatástól kezdve a népművelésen keresztül a vidékfejlesztésig, a gazdasági erőforrások kiaknázásáig számos más területet is felölelnek. Egyik ilyen projektjük keretében 1996 óta folytatnak rendszeresen régészeti feltárást Setumaaban. Újabbban különös hangsúlyt fektetnek a gyerekkönyvek, oktatási segédanyagok és tankönyvek megjelentetésére. Egyik legújabb, 2002-ben napvilágot látott kiadványuk a vöru–észt szótár. Mindezek mellett nagyra kell értékelnünk naprakész információkkal szolgáló internetes honlapjukat is.¹⁴

Az eddig ismertett általános délészti, illetve vöru-i mozgalomtól a szetu mozgalom annyiban sajátosabb, hogy kifejezetten a szetukra, a széttagolt, de mégis egységes Szetuföldre, valamint az azt átszelő határvonalra fordítja figyelmét. Ebből adódóan a szetu mozgalomnak a vöruinál sokkal jelentősebb a politikai vetülete. A szetu mozgalom legfontosabb célja a három részre szakadt Setumaa újraegyesítése. Emellett természetesen fontos szerep jut a szetu néphagyományok életben tartásának, valamint a helyi gazdasági és kulturális élet fejlesztésének. Mind a harmadik, mind a negyedik Szetu Kongresszus egyik központi témája a tartui békeszerződésben rögzített határ visszaállítás volt, amelyet a szetuk – ahogy az észtek is – az egyetlen jogerős határvonalként fogadnak el. A mostani határt a berlini fal nyomán „szetu fal”-nak nevezik, mely veszélyezteti a szetu nép és kultúra fennmaradását.

A modern kori Szetu Kongresszus afféle, szélesebb körben el nem ismert, de demokratikus, háromévente összehívott önkormányzatként vagy kisebbségparlamentként működik. Szavazóképes résztvevői egyben a különböző szetu közösségek és szervezetek küldöttei, mind az észtországi terület falvaiból és városaiból, mind az orosz oldalról. A Szetu Kongresszusokról kiadott anyag (1. *Seto Kongress 3, 4 és 5.*) történelmi dokumentum, amelyben kifejezésre jut a szetu identitás számos eleme és a szetu mozgalom politikai szerepvállalása. Az egymást követő kongresszusok témaválasztásukban és hangulatukban bizonyos eltérést mutatnak, ami jelzi azt, hogy a központi probléma folyamatosan megléte ellenére a szetuk maguk is átértékelik helyzetüket, s meghirdetett programjaikban egyre inkább igazodnak a valós lehetőségekhez.

A szovjetrendszer követő első kongresszusuk, amely a 3. Szetu Kongresszus címet viselte, 1993-ban zajlott Värskában. A résztvevők nagyra értékelték, hogy ezt a kongresszust már nem észtek hívták össze a számukra, s így nagy előrelépésnek tekintik az első két kongresszushoz képest, mellyel új fejezet nyílik az életükben. Immár nem csak elszenvedői, pusztá tárgyai a róluk szóló konferenciáknak, hanem résztvevői saját életüknek, formálói a róluk kialakított képnek.

A 3. Szetu Kongresszus hangulata igen optimista volt, hiszen ekkor az észt állam még hivatalosan is azon az állásponton volt, hogy a tartui békeszerződésben rögzített határokat vissza kell állítani. A résztvevők egységes nyilatkozatukban rögzítették azt, hogy a szetuk észtekké váltak, noha szeretnének szetuk maradni, s szeretnék kulturális és nyelvi

¹⁴ címe: www.wi.ee

örökségüket gyermekeiknek is továbbadni. Ennek érdekében számos programot indítottak. 1994-ben megalakult a szetu járások szövetsége, amelyben a részt vevő felek különböző gazdasági és kulturális területen működnek együtt. 1995-től kezdve megjelenik a *Setomaa* havi lap, amely a szetu mozgalom szócsöve, s immár az Interneten keresztül is elérhető.¹⁵ Ugyanebben az évben jelent meg a szetu eposz Kuopioiban.¹⁶ 1996-tól sugároz az egész délkelet Észtországot befedő „Kaguraadio”, melynek van szetu programja is. 1997-ben a szetu járások szövetsége létrehozta a Szetu Alapítványt, melynek célja a szetuk lakta vidék gazdasági fellendítése. Värskában megnyílt a hagyományos szetu kultúrát bemutató szabadtéri néprajzi múzeum. A tervezett szetu nyelvoktatást egyelőre nem sikerült általánossá tenni Szetuföld iskoláiban, mert a diákok többsége nem szetu, s ők nem akarnak szetu nyelven tanulni.

A 4. Szetu Kongresszus (1996) már a szetu hazájának újraegyesítésébe vetett bizalom megrendüléséről árulkodik. A szetuk úgy érezték, hogy az észtt állam cserbenhagyta őket, mert az európai integrációért és a politikai stabilitás látszatáért cserébe lemond az egyetlen jogos határvonal visszaállításáért való küzdelemről. Az 5. Szetu Kongresszuson (1999), egyre reménytelenebb körülmények között egyszerűen csak a szabad határártjárásukért állnak ki. 2000 folyamán az észtt és orosz hatóságok valóban folytattak tárgyalásokat arról, hogy mindkét oldalon valamilyen keretszámban meghatározott határ menti lakosság szabad átjárást kap, de a tárgyalások azóta sem vezettek eredményre.

8. A szetukérdés politikai vetülete valóban a liberális viszonyulás meggondolására készíti az észtt kormányt is. Hiszen amennyiben az észtt állam a szetukat önálló etnoszként deklarálná, akkor nyomban elvesztené a petseri észttekkel szemben eddig fenntartott jogait. Márpedig Setumaa orosz oldalán nemcsak szetuk, de észttek is élnek, akiknek együttes kulturális és gazdasági támogatására Észttország mindig is erőfeszítéseket tett. Az észttek nemegyszer hangot adtak már fenyegető vízióiknak, úgymond, a szetuk érdekében, amely szerint jól megnézhetik magukat a szetuk, hogy ha inkább az önállóságot választják, mert akkor arra a sorsra jutnak, mint a mordvinok (vö. Künnap 1998: 247). Az oroszok ugyanis már tudományosan is igazolták, hogy a szetuk nemcsak hogy önálló népcsoport, hanem ugyanakkor a szovjet-orosz szuperetnosz tagjai is. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ezt a megnyilatkozást az észttek elutasították.

A szetuk identitásával kapcsolatos viszonylag friss orosz forrásnak számít Ivanovnak a Pszkovi területéről szóló néprajzi-történeti monográfiája, melynek utolsó fejezetét a szetuknak szentelte (Ivanov 1999). A szetukra s a szetuk eredetére vonatkozó régebbi és újabb források bemutatása és egybevetése után arra a következtetésre jut a szerző, hogy a Livóniából a pszkovi területre vándorolt észttek alapvetően nem befolyásolhatják a szetuk etnogeneziséről alkotott véleményünket, mert a szetuk bizonyíthatóan őslakosai a területnek. A bizánci kultúrkörhöz való tartozásuk alapvetően meghatározza identitásukat, mely mindig is a kettősség jeleit mutatta: a 19–20. század fordulójáig szetu-orosz, ezután szetu-észtt identitással rendelkeztek.

A szetuk anyagi és szellemi kultúrájának részletes leírásával azt igyekszik bizonyítani, hogy a szetuk mind az oroszoktól, mind az észttektől különböznek. Igen érdekes demográfiai adatokkal szolgál a monográfia. Megállapítja, hogy az ötvenes évekig az endogá-

¹⁵ címe: www.estpak.ee/~setomaa/

¹⁶ Paul Hagu – Seppo Suhonen (szerk.): *Peko. Setu epos.* 1995. Kuopio: Snellman Instituuti A-Sarja 18.

mia dominált a szetuk között (1945–1960 között városban 25%, falun 15% alatti volt a vegyes házasságok aránya), és a területen megszületett minden tizedik gyermek teljesen szetu volt. A '80–'90-es évek fordulójára ez az arány megfordult: a vegyesházasságok aránya eléri a 90%-ot. Ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag nem születik olyan gyermek a pszkovi területen, akinek mindkét szülője szetu lenne. 1993-ban végzett felméréséből kiderül, hogy a magukat szetunak vallók 97%-a beszéli is a nyelvet. Majdnem ugyanennyien (94%) oroszul is tudnak, viszont az észtl tudók aránya csupán 76%. Észtszági kapcsolataikat csak azok a szetuk emelik ki, akiket rokoni szálak vagy korábbi ottlét (munka, diákévek) emléke oda köt.

Ivanov hangsúlyozza, hogy a szetuk mind az oroszoktól, mind az észtektől megkülönböztetik magukat. A 20. század folyamán ugyan történtek kísérletek az észtesítésükre, ami destruktívan hatott rájuk, de alapvetően megőrizték különbözőségüket. Az 1945-ös határmódosítás sem tudta visszafordítani az észtesedési tendenciát, hiszen az orosz adminisztráció számára is észtek maradtak a szetuk, és önmeghatározásuk nem kapott létjogosultságot.

Monográfiájának a szetukról szóló fejezete végén Ivanov megállapítja, hogy a szetuk önálló etnikai egységet alkotnak, mely az oroszországi szuperetnosz egyik szubetnoszát képezi.

9. A modern szetuidentitás-kutatások egyik legismertebb képviselője Indrek Jääts fiatal tartui etnológus. 1998-ban megjelent könyvét (*A szetuk etnikai identitása*. 1998. Tartu) a következő szavakkal vezeti be: „[A szetuk] az egyes észtl regionális alosztályok (pl. mulgik, Hiumaa-beliek) és az önálló etnosz határmezsgyéjén helyezkednek el”. Ezt megerősítendő konkrét példákat is hoz: „Az elmúlt években többször előfordult, hogy szetu népi együttesek finnugor rendezvényeken a többi néppel egyenlő rangon léptek fel. Őket nem sorolják az észtek közé – önállóak. A negyedik szetu kongresszus, a szetuk képviselőgyűlése (ilyen nincs sem a mulgiknak, sem a Hiumaa-belieknek) határozatot hozott arról, hogy kéri a szetuk felvételét a Képviseletnélküli Népek Szervezetébe. A szetuknak van saját zászlajuk, himnuszuk és eposzuk, s évente egyszer megülik Szetu Királyságuk napját”. És hadd tegyem hozzá, hogy immár van saját írott nyelvük is.

Jääts könyve egyaránt foglalkozik a szetuk múltbeli és a jelenbeli identitásával. Nagy figyelmet szentel a szetuk eredete körül kialakult vitának is, melyekhez ezt a kommentárt fűzi: bárki megvádolása nélkül is el kell ismerni, hogy az autochton elmélet jobban beleillik a jelenkori szetu mozgalom imázsába, mint az észtek bevándorlásának elmélete. (Mindkét etnogenezis-elmélet megmagyarázható a meglévő nyelvészeti, régészeti és néprajzi adatok alapján). Jääts felhasználja a korábbi kutatások eredményeit, és ideológiamentesen ütközteti a különféle véleményeket. Fontosnak tartja külön vizsgálni a szetuk identitásának jellegzetességeit Setumaa észtszági területén, az észtl városokba (Tartuba) települt szetuk között, valamint a peccorai kerületben.

Indrek Jääts kutatásai szerint a szetuk etnikai identitását nagymértékben kulturális elemek határozzák meg: a szetu nyelv, a nő viselet, a folklór, valamint a vallás. A rokoni kapcsolatok is fontosabb szerepet játszanak a szetuk életében, mint más észtek esetében. Alapvető, érdekösség-formáló erő a fennálló észtl-orosz határ frusztráló korlátja. Mindez politikai mozgalommá avanzsálja a szetu mozgalmat, melynek amúgy is sajátja a népi kultúra romantikus tisztelete. A területi identitás (beleértve Setumaa egész területét) ugyanakkor inkább az idősek generációjára jellemző, de ezt az illető település földrajzi fekvése, közlekedési és gazdasági kapcsolatai is nagymértékben befolyásolják.

Az etnikai identitás kettős jellegű, és generációnként is eltérést mutat: a fiatalok inkább észnek vallják magukat, s csak utána szetunak, az idősebbek fordítva. Az észtesedési tendencia a fiatalok nyelvhasználatában is megmutatkozik. Továbbra is jellemző az, hogy irodalmi nyelven beszélnek a gyermekekkel, hogy ne legyenek nyelvvellességi problémáik az iskolában. A szetu nyelv legaktívabb őrzői és az identitás megtestesítői az idős asszonyok.

Identitás és mozgalom között szintén kimutatható összefüggés. Az erős szetu identitású egyéneket bántja a legjobban a Szetuföldet kettészelő határvonal, s ők a szetu mozgalom aktív tagjai is ugyanakkor. A megkérdezettek több mint fele vélte úgy, hogy a szovjet időkhöz jobb sora volt a szetuknak, mint most. Ugyanilyen arányban voltak elégedetlenek a szetuk az észt állam politikai tevékenységével. Jááts megkockáztatja azt a kijelentést, hogy a szetuknak az észt politikával való elégedetlensége az észt állammal és magukkal az észtekkel való elégedetlenségükhöz vezet, akikkel a szetuk egyre inkább szembeállítják magukat. Az is világosan kimutatható, hogy a városokban és központokban erősebb a szetu mozgalom pozíciója és a hagyományörzés iránti érdeklődés, mint a falvakban, ahol viszont a hagyományos kultúra, a nyelv és a vallásosság sokkal élőbb. Ebből úgy tűnik, hogy nyelv és identitás erőssége bizonyos értelemben fordított arányban áll egymással.

10. A Võru Intézet által végzett identitásvizsgálatokat összegzi Külli Eichenbaum és Karl Pajusalu (2001) közös munkája.¹⁷ Az elsőt Jááts kutatásaival csaknem egy időben végezték 1997 nyarán Setumaa észtországi területén¹⁸ (vö. Võro Instituudi toimõitiseq 2), egy másikat ugyanebben az évben észt és orosz Setumaa 14–18 éves diákjai közt, majd egy harmadikat, immár majdnem egész délkelet Észtorszagra (Võru-, Valga- és Põlvamaara) kiterjedő vizsgálatot 1998-ban. A kutatások célja az volt, hogy képet kapjanak a történelmi Setumaa területén élő szetuk lélekszámáról, identitásáról, nyelvhasználatáról, kulturális sajátosságait befolyásoló tényezőkről és a területi széttagoltság hatásairól.

Kiemelve a nyelvhasználatra vonatkozó eredményeket megállapítható, hogy mind a szetuk, mind a võruiak *inkább* a regionális nyelvet használják, mint az irodalmi észtet. Érdekes azonban, hogy a magukat szetunak vallók nagyobb arányban használják *mindig* a szetu nyelvet (78%), mint amennyire a võruiak a võru nyelvet (63%). A helyi nyelvet *néhány* használók aránya ellenben 20, illetve 25%, míg a nyelvet csak nagyon ritkán használó a szetuk között gyakorlatilag nincsen, a võruiak között pedig 12%. A szerzőpáros megállapítja, hogy a szetuk, akik számára nem a nyelvhasználat az identitás egyetlen pillére, nem rejtik véka alá nyelvi helyzetüket. A võruiak számára a regionális nyelv sokkal inkább jelképes. Valószínű, hogy a helyi nyelvhez való viszonyt befolyásolja az adott terület szociális és gazdasági helyzete, valamint az ezzel összefüggésben álló lakossági kedélyállapot is. A szetuk sokkal pesszimistábbak a nyelvük jövőjét illetően, mint a võruiak. Ez szinte biztosan a megoldatlan „saját terület”-konceptióra és a határkérdésre vezethető vissza. Ugyanakkor mindkét csoportban 90 % feletti azok aránya, akik fontosnak tartják, hogy a nyelvük fennmaradjon. A szetuk és a võruiak nem rendelkeznek egységes identitással, ami az eltérő történelmi körülményekkel magyarázható, jelesül a vallási és irodal-

¹⁷ Megjegyzem, hogy a Võru Intézet vizsgálati alanyai nemcsak szetuk, hanem az adott területen lakó, véletlenszerűen kiválasztott személyek voltak.

¹⁸ Az oroszországi területen végzendő vizsgálatához nem járultak hozzá az orosz hatóságok.

mi hagyományokkal és a különböző kultúrkörbe való tartozással (Eichenbaum – Pajusalu 2001: 246). Ennek ellenére maguk a Vöru Intézet munkatársai is a vöru nyelvjárásának tekintik a szetu nyelvet, ugyanúgy, ahogy az észtek a vöruit az észt nyelvjárásának.

11. Saját kutatásaim a szetuk szimbólumrendszerének feltérképezésére irányultak, de nem önmagában, hanem az észtek megfelelő szimbólumrendszeréhez hasonlítva. Arra voltam kíváncsi, hogy van-e valami különbség ebben a két rendszerben, és ha van, akkor mi az, és miért áll fenn. Kérdőíves felmérésemhez az ötletet Kapitány Gábor és Kapitány Ágnes (1999) magyarság-szimbólumokat bemutató könyvéből merítettem.

Ugyanazt a tartalmú kérdőívet küldtem szét észteknek és szetuknak, első lépésben az Internet segítségével, majd az első sikertelen próbálkozás után a szetuknak személyesen is. Le kellett vonnom a következtetést, hogy a szetuk számára az identitás annyira intim kérdés, hogy az Internet személytelensége mögé rejtőző ismeretlen előtt nem nyílnak meg. Ehhez személyes ismeretségre van szükség, és nagyfokú bizalomra. Magából a kérdőívből, illetve a kézhez kapott válaszokból pedig az derült ki egyértelműen, a szetukat mindenekelőtt a határkérdéshez való viszonyulásuk különbözteti meg az észtektől. Ugyanis csaknem az összes többi kérdésnél jellemző vagy legalábbis előfordul átfedés, de az észtek közül senki nem írta, hogy legnagyobb problémája „a saját területet kettészelő határ”. Ma már nem annyira a folklór, a viselet vagy a vallás, hanem sokkal inkább a határkérdés teszi a szetukat érdekcsoporttá, s konszolidálja őket egyre inkább etnikai jelleget öltő egységgé.

Felmerül a nehezen megválaszolható, hipotetikus kérdés: mi lenne most a szetukkal, ha nem lett volna határmódosítás 1945-ben. Valószínűleg kevésbé asszimilálódtak volna, hiszen jobban megmaradtak volna kompakt csoportként, ugyanakkor talán jobban integrálódtak volna az észt társadalomba. A jelenlegi helyzetben Jääts szerint is „az idő fogja megmutatni, hogy a szetuk valóban önálló etnosszá formálódnak-e, vagy pedig az észtek része maradnak”. Az idő sok mindent el fog dönteni, hiszen a szetuk a legjobb úton haladnak az észtekkel való teljes asszimiláció felé. A szetu mozgalom mozgatórugója is – értelmét veszítve – elillan akkor, ha a várva várt határmódosítás egyre kevésbé valószínű. Hadd utaljak Bromlej (1976:19) megállapítására, mely szerint „ha államhatárok felszabdaltják egy nép lakóterületét, az adott nép természetesen nem alkot egységes szervezetet”. Márpedig egységes-egészséges szervezet nélküli etnikai csoport is csak ideig-óráig képes életben maradni, s identitását megőrizni. A „saját terület” valósága az ott honos etnikumnak mintegy a testét alkotja, amelynek védelme az etnikum egyik alapvető feladata. Emellett egy hirtelen végbemenő modernizációs folyamatnak is tanúi lehettünk, amikor is a viszonyítási alap hirtelen megváltozott, jelen esetben a vallási helyett a nyelvi rokonság lett mérvadó, ami az adott társadalomban messzemenő változásokat okozott.

A szetuk identitási problémái alapvetően két okra vezethetők vissza: a 20. századi határmódosításokra és a módszeres észtesítési törekvésekre. Az észteket nemzetté formáló romantikus korszak elmaradt: az első Észt Köztársaságba való betagozódásukkal együtt készen kapták az észt állampolgárságot és bizonyos mértékig a nemzeti tagságot is. Természetesen mindkét fél számára új volt a helyzet, és nem volt előítéletektől mentes a kapcsolatteremtés. Az időpont nem kedvezett a szetuk önállóságának, hiszen a 20. század első felére éppen az egységesítési törekvések jellemzők Európa-szerte. Etnikai vagy regionális kisebbségként való létük jogi szempontból teljesen legitim még most is, nem beszélve annak a 19. századi formájáról. Az azóta végbement változások nagymértékben szétforgácsolták a szetuk hajdani egységét, de teljesen meg nem semmisítették.

Jelen körülmények közt, amikor a 3. Szetu Kongresszus lelkesedése alábbhagyott, (hiszen nincs meg a politikai hatalmuk céljaik eléréséhez), az egyetlen lehetőségük az, ha elgondolkoznak valamilyen alternatív megoldáson. Figyelembe véve a jelenleg dominánsá váló európai törekvéseket és a legutóbbi Szetu Kongresszuson megjelenő szándéknyilatkozatot, valamint a szetu levelezési listán tapasztalható, e téma iránti élénkülő érdeklődést, nagyon valószínű alternatívaként merül fel egy ún. Eurorégió kialakítása a történelmi Setumaa területén.

12. Az Európai Unió – mind a jelenlegi, mind a kibővített birodalom – gyakorlati okokból kialakult perifériáin a lakosság nem élvezheti a teljes, minden irányban érvényes és minden értelemben vett mozgásszabadságát. Ez nemcsak a közvetlen utazási és kereskedelmi lehetőségeket érinti hátrányosan. Ennél sokkal nagyobb probléma az, hogy a kialakult új vasfüggöny, az EU és a FÁK közötti határ egyik és másik oldalán lakó családtagokat is elválaszt egymástól. Ezenkívül az Észtországba áttelepült szetuk ingó és ingatlan vagyonukat és szűkebb hazájukkal való kapcsolatukat is egycsapásra elvesztették. Ezek miatt a szetuk ma gyakorlatilag az állampolgárságot nyert menekültekhez hasonló jogokkal rendelkeznek Észtországból, holott regionális kisebbségi jogok illetnék meg őket. Politikailag azonban nagyon tehetetlenek, hiszen még az észti állam iránti lojalitásuk is köti a kezüket. Ugyanakkor az észti állam is gyenge a jelenlegi határ megváltoztatásához, és – alternatív megoldás esetén – erre valójában nincs is szükség. A szetu kisebbség érdekképviselőire azonban igenis szükség van, s ezt a Szetu Kongresszus civil önkormányzat formájában meg is teszi. Ezt az alulról induló kezdeményezést azonban az Észti állam nem tudja vagy nem akarja felvállalni és felülről támogatni. Észtország teljes erejével az EU-ba és a NATO-ba való integrációjára koncentrál, s a szetu kérdés felvetésével nem akarja kockára tenni a felzárkózásban és a csatlakozási tárgyalásokon elért eredményeit.

Ha összehasonlítjuk a szetuk helyzetét más, az EU perifériájára szorult, hozzájuk hasonlóan több országban (köztük az EU-ba felvételét nem kérő országban) is honos kisebbség helyzetével, akkor megállapíthatjuk, hogy a szetuk helyzete azért különleges, mert a Szetuföldet kettészelő határ alig tíz éve jelent a gyakorlatban hermetikus izolációt. Friss seb gyanánt még a varasodás felszakítása nélkül gyógyítható. Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, de főleg Finnország és Norvégia keleti, a volt Szovjetunióval közös határa már ötven vagy még annál is több esztendeje képez ehhez hasonló, sőt egyes időszakokban még áthághatatlanabb határ. Ezekben az országokban a határ mindkét oldalán élő nemzetiségeknek (kolta-lappoknak, karéloknek, inkeri-finneknél, lengyeleknek, ruszinoknak, kárpátaljai szlovákoknak és magyaroknak), a szigorú határellenőrzések kezdete óta eltelt időszak alatt valószínűleg már lazultak a kapcsolataik a határ másik oldalán lakó rokonaikkal. Önként vállalt vagy kitelepítések nyomán végbement nyugati emigrációjukkal pedig elvesztették ingatlanjaikat is, és azóta minden bizonnyal teljes mértékben alkalmazkodtak az új gazdasági és kulturális feltételekhez.

Mindannyian keserőséggel gondolunk a második világháborúval együtt járó s az azt követő etnikai tisztogatásokra és asszimilációs törekvésekre. Ennek még egyszer nem szabad bekövetkeznie – vallják többek között az európai eszme megalkotói is. Az egységes Európa felelőssége többek között abban áll, hogy milyen mértékben tud hozzájárulni etnikai, nyelvi és regionális sokszínűségének megőrzéséhez. Tudvalevő, hogy sem az identitás, sem az etnosz nem határozható meg állandó entitásként, hiszen a körülmények függvényében mindkettő változást mutat. A szetuk önmeghatározásában a 19. század második felében még a vallási azonosságtudat dominált. A környező népesség – vöryiak,

észtek és oroszok – egységtudatának erősödése nyomán, mintegy azok reflexiójaként a 19. század végére megszületik a még bizonytalanul önálló szetu nép, amelyet a 20. század elejétől fokozatosan magához szippant az ugyancsak gyermekcipőben járó észt nemzet. Ezzel a szetuk hovatarozásának alakulásában egyre nagyobb szerephez jut az etnikus azonosságtudat, mely azonban korántsem jelenti a vallásos kötődés megszűnését, csupán jelentőségének csökkenését hozza magával. A szetu régió ezzel egy időben válik a domináns észt nemzetnek mintegy élő néprajzi múzeumává. A saját terület egységének megszűnte utáni vákuum hatására tudatosul a szetukban a régióval való azonosulásuk. Identitásuk megőrzéséért pedig ma már kénytelenek újabb szerveződési formában a külső környezetük számára is olvasható jeleket közvetítő politikai egységgé formálódni.

Az EU 2004-es bővítésével a szetuk Észtországon és Oroszországon kívül a Közösség kisebbségévé is válnak, s ezzel egyúttal lehetőségük nyílik arra is, hogy sorsukat egy, az észt államénál erősebb politikai hatalom védelmébe helyezték. Már csak az a kérdés, hogy az EU hajlandó lesz-e egy, a határain túlnyúló regionális kisebbségpolitika gyakorlására, vagy a belső szabadság biztonságos fenntartása érdekében inkább szemet huny a periferiális problémák fölött.

Felhasznált irodalom

- Barth, Fredrik 1969: Introduction. – Barth (szerk.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Difference*. Oslo.
- Berg, Eiki (szerk.) 1997: *Common Border, Shared Problems. Research reports*. Tartu: Lake Peipsi Project.
- Bromlej, J. V. 1976: *Etnosz és néprajz*. Budapest: Gondolat.
- Buk, Willem 1909: *Petserimaa eestlased*. Tartu: Postimees kirjandus.
- Eichenbaum, K. – Pajusalu, K. 2001: Setukaisten ja võrukaisten identiteetit.
- Eichenbaum, K. – Määtä, N. – Sulkala H. (szerk.) 2001: *Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivirantaan. Vähemmistökielten tutkimus ja koulutusverkoston raportti II*. Oulu: Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 18.
- Ernits, Enn: Setu(kas). – *Emakeele Seltsi Aastaraamat 31*: 37–41.
- Hagu, Paul 1978: Setude etnogeneesi agraartavandi valgusel. – *Keel ja Kirjandus* 1978/10: 616–623.
- Hagu, Paul 1995: Setukaisten identiteetin ongelmia. – Saarinen, T. – Suhonen, S. (szerk.) 1995: 169–181.
- Hörn, Aare 1995: Setukaisten ortodoksisuus ennen ja nyt. – Saarinen, T. – Suhonen, S. (szerk.) 1995: 182–188.
- Ivanov 1999: П. Иванов: Сету. История, культура, современные этнические процессы. – *Историко-этнографические очерки Псковского края*. Псков 1999: 26–308.
- Jääts, Indrek 1998: *Setude etniline identiteet*. Tartu.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1999: *Magyarság-szimbólumok*. Budapest: Európai Folklor Központ – Teleki László Alapítvány.
- Künnap, Ago: Kust on pärit võru keel? – *Akadeemia* 1998/2: 247–251.
- Laanest, Arvo 1982: *Einführung in die ostseefinischen Sprachen*. Hamburg: Busche Verlag.
- Lallukka, Seppo 1990: *The East Finnic Minorities in the Soviet Union. An Appraisal of the Erosive Trends*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.

- Laul, Silvia 1986: Kas lõunaeeesti murdealade kujumine on arheoloogiliselt jälgitav – *Eesti Selsi Aastaraamat* 30: 28–38.
- Loorits, Oskar 1959: About the Religious Concretism of the Setukesians. – *SUSA* 61/5: 1–49.
- Mägitte, Julius 1957: Petserimaast, selle uurimusest ja setude päritolust. – *Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. IV. Lõuna-Eesti*. Lund 1957: 165–173.
- Moora, H. (szerk.) 1956: *Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogum*. Tallinn.
- Pomozí Péter 2000: Az észti nyelv. In: Nanofszky György (szerk.) *Nyelvrokonaink*. Budapest. 209–218.
- Richter, (J)elisaveta 1979: Интеграция сету с эстонской нацией – *Eesti talurahva majanduse ja oleme arenguhooni 19. ja 20. sajandil*. Tallinn.
- Sarv, Vaike 1998: Etnonüümid ja setu identiteet. – *Keel ja Kirjandus* 1998/5:302–314.
- Saarinen, Tuija – Suhonen, Seppo (szerk.) 1995: *Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla*. Kuopio: Snellman Instituuti A-Sarja 19.
- Seto kongress* 3. 1993 Tartu.
- Seto Kongress* 4. 1996 Värska.
- Seto Kongress* 5. 1999 Värska (csak az interneten: <http://zone.ee/setoleht/Vsetokongress.htm>).
- Võro Instituudi toimõitiseq 1. = Karl Pajusalu – Jüvä Sullõv (szerk.) 1997: *Läänemeresoome lõunapiir*. Võru.
- Võro Instituudi toimõitiseq 2. = Külli Eichenbaum (szerk.) 1998: *Setomaa põlisasustuse säilimise võimalused*. Võru.
- Võro Instituudi toimõitiseq 3. = Nele Reimann – Tõnu Tender (szerk.) 1998: *Lõunaeeesti keelest ja kirjakeelest*. Võru.
- Võro Instituudi toimõitiseq 4. = Jüvä Sullõv – Karl Pajusalu (szerk.) 1998: *Läänemeresoome väikesed keeled*. Võru.
- Võro Instituudi toimõitiseq 6. = Karl Pajusalu – Tõnu Tender (szerk.) 1999: *Läänemeresoome perifeeriad*. Võru.
- Võro Instituudi toimõitiseq 7. = Kauksi Ülle – Nele Reimann (szerk.) 2000: *Võro kirjanduse luumine*. Võru.
- Võro Instituudi toimõitiseq 8. = Kadri Koreinik – Jan Rahman (szerk.) 2000: *A kiilt rahvas kynõlõs*. Võru.
- Võro Instituudi toimõitiseq 10. = Karl Pajusalu – Jüvä Sullõv (szerk.) 2000: *õdagumeresoomõ piirisüämeq*. Võru.
- Zsirai Miklós 1994: *Finnugor rokonságunk*. Budapest: Trezor kiadó.

Felvilágosodás és nemzeti mozgalom Kelet-Európában

The Enlightenment and the National Movement in East Europe

The philosophical movement of the Enlightenment exerted a great influence on the process in which East European peoples and empires transformed into nations. This effect became manifest in different ways in incomplete and complete societies. However, its presence can be attributed to the fact that the Power tried to find access to its subjects by means of the spreading national language.

A felvilágosodást a 18. századdal szoktuk összekötni, bár az előző század végén már mutatkoztak első jelei. Olyan szellemi áramlat, ideológia gyanánt, amely bizonyos vonatkozásokban mind a mai napig hat – vagy jó volna, ha csakugyan hatna. Érdemben, ahogy Kant akkor megfogalmazta, az ember bátorsága volt arra, hogy az ész fényében mindent megtudjon önmagáról és a világról. Ez nagyon lényeges mozzanat volt, a racionális gondolkodásé, amelyet kibontakoztatott, s ami ma is hat, vagy hathatna.

Fogalmilag sok más jelenség, képzet is beletartozott a korabeli felvilágosodásba, ahogy akkor az emberek elgondolták. Persze – az emberek legfeljebb öt százaléka volt olyan, aki ilyen kérdéseken akkor elgondolkodott, csakhogy ezek nemcsak az akkori írókból, szellemi emberekből, zurnalisztákból verbuválódtak, hanem a kormányzati személyiségekből is, nemegyszer egészen fel az uralkodóig.

A felvilágosodás egyik jelszava az Ember volt, így, nagybetűvel, vagyis az ember általánosan, minden különösebb etnikai jegy nélkül. Ezeket a felvilágosodás nagy mozgatói nem sokra becsülték, ha ugyan egyáltalán látókörükbe engedték. Az Ember tehát, minden külön értelmezés nélkül. Pontosabban: így gondolták, éppen az az öt százalék. És nem vették észre, hogy az absztrakt Ember – a fehér bőrű ember. Nagy divatja volt persze ekkor a Távol-Keletnek, a kínaiaknak, a „jó vadembernek”, aki éppen azért jó, mert még nem rontotta meg a civilizáció. De akárhogy is nézzük, a kínainak vagy a jó vadembernek azért már nem jutott hely abban a társadalomban, amelyről ez az öt százalék elmélkedett.

Hozzá tartozik a felvilágosodáshoz képviselőinek hallatlan optimizmusa. A nagy természettudományos felfedezések az előző században születtek ugyan, de hírük ekkor jutott el ehhez az öt százalékhoz, és ők maradéktalanul csodálták ezeket a felfedezéseket. Már akkor is úgy tűnt, hogy most már mindent tudunk a természetről, tetszésünk szerint szolgálatunkba hajthatjuk. (Lám, milyen messze világitott a felvilágosodás: a 20. századi nagy természetátalakító tervek megvalósítását, azok kártevéseit még most is nyögjük.) Ez az optimizmus táplálta a hitet is, hogy csak mindenkinek el kell magyarázni, mi az ésszerű, akkor ezt mindenki meg is érti, elfogadja, ennek megfelelően cselekszik egész életében, és így eljutunk, az ész alapján, az ész (vagy inkább az Ész) társadalmáig, amelyben már semmi probléma sem lesz. (Idősebb olvasók még emlékezhetnek rá, mennyire kellett ebben a problémák nélküli társadalomban hinni, még ha – bevallottan – egyelőre

nem is áll rendelkezésünkre. De fényes eljövetele – úgymond – csak idő és néhány erőfeszítés kérdése.)

A jelenkori szemlélődő számára manapság úgy tűnik – ha egyáltalában tudomást vesz a felvilágosodásról – hogy az valamiféle egységes áramlat lehetett. Aki csak valamelyest is foglalkozott a kérdéssel, persze jól tudja, hogy erről szó sincs. A lehető legellentétebb gondolatok is megfértek a felvilágosodáson belül (képviselőik persze annál kevésbé). De sok más egyébtől eltekintve bizonyos „nemzeti” különbségek is felfedezhetők. Az alapokat voltaképpen az angolok rakták le; filozófusok és közgazdászok, maga Voltaire is tőlük tanult angliai tartózkodása során. Csakhogy ami azután ennek a bizonyos öt százaléknak az Európáját elárasztotta, az már csakugyan elsőrendűen a francia felvilágosodás eszmerendszere volt. (Persze ebben lelhetők fel a legnagyobb ellentétek is.) Egészében mégis ez a francia felvilágosodás, amelyért az öt százalék lelkesült, mai szemmel nézve is eléggé radikális alakot öltött számos képviselőjében, mert Rousseau és Voltaire sokkal több emberre hatott az öt százalékon belül, mint Montesquieu.

A radikális francia mellett volt egy sokkal illedelmesebb, erősen protestáns ízű német felvilágosodás is, amely persze ugyancsak felnézett a francia változatra, ám ez nem akadályozta meg e jókora radikalizmus lecsökkentésében. A német felvilágosodás az ész mindenekfölött-valóságát jó német alapossággal igyekezett aprópénzre váltani, és a karácsonyi prédikáció alkalmából a lelkes tiszteletek az istállózó állattartás előnyeiről szónokoltak. Voltak persze radikális német gondolkodók is, csakhogy azoknak a művei akkoriban nem jutottak el az olvasóközönséghez.

A radikális francia és a mérsékelt német felvilágosodás mellett létezett még egyfajta olasz felvilágosodás is. Közülük a történetkutatót, Muratorit szokták emlegetni, vagy a jogász Beccariát. Ennek az olasz felvilágosodásnak volt némi katolikus felhangja is. Az olasz változat számunkra a most tárgyalandó összefüggésben nem érdekes, mert érdemben Kelet-Európában nem hatott, csak az előbbi kettő, Igaz, hogy Nagy Katalin alaposan felhasználta éppen Beccariát is törvényelőkészítő munkája során, de ez az ő egyéni ügye volt. Az olasz felvilágosodásért lelkesedők száma még a „szülőföldön” sem érte el azt a bizonyos öt százalékot.

Mielőtt felvetnénk a tulajdonképpeni kérdést, hogyan lesz az Embert a középpontba állító felvilágosodásból nemzeti mozgalom, egy pillantást kell vetni a 18. század régi Kelet-Európájára, hogy kiderüljön: milyen keretek között éltek az itteni etnikumok, amelyekből majd nemzetek lesznek néhány évtizeden belül.

Ezek az itt élő népek ebben az időpontban három nagy birodalom – a Habsburg, az orosz és az oszmán birodalom – keretei között helyezkedtek el. Voltaképpen van még egy negyedik is, a lengyel–litván állam, csakhogy ezt éppen ebben a második fél évszázadban osztották fel részlegesen, majd végül teljesen. Ezért ezzel a változással és a lengyelekkel majd még külön kell néhány mondat erejéig foglalkoznunk.

Mindegyiküknek alapvető jellemvonása, és ez alól a lengyel–litván állam sem kivétel, hogy etnikai szempontból igen tarka összetételű, sokféle etnikum él ezekben együtt, és ehhez még hozzátartozik az a körülmény is, hogy nem egymás mellett, hanem etnikailag igen vegyesen, összekeverve élnek. A városi lakos más etnikumhoz tartozik, mint a környék parasztja, és netán a földesúr, ha van ilyen (nem mindenhol van!), megint másik etnikumhoz tartozik.

Ez azonban még egyelőre csak másod- vagy harmadrangú különbség, mert ekkor és itt, a hagyományos társadalomban az etnikai különbségek még nem játszanak alapvető szerepet. Sokkal alapvetőbbek a társadalmi különbségek, hogy valaki a földesurak, vagyis arisztokraták és nemesek vagy a parasztság, vagyis zömmel a jobbágyág (de messzeme-

nően nem minden paraszt jobbágy!), vagy a városi polgár osztályába tartozik. És persze, amiről többnyire meg szoktak feledkezni, létezett még az értelmiség: ebbe a csoportba jórészt papok tartoznak, meg állami hivatalnokok, de olykor a modern értelmiségi foglalkozások egyéb képviselői is felbukkannak, inkább egyéni kivételként persze.

A társadalmi különbségek egy másfajta elkülönülést jelentenek, mint az etnikai különbségek. Külön-külön is lehetne ezeket vizsgálni, egymásra való vonatkoztatás nélkül. Csakhogy ezzel egyáltalában nem kerülnénk közelebb az itteni etnikumok sajátos helyzetének megismeréséig. A két mozzanatot, a két szempontot ugyanis össze kell vetni egymással, egyszerre vizsgálni mindkettőt az egyes etnikumoknál. És akkor kiderül, hogy nagy általánosítással, számos fontos részletet teljesen elhanyagolva, tehát a tényleges helyzetet mégiscsak valahol meghamisítva két nagy csoportra oszthatjuk ezeket az etnikumokat. Az egyikbe tartoznak azok, amelyeknek, mondhatnánk, teljes társadalmi struktúrájuk van, tehát van nemessége, parasztsága, polgársága és értelmisége; és azok, amelyeknél nincs meg ez a teljes társadalmi struktúra. Érdemben itt egy fontos különbség van: van-e az illető etnikumnak saját feudális jellegű elitje, magyarán nemessége, vagy nincs. Akad persze olyan etnikum is, amelyik más vonatkozásban is csonka, mert nincs vagy alig van városi polgársága. Értelmiségről természetesen minden etnikum esetében beszélhetünk, mert papjai mindegyiknek vannak. A lényeges különbséget mégis a feudális elit megléte vagy hiánya mutatja. Ez azért alapvető, mert ez a feudális elit „csinálta” érdemben az egyes etnikumok történetét, ez szerepelt politikai síkon, ahol voltak megfelelő fórumok a politikai megnyilvánulásokra. Mondhatnánk azt is, hogy ezekről az etnikumokról tudtak a soknemzetiségű birodalmak vezetői, felső szintű irányítói, ezeknek a létét vették tudomásul. Már csak azért is, mert ezeknek a feudális eliteknek voltak meg a megfelelő politikai fórumai. Ez persze csak a Habsburg-birodalomban volt így, meg a lengyel–litván államban, amíg létezett, sőt a balti területeken is, amelyek nagyjából ekkor váltottak át svéd (vagy német) uralomról oroszra. Az egyszerűség kedvéért az első típust, a teljes társadalommal rendelkezőt nemesi etnikumnak nevezném, a másikat pedig nem nemesinek. Természetesen ez távolról sem jelent valamiféle értékítéletet, hogy az egyik nemesebb, vagyis előkelőbb, jobb, pozitívabb stb. a másiknál. Egyszerűen a kétféle társadalmi képletnek rövid elnevezéséről van itt szó. Ugyanezzel az erővel beszélhetnénk A vagy B típusú etnikumokról, vagy nevezhetnénk az egyiket alfának, a másikat meg bétának vagy akár omegának. Úgy tűnik, hogy a „nemesi” vagy „nem nemesi” jelző talán könnyebben megjegyezhető, mert valamilyen formában utal is a két típus lényeges különbségére.

A három (vagy négy) birodalom közül kettőben, a Habsburgban és az oroszban a 18. század második felében az az államforma uralkodott, amelyet már a kortársak felvilágosult despotizmusnak, a későbbi történetírás inkább (bizonyos tisztességtudással) felvilágosult abszolutizmusnak nevezett. A rendszer lényege: az államot, vagyis a birodalmat reformokkal fejleszteni, hogy azt elsőrendűen katonai téren az egyéb (gazdaságilag fejlettebb) nyugati államokkal azonos színvonalra emelje. Hozzá tartozott a reformokhoz a lakosság számának növelése betelepítésekkel, a gazdasági élet fejlesztése, az iparé, manufaktúrák szervezése révén, de a mezőgazdaságé is, hiszen a lakosságot el kellett látni élelmiszerekkel. A fejlesztéshez hozzátartozott a 18. század elején Angliában és Hollandiában meginduló mezőgazdasági forradalom eredményeinek az átvétele, legalábbis az erre irányuló kísérlet, új növényi kultúrák bevezetése, új termelési módszerek meghonosítása. A felvilágosult abszolutizmus elvileg rendezte volna a parasztság sorsát is, ez azonban csak a Habsburg-birodalomban történt meg a Mária Terézia-féle úrbéri reformokkal – ezeket a birodalom majdnem minden tartományában bevezették. Lényegük az eddig ma-

gánjogi jellegű földesúr–jobbágy-viszony közjogivá emelése, a paraszti szolgáltatások mértékének és a parasztoknak járó birtok nagyságának megállapítása az állam részéről. Oroszországban ez a nemesség ellenállása miatt nem sikerült.

A mezőgazdasági reformok bevezetése, az új természetési módszerek elterjesztése szükségessé tette, hogy a lakosság túlnyomó többségét kitevő parasztsághoz a parasztok számára is érthető nyelven forduljanak. A hatóságok részéről ez egyértelműen racionális lépés volt. Az egyes birodalmakban léteztek ugyan olyan koinék, olyan nyelvek, amelyekben a lakosság jelentős része tudott kommunikálni, a Habsburg-birodalomban ez a német volt, az oroszban természetesen az orosz, a lengyel–litván államban (ameddig fennállt) a lengyel, az oszmán birodalomban viszont korántsem a török, hanem a görög. Ezek a nyelvek azonban mégsem voltak alkalmasak az új földművelési módszerek elterjesztésére, megtanítására. A kelet-európai birodalmakban éppen az uralkodó rendszer lényegéből fakadóan a központ egyre növekvő számú rendeletet adott ki az emberek mindennapi életének minél szorosabb befolyásolására és személyi adataik nyilvántartására. A rendeleteket a templomokban a papok magyarázták el, a városokban a század utolsó évtizedeiben falragaszok is léteztek már, a lakosság nagy többsége ugyan írástudatlan volt, de mindig akadt valaki, aki képes volt felolvasni a rendeleteket. Hangsúlyozzuk, mindez az Ész sugallta racionális rendelkezés volt, mindenfajta etnikai („nemzeti”) szándék nélkül.

Akárhogy is nézzük, az a nyelv, amelynek segítségével az államhatalom a saját reformjai érdekében közel akart férközni alattvalóihoz, az a nyelv volt, amelyet ma anyanyelv elnevezéssel tartunk számon. Az anyanyelv persze ekkoriban többnyire valamilyen helyi nyelvjárást vagy egy általában használatos nyelvet jelentett anélkül, hogy ennek a nyelvnek lett volna valamilyen szabályrendszere, nyelvtana, helyesírása. Hogy egy bennünket is érintő példát hozzunk: a Mária Terézia-féle úrbéri reform bevezetése során kiküldött biztosoknak 14 pontba foglalt kérdéseket kellett feltenniük a falusi lakosságnak. Ezeket a pontokat Magyarországon a latin, német és magyar mellett szlovákul is megfogalmazták és kinyomtatták. Horvátországban természetesen a latin és a német mellett horvátul is.

Itt került kapcsolatba az állami politika azokkal a mozgalmakkal, amelyeket a történetírás nemzeti újjászületés, nemzeti ébredés vagy nemzeti megújulás néven tart számon. Ezek a mozgalmak voltaképpen mindegyik etnikum esetében szűk körű értelmiségi kezdeményezések voltak, amelyek abból az elvont megfontolásból indultak ki, hogy a nemzet, amelyhez ők (a pár tucat értelmiségi) tartozik, most éppen alszik, de fel kell ébreszteni. („Ébreszd fel alvó nemzeti lelket” – Berzsenyi így verselt, igaz, kissé később, a következő század elején, de a Habsburg-birodalom más népei esetében is lehet hasonló verseket idézni, és már korábról is.) Egy kiváló mai cseh történész, Miroslav Hroch dolgozta ki az európai kis népek nemzeti mozgalmainak a három szakaszát, ezek közül az első éppen az, amelyikben még csak néhány tucat emberben tudatosodik a virtuális nemzethez való tartozás. Ez éppen elsősorban a birodalom nem nemesi etnikumainál van így, a szlovák Juraj Fándly, egy katolikus pap, éppen a nép ismereteinek, elsőrendűen mezőgazdasági ismereteinek a fejlesztése érdekében írt könyvet „Szorgalmas házi és földművelő gazda” címen, a nagyszombati egyetemen még Pázmány kora óta használatos helyi szlovák nyelvjárást alapján. Ugyanakkor ez a munka tipikusan a német ihletésű felvilágosodás egyik megnyilvánulása volt.

Az állami célok és a kialakulóban lévő mozgalom találkozását az tette lehetővé, hogy a nemzeti megújulási mozgalmaknak két alapvető problémája volt: a nemzeti (irodalmi) nyelv és a nemzeti történelem hiánya, illetve megteremtésének szükségessége. Ez a két mozzanat volt az, amely a mozgalom szélesebb körben történő elterjedésében, a nemzeti öntudat megteremtésében és meggyökereztetésében majd alapvető szerepet játszik a

19. század első felében. A felvilágosodás korabeli indulásában azonban csak az első elemnek volt érdemi szerepe, a történelem iránti érdeklődés később válik fontossá, ennek is voltak felvilágosodás-korabeli elemei, de a romantika sokkal több indítékot kínál majd.

Mindezek a mozzanatok elsősorban a Habsburg-birodalomban játszottak jelentős szerepet, legfőképpen azért, mert itt éltek jelentős lélekszámú nemesi és nem nemesi nemzetek.

A csehek valahol voltaképpen középpüth helyezkedtek el a nemesi és nem nemesi típus között, mert arisztokráciájuk a 18. század második felére nagyrészt elnémetesedett, a mi fogalmaink szerinti köznemesség pedig az ellenreformáció során eltűnt, mert a protestantizmushoz, ennek evangélikus vagy csehtestvéri formájához ragaszkodó nemeseknek nagyrészt emigrálniuk kellett, ha nem voltak hajlandók katolizálni. A cseheknek voltaképpen már a huszita korszak óta volt irodalmi nyelvük, amelyre a bibliai szövegeket lefordították. Most ez vált a mozgalom egyik éltetőjévé. 1793-ban hozták létre a prágai egyetemen a cseh nyelv tanszékét Josef Martin Pelcl vezetése alatt, ekkor kezdtek el cseh nyelven színdarabokat előadni Prágában, a Nostic grófok palotájában (az épület mindmáig áll). A cseh irodalmi nyelv kifejlesztése érdekében persze még sok volt a teendő. Itt játszott nagy szerepet egy jezsuita, Josef Dobrovský, aki a rend feloszlatása után egyes főnemesi családoknál dolgozott nevelőként. Ezek a családok voltaképpen a mecénás szerepét játszották az ő vonatkozásában. Dobrovský nemcsak a cseh nyelvten megteremtésében vitt kiemelkedő szerepet, őt tekinthetjük a szlavisztika mint tudomány szak egyik alapítójának. Furcsa persze, hogy egy katolikus papban kell meglátnunk a felvilágosodás hatása alatt meginduló cseh mozgalom atyamesterét, de Dobrovský kétségtelenül a felvilágosodás tanítványa is volt. Ugyanakkor az sem érdektelen körülmény, hogy tudományos munkáit sorra német nyelven írta, mert véleménye szerint a cseh nyelv még erre nem volt alkalmas. Erre a feladatra majd a nyelvújítás teszi képessé, de ez már a következő század és egy új nemzedék munkálkodásának lesz az eredménye.

Hadd emlékeztessünk magyar vonatkozásban (hiszen a magyar a másik fontos nemesi etnikum a birodalomban) a bécsi testőrírók működésére, akik egyértelműen éppen Mária Terézia védenekiként a felvilágosodás eszméit Bécsben szinte első kézből kapták, persze alapvetően a mérsékelt német változatában. Csokonai ugyanakkor úgy fogalmaz, hogy „mint egy Rousseau Ermenonville-ben ember és polgár leszek”, tehát a francia változatról is volt fogalma, de a jakobinusokat már nem kívánta követni. Hogy a felvilágosodás teremtménye, azt a magyar irodalomtörténet-írás régóta bizonygatja, de mellékesen azt is, milyen szerepe volt a nemzeti öntudat megteremtésében.

A horvátoknál minden reformfolyamat valamivel később indult, mint a magyaroknál, bár Ruder Bošković zágrábi kanonok személyében már a század derekán akad híve náluk is a felvilágosodásnak. A horvátoknál is a nyelvkérdés került előtérbe igen hamar. A szerbekkel való, délszláv ihletésű együttműködés érdekében majd a 19. század elején fogadják el a szerb Vuk Stefanović Karadžić nyelvi reformját. Karadžić saját hercegovinai nyelvjárását tette meg a szerb irodalmi nyelv alapjává. Nagy lépés volt ez előre, mert addig az egyházban használatos óegyházi szláv mellett, amely jórészt már a latinhoz hasonló holt nyelv volt, irodalmi nyelvként az ún. szlavenoszerbet használták, amely voltaképpen a korabeli orosz nyelvre emlékeztet, számos, a népnyelvből vett szerb szóval. Ezen a nyelven írta Jovan Rajić négykötetes munkáját a horvátok, bolgárok, de főképp a szerbek történetéről, amely a mozgalom történeti megalapozásában is fontos szerephez jutott. A nagy mű első kiadásban 1762-ben jelent meg. Ezzel kapcsolatban fel kell persze hívni a figyelmet arra, hogy mindez a Habsburg-birodalomhoz tartozó, szerbek által lakott terü-

leten alakult ki, a Határőrvidéken, részben Dél-Magyarországon. Az oszmán uralom alatt álló szerb terület lakossága ebből kimaradt, hiszen ide a felvilágosodás semelyik formájában sem jutott el.

A szlovákoknál a század végén találkozunk az irodalmi nyelv megeremtésére irányuló első kísérlettel, Anton Bernolák kanonok (megint egy pap!) tevékenységével. Itt kell megjegyezni, hogy a szlovákok mintegy 70–80%-a katolikus volt, a 20–30% evangélikus. Nekik megvolt a saját irodalmi nyelvük, ugyanis a huszita korszak bibliafordításának a cseh nyelvét használták. Ez persze archaikus is volt, meg cseh is, tehát nem szlovák, Bernolák a számára otthonos nyugati szlovák nyelvjárás alapján dolgozott ki egy új irodalmi nyelvet, latinul megírta ennek nyelvtanát, és ötnyelvű (latin–német–magyar–cseh–szlovák) szótárában is ezt a nyelvet használta. (Későbbi idők buzgó történészei nem is késlekedtek ezt a magyar elemet szemére vetni és magyarón voltáról, vagyis a magyarokkal szembeni behódolásról értekezni.) A bernoláctinát a katolikus szlovákok jórészt elfogadták, a következő században egy Ján Hollý nevű katolikus pap (!) hosszú (és manapság persze már olvashatatlanul unalmas) eposzokat írt ezen a Bernolák-féle nyelven Svätopukról és Cirillről meg Metódról.

A románok sajátos helyzetben voltak. A 14. század óta létezett két román állam, fejedelemség, Havaselve vagy Havasalföld (román nevén Țara românească, vagyis román ország) és Moldva, előbb magyar és lengyel függőségben, a törökök megjelenése után pedig az oszmán birodalom vazallus-fejedelemségei lettek. Teljes társadalmi struktúrát építettek ki. Csakhogy a rendi szervezet formái nélkül, nagyon elmaradt viszonyok között. Itt a felvilágosodásnak alig lehetett hatása. Más volt viszont a helyzet Erdélyben, ahol a 18. században a Habsburg-kormányzat elősegítette az ortodox románok csatlakozását a nyugati egyházhoz, az uniót, bőkezűen gondoskodott az unitus papság oktatásáról. Bécsben, sőt akárhányan Rómában tanultak, felfedezték, hogy nyelvük a latinból származik, épp úgy, mint a francia vagy az olasz. Az unitus papok közül hárman, Samuil Micu-Klein, Petru Maior és Gheorghe Șincai egy ideig a Budai Egyetemi Nyomda cenzorai voltak, Șincai később erdélyi arisztokrata családoknál nevelősködött. Részben nyelvészeti, részben történeti munkákat írtak, és bár ezek csak jóval később, a 19. század során jelentek meg nyomtatásban, már a maguk korában, tehát a 18–19. század fordulóján nagy szerepet játszottak a román nemzeti mozgalom kezdeteinél. Ők még meg voltak győződve a tiszta római származásról.

A Habsburg-birodalom szerbjeiről részben már esett szó a nyelv kanonizálása kapcsán. A szerb felvilágosodás számos képviselője magyarországi és bécsi diaszpórában élt, ott került a felvilágosodás hatása alá. Elvétve akadt köztük nem a Monarchia területéről, a Határőrvidékről való személy, mint Dositej Obradović, eredetileg ortodox szerzetes, az oszmán uralomhoz tartozó szerb területről, aki azonban otthagya kolostorát, bevándorolta Európa jó részét, és egyértelműen a felvilágosodás hatása alatt írta meg máig is élvezetes önéletrását. Ő azonban még Vuk Karadžić előtt működött, így a szlavenszerb nyelven írta munkáit. Végül a Habsburg-birodalmi területen, Dél-Magyarországon kötött ki, és egyéni, társak nélküli, de jelentős hatást gyakorolt a továbbiakban is a szerb mozgalomra.

Ha a szerbeknél nagy szerepet játszott a különböző európai országokba került diaszpóra, még inkább érvényes ez a görögökre. Nekik sem volt teljes társadalmuk, parasztok voltak és kereskedők, de az utóbbiak jelentős számban telepedtek meg a Habsburg-birodalomban, a pesti görögök jelenlétének mindmáig megvannak a nyomai. A szerbekhez hasonlóan elsősorban a Duna mentén telepedtek le, hiszen ez volt a fő kereskedelmi útvonal. De a másik vízi úton, vagyis a Földközi-tengeren még Marseilles-ig is eljutottak,

és egyéb nyugati városokban is voltak településeik. Mobilitásuk és fogékonyságuk révén gyorsan a felvilágosodás hatása alá kerültek. A 18. század utolsó évtizedében igen sok nyugati munkát, elsősorban franciát fordítottak le görögre. Amint azt már említettük, a Balkánon a görög volt a koiné, ezért ezek a fordítások egyéb balkáni etnikumok tagjaihoz is elkerültek és hatottak. Külön kell még azt is említeni, hogy a görögöknek ugyan nem volt saját arisztokráciájuk, de az oszmán birodalom államapparátusában, pontosabban a külügyi kapcsolatok intézményeinél gyakorlatilag csak ők voltak jelen, mert jól ismerték a fontosabb európai nyelveket is. Nemzeti öntudatukat nem is annyira az ókori görögség emléke formálta, azt a nyugat-európai lelkes görögbarátok sokkal jobban ismerték, mint ők maguk. Amiről viszont tudtak, az a középkori bizánci birodalom volt, Bizánc örököseinek tekintették magukat, ezért a görög nemzeti mozgalom a kezdetektől fogva fellépett a bizánci birodalom feltámasztásának igényével, és ami ezzel egyet jelentett, az egész Balkán feletti uralom megragadásával.

Ahogy az oszmán birodalombeli szerbekre, úgy a bolgárokrá sem volt érdemi hatással a felvilágosodás. A későbbi bolgár történetírás ugyan szívesen emlegette Paiszij atya 1762-ben íródott (és több tucat kézirásos másolatban is fennmaradt) bolgár történetét mint a felvilágosodás hatásának lenyomatát, erről azonban nincs szó. A pártállami történetírás különösen erőteljesen magasztalta fel Paiszijt mint a bolgár parasztság képviselőjét, aki önerővel (persze az egyik Athosz-hegyi szerb kolostorban) képzelte magát történetíróvá. Viszont az 1980-as évekre már kiderült, hogy gazdag kereskedőcsaládból származott. Középkori krónikákra emlékeztető rövid munkájában érdemben nincs nyoma a felvilágosodásnak. Az ortodox egyház különben sem rajongott az ilyen világias elképzelésekért.

Az albánok (vagy arnauták-arnóták, ahogyan akkoriban nevezték őket) ekkor még az oszmán birodalom leglelkesebb hívei és legmegbízhatóbb katonái voltak, valamiféle elszakadás gondolata fel sem merülhetett. A még a késő középkorban az oszmán hódítás elől elmenekülő és Dél-Itáliában letelepedett italo-albánok ugyan nem voltak a török birodalom lekötöztetettjei, de zömmel paraszti népesség lévén ekkoriban még nem kerültek érintkezésbe a felvilágosodással.

Ha sorra vesszük Kelet-Európa nem nemesi etnikumait vagy akár a nemesiek zömét is, a felvilágosodás utolsó évtizedeiben találkozunk náluk a nemzeti „ébredés” első jeleivel, és ezekben a társadalmakban megtaláljuk a felvilágosult gondolkör első jeleit. Viszont az orosz birodalomhoz tartozó nem nemesi népek, elsősorban a baltiak vagy az ukránok körében a kései 18. században még nem kezdődtek el a nemzeti mozgalmak. Még ha abból is indulunk ki – okkal –, hogy Kelet-Európában a felvilágosodás kora egy-két évtizeddel túlélte a francia forradalmat, ezek a nemzeti mozgalmak olyan későn indultak, hogy még valamiféle kései felvilágosodásról is alig lehet beszélni. Bizonyos mértékig még valóban a felvilágosodás hatását láthatjuk abban, hogy 1800 táján két ottani német evangélikus lelkész, Gottlieb Merkel és Garlieb Johann Petri jelentettek meg könyvet, természetesen németül, az észtek, illetve a lettek nyomorúságos helyzetéről, a későbbi mozgalmak majd ezekre is hivatkoznak mint ősökre, de azért ezt mégsem tekinthetjük a felvilágosodás mozgalmakra gyakorolt hatásának. Az elmondottak bizonyos értelemben a litvánokra is érvényesek, bár ők nem svéd – német – orosz, hanem lengyel fennhatóság alatt érték meg a felvilágosodást, ugyancsak érdemi hatás nélkül.

Ha az eddigiekben a nemesi etnikumok sorában a magyarokat és a cseheket találtuk a legfejlettebbeknek, akiknél egészen világos, hogy a felvilágosodásnak hatása volt a nemzeti mozgalom kibontakozására, úgy a nem nemesi etnikumok körében legfejlettebbnek tekinthető ausztriai szlovénekknél szintén találunk nyomokat a felvilágosodás eszme-

áramlatának, Marko Pohlin első szlovén nyelvtanárban például, de ez mindenképpen szerény kezdete a később sem nagy hullámokat verő szlovén mozgalomnak.

Ezen a ponton itt le is zárhatnánk fejtegetéseinket, mert a fenti módon értelmezett nemzeti mozgalmat, tehát kulturális, nyelvi törekvéseket kevéssé találunk annál a két nemesi etnikumnál, amelyek helyzetét eddig éppen csak érintettük anélkül, hogy a nemzeti mozgalom kezdeteit és ebben a felvilágosodás hatását megkerestük volna. Pedig két nem jelentéktelen etnikumról van szó, a lengyelekről és az oroszokról. Ezért a továbbiakban róluk ejtünk néhány szót.

Amint már említettük, a lengyel–litván államot éppen a felvilágosodás kései évtizedeiben osztják fel egymás között a szomszédok, s rádiózzák le ezzel a térképről a lengyel államot. (Ettől kezdve már inkább így kell nevezni hazájukat, mert a politikai elit, a nemesség erre az időszakra már egyértelműen lengyelnek, a *natio Polonica* tagjának tekinti magát.)

Szokták mondani (a lengyelek persze nem!), hogy a lengyel állam eltűnésének egyik oka éppen az abszolutizmus hiányában keresendő, a rendi-nemesi erők korlátlan túlsúlyában a központi hatalom felett. Ebben van is valami igazság: a felvilágosult abszolutizmus intézményrendszere, nemcsak Kelet-Európa, hanem a korabeli egész európai periféria jellegzetes tünete, itt nem alakult ki. Persze azt is hozzá kell tenni, hogy amikor az évtizedes, sőt évszázados nemesi anarchia és idővel egyoldalú orosz befolyás után, 1764-ben Szaniszló Ágost király trónraléptével (akit éppen az uralkodó befolyással rendelkező orosz állam, vagyis konkrétan II. Katalin császárnő juttatott a trónra), megindult valamiféle reformkorszak, amelynek intézkedései erősen a felvilágosodás hatásáról vallottak. 1765-ben itt hozták létre a Nemzeti Nevelés Bizottságát, értelemszerűen az első közoktatásügyi minisztériumot Európában, amely nagyon is modern elvek alapján kezdte kiépíteni a közoktatást, elsőrendűen a középfokút. A reformok mozgatói, Stanisław Staszic és Hugo Kołłątaj (mindketten, ahogy az a lengyeleknél illik, katolikus papok) egyértelműen a felvilágosodás hívei, éppenséggel annak inkább radikális, francia változatának a hatása alatt állnak. Ahogyan természetes, hogy mindketten katolikus papok, úgy természetes, hogy ebben a hazai és európai szellemi környezetben mindketten szabadkőművesek, ahogy egyébként maga a király, Szaniszló Ágost is. Még a másutt olyan fontos nyelvkérdés itt is előtérbe került, már eléggé korán, az ún. „demakaronizacja” formájában. Ez a nehezen lefordítható lengyel szó azt takarta, hogy a reform hívei többek között arra is törekedtek, hogy a túlságosan sokáig hivatalos nyelvként funkcionáló latin hatását csökkentsék, és „kigyomlálják” a fölösleges latin (és esetleg egyéb származású) szavakat a nyelvből. A másutt olyannyira fontos teendőt, az egységes irodalmi nyelv megteremtését viszont már elvégezték az elődök még a 16. században, amikor a lengyelek Balassi Bálintja, Jan Kochanowski ezen a nyelven verselt, ugyanolyan magas színvonalon, mint a vele korabeli magyar költő.

Nemzeti ébredésről vagy újjászületésről itt nem beszélt senki, hiszen a nemzet (vagyis a lakosság mintegy 10%-át kitevő nemesség, túlnyomó többségében föld nélkül tengődő, az arisztokraták kenyerén élő, műveletlen, sok esetben egyenesen analfabéta nemes) már régóta létezett, meg is őrizte függetlenségét a központi hatalommal szemben (ez a tíz százalék, hallatlanul magas arány az akkori Európában, ahol a nemesség általában a lakosság 0,5–1%-át tette ki, ritkán ennél valamivel többet). Ez a nemesség legalábbis meg volt győződve arról, hogy megőrizte függetlenségét, „arany szabadságát” (a korban nap mint nap emlegetett jelszó).

Csak az 1773-as első felosztás sokkja ébresztette rá a nemesség szűk, európai műveltséggel rendelkező csoportját, hogy a szabadságot nem elsősorban a királlyal szemben, hanem a szomszédokkal szemben kell megvédeni. A nagy többség hamar kiheverte a

sokkot, és megint az egyedülálló és ragyogó nemesi szabadság bűvöletében élt (az esetek többségében jobbágyteleknyi nagyságú földbirtokkal vagy egyenesen földbirtok nélkül).

A király és a valóban jóformán maroknyi felvilágosult nemesség már nem egyszerűen a francia felvilágosodással került kapcsolatba. Hiszen időközben megindult a felvilágosodás alapelveit megvalósítani kívánó francia forradalom. Az 1793-as második felosztás után a politikuskok a forradalmi Franciaország, az adott pillanatban a jakobinus diktatúra segítségét kérték. A jakobinusok viszont tudni akarták: mit tettek a lengyelek a parasztok érdekében. És akkor kiderült, hogy édeskeveset. Mert 1788-ban összeült ugyan egy újabb rendi országgyűlés, amely 1791. május 3-án (ma ez a lengyel nemzeti ünnep) megszavazta a francia mintát követő alkotmányt, a lengyel állam átalakult alkotmányos monarchiává, ám tisztán lengyellé, a litvánokra senki sem gondolt. A litván politikai elit sem, természetesen, hiszen ez a natio Polonica részeként most már a szó modern értelmében lengyelnek tartotta magát. (Jó néhányan majd az 1830/31-es lengyel felkelés után ébrednek rá arra, hogy ők talán mégsem lengyelek.) Minden gyönyörű volt ebben az 1791-es alkotmányban, csak éppen a lengyel társadalom nagy többsége, a jobbágyok, a parasztok maradtak ki belőle. Az ő helyzetükön az alkotmány semmit sem változtatott. És amikor 1794-ben, jóformán reménytelen helyzetben, az igencsak megcsonkított országban újabb felkelés tört ki, egyértelműen a felosztó szomszédok ellen, az amerikai függetlenségi háború éppen ekkor hazatért lengyel hőse, Tadeusz Kościuszko, egyben a felkelés vezetője, a polanieci univerzálban, vagyis törvényben kimondta: a jobbágyok, akik csatlakoznak a fegyveres harchoz, megkapják a személyes szabadságot, egyébként pedig, aki eddig heti három robotnapot teljesített, ezentúl csak kettővel tartozik. A rendelet még hosszan sorolta a módosításokat a paraszti szolgáltatások rendjében. Kicsinyes krajcárkodásnak minősíthetjük e szabályokat, mert közben az egyébként kétségtelenül kitűnő hadvezér, az orosz Szuvorov már elfoglalta Varsót, a lengyel fővárost. A nemzeti mozgalomnak a továbbiakban már egy nem létező állam helyreállítása érdekében kellett harcolnia. Nagyon bonyolult folyamat vezetett idáig, alapvetően eltérő attól, amit eddig a többieknél megismertünk. De a kezdeti mozgalom minden kicsinyessége ellenére is markánsan viselte magán a felvilágosodás hatását, még határozottabban, mint a többieknél.

Hát az oroszok? Mert az ő nemzeti ébredésükről eddig még nem esett szó. Látszólag teljes joggal negligáltuk őket, mert sem a kortársak, sem a későbbi történetírás nem használt ilyen kifejezéseket. A modern társadalomtudomány a nemzetté válásnak, a nemzet kialakulásának két útját-módját különbözteti meg. Angol megfogalmazásban az egyik út a state to nation, a másik pedig a nation to state. Vagyis az előbbi esetben már megvan az állam, amely előbb vagy utóbb alattvalóiban kifejleszti az államhoz való tartozás tudatát, abban a formában, ahogy ez egy nemzethez való tartozást jelent. A nyugat-európai országokban nagyjából ez a folyamat zajlott le, és ezt kísérlük meg a 20. század második felében a dekolonizáció révén újonnan létrejött államok. A másik, a mondhatnánk, tipikusan kelet-európai út, ahol előbb jön létre a nemzet, és az hoz létre a maga számára valamilyen államot.

Persze a dolog mégsem ennyire egyszerű. Kelet-Európában is létezik egynéhány több száz éves állam, amelyeket bizonyos szempontból az előző típushoz lehetne sorolni (lengyelek, csehek, magyarok, horvátok). A szerbek, mint láthattuk, még ellentmondásosabb konstrukciót alkotnak, mert benne alakulóban van a szerb nemzet, a Habsburg-birodalom időszakában a korszak legvégére valamilyen formában szerb állam jön létre. Ez valójában érdemben erős függésben más hatalmaktól, de forma szerint is az oszmán birodalom alattvalójaként. Ám az itt élő lakosság majd csak jóval később tanulja meg, hogy ő szerb.

Orosz állam persze létezett már régóta, 1863-ban ünnepelték meg ezeréves fennállását. Igaz, a régebbi orosz történetírásban volt olyan vélemény is, hogy államról csak a részfejedelemségekre szakadt orosz terület egy államban való egyesítése, tehát a 16. század eleje óta beszélhetünk. Gondolatmenetünk szempontjából ez a kétféle eredeztetés érdektelen, mert így is, legkésőbb a 16. század eleje óta létezik orosz állam. Sokáig egzotikusnak számít Európában, el is szigetelődik tőle. Az országot, a népet nemigen ismerik, ez a helyzet a 18. század elejétől változik, mert I. Péter tevékenységét már ismerték Európa-szerte. A hétéves háború idejére azután végképp kiderült, hogy az orosz állam állásfoglalásával el tudja dönteni egy háború kimenetét, az egyik fél, ebben az esetben a poroszok győzelmét.

Világos, hogy az egyesítéstől kezdve az államügyeket intéző uralkodó elit tisztában volt ennek az államnak orosz jellegével abban az értelemben, hogy a neve Oroszország, és hogy az állam alattvalói (zömmel a jobbágyok), oroszok. Azt Moszkvában, utóbb pedig Szentpéterváron is jól tudták a hatalmon lévők, hogy az európai országokban ez a rend. Hogy a legtöbb esetben nem ez a helyzet, azt nem vették tudomásul, hiszen ahhoz mélyrehatóbban meg kellett volna ismerkedni az alattvalókkal is. Ez viszont egyáltalában nem történt meg. Az orosz állam a 16. századtól egyre-másra szerzett gyarmati területeket Szibériában, s az itteni lakosokat „másfajúaknak” (inorodcü) is nevezték. Aztán azt is láttuk, hogyan terjeszkedett az állam nyugat felé a lengyel felosztások során, meg a balti kisállamok bekebelezésével, délen meg eljutott a Fekete-tenger déli partvidékére, és még a Krímet is megszerezte. A lakosságban továbbra is csak alattvalókat láttak a kormányzat oldaláról, és természetesnek tartották, hogy ezek az alattvalók mind oroszok, hiszen az orosz cár, később a császár alattvalói.

Az Oroszországhoz a lengyel felosztások révén került egyéb keleti szláv lakosság (a megkülönböztetés a későbbi tudomány önkénye), ha egyáltalában volt valami kollektív öntudata, pravoszlávnak, vagyis ortodox vallásúnak nevezte magát; ez volt identitástudatának egyetlen tartalma. Minthogy az ukránok és a beloruszok maguk is ortodoxok voltak, ez sem adott támaszt az oroszoktól való elkülönüléshez. Vagyis mindenki az orosz uralkodó alattvalója, tehát orosz, ha nem is tud róla. Tehát ebben a vonatkozásban az oroszországi lakosság egészen más helyzetben van, mint a korábban tárgyalt etnikumok.

Hogyan állunk a vizsgálódásunk középpontjában lévő felvilágosodással Oroszországban? A felvilágosodásnak egy korai, erősen gyakorlatias jellegű változata már Nagy Péternél megjelenik. Azután következik a trónon a század második felében a másik Nagy jelzővel ékesített császár(nő), Katalin, aki nemcsak saját bevallása szerint, hanem az őt ismerő kortársak és a vele érintkezésbe került külföldiek szemében is egyaránt a felvilágosodás öntudatos képviselője. Az ő uralkodásának évtizedeiben a felvilágosodás Oroszországban nemcsak divat lett (mint még sok egyéb európai országban), hanem a nemesiség számára szinte kötelező penzum, házi feladat. Nem egy művelt orosz nemes akadt, aki francia olvasmányai nyomán maga is írt különböző értekezéseket filozófiai kérdésekről, igazságról, erkölcsről. Kéziratban sok meg is maradt e munkákból és a nemesi társadalom vezető köreiben a felvilágosodás hatása egyértelműen kimutatható. Maga Katalin is dicsekedett (és nem alap nélkül!) filozófus voltával és ilyen irányú, az államéletre is persze alapvető hatással járó tevékenységével. (A 19. század vége felé 12 vaskos kötetben jelentették meg összes írásait.)

A felvilágosodás tehát jelen volt és hatott. És már a 18. század derekán kialakult a nyelvről történő gondoskodás igénye is, némiképpen a többi kelet-európai etnikumhoz hasonlóan. M. V. Lomonoszov, a rendhagyó – mert nem nemesi származású – értelmiségi (az északi szabad parasztok köréből jött, apja halász volt) egyfajta polihisztorként is

szerepelt, filozófiai, nemzetgazdaság-tani és történeti munkákkal, de egyúttal szépirodalmi művekkel is. Ő is szorgalmasan írta az ódákat Katalin tiszteletére. És neki már volt elmélete is az orosz nyelvről. Úgy vélte, hogy a témától függően háromféle orosz nyelvet kell használni: a magasztos dolgok megírásához azt, amelyikben még igen jelentős az ógyházi szláv nyelv hatása (sok szó mind a mai napig megmaradt az oroszban), a kevésbé hivatali, de mégis komoly dolgokhoz azt a nyelvet, amelyet a művelt (nemesi) társadalom beszélt, és a vidám témákhoz a nép nyelvéhez közelálló formákat. Ebből az 1760-as években kanonizált hármasság irodalmi nyelvből alakult ki az orosz irodalmi, vagyis nemzeti nyelv. Nemcsak Lomonosov írt ódákat Katalin tiszteletére, hanem Nyikolaj Gyerzsavin is, aki államférfi, szenátor, miniszter is volt. Nagyon későn a történészként is jelentős Karamzin „A szegény Liza” c. kisregényével (hogy modern fogalmakkal operáljunk) már a szentimentális szépirodalmat is megteremtette. Katalin korában sok élclap jelent meg, maga is kiadott egyet, és ebben névtelenül szépirodalmat is megjelentetett, vitatkozott más élclapok szerzőivel. Kialakult tehát már az irodalmi élet, még a nyelvújítás mozgalma is.

Ezeknek a tényezőknek alárendelten az orosz nemzet kialakulása másképpen ment végbe, mint a többieké. Már maga Katalin német származását (és mindhalálig megmaradt német akcentusát) igyekezett azzal kompenzálni, hogy államát oroszként is hirdette. Külpolitikai sikereit az orosz állam győzelmei gyanánt állította be. A körülötte különböző beosztásokban működő kormányférfiak is (orosz nemes szinte mind) ugyancsak az állam és az alattvalók orosz jellegét hangsúlyozták, az orosz állam nevében léptek fel a nemzetközi kapcsolatokban. A nemesi felső réteg így hamar átvette ezt az orosz öntudatot. A nagyon bezárkózott városi polgárságra csak jóval később hatott a nemzeti komponens, nem is beszélve a parasztságról.

Katalin testesítette meg az orosz birodalmat, ennek a tudata a felső rétegekig jutott el. És azután majd következik a Napóleon felett aratott győzelem, és erről már legalább a hadjárat által érintett területek parasztjai is tudomást szereztek. Az viszont kivüláglik az eddigiekből, hogy az orosz nemzeti öntudat nem néhány értelmiségi találmánya, ahogy sokan vélik, hanem az államhatalom nagyon is tudatos, átgondolt akciója. Olyan világosan state to nation változat, ahogyan a nagyjából egyidős francia.

A Habsburg-birodalom szerbjei 1790-ben, a II. József halála miatt érzett örömmámorban a még annak idején II. Lipóttól kapott kiváltságlevelük alapján (amely voltaképpen ideiglenes tartózkodással számolt) Temesvározt egyházi, vagyis érdemben már nemzeti kongresszust tartottak, és ezen a magyarokat orangutánoknak nevezték, nyilván nem a rokonszenv vagy megbecsülés jeleként. Az ilyesfajta megnyilvánulás viszont a másik etnikum mozgalmához ebben a korszakban még inkább csak a kivétel. 1790-ben nemcsak a szerbek, hanem a magyarok, a románok, sőt még az erdélyi szászok is ünnepelték a császár elhunytát. Ez az egyetértés azonban a későbbiekben egyre ritkább lesz, a konfliktusoknak viszont nagy a jövőjük. A felvilágosodás mozzanata az indulásnál kevés nyomot hagyott a további kibontakozásban.

Abból indultunk ki, hogy az eredetileg és elvben az Embert az előtérbe állító felvilágosodás eszmeáramlata Kelet-Európában (voltaképpen az orosz eset kivételével) a nemzeti mozzanatba, a nemzeti mozgalom kezdeteibe hatolt bele. Persze, ha arra gondolunk, hogy a francia forradalom idején az ország lakosságának csak kis része beszélt a francia nyelvet, de néhány forradalmi éven belül már mind az „egy és oszthatatlan” Franciaország állampolgárai, és ennek megfelelően franciák lettek, akkor talán a felvilágosodás kelet-európai szereplése sem tűnik kivételesnek.

Pomogáts Béla

Két és fél millió magyar szóróványban

Two and a Half Million Hungarians Live in Scattered Communities

The ethnic and linguistic borders of Hungarians narrow down more and more in the Carpathian Basin. The erosion process is the strongest among those Hungarians who live in scattered communities and their number amounts to two and a half million.

A múlt esztendő vége felé két kicsiny, idehaza szinte ismeretlen erdélyi településen: Óradnán és Borberekén jártam. A Radnai-havasokban, a kétezer méternél is magasabb Ünökő közelében található kis bányászváros, illetve fürdőtelep nevét elsősorban azok ismerik, akik szeretik Reményik Sándor költészetét. A kolozsvári költő ugyanis a húszas évek elején egy szép vakációt töltött Borberekén (ennek emlékét a község kis templomának, inkább kápolnájának falán takaros márványtábla hirdeti), ott születtek 1921-es, *Vadvizek zúgása* című kötetének versei.

Óradna (és Borberek) valamikor német (szász) település volt, a Beszterce környékén élő erdélyi szászok, főként bányászok lakták, később félig magyarrá lett, majd a huszadik század közepétől, a betelepítések következtében elrománosodott, és ma csak egy kicsiny magyar szóróványközösség tartja fenn a kisváros egykori történelmi örökségét, őrzi azt a templomromot, amelyet még 1241-ben a tatár betörés hagyott maga után. (Minderől Rogerius mester ciszterci szerzetes *Carmen miserabile*, vagyis *Siralmas ének* című ritmikus prózában írott latin nyelvű emlékirata számolt be; a tatárjárás történetének ez a nevezetes forrása szót ejt Radna városának elpusztításáról is.)

Az óradnai Reményik Sándor-megemlékezések alkalmából ismerkedtem meg az ott élő kicsiny magyar közösség életével és gondjaival. A kisvárosnak a második világháború végeztével még német és magyar lakossága volt (a románok a környék pásztorkodó népességét alkották), aztán az ötvenes években gyors ütemben kezdődött meg a románosítás: az óradnai bányatelepre román munkaerőt költöztettek, a szászok Németországba távoztak, a magyarok pedig lassanként szóróványközösséggé morzsolódtak fel. 1965-ben az általános iskola magyar tagozata is becsukta kapuját. Mára a magyarság kicsiny töredékké vált, ez a szóróvány a római katolikus templom körül tömörült.

A romániai változások következtében, 1989 karácsonya után végre az óradnai magyarság is felemelhette fejét. Néhány éve Magyar Ház épült, ez 1999-ben felvette Reményik Sándor nevét. Ebben a házban zajlik az óradnai magyarok közösségi és kulturális élete, egy óradnai magyar mérnök és felesége (a Bauer-házaspár) jóvoltából ott létesült magyar óvoda, ennek mára vagy tizenöt kis növendéke van. Az óradnaiak szeretnék újra megindítani az általános iskola első négy évfolyamában a magyar tagozatos oktatást, és a Reményik Sándor-házban létrehozni egy magyar könyvtárat, hiszen magyar könyvekhez hozzájutni mára szinte alig lehet.

Hétvégén jártam a Radnai-havasok két kis településén, vasárnap elmentünk a magyar misére, ott emlékeztek meg Reményik Sándorról is (miután előző nap Borberekén, a „vadvizek zúgásától” kísérve vettünk részt barátaimmal egy kisebb emlékkonferencián. A misét egy idős, már nyugdíjas pap mondotta, a község korábbi plébánosa, aki Besztercéről érkezett. A magyar nyelvű liturgia során, ahogyan ez történni szokott, valaki a hívek

közösségéből olvasta fel a leckét, majd az evangéliumot. Ezúttal egy fiatal diáklány, ünnepi ruháját piros-fehér-zöld színek díszítették, a felolvasás azonban román nyelven hangzott el: a magyar származású, római katolikus vallású kislány már nem tudott magyarul. Bevallom, számomra ebben volt valami döbbenetes: a nyelvvesztés, az asszimilálódás folyamatának drámai következményeiről akkor szereztem elszenvedő tapasztalatot.

Az óradnai magyar szórvány mára kicsiny – és folytonosan ostromlott – sziget lett az Erdélyben mindinkább terjedő román tengerben, amelynek hullámai egyre-másra sodorják és tüntetik el ezeket a kis magyar szigeteket. Igen, a magyarság egy része ma kicsiny nyelvszigeteken, erősen veszélyeztetett helyzetben próbál megmaradni, és valójában az egész magyarság, az a tízennégy, esetleg tizenötmillió ember, akit reményeink szerint eltéphetetlen (?), nehezen eltéphető (?) kötelékek fűznek a magyar nyelvhez és kultúrához, ma egyféle „szigettengeren” él. Van ennek a „szigettengernek” (akárcsak az antik világban a görög Archipelagosnak) egy kontinentális központja: ez a jelen Magyarországa, az a terület, amely a trianoni csonkítások után a történelmi országból megmaradt, illetve azok a kisebb magyar területek, amelyek a trianoni ország határai mentén (Biharban és Szatmárban, Beregszász környékén, a Csallóközben, a Mátyusföldön és Gömörben, végül a Vajdaság északi felében és a Tisza mentén), etnikai tekintetben az anyaországgal összefüggésben helyezkednek el. Trianon legnagyobb igazságtalansága éppen ezeknek a színmagyar területeknek az elcsatolása volt.

Vannak aztán nagyobb magyar többségű területek, de már más népek által lakott vidékekbe élve: ilyen a Székelyföld, egykor négy vármegyéni, ma két és fél romániai megyéni (Hargita, Kovászna és Maros megye fele) területe, amelyen vagy nyolcszáz ezer magyar él, ilyen a kalotaszegi magyar falvak füzére Kolozsvártól nyugatra, és ezzel vége: minden más magyar, így Kolozsvár, Brassó, Temesvár, Újvidék, Ungvár, Pozsony és Kassa magyarsága is szórványban él. Természetesen szórványban élnek a nyugati világban szétszóródott magyarok is: Nyugat-Európában, Észak- és Dél-Amerikában, valamint Ausztráliában.

A jelenben érvényesnek tekinthető statisztikai adatok szerint Erdélyben legalább hét-nyolcszáz ezer, az egész Kárpát-medencében (Szlovákiában, Kárpátalján, a Vajdaságban, Horvátországban, Szlovéniában és Burgenlandban) még további négyszáz ezer, a nyugati világban pedig nagyjából egymillió két- vagy háromszáz ezer magyar él szórványokban. Ez így együtt közel két és fél millió ember, vagyis minden hatodik magyar, akinek idegen nyelvű, más kultúrát hordozó népesség között kell leélnie az életét.

A magyar „szigettenger”, ahogyan ezt az Óradnán tapasztaltak is mutatták, történelmi értelemben szüntelenül veszélyben van. Az elmúlt közel nyolc évtizedben igen nagy magyar népcsoportok váltak le a magyarság „etnikai kontinenséről”, kényszerültek szórványlétre, majd szüntelenül fogyatkozva tűntek el a köröttük élő népek: románok, szlovákok, ukránok, szerbek vagy éppen németek, franciák, amerikaiak, dél-amerikai spanyolok tengerében. Nagyon vaknak kell lennie annak a társadalomkutatónak vagy politikusnak, aki nem veszi észre azt, hogy a történelmi erők (mind a Kárpát-medencében, mind a nyugati diaszpórákban) a szórványmagyarság lassú eltűnését készítik elő. Fél évszázad múltán nemcsak a maradék kis Magyarországon leszünk jóval kevesebben (legalábbis a demográfusok sötét jóslatai szerint), hanem a Kárpát-medencében és a nagyvilágban is. A tízennégy-tizenötmillióból a szórványok végleges felszívódásával is eltűnhet két és fél millió, és a magyarság szüntelen fogyatkozása következtében idővel a tízmillió népeesszáma alá kerülhetünk (miközben a románság létszáma túlhaladhatja a huszonöt milliót, holott száz esztendeje a közép-európai régióknak ez a két népe nagyjából egyformán tíz-tíz millió főre volt becsülhető!).

A szórványokban élő magyarság helyzetével, további sorsával és jövőjével (már ha egyáltalán kívánjuk, hogy jövője legyen!) tehát igenis foglalkozni kell. Ezen a téren a magyar politikának, közéletnek és kulturális életnek igen nagyok az adósságai. Még megfelelő felmérések sem készültek arról, hogy a szórványvidékeken hány magyar él, még kevésbé arról, hogy ezeknek a magyaroknak a maguk köznapí életében milyen szociális és kulturális kihívásokkal kell megküzdeniük, és miként vannak kiszolgáltatva az asszimilációs politika hol erőszakosabb, hol csak manipulatív eszközeinek. Stratégiai elképzelések pedig végképp nincsenek arról, hogy a diaszpórában élő magyarság anyanyelvi kultúráját és nemzeti identitását miképpen lehetne megtartani.

A két és fél millió szórványban élő magyar jövője valószínűleg egy kettős történelmi forgatókönyv szerint alakul. Ezt a forgatókönyvet azonban nem mi írjuk, sőt még csak nem is Bukarestben, Pozsonyban vagy Belgrádban készítik elő, hanem döntő módon az Európai Közösség és (kisebb mértékben) a NATO irányító központjaiban. A szórvány-magyarság ügye ugyanis, vélhetőleg, ki van (lesz) szolgáltatva annak az integrációs folyamatnak, amelynek medrében a közép-európai térség történetének következő fél évszázada alakulni fog.

A magyar szórványok nemzeti kultúrája és identitása csak azokban az országokban lesz védhető és fenntartható, amelyek előbb vagy utóbb helyet kapnak az integrációs folyamatban. Az európai integrációból kimaradó országokban, részben a magukra hagyatottság, részben az óhatatlanul fellépő megalázottsági érzés következtében, minden bizonnyal erősödni fog az etnokratikus és etatista politika, és meg fog erősödni az amúgy is tapasztalható Európa-ellenesség és idegengyűlölet. Mindez nem fog kedvezni a kisebbségi magyarság fennmaradásának, sem a mára kialakult magyar–magyar kapcsolatrendszer fejlődésének.

Már pedig az integrációs folyamat a közép- és kelet-európai régió országainak csak egy részére fog kiterjedni: Magyarországra, Lengyelországra, Csehországra, Szlovéniára és reményeink szerint talán néhány évvel később Szlovákiára, ha a pozsonyi kormány valóban bizonyítani képes az ország „europaizálódását”, és nem tér vissza a Mečiar-féle etnokratikus uralom, esetleg később Romániára, ha a demokratikus fordulatot mindig is kísérő kértéltelműségek eloszlanak, és a szélsőjobboldali Nagyrománia Párt nem szerez még nagyobb részesedést az országos politikában, később, remélhetőleg Horvátországra és Szerbiára is. Ukrajna, vagyis Kárpátalja európai integrációja azonban egyelőre kérdéses, és bizonyára csak hosszú évtizedek múlva valósulhat meg.

Következésképp fel fog vetődni az a gondolat, hogy a magyar szórványok népét miként lehetne szülőföldjén megtartani. Nem lesz könnyű feladat, minthogy a magyar diplomácia mozgástere és hatékonysága a szomszéd országokban nagyon is korlátozott. Esetleg felvetődhet az az elképzelés, hogy (miként ez a bukovinai székelyek esetében a negyvenes évek elején történt) a kárpátaljai magyaroknak Magyarországra kellene települniük. Már csak annak érdekében is, hogy az itthon bekövetkező demográfiai deficitet legalább részben ki tudják egyenlíteni. Ez a lehetőség azonban mindenképpen végső megoldást kell, hogy jelentsen: ha másként az ottani magyarokat nem lehet megmenteni. Az áttelepülés különben, mindenféle stratégiai tervezés nélkül is folyamatos, minthogy Kárpátaljáról, de a Vajdaságból és természetesen Erdélyből is tízezerszáma települtek át magyarok az anyaországba (sőt, Kárpátaljáról ruszinok és ukránok is).

Erdély, a Felvidék és a Vajdaság magyarságát mindenképpen szülőföldjén kellene tartani, már csak avégett is, hogy legalább részlegesen maradjon meg olyan történelmi magyar városok magyar jellege, mint Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kassa, Pozsony és Szabadka. A szórványmagyarság megtartása és szülőföldjén tartása mindazon-

által igen alapos stratégiai felkészülést követel meg mindazoktól a magyarországi, illetve kisebbségi magyar politikai, gazdasági, egyházi, kulturális és civil társadalmi intézményektől és szervezetektől, amelyeknek a diaszpóra-politikában szerepük van. Persze ehhez először ki kellene alakítani egy hiteles és hatékony, a diaszpórák védelmét, megtartását célzó politikai, gazdasági és kulturális stratégiát.

Ennek a stratégiának mindenekelőtt a valós helyzet hiteles és részletekbe menő felmérésére kell épülnie. Az elmúlt évtizedben igen nagy társadalomtudományi (például demográfiai) kutató és elemző munkára került sor a határokon túl élő magyarság tekintetében, ennek ellenére csak töredékes képünk van arról, hogy milyenek a magyar diaszpórák számbeli viszonyai, milyen a szociális és kulturális helyzetük, milyenek a körülöttük élő többségi néppel a kapcsolataik. Hosszú évtizedek óta tartja magát például az a megállapítás (én inkább hiedelmet mondanék), miszerint az Egyesült Államokban több mint egymillió hétszázezer magyar él. Nos, Nagy Károly egyetemi szociológiai professzor és Papp László neves építészmérnök legutóbbi felmérése szerint Amerikában mindössze nagyjából százötvenezer ember beszél magyarul (Lásd: Nagy Károly – Papp László: *A magyar nyelv és kultúra megtartása az Amerikai Egyesült Államokban 1997*. Budapest, 1997, Anyanyelvi Konferencia.) Ez a közhiedelmek által rögzített adatnak kevesebb mint az egytizede.

Ezért először is ismernünk kell a szórványmagyarság valóságos elhelyezkedését és helyzetét, ennek nyomán kell kialakítani a védelmüket célzó terveket. Ebben a tekintetben a tudományos kutatómunkának és a politikai akaratnak egymást kell kiegészítenie: a valóságos helyzet tudományos felmérése nélkül a politikai tervezés tehetetlen, mert megalapozatlan lehet, a politikai szándékok egyértelmű megfogalmazása – a politikai stratégia alapos kidolgozása – nélkül pedig a tudományos feltáró munka legfeljebb a könyvtárak anyagát szaporíthatja, de a szórványmagyarok mindinkább súlyosodó gondjait nem oldja meg.

Tulajdonképpen kettős védekezési stratégiára van szükség, minthogy egészen másként kell kezelni a Kárpát-medencében és másként a nyugati világban élő magyar szórványokat. Lássuk először az előbbieket! A szomszédos országokban élő magyar szórványok anyanyelvi és kulturális gondozásának ügye részben az iskolákhoz, részben az iskolán kívüli oktatási és kulturális eszközökhöz kötődik. A szórványmagyar vidékek nagy részén, miként ezt az óradnai példa is mutatja, jelenleg nincsenek szervezett magyar iskolák, esetleg csak elemi iskolák, úgynevezett „alapiskolák”. Így amellett, hogy ezeket az „alapiskolákat” tankönyvekkel, tanítási eszközökkel (pl. elektronikus eszközökkel) és tanítókkal támogatni kell, előbb-utóbb, amerikai és nyugat-európai minták szerint, létre kell hozni a hétvégi magyar iskolák átfogó rendszerét. Legegyszerűbb és leghasznosabb volna ezeket az egyházközségek keretében megszervezni, magyar katolikus vagy protestáns egyházközség ugyanis általában azokban a községekben is működik, amelyekben nincs magyar iskola. A hétvégi iskolák természetesen nem csak az anyanyelvi oktatás, hanem a közösség-szervezés műhelyei is, márpedig a magyar szórványvidékeken ott alakulnak ki igazi és erős közösségek, ahol a fiatalok is megismerhették az anyanyelvi közösség szolgálatának felelősségét és örömet.

A szórványok ugyanakkor különleges kulturális gondozást igényelnek. Éppen a szórványmagyarság lakta vidékeken volna elsőrendű szerepe a magyar rádió- és televíziós adásoknak, ezen belül például a távoktatásnak, amely igen hasznosan bővíthetné a Duna Televízió feladatkörét. Következésképp a Duna Televíziót nem gyengíteni (esetleg, mint némelyek szándékozzák, megszüntetni), hanem erősíteni kell. Ugyancsak hasznos volna ezeknek a vidékeknek a magyar közösségeit bekapcsolni abba az ismeretszerzési rend-

szerbe, amelyet az internet (illetve a korábban kezdeményezett, később valamiképpen gyengült „sulinet”) „világhálója” kínál. A szóránnyvidékeken élő gyermekek számára új tankönyvcsaládokat kellene kidolgozni, tekintettel arra, hogy ezek a gyerekek nagyrészt nem anyanyelvükön végzik tanulmányaikat. És természetesen a szóránnyokban volna igazán fontos az, hogy a (hazai és kisebbségi) magyar egyházi, társadalmi, kulturális és ifjúsági intézmények, szervezetek és mozgalmak képviselői személyesen vállaljanak gondozási feladatokat, illetve a magyarországi intézmények, szervezetek vegyék ki részüket a magyar szóránny-közösségek támogatásából. Ez utóbbinak jó példájával szolgál az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Pécsi-Baranyai Társasága, amely az óradnai Reményik Sándor Házzal közvetlen kapcsolatban áll, és nemrégiben (2002 márciusában) Pécssett sikeres Reményik Sándor-konferenciát rendezett.

A nyugati világban élő magyar szóránnyok anyanyelvi gondozása megint külön feladatokat jelent, minthogy ezen a téren igen távoli és már jórészt megszűnőben lévő közösségekkel kell számolnunk. A hagyományos amerikai, dél-amerikai és ausztráliai magyar közösségek ugyanis igen gyorsan olvadnak, mellettük viszont, főként a nyugat-európai országokban új magyar szóránnyok jönnek létre. Így például a Határon Túli Magyarok Hivatalának (HTMH) felmérése szerint Németországba a kilencvenes években több mint hetvenezer magyar munkavállaló került, és hazánk európai integrációjának megtörténte (valószínűleg 2004) után pedig minden bizonnyal újabb tízezrek vagy éppen százezrek fognak elhelyezkedni az európai uniós munkaerőpiacon. Az ő kulturális gondozásukkal is foglalkozni kell majd.

A nyugati világban élő magyar szóránnyok nemzeti identitásának megtartása új módszereket kíván, így jobban elő kellene segíteni azt, hogy a hazai (vagy éppen az erdélyi, a felvidéki) magyar kultúra jelentős személyiségei meglátogathassák a nyugati magyar közösségeket. Valamikor a magyar irodalom és tudományosság jeles személyiségei, közöttük Mészöly Miklós, Csoóri Sándor, Lőrincze Lajos és Czine Mihály látogattak el nyugat-európai és amerikai magyar közösségekhez. Az ilyen látogatásokat azonban jórészt felszámolta az utóbbi évtized, amidőn jószerivel csakis pártpolitikusok keresték-kereshették fel a nyugati magyar szóránnyokat. Persze arról is gondoskodni kellene, hogy a nyugati magyar fiatalok rendszeresen meglátogathassák az „óházat”.

Számot kell vetni azzal, hogy a nyugati világban élő magyarok vagy magyar származásúak mind kisebb része beszél magyarul. Ezek az emberek ugyanakkor valamilyen módon kötődnek őseik szülőföldjéhez, a magyar kultúrához, a magyar zenéhez, a magyar népi művészethez és tánchoz, egyáltalán érdeklődnek a Kárpát-medencében élő magyarság iránt. Semmiképpen sem volna helyes róluk lemondani, ellenkezőleg, gondoskodni kellene arról, hogy ők a magyar nyelv közelebbi ismerete nélkül is megmaradjanak magyarnak, és személyes identitásukban a magyarságnak valamilyen szerepe legyen. Elvégre az írek is angolul maradtak meg íreknek, és az „ír reneszánsz” először az ír nemzeti identitást, az ír népi kultúra, az ír nemzeti zene és tánc kultuszát állította helyre, és csak utána próbálta (nem sok sikerrel) az ír nyelv használatát helyreállítani. Az írek ma már szinte kivétel nélkül angolul beszélnek, mégis öntudatosan íreknek tartják magukat, és ragaszkodnak a nemzeti történelem és kultúra örökségéhez.

Ha nemzeti nyelvüket, legalábbis az általános használat szintjén, az írek elveszítették is, és valójában csak az elmúlt évtizedekben kezdték „visszatulni”, az írektől mégis sokat tanulhatunk. A kicsiny Írország, amely mára az európai integráció egyik gazdaságban és öntudatban mindinkább erősödő tagjává vált, a nagyvilágban, főként az Egyesült Államokban, szétszóródott írek szervező műhelyévé és központjává tette magát. A diaszpórában élő írek jó kedvvel, büszkén látogatnak haza őseik honába, hogy találkozzanak az

ír kultúrával, felelevenítsék népi hagyományait. A világban szétszóródott és a Kárpát-medencében is mindinkább szétszóródásba kényszerített két és fél millió magyar javára nekünk is ezt az „ír modell” szerint tevékenykedő szellemi és politikai műhelyt kellene megteremtelnünk.

Mindebben nem csak kormányzati intézményeknek, így a nemrég létrehozott és véleményem szerint nagy jövő előtt álló Balassi Bálint Intézetnek kellene felelősséget és szerepet vállalniuk, hanem olyan „civil” szervezeteknek is, mint amilyen a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyarok Világszövetsége, a Magyar Írószövetség, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság és a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, a mindig is az egyetemes magyarság kapcsolatait és a magyar nemzeti identitást gondozó Anyanyelvi Konferencia. Az állami és a „civil” szervezetek, intézmények együttműködésére és összefogására lenne szükség, hiszen egy nemzedéknyi idő leforgása során elveszíthetünk két és fél millió szórványban élő (keleti és nyugati) magyart. Valóban, ahogy Vörösmarty mondotta annak idején: „előttünk egy nemzetnek sorsa áll”.

Pomogáts Béla

Két és fél millió magyar szóróványban

Two and a Half Million Hungarians Live in Scattered Communities

The ethnic and linguistic borders of Hungarians narrow down more and more in the Carpathian Basin. The erosion process is the strongest among those Hungarians who live in scattered communities and their number amounts to two and a half million.

A múlt esztendő vége felé két kicsiny, idehaza szinte ismeretlen erdélyi településen: Óradnán és Borberekén jártam. A Radnai-havasokban, a kétezer méternél is magasabb Ünökő közelében található kis bányászváros, illetve fürdőtelep nevét elsősorban azok ismerik, akik szeretik Reményik Sándor költészetét. A kolozsvári költő ugyanis a húszas évek elején egy szép vakációt töltött Borberekén (ennek emlékét a község kis templomának, inkább kápolnájának falán takaros márványtábla hirdeti), ott születtek 1921-es, *Vadvizek zúgása* című kötetének versei.

Óradna (és Borberek) valamikor német (szász) település volt, a Beszterce környékén élő erdélyi szászok, főként bányászok lakták, később félig magyarrá lett, majd a huszadik század közepétől, a betelepítések következtében elrománosodott, és ma csak egy kicsiny magyar szóróványközösség tartja fenn a kisváros egykori történelmi örökségét, őrzi azt a templomromot, amelyet még 1241-ben a tatár betörés hagyott maga után. (Minderől Rogerius mester ciszterci szerzetes *Carmen miserabile*, vagyis *Siralmas ének* című ritmikus prózában írott latin nyelvű emlékirata számolt be; a tatárjárás történetének ez a nevezetes forrása szót ejt Radna városának elpusztításáról is.)

Az óradnai Reményik Sándor-megemlékezések alkalmából ismerkedtem meg az ott élő kicsiny magyar közösség életével és gondjaival. A kisvárosnak a második világháború végeztével még német és magyar lakossága volt (a románok a környék pásztorkodó népességét alkották), aztán az ötvenes években gyors ütemben kezdődött meg a románosítás: az óradnai bányatelepre román munkaerőt költöztettek, a szászok Németországba távoztak, a magyarok pedig lassanként szóróványközösséggé morzsolódtak fel. 1965-ben az általános iskola magyar tagozata is becsukta kapuját. Mára a magyarság kicsiny töredékké vált, ez a szóróvány a római katolikus templom körül tömörült.

A romániai változások következtében, 1989 karácsonya után végre az óradnai magyarság is felemelhette fejét. Néhány éve Magyar Ház épült, ez 1999-ben felvette Reményik Sándor nevét. Ebben a házban zajlik az óradnai magyarok közösségi és kulturális élete, egy óradnai magyar mérnök és felesége (a Bauer-házaspár) jóvoltából ott létesült magyar óvoda, ennek mára vagy tizenöt kis növendéke van. Az óradnaiak szeretnék újra megindítani az általános iskola első négy évfolyamában a magyar tagozatos oktatást, és a Reményik Sándor-házban létrehozni egy magyar könyvtárat, hiszen magyar könyvekhez hozzájutni mára szinte alig lehet.

Hétvégén jártam a Radnai-havasok két kis településén, vasárnap elmentünk a magyar misére, ott emlékeztek meg Reményik Sándorról is (miután előző nap Borberekén, a „vadvizek zúgásától” kísérvé vettünk részt barátaimmal egy kisebb emlékkonferencián. A misét egy idős, már nyugdíjas pap mondotta, a község korábbi plébánosa, aki Besztercéről érkezett. A magyar nyelvű liturgia során, ahogyan ez történni szokott, valaki a hívek

közösségéből olvasta fel a leckét, majd az evangéliumot. Ezúttal egy fiatal diáklány, ünnepi ruháját piros-fehér-zöld színek díszítették, a felolvasás azonban román nyelven hangzott el: a magyar származású, római katolikus vallású kislány már nem tudott magyarul. Bevallom, számomra ebben volt valami döbbenetes: a nyelvvesztés, az asszimilálódás folyamatának drámai következményeiről akkor szereztem elszenvedő tapasztalatot.

Az óradnai magyar szórvány mára kicsiny – és folytonosan ostromlott – sziget lett az Erdélyben mindinkább terjedő román tengerben, amelynek hullámai egyre-másra sodorják és tüntetik el ezeket a kis magyar szigeteket. Igen, a magyarság egy része ma kicsiny nyelvszigeteken, erősen veszélyeztetett helyzetben próbál megmaradni, és valójában az egész magyarság, az a tízennégy, esetleg tizenötmillió ember, akit reményeink szerint eltéphetetlen (?), nehezen eltéphető (?) kötelékek fűznek a magyar nyelvhez és kultúrához, ma egyféle „szigettengeren” él. Van ennek a „szigettengernek” (akárcsak az antik világban a görög Archipelagosnak) egy kontinentális központja: ez a jelen Magyarországa, az a terület, amely a trianoni csonkítások után a történelmi országból megmaradt, illetve azok a kisebb magyar területek, amelyek a trianoni ország határai mentén (Biharban és Szatmárban, Beregszász környékén, a Csallóközben, a Mátyusföldön és Gömörben, végül a Vajdaság északi felében és a Tisza mentén), etnikai tekintetben az anyaországgal összefüggésben helyezkednek el. Trianon legnagyobb igazságtalansága éppen ezeknek a színmagyar területeknek az elcsatolása volt.

Vannak aztán nagyobb magyar többségű területek, de már más népek által lakott vidékekbe élve: ilyen a Székelyföld, egykor négy vármegyéni, ma két és fél romániai megyéni (Hargita, Kovászna és Maros megye fele) területe, amelyen vagy nyolcszáz ezer magyar él, ilyen a kalotaszegi magyar falvak füzére Kolozsvártól nyugatra, és ezzel vége: minden más magyar, így Kolozsvár, Brassó, Temesvár, Újvidék, Ungvár, Pozsony és Kassa magyarsága is szórványban él. Természetesen szórványban élnek a nyugati világban szétszóródott magyarok is: Nyugat-Európában, Észak- és Dél-Amerikában, valamint Ausztráliában.

A jelenben érvényesnek tekinthető statisztikai adatok szerint Erdélyben legalább hét-nyolcszáz ezer, az egész Kárpát-medencében (Szlovákiában, Kárpátalján, a Vajdaságban, Horvátországban, Szlovéniában és Burgenlandban) még további négyszáz ezer, a nyugati világban pedig nagyjából egymillió két- vagy háromszáz ezer magyar él szórványokban. Ez így együtt közel két és fél millió ember, vagyis minden hatodik magyar, akinek idegen nyelvű, más kultúrát hordozó népesség között kell leélnie az életét.

A magyar „szigettenger”, ahogyan ezt az Óradnán tapasztaltak is mutatták, történelmi értelemben szüntelenül veszélyben van. Az elmúlt közel nyolc évtizedben igen nagy magyar népcsoportok váltak le a magyarság „etnikai kontinenséről”, kényszerültek szórványlétre, majd szüntelenül fogyatkozva tűntek el a köröttük élő népek: románok, szlovákok, ukránok, szerbek vagy éppen németek, franciák, amerikaiak, dél-amerikai spanyolok tengerében. Nagyon vaknak kell lennie annak a társadalomkutatónak vagy politikusnak, aki nem veszi észre azt, hogy a történelmi erők (mind a Kárpát-medencében, mind a nyugati diaszpórákban) a szórványmagyarság lassú eltűnését készítik elő. Fél évszázad múltán nemcsak a maradék kis Magyarországon leszünk jóval kevesebben (legalábbis a demográfusok sötét jóslatai szerint), hanem a Kárpát-medencében és a nagyvilágban is. A tízennégy-tizenötmillióból a szórványok végleges felszívódásával is eltűnhet két és fél millió, és a magyarság szüntelen fogyatkozása következtében idővel a tízmillió népeesszáma alá kerülhetünk (miközben a románság létszáma túlhaladhatja a huszonöt milliót, holott száz esztendeje a közép-európai régióknak ez a két népe nagyjából egyformán tíz-tíz millió főre volt becsülhető!).

A szórványokban élő magyarság helyzetével, további sorsával és jövőjével (már ha egyáltalán kívánjuk, hogy jövője legyen!) tehát igenis foglalkozni kell. Ezen a téren a magyar politikának, közéletnek és kulturális életnek igen nagyok az adósságai. Még megfelelő felmérések sem készültek arról, hogy a szórványvidékeken hány magyar él, még kevésbé arról, hogy ezeknek a magyaroknak a maguk köznapí életében milyen szociális és kulturális kihívásokkal kell megküzdeniük, és miként vannak kiszolgáltatva az asszimilációs politika hol erőszakosabb, hol csak manipulatív eszközeinek. Stratégiai elképzelések pedig végképp nincsenek arról, hogy a diaszpórában élő magyarság anyanyelvű kultúráját és nemzeti identitását miképpen lehetne megtartani.

A két és fél millió szórványban élő magyar jövője valószínűleg egy kettős történelmi forgatókönyv szerint alakul. Ezt a forgatókönyvet azonban nem mi írjuk, sőt még csak nem is Bukarestben, Pozsonyban vagy Belgrádban készítik elő, hanem döntő módon az Európai Közösség és (kisebb mértékben) a NATO irányító központjaiban. A szórvány-magyarság ügye ugyanis, vélhetőleg, ki van (lesz) szolgáltatva annak az integrációs folyamatnak, amelynek medrében a közép-európai térség történetének következő fél évszázada alakulni fog.

A magyar szórványok nemzeti kultúrája és identitása csak azokban az országokban lesz védhető és fenntartható, amelyek előbb vagy utóbb helyet kapnak az integrációs folyamatban. Az európai integrációból kimaradó országokban, részben a magukra hagyatottság, részben az óhatatlanul fellépő megalázottsági érzés következtében, minden bizonnyal erősödni fog az etnokratikus és etatista politika, és meg fog erősödni az amúgy is tapasztalható Európa-ellenesség és idegengyűlölet. Mindez nem fog kedvezni a kisebbségi magyarság fennmaradásának, sem a mára kialakult magyar–magyar kapcsolatrendszer fejlődésének.

Már pedig az integrációs folyamat a közép- és kelet-európai régió országainak csak egy részére fog kiterjedni: Magyarországra, Lengyelországra, Csehországra, Szlovéniára és reményeink szerint talán néhány évvel később Szlovákiára, ha a pozsonyi kormány valóban bizonyítani képes az ország „europaizálódását”, és nem tér vissza a Mečiar-féle etnokratikus uralom, esetleg később Romániára, ha a demokratikus fordulatot mindig is kísérő kértéltelműségek eloszlanak, és a szélsőjobboldali Nagyrománia Párt nem szerez még nagyobb részesedést az országos politikában, később, remélhetőleg Horvátországra és Szerbiára is. Ukrajna, vagyis Kárpátalja európai integrációja azonban egyelőre kérdéses, és bizonyára csak hosszú évtizedek múlva valósulhat meg.

Következésképp fel fog vetődni az a gondolat, hogy a magyar szórványok népét miként lehetne szülőföldjén megtartani. Nem lesz könnyű feladat, minthogy a magyar diplomácia mozgástere és hatékonysága a szomszéd országokban nagyon is korlátozott. Esetleg felvetődhet az az elképzelés, hogy (miként ez a bukovinai székelyek esetében a negyvenes évek elején történt) a kárpátaljai magyaroknak Magyarországra kellene települniük. Már csak annak érdekében is, hogy az itthon bekövetkező demográfiai deficitet legalább részben ki tudják egyenlíteni. Ez a lehetőség azonban mindenképpen végső megoldást kell, hogy jelentsen: ha másként az ottani magyarokat nem lehet megmenteni. Az áttelepülés különben, mindenféle stratégiai tervezés nélkül is folyamatos, minthogy Kárpátaljáról, de a Vajdaságból és természetesen Erdélyből is tízezerszáma települtek át magyarok az anyaországba (sőt, Kárpátaljáról ruszinok és ukránok is).

Erdély, a Felvidék és a Vajdaság magyarságát mindenképpen szülőföldjén kellene tartani, már csak avégett is, hogy legalább részlegesen maradjon meg olyan történelmi magyar városok magyar jellege, mint Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kassa, Pozsony és Szabadka. A szórványmagyarság megtartása és szülőföldjén tartása mindazon-

által igen alapos stratégiai felkészülést követel meg mindazoktól a magyarországi, illetve kisebbségi magyar politikai, gazdasági, egyházi, kulturális és civil társadalmi intézményektől és szervezetektől, amelyeknek a diaszpóra-politikában szerepük van. Persze ehhez először ki kellene alakítani egy hiteles és hatékony, a diaszpórák védelmét, megtartását célzó politikai, gazdasági és kulturális stratégiát.

Ennek a stratégiának mindenekelőtt a valós helyzet hiteles és részletekbe menő felmérésére kell épülnie. Az elmúlt évtizedben igen nagy társadalomtudományi (például demográfiai) kutató és elemző munkára került sor a határokon túl élő magyarság tekintetében, ennek ellenére csak töredékes képünk van arról, hogy milyenek a magyar diaszpórák számbeli viszonyai, milyen a szociális és kulturális helyzetük, milyenek a körülöttük élő többségi néppel a kapcsolataik. Hosszú évtizedek óta tartja magát például az a megállapítás (én inkább hiedelmet mondanék), miszerint az Egyesült Államokban több mint egymillió hétszázezer magyar él. Nos, Nagy Károly egyetemi szociológiaprofesszor és Papp László neves építészmérnök legutóbbi felmérése szerint Amerikában mindössze nagyjából százötvenezer ember beszél magyarul (Lásd: Nagy Károly – Papp László: *A magyar nyelv és kultúra megtartása az Amerikai Egyesült Államokban 1997*. Budapest, 1997, Anyanyelvi Konferencia.) Ez a közhiedelmek által rögzített adatnak kevesebb mint az egytizede.

Ezért először is ismernünk kell a szórványmagyarság valóságos elhelyezkedését és helyzetét, ennek nyomán kell kialakítani a védelmüket célzó terveket. Ebben a tekintetben a tudományos kutatómunkának és a politikai akaratnak egymást kell kiegészítenie: a valóságos helyzet tudományos felmérése nélkül a politikai tervezés tehetetlen, mert megalapozatlan lehet, a politikai szándékok egyértelmű megfogalmazása – a politikai stratégia alapos kidolgozása – nélkül pedig a tudományos feltáró munka legfeljebb a könyvtárak anyagát szaporíthatja, de a szórványmagyarok mindinkább súlyosodó gondjait nem oldja meg.

Tulajdonképpen kettős védekezési stratégiára van szükség, minthogy egészen másként kell kezelni a Kárpát-medencében és másként a nyugati világban élő magyar szórványokat. Lássuk először az előbbieket! A szomszédos országokban élő magyar szórványok anyanyelvi és kulturális gondozásának ügye részben az iskolákhoz, részben az iskolán kívüli oktatási és kulturális eszközökhöz kötődik. A szórványmagyar vidékek nagy részén, miként ezt az óradnai példa is mutatja, jelenleg nincsenek szervezett magyar iskolák, esetleg csak elemi iskolák, úgynevezett „alapiskolák”. Így amellet, hogy ezeket az „alapiskolákat” tankönyvekkel, tanítási eszközökkel (pl. elektronikus eszközökkel) és tanítókkal támogatni kell, előbb-utóbb, amerikai és nyugat-európai minták szerint, létre kell hozni a hétvégi magyar iskolák átfogó rendszerét. Legegyszerűbb és leghasznosabb volna ezeket az egyházközségek keretében megszervezni, magyar katolikus vagy protestáns egyházközség ugyanis általában azokban a községekben is működik, amelyekben nincs magyar iskola. A hétvégi iskolák természetesen nem csak az anyanyelvi oktatás, hanem a közösségszervezés műhelyei is, márpedig a magyar szórványvidékeken ott alakulnak ki igazi és erős közösségek, ahol a fiatalok is megismerhették az anyanyelvi közösség szolgálatának felelősségét és örömet.

A szórványok ugyanakkor különleges kulturális gondozást igényelnek. Éppen a szórványmagyarság lakta vidékeken volna elsőrendű szerepe a magyar rádió- és televíziós adásoknak, ezen belül például a távoktatásnak, amely igen hasznosan bővíthetné a Duna Televízió feladatkörét. Következésképp a Duna Televíziót nem gyengíteni (esetleg, mint némelyek szándékozzák, megszüntetni), hanem erősíteni kell. Ugyancsak hasznos volna ezeknek a vidékeknek a magyar közösségeit bekapcsolni abba az ismeretszerzési rend-

szerbe, amelyet az internet (illetve a korábban kezdeményezett, később valamiképpen gyengült „sulinet”) „világhálója” kínál. A szóránnyvidékeken élő gyermekek számára új tankönyvcsaládokat kellene kidolgozni, tekintettel arra, hogy ezek a gyerekek nagyrészt nem anyanyelvükön végzik tanulmányaikat. És természetesen a szóránnyokban volna igazán fontos az, hogy a (hazai és kisebbségi) magyar egyházi, társadalmi, kulturális és ifjúsági intézmények, szervezetek és mozgalmak képviselői személyesen vállaljanak gondozási feladatokat, illetve a magyarországi intézmények, szervezetek vegyék ki részüket a magyar szóránny-közösségek támogatásából. Ez utóbbinak jó példájával szolgál az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Pécsi-Baranyai Társasága, amely az óradnai Reményik Sándor Házzal közvetlen kapcsolatban áll, és nemrégiben (2002 márciusában) Pécssett sikeres Reményik Sándor-konferenciát rendezett.

A nyugati világban élő magyar szóránnyok anyanyelvi gondozása megint külön feladatokat jelent, minthogy ezen a téren igen távoli és már jórészt megszűnőben lévő közösségekkel kell számolnunk. A hagyományos amerikai, dél-amerikai és ausztráliai magyar közösségek ugyanis igen gyorsan olvadnak, mellettük viszont, főként a nyugat-európai országokban új magyar szóránnyok jönnek létre. Így például a Határon Túli Magyarok Hivatalának (HTMH) felmérése szerint Németországba a kilencvenes években több mint hetvenezer magyar munkavállaló került, és hazánk európai integrációjának megtörténte (valószínűleg 2004) után pedig minden bizonnyal újabb tízezrek vagy éppen százezrek fognak elhelyezkedni az európai uniós munkaerőpiacon. Az ő kulturális gondozásukkal is foglalkozni kell majd.

A nyugati világban élő magyar szóránnyok nemzeti identitásának megtartása új módszereket kíván, így jobban elő kellene segíteni azt, hogy a hazai (vagy éppen az erdélyi, a felvidéki) magyar kultúra jelentős személyiségei meglátogathassák a nyugati magyar közösségeket. Valamikor a magyar irodalom és tudományosság jeles személyiségei, közöttük Mészöly Miklós, Csoóri Sándor, Lőrincze Lajos és Czine Mihály látogattak el nyugat-európai és amerikai magyar közösségekhez. Az ilyen látogatásokat azonban jórészt felszámolta az utóbbi évtized, amidőn jószerivel csakis pártpolitikusok keresték-kereshették fel a nyugati magyar szóránnyokat. Persze arról is gondoskodni kellene, hogy a nyugati magyar fiatalok rendszeresen meglátogathassák az „óházat”.

Számot kell vetni azzal, hogy a nyugati világban élő magyarok vagy magyar származásúak mind kisebb része beszél magyarul. Ezek az emberek ugyanakkor valamilyen módon kötődnek őseik szülőföldjéhez, a magyar kultúrához, a magyar zenéhez, a magyar népi művészethez és tánchoz, egyáltalán érdeklődnek a Kárpát-medencében élő magyarság iránt. Semmiképpen sem volna helyes róluk lemondani, ellenkezőleg, gondoskodni kellene arról, hogy ők a magyar nyelv közelebbi ismerete nélkül is megmaradjanak magyarnak, és személyes identitásukban a magyarságnak valamilyen szerepe legyen. Elvégre az írek is angolul maradtak meg íreknek, és az „ír reneszánsz” először az ír nemzeti identitást, az ír népi kultúra, az ír nemzeti zene és tánc kultuszát állította helyre, és csak utána próbálta (nem sok sikerrel) az ír nyelv használatát helyreállítani. Az írek ma már szinte kivétel nélkül angolul beszélnek, mégis öntudatosan íreknek tartják magukat, és ragaszkodnak a nemzeti történelem és kultúra örökségéhez.

Ha nemzeti nyelvüket, legalábbis az általános használat szintjén, az írek elveszítették is, és valójában csak az elmúlt évtizedekben kezdték „visszatulni”, az írektől mégis sokat tanulhatunk. A kicsiny Írország, amely mára az európai integráció egyik gazdaságban és öntudatban mindinkább erősödő tagjává vált, a nagyvilágban, főként az Egyesült Államokban, szétszóródott írek szervező műhelyévé és központjává tette magát. A diaszpórában élő írek jó kedvvel, büszkén látogatnak haza őseik honába, hogy találkozzanak az

ír kultúrával, felelevenítsék népi hagyományait. A világban szétszóródott és a Kárpát-medencében is mindinkább szétszóródásba kényszerített két és fél millió magyar javára nekünk is ezt az „ír modell” szerint tevékenykedő szellemi és politikai műhelyt kellene megteremtenünk.

Mindebben nem csak kormányzati intézményeknek, így a nemrég létrehozott és véleményem szerint nagy jövő előtt álló Balassi Bálint Intézetnek kellene felelősséget és szerepet vállalniuk, hanem olyan „civil” szervezeteknek is, mint amilyen a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyarok Világszövetsége, a Magyar Írószövetség, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság és a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, a mindig is az egyetemes magyarság kapcsolatait és a magyar nemzeti identitást gondozó Anyanyelvi Konferencia. Az állami és a „civil” szervezetek, intézmények együttműködésére és összefogására lenne szükség, hiszen egy nemzedéknyi idő leforgása során elveszíthetünk két és fél millió szórványban élő (keleti és nyugati) magyart. Valóban, ahogy Vörösmarty mondotta annak idején: „előttünk egy nemzetnek sorsa áll”.

Egy különleges szláv nyelv: a fehérorosz

A fehérorosz nyelv aggasztó helyzetével foglalkozó friss szakirodalomból nemrég ismertettük Branislaŭ Plotnikaŭ Németországban megjelent tanulmányát.¹ Csak most került el hozzánk a szerzőnek Fehéroroszországban tankönyvként kiadott munkája, amelynek pontos címe magyar fordításban „A fehérorosz nyelv a szláv nyelvek rendszerében” lenne. A kis könyv eléggé figyelemre méltó helyen, a fehérorosz köztársasági elnök mellett működő vezetőképző akadémia alborutenisztikai tanszékének kiadásában jelent meg. A feltűnően hatalomközeli megjelenési hely ellenére le kell szögeznünk, hogy a könyv legalább olyan őszintén beszél a fehérorosz nyelv problémáiról, mint az említett külföldön megjelent tanulmány, tehát esetleges bíráló megjegyzéseink merőben szakmai jellegűek lesznek; a szerző szándékainak őszinteségében semmi okunk kételkedni.

Már a könyv első lapjain, a szláv nyelvcsalád tagjainak bemutatása során felbukkan egy fehérorosz különlegesség: „Amíg a XX. század elején csak egy szláv nemzetnek, az Oroszországban többségben lévő oroszoknak volt államiságuk, addig ma már a lausitzi szorbokon kívül minden szláv nemzetnek saját állama van, nyelvük írásbeliséggel rendelkezik, amely irodalmi nyelv és államuk területén az egyetlen elismert államnyelv, kivéve Fehéroroszországot, ahol az 1996. évi alkotmány értelmében a fehérorosz mellett az orosz is államnyelvvé nyilvánították. Ez a körülmény határozza meg a fehérorosz nyelv használatát egy olyan ország lakóinak az életében, amelyben a fehéroroszsok az összslakosság 80 százalékát, vagyis túlnyomó többségét alkotják” (6–7. p.). Lényegében ennek a specifikumnak a feltárása a könyv újdonsága.

A fehérorosz irodalmi nyelv történetét áttekintő fejezet nem tartozik a könyv erősségei közé. Merőben téves az a megfogalmazás, hogy az ófehérorosz irodalmi nyelv „az óukrán és az orosz nyelvvel együtt az egységes ókeletiszláv (óorosz) irodalmi nyelv alapjain alakult ki”, amelynek emlékei közé sorolja a szerző az *Ostromir-evangéliumot*, az *Igor-éneket* és a *Russkaja pravda* néven ismert törvénygyűjteményt (8. p.).

Keveredik itt a (természetes) *nyelv* és a kodifikált *irodalmi (standard) nyelv* fogalma. Az ókeletiszláv (óorosz) nyelv a szerző szerint a IX. századra vált ki az összslávból, és a XIV. századig létezett. Itt nyilván egy köztes alapnyelvről (de nem *irodalmi* nyelvről!) van szó, amelyből aztán a három keleti szláv nyelv majd kialakul. Ez elterjedt felfogás, de semmivel sem igazolható.²

¹ Plotnika, Branisla A.: *Äussere Ursachen für die begrenzte Verwendung der weiss-russischen Sprache*. = Die Welt der Slaven XLV, 2000: 49–58. Vö. *Kisebbségkutatás* 10, 2001: 143–146.

² A szlavisztikának ezt a régi dogmáját emigráns ukrán tudósok kezdték elsőként megkérdőjelezni (vö. pl. Shevelov, George Y.: *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg, 1979), de ezeket a Szovjetunióban nem lehetett idézni. Meg kellett várni, hogy „belülről” és lehetőleg orosz részről mutassanak rá az „óorosz nyelv” mint köztes alapnyelv feltevésének tarthatatlanságára. A nagy áttörést az hozta, hogy az 1980-as években a novgorodi nyírfakéreg-levelek alapján Andrej Zaliznjak bebizonyította, hogy a XI–XIV. században nemhogy az összes keleti szláv, de még a későbbi nagy-

szólva a szerbből fordított művek között említ a szerző egy „Attila-történet” (*Gŕstoryâ ab Atyle*) című művet. Ez valójában nem más, mint a magyar Oláh Miklós (1493–1568) *Athila* című, a hun történetet feldolgozó történeti munkája, amely először 1568-ban jelent meg Bázelen latin nyelven. Ezt Cyprian Bazylik lefordította lengyelre, és 1574-ben – a szerző nevének feltüntetése nélkül – kiadta Krakkóban. Ebből a lengyel kiadásból készített a vilnai litván nagyfejedelemi kancellária egy névről nem ismert deákja ófehérorosz (= órutén) fordítást 1580 körül. Van tehát egy magyar szerzőtől származó viszonylag terjedelmes irodalmi mű, amelyet mintegy négyszáz évvel korábban lehetett lengyelül és fehéroroszul olvasni, mint magyarul (az *Athila* teljes magyar fordítása csak 1977-ben jelent meg először). A szerbből készült fordítások közé úgy keveredhetett szerzőnknek e mű, hogy a fent említett névtelen vilnai deák ugyanabba a kódexbe másolta az *Athila* fordítását, mint amelybe két, eredetileg valóban szerbből fordított lovagregényt is lemásolt. Mindezek a dolgok már meglehetősen régóta ismertek: az ófehérorosz Attila-történet forrását Aleksander Brückner már 1886-ban meghatározta.⁴ (Más kérdés, hogy a szakirodalom egy része mindmáig késlekedik ennek tudomásulvételével.⁵) Nem mentség a szerző számára, de meg kell említenünk, hogy Oláh Miklós *Athilájának* eme ófehérorosz fordításával néha a magyar filológia is hasonló „nagyvonalúsággal” jár el: az *ófehérorosz* fordítást egyes hazai irodalomtörténészek *orosznak* tudják.⁶

Elnagyolt képet kapunk az ófehérorosz irodalmi nyelv elhalásáról. Nem felel meg a valóságnak az, hogy „a XVII. század végétől az ófehérorosz irodalmi nyelvet a lengyel hatóságok kiiktatták a hivatalos használatból”. Amire a szerző célzó, az a lengyel és a litvániai nemesség jogainak kiegyenlítése (*coaequatio iurium*, 1696) volt, és a döntést a közös szejm hozta. A litvániai nemesség (a fehérorosz is beleértve) addigra nyelvében és kultúrájában annyira ellengyelekedett, hogy nyűg volt már számára a rutén hivatali nyelv. Hozzá kell tenni, hogy a XVII. századra a rutén írott nyelv is oly mértékben ellengyelekedett, hogy nem okozott semmiféle megrázkódtatást a lengyelrel való felváltása a köz-

⁴ Brückner, Aleksander: *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen*. = Archiv für slavische Philologie 9, 1886: 345–391.

⁵ Vö. Zoltán András, *Callimachus vagy Olahus? (Egy régi tévedés nyomában)*. = Hungaro-Slavica 2001. Studia in honorem Iani Bańcerowski. Adiuvantibus S. Ráduly, A. Zoltán et I. Kálmán editionem curante P. Pátrovics redigit István Nyomárkay. Budapest 2001: 318–321.

⁶ Vö. például Stoll Béla, Varga Imre, V. Kovács Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Budapest, 1972: 324, amely szerint Aleksander Brückner alapvető tanulmánya („*Ein weissrussischer Codex ...*”, 1886) az *Athila* „lengyel és orosz fordításáról” szól; Kulcsár Péter legújabban úgy fogalmaz, hogy az *Athilát* „1574-ben Krakkóban lengyelül tették közzé, és ebből orosz nyelvű változat is lett, amely kéziratban maradt” – Oláh Miklós, *Hungária – Athila*. A kötetet szerkesztette, az *Athilát* fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Kulcsár Péter. A *Hungáriát* fordította és a jegyzeteket írta Németh Béla. Budapest, 2000: 143). Oláh *Athilájának* korai kelet-európai „sikertörténetéről” I. Graciotti, Sante: *L'«Athila» di Miklós Oláh fra la tradizione italiana e le filiazioni slave*. = Venezia e Ungheria nel Rinascimento. A cura di Vittore Branca. Firenze 1973: 275–316; Zoltán András, *Oláh Miklós Athilájának lengyel és fehérorosz fordításáról*. = Hungaro-Slavica 1997. Studia in honorem Stephani Nyomárkay. Adiuvantibus P. Milosevich, P. Stepanović, A. Zoltán editionem curante A. Hollós redigit Janusz Bańcerowski. Budapest, 1997: 354–357.

igazgatásban. E folyamatot elfogulatlanul feldolgozta részleteiben is a francia André Martel.⁷

A fehérórosz irodalmi nyelvi hagyomány a XVIII. században szünetel. Az új fehérórosz irodalmi nyelv a XIX. században nagy késéssel kezd kibontakozni (a XIX. század folyamán mindössze 75 fehérórosz nyelvű könyvet adtak ki). Az új irodalmi nyelv nem kötődik a régihez, hanem a nyelvjárásokra épül. Az irodalmi nyelvi hagyomány megszakítottasága is fehérórosz sajátosság; a többi szláv irodalmi nyelv – ha közben meg is szakadt a fejlődésük – a nemzeti újjászületés időszakában visszanyúlt a korábbi hagyományhoz. Az új irodalmi nyelv szélesebb körű elterjedése már a XX. századra esik. Az 1920-as években úgy tűnt, hogy a fehérórosz a többi szláv irodalmi nyelvhez hasonlóan a társadalom életének minden szférájában vezető szerephez jut. Később azonban – elsősorban nyelven kívüli okok folytán – „a fehérórosz nyelv használati köre elég gyorsan és lényegesen leszűkült, és ez a nyelv csaknem az egyetlen a mai szláv nyelvek közül, amely létezése határán áll, az a veszély fenyegeti, hogy élő nyelvből holt nyelvvé válik, amelyet hamarosan már csak az írott nyelvműlékek alapján lehet tanulmányozni” (15. p.).

A fehérórosz nyelv területi és szociális változatait ismertette (16–20. p.) szerző kitér a beszélt köznyelv problémájára. Más szláv nyelvek esetében is előfordul, hogy kétféle beszélt köznyelv is van, a cseh esetében például az irodalmi nyelv beszélt változata és az ettől lényegesen eltérő „közseh”. A fehérórosz esetében is két beszélt köznyelvet ismerünk: az egyik itt is a fehérórosz irodalmi nyelv beszélt változata, a másik viszont az úgynevezett *traszjanka* (‘vegyes szálas takarmány’). A *traszjanka* a fehérórosz irodalmi nyelv, a legkülönbözőbb fehérórosz területi és rétegnyelvjárások, valamint az orosz irodalmi nyelv keveréke. A *traszjanka* nem csak a szláv világban, de egész Európában különleges jelenség, amely inkább egyes kreol nyelvekre emlékeztet, amelyek az egykori afrikai és ázsiai gyarmatokon a bennszülöttek és az egykori gyarmatosítók (angolok, franciák, spanyolok, portugálok) nyelvének keveredéséből jöttek létre. Ennek a kreolizált nyelvnek a használata Fehéróroszországban tömeges méreteket ölt, mert az egyébként szándékuk szerint oroszul beszélő fehéróroszok spontán megnyilvánulásaiiban óhatatlanul előtörnek a fehérórosz nyelv jellegzetességei (elsősorban a kiejtésben). Hasonló nyelvváltozat él Ukrajnában is – ott *suržyk* a neve –, de a határozottabb ukrán nyelvpolitika következtében ott használata visszaszorulóban van. A szerző szerint Fehéróroszországban „a hivatalos kétnyelvűség” körülményei közepette a *traszjanka* ellenáll minden – akár orosz, akár fehérórosz – nyelvművelő törekvésnek (ez a nyelvváltozat ugyanis nem csak a fehérórosz, hanem az orosz irodalmi nyelv szempontjából is visszataszítónak hat).

A munka további részeiben a szerző részletesen elemzi a fehérórosz szókincs és frazeológia, hangtan és nyelvtan sajátosságait általában a többi szláv nyelvhez képest (21–63. p.), a többi keleti szláv nyelvhez képest (64–69. p.) és a nyugati szláv nyelvekhez képest (70–83. p.). A könyvnek ezek a részei nyelvészeti szempontból rendkívül érdekesek, kár, hogy a gazdag példaanyag egy része – a sajtóhibák viszonylag nagy száma – miatt ellenőrzésre szorul. Nem részletezzük itt ezt a szűkebb szakmai érdeklődésre számot tartó részt, csak – visszautalva az „órosz” köztes alapnyelv problémájára – jelzem, hogy mennyire szegényes az ezt demonstrálni hivatott nyelvi anyag (64–65. p.).

A fehérórosz nyelv korlátozott használatának *külső* okairól szóló fejezet (84–95. p.) lényegében azonos a már korábban ismertetett német nyelvű tanulmány szövegével, új

⁷ Martel, A.: *La langue polonaise dans les pays ruthénes, Ukraine et Russie Blanche 1569–1697*. Lille, 1938.

viszont e jelenség *belső* okait kutató fejezet (96–105. p.). Az egyik ilyen ok a szerző szerint az, hogy a legtöbb szláv nyelvtől eltérően a fehérorosz irodalmi nyelv nem fejlődött folyamatosan, hanem gyökeresen megváltoztatta a bázisát. Ezt így el lehetne fogadni, ha a szerző nem tenné hozzá, hogy ennek a nyelvnek „a XIV–XVII. században az egyházi szláv képezte az alapját, akárcsak az orosz irodalmi nyelvének is, ami közelítette egymáshoz az ófehérorosz és az óorosz irodalmi nyelvet” (96. p.). A nevezett korban az orosz irodalmi nyelvnek az egyházi szláv nem az „alapját képezte”, hanem maga az egyházi szláv volt az oroszok irodalmi nyelve. Ehhez képest a szerző által következetesen ófehérorosznak nevezett órutén (óukrán–ófehérorosz) irodalmi nyelv alig mutat egyházi szláv hatást. Az irodalmi nyelvi fejlődésben bekövetkezett hosszú szünet után a XIX. század folyamán egységesülő modern fehérorosz nyelv valóban más bázisra – a centrális helyzetű fehérorosz nyelvjárásokra – épül, de ez nem azt jelenti, hogy a régi irodalmi nyelv az egyházi szlávra épült volna, amint azt Plotnikau megfogalmazásából az olvasó gondolná. Keleti szláv volt az is, csak éppen nem kizárólag fehérorosz, hanem – mint fentebb már utaltunk rá – egy kompromisszumos ukrán–fehérorosz nyelv.

A fehérorosz nyelv mai helyzetére nyilvánvalóan kihat, hogy viszonylag későn indult fejlődésnek. A régi írásos hagyomány megszakadása is nyilvánvaló hátrány. További belső ok az, hogy az irodalmi nyelv szóbeli változata helyett az említett *trasjanka* dívik. Nem használt a fehérorosz nyelv tekintélyének az sem, hogy a nyelv önállóságát a szaktudomány is igen sokára fogadta el (az orosz tudósok sokáig orosz nyelvjárásnak, a lengyelek valamiféle „keletlengyelnek” tekintették). A kialakulóban lévő fehérorosz irodalmi nyelvet a cári Oroszországban hosszú időre (1905-ig) betiltották, így nem tudta kiteljesíteni funkcióit. Ilyen körülmények között a fehéroroszoknál késett a nemzeti öntudat kialakulása. Többségük nem tekintette ugyan magát sem lengyelnek, sem orosznak, ám mégsem valamely nemzethez tartozónak, hanem egyszerűen csak „idevalósinak” (*tut-jšy*) határozta meg magát. A késést a szovjet körülmények között aztán már nem lehetett behozni. A modern fehérorosz irodalmi nyelv lényegében csak a szépirodalomban virágzik, az élet több területén hatalmas versenytársa az orosz. Az első fehérorosz nyelvtan csak 1918-ban jelent meg. A második világháború után kiadott nyelvtanok és szótárak az orosz nyelvtanokat és szótárakat utánozzák, a fehérorosz sajátosságokat igyekeznek kiiktatni. A helyesírási szabályzatok is olyan irányban változtak, hogy az oroszról eltérő fehérorosz formák minél inkább kiszoruljanak a használatból. A szláv nyelvekkel való összevetés azt mutatja, hogy a fehérorosz a mai szláv nyelvek között az egyetlen, amely az állam függetlenségének kikiáltása ellenére saját országában a társadalmi érdeklődés perifériájára szorult, és a mai Fehéroroszország nyelvi terében marginális helyzetbe került.

Branislaŭ Plotnikau könyve – különösen történeti részeiben – nem hibátlan munka, azonban a fehérorosz nyelv helyzetéről felállított diagnózisa pontos. Nem optimista ez a diagnózis, de őszinte és világos.

(Plotnikau, Branislaŭ Alaksandravič: *Belaruskaŭ mova ŭ sʹstʹme slavjanskʹh moŭ. Vučʹbny dapamožnʹk. Mʹnsk, Akadʹmiŭ kʹlavannâ pry Prʹzdʹnce Rʹspublʹkʹ Belarusʹ*, 1999. 119 p.)

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Zűrzavar a multikultúrában

Barry, Brian: *The muddles of multiculturalism*. =
New Left Review, 2001. 3–4. no. 49–71. p.

A többnemzetiségű Britannia jövője című könyv, közismerten: „Parekh Report”, 2000 őszén jelent meg. A tanulmány központi témája, hogy a köznapi liberális alapelvek (melyeket az emberi jogok dokumentuma is magába foglal) nem elégségesek a kultúrák különbözőségének kezeléséhez. Nemcsak az egyéneket, hanem a közösségeket is megilletik ugyanezek az alanyi jogok. Semmi kétség, Anglia multikulturális társadalom – és az is volt mindig az idők folyamán – de ebből nem következik, hogy a hivataloknak kötelező lenne a különbözőségek támogatása nagyobb mértékben, mint amennyi támogatást az egyöntetűség érdekében általában nyújtanak.

A diszkrimináció feloldását inkább az eredmény, semmint a szándék határozza meg, ami szétárad szinte Anglia egész társadalmára, a gazdaságra és a politikára egyaránt. Érdemes volna kiutat keresni, hogy a társadalom a diszkrimináció terhétől meg tudjon szabadulni.

A jelentés keveset foglalkozik a rendőri beavatkozásokkal, a büntetőbíráóságokkal, az egészségügyi ellátással, munkalehetőségekkel, bevándorlással, a menekültek befogadásának kérdésével. Nem meglepő a kérdés megkerülése, amikor az oktatás, művészet, média és a sport vonatkozásában kell a diszkrimináció helyzetét elemezni. Nyilvánvaló az érintettek bizalmatlansága, amikor a testi-szellemi fogyatékosok a szegénység peremére kerülnek.

A szociális háló nem ott véd, ahol feketék, ázsiaiak és írek laknak. Csoportos lakhelyük egymásra utaltság folytán alakult ki. A szegénységellenes intézkedések szándéka nem oldja meg automatikusan problémájukat, különösen akkor nem, ha a szegénységnek is vannak fokozatai.

Statisztikai adatok közlésével kezdték megismertetni a széles közvéleménnyel a nemzetiségek helyzetét. De mit lehet kezdeni ezekkel az adatokkal? Egyetlen haszna, hogy kapcsolatba hozzák a diszkrimináció ellen hozott intézkedésekkel. Például ha a munkavállalási diszkrimináció rendkívül otromba, ezt csak statisztikai adatokkal lehet bizonyítani, rámutatva, hogy különböző faji csoportokhoz tartozó szakképzett személyek alkalmazása milyen arányban áll egymáshoz és a többséghez viszonyítva. Az egészségügyi ellátásban is tapasztalható nemzetiségi és vallási alapú diszkrimináció: ha például a megkülönböztetettek azonos betegség esetén más-más kezelést, ellátást kapnak. Ez ellenkezik a kezelés alapelveivel, mert az orvosi ellátást nemzetiségi hovatartozás figyelembevétel nélkül, egyformán kell mindenkinek nyújtani.

Elveszett lehetőségnek mondható az a kísérlet, amit a jelentés a brit politika megváltoztatására tesz. A változások „kívánságlistája” 23 ember egyéni vagy munkahelyének irányításától függő témát tartalmaz. Amit Aneurin Bevan a szocializmusról mond, egyformán jellemezheti bármelyik párt politikai programját. Az aktuális kritika fókuszában áll, hogy a brit nemzeti tudatot teljes körűen kell elemezni, mert az nincs különösebben a nemzetiségre kódolva, így ezt csak a fehérek tudják erre alkalmassá tenni. A brit sajtó rasszizmusát nem lehet széles körűnek minősíteni. A kiindulópont viszont leszögezni: a nemzetet nem lehet első és másodosztályú polgárookra osztani. A faji és nemzetiségi megkülönböztetéseket nem lehet cáfolni, de hivatalosan az esélyük: de facto egyenlő, ha nem is de jure.

A rendőrség intézményesített rasszizmusa akár a diszkriminációs politika mintája lehetne. A Sun, a Daily Telegraph és a Daily Mail közlései egyszerűen nevetségessé tették a Macpherson Report-ot azt sugallva, ha szakmai normákat vezetnének be a rendőrségnél, az óhatatlanul bűnözési hullámhoz vezetne.

Ami a kultúrát és a képzést illeti, egy olyan országban, mint az Egyesült Királyság, a differenciált igények által támasztott kihívásokra megfelelő választ kell adni. A probléma ott kezdődik, hogy azonos képzettséggel rendelkező emberek között nem lehet különbséget tenni: például a hipokrateszi eskü fajra, nemre való tekintet nélkül kötelez. A családi élet és a szexuális szokások különbözőségét nehéz tolerálni. Különösen nehezen teszi ezt a Tory (konzervatív) párt politikája.

A bevándorlás és menedékjog megadására vonatkozó intézkedéseket a brit politika etnikai és kulturális közösségi kérdések függvényében kezeli. A konzervatívok javasolták már a „faji kártya” (race card) bevezetését, de a Munkáspárt (Labour Party) semlegesítette azt az 1997-es választásokon azzal, hogy az „akkor nekem is” (me too!) jelszót alkalmazták.

Az általános és kulturális normákat elemezve a legradikálisabb érv a kultúrák kritizálásának lehetősége ellen, ha azt hangoztatják, hogy a jó és a rossz megfogalmazása a kultúra terméke. Ebből kiindulva, ha a brit kultúrától eltérő kultúrával rendelkező társadalom a brit normáktól eltérően kezeli a nőket és a homoszexuálisokat, akkor az angolok csak felhívhatják a figyelmet arra, hogy így nem kezelhetik őket Angliában. Más lehetőségük nem lenne. Valójában mindenki egyetért azzal, hogy léteznek általános normák. Vannak azonban ettől eltérő szokások és viselkedési szabályok. A kérdés csak az, hol végződik az egyik, és hol kezdődik a másik fél autonómiája? Ez elkerülhetetlenül ahhoz a követelményhez vezet, hogy az „univerzalitás” kereteit szűkíteni kell. De vajon ki fogja ezt el?

A hinduk, buddhisták, jainisták* és mások cselekedeteit, érzelmüket múltban élt emberek doktrínái szigorú keretbe szorítják. A kérdés az, el lehet-e ezekkel az emberekkel fogadtatni az univerzális normák minimális formájának betartását. Az Egyesült Nemzetek által kiadott Emberi Jogok Nyilatkozata elfogadható kiindulópontot fogalmaz meg a kultúrák egymáshoz közelítésének elősegítéséhez. A mohamedán kisebbség például Indiában olyan személyiségi jogokhoz ragaszkodik, amelyek rögzítik a férfi és nő közti egyenlőtlenség jogát. Ez azonban ellentétes a „nőkre vonatkozó diszkrimináció minden formájának megszüntetését” magába foglaló konvencióval.

A Report következtetésével egyet lehet érteni, miszerint: ahol az univerzális értékek követelése nem kap nyilvánosságot, ott az állam igazságtalan és elnyomó lesz, hacsak nem ad autonómiát a kulturális kisebbségnek. A különböző bevándorló-csoportok helyzete eltérő, ők önként vállalják a számukra idegen környezetet, de igényt tartanak arra, hogy tolerálják másságukat, amíg a többségi társadalom életmódját, szokásait átveszik. Az intolerancia jellemző jele az, amikor megkérdézik a bevándorlótól: „miért nem megy vissza oda, ahonnan jött?”

Az egyetemes erkölcsi normák kérdését már Hegel is tárgyalta. Angliában Samuel Johnson publikálta e tárgykörben nézeteit 1775-ben „Adóztatni kell, nem elnyomni” címen. Ebben körvonalazta az idevágó egyetemes elveket, amelyeket Amerikában a gyarmatosító angolok csak a pedáns politika jelentéktelen ordibálásának minősítettek. Az

* Jain: hindu szent a Kr. u. 6. században. Jainizmus: dualista, aszketikus vallás, főleg Indiában. – K. J. megjegyzése.

1776-ban kikiáltott Függetlenségi Nyilatkozat és más hasonló dokumentumok a francia forradalom idejéből már tartalmazzák a társadalom racionális átszervezésének célját.

A második világháború után Angliának sok gondot okozott a „nem fehér” nemzetközi közösségi államokból bevándoroltak fogadása. E gondokról inkább hallgatnak, mint beszélnek. Ezzel az a gond, hogy egy 1997-ben készült felmérés szerint a megkérdezettek 32 százaléka vallotta magát „nagyon vagy félig” rasszistának. Ha a megkérdezettek 32 százaléka merete magát nyíltan rasszistának vallani, akkor ez a szám valószínűleg magasabb.

A probléma enyhítését célzó törekvések között felmerül az is, ha a helyzet korrekt képe szerint a többségi közösség alapvető változtatásokat végez az ügyek tradicionális kezelésében azért, hogy közelítsen az egyetemes normákhoz, miért nem lehet a kisebbségi közösségeket szintén e követelmények elfogadására ösztökélni?

E kérdésre megnyugtató válasz ma még nem fogalmazható meg.

Kádár József

Harc a terrorizmus ellen

Fighting terrorism [Special report.] = The Economist, 361. vol. 2001. 8244. no. 17–22. p.

Nemzetúzás, nemzetépítés

A Pentagon vezető szóvivője, Victoria Clarke szerint az Egyesült Államok afganisztáni háborús fellépésének kettős célja volt: a terroristaellenes hadműveletek hátterének biztosítása, és a humanitárius segélynyújtás. Mások viszont a tálib rezsim megbüntetésében látják a tényleges célt. Colin Powell államtitkár szerint pedig a tálib rendszer bukása után alakuló kormány számára kellett elfogadható keretet biztosítani.

Powell, a pakisztáni elnökkel, Pervez Musharaffal való tárgyalását követően ismertette megállapodásuk fő pontjait. Eszerint a majdani afgán kormányt az Északi Szövetség tagjai (köztük az Oroszország által támogatott tadzsikok és üzbégek is) és a „jobb belátásra jutott” tálibok alkotják majd. A legközvetlenebb cél azonban kétségkívül a tálibok kiűzése. Powell diplomáciai áttörése abban áll, hogy a Szövetség tagjai tábort ütöttek Bagram légi bázisa mellett, így, ha az amerikaiak elérkeztnek velük az időt a kormányváltásra, fellépésük Bagram térségében sokkal látványosabb lesz. A szomszédos Üzbegisztán és Tadzsikisztán fegyveres támogatással sorakozott föl a határokon.

A tényleges harci helyzetről – nyilván taktikai céllal – ellentmondó nyilatkozatok látnak napvilágot az ellenfelek részéről. Bush elnök is fölfedezte, hogy addig nincs győztese a háborúnak Afganisztánban, amíg az afgán szövetségesek tudják, miért küzdenek. A táliboknak sem lesznek túl nagy hibái mindaddig, míg tudják, miben hibáztak.

A nemzetépítő mechanizmus működésbe lépett: humanitárius segéllyel látja el Afganisztánt ugyanaz az Egyesült Államok, amelyik a terroristákat akarja hatástalanítani. Az ex-király kéréssel fordult a nemzetközi közösséghez, hogy a soknemzetiségű országban segítsenek a béke fenntartásában, annak közvetlen kivívása után. Persze, a tálibáellenes erők, noha egyetértenek a széles alapokon nyugvó, majdani kormány létrehozásában, annak útjáról-módjáról nincs elképzelésük. Pir Sayed Ahmad Gailani, vallási és politikai vezető maga is attól tart, hogy az Északi Szövetség győzelme még nagyobb káoszt és vérontást eredményez majd. Javasolja, hogy egy majdan felállítandó legfelsőbb tanács 120 tagjának felét a király nevezze ki, felét a Szövetség. A szomorú tény az, hogy nem kizár-

rólág az Északi Szövetség az egyetlen, egységes, tálibellenes afgán erő. Jelentős számú volt mudzsahedin csoportosulás bujkál a pakisztáni afgán határ közelében.

Az amerikai bombázások egyre inkább elégedetlenné teszik a lakosságot, ezért is nehéz felmérni a fölmerülő problémák súlyát. A száműzött király népszerű, az egyetlen, széles körben elfogadott, lehetséges vezető, de nincsenek mögötte technokrata támogatók. Az Északi Szövetség birtokol valamennyi földterületet, és ezt még növelheti is, de nincs számottevő hadi ereje.

De mit szóljon Afganisztán újjáépítésének feladatához az amerikai nemzetvédelem, amely az antiterrorista hadműveleteket tűzte ki legfontosabb céljául? A cikk megírásakor vetett be egy újabb, alacsonyan repülő légi járművet, amely nagy területeket képes automatikusan lőni, s amely a klasszikus elhárító műszerekkel nem ismerhető fel. A nappal támadó AC 130-asokat jól kiegészítik az éjjeli, ugyancsak speciális felszereltségű Black Hawk helikopterek. Ezek az eszközök jószerivel a tálibok elleni harchoz használatosak. A későbbi cél, az Al-Khaida szervezet és vezetője, Oszama-Bin Laden hatástalanításához is rendelkezik megfelelő rakétákkal és kémrepülőgépekkel az amerikai haditechnika. A Pentagon szóvivője tehát mégis a két tényleges célt nevezte meg tájékoztatójában: a terrorizmusellenes hadműveleteket és a humanitárius segélynyújtást.

A muszlim reakció egyre kényelmetlenebb, de még nem robban

Amerika bombázásával egy időben az ideges Nyugat leginkább arra kíváncsi, miként reagál Pakisztán a támadásokra. Musharraf tábornok uralma azonban rendíthetetlennek tűnik: nem százerek tüntetnek, csak ezrek, és pöntekenként rendben zajlanak a muszlim vallási alkalmak.

Egy Gallup-felmérés szerint a lakosok jelentős többsége egyetért vezetőinek Amerika politikájával.

A tálibok a lebombázott kórházak, falvak képeivel sokkolják a sajtón keresztül a közvéleményt, de az még mindig viszonylag tűróképes. Az arab világban egyre keményedő érzelmek, a növekvő nyugtalanság azonban nyilvánvaló. A megsebesített afgán gyermekek képe, a palesztin állam alakításának kudarca az átlagarab számára az Iszlám elleni harcot jelentik. A terrorizmus elleni harc a terror logikája mentén halad, vélik egyesek, vagyis az ártatlanokat büntetik meg kevesek vétkéért.

Az iskolázott arabok többsége elítéli Oszama-Bin Ladent, amerikai kreatúrának tartván őt. A Bin Laden által meghirdetett szent háborút Amerika ellen kifejezhetőnek vélik az afgánoknak nyújtott emberséges bánásmóddal is.

Az Öböl-háborúval kapcsolatban is megoszlanak a vélemények. Szórólapok igyekeznek megmagyarázni Amerika politikáját, és a liberálisok arra kérik az arabokat, nézzenek magukba, vajon miért alakult ki náluk ilyen szélsőséges társadalom. Az újságok többsége azt állítja, most következnek a többi arab országok is... Míg Szíria a terrorizmus elleni harc oldalán áll, a támadásra ítélt országok sorát is gyarapítja. Az általános vélekedés az, hogy noha a civilizáció különböző fokán álló társadalmakról van szó, a fő bűnös az eléggé nem szidható nyugati média.

Bizonyos, hogy sok függ attól, Amerika meddig folytatja a terrorizmus elleni kampányt. Cinikus vélekedők szerint növesztő hatása van a propagandának. Mások szerint a túl sok emberi szenvedés újabb, óriási problémákat szül. Azonban abban valamennyien egyetértenek, hogy egy újabb arab ország elleni támadás katasztrófához vezetne.

Afgánok: a terrorizmus foglyai

Epstein, Marc – Luksic, Vanja: Les Afghans – un peuple otage de l'Histoire. = L'Express, 2001. 2622. no., 54–60. p.

Területük évszázadok óta több civilizáció ütközési pontján fekszik. Ám húsz évi szüntelen harc és a tálibok kegyetlen uralma alatt sem veszítették el reményüket egy jobb jövőben.

A helyszínen készült riport első alanya egy 26 éves fiatalember, aki azt sem tudja, hány embert ölt már meg. Úgy öt éve, egy arabok és pakisztániak által vezetett, háromhetes képző táborban megtanulta, hogy ellenséget megölni rangot jelent a szent háborúban, a dzsihadban; ha elesik a harcban, akkor mint mártír, közvetlenül a Paradicsomba jut. Vagyis mindenképpen győztes lesz. Nasir példája tipikus: a húsz éve éhínségtől, háborútól sújtott országban az erőszak mindennapos. Az afgán titkosrendőrség a terror lehető legkegyetlenebb változatait gyakorolja.

Egy húsz évvel ezelőtti külügyminiszter-helyettes szerint Oszama-Bin Laden első számú túsza maga az afgán nép, hiszen az Egyesült Államok, a szeptember 11-i terrortámadás után az afgán népet készült megbüntetni.

Pedig például a fél milliós pastún népcsoport is elszánt ellenfele a hat éve uralmon lévő táliboknak. A pastúnok szorgalmazták az 1973-ban száműzött, Rómában élő, Mohammad Zaher Chah király visszatérését. Az újságíróknak, tudósítóknak tényleges közvetítői feladat jutott most az afgánok sorsának előbbre vitelében. A száműzött uralkodó hetek óta, minden pénteken üzen a titokban hallgatott BBC és az Amerika Hangja rádióadásain keresztül az otthoniaknak a várható ideiglenes kormány stb. megalakulásáról. Személyét különbözőképpen ítélik meg, sokan hiányolják a 86 éves férfiből a karizmatikus személyiséget jellemző tulajdonságokat, ugyanakkor legtöbben elismerik, hogy uralkodása idején addig soha nem látott gazdasági fejlődés indult meg az országban. Nem tapad vér a kezeihez, és szerepe szerint az egyetlen referencia lehetne az intézményrendszerében teljesen összeomlott Afganisztánban, ahol nagy tisztelet övezi az idős embereket. Ráadásul a pastún népcsoporthoz tartozik, amelyiket uralkodásuk alatt ugyancsak elnyomtak a tálibok.

Nem könnyű a mindenki számára ideális béke megteremtése a száműzött király, a rivális népvézek, a gátlástalan háborús vezetők tucatjai, valamint az eltérő érdekeltségű kormányok: Pakisztán, Oroszország, Irán, Törökország, India, valamint az Egyesült Államok között. A helyzet most bonyolultabb, mint volt a XIX. században, amikor két nagy rivális, Anglia és Oroszország vetélkedett befolyása kiterjesztéséért.

Az évszázadok óta tartó népvándorlások vezettek a mai Afganisztánt jellemző mikrorégiók kialakulásához, amelyekben vagy húsz nyelv és tucatnyi nyelvjárás honos. A látszólag mostoha földrajzi adottságú ország területe alig valamivel nagyobb Franciaországnál, de érdekes módon, az itt élő népcsoportok Hérodotosz óta őrzik népnevüket (pastún, üzbég, hazara, tadzsik, türkmén stb.), és sosem törekedtek egymás közt asszimilációra. Klán, illetve törzsi alapon szerveződtek mindig is az idegen ellenség ellen. Közös ellenség hiányában konspiratív szövetségeket kötöttek egymással, illetve bontottak föl. A Vörös Hadsereg 1979-es invázióját követően egymillióan haltak meg a harcokban. Az 1992-t követő négy évben az amerikaiak, pakisztániak, szaúdi-arábiak által korábban a szovjetellenes harcra megerősített mudzsahedinek egymás ellen fordultak, s ennek vagy 50 ezren estek áldozatul. Teljes anarchia vette kezdetét Afganisztánban.

Az erőszak szinte észrevétlenül nyert teret. 1994-ben, az ún. „vallásos egyetemisták” látszottak a rend egyedül lehetséges helyreállítóinak. Legtöbbjük pakisztáni iszlám iskolában tanult Quettában, Peshawarban. Összejöveteleiket azonban hamarosan a pakisztá-

ni katonai hírszerzők lepték el, és átvették az irányítást. A korábban sokszínű, toleráns ország a fanatikus fundamentalista csoportok kezébe került.

A jelenség okai a '80-as évek szovjetellenes harcaihoz vezetnek vissza. Az afgán fiatalok ekkoriban ismerkedtek meg az iszlám radikális irányzataival. A korábban az afgánokat jellemző, misztikus szűfizmust a Szaúdi-Arábiából érkező szunnita tanok, illetve az indiai szubkontinensről jövő wahhabista, deobandista eszmék igyekeztek felülmúlni. A vidéki, pastún, „szerzetes-katonák” családjuktól, főleg a nőktől elszigetelve ismerkedtek meg a szigorú tanokkal. Az olykor lovagias *pastúnvali* már a szóbeszédnek is hitelt adóan bünteti a házasságtörést, míg a Korán szerint ehhez legalább két szemtanú állítása szükséges. Ilyen radikális vélekedések nyomán született meg a talibánok mozgalma. Az Afganisztánt ismerő turisták azonban úgy tudják, hogy ez nem szükségképpen végleges változat, hiszen voltaképpen kevés az igazi fanatikusok száma a tálibok között. Titokban sokan kriketteznek, és a lányoknak is csapják a szelet az egyetemen. A turbánt útlevelekné tekintik a Paradicsomba, és a kézfej magasságáig növesztett szakállt tartják oda a vízumnak. Az afgánok zöme valójában a történelem, közelebbről Bin Laden túsának érzi magát.

Kakasy Judit

Béke minden áron

Hugeux, Vincent: La paix a tout prix. = L'Express, 2001. okt. 4. 61–62. p.

Észak-Afganisztán bárkivel kész szövetkezni a béke, valamint a tálibok elűzése érdekében. Ha Amerika vet véget a háborúnak, azt sem bánja, végül is a vallás nem tiltja a terrorista Oszama-Bin Laden üldözését, illetve megölését. A száműzött király, Zaher Chah mondását is mindenki ismeri: „Ha ez a módja a béke helyreállításának, úgy rendben van.” Kívülről nézve persze nem látszik olyan egyszerűnek a béke megteremtése.

Az Északi Szövetség legendás katonai vezérének, Ahmad Chah Massoudnak egy öngyilkos merénylő általi erőszakos halála nagy pánikot keltett (szeptember 9.). A következő gondolat azonban a bosszúé lett: megmutatni a táliboknak s a háttérben működő pakisztániaknak és arab kereskedőiknek, hogy másféle afgánok is vannak... A lendület azonban hamarosan megtört, főleg a New York-i események hatására, és mert az amerikai álláspont is megváltozott. Hamar elterjedt a propaganda, hogy a Nyugat a terrorizmus elleni harctérré kívánja változtatni Afganisztánt. Északon attól rettegnek, hogy az amerikai hadsereg tartósan berendezkedik a városokban. Maga Massoud is Bush elnök támogatását kérte, s nem elsősorban katonákra gondolt. A lakosság úgy véli, megnyugtatóbb lenne a NATO-csapatok jelenléte a térségben.

A tálibok erőszakos toborzása, emberrablásaik miatt a lakosok inkább a menekülttáborba választják. A kegyetlenkedések mellett a túlélést nehezítő csapások sorozata sújtja az afgánokat: a nyomor, az éhség, a szárazság, a szörnyű hideg és az elviselhetetlen meleg, a malária, dizentéria és a tuberkulózis.

Massoud halálát követően az Északi Szövetség élén triumvirátus áll: Abdul Qassim Fahim tábornok, dr. Abdullah Abdullah diplomata, Yunes Qanouni, a híres politikus. Óráik azonban szinte meg vannak számlálva. Bukásuk esetén egyedül a száműzött király, Zaher Chah tarthatja a reményt az afgánokban. A fiatalabbak azonban nem hisznek a monarchia tartós visszaállításában sem. A nemzetközi közösségtől a tálibokat segítő Pakisztán megállítását várják.

Kakasy Judit

Külföldiek bevándorlása és beilleszkedése a változás időszakában (Carl Bertelsmann-díj)

*Einwanderung und Integration von Ausländern in einer Zeit des Wandels.
Dokumentumband zum Carl Bertelsmann-Preis. 176 p.*

A Bertelsmann Alapítvány a Carl Bertelsmann-díjat 1992-ben annak adományozta, aki útmutató módon járult hozzá a multikulturális együttélés támogatásához.

A határokon átnyúló vándormozgalmak, a többség–kisebbség-kapcsolat minősége és a tolerancia foka a külföldiekkel szemben – mindez alapvető problémája lett a népek és kultúrák együttélésének. Ennek az évtizednek egyik legfontosabb feladata, hogy a migrációt és bevándorlást társadalmi tűrőképességen alapuló, humánus szabályokkal és magatartással kezelje.

A Carl Bertelsmann-díjat 1992-ben a Svéd Királyság kapta. Az ő modelljük haladó bevándorlási- és beilleszkedési politikát tartalmaz, példát mutat a jövőre egy átfogó európai megoldás tekintetében. A svéd példa mutatja, hogy megfelelő politikai keretfeltételek reális lehetőséget nyújtanak arra, hogy külföldről származó személyek békésen és zökkenőmentesen tudjanak beilleszkedni a társadalomba.

A tanulmánykötet a díj átadásához kapcsolódó konferencia előadásait tartalmazza. Ezek behatóan foglalkoznak a multikulturális társadalmak jellemző jegyeivel, érintve a szabályok áttekinthetőségét, a kommunikációs konfliktusokat, a kultúra és tolerancia kölcsönhatását. Rávilágít a multikultúrával rendelkező állam együttélési problémáira, különös tekintettel arra, hogy a következő 15–20 évben az Egyesült Európának fokozott migrációs problémákkal kell szembenéznie.

Részletezi a szabad költözési jog és a nyitott határok ellentmondásait, példaként említve, hogy a Német Szövetségi Köztársaság a következő 20 évben évente 300 ezer bevándorlóval számol. Az előadások egyike (Cornelia Schmalz-Jacobsen írása) foglalkozik a bevándorlás és beilleszkedés kérdésével a maastrichti szerződés utáni időszakban. Ebben az elemzésben vetődik fel a nem EU-tagország polgárainak EU-országban született gyermekei és EU-országból EU-országba áttelepült polgárok differenciálhatóságának kérdése.

Európán kívül a kanadai modellt világítja meg Patricia Low-Bédard, vizsgálva a kulturális autonómiának alkotmányban rögzített jogait és ennek gyakorlati alkalmazását.

Végül Joze Pucnik elemzi a nyugat politikáját az érintettek – azaz a bevándorlók – szempontjából, amit azért nem lehet figyelmen kívül hagyni, mert az „idegenekkel” szembeni bánásmód az európai biztonság elméleti és gyakorlati perspektíváinak fundamentuma.

Kádár József

Orosz óhitűek Lengyelországban

Āroševič-Pereslavcev, Zoā [Jaroszewicz-Pieresławcew, Zoja]: Staroobrádzy v Pol'sze (sovremennoe sostoānie i problemy issledovaniā). = Slavistica Vilnensis 2001 (= Kalbotyra 50 [2]), 125–133. p.

A vallásuk miatt üldözöttek az egykori lengyel–litván államközösségben mindig menedékre találtak. Így történt ez az orosz egyházszakadás idején is: a XVII–XVIII. század folyamán tömegesen érkeztek ide a Nyikón pátriárka reformjait elutasító és ezért hazájukban üldözött

ortodoxok (vö. *Kisebbségkutatás* 10/1, 2001, 190–193). Az akkor az államközösséghez tartozó Livlandba és a Litván Nagyfejedelemség területére már a XVII. század végén megkezdődött a betelepülésük. Az állam első felosztásáig (1772) számuk elérhette a százezer főt. Tömeges letelepedésük azzal magyarázható, hogy az orosz óhitűeket itt bizalmat érdemlő vallási disszidenseknek tekintették, akik ráadásul nem jelentettek semmiféle veszélyt a többségi katolicizmusra, mivel nem végeztek térítő tevékenységet. Az óhitűeket nem csak a szabad vallásgyakorlás lehetősége, hanem a jobb gazdasági feltételek is csábították ide.

A második Lengyel Köztársaságban (1918–1939) az óhitűek létszámát („paposak” és a „paptalanok” együtt) 1921-ben 37 ezer, az 1930-as években 50 ezer, a második világháború kitörése előtt közvetlenül pedig 80 ezer főre becsülik. 1928-ban az óhitűeket a lengyel kormány önálló vallásfelekezetnek ismerte el. A Lengyelországi Óortodox Egyház adatai szerint 1994-ben Lengyelországban 48 helységben 362 óhitű család élt (952 fő). Az egyház hívei a Suwałki–Sejny-i, az augustóvi (Podlasie vajdaság) régióban és a Mazuri-tavak vidékén (Warmia i Mazury vajdaság) összpontosulnak.

Az egyház legmagasabb irányító szerve az országos zsinat, amelyben a tanítók és a gyülekezetek képviselői vesznek részt. A második világháború óta négy zsinatot tartottak (1983, 1988, 1993, 1997), az elsőt az Augustów melletti Gabowe Grądy faluban, a többi Suwałki városában. A zsinaton tárgyalják meg a hitélet problémái mellett a szervezeti kérdéseket is, itt választják meg a Főtanácsot is, amely a zsinatok közti időszakban a közösséget az állami szervekkel folytatott tárgyalásokon képviseli. A lengyelországi paptalan óhitűek egyházszervezetének alapját a négy autonóm egyházközség képezi (Suwałki, Gabowe Grądy, Wodзилki, Wojnowo). Mindegyikben van egyházközségi tanács, ez jogosult összehívni az egyházközségi gyűlést, megválasztani a tanítót és a zsinati küldötteket, továbbá gondoskodik a templomok, a temetők és a gyülekezeti épületek fenntartásáról.

A tanítói tiszt a lengyelországi paptalan óhitűeknél a XVII. század végén keletkezett. A tanító olyan világi személy, akit az egyházközség választ meg a buzgó hívők közül, és a választást a Főtanács hagyja jóvá. Egyházi szolgálatra az adott egyházközségben szolgáló tanító és még egy másik tanító avatja fel („áldja meg”). A tanító vezeti az istentiszteletet, csak ő olvashat fel az evangéliumból, ő keresztel, gyóntat, esket és temet.

Az 1993. évi zsinaton elfogadott és a Főtanács által 1994-ben megerősített egyházi szabályzat értelmében tanító csak az lehet, aki lengyel állampolgár, 35 évesnél idősebb és nős. Ezeknek a feltételeknek megfelel az a két tanító, akik közül az egyik Suwałkiban és Wodзилkiban, a másik Wojnowóban működik, de nem felel meg a Gabowe Grądy-i tanító, aki 1997-ben, 18 éves korában lett tanító. Őt az elagott helyi tanító és az azóta már elhunyt suwałki tanító áldotta meg (egyébként mindhárman rokonok). A Főtanács az említett szabályzat értelmében nem hagyta jóvá a fiatal és nőtlen tanító megválasztását, ami szakadást váltott ki a gyülekezeten belül. Maga a fiatal tanító perben áll a Főtanács elnökével. Ily módon az egyik legnagyobb olyan falu lakossága, amelyet nemrég még kizárólag orosz óhitűek laktak, két ellenséges táborra szakadt.

A legutóbbi időig az óhitűek sok pozitív tulajdonsággal rendelkeztek (mértékletesség, szorgalom, szelidség, jóság). A többségnél ma az erkölcsök lazulása figyelhető meg, de egy jelentős kisebbség továbbra is őrzi a régi kegyességet. Összetartásukat támogatja a Pimonov Alapítvány, amelynek segítségével gyülekezeti házakat építettek, imaházakat és temetőket hoztak rendbe, és kiadtak két elemi iskolai tankönyvet: egy ábécéskönyvet és egy hittankönyvet.

A lengyelországi orosz óhitűek kapcsolatot tartanak vilnai, rigai és más külföldi hitestvéreikkel, de nem vesznek részt az ökumenikus párbeszédben. Kapcsolatukat a más vallásúakkal a minimumra korlátozzák, így is védve „ortodox hitük tisztaságát”.

A mai társadalmi és civilizációs változások létükben fenyegetik a lengyelországi óhitűeket mint önálló felekezeti és néprajzi csoportot. A fiatal óhitűek nemcsak a nagyobb lengyel városokba, hanem például a Mazuri-tavak vidékéről igen nagy számban Németországba vándorolnak munkát keresni.

Hagyományos elveiket a lengyelországi óhitűek már a XVIII. század végén kezdték feladni, amikor hagyták magukat regisztrálni az első népszámlálásokon. A XIX. század '70-es éveiben már megengedték, hogy gyermekeik részt vegyenek a kötelező elemi iskolai oktatásban. Ezzel egyidejűleg fokozatosan változni kezdett az óhitűek hagyományos viselete és táplálkozása, gyakrabban fordult elő a dohányzás és a kávéfogyasztás. Ma már az óhitűek is fényképezik vagy videóra rögzítik a keresztelőket és az esküvőket, hozzájárulnak a vegyes házasságokhoz, bár az ilyen házasságokból származó gyermekeket saját szertartásuk szerint keresztelik meg. A szerző tanúja volt olyan esetnek is, hogy óhitűek eladták egyházi szláv nyelvű könyveiket, noha azok korábban mindig kultikus tárgyak voltak.

A modern viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszere közepette hiányoznak azok a tekintélyek, akik tárgyilagosan dönthetnének azokban a vitás kérdésekben, amelyek e kis vallási közösségben felmerülnek. Félő ezért, hogy hamarosan teljesen eltűnik ez a sajátos orosz óhitű enkláve Lengyelországban – zárja helyzetképét a lengyelországi szerző.

Zoltán András

Csuka Zoltán levelesládája

*Gerencsér Zsigmond: „...Engedd, hogy mi büszkéljünk veled!”
= Hid, 46. évf. 2002. 2. sz. 274–280. p.*

Nagy László szavait idézi a cím, amit a nyolcvan éves Csuka Zoltán köszöntésére írt. Sokan és sokféleképpen méltatták már Csuka Zoltán írói, költői, műfordítói és irodalom-szervezői munkásságát. Első magyarországi verseskötetéhez (*Életív*, 1936) Juhász Géza írt ismertetést, válogatott kötetét (*Buzgó kiáltás*, 1957) Benedek Marcell vezette be, és Pilinszky János szerkesztette. Az 1966-os válogatást (*Előretolt állásban*) ismét Juhász Géza méltatta, az egész addigi életutat bemutató szép tanulmányban. Közben József Attila-díjjal méltányolták a hatvannégy éves nemzetközi híró irodalmár munkásságát.

A pályatársak azért mindig bátrabban és bővebben osztogatták az elismerést. Csuka Zoltánról és költészetéről, 1945 előtti publicisztikai írásairól, irodalom-szervezői munkásságáról mintegy százötven publikáció jelent meg Magyarországon és Jugoszláviában együttvéve. Bori Imre a „világirodalom-képformálót, Kemény G. Gábor a magyar kisebbség-tudomány egyik megalapozóját köszöntötte benne; a mintegy száz kötetnyi műfordítói teljesítményét még életében a magyar műfordítás-irodalom klasszikus értékei közé lehetett sorolni.

E rendkívüli hatású életmű keletkezéstörténetének dokumentumaiból azonban alig ismerünk valamit. Ma már a két világháború közötti, önálló szellemi fórumot teremtő lapjai, a szabadkai *Kalangya* és a budapesti *Láthatár* nehezen hozzáférhető. Csuka Zoltán írókkal, szerkesztőségekkel folytatott levelezéséből alig egy-kettő került nyilvánosságra. Az 1950 előtti iratait pedig az életére törő hatalom eltüntette, lehet, hogy megsemmisítette; de talán a kortársak hagyatékaiban fellelhető lenne még néhány fontos levél. Az 1955 utáni levelezése a mai napig feldolgozatlan.

Személyes, szerkesztőségi élményeket idézve említi a szerző Csuka Zoltán szerénységét, holott tizenkét sorsalakító esztendőnt önkéntes száműzetésként töltött a Vajdaságban, megtanulta a délszláv népek nyelvét, lapokat folyóiratokat indított és szerkesztett. „...ami itt tíz év alatt a magyar irodalom megteremtése, összefogása, kévébe kötése és talpra állítása körül történt, sohasem történt Csuka Zoltán nélkül” – írta 1931-ben Szenteleky Kornél, a szerkesztőtárs.

Példaként bemutat Gerencsér Zoltán néhány dokumentumot: két szemelvényt Csuka Zoltán programadó publicisztikájából, egy Ivo Andrić-levelet és másoktól származó levélrészleteket annak szemléltetésére, hogy milyen értékeket rejt Csuka Zoltán levelesládája.

Cholnoky Olga

„Kenyérként tördelem a verset, vegyétek ...”

Szeberényi Zoltán: *A költői szó varázsa.* + Fónod Zoltán: *Beszélgetés Ozsvald Árpáddal.* +
Dénes György: *Mesél a múlt.* = *Irodalmi Szemle*, 45. évf. 2002. 1–2. sz. 56–72. p.

A hetvenéves Ozsvald Árpádot köszönti a három írás. A költői pálya ívét rajzolja meg Szeberényi Zoltán; az élmények meghatározó erejéről beszélget a költővel Fónod Zoltán. Jellegzetes pillanatok idéz a poéta életéből Dénes György: Egyszer, még fiatal korában költőtársaival kirándult a közeli erdőbe. Mennek mendegélnék, hát uramfia, a csapáson megugrik egy nyúl és iramodik befelé a sűrűbe. Ott fut egy nyúl, látjátok? Tényleg ott fut – lelkenedik Gyurcsó Pista. Láttátok azt a nyulat? A harmatcsepp még ott ringott a bajszaán – állította Ozsvald. Nyulat sok mindenki láthat – mondja Tözsér Árpád, de a bajszaán ringó harmatcseppet csak vérbeli poéta láthatja.

Ozsvald Árpád a falu küldötte, mint a legtöbb szlovákiai magyar író-költő. A Szikince és a Perc patakok közrefogta Nemesorosiban látta meg a napvilágot. Rendkívül egyszerű, de szívmeleg összetartó családi környezetben nőtt fel. Ez a körülmény hosszú ideig tematikai és szemléleti behatároltságot jelentett számára. Nem annyira a népköltészet, mint inkább a népi írók mozgalmának lírikusai, Sinka István, Erdélyi János, Illyés Gyula voltak az elindítói, de sokat tanult a Nyugat nagyjaitól is, ami főként pályája második felében, saját kifejezőeszközeinek kialakításakor vált különösen fontossá.

Ozsvald Árpád a hetvenes évek fordulóján érkezett el költői fejlődésének, művészi adottságainak teljes kibontakozásához, egyfajta tartalmi, formai megállapodottsághoz. Magáénak vallja Arisztotelesz poétikai iskolájának legfőbb tanulságait, miszerint nincs szép és értékes, az utókor számára megőrzésre érdemes vers a fülnek szóló (hangzat, zeneiség, ritmus, dinamizmus stb.), a szemnek szóló (kép, látomás, szimbólum, metafora) és az értelemnek szóló elemek (gondolat, eszme, világkép, valóságsszemlélet) nélkül.

Bár pályakezdése a sematizmus korának legnyomasztóbb éveire esett (1951), hamar túltette magát a pályakezdés nehézségein. Olvasottsága, poétikai képzettsége, művészi ízlése megvédte őt a korabeli kultúrpolitikai elvárások legveszélyesebb csapdáitól. Költői fejlődésének első szakasza (1954–1969) egyenletesen felívelő. Költői ihletének legfőbb forrása ebben az időszakban az emlékezés és a meditáció. Leginkább a szereplírárt kedveli, az álcázott önjellemzést, a rejtjeles vallomást, a történelmi, irodalmi és mitológiai alakok mögül sugárzott lírai üzeneteket. Első három kötetének költői summázatát a *Galam-bok szállnak feketében* (1969) című kötetben mérhetjük le hitelt érdemlően. „Első és második kötetem megjelenése között közel hat év telt el ... Dühíteni kezdett a rám kényszerített gúzsba kötő tartalmi és formai egyszerűség. Nem volt az alkatomban semmi, ami az így értelmezhető egyszerűséghez fűződött volna. A műveltségem és az olvasottságom is inkább latinus volt. De élményeimet elsősorban a az egyszerű paraszti réteg gondjai adták. E kettősségből kiindulva egyre inkább úgy éreztem magam e rám erőszakolt formában, mintha állandóan szűk csizmában járnék. Igyekeztem tehát e kettős élményvilágomnak korszerű, megfelelő tartalmat találni. Így történt, hogy a mítoszokhoz fordultam...”

A hetvenes évek fordulóján szemléleti-hangvételi megújódási jellemzői a költészetét. Korábbi biztonsága megrendül, a derűs-borongós kiegyensúlyozottságát fojtott konfliktusos lelkiállapot váltja fel. Az emlékkersek víziókká sötétülnek, az életképek, elégiák helyett mind gyakrabban megrendültséget, nyugtalan félelmet, fáradt lemondást sugárzó versek születnek. Ennek az alkotói korszaknak záró mozzanata az *Oszlopfő* (1981) c. válogatott kötet.

A rendszerváltás nem hozott lényegbevágó változást Ozsvald költészetében. A *Valahol otthon* (1985) c. kötetében a költő elérkezett lehetőségei csúcsához. Megtalálta azt a hangfekvést, mely ezt követően már nem változik, állandósult a versek dikciója, következetesen igazodik a gondolatrítmushoz. A *nincsenek szemtanúk* (1992) és a *Mindenre emlékezni kell* (1996) kötetek hangvétele a megállapodottság időszakát mutatják. A kötetekből sugárzó életérzés, az általuk befogadott és reflektált problémakör alig tér el a *Valahol otthon* (1985) címűben már prezentálttól. „Azt hiszem a jó vers mindig korszerű. Én mindig arra törekedtem, hogy lehetőleg jó verseket írjak. Hogy ez mennyire sikerült, azt majd az idő eldönti. A költőnek tudatosan kell bíznia a vers emberformáló erejében. A vers legyen üzenet, jeladás és figyelmeztetés. Soha nem szaladtam a múltó divat után. De az ember, a költő is egy adott időben él, amely örökké változik, és a versek is változnak. Az alaphang azonban nem változik. „Ez a pályaszakaszk valóban a megállapodottság időszaka, bár tovább mélyül a költőben a válságtudat, a kudarcélmény, az elkeseredettség hangulata, az idő múlásának és romboló hatásának érzékeltetése. Költészetének uralkodó hangja a be nem teljesülés, a kínzó magány, az elidegenedés, az elmúlás rémsége, a „Nagy sási kígyó” közeledésének visszhangja. Nem véletlenül kapta utolsó válogatott kötete, az egész költői életmű mérlege *A nagy sási kígyót* (2000), amely nemcsak a költő gerincét merevíti kősziklává, de mindannyiunkra álnokul leselkedik. „A költő általában pesszimista. A legtöbbször azért ír verseket, hogy a körülötte lévő világ sérelmeit, viszásságait kiöntse magából. Amikor ez megtörtént, megnyugszik, és újra hisz abban, hogy az ember természete megváltoztatható. A jó győz a rossz felett, mint a mesében. Hogy mit hoz a következő évezred, nem tudhatom, de pesszimizmusom mellett egy kicsit hiszek az ember józanabb világlátásában is” – mondja a költő.

Cholnoky Olga

A keleti szláv nyelvek együttélése, egymásra hatása és vegyülése Fehéroroszországban és Ukrajnában

Moser, Michael: Koexistenz, Konvergenz und Kontamination ostslavischer Sprachen in Weißrußland und in der Ukraine. = Zeitschrift für Slawistik, 45. Band. 2000. 185–199. p.

Az ismert bécsi szlavista a nyelvi kontaktusok és a politika szoros összefüggését mutatja be a volt Szovjetunió három keleti szláv nyelvének – az orosz, az ukrán és a fehérorosz – a sajátos együttélésén. Az ukránt és a fehéroroszt a látszat kedvéért támogatták a Szovjetunióban, ugyanakkor e két nyelv beszélőit és ápolóit – főleg 1930 után – tömegesen elnyomták. A fehéroroszt és az ukránt oly mértékig lehetett használni, amíg nem kezdtek önálló életet élni, tehát kikényszerítették azt is, hogy e két rokon nyelv struktúrájában és szókincsében az oroszhoz idomuljon.

Csak ennek fényében érthető meg, hogy noha az ukrán a maga kerekén 40 millió beszélőjével az orosz és a lengyel után a harmadik legelterjedtebb szláv nyelv és a maga 8 millió beszélőjével a fehérorosz is a nagyobb szláv nyelvek közé tartozik, e két nyelv mégis a veszélyeztetett szláv nyelvek közé sorolandó. Ha alaposabban szemügyre vesszük a számok mögött rejtő tényeket, kiderül, hogy a bevallott nemzetiességi hovatartozás nem azonos az anyanyelv ismeretével, különösen nem annak kielégítő színvonalú ismeretével. Fehéroroszországban például abból a 7,9 millió lakosból, akik fehérorosz nemzetiességüknek vallották magukat, csak 6,34 millióan (80,25%) vallották magukat fehérorosz anyanyelvűnek, közülük is csak 3,58 fő tudta a fehéroroszt aktívan és passzívan egyaránt használni. Az 1989. évi adatok szerint az Ukrajnában élő ukrán nemzetiességük 12,3 százaléka, a Fehéroroszországban élő fehérorosz nemzetiességük 19,73 százaléka nyelviileg teljesen el volt oroszosodva.

Lényeges nyelvpolitikai tényező az orosz kisebbségek jelenléte is. Az 52,1 millió összlakosságú Ukrajnában 11,4 millió orosz él (22%). Fehéroroszországban 1989-ben 1,35 millió orosz élt, ami a 10,15 millió összlakosság 13,3 százaléka. Az oroszok igen nagy arányban vannak képviselve a vezető állásokban. Egy 1988-as adat szerint Fehéroroszországban a felsőoktatási intézményekben oktatók közül csak 56 százalék volt a fehérorosz nemzetiességük aránya. Az ukrán és a fehéroroszországi oroszok közül sokan vonakodnak megtanulni a többségi nyelvet, hanem azt követelik, hogy az államban és a társadalomban az orosz egyenrangú legyen.

A tényleges nyelvhasználat még ezeknél a számoknál is bonyolultabb a valóságban. Az ukrán 1990 óta hivatalosan Ukrajna egyetlen államnyelve, a közigazgatásban és az oktatásban használata azóta terjed, presztízse nő. Kelet-Ukrajna és a Krim bonyolult etnikai viszonyait tudomásul véve ezekben a régiókban, ahol az oroszok aránya az 50 százalékot is meghaladja, az orosz nyelv gyakorlatilag második hivatalos nyelvként funkcionál. Saját nyelvükhöz az ukránok leginkább Nyugat-Ukrajnában, főleg az egykori Galíciában ragaszkodnak. Az ukrán nyelvű bölcsődék és óvodák aránya 1990-ben 50,8 százalék volt, ez 1996-ra 68,9 százalékra emelkedett. Emelkedett az ukrán tannyelvű iskolák tanulóinak az aránya is, mégpedig a Krimen kívül mindenütt, még az orosz többségű nagyvárosokban is.

Ezzel szemben Fehéroroszországban, ahol 1995 óta a fehérorosz és az orosz nyelv egyenjogúnak számít, a fehérorosz jövője problematikusnak látszik. Országosan a tanulók 33 százaléka járt fehérorosz tannyelvű iskolába, de a városokban ez az arány nem éri el a 25 százalékot. A fehérorosz nyelvű könyvek és periodikák aránya 25 százalék körül mozog.

A két nyelv közül nyilvánvalóan a fehérorosz a fenyegetettebb. Ennek oka a fehérorosz standard kései kialakulásában is rejlik. Az első fehérorosz nyelvtan csak az első világháború éveiben készült, a standard normáinak a kialakulása az 1920-as években Szovjet-Fehéroroszországban sikeresen haladt, de hamarosan megkezdődött a fehérorosz értelmiség üldözése, majd 1933-ban olyan helyesírási reformnak nevezett nyelvi reformot léptettek életbe, amely egyértelműen az oroszhoz közelítette a fehérorosz irodalmi nyelvet.

Az ukránt a szovjet politika hasonló módon érintette, itt azonban az irodalmi nyelv már az első világháború előtt komoly hagyományokkal rendelkezett, mégpedig azért, mert bár a cári Oroszországban 1876-tól tiltva volt az ukrán nyelv használata nyomtatásban, az Osztrák–Magyar Monarchia területén (Galíciában, Bukovinában) szabadon fejlődhetett az ukrán nyelvű kultúra. Nyugat-Ukrajnában vannak városok (pl. L'viv/Lemberg), ahol az ukrán az utca nyelve is. A városi nyelv azonban Kelet-Ukrajnában mindenütt az orosz, Kijevben is túlsúlyban van a napi érintkezésben. Ennek ellenére az ukrán esélyei lényegesen jobbakként, mint a fehéroroszé.

Az orosz nyelv hatása nem korlátozódik a fehérorosz és az ukrán standardra. Fehéroroszországban és Ukrajna jelentős (főleg keleti) vidékein a fehérorosz, illetve az ukrán standard helyett egy fehérorosz, illetve ukrán színezetű szubstandard orosz a napi érintkezés nyelve. A fehérorosszal vegyült orosz *trasjanka*-nak, az ukrán–orosz keveréknyelvet *suržyk*-nak nevezik. Ezeknek nincsenek normáik, a két nyelv vegyítési aránya egyénenként változó.

A fenti körülmények nagy feladat elé állítják mindkét országban a nyelvművelőket. A szerző által példákkal is bőven illusztrált helyzetkép alapján úgy tűnik, hogy az ukrán nyelvművelők számíthatnak nagyobb sikerre.

Zoltán András

Állam nélküli kisebbségek nyelveinek életképessége (A bánáti bolgárok, az orosz óhitűek és a kasubok példáján)

Steinke, Klaus: *Aspekte der ethnolinguistischen Vitalität staatenloser Minderheiten*
(Am Beispiel der Banater Bulgaren, der Altgläubigen und der Kaschuben). = *Slavistica Vilnensis* 2001
(= *Kalbotyra* 50 [2]), 57–66. p.

Általában azokat a szláv kisebbségi nyelveket tartják a legveszélyeztetettebbeknek, amelyeknek nincs anyaországuk. Ide tartoznak kétségtelenül a kasubok, akiknek sosem volt saját államuk, és autonómiával sem rendelkeznek. Ide sorolhatók azonban az Oroszország határain kívül élő orosz óhitűek és a bánáti bolgárok is, mert az ő önazonosságukat inkább az elvándorlásukat egykor kiváltó vallási különállásuk, semmint az ehhez képest másodlagos nemzeti hovatartozásuk határozza meg.

E nyelvek hamarosan bekövetkező kihalásáról, beszélőinek a környező többségi néphez való maradéktalan beolvadásáról gyakran esik szó a tudományban is. L. Miletič már 1900-ban arról írt, hogy a bánáti bolgárok a kihalás szélén állnak. Ugyanez olvasható a lengyelországi, illetve bulgáriai óhitű oroszokról szóló híradásokban is. Ugyancsak peszsimista prognózisok látnak napvilágot a kasubok túlélési esélyeiről.

A tények azonban nem ennyire elszomorítóak. Nemrég, 2000-ben jelent meg a bánáti bolgárok nyelvére frissen lefordított Újszövetség, ugyanabban az évben adták ki az első

kasub ábécés könyvet is, ami fontos lépés a kasub standard nyelv kialakításában. Bulgáriában és más volt kommunista irányítású országokban a demokratikus fordulat óta más vallási csoportokhoz hasonlóan az orosz óhitűek is szabadon gyakorolhatják vallásukat, megszervezhetik a hitoktatást, és kiadhatják az ehhez szükséges tananyagokat. Csalhatatlan bizonyítékai ezek a tények annak, hogy milyen életképesek ezek a kisebbségi nyelvek, noha már sokszor halálhíruket keltették.

A demográfiai tényező ebben nem játszik pozitív szerepet. A három említett kisebbség létszáma legjobb esetben is csak stagnál. A bánáti bolgárok száma a többi romániai kisebbségéhez – a németekéhez vagy pláne a magyarokéhoz képest – mindig is elenyésző volt. Ebből a szempontból bizonyos párhuzamosság figyelhető meg az óhitű oroszokkal, akik Lengyelországban, Bulgáriában és az Egyesült Államokban kis létszámú csoportokat alkotnak. Kis létszámuk folytán ritkán kerülnek az érdeklődés homlokterébe. Az 1992. évi népszámlálás alkalmával Arad megyében 1112, Temes megyében 7151, összesen 8263 személy vallotta magát bolgárnak. A korábban bolgár többségű Vinga városban ma már kisebbségben élnek. Az óhitűek száma Bulgáriában mintegy 800, Lengyelországban 2500, Romániában 38 000, az Egyesült Államokban 8000. A kasuboknál különbséget szokás tenni az etnikailag magukat ide sorolók és a nyelvet beszélők között, ez utóbbiak számát mintegy 50 000 főre becsülik. Magukból a pusztá számokból is a fenyegetettség következik.

Jelentős pozitív változások mentek végbe egész Európában a kisebbségi jogok megfogalmazása és gyakorlása terén. Ezek a változások nem maradtak hatás nélkül a kelet- és délkelet-európai országokra sem, mert az Európai Közösséghez csatlakozni akarván, igyekeznek megfelelni az európai standardoknak. A Ceaușescu-rezsim bukása óta a bánáti bolgárok szabadon gyakorolhatják vallásukat, és fejleszthetik kultúrájukat. Elismert kisebbség lettek, képviselőjük van a parlamentben. Újságjaik vannak, iskoláikban a bolgár irodalmi nyelven folyik az oktatás. A kommunizmus bukása után az orosz óhitűek vallásgyakorlásának megszűntek a hivatalos korlátai. A kasubok esetében a változások nem a vallási életet érintették, hanem a kulturális önállóság kifejezésének nyitottak szabad utat. A kasub nyelv mint tantárgy bevezetése fontos lépése a nyelv megőrzésének.

A bánáti bolgárok és az orosz óhitűek eredetileg egyaránt vallási menekültek voltak. Vallási különállásuk biztosította nyelvi és etnikai különállásukat. A katolikus bánáti bolgárok ezért tudnak fennmaradni sajátos etnikumként nemcsak a környezetükben élő ortodox románsággal, hanem az anyaországi bolgárokkal szemben is. A felekezeti különbséggel magyarázható az is, hogy évszázadokon át gyér kapcsolatot tartottak fenn az anyaországgal. A vallási különbség a katolikus bolgároknál ma is erőteljes szerepet játszik a párválasztásban, így a vegyes házasságoknál megkövetelik a nem katolikus házastárs betérését, ami azzal jár, hogy az eredetileg nem katolikus házastársnak a bánáti bolgár nyelvet is el kell sajátítania legalább annyira, amennyire azt a vallásgyakorlás megköveteli. A bánáti bolgárok ugyanis saját nyelvjárásuk alapján kifejlesztettek egy latin betűvel írt egyházi nyelvet, amelyre nemcsak az Újszövetséget fordították le, hanem amelyen énekes- és imádságoskönyveket is szerkesztettek. Ezt a nyelvet aztán a média és a szépirodalom is használni és művelni kezdte. Ezzel szemben az iskolákban a bolgár standardot oktatják, természetesen cirill írással.

Más a helyzet e tekintetben az óhitű oroszoknál, akik a régi, a Nyikon-féle könyvrevízió előtti egyházi szláv szövegeket hozták magukkal és másolták tovább, s az így megőrzött egyházi nyelvet a világi életben nem lehetett használni. Saját iskoláikban kezdetben csak ezt az egyházi szlávot tanították, a modern orosz irodalmi nyelvet egyáltalán nem. Az orosz nyelv oktatása csak akkor érte el őket, amikor azt a szovjet befolyási övezetbe került országokban kötelezően bevezették.

Az iskolai oktatás másként hat a három csoportban. A bánáti bolgároknál és az óhitű oroszoknál inkább az anyanyelv(járás) ellen dolgozik, míg a kasuboknál az anyanyelv tudatos ápolásának eszköze. A vallásgyakorlás a bánáti bolgároknál továbbra is a sajátos irodalmi mikronyelven, az óhitű oroszoknál az archaikus egyházi szlávon történik. A kasuboknál az isztentiszteleti nyelv a lengyel, bár újabban a gyermekek kasub nyelvű imákat is tanulnak. A tágabb környezettel való érintkezés nyelve mindhárom csoport esetében természetesen a környező többségi nyelv.

Zoltán András

Három balti város (Riga, Vilna, Königsberg) nyelvi helyzete

*Dini, Pietro U.: Die sprachliche Lage in den baltischen Städten: Riga, Vilnius und Königsberg
= Res Balticae. Miscellanea Italiana di Studi Baltistici 7. A cura di Pietro U. Dini & Nikolai Mikhailov: Pisa,
Dipartimento di Linguistica, Università di Pisa, ECIG, 2001. 205–209. p.*

A neves pisai baltista a nyelvészeti értelemben vett balti nyelvterület három legnagyobb városának mai szociolingvisztikai helyzetét vizsgálja, de fő vonásokban nyelvtörténetüket is felvillantja. A legsajátosabb vonásnak az egész Baltikum, de különösen a nagyvárosok esetében a többnyelvűséget tekinti mind a múltban, mind pedig a jelenben, s úgy véli, ez valószínűleg a jövőben is így lesz. A történelmi és politikai eltérések miatt a Baltikumnak eme városi többnyelvűsége azonban különféle változatokban valósult meg.

Már a térség első balti alapítású állama, a Litván Nagyfejedelemség feltűnő többnyelvűséget mutatott. A litván államban irodalmi nyelvként a latint, a németet és a rutént használták. Napi használatban azonban a litván, a lett és az óporosz mellett számos más nyelvet is használtak. A nagyfejedelemség legelterjedtebb nyelve a rutén volt (amelyből később majd az ukrán és a fehérorosz fejlődik), a szláv lakosság többsége ezt beszélte, kisebb része a lengyelt és a (nagy)oroszt. A Litván Nagyfejedelemségben uralkodó viszonylagos vallási tolerancia következtében beszélték itt a jiddist, a karaimot és a tatárt is. Emellett a (középal)német is használatban volt a Hansa-városokban és a Porosz Hercegségben.

A későbbi évszázadokban a nyelvi sokszínűség a balti nagyvárosokban szegényedett. A Lengyel–Litván Államközösség felosztása után az Orosz Birodalomhoz került részen a cári, majd a szovjet időkben az orosz nyelv szerzett pozíciókat. A két világháború közötti rövid ideig tartó függetlenség időszakát leszámítva a litván és a lett nemzeti nyelv szabad ápolására csak az utóbbi tíz évben nyílik újra lehetőség.

A hosszú ideig tartó szovjet megszállás nyomai a városi nyelvben jobban érezhetők, mert az orosz ajkú lakosság elsősorban a városokban él. Az orosz hatására mosódnak el a lettben és a litvánban a korábban oly jellegzetes intonációs különbségek, terjednek oroszos mondat szerkezetek, szóképzési modellek és természetesen töménytelen orosz jövevényszó.

A Baltikum autochton nyelvei manapság falun jobban fennmaradnak, mind a nagyvárosokban. Az orosz még mindig igen széles körben használt nyelv: Rigában inkább, mint Vilnában, Königsbergben (Kalinyingrád) pedig szinte egyeduralkodó az orosz. Rigában érzékelhető leginkább a konfliktus az orosz nyelvvel, Vilnában az orosz pozíciói gyengébbek, viszont jelentős szerepe van a lengyelnek is. E különbség alapja az, hogy Litván

nia etnikailag és nyelvileg viszonylag egységes, az oroszok aránya alig 10 százalék. Lettországon viszont a lakosság lett ajkú és orosz ajkú közössége bomlik: a lettek aránya csak 52 százalék, míg az oroszoké, ukránoké, fehéroroszoké együtt eléri a 41 százalékot.

Vilnában a litván, az orosz, a lengyel, az ukrán és a fehérorosz nyelvek közötti interferencia vizsgálata hálás témát ad nemzetközi kutatócsoportoknak. A kutatási eredmények a korábban alárendelt litván presztízsének a növekedését jelzik. Rigában az orosz ajkú lakosság negatívan viszonyul a lett nyelvhez és a lett függetlenséghez általában, ami az úgynevezett aszimmetrikus kétnyelvűséghez vezet (a lettek megtanulnak oroszul, de az oroszok nem tanulnak meg lettül). Itt a hatóságoknak azt a rendkívül kényes kérdést kell kezelniük, hogy miként biztosítsák az orosz ajkú kisebbség jogait úgy, hogy az autochton lakosság nyelve ne haljon ki.

Immanuel Kant hazájában gyökeresen más a helyzet, mint az előbbi két nagyvárosban. Kelet-Poroszország esete egészen más. A lettel és a litvánal rokon óporosz nyelv itt már a XVII. században kihalt, a kultúra és a hétköznapi érintkezés nyelve egyaránt a német lett (egyes körzetekben a litván is szerepet kapott). A második világháború után a Szovjetunióhoz csatolt egykori kelet-poroszországi területen az orosz nyelv vált általánossá. A háború utáni első nemzedékben már nagy fölényben voltak a szlávok (77% orosz, 9,4% fehérorosz, 5,8% ukrán). Rajtuk kívül éltek itt még litvánok (3,5%) és más szovjetunióbeli nemzetiségek (együttesen 3,7%). A százalékos arányok nagyjából mindmáig fennmaradtak, de jelentősen nőtt az örmények és az oroszországi németek aránya.

Zoltán András

A fehérorosz iskolahálózat sorsa a lengyel állam újjászervezése idején

*Siemakowicz, Marian: Polityka polska wobec szkolnictwa białoruskiego
w okresie odbudowy państwowości polskiej. = Białoruskie Zeszyty Historyczne 15.
Białystok, 2001. 42–51. p.*

Az első fehérorosz középiskolák az első világháború alatt jöttek létre, amikor a fehér-oroszok lakta területek német megszállás alá kerültek. Mivel az 1915. évi nyári offenzí-va során megszállt úgynevezett Ober-Ost katonai körzet soknemzetiségű vidék volt, a né-met megszálló hatóságok úgy döntöttek, hogy minden nemzetiséget egyformán fognak kezelni, egyebek között az oktatásban is. A fehérorosz, a lengyel és a litván nyelvet egyenrangúnak ismerték el (az oroszot nem). 1916 őszén létrejött az első fehérorosz tanítóképző Szviszlocsbán (Grodno vidéke), amely 1918 őszéig működött, és fennállása alatt három-, majd hathónapos kurzusokon 144 tanítót képezett ki. A szviszlocsi tanítóképző felszámolását a lengyel hatóságoknak tulajdonítják, ami nem felel meg a valóságnak, mi-vel a lengyel hadsereg csak 1919 februárjában foglalta el Grodno környékét. Miután a né-metek 1918 februárjában elfoglalták Minszket, a fehérorosz oktatási ügyeket átadták a Népi Titkárságnak, amely a fehérorosz függetlenséget kikiáltó (1918. március 25.), de németek által el nem ismert Fehérorosz Népköztársaság Tanácsának volt a szerve. 1918 tavaszán létrejött az első fehérorosz gimnázium Budszlavban (Vilna vidéke) és a minsz-ki Pedagógiai Intézet. A német hatóságok anyagilag is hozzájárultak ezeknek az intézmé-nyeknek a létrehozásához. A német közigazgatás idejére nyúlik vissza a vilnai fehérorosz gimnázium és a grodnói algimnázium kezdete is, amelyek ekkor még szervezés alatt áll-tak, és általános iskolaként működtek. Nagy fejlődésen ment át a fehérorosz általános is-kolák hálózata, amelyek számát 1918 végén 350-re becsülik. Amikor a fehérorosz terü-letek 1918 őszén–telén rövid időre szovjet megszállás alá kerültek, felszámolták a német közigazgatás alatt létrejött fehérorosz általános iskolai hálózatot, majd újból megszer-vezték a szovjet Közoktatási Népbiztosságok égisze alatt. A minszki Pedagógiai Intéze-t átkezesztették Népoktatási Pedagógiai Intézetté. Szovjet történészek azt bizonygatták, hogy ebben az időszakban körülbelül 400 fehérorosz általános iskola jött létre. Nincs ki-zárva, hogy a szovjet hatóságok maguknak tulajdonították az egész fehérorosz iskola-rendszer létrejöttét.

Amikor 1919 februárjában a lengyel csapatok a fehérorosz területre léptek, egy fehér-orosz gimnázium (Budszlavban) és két algimnázium (Vilnában és Grodnóban) műkö-dött. A lengyel oktatási hatóságok hozzáláttak a fehérorosz általános iskolák felszámolá-sához, a szovjetszimpatizáns tanítókat üldözték. Az elfoglalt litván–fehérorosz területe-ken felállították a Keleti Területek Polgári Igazgatóságát (1919. április – 1920. szeptem-ber), amelynek élére Piłsudski Jerzy Osmołowskit nevezte ki. Az oktatásügyet Osmołowski 1919. október 11-i rendelete szabályozta. Ennek értelmében a gyermekek anyanyelvükön tanulhattak, de a második vagy a harmadik osztálytól kezdve minden ál-talános iskolában, az első osztálytól minden középiskolában heti 2 órában előírták a len-gyel nyelv tanítását; a tanítási nyelvről a községek dönthettek; állami támogatást csak azok az iskolák kaphattak, amelyek a lengyel oktatási hatóságok által jóváhagyott tanterv szerint oktattak; kötelező volt a hittan, mégpedig a tanulók anyanyelvén. A tankötelezett-

seget nem vezették be. A rendelet kilátásba helyezte lengyel tannyelvű tanítóképzők létrehozását, a nem lengyel nyelvű tanítóképzők csak magániskolákként működhetnek.

A magániskolákat engedélyeztetni kellett, az általános iskolákat a tanfelügyelő, a középiskolákat a Köznevelési Osztály vezetője volt jogosult engedélyezni a részletesen szabályozott feltételek megléte esetén. A lengyel hatóságok ekkor meg kívánván nyerni maguknak a fehéroroszokat, 1919 augusztusában engedélyezték a Fehérorosz Iskolatanács megalakulását, amely nyomban hozzálatott a fehérorosz általános és középiskolák megszervezéséhez. A tanács 1919 októberében memorandumban követelte a lengyel hatóságoktól két tanítóképző (Minszkben és Boriszovban) és egy pedagógiai Főiskola (Minszkben) felállítását, valamint a tankönyvkiadás támogatását. A lengyel hatóságok politikai okokból csak Minszk körzetében engedélyezték a fehérorosz iskolahálózat fejlesztését, Grodno, Vilna, Nowogródek körzetében viszont korlátozták a fehérorosz nyelvű iskolák működését. 1919 decemberében a vilnai körzetben már csak 12 fehérorosz általános iskola maradt, míg a minszkiben 150 működött.

A függetlenségpárti fehérorosz körök 1919-ben megkísérelték reaktiválni a Fehérorosz Népköztársaság Tanácsát, azonban ennek küldöttgyűlését a lengyel hatóságok feloszlatták, tisztségviselőit letartóztatták vagy emigrációba kényszerítették. Engedélyezték viszont a Fehérorosz Legfelső Tanács megalakulását, amely a függetlenségi politikáról lemondva elsősorban oktatási és kulturális kérdésekkel foglalkozott. Ezzel a tanáccsal tárgyalt a lengyel kormányzat 1920 márciusában Minszkben. A lengyel fél minimális szinten teljesítette a fehéroroszok oktatási igényeit. A folyósított állami támogatást a Fehérorosz Iskolatanács a vilnai fehérorosz gimnázium, a Minszk körzetében működő általános iskolák fenntartására és tankönyvkiadásra fordította. Az általános iskolák száma Minszk körzetében a lengyel csapatok kivonásakor 234 volt. A többi fehérorosz területen, ahol a lengyel hatóságok korlátozták a fehérorosz iskolák felállítását, számos illegális fehérorosz iskola jött létre.

Az iskolaügyet háttérbe szorította a szovjet offenzíva, majd a béketárgyalások, amelyeknek eredményeképpen a rigai béke (1921. március 18.) felosztotta a litván–fehérorosz területet. Lengyelországban ezzel azok az erők kerültek túlsúlyba, amelyek a keleti területek beolvasztásának a programjával léptek fel. Vilna körzete ekkor rövid időre Litvániához került, Minszk vidékét pedig a szovjetek szállták meg. Ezzel a fehérorosz iskolák túlnyomó többsége kikerült a lengyel fennhatóság alól. A rigai békében Lengyelországnak juttatott fehérorosz területeken az 1920/21. tanévben már csak 4 fehérorosz iskola működött, köztük a grodnoi hétosztályos algimnázium.

Viszont az 1920/21. tanév elején megkezdte működését a vilnai fehérorosz gimnázium és több tíz általános iskola a vilnai körzetben, amely ekkor Litvániához tartozott. 1920 októberében Lucjan Żeligowski tábornok „fellázadt” csapatai elfoglalták Vilna körzetét, amelyen Közép-Litvánia néven egy miniállamot hoztak létre. A fehérorosz oktatásügy kezdetben itt kedvező helyzetbe került, a vilnai gimnázium mellett 1920 végén magániskolaként létrejött egy fehérorosz tanítóképző is. 1920 végén 140 fehérorosz általános iskola működött, köztük 7 magában Vilnában. 1921 januárjában azonban itt is a beolvasztási politika hívei kerültek hatalomra, a tanítóképzőt bezáratták, a gimnáziumtól megvonták az állami támogatást. 1921 tavaszán 15 község 94 fehérorosz általános iskolával Lengyelországhoz került, ahol ezeket az iskolákat különböző ürügyekkel egytől egyig felszámolták. A miniállam maradék területe 1922 márciusában került lengyel fennhatóság alá.

Erdélyi magyar könyvtárak a két világháború között

*Róth András Lajos: Erdélyi magyar könyvtárak a két világháború között.
= Korunk, 3. folyam, 13. évfolyam, 2002. 4. sz. 9–17. p.*

A trianoni döntés után a történeti Magyarország 1348 tudományos és közművelődési könyvtárából mindössze 605 intézmény maradt a megcsonkított ország területén, közülük 273 Csehszlovákiához, 326 Romániához, 77 Jugoszláviához, 38 Ausztriához és 29 Olaszországhoz került. Az utódállamokban nemcsak a kisebbségbe került magyar nyelv jutott kritikus helyzetbe, hanem egyházi és kulturális intézményei is, így a régi, 16–17. században alapított egyházi-kollégiumi könyvtárak is szabad prédát jelentettek a többségi hatalom számára. A jelentősebbek közül ennek esett áldozatul a besztercebányai Evangélikus Algimnázium, az eperjesi Evangélikus Kollégium, a máramarosszigeti Református Líceum, a szászvárosi Református Kollégium Könyvtára, a brassói Evangélikus Főgimnázium Könyvtára, a nagyszebeni Evangélikus Főgimnázium Könyvtára, a nagykovácsi Református Főgimnázium Könyvtára, a nagyenyedi Bethlen-Kollégium Könyvtára, a zilahi Református Kollégium Könyvtára, a kolozsvári Református Kollégium Könyvtára, a medgyesi Evangélikus Főgimnázium Könyvtára, a székelyudvarhelyi Református Kollégium Könyvtára.

A két világháború között, 1929-ben végezték el az erdélyi magyar könyvtárak számbavételét, noha akkoriban már a magyar társadalomnak nemigen adatott meg az állami intézetek könyvtáraiba való betekintés lehetősége. Mindenesetre a felmérés szerint 355 olyan magyar könyvtár működött Erdélyben, amelyek méretükben és tevékenységükben túllépték a népkönyvtári jelleget. Az adatokat közreadó Sulyok István megállapította, hogy a magyar könyvek hiányát elsősorban az állami intézményeknél lehet regisztrálni: 1929-ben több mint 83 ezer kötettel kevesebb magyar könyvet találtak ezekben az intézményekben, mint amennyit 1919-ben birtokoltak. Ezzel szemben a román könyvek jelentős mértékben gyarapodtak, ami egyfelől a magyar felekezeti iskolák számára előírt könyvbeszerzési arányok miatt, másfelől a román intézményekhez átirányított magyar egyesületi könyvtári anyag beáramlása miatt következett be, mert a könyvadományok révén felszabadult pénzeszközöket román könyvek beszerzésére lehetett fordítani.

A számadatok mellett figyelemre méltó következtetéseket lehet levonni Sulyok István megjegyzéseiből. Néhány jellemző példa: „a könyvtárat eladták”, teljesen megsemmisült”, „román intézet használja”, „a magyar könyvek használata háttérbe szorult”, „sorsa ismeretlen”. Ez utóbbi bejegyzés 38 esetben fordult elő, közülük a legsúlyosabb eset a kolozsvári egyetem könyvtáráé. A második bécsi döntés után a Közgűjtemények Országos Felügyelősége létrehozta erdélyi osztályát, amelynek az észak-erdélyi könyvtári hiányok felderítése és ennek nyomán a rendszer helyreállítása lett. A legsúlyosabb károsodás az új trianoni román–magyar határ körzetében következett be, ám ezen túl kivívó esetnek minősíthető a marosvásárhelyi kultúrpalotában működő könyvtár sorsa a román uralom alatt, amikor magyar könyv nem kerülhetett a Székelyföld legnagyobb magyar nyelvű állományába. A hiányok felderítése után kezdődhetett el az erdélyi magyar könyvtárak megsegítése, amelyből mind a könyvkiadók, könyvkereskedők (Szent István Társulat, Magyar Szemle Társaság, Franklin, Kner, Révai stb.), a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Országgyűlés Képviselőháza, a minisztériumok, egyetemek, egyéb intézmények és magánszemélyek egyaránt derekasan kivették a részüket. A segítségnyújtás fő törekvése az volt, hogy az 1918 és 1940 között Magyarországon megjelent és

még raktáron lévő könyvekből minden számottevő szerepű könyvtár kapjon példányt. Az akció révén 164 428 magyar nyelvű könyv került 111 könyvtárba. Külön kört alkotott az egyházi könyvtárak mezejére: ebbe a 71 könyvtárba könyvtáranként átlagosan 256 könyv jutott. Az anyaországi segítség azonban nem korlátozódott a könyvek Észak-Erdélybe való eljuttatására: ottani szakemberek – elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai – hathatós segítséget nyújtottak a könyvek leltározása, katalogizálása, szakszerű elhelyezése, sőt esetenként használatba adása során.

Cholnoky Győző

Etnikai tudat, identitás és nemzetiség Délkelet-Európában

*Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa. = Südosteuropa Studie 64.
München, 2000. 217 p.*

A münsteri egyetemen Délkelet-Európa kutatásokról 1998. november 27-én elhangzott előadások szövegét tartalmazza a kötet. Az előadások gondolatmenetét jól kifejezi a kötet címe. A szövegek szinte a térség valamennyi államának kisebbségi problémáival foglalkoznak. Ezek közül itt kiemelten ismertetjük Erdély, Kárpátalja, Moldávia, Románia és Magyarország helyzetét.

Georg és Renate Weber: *Etnikai azonosságtudat és deportálások a Szovjetunióba – az erdélyi szászok példája*. A szerzők megfigyelése szerint minden alkalommal, amikor az idegenség etnicitással töltődik fel, a feszültség felsőfokú riadókészültséget hoz létre. Így 1944–1945-ben elegendő volt az erdélyi szászok név-azonosítása ahhoz, hogy a Szovjetunióba deportálják őket mint Romániában élő németek egy csoportját. A deportálások felderítését még a Ceaușescu-diktatúra idején kezdték meg a szerzők, amikor az még „tabu”-téma volt. Bővebben csak 1989/90 után lehetett a megbízhatóbb adatokhoz hozzájutni. Ezek szerint 1945-ben kényszmunkára vitték a munkaképes szász férfiakat és nőket. A deportálások ügyébe még Churchill sem volt hajlandó beavatkozni. Az amerikaiak azonban 1945. január 13-án a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban, Bukarestben tiltakoztak, majd később Moszkvában. Számításaik szerint 30 336 erdélyi szászt hurcoltak el a Szovjetunióba.

Meinolf Arens és Daniel Bein: *Etnicitás és identitás Kárpátalján*. Szerzők egy etnografiai- és politikailag emancipálódó régióknak tekintik Kárpátalját, noha bizonyosan nem tartozik a közismert európai térségek sorába. Még szakmai körökben is – az ukránok és magyarok kivételével – e terület problémái csak kevesek számára ismertek. Az 1989-es népszámlálás szerint lakóinak száma 1 245 618. A történelmi Magyarország 7 északi vármegyéje a Felvidékhez tartozott: Szepes, Sáros (ma Szlovákia), Zemplén (megosztva magyar–szlovák), Ung (megosztva szlovák–ukrán), Bereg (megosztva magyar–ukrán), Ugocsa (megosztva román–ukrán) és Máramaros (megosztva román–ukrán). 1944-ben csaknem a teljes zsidó lakosságot deportálták, majd a szovjet csapatok foglalták el a területet, és 1945-ben Csehszlovákiától a Szovjetunióhoz csatolták.

A helyi népesség nemzeti-etnikai besorolása az éppen uralkodó nemzeti elvet követi, úm.:

1. Ukrán nemzeti változat: A XX. század elején a keleti szlávokat az ukrán nemzethez sorolták. Az ukrán állam részéről ez a ma is elfogadott verzió.
2. Orosz nemzeti (kisorosz) változat: A XIX. században elkezdett irányzat, ami különösen a két háború között lelt sok követőre. A lakosságnak több mint egynegyede az egyesített egyházon belül az ortodox egyházhoz tartozik.
3. A ruszin változat: A ruszinok önálló etnicitással fejlődtek a XIX. században. Közösségük széles körű autonómiát, szinte állami függetlenséget élvezett, és a kelet-szláv népességet Kárpátalja egyedüli nemzetének tekintették.

Meinolf Arens: *A moldáviai katolikus kisebbség XIII. és XX. század közötti történelme*. A teljes Duna-, Kárpát-, Fekete-tenger-térség, amelyhez a XIV. században a Moldáv Hercegséget földrajzilag sorolni lehetett, még a mai napig is politikai, etnikai, felekezeti problémákkal és számos más feszültséggel terhelt.

Románia 1858–1861 között alakult meg a Moldovai és Havasalföldi Hercegségekből. Ezeket a területeket homogén román népesség lakta. Csak az első világháború után csatlakoztak jelentős számú nem román nemzetiségű területet Romániához. Szerző ebben az összefüggésben foglalkozik a Nyugat- és Közép-Európában alig ismert moldvai katolikusok történelmével és jelenlegi helyzetükkel. Romániában ma 1,15 millió katolikus él, 4 püspökségbe és 2 érsekségbe sorolva. Legnagyobb részük Erdélyben és a Bánátban, mely területek 1918-ig Ausztria–Magyarország részét képezték. Ők 90%-ban magyarok. Kisebb csoportokban élnek még itt szlovák, bánáti, sváb, cseh, bolgár, horvát katolikusok. Nagyjából 250–300 ezer katolikus él még Moldávia nyugati felén. Őket a tudomány a XIX. század óta gyakran a régi magyar csángó néven nevezi. Kb. 80–100 ezer moldáviai katolikus beszél közülük magyarul. További 200 ezer moldvai katolikus évszázadok óta folyamatos asszimilációs nyomást szenved el, amit államilag és egyháziilag támogatnak, és őket román anyanyelvű, de tájszólással beszélő románokként tartják számon. A szerző történelmi vonulat mentén mélyrehatóan elemzi a katolikus népesség helyzetét a XIII. és XX. század közti időszakban. Az utolsó migrációs fejlemény: moldáviai csángók és bukovinai székelyek költöztek az 1940-ben megkötött Hitler–Sztálin-paktum nyomán Szeged körzetébe. Szerző végkövetkeztetése: Feltételezhető, hogy a még magyarul beszélő Moldáviában élő katolikusok a folyamatos állami és egyházi (ortodox) presszió következtében előbb-utóbb beolvadnak a román nemzetiségű többségbe.

Lothar Maier: *Románok Magyarországon 1878–1914 között. Egy nemzeti kisebbség politikai szereplése*. Románia 1878-ban vált teljesen függetlenné az Oszmán Birodalomtól. Területét, biztonságát nagyhatalmak garantálták. Kézenfekvő volt az a törekvés, hogy azok a románok, akik a Habsburg Monarchiához tartozó Erdélyben élnek, területileg is csatlakozzanak az újonnan megalakult Román Királysághoz. (Szerző nem veszi tudomásul, hogy Erdély 1867-től nem a Monarchia örökös tartománya, hanem a Magyar Korona fennhatósága alatt áll, szerves része a magyar államnak. – A szerk.) Bismarck közvetítésével azonban az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között katonai egyezmény jött létre, amit 1883. október 30-án írtak alá. (A szerződés 1888-ban Olaszországgal kibővülve Háromhatalmi szövetséggé alakult.) A paktum értelmében agresszió esetén kölcsönös segélynyújtást vállaltak a felek. Románia azt is vállalta, hogy területén nem tűri a szerződő partner elleni akciót. Ezt a klauzulát azonban nem hozták nyilvánosságra és a magyarországi magyarosítási politika ellen heves tiltakozási mozgalom indult. Magyarország azonban az 1868-as törvény figyelmen kívül hagyásával a törvényi és közigazgatási nyelvhasználatot kizárólag a magyar nyelvre korlátozta, továbbá különböző manipulációkkal megváltoztatta a választási körzeteket úgy, hogy a nem magyar lakosság parlamenti képviselője minimálisra zsugorodott. Az állami iskolák a magyarosítás eszközeivé váltak, a román magániskolák működését nehezítették. A románoknak alig volt esélyük arra, hogy Erdélyben a helyi közigazgatásban részt vegyenek.

Az erdélyi románok a Román Királyságban a politikában, sajtóban, oktatásban és kultúrában határozott képviselővel rendelkeztek. Befolyásolták a szűk újságolvasó, politikával foglalkozó réteget. A magyar nemzetiségi politika okozta, hogy az áttelepülés soha nem szűnt meg. A románok hangos tüntetésekkel reagáltak, de tudományos és kulturális segélyprogramokat is szerveztek. Mindezeket Bécs, de sokkal inkább Budapest bel-

ügyekbe való beavatkozásnak tekintette, amit egy nagyhatalom egy kicsiny szomszédtól nem tűrhetett el. A közös külügyminiszter a Romániában akkreditált követet utasította, hogy tiltakozások és/vagy szankcionálási fenyegetések közlésével állítsa le ezeket. A követ aggódva jelent meg a Monarchia parlamenti ülésein, ahol a magyar képviselők kérdéseire kellett válaszolnia. A német szövetséges befolyása a magyar kormányzatra nehézségbe ütközött, mert Ferenc József császár betű szerint tartotta magát a kiegyezés szövegéhez, és az autonómiát védte. Felvetődik a kérdés, hogyan tudtak a románok ilyen körülmények között harminc éven át a hármas szövetség tagja maradni? Az 1885-ben kitört balkáni válság, Bulgária egyesülése Kelet-Ruméliával veszélyeztette a balkáni államok erőegyensúlyát. Erősödött a pánszláv, ortodox orosz befolyás.

Romániában Károly király átalakította kormányát két konzervatív politikus bevonásával, és így a régen esedékes Hármas Szövetség szerződésének hosszabbítását készítette elő.

Magyarországon ezzel egy időben törvényt hoztak, hogy a magyarosítás az óvodákra is terjedjen ki. Az erdélyi románok küldöttségét, akik memorandumot kívántak Ferenc Józsefnek átadni, a császár nem fogadta. A memorandum első sorban a magyarok intoleranciáját panaszolta. A császár azt üzenté, hogy a memorandumot adják át a magyar kormánynak. A dokumentum aláíróit 1894-ben Kolozsváron bíróság elé állították, és a Román Nemzeti Párt központi bizottságának 14 tagját börtönbüntetéssel sújtották. A felháborodás európai méretűvé duzzadt. A császár és király 1895. október 1-jén megkegyelmezett a „memorandistáknak”.

A román külügyminiszter 1895. december elején egy kimerítő emlékiratot adott át a német hírszerzésnek, melyben az erdélyi nemzetiségi problémákat részletezte. Ez úgy hangzott, mint egy segélykiáltás, de részben figyelmeztetés is volt: nemzetiségi ellentétek gyengítik a Monarchiát a hármas szövetségben; a magyar elnyomás az erdélyi románokat az orosz ortodox propaganda befogadására ösztönözheti; a magyarosítási politika megkönnyíti Oroszország erőfeszítéseit, hogy Romániát egy másik szövetségi rendszerbe vonja. Ezek a megfontolások arra utaltak, hogy Románia szövetségi hűsége háborús konfliktus esetén kérdésessé válik. Ezzel egyidejűleg a külügyminiszteri emlékirat kitér arra, hogy a „dákoromán irredentizmus”, az a fantasztikus cél, hogy Erdélyt a Habsburg Monarchiából kiszakítva Romániához csatolják, csak a sovíniszta magyar sajtó koholmánya. Az értelmes román politika céljaiba ez nem illeszthető. Még Erdély autonómiája sem illik a napi politikába. Meg lennének elégedve, ha a magyar kormány három követelésüket teljesítené:

1. Részarányos képviselőlet biztosítása a magyar parlamentben
2. Be kell fejezni a román nyelvhasználat korlátozását az iskolákban, a törvény előtt és a közigazgatásban
3. Helyi önkormányzatokban magasabb román részvételt kell biztosítani.

A nemzetiség-konfliktus tetőpontján a román kormány lecsökkentette követeléseit arra a szintre, amelyen az osztrák–magyar kiegyezés megvalósult.

A századfordulóra megváltozott a helyzet. Létrejött az orosz–francia szövetség, ezzel Ausztria–Magyarország mint Romániát a balkáni konfliktusokban védelmező szövetséges, elvesztette jelentőségét. A Monarchia Bulgáriát kívánta szövetségi rendszerébe vonni. Ez egyezett a magyar érdekekkel – gondolván, Bulgária ellenpont lehet Romániával szemben. Ezt követte a boszniai okkupáció, aminek ellenében 1912. szeptember 30-án Oroszország támogatásával létrejött a Balkán szövetség. Ez a fejlemény viszont Romániát ismét a Monarchiához közelítette, ami nem tartott sokáig, mert a második Balkán-háborúban Románia a Monarchia által támogatott Bulgária ellen fordult.

Habár a román és osztrák–magyar érdekek a Dunától délre eső területek ügyében ismét ellentétbe kerültek, Ferenc Ferdinánd főherceg 1913 őszén ismét kezdeményezte a magyar kormánynál, hogy tárgyaljanak az erdélyi románokkal, és törekedjenek meg egyezésre. A Monarchia bukaresti követe igyekezett támogatni az ügyet. Brătianu, aki 1914 elején miniszterelnök lett, egészen a háború kitöréséig hajlamos volt kompromisszumra. Tudta, hogy a király a Hármas Szövetség elkötelezettje, és amíg ő él, nem lehet ettől eltávolodni. A király azonban 1914 októberében meghalt, és ettől kezdve a helyzet gyökeresen megváltozott.

A gyűjteményes kötet az itt referált írásokon kívül a következő témákkal foglalkozik még:

- Kisebbségi identitásmenták változásai (vlachok és bolgárok);
- Muszlimok Görögországban;
- Pomákok Bulgáriában;
- Csoport-szolidaritás és erőszak-legitimáció Albániában;
- Nemzetépítési koncepciók Horvátországban, Szerbiában és Boszniában;
- Nemzeti és társadalmi identitás a szlovén szociáldemokráciában az első világháború végéig;
- Identitáskérdések az antik Görögországban.

Kádár József

Struktúraváltás az átalakuló Délkelet-Európában

*Schönfeld, Roland – Schönfeld, Renate – Zangenfeind, Robert (red.):
Structural Changes in Transforming Southeastern Europe. = Südosteuropa Studie 67.
München, 2000. 143 p.*

A *Südosteuropa Gesellschaft* 1982 óta kiadványsorozatban rendszeresen tájékoztatja olvasóit Délkelet-Európa helyzetéről. A kiadványok általában konferenciákon elhangzott szerkesztett szövegeit közlik. A sorozat 67. tagja három témakörre osztva foglalkozik a térségben végbemenő átalakulással, és pedig:

- gazdasági átalakulás
- országtanulmányok
- nemzetközi integráció.

A kiadó előszavában felteszi a kérdést: Délkelet-Európa – örökre a periférián marad? Úgy véli, hogy a legtöbb délkelet-európai ország még sokáig a sor végén halad az európai civilizációhoz vezető úton. A kelet- és különösen a délkelet-európai átalakulás a legnagyobb kihívás Európa számára a második világháború óta.

Marie Lavigne *Sikerek és kudarok Kelet- és Délkelet-Európa gazdaságának átalakulásában: Összehasonlító módszer* előadásában elsősorban a központi tervgazdálkodásból a piacgazdaságba történt átmenet folyamatát vizsgálja. Ebben szerepe volt pénzügyi intézményeknek is, melyek éberan figyelték a stabilizáció – liberalizáció együttes hatását. Az országok átalakulásában még hosszú ideig megmaradnak a „feltörekvő” piac tünetei. A fejlett világ és különösen az Európai Unió közreműködése kritikusnak látszik olyan körülmények között, amikor az EU maga is belső átszervezés előtt áll.

Claudio Quintano *Néhány észrevétel a nemzeti termék, illetve jövedelem-számítás szerepéről* című tanulmányában kifejti: Kelet-Európában az utóbbi években végbemenő átalakulások visszahatnak a korábban bevett nemzeti termékszámítási módszerekre. Az anyagszámlálás rendszerének helyét a nemzeti elszámolás vette át. Ebből számtalan probléma származott, az anyag-elszámolás a munkavégzés elvén alapult, és így kizárólag az anyagi javakkal és szolgáltatásokkal összefüggő tevékenységet vette figyelembe. Hiányossága, hogy negligálta a tőke és pénzügyi folyamatok mozgását.

Az átalakulás Kelet-Európában a maga útján halad, de a statisztikai hivatalok által készített többsikű elszámolások rendszerét várhatóan csak a következő években vezetik be.

Svoboda Tosheva *Néhány észrevétel a bolgár gazdaság strukturális változásához a piacgazdaságba való átmenet* időszakában című előadása szerint a bolgár gazdaság utolsó 10 éves fejlődése azt mutatja, hogy a piacgazdaságba való átmenet szükséges alapjait lerakták, de a végcél még nem érték el. Belföldi törekvések, erőfeszítések mellett a külföldi hatásokat is figyelembe kell venni. A koszovói válság lefékezte a békés fejlődést, különösen a turizmusnak ártott sokat. Bulgáriának is vannak kisebbségei, ezért le kell szűrni a koszovói válságból adódó tanulságokat.

Andreas Wass von Czege *Privatizáció és átalakulás Magyarországon – A külföldi befektetések hatásai* című tanulmányában megállapítja: míg a magyar gazdaság rohamosan fejlődik, vonzza a külföldi befektetőket, és igyekszik bejutni az EU-ba, hiányzik az óvatosság, nem számolnak a hanyatlás lehetőségével. A magyar vállalatok a lemaradás kockázatával néznek szembe: a külföldi befektetők, különösen ahol aktívak, a multinacionális cégek jó teljesítményt mutatnak, gyorsan növelik termelésüket és exportjukat, addig a többi ágazat képviselői (még a tradicionálisan erősek is) lemaradnak vagy stagnálnak. Ez a táguló rés nyertesek és vesztesek között az átalakulás folyamatában valóságos veszély, mert a külföldi tőke mozgása a magyar gazdaságot nagyon érzékenyen érintheti. A veszély csökkenthető, ha vonzó kapcsolat jön létre a lemaradtak és a többiek között, például alvállalkozók bevonása révén. Az ipari és kereskedelmi minisztérium ezért 1998-ban alvállalkozói rendeletet alkotott a negatív jelenségek ellensúlyozására. Hosszú távon tartó gazdasági növekedés csak úgy biztosítható Magyarországon, ha az export mellett kialakul az erős belföldi piac.

Michael Kaser *Albánia politikai és gazdasági stabilitása a koszovói válság nyomán* című tanulmányában leszögezi: a koszovói válság mellett a piramis-játék botrányaitól a katasztrofális mértékű kivándorlástól a nemzetközi elszigetelődéssel bezárólag elképeshetően nehéz gazdasági helyzet alakult ki Albániában, amit csak radikális politikai és gazdasági váltás követhetett. Tervek készültek infrastrukturális beruházásokra. Három feltétel szükséges az átalakulás megvalósításához: a törvényi szabályozás alapjainak lerakása a bizalom helyreállítása érdekében; személy- és vagyónbiztonság megteremtése; konszenzus létrehozása a kormány gazdaságpolitikája és az ellenzék között. A csupán a tennivalók felsorolása is mutatja, mily nehéz feladatokkal kell szembenéznie az országnak 1999 közepén és azzal a veszéllyel, ami az ígért teljesítmények elmaradása esetén fenyeget.

Vera M. Budway *Regionális együttműködés Délkelet-Európában: Előjáték a nagyobb európai integrációhoz* című írásában kifejti: a nyugati demokráciák nem voltak felkészülve az 1989-ben és később bekövetkezett politikai változásokra. Több év elteltével tettek csak meg az első kezdeti előkészületeket a bizalom, biztonság és stabilitás megre-

remtésére. Ezt megerősítette az 1997-ben az EU által kiadott jelentés, ami Délkelet-Európa államai és az EU közötti gazdasági kapcsolatokkal foglalkozik. A dokumentum elsősorban a jugoszláv utódállamokra, Albániára, Bulgáriára, Romániára és Magyarországra koncentrál. A térségben többoldalú együttműködési formákat hoztak létre annak érdekében, hogy mielőbb gyors eredményt hozó tervek valósuljanak meg. Ebben pszichológiai tényezők is szerepet játszottak. Végül megállapítja, hogy sem a kezdeményezések, sem a szervezetek, melyek európai regionális és szubregionális alapon működnek, nem veszteségesek.

Fraser Cameron *Az Európai Unió délkelet-európai politikája* című előadásában kifejti: az EU nehéz feladatot vállal azzal, hogy részt vesz egy stabil és biztonságos Délkelet-Európa kialakulásában. A jelenlegi kétoldalú kapcsolatok és regionális megközelítések szigorúan feltételes alapon kiegészíthetők új kezdeményezésekkel. Ezek létrehozhatnak egy stabilitási megállapodást Délkelet-Európával. Hogy ilyen lesz-e a támogatásra kiválasztott eszköz, vagy sem, azt nem lehet tudni, de az biztos, hogy az EU-nak a jelenleginél sokkal intenzívebben kell részt vennie a régiók ügyeiben még hosszú éveken át, és fel kell kínálni az európai perspektívát a térség valamennyi országának.

Dietrich Schlegel *Stabilitási megállapodás Délkelet-Európa számára – német kezdeményezés a háború utáni Balkánon* című tanulmányában megállapítja: Bonn készítette azt a tervezetet, melyben hosszú távú stabilitási megállapodást kínálnak Délkelet-Európa számára. A szkepszt és néhány fenntartást félretéve az kétségtől megállapítható: ez az elképzelés egyike a legszívesebben fogadott és legfontosabb kezdeményezéseknek, különösen most, amikor sokan azt kérdezik: mi legyen a Balkánnal? A bonni dokumentum azt a célt szolgálja, hogy az érintett országok mielőbb szorosabb kapcsolatba lépjenek különböző bizottságokkal, és problémáik szakértői körökben mielőbb megvitatathatók legyenek. Természetesen a stabilitási megállapodást egyeztetni kell az érintett országok politikusaival és a tömegtájékoztató szakemberekkel. A program megvalósítása során két igen fontos kérdésre kell választ kapni:

- a) Az ország szuverenitásának kérdése és külső beavatkozás lehetősége abban az esetben, ha sérülnek a kisebbségi jogok;
- b) A jelenlegi határok sérthetlenségének elve és az önrendelkezés joga, illetve a két-tő viszonya.

A stabilitási megállapodás feltételezi a határon átnyúló kapcsolatokat, két- és többoldalú egyezményeket, a regionális együttműködést, általában a gazdasági prosperitást, a civil szervezetek működését, a lefegyverzést és több más, a kiegyensúlyozott állami működést jelző intézményt és annak megvalósíthatóságát. Mindezek hathatós ellenszerei lehetnek határ-, területi és kisebbségi kérdésekben felmerülő ellentéteknek, melyekből e térség országainak bőven kijutott a történelem során, és szenvednek tőlük ma is. A leírt stabilitási megállapodás hozzásegítheti Délkelet-Európát, hogy periferikus helyzetéből kikerüljön.

Kádár József

Erőfeszítések a nemzetközi békebiztonságért

Reiter, Erich (szerk.): Maßnahmen zur internationalen Friedenssicherung. = Forschungen zur Sicherheitspolitik. Styria Verl. 1998. 311 p.

A népek önrendelkezési jogának tartalma, annak lényeges szempontjai nincsenek még tisztázva, és erre nézve a nemzetközi jogban sincs útmutatás. Szakértők egybehangzó véleménye szerint – így az egyik szerző, *Hanspeter Neuhold* is utal erre: bár az európai értékrendben konszenzus alakult ki az emberi jogok és ezek védelme tekintetében, a kisebbségi jogokra vonatkozóan nincs egységes állásfoglalás. „Hatékony kisebbségvédelem az összeurópai értékrendben nem található, noha annak fontosságát – az európai békerend biztonsága szempontjából – minden mérvadó nemzetközi jogi dokumentum hangsúlyozza.”

Ugyanaz a helyzet a beavatkozási jog, illetve a beavatkozási kötelezettség kategóriájával, ahogy *Hans-Joachim Heintze* előadásában rámutat. Jogi megfontolások ebben a kérdésben nem játszanak nagy szerepet, mert az ENSZ Biztonsági Tanácsa erre vonatkozó döntését már meghozta. Mivel nemzetközi szervezet ez ideig a kollektív biztonságot illetően nem tudott olyan fórummá alakulni, amilyennek azt az alapítók elképzelték, ezért keretén belül az egyes tagországok politikai megfontolásai dominálnak. Itt ismét látható, hogy az államközösség mindeddig nem volt hajlandó magát olyan érdekközösségnek definiálni, amely a jogot céljainak középpontjába állítja.

Jakob Haselhuber előadásában az EBESZ által meghatározott beavatkozási jog (amely jog magába foglalja a beavatkozás kötelezettségét is) fogalmát kívánja tisztázni. Mindenesetre az EBESZ elérte, hogy eszközökből, szervezetekből és jogi eljárásokból szőtt sűrű háló készüljön, amit – talán eltúlozva – a tagállamok belügyeibe való permanens beavatkozásként lehetne meghatározni.

Az érdekközösség kérdése átvezet a demokratizálódás és megbékélés problémakörébe. Kézenfekvő, hogy a stabil demokráciák a békés európai fejlődés bázisait alkotják, még akkor is, ha erre nincs garancia. Jack Snyder és Edward D. Mansfield munkáinak elemzésével *Erwin A. Schmidl* arra a következtetésre jut, hogy az erősödő hadipotenciál kérdése a demokráciába igyekvő államokban leegyszerűsödik a következő megállapításra: a demokratizálódás magasabb fokába egy békés világ automatikusan ágyazódik be. Kétségtől igaz, hogy a demokráciák egymással ritkán háborúznak, de a nem demokratikus országokkal szemben éppen annyira készek háborút viselni, mint a nem demokratikus országok – így a tételt leegyszerűsítőnek kell tekinteni.

Gerhard Mangott előadásában azt fejtegeti, hogy a demokratizálódás folyamata instabilitással párosul, nem csak azért, mert az állam lényeges és fontos támaszai, mint pl. intézményrendszere megváltozik, hanem mert a demokratizálódás időszakában a kommunista utódállamokban is megerősödnek a gazdasági reformok tényezői. Noha egyes országok ebben az átalakulási folyamatban figyelemre méltó eredményeket értek el, a stabilitás előrejelzése a kommunista utódállamokban merész vállalkozásnak tűnik.

Erich Fröschl munkája a demokratikus stabilitás és a jólét összefüggésére utal. Szociális és gazdasági életkörülmények kirívó különbsége nemcsak belpolitikai konfliktusokhoz vezethet, hanem államközi konfliktusok gerjesztője is lehet, példa erre a migráció je-

lensége. Ebből az is látható, hogy a biztonságpolitika fogalma időszerű gazdasági és szociális kérdéseket is felvet.

Ernst-Otto Czempiel is arra az álláspontra helyezkedik, amely a beavatkozás fogalmának oly értelmű bővítését szorgalmazza, hogy a demokratizálódás érdekében végzett beavatkozás (ti. a belügyekbe) a külpolitikai célok legmagasabb szintjén menjen végbe.

Gustav E. Gustenau egy széles körben elterjedt vágyálommal szemben úgy véli, hogy egyes kelet- és délkelet-európai államok tartós demokratizálódása még korántsem látszik biztosnak. Ennek következtében az osztrák haderőnek nagy teljesítményekre képes szövetségi hadsereget kell fenntartani.

Fritz Plasser és *Peter A. Ulram* hozzászólása felveti az egykori keleti blokk országai-
ban végbemenő demokratizálódás tartósságának kérdését, és utal arra, hogy a kommunista utódállamokban egyrészt a demokratikus magatartásformák, másrészt a többségi intézményrendszerek – természetesen országonként változó mértékben – rohamosan terjednek ugyan, de még nem érik el a „nyugati demokráciák” szintjét. *Nina Dobrkovic* véleménye szerint ezért lenne szükséges, hogy az emberek Jugoszláviában mielőbb megtalálják nemzeti azonosságtudatukat mind állami, mind kulturális téren.

Zoran Lutovac a Koszovó-probléma megoldását abban látja, ha kompromisszum jönne létre, melyben egyrészt a koszovói albánok önrendelkezési jogot kapnának, másrészt a határok nem változnának, így csorbítatlanul érvényesülnének a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság érdekei. *Viktor Rykin* ezzel összefüggésben úgy látja, hogy a federalizmus mint államszervezési-modell a demokratikus stabilitás alapja lehet a kommunista utódállamokban, mert a föderatív struktúrák rendezni képesek a nemzetiségek problémáját is.

Peter Leuprecht bírálja az EU-t; véleménye szerint egy szükséges európai eszménykép és világos politikai koncepció hiánya miatt Európát veszteség éri, mert nincs elképzelése, értékrendje és etikája. Sem az EU, sem a NATO bővítése nem tűz ki egységes célokat. Nem szabad csodálkozni azon, ha ezért Oroszország érdekszférája újra öntudatra ébred. *Martin Malek* félreérthetetlenül utal erre, és úgy véli: Oroszország belátható időn belül nem lesz hajlandó a számára geopolitikailag fontos területek ellenőrzéséről lemondani és befolyási övezetének csökkenését szó nélkül tudomásul venni.

Herbert Grubmayr, az Alba Akció albániai misszióvezetője hiányolja a tényleges megelőző intézkedéseket az európai biztonsági struktúrák körében. Még akkor is fenntartja véleményét, ha az „albániai operáció”-t némely helyen mint a jövő konfliktus-megoldásának példáját említik. Igaz, belpolitikai stabilizációval megfelelő kormányt alakítottak, ám nem tudtak létrehozni egy, a konfliktusok keletkezését gátló szervezetet. Így egy sor negatív jelenséggel lehet számolni: az emberi súrlódásokból származó veszteségekkel, kompetencia-konfliktusokkal, pazarlással és elkerülhető emberi és dologi veszteségekkel.

A helyzet valójában úgy fest, hogy Európának nincsenek általánosan elfogadott célkitűzései. Az európai integráció, ami a határokat folyamatosan lebontja, ellentétben áll a volt szocialista országok fejlődési folyamatával, melyek a kommunizmus szétesése után saját nemzeti önrendelkezésüket újítják meg (pl. a balti államok vagy Ukrajna). Két ellentétes fejlődési vonal figyelhető meg ma Európában: az integráció irányzata régiók és federalizmus kialakításának céljával, másfelől a nemzeti államok létrehozásával, amit most Európa „új” államaiban figyelhetünk meg.

Heinrich Schneider képviseli azt a követelményt, amely szerint egy politikailag egyesített Európa többnemzetű közösség legyen, „tehát inkább nemzetiségi állam, mint nemzet-állam, bármilyen kisebbségvédelemmel ellátva.” Mégis az a helyzet, hogy az agyondicsért európai értékközösség határait a nemzeti kérdés, illetve az önrendelkezés kérdésének vo-

nalán találja meg, ahol – mint az ENSZ a beavatkozási jog tekintetében – az egyes tagállamok politikai kritériumai és érdekeltségei mérvadók és nem egy ezek fölébe rendelt érték-konszenzus. Létezik még egy probléma, amelyen valójában az európai identitás nyugszik, amelyet az integritás alapjának tekintenek, és ezzel kapcsolatban mutatkozik egy megválaszolatlan, üres térben lebegő kínos kérdés: Oroszország és Törökország esete. Azoknak, akik Törökország EU-csatlakozását helyeslik, meg kell tudni magyarázni, miért nem tartozhat Oroszország Európához, habár földrajzilag ott helyezkedik el, így belátható, hogy integrációja mind az EU, mind a NATO széthullását jelentheti. Ha ez az Európa egy gazdasági közösségnél több kívánna lenni, ezt a kérdést végig kellene gondolni.

„Ahol politikai előnyök konszenzusát a politika szintjére emelik, ott nincs morális, tartalmi megegyezés és egyetértés, amelyektől a kisebbség számára a többségi akarat elvárható lenne.” Így fogalmaz *Heimo Hofmeister* filozófus előadásában, amit a legitimáció, legalitás és moralitás tárgyában tartott. Ez azt a problémakört fejtegeti, amit *Jean-Marie Guhenno* „A demokrácia vége” gyanánt prognosztizált nemcsak Európára, hanem általánosságban is. A gazdaság világméretű összefonódása és egymástól távoli régiók összeköttetése az elektronikus média segítségével olyan fejlődéshez vezet, amely az eddig fennálló területelvű politikai rendet felbomlasztja. „Ha a szolidaritást többé földrajzi határok nem korlátozzák, ha városállamok, nemzetek nem léteznek többé, beszélhetünk akkor még politikáról?” Guhenno kérdése és ennek kifejtése túlnó a kiadvány keretein és annak tematikáján, mindamelllett ezek a megoldatlan problémák Európa előtt állnak, és okot adnak arra, hogy ezzel a sötét prognózissal foglalkozunk és vitatkozzunk.

Kádár József

Korunk népi nacionalizmusának politikája

*Wilson, Robin: The politics of contemporary ethno-nationalist conflicts.
= Nation and Nationalism, 7. vol. 2001. 3. no. 365–384. p.*

Az 1990-es évek népi-nemzeti alapú balkáni konfliktusai az „ősi gyűlöletet” hozták felszínre. Újragondolva a nemzeti szuverenitás fogalmát a jogtudományban a kisebbségi jogok növekvő igényét és az identitás lényegét háttérbe szorító fogalmak előtérítését, arra lehet következtetni, hogy újabban olyan politikai nézetek kapnak nyilvánosságot, melyek inkább megengedik az ilyen konfliktusokat.

Hogyan lehet körvonalazni az egyre inkább feltörő népi nacionalizmus stratégiáját? Három összefonódó, egymást támogató alkotóelemre lehet összpontosítani a válasz megfogalmazásához. Ezek: újra kell fogalmazni a szuverenitás meghatározását; el kell hagyni a „győztes mindent visz” gyakorlatát; a kisebbségi jogok (nem „csoport” jogok) háttérbe szorítását; és meg kell adni az identitás szabad választásának esélyét.

E három alkotóelem elnyomása, megvonása képezi a népi nacionalizmus stratégiáját. Konkrét esetekben a jogok, illetve ezek kombinációja biztosíthatja a kisebbség szabadságát, és lehet ellentétje a népi nacionalizmus terjedésének. Az utolsó évtizedben ezek a megfontolások jó néhány értelmiségi előterjesztésben fogalmazódtak meg. Az erő újrafelosztása, az újfajta gondoskodás az egyenlő állampolgári jogokról és az új demokratikus rendelkezések bevezetése együttesen mutatják a kiutat azokból az ellentétekből, melyek a huszadik századot a „szuverenitás” és az „önrendelkezés” közé helyezték. Ám az is világos, hogy az aktuális politika általában messze áll a haladó gondolatok elfogadásától.

Az Egyesült Nemzeteknek számos olyan tagja van, melyek a nemzeti szuverenitás problémái miatt képtelenek alkalmazni a Hobbes-i* szuverenitást, ami tragikusan hiányzott Ruandában, Koszovóban és Kelet-Timorban, amikor pedig erre szükség lett volna. Sőt, a nemzetközi közösség a népi-nacionalizmus konfliktusaira politikai megoldást keresve a létező erők egyensúlyát képviselő reálpolitika irányába tapogatózott. Ez az irányzat befagyasztja a megoldást kereső kapcsolatokat – a daytoni egyezmény szélsőséges példa erre – pedig elengedhetetlen, hogy a kapcsolatok szabadon jöjjenek létre, így az ilyen megállapodások (pl. a belfästi egyezmény) hatékonyak lesznek. Az ügyek megbízható, hathatós rendezése és az adott helyzetnek leginkább megfelelő politika adhat csak választ az új népi-nacionalista kihívásokra, melyek átfogó és mélyreható beavatkozást igényelnek.

A századvégi pesszimizmus némileg érthető. Ebben az új században azonban már van remény arra, hogy jobbak lesznek a kilátások, és a népi nacionalizmus problémáját kezelni lehet. Egy új „világrendet” várva némely értelmiségi csoport a nemzetközi közösségben új paradigmákat kezd kialakítani, úgymint: kormányközi szervezetek, nem kormányzati szervezetek, politikai tanácsadók egyesülete és tudósok társasága. Ezt legjobban úgy lehet érzékeltetni, mint egymást átfedő, egymással kölcsönös viszonyban álló csomópontok hálózatát, ami kikényszeríti a jelenlegi emberi jogok szerződéseinek betartását, a nemzetközi törvénykezést (ideértve az alkalmi- és a nemzetközi büntetőbíró-ságot) és végül a kollektív katonai fellépés lehetőségét emberieségi célok érdekében. Ez az, amit ki kell kényszeríteni, azaz egy olyan társadalmi szerkezetet, ami leginkább az európai viszonyokra illik, és sehol máshol a világon nem alkalmazható. Ezt a tervezetet 1999-ben kozmopolita kormányzati irányzatnak nevezték el.

A globalizáció meghatározására léteznek olyan nézetek, melyek szerint általa az „erkölcsi kényszer” lendül mozgásba – magába foglalva azt a nyilvánvaló igazságot, hogy az egész emberiségnek szembe kell nézni egyénileg megoldhatatlan problémákkal. Lesz-e vajon olyan politikai irányzat, amelyik elfogadja ezt a nézetet, és eszerint cselekszik – ma még nem lehet tudni; de az már más kérdés, mert az emberiség még nagyon távol áll attól, hogy transznacionális civil társadalomban éljen, és még a kormányközi koordináció veszélyei is meglehetősen nyilvánvalók.

Még ha ezek a veszélyek nem is léteznének, a jugoszláv háború nagy tanulsága érvényben marad, mert a hidegháború végét követő időszakban nincs kollektív biztonság, nincs nemzetközi akarat arra, hogy a gyenge védelmet kapjon az erőssel szemben, és ha egy kormány meg akarja védelmezni saját népének szabadságát, biztonságát, akkor nem érvekre és nem jó szövetségekre van szüksége, hanem erős hadseregre.

Kádár József

* Thomas Hobbes angol filozófus (1588–1679) doktrínája: tökéletes behódolás az uralkodónak azért, hogy az egyéni érdekből fakadó ellenőrizetlen versengés folytán anarchikus rendzavarások ne következzenek be. (K. J. megjegyzése)

Mit tesznek Svédországban a nemzetiségek önazonosságának fennmaradásáért?

*Erlandsson, Aleksandra: Rola książki i nowoczesnych środków przekazu informacji
we współczesnej Szwecji (z uwzględnieniem potrzeb mniejszości narodowych).
= Przegląd Biblioteczny, 69. rocz. 2001. 3. no. 209–219. p.*

1998-ban Svédország lakosságának egyhatoda, 971 383 személy nemzetiségnek vallotta magát. (Azóta számuk még növekedett is.) Ezek a személyek több mint 150 országból származnak, ezen belül majdnem 283 ezren a szomszédos országokból, kb. 323 ezren a többi európai országból, 231 ezren Ázsiából, 52 ezren Afrikából, 50 ezren Dél-, 24 ezren pedig Észak-Amerikából.

A legnépesebb nemzetiségi közösségek: majdnem 200 ezren vannak a finnek, 71 ezren a jugoszlávok, 50 ezren az irániak, 40 ezren a lengyelek, 37 ezren a németek és 31 ezren a törökök. Az ország őshonos nemzetisége a lapp (17 ezer fő).

A nemzetiségi jelenlét elterjedése a II. világháborút követő – a kétkezi dolgozók vonatkozásában – nagyfokú munkaerőhiányra vezethető vissza, persze, ezen belül is a (nehéz)iparban. A 60-as években emiatt rengeteg finn, jugoszláv és olasz nemzetiségű munkavállaló jelent meg az országban. Őket előbb-utóbb a családjuk is követte.

A hidegháború időszakában politikai és humanitárius menekültekkel bővült az idegenek száma.

Napjainkban a szakképzett külföldiek iránt van kereslet. (A cikk példa gyanánt lengyel orvosok és ápolónők svédországi munkára való toborzását említi.)

Mivel az „új haza” tartósan fáradozik a demokrácia, az egyenlő érvényesülési feltételek, a kulturális sokféleség, a kulturális hagyományok, a különböző kultúrák cserekapcsolatainak garantálásán és fejlesztésén, jó esélyeket kínál a nemzetiségiek önazonosságának fennmaradására is. Mert igaz ugyan, hogy az állam hathatósan támogatja a svéd nyelv és kultúra elsajátítását, ami a munkaerőként való érvényesülés előfeltétele, de ugyanígy segíti az anyanyelvek és nemzeti kultúrák megőrzését és ápolását, ami a nemzeti önazonosságok megőrzését szolgálja.

A kétkezi munkaerő beáramlása idején a svéd nyelvet – alapszinten – mindenekelőtt Svédországban oktatták. Napjainkban a svédországi munkára toborzott munkaerőt a svéd nyelv ismeretére saját hazájukban szervezett féléves tanfolyamokon képezik ki. A jelentkezők kiutazása csak e tanfolyamok sikeres abszolválása után történik meg.

A kisebbségek svédországi nyelvtanulása jelenleg túlnyomórészt a családgyesítési programok keretében valósul meg, s mint ilyen évről évre veszít tömegességéből. Ehelyett azok a nyelvtanfolyamok válnak jellemzővé, amelyeket – anyanyelvük és kultúrájuk megőrzése érdekében – a már Svédországban született második nemzedék tagjai számára rendeznek (a szükséges segédletek biztosítása mellett).

A svéd állam támogatja a nemzetiségek anyanyelvű irodalommal való ellátását. Erre 1997-ben több mint kétfélmilliárd koronára szolgált. Az is általános gyakorlattá vált, hogy a művek anyanyelvi kiadásával párhuzamosan svédre fordított változataik is megjelenjenek, amiben részint a megismerési kölcsönösség manifesztálódhat a nemzetiségi és a nem nemzetiségi fél között, részint pedig gazdasági hasznot is hoz a svéd nyelvre fordított változat a nemzetiségi szerzőknek.

Az önazonosság fennmaradásának igen hatékony segítői a korszerű telekommunikációs eszközök, amelyek között mindinkább az internet jár elöl, ami annak a következmé-

nye, hogy az információellátásban felszámolja az eddigi „szent lehetetlenségeket”, nevezetesen azt, hogy hagyományos sajtótermékkel a legjobb-leghatározottabb szándék ellenére sem lehet eljutni – sem területileg, sem nyelvileg – az országban élő valamennyi nemzetiség valamennyi tagjához. A Kiosk nevű svéd internetes oldal ezzel szemben 15 ezer újsághoz biztosít hozzáférést. A kínált újságok 213 nyelven jelennek meg.

Az anyanyelven történő olvasás feltételeinek biztosításán kívül (ez egyaránt jelenti az „olvasnivaló” előteremtését és sajátos olvasómozgalmak szervezését) a svéd rádió és televízió sem akar lemaradni a nemzetiségeknek szóló kulturális, nevelő és tájékoztató munkában. A televízió pl. esti hírműsorát minden nap 10 percnyi finn nyelvű adással kezdi, a svéd rádiónak pedig 9 nemzetiségi nyelven szóló sorozata van.

A modern világ hajlik arra, hogy „egyszerűsítse” a nemzetiségi összetételeket, de eközben egyre több olyan eszközt biztosít az államok, intézmények és egyének számára, hogy ezt az „egyszerűsítést” ne lehessen elvégezni.

Futala Tibor

Nacionalizmus és egy szövetségi állam vastörvénye?

*O'Leary, Brendan: An iron law of nationalism and federation? = Nation and Nationalism,
7. vol. 2001. 3. no. 273–296. p.*

Brendan O'Leary bevezetőjében a többkultúrájú és többnemzetiségű államok sajátosságaival foglalkozó részében néhány jellemző idézetet közöl Ernest Gellner munkáiból:

- „Manapság az emberek csak megosztott kultúrájú, belsőleg mozgékony és képlékeny egységekben tudnak élni. A valódi kulturális többség nem marad életképes a jelenlegi körülmények között.” (1983:55)
- „A kultúra egységének új parancsa a nacionalizmus lényege, mert először a világtörténelemben első ízben a felsőbbrendű kultúra vált általánossá és működőképpé a társadalmi közösségben. Az állam nem csak azért van, hogy egyeduralkodóan törvényesítse az erőszakot, hanem hitelesítenie is kell a közoktatás által képviselt értékeket. Így jön létre az állam és a kultúra házassága, és máris a nacionalizmus korában találjuk magunkat.” (1994:105–108)
- „A társadalmi átalakulás kezdetén újfajta államügyek keletkeztek: egymással gyakran összefonódó politikai egységek kulturális árnyalatokkal színeződve az új társadalmi rendben kényelmetlenné kezdtek válni. Az emberek választhattak: ha csökkenteni akarták ezt a kellemetlenséget, vagy megváltoztatták saját kultúrájukat, vagy helyet változtattak, vagy megváltoztatták kulturális identitásukat.”
- „Korunkban sok politikai rendszer, amelyben keveredik a kulturális többség a megmaradó kultúrák közti egyenlőtlenséggel, elítélnek, ezáltal megsérülnek a nemzeti alapelvek. Korábban az ilyen sérülések okozói büntetlenül maradtak.” (1997: 104)

Amennyiben a kritikai észrevételek helyesek, akkor a Dicey–O'Leary-elmélet hamisítatlanul mutatja, hogy a többségi demokratikus szövetségnek szüksége van egy olyan államalapító nemzetre (Staatsvolk), amely népesedési, választhatósági és kulturális értelemben többséget képvisel. Ez adja meg Ernest Gellner „a nacionalizmus ereje” elméletének súlyát. De az elmélet kiegészítésre szorul: a Staatsvolk teljes vagy részleges hiánya nem zárja ki a demokratikus szövetséget, de a demokratikus szövetség erős Staatsvolk nélkül csak együttműködő társakkal képes fennmaradni. Ez azt sugallja, hogy nagyobb optimizmussal elemezzük a kérdést, mint ahogy azt Gellner engedné, amikor a többnemzetiségű nemzetek politikai és alkotmányos működését vizsgáljuk.

Félreértések elkerülése végett kell talán hangsúlyozni, hogy szövetségek nem csak a Staatsvolk hiánya miatt destabilizálódhatnak, ugyanakkor több nemzetű szövetségek destabilizálódhatnak olyan okokból, melyeknek nincs közük az egyesülés gyakorlatához. Amit az elmélet és kiegészítései állítanak, azok szükséges feltételei a demokratikus egyeztetések szilárdságának. Más szükséges feltételei is lehetnek a szilárd szövetségnek, így az önkéntes kezdeményezés, a kedvező környezeti tényezők és megfelelő kapcsolat emberek és területek között.

Mindenesetre, ha ezek az érvek általában helyesnek bizonyulnak, a szövetség tervezői sok gyakorlati következtetést vonhatnak le belőle. Ha valaki az Egyesült Királyságot akarná szövetségi rendszerré formálni, nem kellene félnie, mert annak van Staatsvolkja,

az angol, azaz képesek lennének élni polgári többségi vagy kifejezetten többnemzetű demokratikus szövetségi rendszerben.

Nehéz dolguk van azoknak, akik az európai szövetségi rendszer kialakításával foglalkoznak. Az Európai Unió államszövetségét akarják szövetségi állammá alakítani. Ám az EU-nak nincs Staatsvolkja. A legnagyobb népi egység a német, az európai népesség egy-ötöde. Az arányok azonban változni fognak, ha a lengyelek, magyarok és Ernest Geller csehei csatlakoznak. A Dicey–O’Leary-elmélet szerint nem lesz elegendő német az EU-ban ahhoz, hogy a többségi szövetség feltételeinek megfeleljen. Ez még akkor is így van, ha az osztrákokat, hollandokat, svédeként tiszteletbeli németeknek lehet tekinteni.

Az elméletből fakadóan az tanácsolható, hogy ha az EU átalakításba fog, úgy egy teljesen érett európai szövetséget kell szerveznie klasszikus kétkamarás berendezéssel – ahogyan ez az Egyesült Államokban működik –, és így készülhet fel az EU, úgymond, demokratikus hiányainak pótlására. Valószínű, hogy ez csak utalás egy intézményes katasztrófa lehetőségére, ami elkerülhető egy erős szövetségi kormányzat létrehozásával. A szövetségi kormányzat szigorú mechanizmust jelent, ami biztosítja valamennyi nemzet arányos képviselését úgy, mint magában az EU-ban, mind végrehajtó intézményeiben, mind közhivatalaiban és az igazságszolgáltatásban. A szupranacionális szervezet ugyanakkor nemzeti autonómiát nyújt a kultúra, nyelv, vallás, oktatás terén, és végül nemzeti vétőjogot biztosít a nemzetközösség érdekeinek védelmére a többségi szavazatok presztíziójával szemben. Röviden: az EU jelenlegi egyesülési és államszövetségi rendszere, amit néhányan a szövetségi rendszer hívei közül gyengíteni vagy mérsékelni szeretnének, formális szövetségi rendszerre váltás felé törekedve, valójában biztosítani kívánja az EU többnemzetű szövetségi rendszerének kilátásait. Ezek nem euroskeptikus vagy eurofóbia érvek. Az EU meg- és feloldotta Franciaország és Németország között korábban létezett nemzeti és területi vitákat; munkálkodik a brit–ír ellentét elsimításán, valamint az olasz–osztrák határ- és kisebbségi kérdések rendezésén. Ez a lehetséges megoldás az ír nacionalisták, a tiroli németek és osztrákok és a spanyol és baszk franciák esetében is, a kapcsolatok létesítése és fenntartása határon túli nemzettársaikkal, határon átnyúló programok szervezésével és intézmények létesítésével. Ez bátoríthatja a többnemzetű tagállamokat arra, hogy határaikon belül regionális autonómiák felvirágzását ösztönözzék. Ez mind igaz, de az EU terápia erejét nem szabad túlbecsülni. Ám az Európát fenyegető veszélyek közül jelenleg a legnagyobb az, hogy a többségi szövetségi rendszer buzgó hívei gátolhatják az átalakulás folyamatát. Szerző végkövetkeztetése: ez az a konklúzió, amire Ernest Gellernek is el kellett volna jutnia.

Kádár József

Kisebbségi részarány a közszolgálatban

Wimmer, Norbert – Brezinka, Esther Happacher:

Der ethnische Proporz im öffentlichen Dienst – ein Instrument des Minderheitenschutzes im Wandel der Zeit.
= *Europ Ethnic*, 58. Jg. 2001. 3–4. H. 97–127. p.

A dél-tiroli autonómia keretében a „kisebbség részarány” fogalma bizonyos mechanizmust jelent, ami a német, olasz és ladín (rétoromán) nyelvcsoportok részére meghatározott jogokat biztosít, például létszámarányos részvételt a közszolgálatban, a szociális és kulturális szolgáltatások területén. Olyan eszköz ez a nyelvi kisebbségek védelmére,

amelyet már az 1946. évi párizsi szerződésben lefektettek. Ez kötelezi Olaszországot, hogy az egykori Bolzano tartományban és környékén élő „kétnyelvű” közösségeknek – a német anyanyelvűeknek – jogot és lehetőséget biztosítson közhivatalokban állás betöltésére. (Olaszország a ladinokat a tárgyalásokból kizárta.)

A párizsi szerződés hátterében az állt, hogy a közhivatalokban nagyrészt csak olasz nyelvű tisztviselők dolgoztak.

Az állam biztonságát érintő hivatalokban – a belügyminisztériumban, a titkosrendőrségnél, a honvédelmi minisztériumban és ezek ügynökségeiben – a nyelvi kisebbségek tagjait nem alkalmazzák. A kisebbséghez tartozást 10 évenként ismétlődő nyilatkozat adásával, a népszámlálás során kell kinyilvánítani. A kisebbségek közhivatali képviselőt folyamatosan ellenőrzik. A kisebbségvédelem eszközeinek ismeretében érzékelhető, hogy a kisebbség részarányos közhivatali foglalkoztatásában új dimenziók jelentek meg. Ehhez járult még az EU mint új tényező, ami megváltoztatta az erőviszonyokat.

Nem kétséges, arra az álláspontra is lehet helyezkedni, hogy a kisebbségi részarány érvényesítése a közszolgálati alkalmazások során hozzájárul Dél-Tirolban a kisebbségvédelem megvalósulásához. Ez nem „kifutó modell”, hanem természete és működése alapján a 30 éves határidő lejárta után is elmozdíthatatlan tartóoszlopa marad a dél-tiroli kisebbségvédelemnek.

Az alkotmányban rögzített nyelvi kisebbségvédelem elve Dél-Tirolban és az ezzel együtt lefektetett olasz alkotmányos rend egyidejűleg szolgálják a kiegyezést az egyes nyelvcsoportok között, és kiegyensúlyozott részesedést kínálnak mindhárom nyelvcsoportnak a dél-tiroli autonóm területen. Ezt a célt nem lehet egyszerűen két-(három)-nyelvűséggel megvalósítani, hanem a kisebbségi részarányoknak kell éppen alátámasztani a saját nyelv használatát, és ez vezet további alapvető kisebbségi jogok elnyeréséhez.

A kisebbségvédelem további eszköze a nyelvcsoporthoz tartozás kinyilvánítása. Ez csak önkéntes alapon történhet. Az oportum-nyilatkozatoknak elejét kell venni. Mindenesetre a nyelvi hovatartozás adatainak felhasználása során érvényesíteni kell az adatvédelem szabályait.

Kádár József

Az Árpád-kori nyitrai hercegség

Steinhübel, Ján: *Arpádovské Nitriansko – uhorské a slovanské.*
= *Historický časopis*, 49. roč. 2001. 4. no. 585–598. p.

Szerzőnk tanulmányát a következő vélekedésre alapozza: „Az Árpád-kori Magyarország (szlovákok által használt megnevezéssel: Uhorsko) magyar–szláv állam volt.” Ezt követően teszi fel az általa megvizsgálni szándékozott kérdéseket, nevezetesen hogy a kortársak megkülönböztették-e az Árpád-kori Nyitra-vidéket (nyitrai hercegséget) az ország többi részétől, illetve hogy milyen mértékig tartozott Magyarország, főként a Nyitra-vidék a szláv világba?

A vonatkozó (az 1074. évi eseményekkel és a mogyoródi csatával, az 1075. évi garamszentbenedeki donációval kapcsolatos) forráshelyekre hivatkozva szerzőnk mindenekelőtt (esetenként áttételesen) azt mutatja ki, hogy a nyitrai hercegség a Magyar Királyságon belül viszonylagos függetlenséget élvezett, a bihari hercegséghez és Erdélyhez hasonlóan. Ennek oka a királyi szék Árpád-házban szokásos öröklési rendje volt: a király halála esetén a bihari herceg (általában) nyitrai herceggé, a nyitrai herceg pedig magyar királlyá „avanzsált”.

Ezután a nyitrai hercegség (mint a többihez képest fejlettebb régió) kiterjedésére (9 megye), lakosságának számára (majdnem 200 ezer fő), katonai erejére (háromezer harcos) következtet a szerző. Ez idő tájt – szemléltetés végett érdemes megjegyezni – az ország egészében 72 vármegye létezett, a lakosság száma egymillió körül lehetett, a kiállítható katonáké pedig 15 ezer.

Ahol a korabeli forrásanyag szlávokról beszél, Steinhübel ezt a szlávtságot túlnyomórészt nyitraiaknak, a szlovákok őseinek minősíti, egy igen nagyfokú önállósággal rendelkező külön szláv nemzetségnek. Újabb nagyvonalú párhuzamot von a nyitraiak és a morvák helyzete között: „A nyitrai és a morva hercegek soha nem harcoltak a Nyitra-vidéknek Magyarországtól, Morvaországnak pedig Csehországtól való elszakadásáért, mivel a nyitrai hercegek Magyarország királyai, a morva hercegek pedig a cseh hercegi szék tulajdonosai szerettek volna lenni.”

A „külön törzsként” való szerepeltetés másodjára arra ad szerzőnknek lehetőséget, hogy mintegy „folyamatosnak” ábrázolja az Európa közép és keleti részét átfogó szláv világnak azt a sajátosságát, hogy bár a szlávok sok törzsré és nemzetre szakadtak szét, és több országot alapítottak, továbbra is egyetlen szláv nemzetnek minősítették őket. Így nyilatkozott az Árpád-korban élt európai krónikások többsége. Közéjük tartozott – a nyitraiakat ezen a külön néven is említve – Thietmar, Nestor, Gall Anonymus, brémai Ádám, Helmold, sőt még a magyar Anonymus is.

A tanulmány summázata: „A nyitraiak olyan mértékben voltak magyarok (hungarosok), amilyen mértékben földjük Magyarország (Uhorsko) része volt, illetve olyan mértékben mások, mint a többi magyarok, amilyen mértékben Nyitra-vidék különbözött Magyarországtól. Ugyanezt mondhatjuk el a morvák és Morvaország csehekhez és Csehországtól való viszonyáról is.”

Futala Tibor

Az 1618–1621. évi cseh felkelés és angliai visszhangja a pamfletirodalomban

Miller, Jaroslav: *Rex pacificus nebo fidei defensor? Jakub I. a tisk pamfletů o českém povstání v Anglii, 1618–1621.* = *Český časopis historický*, 99. roč. 2001. 760–787. p.

Csehországban 1618 és 1621 között több Habsburg-ellenes, egyben protestáns jellegű rendi felkelés tört ki, amelyek azután a fehérhegyi csatához vezettek el, és kiobbantották a harmincéves háborút is.

Angliában ez idő tájt I. Jakab uralkodott (1603–1625), aki félszívvel volt „fidei defensor” (a protestáns felkelést csak fenntartásokkal támogatta, minthogy a „koronás fők” általában is averziókkal viseltetnek bármilyen uralkodóellenes mozgalommal szemben), miközben pályázott a „rex pacificus” építetatra is, leginkább a katolikus Spanyolországhoz, angliai érdekektől eltekintő közeledése révén.

A csehországi események ennek ellenére Anglia-szerte, főként azonban a londoni City közönsége körében élénk érdeklődést keltettek, s keresletet generáltak a hírek piacán. Ezt elégítették ki azok a pamfletek, amelyeket referált szerzőnk angliai nagykönyvtárak történeti gyűjteményeiben fedezett fel és azonosított.

Ezeket a nyomdatermékeket – gondos elemzésük után – a következőkkel lehet jellemezni:

- A szóban forgó pamfletek többsége nem tünteti fel a szerzőt, a nyomdahelyet és a nyomdászt. Több közülük álnéven jelent meg. A titkolódzás oka, hogy a legfőbb „hivatalosság” ambivalens módon viszonyult a cseh felkeléshez, miközben a közvélemény egyértelműen a hit védelmezője szerepkörét szerette volna ráruházni.
- A pamfletekre vonatkozóan nem állja meg a helyét az a korábbi feltételezés, hogy túlnyomórészt külföldön, mindenekelőtt Hollandiában készültek volna. Valójában meghatározó többségüket londoni műhelyekben nyomtatták ki, amire a „hely, kiadási év és nyomda nélkül”-óvatosságuk is utal.
- Előállításukban a Stationer’s Company számos tagja vett részt, s bekapcsolódott terjesztésükbe is.

Futala Tibor

A novgorodi viasztáblák üzenete (A legrégibb szláv könyv és egy régvolt kisebbségi kultúra)

Zaliznák, A. A., Ánin, V. L.: *Novgorodskij kodeks pervoj četverti XI v. – drevnejšaa kniga Rusi* = *Voprosy jazykoznanija*, 2001, 5. no. 3–25. p.

1932 óta folynak ásatások Novgorod területén. A kizárólag régészeti érdekességűnek induló ásatások 1951-től kezdve váratlanul az orosz nyelvtudomány számára is felbecsülhetetlen értékű leleteket kezdtek felszínre hozni: a XI–XV. századi nyírfakéregre írt leveleket.

Nem túlzás, ha kijelentjük: a szláv nyelvtudományban a novgorodi nyírfakéreg-leletek bontották le „a szellemi Szovjetuniót”, az orosz birodalmi szemléletnek a nyelvi és etnikai kérdésekben is megmerevedett dogmáit. E nézetnek még az orosz birodalmi időkből való sarkköve az a tétel, hogy a keleti szlávok, a kijevi Rusz örökösei, mind egy töről fakadtak, és lényegében az egy és oszthatatlan orosz nép részét alkotják, legfeljebb csak etnográfiai-

lag színezik a hatalmas orosz nép által benépesített nagy kiterjedésű eurázsiai térséget. Azt, hogy a középkori kijevi Rusz nem volt sem tartós képződmény, sem pedig egy monolit államalakulat, nem illet feszegetni, amint azt sem, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemség – és a belőle kialakuló Orosz Birodalom, majd a Szovjetunió – nem annyira a kijevi Rusz, mint inkább az Aranyhorda politikai örököse. A kijevi Rusz az orosz politikában mindig csak hivatkozási alap volt arra, hogy az „eltévelyedett”, a „latin ármány” hatására a Nyugat felé orientálódó részfejedelemségeket, illetve az azokon a területeken konszolidálódó ukrán és fehérorosz etnikumot „újraegyesítse” Moszkvával. A XV. században III. Iván moszkvai nagyfejedelem veszi fel ezzel a politikai célzattal „az egész Rusz nagyfejedelme”¹ címet, és üzen hadat a Litván Nagyfejedelemségnek, hogy a litván (vagyis katolikus) uralom alatt „senyedő” keleti szláv (vagyis „orosz”) ortodox ukránokat és fehéroroszokat „felszabadítsa”. Ez a hivatkozás később is mindig a lengyel–litván államközösséggel szemben viselt háborúk idején, az ország XVIII. század végi felosztásakor, ez az indok 1939 szeptemberében is, amikor az ukrán és a fehérorosz „testvérmépek” megvédése ürügyén támadja hátba a Szovjetunió Lengyelországot. A kijevi Rusz térképén szükség esetén utólag is lehet igazítani, így lesz az orosz történeti térképeken Kárpátalja is magyar megszállás alatt nyögő ősi „orosz” földde, amelyet a gondos „gazda”, I. V. Sztálin nem is rest 1944-ben betereni birodalmába, s ezzel maximálisan teljesíti a III. Iván által meghirdetett politikai programot: az (ily tágon értelmezett) „orosz földek összegyűjtését”.

A politikai programot kísérő nyelvészeti koncepció röviden az, hogy a kijevi Rusz keleti szláv lakói egy egységes, úgynevezett orosz nyelvet beszéltek, amely később differenciálódott, s kialakult a nagyorosz, a kisorosz és a fehérorosz dialektus. Ennek megfelelően 1905 előtt a cári Oroszországban tilos volt ukrán vagy fehérorosz nyelvű könyvet kiadni, mivel hogy ilyen nyelvek nincsenek. Az 1905. évi első orosz forradalom ezt a tilalmat is elsőpörte, sőt a szovjet korszak első évtizedében bizonyos taktikai megfontolásokból – a határ túloldalán, Lengyelországban maradt ukránoknak és fehéroroszoknak szánt mézesmadzagul – Kelet-Fehéroroszországban és Kelet-Ukrajnában állami támogatással folyt a fehérorosz, illetve az ukrán nyelvű oktatás és művelődés fejlesztése, sőt a közigazgatás is áttért a köztársaságok névadó nemzeteinek a nyelvére. 1928-ban azonban már megindul a nemzeti értelmiség elleni tömeges támadás, a saját nyelvtől és kultúrától való elretentés politikája, amely az 1930-as évekbeli „nagy terror” idején a nemzeti érzelmű értelmiség fizikai megsemmisítésébe torkollik.² Teljesen visszatérni az 1905 előtti időkhöz már nem lehetett, így korlátozott használatra való névleges államnyelvként, mintegy dísznek, afféle nyelvi népviseletnek fennmaradt az ukrán és a fehérorosz „testvényelv”, azonban az élet minden területén az orosz került előtérbe.³ A három keleti szláv – most már – nyelv „közös bölcsője” tehát az uralkodó (a Szovjetunió belől sokáig egyeduralkodó) koncepció szerint a kijevi Ruszban ringott.

¹ Szokás „minden oroszok” nagyfejedelmének (később cárijának, pátriárkájának stb.) is fordítani ezt a titulust (amit a Rusz szó kétértelműsége meg is enged, mivel a szó a földrajzi egységet és az ott lakó népet egyaránt jelentette), eredetileg azonban a cím a földrajzi fogalomra vonatkozott.

² Vö. pl. A fehérorosz nemzeti mozgalom szétverése (Kandybov, Symon: Razgrom nacyânal'naga ruhu u Belarusi Minsk, 2000. Belarusk Gŭstarycny Aglâd. 160 p.): *Kisebbségkutatás* 10/1 (Budapest, 2001), 186–190.

³ Vö. Miért szorul ki a használatból a fehérorosz nyelv? (Plotnika, Branisla A.: Äussere Ursachen für die begrenzte Verwendung der weissrussischen Sprache. = Die Welt der Slaven, XLV. Bd. 2000. 49–58. p.): *Kisebbségkutatás* 10/1 (Budapest, 2001), 143–146.

E koncepciót már a XX. század elején érték bírálatok ukrán részről, amelyeket azonban az ukrán „nacionalizmusra”, „szeparatizmusra” való tekintettel a Szovjetunió belől elnyomtak, így képviselőik csak a nyugati emigráns ukrán értelmiség körében terjeszthették renegát nézeteiket.⁴

Az 1951 óta évről évre és egyre nagyobb számban előkerülő XI–XV. századi novgorodi nyírfakéregre írt levelek (számuk ma már 800 körül van)⁵ azonban orosz részről kezdték aláírni a „közös bölcső” hivatalos koncepcióját. Kiderült ugyanis, hogy az ezekből kirajzolódó ónovgorodi dialektus nemhogy az ukrán és a fehérorosz, de még a többi nagyorosz nyelvjáráshoz képest is olyan nagy számú sajátos régi vonással rendelkezett, hogy az egységes „óorosz” nyelv – vagyis az ősszláv és a ma ismert három keleti szláv nyelv között egy köztes keleti szláv alapnyelv – feltételezése tarthatatlanná vált. Ez az ónovgorodi nyelvjárás – kedvező körülmények esetén – külön nyelvvé fejlődhetett volna. A körülmények azonban nem voltak kedvezők: III. Iván 1478-ban végleg Moszkva alá gyűrte Novgorodot, felszámolta a város demokratikus intézményeit, a népgyűlésre hívó harangot elkobozta, és Moszkvába vitette. A külön nyelvi fejlődés sorsát az pecsételte meg, hogy a novgorodi demokráciával együtt III. Iván e demokrácia hordozóit is felszámolta. Az egész népek lecserélését „vagonkérdésnek” tekintő Sztálin e tekintetben csak III. („Nagy”) Iván epigonja volt. A történelmet a novgorodiak esetében is a győztesek írták, s ezért Moszkvában még most is nagy felzúdulást vált ki Aleksandr V. Isačenko (1910–1978) eredetileg 1973-ban megjelent „gondolatkísérlete” arról, hogy hogyan alakult volna az orosz történelem, ha a despotikus kormányzatú, befelé forduló Moszkva és a népgyűlés (*veče*) által irányított, Nyugat-Európához ezer szállal kötődő Hanza-város Novgorod rivalizálásából az utóbbi került volna ki győztesen.⁶

⁴ Vö. G. Y. Shevelov áttekintését: Ű. Ševel’ov, Comu obserusskij âzyk, a ne v|bo-rus’ka mova? In: *Drugij m|narodnij kongres ukra|n|st|, Dopov|d|pov|domlennâ: Movoznavstvo*. L’v|v, 1993, 54–65.

⁵ A feltárt anyag legrészletesebb nyelvészeti elemzése: A. A. Zalznâk, *Drevnenovgorodskij dialekt*. Moskva, 1995. Kisebb számban más városokban (Sztaraja Russza, Szmolenszk, Tver, Rjazany, Vityebszk) is kerültek elő nyírfakéregre írt üzenetek. A nyírfakéregtet a papír tömeges elterjedéséig (ez Oroszországban a XVI. századra esik) használták írásra, bár papír hiányában szükség esetén még a legújabb korban is használták, például a II. világháború alatt magyar katonák is készítettek nyírfakéregből és küldtek haza tábori levelezőlapokat a keleti frontról. Egy ilyen esetet ír le visszaemlékezésében Kilyén Károly: „Egy sudár termetű nyírfâ törzséből egy tizennégyszer–tíz centiméteres darabot lehámoztam. Ekkora volt egy tábori levelezőlap. A nyírfakéreg fehér oldalára a rendes tábori lapról ugyanolyan betűmérettel mindent szépen átmásoltam. Az én üzenetemet pedig a belső, barna oldalára írtam [...]. A levelezőlap máig megmaradt. Érdekessége, hogy nyírfâból, ebből a felségesen szép faanyagból készült, és hogy pontosan olyan, mint egy korabeli hivatalos levelezőlap.” Vö.: Kilyén Károly: *Fennmaradni!* Szerkesztette: Máthé Éva. É. n., h. n. 28. l. (<http://www.gulag.hu/kilyen09/htm>). Egy ilyen nyírfakéregből készült tábori levelezőlap árverésre került 2002. március 08-i 7. Bélyeg- és Postatörténeti Árverésen: (78. tétel: „1944. 07. Nyírfakéreg tábori levelezőlap. 800 Ft”), (vö. <http://www.bedo.hu/bedo/papirr/belyeg7.htm>).

⁶ A. V. Isačenko, *Esli by v konce XV veka Novgorod oderžal pobedu nad Moskvoj (ob odnom nesostoâvšemsâ variante istorii russkogo âzyka)*. In: *Wiener slawistisches Jahrbuch*, Bd. XVIII, 1973. S. 48–55. E tanulmány 1998-ban jelent meg először Oroszor-

A novgorodi nyírfakéreg-levelek – többnyire egyszeri használatra szánt üzenetek vagy feljegyzések – a középkori Novgorod háztartási hulladékból előbukkanva tehát olyan érveket szolgáltatnak az elfogulatlan nyelvészek számára, amelyeket nem lehetett már ukrán vagy más „burzsoá nacionalizmusra” hivatkozva lesöpörni az „asztalról, hanem meghajolva előttük – persze már a gorbacsovi érában – fel kellett adni a közös bölcső” birodalmi ihletésű koncepcióját. Kellett ehhez persze egy zseniális nyelvész is: Andrej Zaliznyak, aki friss szemmel nézte át az időközben felgyülemlett tekintélyes mennyiségű anyagot, és az abból levont következtetéseket 1987 óta otthon és külföldön tanulmányok sorában és több összefoglaló munkában publikálja.⁷

Ma már nem számít szenzációnak, ha egy ásatási szezonban akár több tucat nyírfakéregre írt üzenet is előkerül, bár elolvasásuk mindig szellemi erőpróba, hiszen gyakran töredékesek, de az épek is vonatkozhatnak olyan tényállásokra, amelyeket több évszázad, a legkorábbiak esetében majdnem ezer év távolából nehéz rekonstruálni. A levelek többsége más forrásból nem ismert novgorodi polgárok gazdasági, családi, baráti, szerelmi stb. üzeneteit tartalmazza, s utal arra is, hogy e „nyugatos” középkori orosz városállamban az írni-olvasni tudás korántsem volt a hivatásos írástudók privilégiuma. Aligha magyarázható csak a novgorodi talajviszonyokkal, hogy éppen itt maradtak fenn a nyírfakéregre írt világi tartalmú magánüzenetek ilyen tömeges mennyiségben.

2000. július 13-án a régészek a XI. század első negyedéből származó rétegben váratlanul egy olyan fából készült kis könyvre bukkantak, amelynek szövegét viaszra írták. A letről rövid hírben akkor a magyar sajtó is beszámolt. Nemrég a legtekintélyesebb orosz nyelvészeti folyóirat, a moszkvai Voprosy Jazykoznanija hasábjain a novgorodi ásatásokat évek óta vezető Vlagyimir Janyin régészprofesszor és a fentebb már említett Andrej Zaliznyak nyelvész részletesen ismerteti a könyvet. A Novgorodi Kódexnek elnevezett könyvecske triptichon: három 19×15×1 cm-es hársfadeszka-lapból áll. Mindhárom deszkalapon 15×11,5 cm-es mélyedés van (a középsőn mindkét oldalt), amelyet viasszal töltöttek ki. Ily módon a kódex összesen 4 oldal viaszra írt szöveget tartalmaz. Az első és az utolsó tábla külső oldala a borító funkcióját tölti be. A táblák szélén lyukak vannak, amelyekbe facsapokat illesztve fűzték össze a könyvet (l. a mellékelt képet).

A viasszal bevont fatáblákat, az úgynevezett cerákat széles körben használták írásra az ókori Görögországban és Rómában, valamint a középkori Nyugat-Európában is. Voltak köztük öt vagy még több kis táblából összeállított ún. poliptichonok, de a legjellegzetesebb megjelenési formájuk a novgorodi lelethez hasonló triptichon volt. Több országban találtak már olyan cerákat, amelyeken fennmaradt a viaszba karcolt szöveg is. Az írósz-

szágban (Vestnik Rossijskoj Akademii Nauk, t. 68, Moskva, 1998, No 11, 970–974). Fogadtatására nézve vö.: V. B. Krys'ko, „Bez gneva i pristrastiâ” (uo. t. 69, Moskva, 1999, No 12) és V. I. Suprun, Smelyj eksperiment (uo.). Az emigráns Isačenkóéhoz hasonló gondolatokat fogalmazott meg odahaza már 1960-ban A. A. Lűbisev, de az ő nézetei akkor nem kaphattak nyilvánosságot: e tárgyban D. A. Nikol'skijnek írt, 1960. december 20-án kelt és magánlevélként elküldött tanulmányát csak 1999-ben adta ki a szerző hagyatékából R. G. Barancev, vö. A. A. Lűbisev, esli by protivostoânije s Moszkvoj zaveršilos' v pol'zu Novgoroda... In: Zvezda, 1999, No 10.

⁷ Vö. pl. A. A. Zaliznák, Novgorodskie berestanye gramoty s lingvističeskoj točki zrenija. In: V. L. Ānin, A. A. Zaliznák, Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1977–1983 gg.). Moskva, 1986, 89–219; A. A. Zaliznák, Posleslovie lingvista. In: V. L. Ānin, A poslal tebe berestu... Moskva, 1998, 425–449.

A novgorodi kódex 1. lapja

köz a cerák esetében a stílus (stylus) volt, egy olyan fém- vagy csontból készült íróvessző, amelynek egyik vége hegyben végződött – ezzel karcolták a szöveget a viaszba –, a másik lapátszerűen volt kialakítva – ezzel lehetett a leírtakat törölni. Sokáig úgy vélték, hogy Oroszországban nem ismerték ezt a technikát, s csak a novgorodi ásatások megindulása után kerültek a felszínre kezdetben stílusok, majd cerák is. Az eddig talált összesen 12 cera közül többnek a külső borítójára az ábécét vésték, amiből arra lehet következtetni, hogy az írás-olvasás oktatására használták őket. Viaszmaradványok töredékes szöveggel csak egy korábban előkerült cerán maradtak fenn. Az eddig előkerült mintegy 250 stílus közül mind lapátszerűen végződik az egyik végén. Ez a nyírfakéregre való karcolásnál felesleges, tehát ezek az eszközök a viaszra való írásra szolgáltak. Mindezek fényében – utólag persze – szinte törvényszerűnek látszik, hogy elő kellett kerülnie előbb-utóbb egy épen maradt viasztablea-könyvnek is.

A többféle korszerű eszközzel elvégzett kormeghatározás szerint a könyvecske a XI. század első 15–20 évében kerülhetett a földbe, tehát korban több évtizeddel megelőzi a legrégebbi pontosan datált (pergamenre írt) orosz könyvet, az Osztromir fejedelmi helytartó számára 1056–1057-ben másolt evangéliumos könyvet. Lehet, hogy néhány datálatlan orosz kódex valamivel korábbi az Osztromir-evangéliumnál, de ennyire réginek, mint a most feltalált novgorodi lelet, még hipotetikusán sem tartja őket senki.

Ráadásul az említett Osztromir-evangélium egyben a legrégebbi pontosan datált szláv könyv is. A fennmaradt ógyházi szláv nyelvű kódexek egyikén sincs dátumbejegyzés, és csak közvetett módon – paleográfiai és nyelvészeti jegyeik alapján – datálják őket a XI. századra, de a még ily széles sávban mozgó kormeghatározást sem lehet kétséget kizáróan garantálni. Az újonnan talált novgorodi kódex a maga negyedszázados pontossággal meghatározható korával így a legkorábbi viszonylag pontosan datálható szláv könyvvé lép elő. Szláv írott szövegek ennél régebből csak néhány X. századi óbolgár feliraton maradtak fenn.

A kódex tartalmát a viasz felszínén két szoltár (a 75. és a 76.) teljes szövege és egy harmadik (a 67.) első hat sora teszi ki. A szöveg – a szlavisztikában közkeletű meghatározás szerint – orosz szerkesztésű ógyházi szláv, vagyis a Cirill és Metód által ómacedoszláv nyelvjárási alapon létrehozott klasszikus ógyházi szlávtól annyiban tér el, hogy magán viseli a keleti szláv másoló néhány kiejtési jellegzetességét (a klasszikus ógyházi szláv szempontjából „hibáját”). Vagyis a könyvecskét nem a bizánci szláv hittérítők hozták magukkal, hanem keleti szláv területen másolták. Ez a „felszíni” szöveg jól olvasható, a fennmaradt többi korai szláv szoltárszöveggel egybevethető, amit a közreadók el is végeztek. „Emberpróbálób” filológiai munka a „rejtett” szövegek felfejtése. A viasztáblákat ugyanis nem a most látható szövegnek a lejegyzésére használták először, hanem korábban többször is írtak már rá. A vékony viaszrétegen keresztül áthatoló stílus nyomot hagyott a puha hársfadeszkán, s a többszöri használat során keletkezett lenyomatok egymásra rétegződtek. E szövegek megfejtése a szerzők szerint rendkívül időigényes, jelenleg „közelebb jár az elejéhez, mint a végéhez”. Ennek ellenére néhány mutatványt közreadnak ezekből az oly keserves munkával megfejtett „láthatatlan” szövegekből is. Ezek ugyanabban a nyelvi kódban íródtak, mint a „felszíni” szöveg: keleti szláv „beütésekkel” tarkított ógyházi szláv nyelvűek. A legerdekesebb közülük a „Jézus Krisztus törvénye” címet viselő szöveg, amely a keresztény hit alapelveit foglalja össze, majd a bálványimádástól való elfordulásról szóló fogadalmat tartalmazza, vagyis – állapítják meg a szerzők – az oroszországi keresztény térítés dokumentuma áll előttünk: az a szöveg, amelyet a térítők az újonnan megtértekkel mondtak el, amikor felvették őket a hívők sorába.

Az természetesen véletlen, hogy a ma ismert legrégebbi, viszonylag pontosan datálható szláv könyv éppen Novgorodban került elő. Mégis utólag jelképesen elégtételt szolgáltat annak a keleti szláv közösségnek, amelyben a hittérítők által hozott írás a leghamarabb terjedt el a legszélesebb körben. A novgorodi szerves fejlődés erőszakos megszakítása a XV. század végén a bizánci és a nyugati kultúra sajátos – és úgy tűnik, termékeny – kölcsönhatását akasztotta meg.

Zoltán András